

ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА

Періодичне видання
НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Серія:

ІСТОРІЯ

Випуск 3

***Н*АЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНЕ ВІДРОДЖЕННЯ
СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ
КРІЗЬ ПРИЗМУ 85-РІЧЧЯ**

***N*ATIONAL-AND-STATE REVIVAL OF THE SLAVS
IN THE CENTRAL-EASTERN EUROPE
IN THE LIGHT OF ITS 85TH ANNIVERSARY**

ТЕРНОПІЛЬ
2003

УДК 93
ББК 63
Н 34

Збірник наукових праць зареєстровано Вищою атестаційною комісією України як фахове видання із спеціальностей „Історичні науки” (Див.: Бюлетень ВАК України. – 1999. – № 5).

Головний редактор *Микола Алексієвць*, доктор історичних наук, професор

Редакційна колегія: *Василь Балух*, доктор історичних наук, професор,
Валентина Борисенко, доктор історичних наук, професор,
Петро Брицький, доктор історичних наук, професор,
Павло Коріненко, доктор історичних наук, професор,
Микола Литвин, доктор історичних наук, професор,
Олександр Сич, доктор історичних наук, професор,
Сергій Троян, доктор історичних наук, професор

Рецензенти: *Василь Ботушанський*, доктор історичних наук, професор,
Сергій Васюта, доктор історичних наук, професор

Друкується за рішенням ученої ради Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка від 30 грудня 2003 р. (Протокол № 5)

Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Вип. 3: Національно-державне відродження слов'янських народів Центрально-Східної Європи крізь призму 85-річчя. – Тернопіль: ТДПУ, 2003. – 412 с.

У пропонованому збірнику наукових праць вміщено статті українських та зарубіжних учених з проблем національно-державного відродження слов'янських народів Центрально-Східної Європи після Першої світової війни крізь призму 85-річчя. Відображено питання розпаду світових імперій, відновлення незалежності та державотворчих процесів, висвітлено пошуки і шляхи встановлення політичних режимів у нововідроджених країнах та проаналізовано особливості їх розвитку. Окремий розділ присвячено показу геополітичної ситуації та міжнародних відносин. Опубліковано рецензії на новітні видання із зазначеної проблематики.

Для науковців, викладачів вищих навчальних закладів, учителів історії, студентів, усіх шанувальників української і зарубіжної історії.

The following collection of scientific works of Ukrainian and foreign scientists presents the paper on the problems of the national-and-state revival of the Slavs in the Central-Eastern Europe after World War I in the light of its 85th anniversary. It depicts the questions of the world empires collapse, of the independence renewal as well as the aspects of the statehood creation processes; elucidates searches and ways of the political regimes establishment in the newly revived countries and presents analysis of the peculiarities of their development. A separate chapter is devoted to the showing of geopolitical situation and international relations. The collection contains the reviews of the contemporary publications on the problems mentioned above.

Recommended for researchers, teachers in higher educational institutions, teachers in schools, students as well as for all admirers of native and world history.

Автори вміщених статей висловлюють власну думку, що не обов'язково збігається з поглядами членів редколегії, і несуть відповідальність за достовірність наведених відомостей.

Розділ 1

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ У СЛОВ'ЯНСЬКИХ КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇЄВРОПИ

Chapter 1

URGENT PROBLEMS OF THE STATEHOOD CREATION IN THE SLAVIC COUNTRIES OF THE CENTRAL–EASTERN EUROPE

УДК 94 (477.83/86)
Олексій СУХИЙ

РОСІЙСЬКІ СЛОВ'ЯНОФІЛИ: ПИТАННЯ ВПЛИВУ НА ГАЛИЦЬКИХ УКРАЇНЦІВ У СЕРЕДИНІ ХІХ СТ.

У статті висвітлюється формування слов'янофільської течії у Росії та її вплив на виникнення і розвиток русофільського руху в Галичині у 40-х–70-х рр. ХІХ ст.

Ідеологія слов'янофільства була породжена російською дійсністю і притаманними їй у 30–50-х рр. ХІХ ст. протиріччями. В поглядах слов'янофілів проявлявся також і вплив ідеологічних філософських систем Ф.Шеллінга та Г.Гегеля, етичних й естетичних доктрин консервативного німецького романтизму, релігійних вчень східної церкви, французької історичної і соціально-політичної літератури 20–40-х рр. ХІХ ст.

В останні роки проблеми слов'янського руху в Росії і, особливо, у контексті впливу на Австро-Угорщину та слов'янське населення Галичини вивчалися лише фрагментарно. Прикладом може бути стаття московської дослідниці М.Клопової, яка, ймовірно, із суб'єктивних міркувань, не розглядає фінансової підтримки офіційними російськими органами проросійських сил у Галичині [1: 301].

Мета даної статті полягає у тому, щоби з'ясувати вплив російських слов'янофілів на громадсько-політичне життя галицьких українців у середині ХІХ ст.; визначити як еволюціонувала слов'янофільська ідея та як змінювався її вплив на слов'янські народи Австро-Угорщини; показати практичну діяльність російських слов'янофільських товариств у контексті зв'язків з українцями Галичини.

На думку московського дослідника М.Цимбаєва термін „слов'янофіл” чи „слов'янофіли” на початку ХІХ ст. вживався російськими літераторами І.І.Дмитрієвим та О.С.Шишковим [2] по відношенню до тих представників літературного бомонду, які виступали за церковно-слов'янську мову, закликали вчитися „красномовному змішанню словенського величавого слова з простим російським” [3: 6,7]. Однак вже в 1830-і роки слово „слов'янофіл” нібито було винайдено вдруге. Нове значення слова „слов'янофіл” – людина, яка любить слов'ян, яка небайдужа до їх минулого і сучасного, яка віддана їх культурним і політичним цілям. Раніше такого розуміння слова не було [3: 17].

Поява слов'янофільства співпала з тим, що у 40-х рр. ХІХ ст. російська офіційна ідеологія насаджувала думку про велич Росії і про швидку загибель Заходу. В середині 1840-х рр. ввели нові заборони на поїздки за кордон: „приняты меры к тому, чтобы сделать Россию Китаем”, в результаті чого Європа стала „какою-то обетованною землею”. Все було як у 30-х рр., бо Микола I не любив змін [4: 6].

Що ж до організаційного оформлення слов'янофільства, то його історія починається з подій 1839 р., з обміну посланнями між О.С.Хом'яковим і І.В.Кіреєвським, тобто від створення слов'янофільського гуртка. Статтею О.С.Хом'якова „Про старе і нове” (1839), яка поширювалася у списках, датується виникнення слов'янофільства. Її автор виступав як прихильник відміни кріпосного права шляхом реформ, у самодержавстві бачив єдину можливу для Росії політичну владу, яка повинна була бути обмежена діями Земського собору і реформами, що забезпечували б вільне висловлювання політичних думок, відміну смертної кари та ін.¹

Головним завданням слов'янофільства О.С.Хом'яков вважав „виховання суспільства”, яке повинно було проходити на засадах визначених слов'янофілами. Члени гуртка вважали, що російський народ є особливим і підготовленим до такого „перевиховання”. О.С.Хом'яков і його однодумці відчували свою вибраність в історії і це змушувало їх звертатися до російського суспільства, до його „пробудження” і „виховання”. Бути слов'янофілом – означало бути „вихователем” суспільства. О.С.Хом'яков стверджував: „Всі наші слова, всі наші толкування мають одну мету, мету педагогічну” [4: 11,12].

Протилежний до слов'янофілів „ліберально-західний” світогляд представляли Т.М.Грановський, К.Д.Кавелін, П.Г.Редкін, Б.М.Чичерін [5: 56].

Одночасно два ідеологічні табори не існували як замкнуті структури, а були відкриті до дискусії як між собою, так і в середині напрямів, які вони представляли. Скажімо, І.Аксаков заперечував в „Русской беседе” позицію Кошелева за вихвалання того, що Т.М.Грановський називав „православною патріархальністю”. Він протестував і проти політичної теорії „канонічності” царської влади, викладеної у статті професора Московського університету М.І.Крилова і підтриманої О.І.Кошелевим, О.С.Хом'яковим і Ю.Ф.Самарініним [6: 57].

Аналогічні речі були характерні для гуртка західників. Наприклад, М.І.Крилов ніколи не був слов'янофілом та його стаття отримала підтримку керівників слов'янофільського гуртка, тому що відводила від них підозріння в політичній неблагонадійності, яке було викликане публікацією влітку 1856 р. у Парижі книги єзуїта кн. І.Гагаріна. В книзі так визначались таємні помисли слов'янофілів: „В очах представників згаданої партії самодержавство не що інше, як шлях до перемоги, зброя, необхідна для битви, диктатура, зобов'язана з'єднати в одно ціле всі слов'янські племена і всіх східних християн. Але коли проб'є для самодержавства рокова година, тоді, щоби збити його з рук, виведуть без всяких труднощостей із цієї ж самої народності основи політичні, як неможна більше республіканські, комуністичні, радикальні” [6: 58]. Книга Гагаріна викликала серед слов'янофілів сполох і намагання оправдатися. І.Аксаков висловив своє обурення публікацією князя. Ініціативу перехопив Кошелев, який намагався привернути увагу не до книги І.Гагаріна, а до публікації Крилова. І з приводу останньої писав: „Стаття Крилова вповні відбиває російський погляд на царську владу, і якщо не прийняти цього погляду, то ми на всіх парусах підемо в європейський революціонізм, від чого спаси нас боже”².

В пошуках покровителів у ситуації, що склалася І.Аксаков звертається до священника російської місії у Відні М.Ф.Раєвського, який був відомий як своїми зв'язками у слов'янському світі, так і не менш твердою підтримкою з боку офіційного Петербурга. В 1859 році І.Аксаков жалівся священнику на важку долю власної слов'янофільської партії: „Ви не можете собі уявити, як взагалі Петербургу ненависна і підозріла Москва, яку небезпеку і страх викликає там слово „народность”. Ні один західник, ні один російський соціаліст так не страшний уряду, як московський слов'янофіл” [6: 66].

Звичайно, що для І.Аксакова у цій ситуації важливим залишалось зберегти видання газети „День”. Значення ж М.Ф.Раєвського визначалось також і тією роллю, яку він відігравав у слов'янському відділі цієї газети. Авторитет М.Раєвського у слов'янських справах був високий, і до його порад і зауважень І.Аксаков уважно прислуховувався. М.Раєвський дозволяв собі вказувати на недоліки у веденні слов'янського відділу, що в основному стосувались надзвичайно різкого тону І.Аксакова. Наприклад, в лютому 1862 р. він писав Аксакову: „Не зачіпайте надто Австрії і її уряду... Пам'ятайте, що значна частина ваших праць і благих намірів пропаде для слов'янофільства, якщо „День” буде заборонено [6: 86].

Видання газети „День” було принциповою справою для розвитку слов'янофільської ідеї єднання Великої, Малої, Білої, Червоної і Чорної Русі. Як приклад можна розглядати працю історика М.О.Кояловича, який був кореспондентом „Дня” в Литві і Білорусії і писав статті з національного питання, з історії відносин Росії з Литвою і Польщею хоч і не був „правовірним” слов'янофілом. Спочатку І.Аксакову доводилось переконувати М.Кояловича, що слов'янофіли вміють „поєднувати любов і віру в народ рускій – з строгим і безпристрасним судом над стародавньою і сучасною Руссю”. З часом статті і кореспонденції М.Кояловича вже відповідали спрямованості „Дня” і зводились до формули, запропонованої І.Аксаковим в 1861 р.: „Під прапором істинної Москви, як представниці усїєї Русі, можуть стати в братньому союзі і Велика, і Мала, і Біла, і Червона, і Чорна Русь, і Литва... Збережи боже московити Литву, але Збережи боже і Литву співати solo” [6: 87].

Для оцінки зв'язків окремих російських діячів з Галичиною принциповим є такий факт, що ще на початку 50-х рр. ХІХ ст. російський уряд не виробив свого відношення до ідей „слов'янофільства” та „панславїзму”. Російські історичні видання досить добре ілюструють той факт, що в Москві за І.Аксаковим, О.Хом'яковим та їх постійними гостями – „партією слов'янофілів” навіть було встановлено таємний поліційний нагляд. Дослідник М.Цимбаєв

наводить приклад характерного для цього часу донесення на слов'янофілів: „Під іменем слов'янофілів в Москві є люди, предметом бесід і вивчення яких є слов'янський народ. Головне переконання їх і вірування полягає в тому, що якщо слов'яни одне плем'я, то повинні з'єднатися в одне ціле і скласти один народ” [3: 36]. На думку М.Цимбаєва на цьому етапі „слов'янолюбіє” та ідеї панславізму були визнані в урядових колах небажаними, а тому слов'янофіли виступали для царських чиновників як незрозумілі і підозрілі особи, в силу чого вони і переслідувались [3: 36].

Однак виникає питання, чому цей поліційний тиск не стосувався М.Погодіна, зв'язки якого з слов'янськими землями були відомі і він особисто не приховував своїх панславістських думок. Напевно, вирішальну роль відігравав у цьому той факт, що ці зв'язки реалізувались як серія проектів Російської академії наук і носили характер наукових взаємин. Ймовірно і сам М.Погодін не заявляв про власну участь в організованій московській слов'янофільській структурі.

Водночас, аналіз російського слов'янофільства до початку 50-х рр. XIX ст. дає підстави зробити висновок, що воно не могло бути суттєвою опорою на даний час того проросійського руху, який розгортався у Галичині.

З початком Кримської війни російський уряд почав змінювати своє відношення до слов'янофільства і став прихильніше ставитися до виступів у дусі панславізму³.

Принциповою для оцінки москвофільського руху у Галичині і його підтримки з боку Росії є думка московського історика М.Цимбаєва про те, що від середини 70-х рр. XIX ст. слов'янофільська ідея, а точніше ідея „слов'янолюбія” повністю експлуатувалася російськими урядовими структурами. „Це слов'янофільство майже втратило зв'язок з російською дійсністю і існувало завдяки підтримці і заохоченню царського уряду, який вважав штучно культивовані слов'янські симпатії російського суспільства корисним інструментом зовнішньої політики і в деяких випадках ним користувався. Слов'янофільство-слов'янолюбіє було неприйнятним для демократичних верств російського суспільства з їх справжньою участю у визвольній боротьбі всіх слов'янських народів” [3: 39].

У 1878 р. російський дослідник К.Д.Кавелін вводить поняття „неослов'янофіл”, „неослов'янофільство”, що повинно було означати новий напрямок у вирішенні слов'янського питання і повну підтримку діяльності „слов'янських комітетів” з боку урядових структур [3: 41].

О.Д.Градовський називав діячів петербурзького слов'янського товариства „новими слов'янофілами”, а зміст їх діяльності бачив у тому, „щоби дати слов'янофільству то, що отримала вже вся Європа, в чому вона бачить умову свого прогресу – свободу народності”. І далі він зазначав: „Слов'янофіли проголосили право слов'ян, тобто племен або політичного закабалених іншими расами, або духовно ними полонених, грати важливу роль у світовій цивілізації, тобто вони доказали культурну спроможність основ, які складають особливість слов'янського племені. Вони зробили більше. Теорія їх доказувала не тільки спроможність, але перевагу культурних основ слов'янського світу над такими ж основами світу романо-германського” [3: 42].

Тези О.Д.Градовського про роль слов'ян у світовій цивілізації доповнив російський історик В.С.Соловйов, якому належить формула: „Слов'янофільство є тільки систематична форма нашого націоналізму, і вся суть його полягає саме тільки в утвердженні неодмінно удачі нашої національної справи” [3: 49].

В історичній літературі посилення слов'янофільства у Росії пов'язується з її поразкою у Кримській війні 1853–1856 рр. Поразка російської армії підірвала у державі престиж тих сил, які називали себе західниками і які відстоювали орієнтацію на Західну Європу в науці, мистецтві й усьому громадсько-політичному житті. На практиці виявилось, що Росія з попередніми своїми порядками і світосприйняттям, запозиченим від Західної Європи, не була в стані виконати визначену їй роль у світі. Імператор Олександр II зважився на корінні перетворення у державі в дусі, який відповідав устремлінням слов'янофілів.

Слов'янофільський напрям стали представляти офіцери російської армії, представники дипломатії, а також цивільних і духовних відомств. Виділялись своєю діяльністю посол Російської імперії в Туреччині Є.П.Новіков, генерали М.П. і О.П.Ігнат'єви, генерали Й.В.Гурко, М.Д.Скобелев, М.І.Драгоміров, обер-прокурор Святішого синоду К.П.Победоносцев. Навіть

імператор Олександр III, будучи престолонаслідником, не приховував своїх слов'янофільських переконань.

У 60-х рр. XIX ст. слов'янофіли розгорнули практичну роботу. З ініціативи М.Погодіна у 1861 р. в Москві було утворено Слов'янський благодійний Комітет. На першому етапі діяльності організація займалась поширенням російської літератури серед слов'янських народів, допомагала слов'янській студентській молоді, яка навчалася, підтримувала культурні заходи, що проводились слов'янськими народами.

У 1867 р. Московське Слов'янське Товариство організувало у Москві етнографічну виставку. В ході її проведення до Москви прибули відомі вчені і громадські діячі слов'янського світу.

Від галицьких русинів на зібрання до Москви прибули Я.Ф.Головацький, Йос.М.Ливчак і Євг.О.Павлович, з Чехії Ф.Л.Рігер і Ф.Палацький.

Слов'янських гостей приймав сам імператор Олександр II, який розмовляв з кожним із слов'янських представників особисто.

У 1868 р. було утворено Слов'янське благодійне Товариство у Петербурзі, а згодом аналогічні організації виникли в Києві та Одесі.

Одним з напрямів роботи слов'янських організацій стала видавнича діяльність. З 1871 р. в Києві виходив „Славянській Ежегодник” – під редакцією Задерацького, а згодом у Петербурзі орган „русско-славянскихъ обществъ” „Славянській Сборникъ”, який був замінений у 1883 р. „Извѣстіями Славянскаго Благотворительнаго Общества”. У 1884 р. в Петербурзі була створена редакційна і видавнича комісія із слов'янських видань. Ця комісія підготувала до друку книгу Буділовича „Общеславянскій языкъ въ ряду другихъ языковъ древней и новой Европы”. – СПб, 1892. – Т.І, II.

У 1885 р. Петербурзьке Слов'янське Товариство відзначало пам'ять слов'янських апостолів святих Кирила і Мефодія. На торжества прибули зарубіжні слов'янські представники.

У торжествах приймали участь також і „русскіи галичане”, за що були згодом арештовані львівською поліцією [7: 7].

Слов'янські товариства в Росії використали (дані зібрані у 1892 р.) на будівництво і облаштування церков, шкіл, літературні видання у слов'янських землях і виховання та навчання слов'янської молоді 2,5 млн.крб [8: 3–17].

Після 1866 р. слов'янський рух з новою силою охопив Австро-Угорщину. Це виявлялось у вивченні слов'янської історії, зрослому інтересі у суспільності до слов'янських стародавностей, до поширення „русского литературного языка” як загальнослов'янського.

У Чехії стали утворюватися гуртки для вивчення „русского разговорного языка”. Аналогічні об'єднання молоді виникали у хорватів, сербів, словаків, словенців і „карпато-русских” студентів, які взяли за завдання „велико-русской речи”.

У 1866 р. Б.А.Дідицький видав у Галичині книжку „Въ одинъ часъ научиться малорусину по велико-русски”. Роком пізніше священик І.Наумович заявив у сеймі про один „русский” народ від Карпатських гір аж до Камчатки [9: 65].

Російські автори стверджували, що в цей час в Австро-Угорщині виявився великий попит на німецькі граматики „русского языка”. Слов'яни Австрійської імперії, які не спілкувались з „великороссами” і ніколи не чули їх „велико-русской” вимови, намагались оволодіти цією мовою через „немецко-русскіе” граматики [10: 17].

Окремі галичани, причисляючи себе до „Великої Русі”, намагались обґрунтувати територіальне поширення „русского племени”. Відомий москвофільський діяч Адольф Добрянський повторював думки галицького історика Дениса Зубрицького, що кордони стародавньої Русі простягалися до самого Кракова, та й останній побудований на „исконно русскому” ґрунті [11: 138].

Особливе місце у контактах росіян з галичанами належить Якову Федоровичу Головацькому. Це визначалося і його вагомим соціальним статусом завідувача кафедри у Львівському університеті. Однак у 1867 р., в силу політичних змін, які наступили не лише в університеті, але і в Галичині, Я.Ф.Головацький переїжджає на постійне місце проживання у Росію. Його робо-

ти, написані після переїзду чистою російською мовою повинні були підкреслювати фактор „русскости” галицького краю⁴.

Загальну координацію роботи проросійських груп в Австрії здійснював у Відні М.Ф.Раєвський⁵. Будучи протоієреєм і настоятелем церкви при російському посольстві, він в першу чергу підтримував студентську слов'янську молодь в Австрії, а також організовував навчання слов'янської молоді у Росії.

За його безпосередньої підтримки двоє галичан: О.М.Ливчак та К.Г.Климкович почали видавати у Відні журнал „Славянская заря”, перший номер якого вийшов 1 (13) липня 1867 р. Програма журналу містила наступні пункти: всесторонній розгляд і дослідження слов'янського питання, критична оцінка усіх панівних слов'янських політичних відозв і сучасних устремлінь, захист слов'янської народності від тиску інших племен, пробудження загальнослов'янської свідомості і, нарешті, проведення власне „своєї” політичної слов'янської програми.

У 60-х рр. XIX ст. посилюється зацікавлення російських слов'янських комітетів Галичиною і громадсько-політичним життям „русских” галичан. Першою великою справою, яка повинна була засвідчити про слов'янську солідарність повинно було стати відкриття у Львові „русского театра”. В Росії розпочався збір коштів на будівництво театру у Львові. Ініціатива була активно підтримана слов'янськими комітетами у С-Петербурзі, Москві, Києві та ін. містах⁶.

Однак справа із „руским театром” у Львові не була вирішена. При загадкових обставинах у Галичині пропали гроші зібрані у Росії на його будівництво⁷.

Разом з тим, фінансова підтримка російських слов'янських товариств будівництва „русского театра” у Львові була першим великим проектом російських слов'янських комітетів, які відкрито почали заявляти про підтримку „галицьких русских”, розглядаючи Галичину як область виключного російського впливу.

Ще два приклади російських „пожертвувань” галичанам тих років наводить сучасний московський дослідник Олексій Міллер: це значні суми надіслані до Львова М.П.Погодіним у 1866 р., а також російська фінансова підтримка русофільської газети „Слово”, яка велась з 1876 року [12: 333–334]. Однак, як і у випадку з „руским театром” кошти виділені на підтримку „Слова” зникли при невідомих обставинах. О.Міллер на основі документів Державного архіву Російської Федерації у Москві пише, що коли у 1879 р. видавець „Слова” В.Площанський прибув у Петербург, то звернувся до тодішнього міністра внутрішніх справ Л.С.Макова із скаргою, що у 1876–1879 рр. він не отримував визначеної йому субсидії. З документів незрозуміло куди пропадали щорічно 1000 рублів (це відповідало 2000 гульденів). Пошуком займався начальник III Відділення А.Р.Дрентельн, який відправив запити київському генерал-губернатору А.І.Черткову і варшавському П.Є.Коцебу. Розкрити фінансові махінації не вдалось, але виявилось, що рівень впливу газети в рамках Російської імперії, а „Слово” поширювалось не тільки в Галичині, дуже малий. В Києві виписували 5–8 екземплярів газети, а у Волинській губернії – лише один. П.Є.Коцебу також писав про мізерне поширення газети у Царстві Польським і висловлювався за обмеження субсидії до 500 руб. по лінії Міністерства народної освіти. На думку О.Міллера питання про субсидію „Слову” показує, по-перше, – вкрай неефективну політику петербурзьких властей, які зацікавились куди ідуть гроші лише через чотири роки після початку виплати; по-друге, – російські чиновники чекали від газети не стільки посилення російського впливу в Галичині, як протидії українофільству в Південно-Західному краї. На його думку цей другий фактор і став приводом до того, що 12 вересня 1880 р. новопризначений міністр внутрішніх справ М.Т.Лоріс-Меліков наказав припинити виплати субсидії „Слову” [12: 334]. Водночас не можна стверджувати, що усі кошти, які надсилались з Росії „Слову” безслідно зникали. В 60-х рр. XIX ст. видання нормально фінансувалось російськими структурами [13: 69].

Прикладом такої позитивної співпраці російських слов'янських комітетів із „Словом” може бути і відзначення ювілею видання газети.

Водночас варто зазначити, що фінансові надходження з Росії у 60-х рр. ще не визначались чітко, як кошти для москвофільських видань чи структур. Тут йшлося скоріше про загальну підтримку „русских” в Галичині. Це особливо добре видно з листів літератора С.Д.Паливоди-Карпенка у редакцію газети „Правда” та до О.Барвінського постійно натякає про

збори пожертвувань для „русских галичан”, жаліється редакції „Правди” на погану роботу пошти, з вини якої окремі посилки із Росії не потрапляють до рук галичан⁸.

У розгорнутій інформації С.Д.Карпенка йдеться, – що в Росії проводиться підписка (збір коштів) „на поддержание русской народности в Галиции”:

1) у Києві на 1 січня 1867 р. було зібрано 4075 руб. сріблом і 50 коп., які були відіслані до Львова;

– у Києві знову продовжується збір і за вчорашніми вечірніми відомостями іще зібрано 2000 руб.

2) у Москві до 20 лютого зібрано 1500 руб., в Саратові... і т.д.

– отже „... до свята Воскресіння Христового у Львові „отримають рублів з десять тисяч” [14: 19].

Інформація С.Д.Карпенка дає підстави стверджувати, що фінансова підтримка галицьким „русским” почала надходити з Росії вже у 60-х рр. XIX ст.

Назагал, аналіз слов'янофільського руху в Росії у контексті його зв'язків з етнічним українським населенням Галичини дозволяє зробити наступні висновки:

– у 30–50-х рр. XIX ст. слов'янофільський рух в Росії не знаходив підтримки на офіційному рівні у Росії, а отже він не міг бути вирішальним фактором у ті роки для формування проросійського політикуму у середовищі українців Галичини;

– у середовищі московських слов'янофілів до початку 60-х рр. XIX ст. сформувалася ідея про те, що „істинна Москва” є представницею „усієї Русі”, а звідси впливала її історична місія об'єднати у братньому союзі народи Великої, Малої, Білої, Червоної, Чорної Русі, а також Литви; в рамках цього „братнього союзу” розглядалось і руське населення Галичини;

– від середини 70-х рр. XIX ст. слов'янофільська ідея, означена тоді як ідея „слов'янолюбія” повністю експлуатувалася російськими урядовими структурами; слов'янофільство втратило зв'язок з російською тогочасною дійсністю і існувало виключно завдяки підтримці царського уряду;

– поява „неослов'янофільства” в кінці 70-х рр. XIX ст. означала повну підтримку діяльності „слов'янських комітетів” з боку офіційних російських чинників; в цей же період були обґрунтовані концептуальні засади цього напрямку, який став частиною російської ідеології;

– у другій половині 60-х рр. XIX ст. російські слов'янські товариства розпочали активну підтримку галицького „русского” населення, формуючи у краї „проросійський” актив та опираючись на діяльність протоірея і настоятеля церкви при російському посольстві у Відні М.Ф.Раєвського; першими великими справами підтримки „галицьких русских” стали фінансові надходження з Росії для будівництва у Львові „русского” театру; видання газети „Слово” і т.ін.

¹ У філософському напрямку його ідеї зводились до критики католицизму, протестантизму, західників, німецької класичної філософії та відстоюванні вчення про „соборність”, яке характеризувало природу не тільки християнської церкви, але й людини, суспільства, процесів пізнання і творчості. „Соборність” у розумінні О.С.Хом'якова визначалася „кафолічністю”, цільністю, внутрішньою повнотою. Його вчення стало основою концепцій всеєдності і особистості в російській релігійній філософії // История философии в СССР. – М., 1968. – Т.2.

² Гагарин И. О примирении русской церкви с римскою. – Париж, 1858. Вперше книга з'явилась французькою мовою під назвою „La Russie sera-t-elle Catholique, Paris, 1856. Гагарин мріяв про союз римського папи і російського імператора для боротьби з європейським революційним рухом і з цією метою залякував царизм нібито існуючими внутрішніми ворогами. Російський переклад книги зробив відомий єзуїт І.Мартинов. Пізніше Ю.Самарін відгукувався про книгу як про „завідомо фальшиве донесення”.

³ Змінилось відношення і до слов'янського гуртка Хом'якова, що було пов'язано перш за все з оцінкою справжніх слов'янофілів як „шалених ревнителів слов'янства” // Цимбаев Н.И. Слов'янофільство. Из истории общественно-политической мысли XIX века. – М.: Изд. Моск. ун-та, 1986. – С.36–37.

⁴ Характерною у цьому плані є його робота „Карпатська Русь. Географічно-статистичні етнографічні нариси...”, де подано матеріали про економіку Галичини, дороги, зроблено описи гірських перевалів і т.ін. Основна ідея історико-етнографічного розділу – показ етнонаціональної близькості з „русськими” (Головацкий Я. Карпатская Русь. Географическо-статистические и историко-этнографические очерки Галичины, Северо-Восточной Угрии и Буковины – СПб, 1875. – Отт. из „Славянского Сборника”.)

⁵ Помер у 1885 р.

⁶ Ось як проходив збір коштів у Кронштадті: „В газету „Голос” пишуть, що на обіді даному Кронштадтським товариством Гостям Слов'янам зібрано близько 6.000 руб. сріблом на облаштування у Львові „Русского” народного театру. Газета переконувала читачів:

„... Освітній вплив театру на народ величезний. Сцена могутній засіб національної пропаганди і чеські вожді: Рігер, Палацький і інші, дуже добре розуміли це, коли так завзято турбувалися про улаштування чеського театру в Празі, рахуючи такий театр кращим засобом протидії німецькому чеському народу”. // Народный Голос / газета политическая, литературная и общественная. – 1867. – 7 июня. – № 118.

⁷ Ось що з цього приводу писав С.Д.Карпенко:

„...Получив я листъ відь нововыбраного Г-на Предсѣдателя Русской Бесѣды и Театрального Вѣдѣла Г. Секретаря Azienda Assicuratrice Дениса Амвросіевича Сенкевича (Сѣнкевича), що гроші котрі из Россіи од нас выслано... поминай як звали... проковтнули – всего получено в 1866-му р. 1000 руб. и 1867 + 1000-чу... sic? Ого крадюки незгірші... но де чи у васъ, чи у насъ? У насъ въ часописяхъ гласно оповѣщено: – Изъ Киѣва 30 грудня 1866-го переслано у Львѣвъ зразу 4.075 рублѣвъ серебромъ, в лютому (февралі) знову уже тамъ було зібрано бѣльше 2000 рублѣвъ, в Москвѣ 1.600 руб. и так далі до 10.000 рублѣвъ. А що не большь? А ось мы отѣхъ крадюковъ гласно выведемо на свѣжу чисту воду... А де во Львовѣ Русский театръ будемо граты посередь неба на землі?.. Агде въ Народного дома залі, де був театръ, трактырь. // Студинський К. Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр. ... – С.32.

⁸ В одному з листів С.Л.Паливода-Карпенко навіть сердиться на Барвінського, що, мовляв, його оточення могло привласнити гроші (Студинський К. Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр. Матеріали до історії української культури в Галичині та її зв'язків з Україною. І. Х.–К.– Вид-во „Пролетар”, 1931.– С.19.

Список використаних джерел

1. Клопова М. Російське дипломатичне втручання в Східнослов'янських землях Австро-Венгрії в кінці XIX – початку XX вв. // Четвертий Міжнародний конгрес українців. Одеса, 26–29 серпня 1999 р. Доповіді та повідомлення. Історія. Частина I. Від давніх часів до початку XX ст. – Одеса; Київ; Львів, 1999. – С.300–306.
2. Шишков А.С. Рассуждение о старом и новом слоге русского языка. – СПб, 1803. – 332 с.
3. Цимбаев Н.И. Славянофильство. Из истории русской общественно-политической мысли XIX века. – М.: Изд. Моск. ун-та, 1986. – 338 с.
4. Русское общество 40–50-х годов XIX в. Часть I. Записки А.И.Кошелева / Составление, общая редакция, вступительная статья Н.И.Цимбаева. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1991. – 416 с.
5. Русское общество 40–50-х годов XIX в. Часть II. Воспоминания Б.Н.Чичерина / Составление, общая редакция и предисловие С.Л.Чернова. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1991. – 448 с.
6. Цимбаев Н.И. И.С.Аксаков в общественной жизни переформенной России. – М.: Изд. Моск. ун-та, 1978. – 224 с.
7. Державний архів Львівської області, ф.350, оп.1, спр. 1354.
8. Истомина Ф.М. Краткий очерк деятельности С.Петербургского Слав. благотв. Общества за 25 летъ его существования съ 1868–1893 г. – 138 с.
9. Доманицкий В. Про Галичину та життя галицьких українців. З малюнками. № 33. Київ: З Друкарні Першої Київської Друкарської Спільки, 1909. – 268 с.
10. Бобринской В.А. Пражский съездъ. Чехія и Прикарпатская Русь. Изданіе въ пользу Галицко-русского общества въ Петербургѣ. СПб. Т-во „Свет”, 1909. – 334 с.
11. Добрянский А.И. О западных границахъ Прикарпатской Руси, со времени Св. Владимира // Журналъ Министерства Народного Просвѣщенія (Петербургъ). – 1879. – С.138–139; А.И.Добрянський посилається у тексті на видання Д.Зубрицького „Dir Gränzen zwischen der russischen und polnischen Nation in Galizien. – Lemberg, 1849.
12. Миллер Алексей. Субсидія газеті „Слово” Галиційське русини в політиці Петербурга // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Випуск 9: Ювілейний збірник на пошану Феодосія Стебля / НАН України, Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича. – Львів, 2001. – С.332–338.
13. Tanty M. Kontakty rosyjskich komitetów słowiańskich ze słowianami z Austro-Węgier (1868–1875) // Kwartalnik Historyczny (Warszawa). – 1964. – № 4. – S.36–75.
14. Студинський К. Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр. Матеріали до історії української культури в Галичині та її зв'язків з Україною. І. Х.–К.– Вид-во „Пролетар”, 1931. – 564 с.

Oleksiy SUKHUJ

RUSSIAN SLOV'YANOFIL: THE QUESTION OF INFLUENCE ON UKRAINIANS IN GALICIA IN THE MIDDLE OF THE 19 th C.

The article deals with forming of slov'yanofil's stream in Russia and its influence on the appearance and development of rusofil's movement in Galicia in 40–70 of the 19 th century.

УДК 94(437.4)

Олег ЖЕРНОКЛЕЄВ

ІДЕЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВНОСТІ В ІДЕОЛОГІЇ ПОЛЬСЬКОЇ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІЇ ГАЛИЧИНИ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

У статті показані місце та роль ідеї незалежної національної держави в програмі та діяльності польської соціал-демократії в Галичині наприкінці XIX – на початку XX ст.

Ставлення різних політичних сил до ідеї власної національної державності виявилось на початку XX ст. важливою передумовою, що визначила у подальшому їх позиції в ході державотворчих процесів. Активну участь у розбудові та діяльності нових державних структур у 1918 – 1920 рр. взяли члени галицьких соціал-демократичних партій, в тому числі й польської.

Піднята у статті проблема вже привертала увагу як українських [1; 2; 3; 4], так і зарубіжних дослідників [5; 6]. Проте вітчизняні науковці торкалися її головним чином побіжно, в контексті вивчення історії українсько-польських стосунків, предметом спеціального аналізу це питання практично не було. Тому завданням цієї розвідки стало висвітлення місця і ролі національно-державницьких постулатів в ідеології польських соціал-демократів в Галичині кінця XIX – початку XX ст.

У силу об'єктивних історичних обставин іредентична ідеологія практично відразу посіла одне з чільних місць в діяльності як українських, так і польських соціал-демократів. Поляки були поділені кордонами трьох імперій – Росії, Австро-Угорщини та Німеччини, і, хоч і займали панівне становище в Галичині, все ж у цілому, як і українці, належали до пригноблених народів, позбавлених власної національної державності. До того ж співжиття в штучно створеному, поліетнічному Галицькому коронному краї з притаманною йому фактичною нерівноправністю національностей, неминуче породжуючи міжнаціональні суперечності, загострювало почуття національної самосвідомості. Обидва національні соціал-демократичні рухи, український та польський, будучи в рівній мірі носіями іредентичних ідей, розглядали один одного як союзників у майбутній революційній боротьбі за повалення російського царату, під владою якого перебувала основна частина обох народів.

Польські соціалісти (І.Дашинський, Й.Гудец, Г.Діаманд та ін.), які разом з частиною українських і єврейських у 1890 р. об'єдналися в Галицькій робітничій партії (після I з'їзду в 1892 р. – Соціал-демократична партія Галичини, з 1893 р. – і Сілезії (СДПГіС)), практично відразу доволі чітко означили свої позиції у польській справі. 3 травня 1891 р. партія поряд з іншими польськими політичними силами взяла участь у відзначенні столітнього ювілею польської конституції, а наступного 1892 р. на конгресі австрійської соціал-демократії у Відні делегація партії виступила із заявою про національну єдність і солідарність польських соціалістів з поляками поза межами Австро-Угорщини [7: 103–104].

Важливим фактором, що помітно впливав на ставлення лідерів СДПГіС до національного питання, були їх зв'язки з Польською партією соціалістичною (ППС), яка діяла на теренах Королівства Польського в складі Російської імперії та в еміграції. ППС була заснована 1893 р. на базі програмових засад, розроблених на паризькому з'їзді польських соціалістів (1892 р.). Ухвалений на з'їзді „Нарис програми” вказував на відновлення державної незалежності Польщі як на головну умову втілення соціалістичних ідей в країні і висунув гасло „незалежної демократичної народної республіки” [8: 339]. У ній капіталістичний суспільний лад мав поєднуватися спочатку з демократичним політичним устроєм та ефективним робітничим законодавством, і вже у рамках цієї республіки здійснювались би поступові реформи у соціалістичному напрямку, зокрема поетапне усупільнення землі та інших засобів виробництва [9: 68-69]. На III конгресі Другого Інтернаціоналу в Цюріху у 1893 р., де вперше зустрілися делегації польських соціалістів всіх трьох частин Польщі, галичани (І.Дашинський, Я.Козакевич, К.Мокловський) рішуче підтримали представників ППС у гострих дискусіях навколо ідеї незалежної Польщі проти Р.Люксембург та її прибічників [7: 105]. Тоді було започатковано ідейну єдність польських соціалістів Галичини і Королівства Польського.

У 1899 р. виникла окрема Українська соціал-демократична партія Галичини й Буковини (УСДП), а СДПГіС була перейменована на Польську партію соціал-демократичну Галичини і Сілезії (ППСД). Обидві партії входили до федеративної Соціал-демократичної робітничої партії Австрії (СДРПА) як автономні національні секції і діяли на основі її програми. Однак у програмі СДРПА не було тези про право націй на самовизначення.

На Брюннському конгресі СДРПА в грудні 1899 р., який розглядав національну програму австрійської соціал-демократії, представники УСДП і ППСД зробили аналогічні за змістом офіційні заяви про прагнення їх партій до повного визволення і возз'єднання своїх народів. Так, український соціал-демократ М.Ганкевич підкреслив, що його партія вважає повне національне визволення і рівноправність передумовою дійсного інтернаціоналізму, тому „українські соціал-демократи змагатимуться до національної свободи свого народу, щоби возз'єднаний і звільнений український народ став поряд з іншими націями як рівноправний член” [10: 85]. Делегат ППСД Т.Регер наголосив, що польські соціалісти всіх трьох загарбаних іноземними державами

частин Польщі „наполегливо працюють над усуненням тієї страшної кривди народу польського і прагнуть до з'єднання в майбутньому всіх трьох країв в одній політично і національно незалежній цілості, до вільної та об'єднаної вітчизни” [10: 108]. Конгрес формально не заперечив цих заяв, вони були опубліковані в його стенограмі, і хоч ухвалена тоді ж національна програма СДРПА передбачала лише перебудову Австро-Угорщини на федеративних принципах і національно-територіальну автономію її народів, обидві партії вважали для себе вищезгадані заяви програмовими і керувалися ними у своїй політичній діяльності. Потребу тимчасового збереження цілості Австро-Угорщини соціал-демократи пояснювали необхідністю захистити її народи від загарбання Німеччиною чи Росією. „Але Австрія не остаточною нашою ціллю, – пояснив пізніше у виступі на одному з мітингів лідер УСДП і водночас активний діяч ППСД М.Ганкевич. – Ми хочемо, щоби Австрія стала союзом вільних народів, щоби кожна нація могла свobodно розвиватись аж до тої хвилі, де кожна з них матиме можливість здобути для себе політичну волю, самостійність і незалежність” [11]. До речі, український соціал-демократ М.Ганкевич виступав послідовним речником державного відродження Польщі, написав працю „Незалежність Польщі”, видану в Кракові у 1910 р. [12]. Отже, Брюннську національну програму СДРПА обидві партії відразу відверто розглядали лише як мінімальну.

Проте, варто зауважити, що впродовж тривалого часу самостійницькі заяви та взаємодія з ППС для ППСД були фактично лише політичними кроками провідників, не узгодженими формально з партійним загальом і вищим органом партії – з'їздом. Після гострої дискусії ІХ з'їзд ППСД (1904 р.) у спеціальній резолюції солідаризувався з програмою ППС і офіційно затвердив тісний союз двох партій [9: 87–88]. Аналіз ідеології польського соціалістичного руху дав підстави політичному оглядачу „Літературно-наукового вісника”, відомому вченому і публіцисту М.Лозинському у 1908 р. зробити висновок про наявність у цьому русі такої „патріотичної закраски”, яка „й досі ще має перевагу над чистим соціал-демократизмом по західноєвропейським взірцям” [13: 553].

Важлива роль національно-державних ідей у політичній програмі галицької соціал-демократії обумовила той факт, що ППСД, хоч і займала у політичному спектрі своєї етнонаціональної спільноти місце лівої опозиції, все ж залишалася невід'ємною складовою польського національно-політичного табору в Галичині. Це підтверджувалося й практичною політичною діяльністю партії. Зокрема, польські соціал-демократи поряд з іншими політичними силами брали активну і масову участь у загальнонаціональних маніфестаціях польської суспільності в Галичині, що фактично проводилися під гаслами відродження незалежної польської держави (наприклад, святкування 500-ліття Грюнвальдської битви у липні 1910 р. тощо).

Характерно, що позиція соціал-демократії щодо майбутніх кордонів відновлених слов'янських держав залишалася на початку ХХ ст. чітко не окресленою. З контексту заяв і статей керівників УСДП, аналізу світогляду лідерів студентського руху, що влилися до лав партії, випливало, що українська держава мала б бути створена в етнографічних межах. Натомість позиції польських соціал-демократів були більш невизначеними. Програма ППС залишала це питання відкритим, вказуючи, що його вирішить переможна революція і воля народів, що боролися разом. Крім того, документ передбачав повну рівноправність народностей, що увійдуть до складу польської республіки на основі добровільної федерації [9: 70–71]. Нова програма, прийнята ППС у 1906 р., ставила за мету повалення царату і зведення на його руїнах федерації демократичних республік. Отже, ідеологія польської соціал-демократії фактично містила проект відбудови „історичної” Польщі у прихованій формі [9: 70–71].

Назрівання світового воєнного конфлікту сприяло подальшій кристалізації ідейної платформи галицької соціал-демократії в українському та польському питаннях. Напередодні війни дедалі більше посилювалося політико-ідеологічне зближення ППСД з ППС-фракцією. Обидві партії вступили до „Тимчасової конфедерації партій незалежності”, яка оголосила себе на боці Австро-Угорщини у майбутній війні [14: 271].

Примат національного над інтернаціональним та соціально-класовим в ідейному обличчі та практичній політиці галицьких соціал-демократичних партій яскраво виявився під час Першої світової війни та революційних подій у Центрально-Східному регіоні Європи. Так, з початком війни УСДП взяла участь у створенні та діяльності Головної (з травня 1915 р. – Загальної) Української Ради, формуванні легіону Українських січових стрільців, тісно співпрацювала з

Союзом визволення України (СВУ), який стояв на виразно самостійницькій платформі [4: 124–126]. У цей же час практично завершилась еволюція ППСД до національної консолідації з партіями інших спрямувань у рамках польського державницького табору. Вже у серпні 1914 р. лідери галицько-польської соціал-демократії вступили до Начального комітету народного, а в грудні 1915 р. посла від ППСД увійшли до Польського кола [6: 577–579] – фракції правих польських політичних сил в австрійському парламенті. За це ППСД була піддана різкій критиці з боку керівництва австрійської соціал-демократії, яке в 1916 р. оголосило про фактичний розрив польських соціал-демократів Галичини з СЕРПА [15].

Якщо галицько-українська соціал-демократія напередодні Листопадової 1918 р. національно-демократичної революції на західноукраїнських землях і виникнення ЗУНР виявилась єдиною політичною силою, що виступала за негайну злуку всіх українських земель, то польський політичний табір, натомість, демонстрував більшу сконсолідованість навколо ідеї возз'єднаної Польщі. Так, виступаючи від імені галицьких поляків в австрійському парламенті 22 січня 1918 р., лідер ППСД І.Дашинський заявив: „Хочемо мати державу польську і хочемо як польська частина увійти до незалежної з'єднаної Польщі” [16]. 2–4 лютого у Кракові відбувся закритий з'їзд польських самостійницьких організацій з Королівства Польського і Галичини за участю ППСД, ППС, Польського стронніцтва людового, Польського стронніцтва поступового та інших партій, а також Ліги незалежності Польщі, одним з провідників якої був парламентський посол від ППСД А.Морачевський. Ухвала з'їзду містила вимоги утворення незалежної польської держави з усіх польських земель [17]. Аналогічні позиції зайняли й учасники пленуму Польського кола 24 січня того ж року, серед них лише лінія консерваторів відрізнялася прагненням творити об'єднану польську державу під егідою австрійського імператора [18]. 1 жовтня 1918 р. у Відні на зборах представників всіх польських посольських клубів, налаштованих на негайний розрив з Австро-Угорщиною, за участю соціал-демократів, людовців, націонал-демократів і консерваторів І.Дашинський вніс проект ухвали про те, що відроджена Польща „обійме всі переважно польською людністю заселені простори колишньої держави польської”. Однак під тиском націонал-демократів було прийнято резолюцію, що фактично передбачала можливість відбудови Польщі в історичних кордонах [6: 616–617]. 28 жовтня ППСД разом з іншими польськими партіями взяла участь у створенні в Кракові „Польської ліквідаційної комісії”, яка мала перебрати владу від австрійців у Галичині. До складу комісії увійшло чотири представники від ППСД [6: 622].

З розпадом Австро-Угорщини галицькі соціал-демократи включилися у державотворчі процеси своїх країн. На початку листопада 1918 р. ППСД офіційно вітала постанову незалежної Польщі [19], а лідери партії І.Дашинський та А.Морачевський очолили перші її уряди.

Загалом, Перша світова війна та революційні процеси в Центрально-Східній Європі остаточно підтвердили першочергову роль та, по суті, пріоритетність національно-державних ідей над соціально-класовими компонентами в ідеології та практиці польської соціал-демократії в Галичині. Однак позиція ППСД у національному питанні, і зокрема в українській справі потребує подальшого, детальнішого вивчення і висвітлення.

Список використаних джерел

1. Красівський О.Я. Польсько-українські стосунки в умовах зародження та розвитку партійно-політичної системи та зміцнення національно-політичного руху (90-ті рр. XIX ст. – 1918 р.) // Студії політичного центру „Генеза”. – Львів, 1997. – №1. – С. 66 – 75.
2. Михальський Ю.В. Ставлення польських суспільно-політичних сил до українського питання в Галичині на початку XX століття (1902–1914). Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Львів, 1998. – 18 с.
3. Сухий О. Галичина: між Сходом і Заходом. Нариси історії XIX – початку XX ст. – Львів, 1999. – 226 с.
4. Жерноклеєв О. Українська соціал-демократія в Галичині: нариси історії (1899–1918). – К., 2000. – 168 с.
5. Najdus W. Kwestia narodowa w ujęciu Polskiej partii socjalno-demokratycznej Galicji i Śląska. – Warszawa, 1979. – 297 s.
6. Najdus W. Polska partia socjalno-demokratyczna Galicji i Śląska, 1890-1919. – Warszawa, 1983. – 719 s.
7. Feldman W. Stronictwa i programy polityczne w Galicji 1846-1906. – Т. 2. – Kraków, 1907. – 371 s.
8. Bełcikowska A. Stronictwa i związki polityczne w Polsce. – Warszawa, 1925. – 1086 s.
9. Лозинський М. Польський і руський революційний рух і Україна. – Львів, 1908. – 200 с.
10. Verhandlungen des Gesamtparteitages des Sozialdemokratie in Oesterreich abgehalten zu Bruenn. – Wien, 1899. – 144 s.
11. Воля. – 1901. – 1 груд.
12. Hankiewicz M. Niepodległość Polski. – Kraków, 1910.
13. Лозинський М. Польська народова демократія // Літ.-наук. вісник. – 1908. – Т.ХІІ. – С. 543–567.
14. История Второго Интернационала: В 2-х т. – Т. 2. – М., 1966. – 596 с.
15. Arbeiter-Zeitung. – 1916. – 20 Jan.
16. Naprzód. – 1918. – 24 stycz.
17. Державний архів Івано-Франківської області, ф.10, оп.1, спр.13, арк.51.
18. Naprzód. – 1918. – 25 stycz.
19. Ibid. – 6 list.

Oleh ZHERNOKLEYEV

THE IDEA OF THE NATIONAL STATEHOOD IN THE IDEOLOGY OF THE POLISH
SOCIAL-DEMOCRACY IN HALYCHYNA AT THE END
OF THE 19th – THE BEGINNING OF THE 20th CENTURY

The article deals with the place and role of idea of the independent national state in the program and activity of the polish social-democracy in Halychyna in the end of the 19th – at the beginning of the 20th century.

УДК 94 (438)

Микола АЛЕКСІЄВЕЦЬ

ВІДНОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ
СЛОВ'ЯНСЬКИХ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ:
ПОГЛЯД ЧЕРЕЗ ДЕСЯТИЛІТТЯ

У статті на основі вітчизняної і зарубіжної літератури проаналізовано сучасні погляди щодо відродження національної незалежності слов'янських народів у міжвоєнні роки.

Міжвоєнна доба 1918–1939 рр. вмістила в собі події світової історії, резонантність яких відчувається і до сьогодні. Перша світова війна визнана наукою тим рубежем, на якому завершилася нова й розпочалася новітня історія світу, історія великих змін, перетворень політичної системи старого світу. Зміни, що відбулися після, а головне ж – в результаті Першої світової війни мали дійсно геополітичний характер і наслідки. Склалися не тільки нові соціально-економічні й політичні реалії в повоєнному світі, а й почали налагоджуватися нові підходи до врегулювання міжнародних відносин, векторність яких була намічена Версальсько-Вашингтонською системою.

Уперше наслідки війни мали не регіональний, а світовий характер. Перша світова війна привела до зникнення з політичної карти Європи численних монархій, до розпаду найбільших європейських імперій – Російської, Австро-Угорської, Німецької (другий рейх), Оттоманської. На їх уламках утворилися нові, здебільшого національні держави з республіканським правлінням у межах їхніх етнічних і політичних кордонів. На 1/6 Земної кулі розпочалися комуністичні експерименти у більшовицькому виконанні. Суттєвих, а в деяких аспектах кардинальних трансформацій зазнала ідеологія ХХ ст. Упродовж двох міжвоєнних десятиліть як явище світової історії постала і змогла реалізувати себе на практиці ультрарадикальна, людиноненависницька ідеологія фашизму, його різновид нацизм. Відбувалася докорінна переоцінка культурних цінностей, духовні злами цілих поколінь, нищення тоталітарними, реакційними режимами культури і її творців. Злети і падіння, тріумф розуму і життєві трагедії мільйонів – все це увібрали в себе два десятиліття міжвоєнної доби.

Здавалося б, навчене гірким досвідом світової війни 1914–1918 рр., людство зробить все можливе, щоб запобігти повторенню трагедії. На жаль, післявоєнна концепція нового світовлаштування, механізми підтримання миру виявилися недієздатними. Через 20 років людство знову постало на порозі нової світової війни.

Майже 65 літ минає від завершення міжвоєнної доби. Але пізнання її навряд чи можна вважати завершеним. Йдеться зрозуміло, не про пошук нових факторів чи відкриття якихось нерозгаданих таємниць. Усе це вже практично зроблено. Йдеться про вивчення й осмислення історичних фактів і явищ, про нове прочитання Європи 20-х–30-х років ХХ ст., суспільно-політичних трансформацій, що відбулися в цей час, оскільки зміни в нашій сучасності мають своє глибинне коріння у міжвоєнній добі. Не осягнувши їх, не осмисливши геополітичні зміни, людство залишилось би сліпим і безпомічним перед лицем власного сьогодні. Засвоєння історії світовлаштування після Першої світової війни та його уроків ще раз засвідчує, що наше сьогодні є історично вмотивованим продовженням розвитку міжвоєнної Європи не лише з його прогресивними здобутками, а й зі значними конфліктами та втратами.

У цьому контексті винятково важливого значення крізь призму сучасного національно-державного відродження слов'янських народів Центрально-Східної Європи набула проблема нової державності та її розв'язання після Першої світової війни. На сьогодні історична пам'ять зберегла не один приклад розбудови державності того чи іншого народу. І незважаючи на те, що людство переступило межу ХХІ ст. – це питання залишається чи не найбільш болючим і актуальним. Помітна політизація національної свідомості у сучасних слов'янських народів, нестабільність міжнародної ситуації наполегливо диктують потребу історичного обґрунтування національних вимог щодо державотворення. Марно заперечувати сьогодні стрімке зростання ваги наукового потенціалу, власне історичної традиції й досвіду, у цій життєво важливій справі для народів. У цьому розумінні історична практика держав працює на сьогодні і на майбутнє. Закономірним є те, що увага громадськості до проблем історичного процесу національного державотворення в міжвоєнні роки постійно зростає. Доба 1918–1939 рр. є одним із найважливіших кроків на шляху національного самовизначення і самоствердження багатьох народів, це час розбудови й становлення слов'янськими країнами своєї національної державності у складних умовах міжвоєнної Європи. Наукове осмислення історичної практики й досвіду державного будівництва у нововідроджених слов'янських країнах є повчальним і корисним для всіх відновлених держав Центрально-Східної Європи у другій половині 80-х – на початку 90-х рр. минулого століття.

Актуальність зазначеної проблематики зумовлена й тим, що її ще й досі подають спрощено, без належного аналізу історичних передумов й конкретних обставин відродження і становлення національної державності слов'янських народів в 1918–1939 рр. Існуючі праці мають відбиток догматичного дотримування принципів марксистсько-ленінської ідеології, що призводила до деформування викладення багатьох важливих питань історії слов'янських країн міжвоєнного періоду. В радянській історіографії її перекручували і спотворювали, перебільшували роль Жовтневого перевороту 1917 р. у відродженні національної державності слов'янських народів. Між іншим, і в радянську добу, і нині при розгляді ключових подій новітньої історії зарубіжних слов'янських країн велись і все ще ведуться суперечки про роль і значення двох визначальних факторів національно-державного відродження країн Центрально-Східної Європи після Першої світової війни: внутрішнього і зовнішнього.

Сучасний стан української історіографії свідчить, що незважаючи на деякі праці загального характеру та видання, в яких висвітлюються окремі аспекти значення відновлення державності в країнах слов'янського світу в міжвоєнний час, окреслені вище проблеми не знайшли ще й досі спеціального висвітлення [1]. У зарубіжній сучасній історіографії цим питанням приділяється значно більше уваги [2]. Окремим проблемам відродження і розвитку Польської держави присвячено праці автора даної статті. Проте аналіз літератури засвідчує, що поставлена нами проблема не знайшла спеціального висвітлення у вітчизняній історіографії. Немає праць, у яких би були розкриті загальні закономірності й національні особливості становлення слов'янських країн Центрально-Східної Європи в 1918–1939 рр. Тим більше, що до цього часу багато аспектів цієї проблеми носить дискусійний характер, відчувається відгомін тоталітарного минулого, а вони залишаються невивченими. Велика кількість, різноманітність, змістовність удоступненого матеріалу, а також свобода творчого пошуку дозволяє вдаватися до поглибленого розгляду цієї проблематики. Певною мірою надолужити цю прогалину української історіографії є метою даної статті, в якій автор на основі як вітчизняної, так і зарубіжної історіографії з'ясовує питання нової державності та її розв'язання для слов'янських народів в період між Першою і Другою світовими війнами. Актуальність поставлених проблем не викликає сумніву так само, як і необхідність їх подальшого вивчення, бо в історії європейських слов'янських народів доба 1918–1939 рр. стала виявом епохальних процесів національно-державного відродження, виникнення незалежних країн, формування нових вітчизняних утворень. У війні й національно-визвольній боротьбі поневолені народи звільнилися до самостійного державного життя. Виникненням нових держав завершився тривалий національно-визвольний рух народів, який сам по собі був проявом закономірності їх національного самовизначення і самоствердження. Саме ці питання розглядаються у пропонованій статті.

З утворенням та проголошенням незалежних слов'янських країн постали питання національно-державного будівництва, пошуку форм суспільно-політичного устрою. Розвиток ідеї державності для народів Центральної та Південно-Східної Європи має свою досить тривалу історію. Від часів національного відродження вона в тій чи іншій мірі присутня у всіх планах і проектах політичних сил, починаючи від кризи 40-х років XIX ст. до кінця Першої світової війни. Спектр цих проектів був досить широкий: плани відновлення незалежності Сербії, Польщі; проект економічного об'єднання народів Центральної Європи до т. зв. „Європейської федерації”; ідея утворення „Сполучених Штатів Європи”, створення пангерманського державного об'єднання „Середня Європа”, реалізація теорії австрославизму та триалізму; об'єднання східноєвропейських народів у „Східну Швейцарію”; плани створення руху від надання народам культурно-національної автономії до вимог права націй на самовизначення [3: 103].

Усі ці та інші проекти були реакцією різних політичних сил на розгортання національно-визвольного руху і суспільно-політичного життя. Кожний з запропонованих варіантів врешт-решт виходив на проблему визначення форми майбутнього державного устрою і в першу чергу національної чи федеративної. Але кінцевою метою національно-визвольного руху було досягнення самостійності та державної незалежності, як не тільки бажаної, але й найбільш оптимальної форми для його подальшого розвитку, виявлення всього того, що в цьому народі закладено й може бути розвинуто в змаганні з іншими рівноправними та самостійними націями. Відродження і становлення слов'янських суспільств у міжвоєнну добу відбувалися внаслідок комбінованої дії багатьох об'єктивних факторів як внутрішнього, так і міжнародного характеру, тобто, насамперед, завдяки збігові національних інтересів і зовнішньополітичної ситуації повоєнної Європи. Важливу роль відіграли географічне становище, соціально-економічний та культурно-освітній рівень люду, їх етнонаціональна свідомість й політичний досвід, історико-правова традиція нововідроджених слов'янських держав. На формування повсталих національних країн слов'янських народів справляли вплив такі внутрішні чинники, як: боротьба за збереження мови, національно-культурні традиції, діяльність різних об'єднань, становлення національної інтелігенції; виникнення та розвиток національних рухів і політичних партій, відмінності у баченні шляхів розвитку своїх країн, труднощі господарського плану, зумовлені диспропорціями соціально-економічного розвитку у попередній період і Першою світовою війною та ін. Вказані чинники внутрішнього характеру не вичерпували усієї історичної ситуації в післявоєнну добу, але істотно позначилися на формуванні національної державності слов'янських народів у міжвоєнний період.

В українській історіографії ще й досі точиться жвава дискусія між історичними й громадськими діячами щодо переважної питомої ваги закордонного чи, навпаки, національно-визвольних рухів слов'янських народів в суверенізації та унезалеженні держав у 1918 р. За соціалістичної доби наголос однозначно робили на впливі соціальних чинників і Жовтневого перевороту 1917 р., а виникнення нових незалежних держав пояснювали діями пролетаріату і широких народних мас. Не впадаючи в крайнощі, варто визнати вагомість страйків і маніфестацій і неабияку роль зовнішньополітичних факторів. Серйозні історики не ігнорували ці фактори, але і не абсолютизували їх. Поразка Центральних держав у Першій світовій війні, крах Німецької, Австро-Угорської та Російської імперій, здавалося, непохитних твердинь європейських монархів, могутнє піднесення революційної боротьби народів Росії, Німеччини та Австро-Угорщини створили сприятливі зовнішньополітичні умови для реалізації прав пригнічених націй на відновлення незалежності й свободи. Саме завдяки багатьох об'єктивних і суб'єктивних чинників, але насамперед збігові національних інтересів і міжнародної ситуації в результаті поразки Четверного союзу в Першій світовій війні й піднесенню національно-визвольних рухів слов'янських народів на тлі загально революційної обстановки в Європі поневолені народи здобули втрачену незалежність і самостійність. Визначальне значення, на наш погляд, мала позиція самих слов'янських народів, які були пригнічені іноземними імперіями, але продовжували боротися за національне визволення. Однак здійснення прагнення до волі і незалежного життя могло наступити тоді, коли були переможені загарбники. Падіння російського царату, як і поразка Центральних держав створили лише поневоленим народам сприятливі умови для здобуття національних держав. Але все це не означало, що ситуація автоматично зумовлювала появу нових незалежних держав. Варто мати на увазі, що вмираючі імперії були

сильні своїми традиціями, а Німеччина ще й своєю військовою силою. Тому навіть у момент розпаду європейських імперій слов'янські народи не змогли б розраховувати на незалежність та державність, якщо б їх не досягли та утримали власними військовими, політичними та дипломатичними зусиллями. Безумовно, відродження незалежності і суверенності слов'янських держав та їх подальше становлення й розвиток стали закономірним виявом багатовікової національно-визвольної боротьби пригнічених народів, їх нестримного прагнення до волі, жагучого бажання розпоряджатися власною долею.

Виникнення після Першої світової війни нових слов'янських держав стало саме завершенням довготривалого процесу їх національно-визвольних рухів і змагань. Перша світова війна лише прискорила та загострила процес становлення національної державності слов'янських народів Центрально-Східної Європи, який сам по собі був проявом закономірності розвитку історичних подій, історичної зумовленості їх відродження.

Національно-визвольний рух у Центрально-Східній Європі вже в другій половині XIX ст. перетворився на важливий фактор міжнародного життя й досягнув певних результатів: на карті європейського континенту з'явилися незалежні Чорногорія, Сербія, Болгарія. Однак до політичної катастрофи Першої світової війни переважна більшість народів цього регіону, що знаходилися у складі трьох імперій: Росії, Австро-Угорщини, Німеччини і за тих умов об'єктивно не могли розраховувати на здобуття державної незалежності.

Перша світова війна 1914–1918 рр. до крайніх меж загострила національне питання на міжнародній арені. Саме на час світової війни припав апогей національно-визвольної боротьби слов'янських народів. Радикалізація національно-визвольних сил народів Центрально-Східної Європи під впливом Лютневої революції та Жовтневого перевороту в 1917 р. у Росії призвела до істотної еволюції програм національних політичних сил і гасел, аж до відновлення національно-державної незалежності.

Наприклад, зразу ж після падіння російського царизму польські національні демократи висунули програму незалежності всієї об'єднаної Польщі. Частина політичних сил в Австро-Угорщині відмовилися від підтримки існуючої системи дуалізму, а лідери політичної еміграції, що входили до Югослов'янського комітету в своїй т. з. „Травневій декларації” від 30 травня 1917 р. висунули на порядок денний завдання об'єднання словенців, хорватів в єдину державну структуру, але ще під скіпетром Габсбургів. Заклики про необхідність розширення прав для національних регіонів Габсбурзької монархії почали вимагати в рейхсраті парламентські групи чеських, закарпатських та галицьких українських партій. В ухваленій урядом Сербії та Югослов'янським комітетом 20 липня 1917 р. т. з. Корфській декларації йшла мова про прагнення створити після закінчення війни єдину державу сербів, хорватів та словенців на чолі з династією Карагеоргієвичів, до складу якої увійшли також окрім Сербії та Чорногорії всі південно-слов'янські землі, що належали Габсбурзькій монархії [3: 105].

Так, у нових політичних умовах на завершальному етапі Першої світової війни могли зреалізуватися багатолітні прагнення слов'янських народів до відродження самостійного життя. Водночас, слід зазначити, що із наближенням поразки Четверного союзу у Першій світовій війні поряд із зростанням національно-визвольного руху розгорнувся революційний рух. До нього була залучена значна частина різноманітних верст населення, яка вимагала розширення політичної та економічної демократії, тим більше, що в умовах війни відбувалось введення різного роду регламентацій та обмежень. Для народів нагальним постало питання про національне звільнення та створення власної державності.

Так, не погоджуючись із позицією Центральних держав на переговорах у Бресті, 6 січня 1918 р. частина депутатів чеського сейму та чеські депутати австрійського рейхсрату прийняли т. з. Трикральську декларацію, в якій не тільки засуджувалася позиція австрійського уряду, але й вимагалось утворити суверенну Чеську державу. На нараді представників Словацької національної партії та інших політичних угруповань 24 травня 1918 р. була висловлена думка про право нації на самовизначення. 3 березня 1918 р. у Загребі на зборах представників політичних сил Хорватії, Словенії, Боснії та Герцеговини, Далмації, Істрії було заявлено про необхідність утворення незалежної держави словенців, хорватів та сербів. На початку жовтня 1918 р. Рече-

нтська рада оголосила про підготовку до виборів у сейм і вимагала створення незалежної Польської держави, яка охоплювала б усі польські землі з виходом до моря.

Політичні сили слов'янських країн уже до осені 1918 р. були готові у випадку поразки блоку Центральних держав взяти у свої руки владу та проголосити незалежність. Для цього були підготовлені відповідні організаційні структури: Чеський національний комітет, Народна рада Словенії, Народна рада Боснії та Герцеговини, Народне віче словен, хорватів, сербів. Державний характер мали уже Тимчасова державна рада, Регентська рада, Польський національний комітет та ін. Поза межами ще окупованих польських земель постала незалежна від загарбників національна збройна сила у формі військових польських формувань у Франції та в Росії – один з істотних елементів майбутньої Польської держави. На міжнародній арені польський народ домогся визнання мати власну державу, право на що підтвердили як Центральні держави, так і країни Антанти й США. Значною мірою цьому сприяла активізація ще навесні 1917 р. польських емігрантів у країнах Західної Європи і Північної Америки. У Швейцарії, Англії, Франції та США пропагували ідею Польської держави Г. Сенкевич, Е. Пільтц, Ш. Аскеназі, Г.Нарутович, І. Падеревський, Р. Дмовський та ін. Активна діяльність польських патріотичних сил у країні і в еміграції у роки Першої світової війни в різні формах і на різному рівні зробила можливим успішне використання восени 1918 р. сприятливої міжнародної ситуації для здійснення основної національної мети – відновлення і будівництва основ власної суверенної польської державності. Готувались до взяття влади у свої руки чеські, словацькі, хорватські, сербські національно-патріотичні сили. Вони, маючи міцну історичну традицію, набули певного позитивного досвіду державної розбудови ще до листопада 1918 р. в складних воєнних умовах, незважаючи на які у політичному і культурному житті існували можливості для дії різноманітних партій, товариств та установ. Отже, в роки Першої світової війни слов'янські народи брали активну участь у соціально-політичному житті, демонстрували стійкість і опір іноземному поневоленню, зберігши національно-патріотичні традиції, маючи організації, які діяли в різних верствах суспільства і за кордоном. Усе це в умовах військової поразки монархій, які їх поневолювали, зробило можливим відбудову незалежних слов'янських держав восени 1918 р.

11 листопада 1918 р. в Німеччині була повалена монархія, а представники німецького уряду підписали перемир'я з державами Антанти, що означало завершення Першої світової війни. Центральні держави зазнали поразки. Для Польщі цей день, що співпав з останнім днем війни, став першим днем знову здобутої національної незалежності. Цю дату – 11 листопада 1918 р. відзначали в міжвоєнній Польщі як день відновлення Польської держави. У 1989 р. свято знову поновили у його правах.

Утворення Чехословацької Республіки прискорилося у зв'язку із закінченням Першої світової війни. 27 жовтня 1918 р. Австро-Угорщини звернулася з нотою до уряду США про негайне укладення перемир'я і сепаратного миру, це чехи сприйняли як капітуляцію імперії. 28 жовтня Празький Національний комітет проголосив утворення Чехословацької держави. 30 жовтня в Мартинській декларації Словацька національна рада заявила, що „словацька нація і в мовному, і в культурно-історичному відношеннях є частиною чесько-словацької нації...” [4: 20] і висунула вимогу „права на самовизначення на основі повної незалежності” [4: 20]. Національний комітет був розширений і перетворений у Тимчасові національні збори Чехословаччини, які 14 листопада урочисто проголосили ліквідацію влади Габсбургів і утворення Чехословацької Республіки. Її першим президентом був обраний Т. Масарик, а головою уряду став К. Крамарж, міністром закордонних справ – Е. Бенеш.

Події на завершальному етапі першої світової війни справили суттєвий вплив на розв'язання майбутнього державно-правового стану південнослов'янських народів. 29 жовтня 1918 р. Народне віче проголосило створення Держави словенців, хорватів і сербів з повним відокремленням від імперії Габсбургів та приступило до формування уряду й місцевих органів влади. Проте ця держава проіснувала по 1 грудня 1918 р. 24 листопада 1918 р. народне віче в Загребі прийняло рішення про об'єднання Держави словенців, хорватів і сербів з Королівством Сербія. 26 листопада Чорногорська народна скупщина у м. Подгориці проголосила повалення династії Негошей, конфіскувала королівське майно і ухвалила про об'єднання з Сербією. Рішення про об'єднання з Сербією народна скупщина Воеводини прийняла 25 листопада 1918 р.

1 грудня 1918 р. в Белграді в присутності делегатів центрального Загребського віча, чорногоренської і воєводинської Скупщини від імені сербського короля була опублікована декларація, в якій проголошувалось створення об'єднаного Королівства сербів, хорватів і словенців (СХС).

Утворення та проголошення наприкінці жовтня та в листопаді 1918 р. нових країн у Центральній та Південно-Східній Європі стало завершенням довготривалого процесу національно-визвольного руху слов'янських народів, як закономірної події в їх національній історії. Новопосталі держави відродили і продовжили багатовікові традиції слов'янських народів, стали одним із найважливіших кроків на шляху становлення національної державності. Як зарубіжні, так і українські дослідники звертають увагу на необхідність уточнення хронологічних рамок процесу становлення нововідроджених слов'янських держав, співвідношення наступності, перемін та еволюції парламентської системи. Доцільно замислитися над кількома важливими теоретичними проблемами щодо відроджених країн. Зрозуміло потребує перегляду базове положення радянської історіографії про Польську державу доби 1918–1939 рр. „як державу фашистського характеру” []. Упередженість такої оцінки очевидне. Тож необхідний аналіз ново-посталої Польщі, особливо етапу її проголошення восени 1918 р. й утвердження національної державності в нових історичних умовах.

Процес становлення самостійних слов'янських держав завершився в 1920–1921 рр. Після міжнародно-правового врегулювання кордонів і прийняття конституцій. На практиці було реалізоване право пригнічених націй на державну незалежність. Нововідроджені слов'янські країни були багатонаціональними. З утворенням незалежних держав створювались сприятливі умови для розвитку національної культури, різних форм суспільного і політичного життя.

Список використаних джерел

1. Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752 с.; Алексієвєць Л. М. Польща: шляхом відродження державної незалежності. 1918–1939. – Тернопіль: Економічна думка, 2002. – 272 с.; Коротка історія Чехії і Словаччини / За ред. проф. П. С. Федорчака. – Івано-Франківськ: Вид-во „Плаїт”, 1999. – 170 с. 2. Див.: Ротшильд Д. Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами / Пер. з англ. В. П. Канаша. – К.: Мегатайт, 2001. – 496 с. 3. Яровий В. Проблема нової державності та її розв'язання для народів Центральної та Південно-Східної Європи в період Першої світової війни // Перша світова війна та історичні долі народів Центральної та Східної Європи: Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 80-річчю Буковинського народного віча. (Чернівці, 22–24 вересня 1998 р.). – Чернівці: Рута, 2000. – С. 103–109. 4. Хрестоматія по істории южных и западных славян: В 3-х т. – Новейшая история / Отв. ред. проф. Д. Б. Мельцер, Г. И. Чернявский. – Минск, 1991. – Т. 3. – 727 с. 5. Зуев Ф. Польша в 1918–1952 годах. – М., 1952. – 51 с.; Миско М. В. Октябрьская революция и восстановление независимости Польши. – М., 1957. – 143 с.; Красный Ю. Польский фашизм. – М.: Красный пролетарий, 1924. – 52 с.

Mykola ALEXIYEVETS

RENEWAL OF THE NATIONAL INDEPENDENCE OF SLAVONIC COUNTRIES OF CENTRAL AND SOUTH-EAST EUROPE: VIEW THROUGH DECADE

On the basis of the native and foreign bibliography, the paper present the analysis of the contemporary views on the revival of national independence in the Slavonic countries between WWI and WWII.

УДК 94: 329.73 (477) „187/1914” (092)

Олександр СЕДЛЯР

ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ АНДРІЯ ЧАЙКОВСЬКОГО НА ІДЕЮ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПРОГОЛОШЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (70-І РР. ХІХ СТ. – 1914 Р.)

Андрій Чайковський був українським народовцем (націонал-демократом) і організатором українського національного руху на Березанищині. До середини 90-х рр. ХІХ ст. він розраховував на допомогу австрійської влади, пізніше став прихильником самостійного розвитку українського національного руху. Лише напередодні Першої світової війни А. Чайковський серйозно розглядав можливість створення незалежної української держави на Наддніпрянищині.

Організаторами поширення і зміцнення українського національного руху у Галичині на межі ХІХ–ХХ ст. були передовсім представники світської і духовної української інтелігенції. Навчаючи інших, вони одночасно вчилися й самі, коригували стратегічні завдання національного руху, тактику окремих дій, поступово підходили до розуміння необхідності проголошення незалежної Української держави. Галицька інтелігенція, на відміну від наддніпрянської, в умовах „куцої” демократії Австро-Угорщини, зуміла закласти основи цивілізованого суспільства, створити потужні політичні партії, мала значний авторитет серед селянських мас.

Мета цього дослідження – простежити еволюцію поглядів представника численної групи організаторів українського національного руху на повітовому рівні Андрія Чайковського на ідею української державності та перспективи її здобуття. Автор планує розглянути погляди А. Чайковського на вказану тематику від початків його участі у громадському житті галицьких українців (тобто від середини 70-х рр. ХІХ ст.) до Першої світової війни, а також встановити періодичність серйозного коригування ним своїх поглядів.

Джерельну базу дослідження склали головним чином спогади А. Чайковського [1], його публіцистичні статті [2], а також його листування, опубліковане передовсім у тритомному виданні „Андрій Чайковський. Спогади. Листи. Дослідження” [3].

Можна виділити декілька періодів, коли погляди А. Чайковського на ідею та перспективи здобуття української державності залишалися відносно сталими. Перший період – від середини 70-х рр. ХІХ ст. до середини 90-х рр. ХІХ ст. – часу, коли А. Чайковський позбувся свого первісного австрофільства. Другий період тривав приблизно до 1912 р. Це час активної участі А. Чайковського в українському національному русі, саме тоді він став прихильником серйозних змін існуючого становища українців в Австрії та Росії, навіть якщо такі зміни не підтримувала влада. Третій період – роки напередодні Першої світової війни. Тоді А. Чайковський переконався у можливості проголошення Української держави у короткостроковій перспективі (передовсім на Наддніпрянській Україні).

А. Чайковський народився 15 травня 1857 р. в Самборі. Родина його належала до дрібної, т. зв. „ходачкової шляхти”. Пізніше А. Чайковський згадував, що з дому вийшов із польською ідеологією і не мав ясного поняття, хто він [4].

Українофілом він став за сприяння свого гімназійного професора (вчителя) Дам'яна Гладилевича, згодом відомого українського громадського діяча [5]. У 1874 р. А. Чайковський увійшов до складу „Студентської Громади”, яку заснували учні Самбірської гімназії [6]. Завдяки участі в діяльності „Громади” він набув певного досвіду організаційної роботи і вважав себе свідомим народовцем, хоча згодом зрозумів, що його світоглядіві бракувало глибини, а переконанням – чіткості та системності. А. Чайковський пізніше згадував: „[...] вся патріотична молодіж того часу не знала нічого більше робити, як читати пильно Шевченка і ентузіязмуватися козаччиною. А чого хотів Шевченко, і яке значіння мала для нас козаччина, та що нам даліше випадає робити, ніхто того не розумів. [...] Ми були тоді дітьми в повнім значінню слова” [7].

Політикою А. Чайковський тоді не цікавився, принаймні немає жодних свідчень про його інтерес до політики. Відповідно не цікавило його тоді й питання державного статусу українських земель. А. Чайковський разом з більшістю інших галицьких народовців тоді обмежував свою громадську діяльність участю у неполітичних акціях і щиро сподівався на підтримку русинів (українців) австрійським урядом і особисто цісарем Францем Йосифом I.

Під час навчання у Львівському університеті (1877–1883 рр.) погляди А. Чайковського на перспективи українського національного руху істотно не змінилися. Він згодом згадував: „Тодішні українофіли, чи народовці, обмежували свій патріотизм до літератури, боротьби з кацапами, до життя у сяєві австрійської лояльності, за яку нам ніхто нічого не давав, а навіть не обіцяв” [8]. Хоча А. Чайковський ще з гімназійних часів був переконаний у приналежності галицьких русинів і наддніпрянських українців до однієї нації, однак він протягом 70–80-х рр. XIX ст. дуже мало знав про реальний стан справ на Наддніпрянщині і, очевидно, серйозно не цікавився перспективами співпраці галичан та наддніпрянців.

Лояльність до Австрійської держави у другій половині 80-х рр. XIX ст. перетворилась на політичну догму, а галицькі народовці уникали виносити проблеми державної самостійності на широке обговорення. Головним завданням українського руху тоді була реальна рутинна робота над розбудовою національного життя [9].

Подібну роботу А. Чайковський розпочав після переїзду до Бережан у 1886 р. і досить швидко став одним із лідерів місцевої української громади. Одночасно він залишався „лояльним австрійським русином” [10] і підтримував угоду із владою наприкінці 1890 р. („нову еру”). Щоправда, А. Чайковський досить швидко засумнівався в ефективності „нової ери” [11], а наприкінці 1893 р. відверто перейшов до табору, опозиційного угоді з владою [12].

Незадовільні, на думку А. Чайковського, результати політики „нової ери”, а також поразки бережанських українців на виборах до Галицького сейму 1895 р. і до Державної Ради 1897 р. (в останньому випадку поразка українців була спричинена фальсифікацією результатів виборів) [13] різко зменшили його проавстрійські симпатії [14]. Подібні зміни відбувалися тоді в свідомості багатьох галицьких українців [15].

У середині – другій половині 90-х рр. XIX ст. завершився перший етап еволюції поглядів А. Чайковського на ідею української державності, головними наслідками якого були демократизація його світогляду і зменшення проавстрійських симпатій. Поступово він став розглядати перспективи українського національного руху у загальноукраїнському (а не лише галицькому) масштабі і перестав розраховувати на істотну допомогу австрійської влади.

На початку XX ст. А. Чайковському вдалося налагодити листування із деякими наддніпрянськими українцями. Це листування (особливо з Михайлом Коцюбинським) спонукало його до глибшого, ніж раніше, аналізу перспектив національного руху українців.

Розповідаючи про становище галицьких українців у листах до М. Коцюбинського, А. Чайковський звертав увагу передовсім на значний поступ національного руху [16] і на протидію йому поляків (також австрійської влади, що їх підтримувала) та москвофілів [17]. Він вірив, що Україна рано чи пізно одержить свободу¹ і покладав великі надії на російську революцію 1905–1907 рр. На початку XX ст. А. Чайковський остаточно розчарувався в Австрії і чекав допомоги з Наддніпрянської України, яка мала б здобути принаймні автономію в конституційній Росії [18].

Очевидно, на початку XX ст. А. Чайковський ще не розглядав всерйоз можливість проголошення незалежної Української держави. У 1897 р. він припускав, що Австро-Угорщина розпадеться, а тоді українцям доведеться жити або в Росії, або в Польщі. Якщо Росія погодиться із „сепаратизмом національним” і демократизує свою політичну систему (а це мусить статися), тоді українцям буде краще жити в Росії [19]. Подібних поглядів А. Чайковський дотримувався ще у 1904 р. [20] і навіть трохи пізніше. Лише коли там розпочалися обмеження і ліквідація здобутків 1905–1907 рр., що супроводжувалися й утисками українського національного руху, він остаточно зарахував Росію до ворогів України.

¹ А. Чайковський під „свободою” у даному випадку не мав на увазі незалежність України, швидше йшлося про демократичні свободи окремих громадян і нації в цілому.

Про Наддніпрянську Україну А. Чайковський знав небагато і дуже хотів туди поїхати [21]. Це бажання здійснити йому так і не вдалося; певний ідеалізм і далі домінував в його уявленнях про Наддніпрянщину. Наприклад, у 1904 р. він вважав наддніпрянських українців свідомішими і сильнішими за галичан [22]. Лише після згорання процесу демократичних перетворень у Росії А. Чайковський перестав сподіватися на допомогу наддніпрянських українців.

На початку XX ст. А. Чайковський більше займався письменницькою діяльністю, ніж політикою [23], а тому не намагався сформулювати власної стрункої концепції перспектив українського національного руху. Поступово він прийняв ідею самостійного розвитку цього руху (без допомоги органів влади), але А. Чайковському досить важко було уявити детальний механізм здобуття Україною незалежності. Можливо, він не вважав доцільним для себе зосереджувати увагу на цьому питанні, адже передумов швидкої зміни статусу українських земель не було, а для прогнозів на тривалу перспективу А. Чайковський, як провінційний діяч, не мав належної інформації.

Загалом погляди А. Чайковського в першому десятилітті XX ст. можна окреслити так: він вірив, що Україна та українці (і галичани, і наддніпрянці) в майбутньому (точний час невідомий) отримають свободу, але навряд чи розумів цю свободу саме як проголошення незалежної держави. Тому, відповідно, А. Чайковський не намагався визначити кордони ймовірної Української держави, її систему влади, внутрішню та зовнішню політику тощо. Але незадоволення політикою Австрії та Росії стосовно українців, яке чітко виявилось у А. Чайковського наприкінці XIX ст. (щодо Австрії) та у 1906–1907 рр. (щодо Росії) могло спричинити за необхідних умов значне коригування його життєвого кредо.

Напередодні Першої світової війни А. Чайковський вже розглядав зміну державного статусу принаймні частини українських земель не лише можливою, але й майже неминучою в короткостроковій перспективі. Він тоді вважав, що попри успіхи українського національного руху в Галичині, загалом несприятливе для українців становище може змінити лише „європейський катаклізм” [24]. Наприкінці 1912 р., після початку Першої Балканської війни, здавалося, що найближчим часом в Європі відбудуться серйозні зміни.

А. Чайковський закликав тоді українців брати приклад із болгар: „Через що вони стали великани? Через працю, ощадність, закликуване до освіти, через тверезість. Се були знаряди підготовляючі. Прийшла міжнародна завіруха. Гураган змив турецьке ярмо – тепер Болгарія під Царгородом условини мира диктує” [25]. Він не сумнівався, що через певний час українці опиняться на місці болгар: „І з нас змете європейська вихура ярмо неволі, і ми підемо слідом Болгарії, і ми під воротами клятої Москви подиктуємо нашим відвічним ворогам условини мира” [26].

Наприкінці 1912 р. автор одного з дописів до „Діла” (очевидно, це був А. Чайковський, бо автор допису наводив приклади з життя Бережанщини) підкреслив, що поляки у Галичині підтримують москвофілів і є в душі противниками Австрії. Вони можуть змовитися з росіянами проти українців, а тому „наш інтерес національний в Австрії, а не в Росії” [27].

На думку А. Чайковського, лише згуртованість і дисципліна допоможуть українцям досягти своєї мети під час ймовірного міжнародного конфлікту. Він тоді зосередив основну увагу на зміцненні січового руху.

Саме січова організація здавалася А. Чайковському найвідповіднішою для українців напередодні можливої війни через свою універсальність та дисципліну [28]. Існуючі „Січі” слід реорганізувати та об'єднати на безпартійній, загальнонаціональній основі та дозволити вступ до них всім людям, „що почувують себе українцями без огляду на їх суспільний стан” [29]. Особливу увагу слід звернути на військовий вишкіл січовиків, які з початком війни перетворять свої „Січі” на допоміжні військові відділи [30]. Після початку Першої світової війни А. Чайковський особисто брав участь у вишколі кандидатів до легіону Українських січових стрільців у Самборі [31].

Отже, напередодні Першої світової війни А. Чайковський вперше визначив справу створення незалежної Української держави як завдання найближчого майбутнього і запропонував деякі шляхи вирішення цього завдання, зокрема створивши єдину універсальну загальнонаціональну організацію на базі „Січей”, яка б готувала націю до майбутньої боротьби за державність. Хоча він у своїх публіцистичних виступах не проголошував відкрито, що метою участі

українців у ймовірній європейській війні є здобуття державної незалежності, однак таке прагнення чітко простежувалося у намірі „подиктувати умовини миру” під воротами Москви. Майбутня українська держава мала б з'явитися на території Наддніпрянської України; можливість зміни статусу українських земель у складі Австро-Угорщини А. Чайковський публічно не розглядав.

Протягом кількох десятиліть, що передували Першій світовій війні, погляди А. Чайковського на ідею української державності істотно змінилися. Поступово він переконався у можливості та необхідності здобуття незалежності, головню під впливом успіхів українського національного руху та перешкод, які чинили цьому рухові органи влади в Австрії (в Галичині їх контролювали поляки) та Росії. Разом з тим А. Чайковський, як і переважна більшість українців того часу, не намагався брати участь у визначенні сценаріїв ймовірного здобуття незалежності та дій після цього.

А. Чайковський аж до розпаду Австро-Угорщини залишався лояльним австрійським громадянином, навіть австрійським патріотом (хоча був ним більше з необхідності, ніж через переконання). Вже після поразки Визвольних змагань 1917–1921 рр. він зауважив: „[...] нам здавалося, що житимемо в Австрії до кінця світу, та про те лиш думали” [32], а „через те собаче прив'язання наше до Австрії [...] ми дуже багато втратили, багато добрих та сприятливих нагод прогаяли і за це покутуємо” [33].

Отже, через певний час після розпаду Австрійської та Російської імперій А. Чайковський вважав дії українців (і свої власні) з підготовки здобуття незалежності напередодні Першої світової війни недостатніми, однак така оцінка не може применшити значних змін у його світогляді впродовж „австрійського” періоду його життя та масштабності інтелектуальних зусиль самого А. Чайковського та інших осіб, що спричинили ці зміни.

Список використаних джерел

1. Чайковський А. З часів переполоху (Спомини й рефлексії) // Андрій Чайковський. Спогади. Листи. Дослідження: У 3 т. / Упор. Б. Якимович за уч. З. Грень, О. Седяра. Львів, 2002. Т. 1. С. 161–169; *Його ж.* Мій життєпис // Андрій Чайковський... Т. 1. С. 274–279; *Його ж.* Мої спомини про Івана Франка // Андрій Чайковський... С. 181–189; *Його ж.* Чорні рядки. Мої спомини за час від 1 листопада 1918 р. до 13 травня 1919 р. // Андрій Чайковський... Т. 1. С. 207–273. 2. А. Ч. [Чайковський А.] На біжучі теми // Діло (Львів). 1912. 3 грудня (перший наклад); *Його ж.* Нема того злого, щоби на добре не вийшло // Український голос (Перемишль). 1925. 21 червня; *Його ж.* Як нам повести січову організацію // Діло. 1912. 16 грудня. 3. Андрій Чайковський... Т. 2. 4. *Чайковський А.* Мій життєпис... С. 274. 5. *Чайковський А.* Своїми силами. В 3 т. Львів, 1902. С. 29. В основу сюжету цієї повісті покладені реальні факти із життя А. Чайковського, який став прототипом головного героя повісті Дмитра Чабанського. У цій повісті Д. Гладлович зображений як Дам'ян Гладій. 6. *Чайковський А.* Мій життєпис... С. 274–275. 7. *Чайковський А.* З часів переполоху... С. 162. 8. *Чайковський А.* Мої спомини... С. 184. 9. *Аркуша О.* Український національно-політичний рух у Галичині наприкінці 80-х рр. XIX ст. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 3–4. Львів, 1997. С. 131–132. 10. Центральний державний історичний архів України у Львові, ф. 146 (Галицьке намісництво), оп. 10, спр. 62, арк. 5. 11. Андрій Чайковський... Т. 2. С. 42 (лист А. Чайковського до І. Франка від 20 травня 1895 р.) 12. Внче вь Рогатині // Галичанин. 1893. 25 листопада (7 грудня). 13. Діло. 1897. 22 березня (3 квітня). 14. Останньою публічною заявою, яку підписав А. Чайковський, і яка була витримана у відверто австрофільському та цісарфільському тоні, була відозва, датована 8 жовтня 1895 р. (Діло. 1895. 27 вересня [9 жовтня]). 15. *Мудрий М.* Австрорусинство в Галичині: спроба окреслення проблеми // Вісник Львівського університету. Серія історична. Вип. 35–36. Львів, 2000. С. 589. 16. Андрій Чайковський... Т. 2. С. 167, 196 (листи А. Чайковського до М. Коцюбинського від 7 грудня 1906 р., 23 грудня 1908 р.) 17. Там само. С. 137, 147, 167, 196 (листи А. Чайковського до М. Коцюбинського від 3 жовтня 1903 р., 12 лютого 1904 р., 7 грудня 1906 р., 23 грудня 1908 р.) 18. Там само. С. 146–147 (лист А. Чайковського до М. Коцюбинського від 12 лютого 1904 р.) 19. Там само. С. 91 (лист А. Чайковського до О. Маковця від 13 лютого 1897 р.) 20. Там само. С. 146–147, 152 (листи А. Чайковського до М. Коцюбинського від 12 лютого, 18 червня 1904 р.) 21. Там само. С. 139 (лист А. Чайковського до М. Коцюбинського від 28 грудня 1903 р.) 22. Там само. С. 147 (лист А. Чайковського до М. Коцюбинського від 12 лютого 1904 р.) 23. Там само. С. 126 (лист А. Чайковського до Андрея Шепицького від 30 травня 1901 р.) 24. Там само. С. 241 (лист А. Чайковського до С. Томашівського від 11 грудня 1923 р.) 25. А. Ч. [Чайковський А.] На біжучі теми // Діло (Львів). 1912. 3 грудня (перший наклад). Цей допис А. Чайковського був повністю конфіскований прокуратурою – другий наклад ч. 272 „Діла” за 3 грудня 1912 р. вийшов без нього. 26. Там само. 27. На біжучі теми. „Ruskie moskalofilstwo” і „Przy Tobie Panie stoimy” // Діло. 1912. 18 грудня. 28. *Чайковський А.* Як нам повести січову організацію // Діло. 1912. 16 грудня. 29. Там само. 30. Там само. 31. Див.: *Чайковський А.* Як формовано Січових Стрільців у Самбірщині // Андрій Чайковський... Т. 1. С. 203–206. 32. *Чайковський А.* Нема того злого, щоби на добре не вийшло // Український голос (Перемишль). 1925. 21 червня. 33. *Чайковський А.* Чорні рядки... С. 267–268.

Oleksandr SEDLYAR

THE EVOLUTION OF ANDRIY CHAIKOVSKYI'S VIEWS TO THE IDEA
AND PERSPECTIVE PROCLAMATION OF UKRAINIAN STATE (1870s–1914)

Andriy Chaikovskyi was an ukrainian populist (national-democrat) and organizer of Ukrainian national movement in Berezhany region. He relied on the assistance of Austrian authority before middle of 1890s, after that he became a supporter of the independent development of Ukrainian national movement. Just before World War I A. Chaikovskyi considered the possibility of creation of independent Ukrainian state in Dniپر Ukraine (Russian-ruled) seriously.

УДК 947.1/9(477)+355(477)

Петро ЛЕПЕСЕВИЧ

НАДДНІПРЯНСЬКИЙ ПОЛІТИКУМ В ГАЛИЧИНІ
НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті подаються національно-політичні погляди наддніпрянської політичної еміграції в Галичині початку ХХ ст., насамперед лівоцентристського спрямування.

Після поразки Першої російської революції 1905–1907 рр. у наступні два роки почалися масові репресії, переслідування діячів політичних партій. У цей період за звинуваченнями у „політичних злочинах” було засуджено 26 тис. осіб, з яких 5 тис. винесено смертні вироки [1: 99].

Переслідування викликали еміграцію і стали причиною збільшення на теренах Австро-Угорщини кількості політично активних українців з Російської імперії. Цій політичній еміграції передувала попередня так звана „Драгоманівська” еміграція з Наддніпрянщини, що у 1900–1905 рр. стала як наслідок піднесення революційного руху в Росії, виникнення та діяльності українських політичних партій.

Сучасна українська історіографія накопичила чимало праць, присвячених всебічному вивченню української еміграції у різні періоди ХІХ–ХХ століть. Однак наукових розвідок стосовно наддніпрянської політичної еміграції на початку ХХ ст. у Галичині, її участі в суспільно-політичному житті краю, пропаганді української справи на міжнародній арені не так вже й багато. Це передусім публікації І. Патера [2], Л. Качмар [3], С. Адамовича [4], Ю. Лаврова [5], М. Литвина, К. Науменка [6], М. Лазаровича [7] та ін. Тому вважаємо за потрібне висвітлення саме цього періоду діяльності наддніпрянців, яка призвела до утворення Союзу визволення України, що разом з галичанами змагав до утворення самостійної Української держави.

Політичну еміграцію 1907–1914 рр. представляли діячі Української соціал-демократичної робітничої партії В. Винниченко, А. Жук, В. Дорошенко, Ю. Тищенко (Сірий), О. Коваленко, М. Чудінов (Богун), Л. Юркевич (Рибалка), Д. Донцов, О. Назарів, В. Степанківський, М. Гаврилко, М. Троцький, Т. Войташевський, О. Соболев, Є. Бачинський, П. Дятлів, О. Мерклінг, члени Української партії соціал-революціонерів М. Залізняка, Ф. Королів-Старий, радикали – І. Бочковський, В. Щербаківський, В. Козловський та інші. Вони працювали в різних галицьких установах, дописували до українських часописів, навчалися у вищих навчальних закладах Наддунайської імперії, брали активну участь в радянському національному русі Галичини, прагнули відновити розгромлені репресіями партії. А. Жук згодом писав, що розкидані скрізь по Європі українські емігранти „увійшли глибше в політику, краще орієнтувались в міжнародних відносинах, ніж це було можливо для українських політиків в Києві, й цілком ясно відчували, що в міжнародних відносинах незабаром наступлять „важкі й рішачі події, які безпосередньо торкнуться й українців” [8: 32].

Власне „кризи” 1908–1911 років і наступні військові події на Балканах продемонстрували достатню „еластичність”, а той просто крихіткість міждержавних кордонів і нестійкість стратегі-

чного становища в Європі, що відкривало неабиякі перспективи до вирішення українського питання.

Політичні погляди українських емігрантів еволюціонували під впливом суспільно-політичної ситуації в Австро-Угорщині і внаслідок активного та безпосереднього спілкування з українцями Галичини і Буковини. У липні 1909 р. у Львові відбулася нарада членів Української соціал-демократії. У нараді взяли участь члени Закордонної групи (Д. Донцов, В. Дорошенко, А. Жук) та представники з Наддніпрянщини, які приїхали на загальноукраїнський студентський конгрес, В. Садовський, С. Веселовський, М. Гелевич. Учасники наради визнали за доцільне не розпочинати всесторонню партійну роботу, а перейти до підготовчої праці над відродженням партії, а для формування ідейної єдності створити друкований орган „Праця” [9: 88–89]. Згідно з прийнятими рішеннями соціал-демократи могли брати участь у легальних культурно-просвітніх і економічних товариствах, повинні були організувати широкий народний рух за національні домагання.

Очолювана М. Поршем частина керівництва УСДРП, яка перебувала на території Росії, побоюючись, що ініціатива відродження партії вислизає з її рук, гостро виступила проти ухвал львівської наради. На противагу „Праці” ортодокси (М. Порш, Л. Юркевич) стали видавати у Львові при допомозі галицького соціал-демократа В. Левинського свій друкований орган „Робітник”, а пізніше за кошти Л. Юркевича, спільний з галицькими соціал-демократами місячник „Наш голос” [9: 60]. Нарада, як і розпочате видання „Праці”, були названі антипартійними, дезорганізаторськими кроками, постанови наради – ліквідаторством, опортунізмом, а її учасників звинуватили у відході від партійної дисципліни.

Такого роду протистояння в лавах УСДРП, зумовлене умовами реакції, не було винятком у порівнянні зі становищем інших соціал-демократичних партій, як російських, так і західно-європейських [10: 29].

У квітні 1910 р. нарада ЦК соціал-демократів постановила об'єднати редакції обох пресових органів („Праці” й „Нашого Голосу”) задля видання спільного популярного часопису „Воля” й активізації національно-визвольної боротьби. Однак, цей орган фактично відстоював інтереси ортодоксальної течії в УСДРП, а опортуністи залишилися на думці, що ЦК ідейно не репрезентує „більшості партій”. Редакція „Нового Голосу” в своєму зверненні до членів УСДРП наприкінці 1911 р. з відчаєм відзначала „повний занепад” діяльності партії, підкреслювала повне збайдужіння її членів до партійних справ.

Зміни переживала й українська соціал-демократична „Спілка”, яка стояла на платформі меншовицької частини РСДРП. Реакція царизму на революцію 1905–1907 років спричинила занепад та руйнування партії. Арешт у березні 1908 р. Головного комітету „Спілки” і ліквідація місцевих організацій в корені підірвала її роботу.

Наслідком змін у поглядах емігрантів стали наради 4–6 березня 1911 р. за участю А. Жука, В. Степанківського, Л. Юркевича, В. Липинського і галичанина В. Кушніра. Наради були спробою заснувати окрему позапартійну організацію, головною метою діяльності якої стало б здобуття самостійності України в умовах загострення міжнародних відносин. Першим кроком у цьому напрямку мало стати видання друкованого органу „Вільна Україна”, в якому відстоювалася би ідея національної незалежності, що забезпечила б культурний і національний розвиток українського народу, а незалежна Україна – це витвір тільки української національної революції. Згодом навколо журналу мала б утворитися відповідна політична організація [2: 52].

В УСДРП сталися ідейні розходження. А. Жук був головою Закордонної групи партії, членом ЦК; Л. Юркевич і В. Степанківський числились кандидатами в члени ЦК. Але їх позиція не знайшла підтримки серед загалу партійних товаришів, а згодом А. Жук і В. Степанківський та деякі інші самостійники з соціал-демократів опинилися поза партією. За спогадами А. Жука, учасники нарад мали різні політичні погляди щодо здобуття Україною незалежності. В. Липинський був прихильником самостійницьких поглядів на майбутнє України. В. Степанківський і В. Кушнір схилилися до сепаратизму з виразною орієнтацією на Австро-Угорщину, А. Жук займав центристську позицію. Л. Юркевич у той час виступав із позиції державності української за формою, але класової за характером і змістом. Через ідейні розбіжності учасники березневих нарад 1911 р. не змогли створити редколегії органу й вирішили, що

він вважатиметься приватним підприємством А. Жука, який мав відповідати за нього, а інші учасники наради можуть бути лише співробітниками. А. Жук отримав згоду співробітничати у виданні органу від наддніпрянських емігрантів В. Дорошенка і М. Залізняка, реальну допомогу отримав від галичан І. Крип'якевича і В. Темницького.

Л. Юркевич відійшов від справи, мотивуючи це неможливістю співпраці речників пролетарських інтересів з буржуазними діячами. В. Кушнір і В. Степанківський невдало вимагали змінити назву видання з „Вільної України” на „Визволення” та надати йому виключно австро-фільського спрямування, тому теж відмовились від участі у проекті. Вже підготовлений номер „Вільної України” через нестачу матеріальних ресурсів так і не побачив світ [8: 41].

Незважаючи на відсутність практичних наслідків нарад 4-6 березня 1911 р., українські політемігранти з Наддніпрянщини заклали підґрунтя незалежницького руху для наддніпрянців і галичан.

Учасники наради В. Степанківський і В. Кушнір 1911–1913 рр. розгорнули пропаганду „молодоукраїнства”. Представники цього руху прагнули заснували політичне товариство для мобілізації національних сил Наддніпрянщини з метою якнайсильнішого піднесення української справи, „коли міжнародне положення видається повним далекосяжних можливостей” [115: 67].

Популяризації „молодоукраїнства” був присвячений цілий ряд статей у „Новій Буковині” і „Ділі”. Проте, як згадував І. Німчук, на пропаганді все й закінчилося. Спочатку в грудні 1912 р. В. Степанківський разом з В. Дорошенком, Ф. Королівим, М. Гаврилком утворюють у Львові „Молодоукраїнський комітет” [12: 3]. В січні 1913 р. вони скликають широку нараду комітету за участю галичан М. Новаківського та О. Охримовича для створення Молодоукраїнської партії. Проте реалізація ідеї не відбулася. В. Степанківський незабаром припинив діяльність щодо „молодоукраїнства” і виїхав до Лондона, де 16 березня 1913 р. разом із відомим англійським журналістом Дж. Раффаловичем, музикознавцем Ф. Бартлеттом, українським соціал-демократом М. Меленевським засновує Український комітет [14: 25–26]. Його завданнями були популяризація українського питання в Англії і розвиток англійського впливу в Україні.

Після різкого загострення міжнародної ситуації у жовтні 1912 р. (Перша балканська війна) у Львові виникає Український інформаційний комітет. Його заснування ініціював А. Жук задля ознайомлення західноєвропейських політичних чинників з українською справою та її значенням для міжнародної спільноти. Українські діячі переконували громадськість, що в результаті війни „стане нова Європа, в котрій, може, матимемо собі місце й ми – один з найбільших європейських народів” [13: 8].

Комітет очолював англійський консул у Львові професор Р. Залозецький, секретар Народного комітету Української народно-демократичної партії В. Бачинський був заступником, А. Жук – секретарем. До комітету також належали редактор „Діла” В. Панейко, поет В. Пачовський, кооперативний діяч І. Петрушевич та ін. Хоч УКІ складався в основному з галичан, але з ініціативою його заснування виступили наддніпрянці. Український інформаційний комітет звертав особливу увагу на діяльність у пропаганді українського питання у різних державах. З цією місією виступали І. Бочковський у Празі, Я. Федорчук у Парижі, Л. Шишманова-Драгоманова у Софії, Дж. Раффалович у Лондоні.

Розрив стосунків улітку 1913 р. між В. Степанківським і Д. Раффаловичем стався через певні висвітлення української справи у зарубіжній пресі. Останній через канадського реемігранта у Львові О. Жеребка нав'язав стосунки Українського комітету в Лондоні з Українським інформаційним комітетом. У листі від 25 серпня 1913 р. до О. Жеребка Д. Раффалович так мотивував свою діяльність: „Я не тому роблю свою роботу аби задовільнити якусь окрему особу, але тому, що вірю, що з Україною надзвичайно несправедливо вчинено в минулому і маю надію, що в майбутньому, вона зруйнує московські амбіції” [13: 4].

Діячі комітету організовували подорожі через Галичину для наддніпрянців, сподіваючись тим самим змінити їх національно-політичний світогляд, а ще в такий спосіб укласти тісні стосунки з цілим рядом українських діячів. Український інформаційний комітет окрім інформаційно-представницької діяльності розгорнув у ряді країн Європи і налагодив випуск українознавчих видань та друк статей на українські теми в пресі. У результаті таких інформаційних

акцій з виникненням війни просвітницькі осередки комітету стали філіями СВУ за кордоном і перетворилися на центри пропаганди української незалежності.

Ще в жовтні-листопаді 1912 р., поступово формуючи склад майбутнього комітету, А. Жук написав листа до В. Липинського, запрошуючи його до співпраці. Останній відмовився від участі в роботі комітету, проте надіслав „Меморіал до Українського комітету про наше становище супроти напруженої політичної ситуації в Європі” від 5 грудня 1912 р. У цьому документі, прогножуючи результати майбутнього військового конфлікту, В. Липинський пропонував відмовитись від орієнтації на Австрію чи Росію, зберігати нейтральність в районах військових дій, а не на зайнятих війною українських землях піднести „масовий рух за повне визволення України з-під ярма чужих держав”. Він виступав за незалежність України, за проведення в ній демократичних реформ, а майбутню українську державу бачив конституційною державою, був прихильником конституційної монархії.

Для реалізації своєї програми В. Липинський запропонував заснувати Союз українських державників, чи Союз визволення України (в оригіналі Липинського „визволу”), який відразу б розпочав агітувати за цю мету. У меморандумі він задекларував орієнтацію українців на власні сили, що в умовах бездержавності було позбавлено політичного реалізму [14: 11].

А. Жук підтримав ідею створення такої організації, але, дотримуючись австрофільської орієнтації, розробив власну платформу. „Основи й нова програма українського визволення покликала до життя політичну організацію під назвою „Український комітет”, що з початком Першої світової війни став піддрунтям для платформи СВУ [15: 123]. Головними завданнями організації були: публічна репрезентація перед відповідними політичними чинниками національно-політичних інтересів українського народу в Росії, намагання використати міжнародні відносини для справи національно-політичного визволення України; в разі вибуху російсько-австрійської війни чинна допомога Австрії та її союзникам проти Росії.

У разі перемоги Австро-Угорщини у війні передбачалася самостійність України або найширша автономія окупованих українських земель Росії, Галичини, Буковини і Закарпаття (т.зв. Українського королівства) в межах Австро-Угорської монархії. Наголошувалося на тісній співпраці з галичанами і буковинцями. З-посеред галицьких політиків з „Основами” познайомилися В. Бачинський, В. Панейко, М. Струтинський. Значної еволюції в цей період зазнали і політичні погляди Дмитра Донцова, а його соціалістичні ідеї стали все більше наповнюватися національним змістом.

У рефераті, проголошеному у Львові 2–4 липня 1913 р. на 11-му всеукраїнському студентському з'їзді, „Сучасне політичне положення нації і наші завдання” Д. Донцов висунув гасло політичного сепаратизму щодо Росії. Ця концепція Д. Донцова, незважаючи на радикальність і новизму, була підтримана студентством і стала відомою в політичних колах [16: 179]. Однак, у ній замовчувалося майбутнє України. Співставляючи доповідь В. Липинського і А. Жука з рефератом Д. Донцова, помічаємо їх непов'язаність між собою й деякі концептуальні розбіжності.

Міжнародна ситуація ще більше привела українські політичні організації, зокрема галичан і буковинців, особливо на фоні виразно антиукраїнського курсу Росії, до орієнтації українства на Австрію в міжнародному конфлікті. У відозві до Базельського надзвичайного конгресу II Інтернаціоналу в листопаді 1912 р. УСДРП і УСДП автономісти засудили війну, але висловилися, що в разі збройного конфлікту між Австрією і Росією – їх перше завдання – „боротися проти нашого відвічного ворога – російського царату” [9: 85].

Питання ще категоричніше ставилося в документах УСДП і централістів, зв'язаних з ППС, яка перебувала під впливом ППС-фракції ідеєю відриву Польщі і України від Росії, через поразку останньої в європейській війні. Це зумовлювало відверту орієнтацію УСДП-централістів на держави Троїстого союзу. У зверненні „До українського пролетаріату” від 5 листопада 1912 р. централісти висловилися за розгром царизму, „тюрми всіх народів” [9: 29].

У зв'язку із загостренням міжнародного становища на Балканах 7 грудня 1912 р. скликано у Львові довірочну нараду представників усіх українських політичних партій Галичини, учасники якої одногосно дійшли висновку: на випадок війни між Австрією і Росією, все українське громадянство, однозгідно і рішучо стане на боці Австрії і проти Російської імперії як найбільшого ворога України. Аналогічні збори проведено 25 січня 1913 р. в Чернівцях. Їх

учасники висловили готовність „віддати в випадку необхідності кров і майно за нашу цісарську династію і державу”. З'їзди радикальної та національно-демократичної партій у грудні 1913 р. і української соціал-демократичної партії Галичини і Буковини в березні 1914 р. теж підтвердили проавстрійську орієнтацію більшості західних українців [17: 46].

Загострення міжнародної напруженості та війна на Балканах прискорили рішення українських політиків про створення військових формувань, які в разі війни могли б підняти повстання в Україні. Уже в січні 1913 р. Український січовий союз видав відозву до Січей, щоб готувалися до війни з Росією і до боротьби за визволення наддніпрянських братів. Відновлення української збройної сили як засобу виборення самостійності України здійснювалося у трьох осередках: студентському, стрілецькому гуртку „СС-Г”, Стрілецькій секції „Українського січового союзу”, куди належали „СС-П” та стрілецькому товаристві при „Соколі-Батьку”, який формував І. Боберський [7: 56].

Отже українські політично-громадські партії та організації Австро-Угорщини в умовах загострення міжнародної ситуації в Європі напередодні Першої світової війни засвідчили свою політичну лояльність і повну підтримку австрійського державного курсу. Проавстрійські позиції українських політиків Галичини і Буковини були зумовлені поступовим розвитком української нації в межах конституційної держави і загрозою денационалізації з боку Росії.

Список використаних джерел

1. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.
2. Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. – 346 с.
3. Качмар Л. С. Наддніпрянська політична еміграція в Галичині 1900–1914 рр.: Автореф. дис... канд. істор. наук: 07.00.01 / Львівський держ. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 1997. – 19 с.
4. Адамович С. Співпраця Союзу визволення України з українськими громадсько-політичними організаціями і партіями Галичини // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – 1999. – Вип. 2. – С. 46-50.
5. Лавров Ю. П. Початок діяльності Союзу визволення України // Український історичний журнал. – 1998. – № 4; № 5. – С. 17-32; 3-16.
6. Литвин М. Р., Науменко К. Є. Історія галицького стрілецтва. – Львів: Каменяр, 1991. – 200 с.
7. Лазарович М. Зародження Українського стрілецького руху в Галичині: причини і наслідки // Розбудова держави. – 1996. – № 3. – С. 53-58.
8. Жук А. До історії української політичної думки перед світовою війною // Визволення. – Відень; Прага, 1923. – Ч. 2. – С. 30-43.
9. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВУ). – Ф. 3807. – Оп. 2. – Спр. 48. – Арк. 29; 60; 85; 88-89.
10. Голуб А. І. Європейські обрії української соціал-демократії (кінець XIX – перша половина XX ст.). – Дніпропетровськ, 1998.
11. Центральний державний історичний архів у Львові (далі – ЦДАУЛ). – Ф. 365. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 67.
12. ЦДАУЛ. – Ф. 779. – Оп. 1. – Спр. 63. – Арк. 3.
13. ЦДАУЛ. – Ф. 769. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 4; 8; 25-26.
14. Забаревський М. В'ячеслав Липинський і його думки про українську націю і державу. – Відень, 1915. – 51 с.
15. Возняк М. Українська державність. – Відень, 1918. – 152 с.
16. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали / Упоряд. Т. Гунчак і Р. Сольчаник. – Мюнхен: Сучасність, 1983. – Т. 1. – 512 с.
17. Попик С. Українці в Австрії 1914-1918. Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни. – Київ; Чернівці, 1999. – 236 с.

Petro LEPESEVYCH

NADDNIPRYANSKA UKRAINE POLITICAL SYSTEM IN HALYCHENA
BEFORE THE WORD WAR I

The paper deals with the national-and-political views of political emigration from Naddnipryanska Ukraine in Halychyna at the beginning of the 20th century, especially views of the Left-Centrism's direction.

УДК 94 (477)

Ірина МІСЮРА

ВПЛИВ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ В ГАЛИЧИНІ НА ОСЛАБЛЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (НАПЕРЕДОДНІ І В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ)

У статті проаналізовано вплив українського національного руху на ослаблення Російської імперії напередодні і в роки Першої світової війни, висвітлено ставлення російських державних та громадських діячів до ідеї самовизначення української нації.

Перша світова війна є однією з переломних подій світової історії, саме їй судилося визначити еволюцію всього подальшого часу. Тому вона до цього часу викликає інтерес у вчених-істориків. Разом з цим у висвітленні воєнних подій 1914-1918 рр. та їх наслідків існують чимало „білих плям”. В цьому плані актуальною є проблема Галичини у геополітичних планах Росії, а також розвиток громадсько-політичного й національного руху у даному регіоні і його вплив на ослаблення Російської імперії напередодні та в роки Першої світової війни.

Проблема розвитку українського національного руху в Галичині висвітлена у дослідженнях як вітчизняних так і російських істориків. Зокрема, українські дослідники – О. Реєнт, Т.Гунчак, Я. Грицак, І. Нагаєвський, І. Вівсяна, П. Брицький проаналізували взаємовідносини населення Наддніпрянської України та західноукраїнських земель, що знаходились у складі Російської та Австро-Угорської імперій, охарактеризували політичну ситуацію, яка виникла на українських землях на початку війни [1].

Серед праць російських дослідників представляє інтерес колективна монографія „Россия и Первая мировая война” [2], що стала базовою у російській історіографії. Також, варто відзначити, монографію О. Бахтуріної [3], в якій проаналізовано місце національного чинника у взаємовідносинах між Австро-Угорською і Російською імперіями напередодні війни. Однак, у цих працях недостатньо розкрита роль Галичини, як „П'ємонт” українського національного відродження, і тому, ця тема, привернула нашу увагу.

Напередодні Першої світової війни український національний рух у Галичині набрав досить відчутного розмаху. Українці, що проживали на території Австро-Угорської імперії, завдяки власній освітній системі, економічним установам, пресі, вічам зміцнилися культурно і економічно, брали активну участь в загальнонаціональних акціях, перетворюючись поступово на реальну політичну силу [4]. „Український П'ємонт”, внаслідок напруженої праці кількох поколінь галицько-українських громадських діячів та при істотній інтелектуальній і фінансовій допомозі зі Східної України, став тим місцем, де генерувалася ідея національного визволення і возз'єднання всіх українських земель [5]. У цей час уже всі провідні західноукраїнські політичні партії містили у своїх програмах положення про необхідність побудови Української незалежної держави [6].

Найвідоміші представники українського національного руху відводили Галичині роль центру, навколо якого повинні були об'єднуватися всі етнічні українські землі. З цього приводу М. Грушевський стверджував, що Галичина є „передовою частиною українського народу, яка далеко обігнала бідну російську Україну” і „до сих пір Галичина йшла, а Україна стояла або йшла за Галичиною” [7].

Наростання українського національного руху в Галичині викликало серйозне занепокоєння у російських державних діячів. Головна його небезпека вбачалась в культурно-просвітній роботі, яка, на їх думку, загрожувала в майбутньому, Російській імперії розвалом. Останні чітко усвідомлювали, що всі заходи русифікації на Наддніпрянщині не принесуть жодного позитивного результату поки частина українських земель буде перебувати поза сферою їх впливу. З території Галичини російські шовіністи пов'язували „джерело українського сепаратизму”, про що свідчили як офіційні декларації уряду Росії, так і її тодішня преса, де серед іншого зазначалося, що український рух є для імперії більш небезпечним, ніж усі національні рухи разом

взяті [8]. Очевидно, саме через це ставлення до нього на урядовому рівні було однозначно негативним.

У 1903 р. міністр закордонних справ Росії В. Ламздорф звернувся з листом до російського посла у Відні П. Капніста, в якому зазначав, що „за наявними у міністерстві закордонних справ відомостями, войовничий українофільський рух, що виник у Прикарпатській Русі, набув у даний час розмірів відкритої революційної пропаганди проти основ Російської імперії. Виявляється, що у сусідній, дружній нам державі організовано спеціальний транзит прокламацій, що закликають російське населення до повстання і розраховані на неучтво робітничих класів у південно-західних губерніях” [9]. В. Ламздорф пропонував царському послу звернутися до міністра закордонних справ Австро-Угорщини графа Голуховського і змусити його вжити всіх необхідних заходів з метою придушення будь-яких проявів українського руху і поширення його впливу на українське населення в межах Російської імперії. У 1905–1907 рр. у Міністерстві закордонних справ Росії відбувається активний пошук нових підходів щодо вирішення проблем, пов'язаних із Галичиною. Деякі високопоставлені діячі російської зовнішньої політики, включаючи міністра закордонних справ С. Д. Сазонова, виступали за більш виважений підхід до українського та польського національних рухів, відмовляючись розуміти їх як виключно антиросійські. При цьому С. Сазонов постійно підкреслював, що жорстка політика щодо поляків Королівства Польського у випадку майбутньої війни з Австро-Угорщиною може згубно відобразитися на орієнтації польського та українського населення і повернути його на сторону австрійців [10].

Одночасно частина російських дипломатів, а особливо ті, які безпосередньо мали відношення до Галичини, наприклад, послы у Відні М. М. Шебеко, Л. П. Урусов, керуючий консульством у Львові Верховцев та інші, вимагали від російського уряду застосовувати більш радикальні дії у боротьбі з українським та польським національними рухами. Зокрема, князь Л. Урусов з цього приводу писав, що „українофільська партія – це соціал-революційне вогнище на нашому кордоні. Вона сприяє відродженню української національності і, тим самим, підтримує сепаратистичні тенденції Малоросії” [11]. На його думку, саме український національний рух створював найбільшу загрозу для Росії і цілісності „єдиного російського народу”.

Дух української самостійності, який поширювався з Галичини на Схід викликав шалену лютю російських націоналістів, сприяв появі величезної кількості літератури з історії та культури Підкарпатської Русі, в якій цей край розглядався як „віками відірвана частина російського тіла”, а український національний рух – штучний витвір ворожого заходу, насамперед, Німеччини, який має на меті знищити в галичан любов до православ'я, самодержавства і Росії [12]. Їх автори широко пропагували боротьбу з українством „як хворобливим наростом на здоровому тілі російського народу” і вбачали в ньому „один із найважливіших моментів у загальному, вміло складеному плані німецького просування на схід і південь Європи” [13]. В цьому плані перш за все звертають на себе увагу книги і статті графа В. Бобринського. Підтримуючи ідею приєднання Галичини до Росії, він, у своїх працях, характеризував український національний рух як деструктивний, абсолютно нежиттєздатний, штучно створений австрійською владою при допомозі поляків [14].

З аналогічних позицій написані праці багатьох прихильників В. Бобринського – Е. А. де Вітте, Д. Маркова та П. Струве [15]. Зокрема, останній, у 1912 р. опублікував працю „Общественная культура и украинский партикуляризм”, в якій трактував українську культуру як місцеву, а українську мову – як говірку. Тільки в такому руслі він бачив можливість подальшого існування українського народу і культури в межах Російської імперії, що не загрожувало „культурній єдності руського племені”. Будь-які спроби активізації українського національно-культурного руху П. Струве вважав ознакою „українського партикуляризму”. На прикладі Галичини автор простежував, як відповідні культурно-соціальні умови сприяють „переходженню” української мови в „національну мову маленької нації” і з острахом перед зростом національної свідомості наддніпрянських українців наполягав на тому, що „російське суспільство, будучи за традицією українофільським, мусить енергійно... вступити в ідейну боротьбу з українством, як з тенденцією послабити і частково навіть ліквідувати велике надбання нашої історії – всеруську культуру” [16].

Стаття П. Струве викликала протест українських політиків Галичини. На думку М. Лозинського, вона відтворила ставлення всього російського суспільства до українського питання, демонстративно вказала на їхнє бажання „здавити ріст національної свідомості і вдержати український нарід в положенні етнографічного матеріалу для творення загальноросійської нації” [17]. Галицькі політичні та громадські діячі, відповідаючи в часописі „Діло” П. Струве, зазначили, що всупереч прагненням Росії українці будуть творити свою націю і не залишаться „етнографічним музеєм” тільки для того, щоб зберегти українську пісню і вишивку для російської культури [18].

Одночасно російські газети – „Земщина”, „Русская речь”, „Голос Руси”, „Киев”, „День”, „Русский Голос”, „Новое время” на своїх сторінках розгорнули широку антиукраїнську кампанію. Вони трактували українство, як антислов'янський, антиросійський рух, який прагне послабити слов'янство через поділ Росії за допомогою відокремлення „малоросійської гілки” від „єдиного російського народу” [19]. До цькування українства все більше втягувалася російська ліберальна преса. В „Русской мысли”, „Русском Слове”, „Московском Еженедельнике” українство проголошувалося державною небезпекою, з якою потрібно боротися з усією енергією.

Аналізуючи національно-політичну ситуацію, що склалася напередодні війни, представники української соціал-демократії Росії та Австро-Угорщини, у відозві, посланій до надзвичайного Конгресу Соціалістичного Інтернаціоналу в Базелі у 1913 р., писали, що царат „бачить в Галичині огнище українського життя, якого іскри перелетять на російську Україну і спалять трухлявий будинок царату... Немає ніякого сумніву, що з вибухом війни, Галичина буде першою ціллю російських армій” [20].

З усією очевидністю ця версія підтвердилася в перші дні війни, зокрема, у виступі в Державній думі С. Д. Сазонова, де він підкреслив, що однією з головних причин вступу Росії у війну була „українська ідея” [21]. А П. Струве, обґрунтовуючи завдання імперії у Першій світовій війні, наголосив на об'єднанні всіх частин руського народу, пояснюючи це історичною необхідністю пов'язаною з оздоровленням Росії. На його думку, існування малоросійської гілки в Австро-Угорщині призводило до відродження українського питання” [22].

Вороже ставлення російського самодержавства до ідеї самовизначення української нації підштовхувало галицьких політиків до консолідації, визначало їхню позицію щодо війни та її учасників. З початком Першої світової війни вони вирішили, що нарешті настав сприятливий момент для практичного досягнення ідеалу самостійної України.

З метою згуртування всіх українських партій Галичини в єдину політичну організацію на початку серпня 1914 р. у Львові була створена Головна Українська Рада на чолі з Костем Левицьким. Вона користувалася великим довір'ям народу, оскільки, фактично, репрезентувала всі впливові політичні партії краю (націонал-демократів, радикалів, соціал-демократів) і своєю практичною діяльністю підтверджувала свою народну спрямованість.

5 серпня 1914 р. Головна Українська Рада видала маніфест, в якому закликала українське громадянство віддати всі свої матеріальні і моральні сили на те, щоб історичний ворог України був розбитий. Вона з впевненістю стверджувала, що тільки на руїнах царської імперії зійде сонце визволеної України” [23].

Така одностайна позиція щодо національного питання українськими політиками була узгоджена ще напередодні війни. Вони зійшлися на тому, що в майбутній війні необхідно робити ставку на Австро-Угорщину та Німеччину, сприяти їх перемозі над Росією, що приведе до повалення російського панування над Україною.

Крім українців Галичини, до боротьби проти Російської імперії приєдналися й політичні емігранти з Наддніпрянської України. 4 серпня 1914 р. вони організували у Львові „Союз визволення України”. Ініціаторами його створення стали колишні діячі УСДРП А. Жук, В. Дорошенко, Д. Донцов, М. Меленевський та О. Скоропис-Йолтуховський. У жовтні 1914 р., останні, видали політичну декларацію під назвою „Наша платформа”, у якій висвітлювали імперіалістичні плани Росії щодо України і містили заяву про необхідність рішучого проголошення українцями свого права на національну незалежність [24].

Поразки російської армії в ході бойових дій у 1915 р. зумовили зміни у ставленні російської громадськості та урядових кіл до українського питання. У червні 1915 р. на засіданні пар-

тії кадетів було прийнято резолюцію про визнання прав українців на широке культурне самовизначення [25]. Російські соціал-демократи і трудовики в Думі, восени 1915 р., виступили з різкою критикою окупаційної політики у Галичині і внесли пропозицію відновити українську пресу хоча б у підросійській Україні [26].

Активний рух за відродження української культури і освіти розгорнувся на всій території України. В лютому 1916 р. група громадських діячів з Полтави надіслала депутатам Державної думи П. Мілюкову і М. Чхеїдзе документ, в якому зазначалося, що „український народ в Росії мусить бути рівний в правах з російським” [27]. Товариство українських поступовців у грудні 1916 р. оприлюднило декларацію під назвою „Наша позиція”, в якій виклало своє розуміння тогочасної ситуації та українського питання.

Перша світова війна і спричинені нею революційні події в Російській імперії призвели до її розпаду. Тому на порядок денний українського національно-визвольного руху були висунуті нові конкретні завдання – перейти від агітаційної та пропагандистської діяльності до практичної боротьби за створення самостійної і суверенної Української держави. Діяльність Головної Української Ради і Союзу визволення України активізувала українське питання у політиці країн Антанти і Троїстого союзу, привернула увагу світової громадськості до проблем української нації.

Список використаних джерел

1. Реєнт О. Україна в імперську добу (друга половина XIX – початок XX ст.). – К., 2003. – 340 с.; Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття. Нарис політичної історії. – К., 1993. – 228 с.; Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. – К., 1996. – 360 с.; Нагаєвський І. Історія української держави XX ст. – К., 1993. – 413 с.; Вівсяна І. Національно-культурне єднання галичан і наддніпрянців у роки Першої світової війни. // Проблеми історії України XIX – на початку XX ст. Вип. 4.- К., 2002. – С. 23–39; Брицький П. Ставлення українських політичних партій до першої світової війни // Перша світова війна та історичні долі народів Центральної та Східної Європи: Матеріали міжнародної наукової конференції присвяченої 80-річчю Буковинського народного віча.– Чернівці, 2000. – С. 128–232. 2. Россия и Первая мировая война /Материалы международного научного colloquium/. – С.-Петербург, 1999. – 437 с. 3. Бахтуріна А. Восточная Галиция во внешней политике России в годы Первой мировой войны. – М., 2001. – 237 с. 4. Кучабський Ю. Василь Кучабський // Україна в минулому. Зб. ст. – Вип. 2. – К.–Львів, 1992. – С. 124. 5. Лисяк-Рудницький І. Нарис з історії нової України. – Львів, 1991. – С. 32.; Жмир В. На шляху до себе. Історія становлення української національної свідомості // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – Ч. 3 – С. 161. 6. Діло. – 1912. – 15 квіт.; Українська суспільно-політична думка в XX ст. Документи і матеріали. У 3 т. Т. 1. – 1983. – С. 57–58. 7. З б'їжучої хвилі. – К., 1907. – С. 123. 8. Дорошенко В. Українство в Росії. – Відень, 1916. – С. 84 – 85; Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917). – Львів, 1931. – С. 248 – 250; Ріпецький С. Українське Січове Стрільництво. Визвольна ідея і збройний чин. – Нью-Йорк., 1956 – С. 49. 9. Добржанський О. Російські консульства на західноукраїнських землях та українці Галичини і Буковини у другій половині XIX – на початку XX ст. // Проблеми історії України XIX – початок XX ст. Вип. 5. – К., 2003. – С. 112–122. 10. Сазонов С.Д. Воспоминания. – М., 1990. – С. 75. 11. Бахтуріна А. Вказана праця. – С. 46. 12. Белгородский А. Галиция – исконное достояние России. – М., 1914. – 48 с.; Гумецкий И. Значение Русского Прикарпатья для России. Пб., 1904. – 112 с.; Лагова Н. Галичина. – Петроград, 1915. – 123 с. 13. Флоринский Т. Зарубежная Русь и ее горькая правда. – К., 1900. – 28 с.; Казанский П. Русский язык в Австро-Венгрии. – Одесса, 1912. – 80 с.; Будилович А. О единстве русского народа. – Пб., 1907. – 43 с. 14. Бобринский В. Пражский съезд. Чехия и Прикарпатская Русь. СПб., 1909. – 128 с. 15. Витте Е. Очерк истории возникновения и развития украинфильства и самосознания русского народа в Галичине. – Почаев, 1911. – 78 с.; Марков Д.А. Русская и украинская идея в Австрии // Положение и нужды Галицкой Руси. – М., 1915. – 117 с.; Струве П. Общерусская культура и украинский партикуляризм // Русская мысль. – 1912. – Кн.1. – С. 65-86. 16. Струве В. Вказана праця. – С. 65–86. 17. Діло. – 1912. – 4 квіт. 18. Діло. – 1912. – 3 квіт. 19. Катон (Кораблев В.) Крах неословизма // Славянские известия. – 1912. – № 3. – С. 39–40. 20. Феденко П. Український громадський рух у XX ст. – Подєбради – 1934. – С. 52–53. 21. Томашівський С. Галичина. Політично-історичний нарис з приводу світової війни. – Б.М. – 1915. – С. 37. 22. Нагаєвський І. Історія української держави XX ст. – К., 1993. – С. 56. 23. Сарбей В. Історія України (XIX – початок XX ст.). – К., 1994. – С. 179. 24. Україна у XX столітті. Збірник документів і матеріалів(1900–1939). – К., 1997. – С. 59. 25. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. – К., 1996. – С.108. 26. Там само. – С. 109. 27. Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття. Нарис політичної історії. – К., 1993. – С. 73.

Iryna MISYURA

THE INFLUENCE OF THE UKRAINIAN NATIONAL-LIBERATION MOVEMENT IN HALYCHYNA ON THE RUSSIAN EMPIRE'S COLLAPSE BEFORE AND DURING THE WORLD WAR I

The article deals with the powerful influence of the Ukrainian national-liberation movement on the Russian Empire before and during the World War I. The issue examines the Russian statesmen's attitude towards the right of the Ukrainian nation to self-determination.

УДК 94 (438)

Інна БОРОВСЬКА

АМЕРИКАНСЬКИЙ ФАКТОР У СЕРЕДНІЙ ЄВРОПІ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті розкрита позиція США в Першій світовій війні.

Міжнародне становище в кінці 1916 року почало кардинально змінюватися: військові дії на всіх фронтах припинились, правлячі кола шукали шляхи найшвидшого закінчення війни через сепаратні переговори, або „останньої” вирішальної битви. Втрати Антанти були величезні, економіка ослаблена, ресурси вичерпані. В Росії назривала революція, а в оточенні царя готувались до сепаратних переговорів з Німеччиною. Разом з тим в „справу” Антанти були вкладені немалі гроші Моргана та інших американських банкірів. Країни Антанти зберігали величезний, порівняно з німецьким блоком, економічний потенціал, тому що розпоряджались колосальними зовнішніми джерелами постачання, людськими ресурсами і припасами (з колоній та напівколоній США), великою, добре озброєною армією і флотом. До них перейшла в 1916 р. стратегічна ініціатива в війні та планувались великі наступальні операції [1: 211]. Про це було відомо США, так як і про жахливе становище країн Центральної Європи, які вичерпали свої людські та матеріальні ресурси в війні на два фронти, були відрізані від зовнішніх джерел постачання.

Таким чином США підштовхнули до вступу у війну ряд обставин і перш за все, виснаження матеріальних, фінансових та людських ресурсів Європи; по-друге, нагромадження золота і могутність фінансового капіталу США. Бізнес, основу якого складали військові замовлення, ставав ризикованим, оскільки з закінченням війни, замовлення могли залишатися неоплаченими. Ще однією причиною, що прискорила вступ США в війну, була загроза революції в воюючих країнах. Нарешті, закінчення війни означало би боротьбу за новий перерозподіл світу, і щоб брати в ньому участь, США вимушені були вступити у війну на боці Антанти.

Отримавши в листопаді 1916 р. мандат виборців, Вільсон приділив основну увагу проблемам зовнішньої політики. Він передбачав загострення міжнародних відносин, але враховуючи антивоєнні настрої більшості американців, не поспішав зі вступом у війну. 4 березня відбулася інаугурація Вільсона і президент не чекаючи санкції конгресу видав наказ про озброєння американських торговельних кораблів. Сесія конгресу була перенесена на 2 квітня. На її відкритті виступив президент. Він оголосив, що Сполучені Штати знаходяться в стані війни з Німеччиною. США оголосили війну Німеччині 6 квітня 1917 р. Вступивши у війну, США оголосили, що не є членом Антанти, а тільки приєднуються до неї. Одночасно уряд Вільсона утримувався від оголошення війни головному німецькому союзнику – Австро-Угорщині. Більше того, демонструючи принципово новий підхід щодо першого і головного союзника Німеччини, Вільсон заявив, виступаючи перед конгресом США: „Ми повинні безпосередньо оголосити, що ми не бажаємо ослабити, або трансформувати Австро-Угорську монархію”.

Лише через 8 місяців, під тиском європейських союзників США 7 грудня 1917 р. оголосили війну монархії. Стан війни між США і Австро-Угорщиною носив досить формальний характер, про що свідчить текст президентського послання 8 січня 1918 р., в якому США офіційно підтвердили своє бажання бачити Дунайську монархію після закінчення війни цілісною і неподільною.

Основним документом, де була сформульована політика США щодо американських цілей в війні були „14 пунктів” Вільсона, з якими президент виступив на Спільному засіданні обох палат конгресу.

Вісім пунктів він назвав „обов'язковими” в тому плані, що вони мають бути обов'язково виконані. До них слід віднести принцип відкритої дипломатії, свобода мореплавання, загальне роззброєння, ліквідація торгових бар'єрів, вирішення колоніальних суперечок, відновлення Бельгії, виведення військ з російської території і, нарешті, заснування Ліги націй [2: 218].

Решта шість пунктів, більш конкретних, Вільсон представив, супроводжуючи заявою, що їх швидше слід розглядати як рекомендаційні, бажані, не абсолютно обов'язкові. Серед бажаних цілей було отримання автономії для національних меншин Австро-Угорської та Оттоманської імперій, перегляд кордонів Італії, виведення іноземних військ з Балкан, інтернаціоналізація Дарданел і створення незалежної Польщі з виходом до моря.

У десятому пункті, зокрема, говорилося: „Народам Австро-Угорщини, чие місце серед інших націй ми бажали би бачити гарантованим, повинна бути надана можливість для автономного розвитку” [2: 218]. Таким чином Сполучені Штати проголосили однією з цілей європейської політики збереження багатонаціональної Австро-Угорської імперії. В наступних коментаріях це підтвердив Роберт Лансінг, державний секретар США.

Ряд авторів, спираючись на новітні дослідження, приходять до висновку, що не за збереження монархії піклувався В. Вільсон, а за реалізацію ідеї „нового порядку” на європейському континенті, нового ліберального порядку, який мав прийти на зміну авторитарним режимам Німеччини та Австро-Угорщини [3: 41]. Вирішальна роль у виробленні позиції щодо імперії належала невдалій спробі західних держав нейтралізувати Австро-Угорщину.

Західні державні діячі: Вільсон, Ллойд Джордж, Клеменсо, Пуанкаре повірили главі Чехословацької національної ради в еміграції Томашу Масарику, що нові малі суверенні держави успішніше, ніж монархія Габсбургів, зможуть виступати в якості бар'єру проти милітаристської Німеччини і комуністичної Росії. Трагічний досвід європейської історії наступних десятиліть довів прямо протилежне – нові держави не змогли протистояти ні німецько-фашистській агресії, ні радянському тоталітаризму.

У результаті Версальської системи договорів в Чехословачії опинилось майже 3 млн. німців, 1 млн. угорців і 0,5 млн. поляків, в той час як загальна кількість населення складала близько 15 млн., так що третина населення не відносилась ні до чехів, ні до словаків [4: 98].

Нова Югославія включала народи, різні за релігією, культурою, традиціями. Так Сербія і Хорватія ніколи не належали до одного й того ж політичного об'єднання [5: 19].

Румунія отримала мільйони угорців, Польща – мільйони німців і контроль над коридором, що відділяв Східну Прусію від решти території Німеччини. Після завершення цього процесу, що проводився в ім'я самовизначення, під іноземним пануванням жило майже стільки людей, як і в часи Австро-Угорської імперії. Правда, тепер вони розподілялись серед великої кількості більш дрібних держав, що ще більше підривало стабільність в Європі.

Список використаних джерел

1. История США. – В 4 Т. – М.: Наука, 1985. – Т. 2. – 598 с. 2. „Четырнадцать пунктов” Вильсона. Условия мира, изложенные президентом США Вудро Вильсоном в послании Конгресу 8 января 1918 // Антология мировой политической мысли. – В 5 Т. – Т. 5. – М.: Мысль, 1997. – С. 217–218. 3. Исламов Т. М. Австро-Венгрия в Первой мировой войне. Крах империи // Новая и новейшая история. – 2001. – № 5. – С. 14–46. 4. Киссинджер Г. Дипломатия. – М.: Ладомир. – 848 с.

Inna BOROVSKA

AMERICAN FACTOR IN THE CENTRAL EUROPE
DURING THE FIRST WORLD WAR

In the article the attitude of the USA in the First World War is analyzed.

УДК 94(4)

Драго ЊЕГОВАН

РАСПАД АУСТРО-УГАРСКЕ И СРПСКО НАЦИОНАЛНО ПИТАЊЕ

Јуначка српска војска ослободила је Србију и ослободила и посела јужно-словенске државе аустро-угарске монархије.

Боље је ако можемо заједно, али није истина, да не можемо сами.

Ту није била реч о томе, да будемо једни као држављани, него да будемо једни по народности.

Та држава не мора бити вечита, ал кад је једаред склопимо, биће нам необично тешко разилазити се.

Јаша Томић, 1919.

У статті автор висвітлює процес самовизначення сербів та етнічних груп інших слов'янських народів на півночі Сербії у Воєводині на користь об'єднання в єдиній державі – Королівстві сербів, хорватів і словенців у 1918 р. після розпаду Австро-Угорської імперії. Вказує на фактори, які сприяли об'єднанню: військова і дипломатична сила Королівства Сербії і зайняття Воєводини власними військовими силами; народна воля сербів та решти слов'янського населення Воєводини; позитивне ставлення держав-переможниць в той час до права націй на самовизначення. Дослідник підкреслює, що об'єднання власне сербських етнічних земель тоді остаточно не завершилось, а було принесене в жертву на користь більш широкого загальнослов'янського об'єднання сербів, хорватів і словенців.

Војводина је област која је до 1918. припадала Аустро-Угарској. Она се 1918. отцепила од Аустро-Угарске и присајединила Србији. Као део Србије Војводина је ушла у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца односно Југославију.

Присаједињење је политички процес решавања српског националног питања, односно укључивања српских етничких територија изван српске државе у њен састав. Политиком присаједињења обновљена српска држава се три пута током XIX и почетком XX века проширивала ослобођеним територијама (1833, 1878. и 1912). Реч је о сложенем процесу за који морају постојати адекватне историјске претпоставке, непосредни поводи за његову реализацију и конкретни извори за изградњу политике присаједињења, повољне међународне околности и политичка воља његових реализатора. Ови фактори су кумулативно деловали 1918. године на присаједињење Војводине Србији. Међутим, у околностима ширег југословенског уједињења политика присаједињења није у потпуности реализована због тога што је Србија као држава била утопљена у новостворену југословенску државу. Сматрајући да је присаједињењем Србији и проглашењем Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца решено српско национално питање, војвођански Срби су поздравили доношење Видовданског устава иако он није обезбедио разграничење између уједињених Срба, Хрвата и Словенаца, остављајући овај проблем будућности. То је имало трагичне последице по српски народ, нарочито онај његов део који се са Србијом ујединио преко Народног вијећа у Загребу а не непосредно као што су то учинили војвођански Срби.

1.

Пре Велике сеобе Срба 1690. године историја Срба у панонско-прекодунавском простору обухватила је многобројне чињенице које су указивале на територијални распоред, политичку улогу, војни значај, духовност и државотворност Срба. Срби су насељавали овај простор од 567. године, дакле пре доласка Мађара (896. године), који су их потчинили својој држави. Срби су били насељени на широком простору; били су бројни и веома често и компактно распо-

ређени по Панонској низији, а нарочито у Подунављу, Потисју и Поморишју. Својим црквама и манастирима Срби су доспели и до Коморана, далеко на северу, којег су одбранили од Турака. На истоку су доспели до Ердеља, родног краја Ђорђа Бранковића и Исаије Ђаковића.

Српске сеобе су се одвијале у више смерова; селили су се и од севера ка југу, и са југа ка северу, и са истока ка западу, и са запада ка истоку. Узроци сеоба су били пре свега ратови, али и економски разлози. Карактеристично је да су се Срби углавном селили тамо где је већ било њихових сународника.

Срби у Панонској низији су од времена св. Саве (почетак XIII века) били део јединствене Српске православне цркве и под црквеном јурисдикцијом Пећке патријаршије. Прекодунавски Срби су дали наследника св. Саве на столици српских архиепископа – св. Арсенија I Богдановића Сремца. Култ Хиландара једнако је жив код панонских као и код балканских Срба.

Од времена деспота Стефана Лазаревића и краља Жигмунда постојала је аутономија у деловању српских црквених општина. Од тог времена на овом подручју су скоро 150 година владали или били власници великих спахилука српски деспоти. Њихова војна улога, као и улога других племића и војних команданата, на копну и рекама, сваком владару је била потребна.

Срби у Панонији су, не без трауме, иза себе оставили неуспео покушај обнове српске државе почетком XVI века (1526-1527) и неуспели банатски устанак крајем XVI века (1594) после чега су спаљене мошти св. Саве на Врачару код Београда (1595).

На основу православног и српског саморазумевања, одупирали су се католичењу и турчењу (исламизацији), упорно и по сваку цену, брижно чувајући – као духовну и националну потпору – своје цркве и манастире. Српски манастири на Фрушкој гори, један до другог, чували су мошти светих Бранковића и светог Стефана Штиљановића.

Срби су били свесни да живе у туђој држави (Угарској, Аустрији, Турској), али су знали и то да није исто бити поданик ове или оне, као и то да је за њих најбоље сопствена држава. Многи су знали за Русију и уздали се у њу и њену мисију ослобођења јужних Словена, пре свега оних православних.

У народној традицији и црквеном животу Срби су имали изграђен култ светородне лозе Немањића и српског царства, а нарочито свест о косовској трагедији (1389). Одржавали су свест о вредности слободе, коју још нису могли досећи. Било је међу њима јунака и војвода, духовника и клирика, хајдука и ускока, а још више српских песама о њима. Долазак патријарха Арсенија III Чарнојевића са неколико десетина хиљада Срба са Балкана међу њих (1690), значајно је нову етапу њихове борбе за слободу.

2.

Двестогодишња историја Срба у Хабсбуршком царству почела је аустријско-турским ратом, после турске опсаде Беча (1683), који се завршио Карловачким миром (1699), када су утврђене нове границе између ове две империје. Њихова граница Савом и Дунавом (и Тисом до 1718) разделила је српски народ на две половине. У овом рату Срби су се ставили на страну хришћана, играли значајну улогу у ратним операцијама, и искусили освету Османлија. Повлачење хришћанске војске, која је доспела и до Скопља, једне од српских средњовековних престоница, условила је и повлачење народа. Тако је дошло до Велике сеобе 1690, која је реализована пошто је обезбеђено царско позивно писмо (*Invitationae*) и гарантовање права (прва привилегија цара Леополда).

Леополдове привилегије из 1690, 1691. и 1695. одредиле су политички и друштвени статус Срба (као народа) у Хабсбуршкој царевини, односно краљевини Угарској. Обећање о избору војводе, односно о успостављању српског војводства, веома брзо је изиграно, тако да су српска права више зависила од значаја њихове војне снаге за Монархију него од записаних обећања. Кад год је могла држава Хабсбурга је српска права сужавала, а кад је морала – поштовала. Мађарски сталези су настојали да та права укину, а Срби да их оживотворе и прошире. С обзиром да је положај Срба као државе у држави био стално оспораван, а политичке институције неизграђене, и политичка и духовна власт била је сконцентрисана у српској црквеној организацији – Карловачкој митрополији. Зато је историја Карловачке митрополије истовремено и политичка историја Срба у Хабсбуршком царству. Ипак, установа Војне границе и крунских дистриката очувала су посебан статус Срба на југу Монархије, а народно-црквени сабори, као

наставлячи српских середньовековних сабора, успели су да постану облик српске аутономије и општег српског представништва.

И пре Првог српског устанка настајали су планови о обнови српске државности, не само на Балкану већ и у Панонији. Први такав план израдио је гроф Ђорђе Бранковић. Међу значајније могу се уврстити планови Саве Поповића Текелије и митрополита Стефана Стратимировића.

Почетком XIX века, паралелно са политичким напретком устаничке Србије, Срби у Хабсбуршкој царевини доживљавају привредни и културни препород, развија се грађански слој и све више се српско питање поставља на нове, антифеудалне основе. Из ових процеса развиће се српски национални покрет за српско војводство које ће, средином XIX века, бити проглашено и за кратко остварено.

Обнова српске државности у форми војводства током 1848-1849. године, израђени нацрти његовог устава на либералним принципима, као и добровољачка помоћ из Кнежевине Србије, имали су далекосежно значење. Сузбијање суштине српског војводства кроз форму Војводства Србије и Тамишког Баната са центром у Темишвару (1849-1860) могло је само привремено да одгоди решавање српског питања у Панонији. Ипак, царском Бечу се може одати признање да је име Србије и званично записао с леве стране Дунава, без обзира што је у тој Србији званични језик веома брзо постао наметнути немачки, а не већински српски. Војводина Србија с леве и Кнежевина Србија с десне стране Дунава педесетих година XIX века претпоставке су српског сједињења крајем друге деценије XX века.

Током друге половине XIX века, с развојем грађанског друштва, међу Србима у Хабсбуршкој царевини долази до модерних форми политичког организовања. Стварају се политичке странке либералног усмерења, а главни носилац српског политичког покрета постаје Светозар Милетић као представник грађанства, а не митрополит, односно патријарх као представник црквене организације Срба, или пак неки од генерала као представник војничког staleжа. Милетић је дао дефиницију српског народа (*Ми смо Срби и грађани.*), одредио војводство као политичко биће Срба „с ове стране”, указао да до решења српског питања неће доћи док се не оконча болест не само болесника са Босфора (Отоманске империје) већ и болесника са Дунава (Хабсбуршке империје), припремио форме борбе за реализацију српских циљева у одсутном моменту.

Крај XIX века, с народносним конгресом у Будимпешти (1895), припремио је XX век као век националности, а суспендовање српске црквено-школске аутономије 1912. био је последњи доказ да решење српског питања у Панонији није могуће унутар, већ искључиво изван Аустро-Угарске.

3.

Србија је била приморана да уђе у Први светски рат. Свој ратни циљ она је постепено формулисала током друге половине 1914.

Нишка декларација и југословенска оријентација српске државне политике произилазиле су из јавног мишљења, које је пред Први светски рат постало доминантно и у Србији, да су Срби, Хрвати и Словенци један народ. Овај троплемени народ се у раном средњем веку раздвојио и због власти страних сила међусобно и отуђио, како је то рекао Станоје Станојевић. Реч је о једном народу који је додатно раздвојила религија, упућујући једне ка Цариграду, а друге ка Риму, како истиче Стојан Новаковић.

У јужнословенском и српском јавном мишљењу веровало се да је Србији предодређена пијемонтска улога, с обзиром на њену државну самосталност и бројност Срба, на шта је указивао Јован Цвијић. Ако је реч о једном народу, онда мора бити речи и о једној држави. Нишка декларација, настала из потребе да се дефинише морални принцип српског учешћа у рату и с оперативном сврхом да се дестабилизује вишенационална Аустро-Угарска, иде на стварање јаке југословенске државе у којој ће бити сви Срби, сви Хрвати и сви Словенци, који ће се заједно моћи супротставити спољним непријатељима.

То је било „велико” решење. Из потребе да се ово решење оправда пред савезницима оформљен је Југословенски одбор. Међутим, овај одбор је превазишао сврху и смисао који му је наменила српска влада. Он се временом наметнуо као њен партнер.

Постојало је и „мало” решење. По овом решењу, после рата треба да се створи проширена Србија, ограничена на већинске српске етничке делове Двојне монархије. Ово решење кореспондирало је с мање-више и понудом сила Антанте, везаној и за укључивање Италије и Бугарске у рат на њиховој страни. Савезничке државе нису прихватиле „велико” решење све до средине 1918. године, већ су калкулисале с опцијом опстанка Аустро-Угарске.

Према томе, српска влада имала је ужи и шири програм. Моделски речено, ужи се сводио на стварања веће Србије у коју би ушле српске територије Аустро-Угарске (Босна и Херцеговина, Војводина, Срем и делови Славоније, Далмација, односно јужни део Далмације) и Црна Гора. Широј програму подразумевао је прикључење већ оствареној Србији – Хрватске и Словеније, односно уједињење Срба, Хрвата и Словенаца.

С обзиром на посебност народа који се уједињују, уједињење је подразумевало и разграничење Србије и Хрватске и Словеније. Међутим, то није остварено тако да је пијемонтска улога Србије била с једне стране крња, а с друге стране за саму Србију штетна.

Програм „Југословена”, иза којег стоје Хрвати, такође има уже и шире значење. По ужем програму, дошло би до формирања државе Словенаца, Хрвата и Срба са центром у Загребу (на основу „хрватског државног права”), унутар Аустро-Угарске, као сложене тријалистички уређене државе, или изван ње, с могућношћу бирања – самосталност или конфедерација са Србијом. Широј обухвата уједињење аустро-угарских Југословена (Словенаца, Хрвата и Срба) са Србијом и Црном Гором по федералном или конфедералном моделу са два центра – Београдом и Загребом, чиме би се у равноправној форми спојили хрватско државно право и србијанска државност. Територије на којима су живели Срби изван тадашње Србије биле би обухваћене хрватским државним правом.

Права Србије као савезника у Великом рату, да ослобађа и уједињује, на основу права народа на самоопредељење, није реализовано према моделу који би заштитио српске државне и националне интересе. Потенцијал који је садржан у присаједињењу Војводине, Црне Горе и већине срезова Босне и Херцеговине Краљевини Србији биће без икакве преке потребе негиран Прводецембарским актом.

4.

Код Срба с обе стране Саве и Дунава, као и Дрине, свест о потреби заједничке борбе и општег потпомагања била је кроз историју присутна и развијена. Војвођански Срби помажу Србе у Београдском пашалуку током Првог српског устанка од 1804. Србијанци помажу Српски народни покрет у Војводини 1848-1849. Војвођански српски добровољци 1914-1918. учествују у одбрани и ослобађању Србије, а српска краљевска војска, са савезницима, доноси ослобођење Војвођанима. Независна Србија (од 1878.) неизоставни је услов ослобођења и присаједињења Војводине 1918. и конституисања српске државе с обе стране Саве и Дунава.

Како се процес присаједињења Војводине Србији одвијао у оквиру и паралелно с процесом јужнословенског уједињења, због занемаривања унутарсрпског аспекта претила је опасност да он буде потпуно онемогућен или пак маргинализован. Међутим, доминантне политичке снаге међу Србима у Војводини, предвођене Јашом Томићем, по сваку цену су настојале да Војводину непосредно присаједине Србији, и да тек по извршењу присаједињења буде створена држава Срба, Хрвата и Словенаца. Тако је и дошло до Румског збора (24. новембра) и Велике народне скупштине Срба, Буњеваца и осталих Словена из Баната, Бачке и Барање у Новом Саду (25. новембра), на основу чијих је одлука српска државна територија проширена с ове стране Саве и Дунава. Срби из Војводине нису били против јужнословенског уједињења, већ су били против тога да се не зна шта је чије у тој новој држави.

Изабрани органи (Велики народни савет, Народна управа за БББ) били с једне стране привремени органи власти, а с друге стране извршиоци резолуције о присаједињењу. Може се рећи да је новембра 1918. постојао српски народни покрет за присаједињење, који је у Војводини био потпуно артикулисан, јасан и одлучан. Изабрани органи су били извршиоци воље тог покрета.

Идејна основа присаједињења налазила се у развијеној српској државотворној свести народа и његових политичких представника, у неприхватању хрватских уцена и фантазмагорије југословенства као хрватског политичког производа, које су они користили само онда кад им је

требало а одбацивали кад је сметало реализацији хрватских политичких планова, а што су Срби из јужног дела Аустро-Угарске, то јест из Војводине, знали из искуства.

5.

Присаједињењем Војводине Србији и стварањем Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца са династијом Карађорђевића на челу 1918. године, остварен је вековни циљ националне борбе војвођанских Срба.

На основу концепције о јединству троплеменог народа уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, извршено је Прводецембарским актом. Устав нове државе донет је тек три године касније. Њиме је задржан троплемени назив државе, а није прихваћен једнонационални југословенски назив (то ће уследити тек 1929).

Није извршено међуплеменско разграничење чак ни тамо где је то било веома лако учинити. Оно које је уследило после двадесет година, стварањем Бановине Хрватске, било је на штету Срба.

Није било могуће племенско нивелисање и изједначавање; штавише племена су се племенски организовала кроз политичке странке – Словенска људска странка, Хрватска републиканска пучка странка, Буњевачко-шокачка странка итд.

Политичко организовање које није имало племенски него југословенски предзнак (Демократска странка итд) било је пре свега окренуто Србима. Југословенска муслиманска организација имала је нагласак на речи муслиманска а не на речи југословенска.

Најважнија политичка странка међу Србима била је Народна радикална странка. Она је у крајевима који су се присајединили Србији или су мислили да извршено уједињење има значење присаједињења (Војводина, Црна Гора, Босна и Херцеговина) извршила и присаједињење радикалских страначких организација и група, следећи своју државотворну и присајединитељску логику. То је покушавала да реализује и кроз устав.

Извршено је и уједињење регионалних црквених организација Српске православне цркве у оквиру Српске патријаршије.

Процес присаједињења српских територија Србији, започет присаједињењем Војводине, остао је недоречен, иако је могао бити довршен и пре уједињења са Хрватима и Словенцима и кроз доношење Устава Краљевине СХС. Југословенска идеја је спречила реализацију српске идеје, која је била најизраженија у Војводини. Извршено присаједињење остало је недовршено.

Велика народна скупштина Срба, Буњеваца и осталих Словена из Баната, Бачке и Барање, која је 25. новембра 1918. донела одлуку о присаједињењу ових територија Краљевини Србији, акцептирајући и одлуку Румског збора претходног дана, имала је далекосежни, историјски значај за Србе у Панонској низији и државу Србију. Она је била вишестраначка, вишенационална, вишеконфесионална, и социјално репрезентативна. Изабрана је на демократски начин уз право гласа за жене и мушкарце, и уз тада разумљива ограничења за националне мањине (Немце, Мађаре и Румуне). Била је легитимна и власна да донесе одлуку коју је донела. Њена одлука је непроменљива, осим (страном) силом.

Пресудни фактори који су довели до присаједињења Војводине Србији су војна и дипломатска снага Краљевине Србије, потенцирана пробојем Солунског фронта и верним савезништвом, заузимањем територије Срема, Баната, Бачке и Барање сопственим снагама, народна воља Срба и осталог словенског становништва из Војводине, која је исказана кроз добровољачки покрет, покрет народних одбора и изборе за Велику народну скупштину у Новом Саду, и владајући међународни принципи о праву народа на самоопредељење, за које су се тада залагале победничке силе, савезници Србије.

Список використаних джерел

1. Архив Војводине, Нови Сад, Фонд Народне управе
2. Рукописно одељење Матице српске, Фонд Велике народне скупштине
3. Janković, D. – Krizman, B.: Građa o stvaranju jugoslovenske države 1918, I–II, Beograd 1964.
4. Његован, Драго: Присаједињење Срема, Баната, Бачке и Барање Србији 1918. – Документи и прилози, Музеј Војводине, Нови Сад 1993.
5. Šišić, Ferdo: Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914-1919, Zagreb 1920.
6. Екмечић, Милорад: Ратни циљеви Србије 1914, Београд 1973.
7. Екмечић, Милорад: Стварање Југославије, 1790-1918, књ. 2, Београд 1989.
8. Ивић, Алекса: Срби у Војводини, Нови Сад, 1990.
9. xxx Историја српскога народа, I-X, Београд 1981-1986.
10. Krkljuš, Ljubomirka: Istorija političkih i pravnih institucija Vojvodine, Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad 1995.
11. Љушић, Радош: Историја српске државности, књ. II, Србија и Црна Гора – нововековне српске државе,

Нови Сад 2001. 12. Mitrović, Andrej: Razgraničewe Jugoslavije sa Mađarskom i Rumunijom 1919-1920, Institut za izučavawe istorije Vojvodine, Novi Sad 1975. 13. Поповић, Душан: Срби у Војводини, I-III, Нови Сад 1959. 14. xxx Споменца ослобођења Војводине, Нови Сад, 1929. 15. Трговчевић, Љубинка: Научници Србије и стварање југословенске државе 1914-1920, Народна књига и Српска књижевна задруга, Београд 1986. 16. Швикер, Ј. Х. : Политичка историја Срба у Угарској, Матица српска и „Гутембергова галаксија”, Нови Сад – Београд 1998.

Drago NJEGOVAN, M.A.

THE DISINTEGRATION OF AUSTRO-HUNGARY AND SERBIAN NATIONAL QUESTION

From a problem solving and chronological standpoint and on the basis of political and historical analysis, the paper deals with the historical assumptions, sources, development and actualisation of the politics of annexment whereby Vojvodina became a constituent part of Serbia in 1918 and with political processes up to the time of the St. Vitus Day Constitution of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes.

Annexment was conceived as a political process for solving the Serbian national question, that is, as the annexment of Serbian ethnic territories outside the Serbian state to that state. These were complex processes which were based on corresponding historical assumptions, the immediate motives for its actualisation and the specific sources for the development of such a politics, favourable international circumstances and the political will of its implementers. These factors had a cumulative effect in 1918 on the annexment of Vojvodina to Serbia. However, in the conditions of a broader Yugoslav unification the politics of annexment could not be fully carried out since Serbia as a state became part of the newly created Yugoslav state. Considering that the annexment to Serbia and the proclamation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes solved the Serbian national question, the Vojvodina Serbs greeted the passing of the St. Vitus Day Constitution although it did not provide for the demarcation between the unified Serbs, Croats and Slovenes, but left this problem for some future date.

The Great National Assembly of the Serbs, Backa Croats and other Slavs from the Banat, Backa and Baranja regions passed the decision on annexment of these territories to the Kingdom of Serbia, on November 25, 1918, accepting the decision of the Ruma Conference of the previous day. It had a far reaching historical significance for Serbs of the Pannonian Plain and for the Serbian state. It was multiparty, multinational, multiconfessional and socially representative. It was elected in a democratic manner with the right of suffrage for women and men, but with the then understandable limitations for the national minorities (Germans, Hungarians and Rumanians). It was legitimate and had the authority to pass the decisions that it did.

The decisive factors which led to the annexment of Vojvodina to Serbia were the military and diplomatic power of the Kingdom of Serbia, the national will of the Serbs and the other Slavic population of the Srem, Banat, Backa and Baranja regions which was expressed through the war volunteer movement, the movement of national committees and elections for the Great National Assembly in Novi Sad. The two decisions of this assembly, on the severance from Hungary and annexment to Serbia, and the prevailing international principles on the right of peoples to self-determination, which were upheld by the victorious powers, allies of Serbia, were not fully incorporated and expressed as the true meaning of annexment, but pushed into second place for the sake of Yugoslav unification by the St. Vitus Day Constitution, which followed the logic of the First of December Act, based on a Yugoslav ideology.

Драго НЕГОВАН

РОЗПАД АВСТРО-УГОРЦИНИ ТА СЕРБСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ

У праці на основі політологічно-історіографічного аналізу в проблемно-хронологічному порядку описані історичні умови, новітні джерела, побудова та реалізація політики приєднання у Воєводині, завдяки яким вона стала складовою частиною Сербії у 1918 р.

Приєднання розуміється як політичний процес вирішення сербського національного питання включенням сербських етнічних територій поза сербською державою в її склад. Мова йде про складний процес, якому мають передувати адекватні історичні умови, безпосередні приводи його реалізації та конкретні джерела для побудови такої політики, сприятливе міжнародне оточення й політична воля реалізаторів. Усі ці фактори були присутні в 1918 р. під час приєд-

нання Воєводини до Сербії. Однак в умовах широкого південнослов'янського об'єднання політика приєднання не повністю була реалізована тому, що Сербія як держава була влита в новостворену югослав'янську державу. Вважаючи, що приєднанням до Сербії й проголошенням Королівства Сербів, Хорватів і Словенців, вирішено сербське національне питання, воєводинські серби вітали положення Відовданського статуту, хоча він не забезпечив розмежування між Сербами, Хорватами і Словенцями, залишаючи це питання на майбутнє.

Велика народна скупщина сербів, буневатців та інших слов'ян з Банату, Бачки і Бараньї, які 25 листопада 1918 р. прийняли рішення про приєднання цих територій до Королівства Сербія, підтверджуючи й рішення Румських зборів попереднього дня, має далекосяжне значення для сербів Панонської низовини і держави Сербії. Вона була багатопартійна, багатонаціональна, багатоконфесійна і соціально представницька. Скупщина була демократично обрана з наданням права голосу чоловікам і жінкам, зі зрозумілими для того часу обмеженнями для національних меншин (німців, угорців, румун). Вона була легітимна і законна для винесення такого рішення.

УДК-94 (415) „1901/1920”

Олександр САХНОВСЬКИЙ

РЕАКЦІЯ ІРЛАНДСЬКОЇ ПАРЛАМЕНТСЬКОЇ ПАРТІЇ НА НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ АВСТРО-УГОРЩИНИ ТА ЇЇ РОЗПАД

Автор статті висуває тезу про інтернаціоналізацію визвольної боротьби пригноблених народів Європи у роки Першої світової війни. Інтенсивний процес національного відродження слов'янських народів Австро-Угорщини став політичним прецедентом, яким скористалися лідери Ірландської парламентської партії для тиску на правителів Британської імперії.

Перша світова війна 1914–1918 рр. загострила всі суспільні протиріччя тієї доби, у тому числі і національні. Останнім притаманна надзвичайна різноманітність та поєднання в неймовірно складних комбінаціях. Зокрема, визвольні прагнення народів однієї з воюючих сторін використовувалися противником з корисливою метою. Але, з іншого боку, ці ж самі національні прагнення (особливо певні ознаки їх реалізації) викликали солідарну реакцію пригнобленого народу в стані противника, сприяючи викриттю лицемірства „свого” уряду, тиску на нього, радикалізації вимог тощо. В такий спосіб виявлялася тенденція інтернаціоналізації національно-визвольних рухів, їх вихід за межі традиційних імперських кордонів.

Яскравою ілюстрацією схематично окресленої вище ситуації може бути реакція Ірландської парламентської партії (далі – ІПП) на визвольні рухи слов'янських народів Австро-Угорщини та спроби британського уряду використати їх для посилення внутрішньої дестабілізації противника.

Від свого заснування (70-і роки XIX ст.) ІПП добивалася „гомруля” (англ. home rule), тобто самоврядування Ірландії у межах Британської імперії.

Напередодні війни ця мета, здавалося б, була досягнута, принаймні формально. У травні 1914 р. палата громад ухвалила відповідний білль. І хоча його дія призупинялася у зв'язку з воєнним часом, можливо саме цей успіх став підставою для проімперської, власне проанглійської, позиції керівництва ІПП, що суперечило історичній традиції ірландського визвольного руху [детальніше див.: 4]. Внаслідок „кипучої” діяльності гомрулерів по набору добровольців у британську армію (до початку 1916р. у Британії не було військової повинності) за ними закріпилася репутація „англійських запроданців”. І саме під час цієї кампанії лідер партії, Джон Ре-

дмонд, за влучним виразом українського автора, „остаточно розминувся з власним народом” [1: 51].

Невдалий політичний старт на початку війни супроводжувався втратою впливу ІПП і в урядових колах. Хоча партія гомруля мала третю за чисельністю парламентську фракцію (більше 80-ти місць), вона залишалася поза сформованою у травні 1915 р. коаліцією. Натомість у сформований лібералом Гербертом Асквітом уряд увійшли противники гомруля з числа „вождів консервативної партії” [6:248].

Подією, що остаточно змінила політичні пріоритети в Ірландії на користь більш радикальних організацій, зокрема Шин-Фейн (ірл. Sinn Féin – „ми самі”), стало квітневе повстання в Дубліні 1916 року. „Шість днів, які потрясли Імперію” – так назвав цю непересічну подію ірландський історик [8]. І саме ці „Дні” у поєднанні з надмірно жорстокими каральними заходами уряду винесли остаточно вирок як ідеї гомруля, так і партії, що відстоювала її на протязі декількох десятиліть. Віднині й до самого кінця 1918 року, тобто до остаточної поразки на виборах, гомрулери могли скористатися лише закулісними інтригами та парламентською трибуною. Та попри все їх політична риторика не позбавлена інтересу.

Втрачаючи після Квітневого повстання вплив в Ірландії, лідери ІПП обрали своєрідну тактику: вони апелювали до принципів міжнародного права і заяв британських політиків щодо „прав малих націй”. Справа в тому, що різні варіанти таких заяв („реалізація національного принципу”, „свобода вільного розвитку малих народів” тощо) лягли в основу широкої пропагандистської кампанії для виправдання вступу і подальшої участі Англії у війні. Тон задавав сам глава уряду – великий майстер жонгливання терміном „nation” (в англійській мові це слово має декілька значень: нація, народ, держава, країна, народність). Як влучно підмітив К. Колдер, у своїх публічних виступах Асквіт „допускав недбалість у підборі слів”. Він говорив спочатку про „брутальне поправлення прав малих націй”, маючи на увазі, як видно з контексту, малі держави, що піддалися агресії з боку противника – Бельгію і Сербію. Але з часом, продовжує К. Колдер, „мабуть йому набридло повторювати одне й те саме і він заговорив про малі нації взагалі” [7: 15–16]. Аналогічні словесні „вільності” допускали й інші відповідальні політики, вже не кажучи про коментаторів газет та часописів. Загалом, рух за реорганізовану за національними ознаками „нову Європу” набрав силу. Російський посол граф О. Бенкендорф повідомляв з Лондона на початку 1916 року: „Національний принцип пустив тут таке глибоке коріння, що визнається майже повсюдно причиною вступу Англії у війну. Таке враження склалося в усіх громадських колах, уряд повністю його поділяє...” [3: т. X, с. 440].

Ірландські націоналісти з числа ІПП спочатку були очевидно дезорієнтовані вище згаданими заявами та їх пропагандистською інтерпретацією. Та після квітневого повстання й надмірно жорстокої розправи з його учасниками наступило прозріння. Вже в жовтні 1916 р. Дж. Редмонд виступив в парламенті з промовою, в якій детально обґрунтував належність ірландців до „малих націй”. У запропонованій ним же резолюції констатувалось наступне: „Визнати, що існуюча система правління в Ірландії несумісна з принципами, за реалізацію яких воюють союзники...” [9: 675–686]. Резолюція, звичайно, не пройшла, але гомрулери, цілком імовірно, розраховували на резонанс, причому не тільки в Британії.

Тим часом, на кінець 1916 року значно загострилася ідеологічна боротьба на міжнародній арені. Прихід до влади у Великій Британії нового уряду на чолі Д. Ллойд Джорджем співпав з ініціативою президента США, який закликав воюючі сторони оприлюднити воєнні цілі. Припущення про те, що вони суттєво не відрізняються, викликало найбільше занепокоєння у Лондоні і Парижі. Союзники дуже опікувалися моральною перевагою над противником.

Відповідаючи на американську ініціативу, антантівські політики намагалися максимально „демократизувати” спільну заяву. У ноті від 10 січня 1917 р., окрім загальних висловлювань про майбутню свободу всіх націй, „великих і малих”, була й більш-менш конкретизована, хоча й логічно недолуга, фраза, спрямована безпосередньо проти Австро-Угорщини. Йшлося про необхідність „визволення італійців, слов'ян, румунів і чехо-словаків від чужоземного панування” [11: 36–37]. Не вдаючись в детальний аналіз союзницької ноти, відзначимо лише її провокативно пропагандистську спрямованість. В США доволі швидко розібралися, що то є блефом, не вартим уваги [5: 65].

Зовсім інакше реагували політичні лідери зацікавлених „малих націй”, які ще з самого початку війни знайшли притулок у Лондоні. Під опікою англійських поборників „нової Європи” тут діяли різного роду комітети (польський, чеський, югославський). Враховуючи їх заяви про підтримку Антанти і готовність їй служити, контролюючі органи британської влади виділили політичних емігрантів такої орієнтації в особливу категорію „friendly enemy allies” („союзники з ворожого табору”). Серед них особливою активністю відрізнялися чехи на чолі з відомим вже тоді професором Т.Г. Масариком. Поява в союзницькій ноті етноніма „чехо-словаки” – своєрідний „презент” за їх послуги у сфері розвідки і пропаганди. На жаль, український комітет заявив про себе ще напередодні війни [10], але в подальшому особливої активності не проявляв.

Офіційно оприлюднені воєнні цілі не відображали дійсних намірів воюючих держав, вони скоріше служили ефективним засобом пропаганди. Нині цей висновок загальноновизнаний. Але тоді, в 1917 році, нота союзників, особливо згадана вище фраза, викликала далеко неоднозначну, а то й бурхливу реакцію. Зокрема, на черговому засіданні Палати громад група пацифістів рішуче виступила проти „розвалу Австро-Угорщини”, який неминуче передбачається, на їх думку, фразою про „визволення італійців, слов'ян...”. Але найбільше здивування викликала, звичайно ж, поява в ноті „чехо-словаків”. Обуренню природньо стриманих англійців, здавалося, немає меж. Особливо після заяви ірландського депутата, який під кінець дискусії нагадав їм таке:

„Ми тут багато чули про битву за малі нації. Є лише одна нація, яку ця країна (тобто Велика Британія – О.С.) може звільнити негайно – Ірландія. Ірландці мають надію, що з ними будуть поводитися так само, як і з іншими малими націями” [9: 1787].

На наступній сесії дебати проходили в присутності глави уряду, який вислуховував нагадування про права ірландців і лицемірство імперських державників. При цьому якимось непомітно у виступах зник термін „гомруль”, натомість вимога „визволення” все частіше трактувалася як „незалежність”. Характерною у цьому плані стала промова Т.П. О'Коннора, яка закінчувалась такими словами: „Важко навіть уявити, як це уряд Великої Британії бореться за незалежність Сербії і Бельгії, і всіх малих націй Європи... і водночас так безглуздо, вперто й несправедливо заперечує те ж саме для Ірландії” [9: 431].

Навесні 1917 року ірландське питання явно перетворювалося на міжнародну проблему. У зв'язку із вступом у війну США президент та його радники неодноразово нагадували Лондону, що „ірландський фактор серйозно підриває імідж Британії”. Тиск заокеанського союзника змушував уряд шукати вихід із скрутного становища на шляху т.з. „ірландської конвенції”, але й ця спроба провалилася.

А тим часом під кінець 1917 року кардинальні зміни відбулися на сході Європи. В Росії владу захопили більшовики, які свідомо ідеологізували зовнішньополітичні відносини, розпочавши „революційно-політичний наступ на імперіалізм”. Одним з його ефективних засобів стало втілення в практику міжнародних відносин універсального принципу „національного самовизначення”. Зокрема, про це йшлося у „Зверненні до народів і урядів країн Антанти і США”, з яким у грудні 1917 року виступив Народний комісаріат закордонних справ [2: т. 1, 68-69].

У Лондоні ініціативу більшовиків сприйняли як небезпечну акцію проти Британської імперії, яка включала в себе пригноблені народи і у Європі (ірландці), і за її межами (в британських колоніях). Тому тут старанно готували відповідь на більшовицьке „Звернення...” у формі оновленої Заяви про воєнні цілі. У зв'язку з міжсесійною перервою роботи парламенту глава уряду зачитав її делегатам Британського конгресу тред-юніонів 5 січня 1918 року. Але попередньо текст заяви „шліфувався” буквально по кожному реченню. Напрямок обговорення визначив сам Ллойд Джордж: „Заяву слід сформулювати у відповідності з демократичними принципами, проголошеними більшовиками і до певної міри прийнятими противником” [12: 600].

Особливо скрупульозно обговорювався пункт з приводу принципу „національного самовизначення”. Досвідчені політики настирливо шукали можливості пристосувати його до британських інтересів. Завдання далеко не з легких, якщо врахувати таке протиріччя: треба було визнати доцільність національного самовизначення народів у таборі противника і водночас не

визнати його в Ірландії та британських заморських колоніях. Отже, у ході детального обговорення принцип національного самовизначення пропонувалося визнати у слідуючих варіантах: а) в цілому, б) тільки відносно європейських народів, в) тільки відносно народів майбутньої „нової Європи” (тобто території Австро-Угорщини і Балкан), г) обмежити „самовизначення” у Європі виключно „окупованими територіями” [12: 604-606]. Останнє формулювання запропонував міністр колоній Уолтер Лонг. В кінцевому рахунку англійська „політична мудрість” знайшла таки можливість поєднати „формулу Лонга” з „правом на самовизначення” туземців колишніх німецьких колоній. А ірландців, вдалося виключити з числа тих „малих націй”, які мають на це право. Текст заяви побудований у цьому фрагменті таким способом спочатку говориться про „туземців колишніх німецьких колоній” (їх інтереси тощо), а зразу ж після цього йде таке речення: „Тому загальний принцип національного самовизначення приміни- мий до них так само, як і відносно окупованих європейських територій” [11: 231-232].

Отже, в контексті Заяви про британські військові цілі ірландці формально виявилися ніби непричетними до „національного самовизначення”. Їх ізолювали від інших „малих націй”. Але словесні виверти незабаром втратили всякий сенс. Реальний хід подій знову вкрай загострив ірландське питання. Навесні 1918 року в результаті великого наступу німецьких військ на західному фронті союзники зазнали величезних втрат. В квітні ситуація стала настільки безвихідною, що британський уряд вдався до крайніх заходів, а саме: розповсюдити військову повинність на ірландців, обіцяючи водночас увести в дію Білль про гомруль. Та було вже пізно. Навіть гомрулери відкинули спробу такого компромісу і приєдналися до загальноірландського руху опору. Тепер вони все частіше звертали погляди на схід Європи, де під натиском національно-визвольної боротьби „малих націй” та в результаті воєнних поразок доживала свій вік Габсбургська імперія. Влітку-восени 1918 року будь-яка згадка представників британської влади про Австро-Угорщину негайно викликала гостру реакцію колишніх прибічників гомруля. Остаточно зневірені в здатності англійських політиків конституційне вирішити ірландське питання, вони змушені були визнати свою справу програною і недвозначно висловились, накінець, за незалежність Ірландії. Коли Ллойд Джордж 5 листопада зачитав у Палаті громад „Заяву про умови перемир'я з Австро-Угорщиною” і від себе додав декілька фраз про підтримку „малих націй, які скинули ярмо гноблення” [9: 1961], гнів і обурення ірландців не знали меж. Знову розгорілися гострі дебати, які логічно завершив Джон Діллон. Від імені всієї партії він підвів остаточний підсумок: „Ситуація змінилася, змінилася саме у ході війни. І ніщо мене так не дивує, як те, що наші міністри говорять як завжди, ніби й не було війни і ніби ніяких змін не відбулося у Європі, де нові держави створюють в усіх кінцях народи, яких у цій країні ніхто навіть не знав – чехословаки, югослави, поляки... То чому ж ірландці, як найстаріша нація Європи, не мають на це права? Доволі з нас обіцянок. Ми вимагаємо незалежності! Повних національних прав!” [9: 2058].

Отже, в умовах інтенсивного ідеологічного протиборства на міжнародній арені процес національного відродження та державотворення вийшов далеко за межі імперських кордонів. В мирний час ця тенденція інтернаціоналізації визвольних рухів залишалася малопомітною та фрагментарною. Перша світова війна виявила її зі всією очевидністю.

Список використаних джерел

1. Григорович М. Як Ірландія здобула собі волю. – Ляйпціг, 1924.
2. Документи внешней политики СССР. – Т. 1. – М., 1957.
3. Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царского и временного правительств. 1878 – 1917. – Сер. 3: 1914 – 1917. – Т. 10. – М., 1940.
4. Сахновський О. Втрачений шанс: Ірландська парламентська партія між імперським лоялізмом та націоналізмом на початку Першої світової війни // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Вип. 173 – 174. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці, 2003. – С. 402 – 412.
5. Фісанов В.П. Програмне суперництво (США та Австро-Угорщина у Центральній Європі в роки Першої світової війни). – Чернівці, 1999.
6. Цогоев В.Г. Майський кризис 1915 г. в Великобританиі й образование коалиционного правительства // Первая мировая война: дискуссионные проблемы истории. – М., 1994. – С. 238–250.
7. Calder K. J. Britain and the Origins of the New Europe, 1914 – 1918. – Cambridge, 1976.
8. DuffCh. Six days to shake an Empire. – L., 1966.
9. Great Britain. Parliament. House of Commons. The Parliamentary debates. Official report. – 5th serie. – vols. 65 – 110. – London, 1914 – 1919.
10. Memorandum on the Ukrainian Question in its National Aspect / Compiled by Y. Fedortchouk. – L., 1914.
11. Official statements of War aims and peace proposals. Dec. 1916 to Nov. 1918 / Ed. by J.B. Scott. – Westport (Conn.), 1984.
12. The Mirage of Power. British foreign policy. 1902 – 1922. Vol. 3. The Documents / Ed. by C.J. Lowe and M.L. Dockrill. – L., 1972.

Oleksandr SAKHNOVSKI

THE REACTION OF THE IRISH PARLIAMENTARY PARTY ON THE NATIONAL REVIVAL OF SLAVIC PEOPLES OF AUSTRIA-HUNGARY AND ITS DISINTEGRATION

The article deals with internationalisation of an European „little nations” struggle for liberation during First World War. An intensive process of national revival of Slavic peoples of Austria-Hungary was the main political precedent. The leaders of the Irish parliamentary party made use of this for pressure on the British empire rulers.

УДК 94(477)

Олександр СИЧ

РЕВОЛЮЦІЇ В ІСТОРІЇ (СПРОБА СУЧАСНОЇ ОЦІНКИ)

Автор робить спробу оцінити місце і роль революції з точки зору сучасних поглядів, уникаючи крайностей в оцінці такого важливого явища

Питання про походження, характер, роль і місце революцій в історії хвилювали різні покоління людей – як їх сучасників або учасників, так і їхніх нащадків. Чільне місце посіло це питання в творах істориків, філософів та інших інтелектуалів, що, проте, і не дивно, адже протягом останніх століть революції траплялися досить часто, накладаючи все помітніший відбиток на історію багатьох країн і народів. Ставлення до цього феномену всесвітньої історії з плином часу змінювалося, тому й діапазон оцінок був дуже широкий: від категорично рішучого неприйняття й заперечення будь-якої позитивної ролі революцій до їх беззастережного схвалення.

Так, американський філософ і соціолог російського походження П. Сорокін вважав революцію „найгіршим способом покращення матеріальних і духовних умов життя мас”, бо вони „скоріше не соціалізують людей, а біологізують; не збільшують, а скорочують усі базові свободи; не покращують, а скоріше погіршують економічний і культурний стан робітничого класу” [8 : 270]. Він також писав: „Історія соціальної еволюції вчить нас тому, що всі фундаментальні й по-справжньому прогресивні процеси суть результат розвитку знання, миру, солідарності, кооперації й любові, а не ненависті, звірства, божевільної боротьби, що неминуче супроводжують будь-яку велику революцію” [8 : 271]. Але й зазначав, що в усіх великих революціях буває й конструктивна фаза, „коли революція починає створювати новий соціальний і культурний порядок, при цьому реанімуючи найбільш життєстійкі дореволюційні інститути, цінності й способи діяльності...” [8 : 223].

Протилежна точка зору знайшла своє найбільш повне обґрунтування у творах К. Маркса, Ф. Енгельса та їх послідовників. Розуміючи під революцією докорінний, якісний переворот у соціально-економічній структурі та політичних відносинах, що знаменував перехід на більш високий щабель суспільної організації, вони розглядали соціальну революцію як основний механізм оновлення суспільства, як найбільш повну форму суспільного прогресу. Ця думка втілювалася у відомий марксистський постулат – „революції – локомотиви історії”.

Разом з тим варто зауважити, що на межі XIX – XX ст. навіть серед прихильників марксизму почали лунаєти голоси тих, хто не поділяв цей постулат, обґрунтовував доцільність еволюційного шляху перетворень. Скажімо, відомий діяч французького і міжнародного соціалістичного руху Жан Жорес писав: „Революція – варварська форма прогресу. Якою б шляхетною, плідною, необхідною не була революція, вона завжди належить до більш низької й напівзвіриної доби людства”.

І все ж характерною рисою марксистської теорії залишалася переважаюча орієнтація на революцію – у мирній або насильницькій формі. Посилення такої орієнтації після Жовтневої революції привело комуністів до абсолютизації революцій як форми соціального прогресу.

У 80-х рр. минулого століття у радянській науці мали місце спроби підійти до проблеми революцій більш об'єктивно, виважено, уникаючи по можливості відомих стереотипів ідеологічного характеру. Зокрема, учасники деяких наукових дискусій почали проводити думку про позитивну роль в історичному прогресі не тільки революцій, але й реформ. Так, доктор історичних наук В. І. Максименко вважав, що революція і реформа – це інваріанти суспільного розвитку, тобто принципово рівноправні засоби перетворення дійсності [Див. докл.: 1]. Цікаву типологізацію революцій на базі марксистської теорії розробили й запропонували у своїй книзі відомі радянські вчені М. Барг і Є. Черняк [2].

На межі 80–90-х р. ХХ ст. у Радянському Союзі в науковій періодиці та спеціальній літературі почала піддаватися справедливій критиці пануюча тоді тенденція до перебільшення історичної ролі революцій при затушовуванні їх неоднозначних, зокрема і негативних, наслідків і недооцінці творчих функцій реформ і реформаторської діяльності. Лейтмотивом багатьох історичних, публіцистичних, літературних творів стали твердження про „безплідність”, „історичну безперспективність”, „руйнівний характер” революцій як таких. На жаль, незабаром стало зрозумілим, що нібито суто теоретична дискусія про місце і роль революцій в історії набула неабиякого політичного забарвлення. Адже зробивши висновки про безплідну й навіть шкідливу роль революцій взагалі, чимало учасників зазначеної дискусії, а також деякі публіцисти, письменники, громадські діячі, „не зупиняючись”, перейшли до запеклої критики вже конкретної революції – Жовтневої революції 1917 р. в Росії. Як стало зрозумілим, це було потрібно для, так би мовити, ідейно-теоретичного обґрунтування вже вельми практичних виступів так званих демократичних сил проти дітища Жовтневої революції – Радянської держави та її суспільного устрою. Правда, свій прихід до влади наприкінці серпня 1991 р. ці сили назвали чомусь... „демократичною революцією” (!), хоча в попередні роки усіяко відхрещувалися від самого поняття „революція” та постійно твердили, що в Росії вже досить революцій, країна втопилася від революційних потрясінь тощо, а заради остаточного повалення радянської системи вони готові були піти навіть на ризик розв'язання громадянської війни в жовтні 1993 р., хоча раніше вважали громадянські війни – і не без підстав – одним із жахливих супутників революцій. До речі, і на Заході, де на рівні державних ідеологій революції як такі вже давно були піддані анафемі, вітали „перемогу демократичних сил” у СРСР у серпні 1991 р., а журнал „Тайм” помістив на своїй обкладинці фото радісного Єльцина з російським триколом у руці та назву головного матеріалу номеру – „Російська революція” [12]. Тобто бачимо суто кон'юнктурне ставлення до самого поняття „революція”, спекулятивне його використання.

Двоїтий підхід щодо революцій споглядається в багатьох українських підручниках з історії. З одного боку, скажімо, події в Петрограді восени 1917 р., які, за влучним виразом Джона Ріда „потрясли світ”, називаються лише „жовтневим переворотом”, негативний вплив якого на історичну долю Росії майже не піддається сумніву, а з другого, на українських землях у цей час відбувалася „національна революція”, яка, звісно, подається як позитивне явище. Таким чином, виходить, що є революції „погані”, а є і „гарні”. До речі, деякі сучасні українські історики, без будь-яких спеціальних досліджень і наукових дискусій, сповістили нам, що виявляється в середині XVII століття мала місце ще одна „національна революція” – під проводом Богдана Хмельницького (!), і ця „істина” активно запроваджується в підручники з історії. Все це, як видається, є наслідком довільного трактування змісту самого поняття „революція”, що може дати „підстави” і ще які-небудь історичні події оголосити революцією.

Перш ніж спробувати визначити місце і роль революцій в історії, необхідно з'ясувати проблему походження революцій, характер причин, які їх зумовлюють.

Отже, чому виникають революції, як вони відбуваються? Якщо відповісти коротко, то революції виникають зазвичай в результаті різкого загострення суспільних протиріч, що часто є наслідком неефективних реформ або при відсутності таких взагалі. Іншими словами, революції починаються тоді, кого цього нагально потребує суспільний розвиток. Діалектика революції та еволюції полягає в тому, що революція приходить на зміну еволюції там, де еволюція наштовхується на нездоланні для неї перешкоди, де розвиток суспільства заходить у глухий кут, опиняється у тупику, з якого його може вивести тільки революція, особливо коли у суспільстві посилюються регресивні тенденції. Як вірно зазначив сучасний російський публіцист Олексій Ківа, „революція – це наслідок, а не причина” [13 : 12].

Якщо говорити про революції Нового часу, тим більше про ті, що сталися в ХХ ст., то, читаючи деякі підручники чи навіть спеціальну літературу, може скластися враження, що їх свідомо готують, а потім проводять зацікавлені в них соціальні групи чи партії. Мені здається, що це значно спрощує історичну реальність, адже революції назрівають об'єктивно, незалежно від волі людей, хоча певні групи, а то й великі прошарки населення цілком свідомо „готують” їх, намагаються наблизити. Але все одно революції, як правило, починаються несподівано для всіх. Наведу з цього приводу декілька висловів В.І.Леніна, який, так би мовити, усе свідоме життя присвятив підготовці революції й, безперечно, добре у них розумівся, але при цьому вважав, що „декретувати революцію ми не можемо” [5 : 57]:

„Революцію не можна врахувати, революцію не можна провістити, вона виникає сама собою. І вона наростає і повинна спалахнути. Хіба за тиждень до Лютневої революції хто-небудь знав, що вона вибухне?” [6 : 67].

„Хіба ми в грудні минулого року могли з точністю знати про прийдешні лютневі дні? Хіба ми у вересні знали цілком певно про те, що через місяць революційна демократія в Росії вчинить найбільший у світі переворот?” [5 : 56].

„... революцію не можна ані зробити, ані встановити чергу. Замовити революцію не можна, – революція виростає” [4 : 381].

Далі. Не можна розробити „сценарій” революції. Точніше розробити його можна (чим і займалися окремі письменники, філософи, громадські діячі або навіть політичні партії), але втілити в життя, реалізувати на практиці – справа, як свідчить історія, надзвичайно складна, а часто-густо практично неможлива, бо революції розвиваються за своїм власним „сценарієм”, за своїми власними законами, збагнути які людям важко. Зовсім не випадково, що багато хто порівнював революції з природними явищами.

„Лава революції тече велично, поглинаючи все на своєму шляху”, – писав, перебуваючи у вирі Великої французької революції у жовтні 1793 р., німецький якобінець Георг Фостер, бо революція, за його словами, це – „природне явище, занадто рідкісне для нас, щоби ми могли пізнати його своєрідні закони” [Цит. за: 10: 82]. Про „землетрус Французької революції” казав О. І. Герцен. В. Гюго вустами одного з своїх героїв також уподібнював цю революцію діям природних сил: „Терор дев'яносто третього! Півтори тисячі років згущувалися хмари. Через п'ятнадцять сторіч нарешті вдарила гроза. І вас дивує, що прогуркотів грім?” [3 : 21-22].

Наш сучасник, знаний англійський історик Ерік Хобсбаум зазначав, що „неконтрольованість як раз і є невід'ємною характерною рисою великих революцій” [10: 45], а революції змальовував „як стихійне явище, невіддільне людині” [10:46]. Він, зокрема, зазначав: „Революція являла собою не струнку систему спланованих рішень і обдуманих дій, а природний процес, невіддільний людині чи такий, що вислизає з-під її контролю” [10: 81]. Відомий французький громадський діяч, історик-комуніст, талановитий белетрист і журналіст Жорж Сорія порівнював справжні революції, які „підривають встановлений соціальний порядок і піднімають людей на вершину самопожертвування”, з „таємними біологічними процесами, що відбуваються в глибинній тканині історії”.

Необхідно розуміти, що справжня революція – це завжди надзвичайне явище, що порушує звичайний, нормальний ритм життя й усталений порядок, навіть якщо це життя сповнено несправедливостей, протиріч, негараздів. Революція ж ставить суспільство в екстремальні умови, що можна порівняти із стихійним лихом, тільки в даному випадку це „лихо” – не природного, а суспільного походження. А якщо так, то дивними й наївними виглядають звинувачення революцій чи їх adeptів у нелегітимності, свавіллі, порушенні правових норм (або, щоб комусь було зрозумілішим, наприклад, у розгоні Установчих зборів більшовиками в січні 1918 р.). Адже, революція – це повстання проти існуючого ладу й порядку, на сторожі яких стоять державні установи, закони тощо, а тому вона апріорі не може бути „законною”. З таким же успіхом можна звинувачувати в „незаконності” повинь, землетрус або інше стихійне лихо.

Настав час давати революціям більш виважену характеристику, уникаючи схематизму та спрощених – „чорно-білих” – оцінок. Тому визначаючи місце та роль революцій в історії того чи іншого народу, країни, варто пам'ятати про наступні моменти.

По-перше, під час революцій відбувається радикалізація настроїв, що переростає відповідно у максималізм дій, внаслідок чого виникає своєрідна ланцюгова реакція: радикальність зречення від старого світу викликає, провокує протидію його представників; більше протидія – глибшими стають революційні заходи, а це, в свою чергу, робить запеклішим опір тих, кого ці заходи зачіпають, посилюється контрреволюція – більш жорстко відповідає революція. Найважчим стає різке протистояння великих груп людей. Отже, відбувається ескалація жорстокості й насильства з обох боків, яка, на жаль, дуже часто набуває форми громадянської війни, що стає неминучим супутником соціальних революцій. А громадянська війна – це трагедія будь-якого суспільства.

По-друге, у революціях діє, як свого часу слушно відмітив відомий радянський історик Ю. Поляков, величезна інерційна сила, переважно руйнівна, яка перехльостує межі розумного й не може зупинитися одразу, як не можуть вщухнути зразу хвилі скаламученого моря, навіть якщо вітер ущух [7: 4-5]. Звідси майже неминучі перегини, що відлякують багатьох від революції, дискредитують її гасла, спотворюють, так би мовити, її „імідж”. Але констатуючи дану обставину, доречно пригадати, на мій погляд, дуже вірні слова французького історика XIX ст. Жюльє Мішле: „Вразливі люди, що ридують над жахами революції, зронить декілька сльозинок і над жахами, що її спричинили”.

По-третє, практично кожна революція приводить до розшарування в таборі революціонерів, які починають по-різному бачити її цілі, оцінювати перспективи, найбільш бажані результати, кінцеву межу. Починається боротьба між ними, яка стає все більш безкомпромісною, а її учасники – все більш нетерпимими. Вчорашні одnodумці, соратники, друзі стають політичними супротивниками, навіть ворогами. Звідси старий вислів – „революція, як Сатурн, пожирає своїх власних дітей”. І це – ще одна трагедія революції.

По-четверте, революції виникають з суспільних протиріч і розв'язують їх більшою або меншою мірою, але й самі революції породжують багато нових, ніким не передбачених протиріч [7: 5]. Наприклад, між диктатурою й демократією. Або приводять до появи – на противагу старій – нової бюрократії, яка стає самодостатньою силою, що починає гальмувати суспільний прогрес, паразитує на ідеалах і гаслах революції.

По-п'яте, під час соціальних революцій на перший план виходять чи, принаймні, виходили в революціях, що вже відбулися, класові, групові інтереси. Це притаманно обом ворогуючим таборам. При цьому моральні норми порушуються як захисниками старого, так і борцями за новий лад. І ті, і другі керуються насамперед власними інтересами, що мають об'єктивну основу, все інше відходить на задній план. Такими є історичні реалії, про них не можна забувати, зарозуміло засуджуючи сьогодні наших предків за зневажання – у вирі революційної боротьби – загальнолюдських принципів і цінностей. Російський філософ Микола Бердяєв вважав смішними й жалюгідними судження про революцію з точки зору нормативної етики, релігії й моралі, нормативного розуміння права. Він стверджував, що „озлобленість діячів революції не може не відштовхувати, але судити про неї не можна виключно з точки зору індивідуальної моралі”, бо „революція подібна смерті, вона є проходженням через смерть”.

І, нарешті, власне соціальні революції, як правило, є результатом спонтанних дій широких мас.

Взагалі треба визнати, що в нашій науковій і відповідно навчальній літературі самий термін „революція” часто використовувався без належного усвідомлення його змісту. Слід відрізнити революцію „у вузькому сенсі” (відносно короткий час встановлення нової влади) від революції „у широкому сенсі”, що передбачає процес – і досить тривалий – консолідації та інституціоналізації нового соціально-економічного та політичного ладу. Перше поняття – це політична революція, точніше політичний (державний) переворот, який здійснюється яким-небудь класом або соціальною групою чи певними політичними колами шляхом усвідомлених і часто густо насильницьких дій, що локалізовані в просторі й часі. Друге – це перехід від одного типу суспільства до іншого з докорінними змінами соціально-економічних, політичних, духовних засад. І перехід цей може тривати роками.

На думку автора, аналіз зазначеного явища передбачає необхідність врахування наступних моментів: 1) справжня революція – це різка зміна політичного режиму й державного ладу, що зумовлює також корінний, якісний переворот у всій соціально-економічній структурі суспі-

льства, причому, як правило, це супроводжується застосуванням насильства як з боку тих політичних сил і груп населення, які зацікавлені у таких змінах, так і з боку тих, матеріальним інтересам і соціальному статусу яких ці зміни загрожують; 2) у широкому розумінні революція, як вже зазначалося, є процесом розв'язання усіх її основних завдань, поставлених історичним розвитком країни, де вона відбувається, у більш вузькому – період безпосередньої боротьби за зміну існуючого режиму влади; 3) починаючи з Нового часу, революційний процес став поєднанням соціальної й політичної революції, причому остання підпорядкована першій, тобто політична революція була складовою соціальної революції, що здійснювала економічні, соціальні, політичні, духовні перетворення, необхідні для перемоги нового суспільного ладу, хоча саме політична революція починала чи давала поштовх революції соціальній.

Хоча ХХ століття можна назвати віком революцій, бо за їх кількістю (понад 60-ти) та різноманітністю він побив усі рекорди, видається, що доба революцій, за усіма ознаками, завершилася чи завершується. Принаймні, на Заході вони належать вже досить далекому минулому. „Ціна”, яку змушені були платити народи за революцію, часто-густо явно не пропорційна результату, що досягався. Проте, хоча в наш час нібито загально визнано, що реформи є кращим методом суспільних перетворень і засобом прискорення прогресу, вважати, що революції назавжди відійшли у минуле буде, мабуть, передчасним.

Звісно, варто відмовитися від апології революцій як найбільш прийняттого засобу розв'язання настиглих суспільних завдань. Однак, на мій погляд, не можна погодитися і з тими, хто перебуваючи під сильним впливом сучасної політичної кон'юнктури та публіцистики, схильні до заперечення будь-якої позитивної ролі революцій у соціальному та цивілізаційному прогресі людства. До речі, тотальне заперечення будь-якого позитивного значення революцій само по собі є породженням саме революційної свідомості, якій, як відомо, як раз і притаманно повне заперечення, відкидання попереднього ладу, порядку, ідеології, культури тощо.

Не треба забувати, що революції, при усіх їх тяжких і кривавих витратах, приносили, як правило, соціальне й економічне оновлення. Чи можна уявити зародження й становлення індустріальної цивілізації без циклу відомих нам революцій? Вже згадуваний О. Ківа стверджує: „Ті, хто засуджують будь-яку революцію, заслуговують на те, щоб їх вважали реакціонерами. ... без Великої Англійської і Великої Французької революцій світ у своєму розвитку перебував би у глибокому застої [13 : 12]”.

Хочу навести, на мою думку, гарні слова відомого західнонімецького публіциста й історика Себастьяна Хаффнера: „Зрозуміло, революцію не роблять заради задоволення. Зрозуміло, мистецтво управління державою в тому й полягає, щоб по можливості уникнути революції. Будь-яка революція – це болісно, кривавий й страшний процес, подібний пологам. Але, подібно пологам, кожна переможна революція – це творчий процес, що дає нове життя” [9: 213]. Як підкреслював Микола Бердяєв, „заборонити” революцію означало б „заборонити” самий розвиток.

Зрозуміло бажання людей розпрощатися з революціями як екстремальною, „варварською” (пригадаємо вислів Жореса) формою соціального прогресу. Але не слід передчасно тішити себе ілюзіями, що людство вже навчилося вирішувати свої проблеми цивілізовано, без революцій.

Підбиваючи підсумки, можна констатувати, що революції були й залишаються помітними віхами, нерідко справді доленосними подіями в світовій історії. Парадоксально, що навіть переконані, так би мовити, ідейні супротивники революцій як таких, нерідко залюбки використовують це поняття. Так, само слово „революція” перекочувало до словника неоконсервативних і неолиберальних кіл, в середовищі яких сформувалася концепція „неоконсервативної революції”, правда при цьому суттєво модифікувався її зміст, який трактується в культурологічному сенсі. Згідно цієї концепції революція насамперед відбувається в свідомості й полягає в усуненні монопольного панування „лівої культури” й пов'язаних з нею цінностей, витоки яких походять від вульгарно-матеріалістичних уявлень доби Просвітництва й Французької революції.

Або інший приклад. Ось якими словами закінчує книжку „Революції. Теоретичні, порівняльні та історичні дослідження” її редактор Джон Голдстоун (США), який, проте як більшість

її авторів, вельми неприхильно ставиться до революцій: „Чи вважаємо ми, що вади революцій є більшими, ніж їх досягнення, чи ні, ми не можемо недооцінювати їх важливості в створенні політичної та економічної організації більшості людства. Революції створили сучасні форми правління найбільш могутніх держав світу й змінили долю менш крупних країн. Віра в революцію як символ відродження й визволення залишається потужною політичною силою. У пізнанні світової історії розуміння походження й результатів революцій залишається дуже важливим” [11: 322].

І ще одне принципове зауваження. Мені здається, що в багатьох сучасних творах, де йдеться про оцінку революцій, порушується принцип історизму. Адже ми повинні не судити революції, виставляючи їм своєрідні „оцінки”, що, до речі, не так і важко зробити, вже знаючи їх результати та далекосяжні наслідки, а намагатися зрозуміти, що вони значили в житті того чи іншого народу в конкретний період історії, як її прихильники пояснювали свої дії, оцінювали її досягнення, на що сподівалися, піднімаючись на боротьбу. Іншими словами, необхідно прагнути поглянути на неї очима її сучасників і учасників. Тоді наша оцінка цього феномену буде більш адекватною, а отже, й науковою.

Революції – не запрограмована заздалегідь дія, що залежить від бажань і активності окремих груп або окремих великих осіб, але й не випадковість. Це невід’ємна частина історичного процесу (принаймні була такою до ХХІ ст). Кожна з революцій являла собою відхилення від існуючої норми в тому сенсі, що порушувала звичайну, розмірену течію життя. Але кожна з них – у широкій перспективі – це вираз природних і неминучих протиріч, що супроводжують життя суспільства, це вияв об’єктивних тенденцій поступального розвитку суспільства, яке на даному історичному відрізку часу не бачить іншого засобу подолання пекучих проблем свого існування, навіть якщо за це доводиться платити дорогою ціною.

Список використаних джерел

1. Азия и Африка сегодня – 1985. – №9. 2 Барг М. А., Черняк Е. Б. Великие социальные революции XVII – XVIII вв. – М., 1989. 3. Гюго В. Знедолені. – Київ: Веселка, 1985. 4. Ленін В.І. Промова на захист резолюції про війну 27 квітня (10 травня). Протокольний запис. Съома (квітнева) Всеросійська конференція РСДРП (б) // Повне зібрання творів. – Т. 31. 5. Ленін В.І. Промова і резолюція з приводу заяви групи народних комісарів про вихід з Раднаркому // Повне зібрання творів. – Т. 35. 6. Ленін В. І. Промова на мітингу в Політехнічному музеї // Повне зібрання творів. – Т. 37. 7. Поляков Ю. 1789 и 1917 // Международная жизнь. – 1989. – № 11. 8. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. – М., 1992. 9. Хаффнер С. Революция в Германии 1918/19. Как это было в действительности? – М., 1991. 10. Хобсбаум Э. Эхо «Марсельезы». Дойчер И. Незавершенная революция. – М., 1991. 11. Revolutions. Theoretical, comparative, and historical studies / Ed. by Jack A. Goldstone. – San Diego et al., 1986. 12. Time. – September 2. – 1991. 13. Кива А. Как не допустить новой революции в России?// Литературная газета. – 2003. – 10 – 16 сентября. - № 37.

Alexander SYCH

REVOLUTIONS IN HISTORY (AN ATTEMPT OF THE UP-TO-DATE APPRAISAL)

The author attempts to evaluate unprejudicedly the place and role of revolutions in history from modern viewpoint avoiding extremes in the appraisal of such important phenomenon.

УДК 94 (438)

Леся АЛЕКСІЄВЕЦЬ

ПРОГОЛОШЕННЯ ПОЛЬЩІ РЕСПУБЛІКОЮ ЯК ЗАКОНОМІРНА ПОДІЯ В ІСТОРІЇ ДЕРЖАВНИЦЬКИХ ДОМАГАНЬ ПОЛЬСЬКОЇ НАЦІЇ

У статті обґрунтовано закономірність відродження незалежності Польської держави та проголошення її Республікою, показано специфічні національні особливості формування політичного устрою польського суспільства

До сьогодні чи не найбільш актуальними і складними питаннями історії залишаються проблеми національного і державного відродження, становлення і розбудови державності. У цьому зв'язку особливу увагу привертають події 1918 р., коли після I світової війни політична карта Європи зазнала значних змін. Поряд з іншими слов'янськими народами

в цей період втрачену державність здобули поляки. Новопостала II Річ Посполита відродила і продовжила багатовікові традиції польського народу, стала одним із найважливіших кроків на шляху становлення польської національної державності.

За неповних 20 років незалежного існування у міжвоєнний період Польща досягла певних успіхів у ліквідації пережитків більш як столітнього перебування під владарюванням трьох імперій – Росії, Німеччини й Австро-Угорщини. У цьому зв'язку важко не помітити важливості проблематики для сучасної української історіографії, з огляду, що Україна і Польща належать до спільного регіону Європи в історичному, геополітичному, соціально-економічному, культурному та географічному планах, що обидві держави на певний час втрачали свою незалежність, будучи під пануванням, хоч і в різних масштабах, одних і тих же імперій, та визволяючись у ті ж самі роки. Окремо можна заакцентувати увагу і на перетині історичних подій України і Польщі, в оцінці яких ще й досі бракує однозначності, об'єктивності, врешті й толерантності. Тому в умовах нового розвитку українсько-польських взаємин у другій половині 80-х рр. XX ст. – на початку XXI ст., розбудови й утвердження обидвох країн, важливим і актуальним є питання відновлення державної незалежності Польщі, 85-річчя якої відзначаємо цього річ.

11 листопада 1918 р. є однією з найважливіших дат понадтисячолітньої історії Польщі. Відтоді постала незалежна національна держава, до якої прагнули покоління поляків і з якою вони пов'язували надії на краще життя. Відновлення Польщі завершило національно-визвольну боротьбу польського народу, що тривала понад 120 років. 11 листопада 1918 р. відзначали в міжвоєнній країні як День відновлення польської національної державності. У 1989 р. поляки поновили свято у його правах.

Польська республіка відроджувалася поряд з багатьма іншими державами регіону. Поява Польщі як суверенної країни, її устрій і кордони залежали від численних внутрішніх і зовнішніх чинників. На жаль, ще й досі відновлення та становлення II Речі Посполитої в історіографії подаються спрощено. Існуючі праці мають відбиток догматичного дотримання багатьох важливих питань польської історії повоєнних років. В радянській історіографії перебільшувалась роль жовтневих подій 1917 р. в Росії у здобутті суверенітету Польщі [1], яку, як правило, визначали як „Польську буржуазно-поміщицьку країну”, а уряди новопосталої Польщі – як „антинародні”, їх політику висвітлювали як „авантюристичну”, „реакційну” [2]. Нині велика кількість, різноманітність, змістовність удоступненого документального матеріалу дозволяють розглядати цю проблематику дещо інакше.

У сучасній українській історіографії питанням відродження польської державності у міжвоєнний час досі не приділялася належна увага, за винятком розгляду їх в загальних працях з історії слов'ян та, зокрема, Польщі [3]. Щоправда, останнім часом з'являються роботи, присвячені певним аспектам історії міжвоєнної Польщі [4]. Загалом у контексті проблематики переважають дослідження, у яких вивчаються українсько-польські відносини, соціально-економічний стан західноукраїнських земель у складі II Речі Посполитої, становище українців у Польщі в 1918–1939 рр., українське питання в радянсько-польських відносинах [5]. Всезростаюча увага і актуальність до історії міжвоєнного періоду, зокрема виникнення і творення Польської Республіки приводять до необхідності визначення можливостей та успішності їх використання, ваги внутрішніх та зовнішніх факторів у цьому складному процесі, виокремлення наступності та закономірностей в історії відтворення Польщі в 1918 р. Саме ці аспекти і розглядаються у пропонованій статті.

На нашу думку, II Річ Посполита утворилася внаслідок комбінованої дії багатьох об'єктивних факторів як внутрішнього, так і міжнародного характеру, тобто, насамперед завдяки збігові національних інтересів і зовнішньополітичної ситуації повоєнної Європи. Важливу роль відіграли географічне становище, соціально-економічний та культурно-освітній рівень людної, її етнонаціональна свідомість і політичний досвід, історично-правова традиція польської державності.

Виникнення після I світової війни Польської держави стало завершенням довготривалого процесу національно-визвольної боротьби польського народу. Війна лише прискорила та загострила процес становлення польської державності, який сам по собі був проявом закономірності

розвитку історичних подій, історичної зумовленості її відродження. Польські політичні сили уже до осені 1918 р. були готові у випадку поразки блоку Центральних держав взяти у свої руки владу та проголосити незалежність. Для цього були підготовлені відповідні владні структури. Водночас, слід підкреслити, що завоювання незалежності після Першої світової війни відбувалося за сприятливих зовнішніх умов: поразка блоку Центральних держав, революція в Росії, підтримка гасел визвольного руху Антантою та США, які, восени 1918 р. все визначеніше виступали за утворення незалежної Польської держави з виходом до Балтійського моря.

У сучасній польській історіографії визначається ряд чинників, які привели до відновлення Польщі. Насамперед виокремлюються боротьба, власне, поляків, а також сприятлива міжнародна ситуація. До сьогодні точиться дискусія між істориками і громадськими діячами стосовно переважної питомої ваги закордонного чи, навпаки, польського національно-визвольного руху в суверенізації Польської Республіки 1918 р. Безумовно, що і війна, яка велася між тогочасними анексантами сприяла висуненню польського питання на міжнародну арену. У цьому контексті польські історики, зокрема М. Адамчик та С. Пастушка відзначають Акт 5 листопада 1916 р., послання Вільсона, відозву Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів 27 березня 1917 р., рішення Тимчасового уряду 29 березня 1917 р., проголошення Радою народних комісарів 15 листопада 1917 р. права народів на самовизначення, аж до побудови власної держави, ін. [6: 183]. Г. Желінський серед важливих документів, які з'явилися ще в часі війни привертає увагу до 1916 р., появи „ніби-незалежності чи акта 5 листопада” [7: 22], а також 1918 р. – „14 пунктів Вільсона” [7: 42]. Польський історик вважає, що у порівнянні з мовчазною обережністю країн Антанти 13-й пункт, у якому йшлося про майбутню Польську державу [8: 233], був незвичайно великим поступом у польському питанні [7: 42].

У радянській історіографії домінувала теза, що анулювання більшовиками поділів Польщі мало для її відродження виключно основне значення. В дійсності було дещо інакше: по-перше, договори про поділи Польщі практично були анульовані початком війни між державами, а також спробою реалізації їх нових загарбницьких планів; по-друге, вони були перекреслені одностороннім актом 5 листопада 1916 р. і проголошенням Центральними державами Королівства Польського; по-третє, зазначені угоди були анульовані підписами брестських договорів між Центральними державами і Українською Народною Республікою (9.II.1918 р.), а також з Радянською Росією (3.III.1918 р.); і, нарешті, по-четверте, анулювання більшовиками договору про поділи Польщі в серпні 1918 р. мало, значною мірою, пропагандистське забарвлення і значення. У той час німці стояли біля Петрограду, окупувавши землі, від яких більшовики повинні були відмовитися відповідно до Брестського договору, лише після цього вони проголосили світові про свою „великодушність” щодо поляків [9: 112].

У нових політичних умовах реалізувалися багатолітні прагнення польського народу до відродження самостійного життя. Визначальне значення мала позиція самих поляків, які були неодноразово переможені, але продовжували національно-визвольну боротьбу. Однак здійснення цих прагнень могло наступити тоді, коли були переможені загарбники. Падіння російського царату, як і поразка Центральних держав створили полякам сприятливі умови для здобуття держави [10: 7]. Але все це не означало, що ситуація автоматично зумовлювала появу нової незалежної Польщі. Варто мати на увазі, що вмираючі імперії були сильні своїми традиціями, а Німеччина ще й своєю військовою силою. Тому навіть у момент розпаду європейських імперій поляки не змогли б розраховувати на незалежність та державність, якщо б їх не досягли та утримали власними військовими, політичними та дипломатичними зусиллями. Безумовно, остаточно питання про створення незалежної національної держави поляки вирішували самі.

Хвилювання і радість від давноочікуваної події відсунули на дальній план в ті листопадові дні 1918-го турботи і труднощі, яких зазнавав народ. Як писав свідок подій, прем'єр і міністр Єнджей Морачевський: „Неможливо передати того стану, тієї великої радості, які в той момент огорнули польський народ. Після 120 років розлетілися кордони. Немає „іх”. Воля! Незалежність! Об'єднання! Власна держава! Назавжди! Хаос? Це нічого. Буде добре... Чотири покоління даремно чекали цієї хвили, п'яте дочекалося. З ранку до вечора збиралися натовпи на площах міст; робітник, службовець кидали працю, селянин залишав поле і мчав до міста... дізнатися, переконатися, побачити польське військо, польські написи, орли на установах...” [7: 50]. Зрозуміло, що в світлі почуттєвих і емоційних настроїв, які супроводжували справді історичної

ваги подію, якою в очах польського народу було відновлення незалежності після 123-річної неволі, а також закінчення війни, така реакція була природною. Однак не менш тверезі роздуми дозволяли уже в той час побачити, скільки великих і важливих проблем потрібно було з'ясувати і розв'язати для того, щоб відроджена держава виправдала надії і прагнення, які з нею пов'язували. Серед них насамперед поставали дві принципові: формування території та державного ладу [11: 13–54].

На становлення суспільства міжвоєнної Польщі чинили вплив ряд внутрішніх і зовнішніх факторів. Серед найголовніших варто виокремити: утворення держави з трьох різних частин, в кожній з яких склалися певні власні традиції та способи ставлення до дійсності; вплив цивілізаційних здобутків (засобів комунікації, радіо, телефону), що реалізовувались у швидкому поширенні інформації й освоєнні нових технологій, покращенні умов життя населення; прагнення різних соціальних верств змінити на краще своє матеріальне становище і спосіб життя; формування території і кордонів держави, в результаті чого в її складі примусово опинилися національні меншини, які не пов'язували свою долю з Польщею; великі відмінності у баченні шляхів розвитку країни між представниками різних політичних угруповань і таборів; труднощі господарського плану, зумовлені загальними диспропорціями попереднього розвитку [12: 490–491]. Вказані чинники не вичерпували усієї історичної ситуації, але істотно позначалися на формуванні польської національної державності у повоєнні роки.

Вирішення широкого спектра внутрішньополітичних і зовнішніх проблем дещо полегшувалося тим, що поляки мали міцну історичну традицію, набули певного позитивного досвіду державної розбудови ще до листопада 1918 р. в складних воєнних умовах, незважаючи на які у політичному і культурному житті існували можливості для дії різноманітних партій, товариств та установ [13: 23–37]. Державний характер мали уже Тимчасова державна рада, Регентська рада, Польський національний комітет та ін. Поза межами ще окупованих польських земель постала незалежна від загарбників національна збройна сила у формі військових польських формувань у Франції та в Росії – один з істотних елементів майбутньої Польської держави. На міжнародній арені польський народ домогся визнання мати власну державу, право на що підтвердили як Центральні держави, так і країни Антанти й США. Значною мірою цьому сприяла активізація ще навесні 1917 р. польських емігрантів в країнах Західної Європи і Північної Америки. У Швейцарії, Англії, Франції та США пропагували ідею Польської держави Г. Сенкевич, Е. Пільтц, Ш. Аскеназі, Г. Нарутович, І. Падеревський, Р. Дмовський та ін. Активна діяльність польських патріотичних сил у країні і в еміграції у роки Першої світової війни в різних формах і на різному рівні зробила можливим успішне використання восени 1918 р., сприятливої міжнародної ситуації для здійснення основної національної мети – відновлення і будівництва основ власної суверенної польської державності.

Як польські, так і українські дослідники звертають увагу на необхідність уточнення хронологічних рамок процесу становлення Польської держави після її відновлення в листопаді 1918 р. та її базових характеристик. Його належне наукове висвітлення забезпечує вирішення низки проблем: періодизації історії Польщі, оцінки ступеня ефективності державних структур у міжвоєнний період, співвідношення наступності, перемін та еволюції парламентської системи. Доцільно замислитися над кількома важливими теоретичними проблемами щодо оцінок відродженої Польщі. Зрозуміло потребує перегляду базове положення радянської історіографії про Польську державу доби 1918–1939 рр. „як державу фашистського характеру” [14: 17]. Упередженість такої оцінки очевидна. Тож необхідний аналіз новопосталої Польщі, особливо етапу її проголошення восени 1918 р. й утвердження національної державності в нових історичних умовах.

Відновлення польської державності відбувалося в обстановці активізації демократичних і революційних рухів, зростання політичної активності різних верств населення. Це робило неможливим у країні на початку ХХ ст. встановлення монархії, як цього хотіли польські консерватори. У своїх політичних програмах вони зверталися до традицій держави, яка існувала до поділів Речі Посполитої. При цьому не брали до уваги, що ситуація в Європі змінилася, і суттєво відрізнялася від кінця ХVІІІ ст. Такі підходи значно ускладнювали реалізацію польського національного державотворення.

Формування незалежної Польської держави та її кордонів значною мірою залежало від становища, прагнень і активності польського суспільства. В цей час у країні діяли різні політичні партії та угруповання, які відображали настрої та вимоги населення. При цьому домінували три основні напрямки: революційний, націоналістичний і ліберально-демократичний [6: 183–184].

Враховуючи історико-політичні, соціально-економічні й духовні процеси у відродженій Польщі можна стверджувати, що становлення самостійної Польської держави завершилося в 1921 р., після міжнародно-правового врегулювання кордонів [15: 211] і прийняття Березневої Конституції 1921 р.

У новітній історії Польщі період з листопада 1918 р. до березня 1921 р. займає особливе місце, насичений важливими політичними і соціально-економічними подіями. Як зазначалося вище, 11 листопада 1918 р. Ю.Пілсудський, спираючись на Польську військову організацію і ліві партії проголосив відновлення Польської Республіки. Після самоліквідації Регентської ради Люблінський уряд, а також, діюча в Кракові, Ліквідаційна комісія визнали як повноваження Пілсудського, так і те, що він призначив 18 листопада представника правого крила Польської партії соціалістичної, свого соратника Є. Морачевського главою першого загальнопольського уряду (листопад 1918 р. – січень 1919 р.) [16: 468]. На основі підписаного 22 листопада 1918 р. „Декрету про верховну представницьку владу Польської Республіки”, що становив фактично першу тимчасову конституційну норму незалежної країни, Ю. Пілсудський здобув найвищу владу в країні і був проголошений „тимчасовим начальником держави” з правом звільняти уряд, затверджувати чи відмінити урядові законопроекти і бюджет, призначати вищих посадових осіб тощо [17: 155–156]. Видання декрету про вищу владу в країні можна трактувати як завдання початкового етапу будівництва основних підвалин нового устрою незалежної Польської держави.

28 листопада 1918 р. був опублікований декрет про виборчий закон і водночас призначено вибори до Законодавчого сейму на 26 січня 1919 р. [18:451–454]. Проголошені декретом принципи стали основою виборчої системи, що існувала в Польщі з невеликими змінами до 1935 р. Січневими виборами 1919 р. завершувався перший етап становлення незалежності новопосталої Польщі як демократичної держави, котрий підтримували поляки. На першому засіданні Законодавчого сейму 10 лютого його маршалом був обраний ендек В.Тромпчинський. Зважаючи на те, що підготовка Конституції вимагала тривалого обговорення, сейм ухвалив „Малу конституцію” – закон про тимчасову організацію влади, і на Ю. Пілсудського поклалися обов'язки начальника держави [17: 161–164].

У Польщі після досягнення незалежності й прийняття 17 березня 1921 р. Конституції Польської Республіки [19] був установлений демократично-парламентський устрій. Парламент з його пропорційною системою представництва політичних сил був центральним інститутом політичної системи II Речі Посполитої, представляв усю політичну палітру польського соціуму міжвоєнного часу й відбивав світоглядні засади тих чи інших верств населення, з яких і складався польський народ.

Як бачимо, відродження Польщі в листопаді 1918 р. є закономірною подією в польській історії, природними є і перші кроки становлення країни в складних зовнішньополітичних умовах, розв'язання проблем формування її устрою. Прагнучи до власної держави, поляки зуміли новостворити II Річ Посполиту, яка, хоч і недовго проіснувала, нагромадила певний цінний досвід, що вимагає подальшого вивчення. Вона є зв'язуючою ланкою в історії польської державності, наступним етапом якої стало національно-державне відродження 80-х років ХХ ст.

Список використаних джерел

1. Миско М. В. Октябрьская революция и восстановление независимости Польши. – М.: Изд-во АН СССР, 1957. – 226 с.; Калениченко П. М. Великий Жовтень і революційний рух у Польщі (листопад 1917 – жовтень 1919 рр.). – К.: Наукова думка, 1971. – 343 с. та ін.
2. Зуев Ф. Польша в 1918–1951 годах. – М., 1952. – 51 с.
3. Яровий В. І. Історія західних та південних слов'ян у ХХ ст. – К.: Либідь, 1996. – 196 с.; Історія західних і південних слов'ян: ХХ ст./ Є. П. Пугач, С.Ю.Страшнюк, Р. М. Постоловський та ін. – Харків: Око, 1998. – 464 с.; Іващук С., Горевалов С. Нариси до проблем історії Польщі (Новітній час). Листопад 1917 – травень 1945 р. – Львів, 1998; Зашкільняк Л. О., Кривун М. Г. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752 с.; ін.
4. Баран З. А. Відродження і становлення Польської держави 1918–1921 рр. – Львів: Вид-во ЛДУ, 1995. – 55 с.; Алексієвець Л. Польща: шляхом відродження державної незалежності. – Тернопіль: Економічна думка, 2002. – 272 с.
5. Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. – Львів: Інститут українознавства НАНУ; Інститут Центрально-Східної Європи, 1998. – 488 с.; Гетьманчук М. П. Українське питання в радянсько-

польських відносинах 1920–1939 рр. – Львів: Світ, 1998. – 428 с.; Україна – Польща: історія і сучасність: Збірник наукових праць: У 2-ох ч. – Ч. 1. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. – 498 с. 6. Adamczyk M., Pastuszka S. Konstytucje polskie w rozwoju dziejowym, 1791–1982. – Warszawa: Wydawnictwo Szkolne i Pedagogiczne, 1985. – 360 s. 7. Zieliński H. Historia Polski. 1914–1939. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1985. – 428 s. 8. Архив полковника Хауза. Подготовлен к печати профессором истории Иэйлского университета Чарлзом Сеймуром. – Т. III. Перевод с английского В. В. Прокунина. – М.: Государственное социально-экономическое издательство, 1939. – 320 с. 9. Алексієвєць Л. Нове бачення відродження національної державної незалежності та розвитку Польщі міжвоєнної доби (1918–1939 рр.) // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Тернопіль. – 2002. – Вип. 5. – С. 111–114. 10. Алексієвєць Л. Утворення і розвиток незалежної Польщі в міжвоєнну добу (1918–1939 рр.) // Вісник Київського Славистичного університету. – 2003. – Вип. 14. Історія. – С. 5–16. 11. Jędruszczak T. Problemy odbudowy niepodległego państwa polskiego w 1918 roku // Polska odrodzona 1918–1939. Państwo. Społeczeństwo. Kultura / Pod red. J. Tomickiego. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1982. – S. 13–54. 12. Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752 с. 13. Алексієвєць Л. Історичні передумови відновлення державної незалежності Польщі (1914–1918 рр.) // Історико-політичні проблеми сучасного світу: Збірник наукових статей. – Т. 9. – Чернівці: Рута, 2002. – С. 20–39. 14. Братківський Ю. Фашистська Польща на шляху до революційної кризи. – Харків: Пролетар, 1933. – 180 с. 15. Алексієвєць Л. М. Польське питання на Паризькій мирній конференції. Визначення кордонів Польської держави // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. – Вип. 4. – Вінниця. – 2002. – С. 200–212. 16. Samsonowicz Henryk, Tazbir Janusz, Lępkowski Tadeusz, Nałęcz Tomasz. Polska. Losy państwa i narodu do roku 1939. – Warszawa: Wydawnictwo ISKRY, 2003. – 608 s. 17. Ajnenkiel Andrzej. Konstytucje Polski w rozwoju dziejowym 1791–1997. – Warszawa: Oficyna Wydawnicza RYTM, 2003. – 416 s. 18. 1918 listopad 28, Warszawa. – Dekret Naczelnika Państwa o wyborach do Sejmu Ustawodawczego (wraz ze spisem okręgów wyborczych). – Nr. 231 // Powstanie II Rzeczypospolitej. Wybór dokumentów 1866–1925 / Pod red. H. Janowskiej, T. Jędruszczaka. – Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1984. – S. 451–454. 19. Ustawa z dnia 17 marca 1921 r. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej // Adamczyk M., Pastuszka S. Konstytucje polskie w rozwoju dziejowym, 1791–1982. – Warszawa: Wydawnictwo Szkolne i Pedagogiczne, 1985. – S. 217–248.

Lesya ALEXIYEVETS

ANNOUNCING OF POLAND AS A REPUBLIC LIKE A NATURAL EVENT IN THE HISTORY OF THE STATE PRETENSION OF THE POLISH NATION

The paper presents the grounds of the regularity of the Polish State independence revival and announcing the country as a Republic, showing of the specific national peculiarities of the formation of political regime in the Polish society.

УДК 94 (437.1) „1914-1918”

Олександр КРАВЧУК

ЧЕХОСЛОВАЦЬКА НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНА ПРОГРАМА Т. Г. МАСАРИКА

У статті висвітлюється еволюція чехословацької національно-державної програми значного європейського політика, вченого і гуманіста Т. Г. Масарика в період Першої світової війни. Підкреслено, що зміни в чехословацькій національно-державній програмі стосувались питання форми держави, території, етнополітичного устрою. Однак головна ідея – створення демократичної держави чехів і словаків залишалась незмінною протягом всього періоду першої світової війни.

Не одне десятиліття увагу істориків привертає національно-державне відродження слов'янських народів внаслідок Першої світової війни і, зокрема, процес утворення Чехословацької держави – найдемократичнішої країни Центрально-Східної Європи міжвоєнного періоду. Складовою частиною вивчення зазначеної теми є аналіз чехословацької національно-державної концепції Т. Г. Масарика (1850–1937). Це обумовлено тією безпрецедентною історичною роллю, яку він відіграв в процесі утворення незалежної ЧСР.

В історіографії зазначена проблема з фактологічної точки зору розкрита доволі ґрунтовно, однак вчені по-різному (часто прямо протилежно один одному) оцінюють чехословацьку

програму, тривають дебати щодо ідеї єдиної чехословацької нації. Так, американський історик Д.Ротшильд вважає, що ідеологія „чехословацької” національності виникла, щоб правити за знаряддя для чеського панування [17: 23–24]. Е.Гобсбаум стверджує, що Чехословаччина була побудовою націоналістичної ідеології, яка вірила водночас і в силу спільної етнічної приналежності, і в небажаність надмірно маленьких держав-націй [4: 40]. Натомість, англійський історик А.Тейлор, назвавши ЧСР багатонаціональним проектом, підкреслив, що головні принципи Чехословаччини виявилися новим варіантом „австрійської ідеї”, метою якої було згуртувати різні народи в одну державу [19: 246, 251]. На думку чеського історика Я.Ріхліка демократична концепція Т.Г.Масарика передбачала поступове створення відкритого суспільства. Дослідник зауважує, що для першого президента ЧСР національна проблема була складовою частиною вищої проблеми гуманної демократії [16: 60, 61]. Неймовірною сміливістю, справжнім експериментом називає З.Карнік спробу створення чехословацького державного народу [5: 22]. В одну з найбільш ґрунтовних праць, що стосується широкого загалу програм і проектів утворення ЧСР підготував Я.Галандауер [3], який концепцію Масарика показав як програму створення прозахідної буржуазної демократичної держави. Крім того, державотворчі ідеї та програму лідера чехословацького визвольного руху висвітлили в своїх статтях такі чеські та словацькі історики, як В.Бокос [1], Р.Квачик [6], Д.Ковач [8], Я.Опат [13], М.Пекнік [14], М.Шестак [22]. На політичному підтексті чехословацької ідеї також акцентують увагу такі українські історики, як С.Віднянський [2], М.Кірсенко [7], Ю.І.Поп [15], К.Стадник [18], В.Фісанов [20], І.О.Шніцер [21]. Загалом, історики незалежної України спеціально не досліджували чехословацьку програму Т.Г.Масарика.

Враховуючи все вищезазначене, в даній статті автор прагне висвітлити еволюцію чехословацької національно-державної програми Т.Г.Масарика в 1914–1918 рр., а саме розглянути такі її ключові аспекти, як політичний лад держави, територію і етнополітичний устрій.

Складовою частиною діяльності Т.Г.Масарика в еміграції по створенню держави була розробка її національно-політичної програми. Вперше Т.Г.Масарик її конкретизував в жовтні 1914 р. в розмові з Р.Сетоном-Уотсоном, а в більш розгорнутому вигляді виклав у меморандумі „Незалежна Богемія”, який було направлено урядам держав Антанти в травні 1915 р. Майбутній президент ЧСР відзначив, що після поразки Німеччини може бути створено демократичне і конституційне Чеське королівство, яке в своїх історичних кордонах мало бути об'єднане з етнічно словацькими районами Угорщини. Водночас, не заперечувалась коректура історичних кордонів на заході Чехії. [3: 251, 274]. В зв'язку з територіальними проектами майбутньої держави Т.Г.Масарик торкнувся проблематики національних меншин. В меморандумі „Незалежна Богемія” він підкреслював необхідність залишення німецької меншини Богемії в складі держави чехів і словаків, що не буде суперечити національному принципу, в зв'язку з труднощами етнічного розмежування в Чехії. Лідер визвольного руху також зауважив, що в словацьких краях буде угорська меншина. Необхідність збереження історичних кордонів чеських земель Т.Г.Масарик обумовлював державно-історичними, стратегічними та економічними факторами [3: 254, 269].

Вимогу приєднання Словаччини до чеської держави аргументовано природним правом. При формуванні чехословацької державної ідеї головним аргументом було переконання про чесько-словацьку національну єдність [6: 723]. Саме тому Т.Г.Масарик в меморандумі урядам держав Антанти (травень 1915 р.) назвав чехів і словаків одним народом [3: 266]. Цього вимагала сама теза про те, що багатонаціональні держави не виправдали себе і тому необхідно створити держави національні. Інакше було б неможливо переконати держави Антанти в доцільності виникнення держави чехів і словаків [16: 54]. Водночас, чехословацька нація Т.Г.Масариком розглядалась перш за все в політичному, тобто державотворчому розумінні. Загалом, він вважав, що термін „нація” – це „скоріше політичне ціле, організоване в державу” [10: 267]. Звичайно, поняття політичної нації тоді ще не вживалось і в Т.Г.Масарика його не знайдемо. В загальних рисах йшлося тільки про чесько-словацьку взаємність, як вираз слов'янської ідеї в Чехії [16: 35; 12: 276]. В даному випадку, до складу політичної нації мали входити перш за все чехи і словаки, а в перспективі – і інші національності держави. При цьому передбачалось збереження їх етнічних, в тому числі культурно-мовних особливостей [13: 14; 16: 103, 257–258]. Однак, в 1914–1918 рр. чехословацька програма набула нової форми і функ-

цій. З одного боку вона допомагала звільнитись словакам, з іншого – для майбутньої спільної держави Словаччина мала стратегічне значення. Т.Г.Масарик усвідомлював, що приречена до сусідства з Німеччиною чеська держава з величезною німецькою меншиною не буде життєздатна. Для цього був необхідний коридор на схід, в напрямку Росії, яку лідер чехословацького визвольного руху в 1914–1916 рр. вважав одним з головних військово-політичних гарантів національної державності. Цей коридор могла забезпечити тільки Словаччина [22: 195; 16: 35]. Таким чином, союз зі словаками зміцнював позиції чехів відносно багаточисельної німецької меншини Богемії. Він був також покликаний зміцнити міжнародні позиції держави чехів і словаків.

Т.Г.Масарик фактично проектував відновлення чеської держави в новій, кращій формі, розширеній на словацькі землі. Водночас, словацькі емігранти в США наголошували на необхідності окремого правового статусу Словаччини в спільній державі з чехами. Прагнучи здобути підтримку словаків Т.Г.Масарик ініціював укладення емігрантськими організаціями (Чеським національним об'єднанням і Словацькою лігою) 22 жовтня 1915 р. Клівлендської угоди. В ній йшлося про створення федеративної Чехо-Словацької держави [14: 231].

Разом з тим, Клівлендська угода стала для Масарика певним тактичним кроком. Він не був прихильником ідеї федеративного устрою держави чехів і словаків. Це підтверджує прийняття 30 травня 1918 р. в м. Пітсбург (США) представниками чеської (Чеське національне об'єднання, Союз чеських католиків) та словацької (Словацька ліга) еміграції нової, підготовленої Т.Г.Масариком „Чехо-словацької угоди” [14: 234]. Вона схвалювала політичну програму, спрямовану на об'єднання чехів і словаків в самостійну демократичну державу на основі власної адміністрації Словаччини, власного сейму, власних судів. Передбачалось, що словацька мова буде державною, адміністративною мовою, а нова держава стане „чехо-словацькою” [3: 299]. В угоді, на відміну від Клівлендської, не йшла мова про федеративний союз чехів і словаків. Водночас в угоді був пункт про те, що легальні представники словацького народу будуть самі вирішувати подробиці словацької політичної проблеми [11: 217].

Крім того, в результаті значних змін в 1917-1918 рр. У Європі та Росії, чехословацька національно-державна програма Т.Г.Масарика зазнала еволюції в питаннях форми держави та її території. Саме в 1917 р. лідер визвольного руху остаточно віддав перевагу республіканській формі правління в майбутній Чехословаччині. Щодо республіки Т.Г.Масарик висловився і в своїй програмній праці – „Нова Європа”, роботу над якою було завершено у Києві в січні 1918 року.

Комплексно головні ідейні основи демократичного устрою ЧСР розкрито в підготовленій Т.Г.Масариком „Вашингтонській декларації незалежності” (18 жовтня 1918 р.). В ній стверджувалось, що Чехословацька держава буде республікою, де всім громадянам будуть гарантовані свобода думки, слова, друку, зборів і загальне виборче право, проведені далекосяжні соціально-економічні реформи. Документ нічого не говорив про державно-правовий статус Словаччини, але містив головний принцип національної політики. Так, в декларації відзначалось: „Права меншин будуть захищені пропорційним представництвом, національні меншини будуть мати рівні права” [3: 313–314].

Питання етнополітичного устрою майбутньої Чехословацької держави знаходилося в центрі уваги Т.Г.Масарика і 25 жовтня 1918 р. Тоді у Філадельфії (США) відбулась його зустріч з делегацією американських русинів, яку очолював Г.Жаткович. На зустрічі обговорювалась можливість приєднання Закарпаття до держави чехів і словаків. Для неї це було важливим з стратегічних розрахунків, оскільки забезпечувало спільний кордон з потенційно дружньою Румунією. Г.Жаткович згодом стверджував, що Т.Г.Масарик запевняв його: „Якщо русини вирішать приєднатися до Чехословацької республіки, вони становитимуть цілком автономну країну” і що „Кордони визначатимуться так, що русини будуть задоволені”. Проте, жодної письмової угоди делегацією русинів з Т.Г.Масариком укладено не було [9: 55–56].

Усе вищезазначене дає можливість зробити висновок, що чехословацька національно-державна програма Т.Г.Масарика в 1914–1918 рр. зазнала певних змін в питанні форми держави, її території і етнополітичного устрою. На жовтень 1918 р., коли її почали реалізовувати, передбачала такі складові: незалежність Чехословаччини в межах історичних земель чеської

корони і Словаччини, демократично-республіканський лад держави, національний характер державності чехів і словаків, які становлять політичну націю. Етнополітичний аспект програми передбачав демократичний підхід при реалізації прав національних спільнот – участь осіб, що належать до національних спільнот, на рівній недискримінаційній основі в представницьких та інших органах державної влади та місцевого самоврядування, підтримку розвитку культури і освіти національностей. У випадку приєднання Закарпаття розглядалась можливість застосування територіальної автономії.

Однак, проблема полягала в тому, що не тільки в 1914–1918 рр., але й з виникненням ЧСР ідея чехословацької нації не була точно сформульована. Ряд політиків, в тому числі Т.Г.Масарик, акцентували увагу на її політичному значенні. Але більшість еліти в ній вбачали і мовно-етнічну єдність (політики правого спрямування і, зокрема К.Крамарж). Це згодом призвело до напруженості у відносинах чехів і словаків [1: 107–108].

Звичайно, зазначену тему досліджено ще далеко не повністю. Зокрема, необхідно дати відповідь на питання, чи вважав Т.Г.Масарик словаків окремим народом (в культурному і етнічному розумінні). Дискусійним залишається і питання серйозності намірів керівництва ЧСР щодо Закарпаття (від погляду тимчасової опіки над краєм до повної інкорпорації регіону в складі республіки). Також потребує більш глибокого дослідження питання оптимальної моделі етнонаціональних відносин, яке зазнало значної еволюції в поглядах Т.Г.Масарика як вченого, лідера визвольного руху та глави Чехословаччини. Вирішення цих завдань сприятиме більш повному висвітленню чехословацької національно-державної програми першого президента ЧСР.

Список використаних джерел

1. Bokoš V. Poznámky k čechoslovakizmu ako ideologii // Slovensko v politickom systéme Československa. (Materialy z vedeckého sympozia). Časť 11-13 novembra 1991.-Bratislava, 1992.
2. Віднянський С.В. Чехословацька республіка // Історія Центрально-Східної Європи. – Львів, 2001.
3. Galandauer J. Vznik Československe republiky 1918. Programy, proekty, perspektivy. – Praha, 1988.
4. Гобсбаум Е. Вік екстремізму. Коротка історія ХХ віку. 1914-1991. – К., 2001.
5. Kárník Z. České země v éře První republiky (1918-1938). – Díl první. – Vznik, budování a zlatá léta republiky (1918-1929). – Praha, 2003.
6. Kvaček R. Ke vzniku Československa // Český časopis historický. – 1998. – Číslo 4. – S. 717-735.
7. Кіпченко М. Чеські землі в міжнародних відносинах Центральної Європи 1918-1920 років. Політико-дипломатична історія з доби становлення Чехословацької республіки.-К.,1997.
8. Kováč D. Česko-slovenská štátnost v kontexte slovenských dejín // Československo 1918-1938. Osudy demokracie ve Střední Evropě. – Praha, 1999. – Sv. – 1. 23-29.
9. Магочій П.Р. Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848-1948). – Ужгород, 1994.
10. Масарик Т.Г. Россия и Европа. – Спб., 2000.
11. Масарик Т.Г. Світова революція за війни й у війні 1914-1918. Спомини. – Львів, 1930.
12. Масарик Т.Г. Добірні думки. – Прага, 1925.
13. Opat J. Teze k masarykově národnostní a státoprávní filozofii do roku 1918. // Masarykova idea československé státnosti v světle kritiky dějin. Sborník příspěvků z konference konané ve dnech 24 a 25 září 1992 v aule Obchodní akademie v Hodoníně. – Praha, 1993. – S. 9-14.
14. Pekník M. T.G. Masaryk a některé aspekty slovensko-českých vztahov za prvej svetovej vojny // První světová válka, moderní demokracie a T.G.Masaryk. Sborník příspěvků z mezinárodní vědecké konference pořádané ústavem T.G.Masaryka ve dnech 22.-24. září 1994 v zámku v Liblicích u Mělníka. – Praha, 1995. –S.227-236.
15. Поп Ю.І. Перша світова війна і чеська політична програма // Перша світова війна і слов'янські народи. Матеріали міжнародної наукової конференції 14-15 травня 1998 р. – К., 1998. – С. 201-206.
16. Rychlík J. Češi a Slováci ve 20 století. Česko-slovenské vztahy 1914-1915. – Bratislava, 1997.
17. Ротшильд Д. Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами. – К., 2001.
18. Стадник Е.В. К вопросу о концепции национальной политики Т. Масарика // Матеріали вузівської наукової конференції професорсько-викладацького складу по результатах науково-дослідної роботи.-Донецьк, 1997.–Кн. 2.–С. 271-273.
19. Тейлор А. Дж.П. Габсбурзька монархія 1809-1918. Історія Астрійської імперії та Австро-Угорщини. – Львів, 2002.
20. Фісанов В. Програма суперництва (США та Австро-Угорщина у Центральній Європі в роки Першої світової війни). –Чернівці, 1999.
21. Шніцер І.О. Місце і роль Словаччини в житті та діяльності Т.Г.Масарика // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія „Історія”. – № 7.- 2002.- С. 12-15.
22. Šesták M. Českoslovanství a jihoslovanství do roku 1918. // První světová válka, moderní demokracie a T.G.Masaryk. Sborník příspěvků z mezinárodní vědecké konference pořádané ústavem T.G.Masaryka ve dnech 22.-24. září 1994 v zámku v Liblicích u Mělníka. – Praha, 1995. – S. 189-202.

Oleksandr KRAVCHUK

THE CZECHOSLOVAKIAN NATIONAL STATE PROGRAMME OF T.G.MASARYK

The article dwells upon the evolution of the Czechoslovakian national state programme of the outstanding political thinker, scholar and humanist T.G.Masaryk during World War I. It is pointed out that the changes in the Czechoslovakian national state programme referred to the state form, territory, ethno-political structure. However, the main idea of the formation of the democratic state of Czechs and Slovaks did not change during the whole period of World War I.

УДК 329.73-055.2(477)(091) „1917”

Людмила ПЕТРИШИНА

ПЕРШИЙ ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ ЖІНОЧИЙ З'ЇЗД (1917 Р.) У КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ

У статті розглядається участь жінок в українському національному русі. Це особливо яскраво проявилось в період революційних подій 1917–1921 рр. Перший жіночий з'їзд 1917 р. свідчить про високий політичний потенціал жіночого руху в Україні.

Жіноче питання в Україні тісно переплелось з ідеєю національного відродження, здобутками й втратами національного руху, що з ХІХ ст. поступово наростав, збагачувався й ідейно викристалізовувався, оформлювався організаційно і, зрештою, завершився українською національною революцією 1917–1920 рр.

Визначенню ролі жінки в історії України присвячені праці М.Богачевської-Хомяк, Н.Полонської-Василенко, І.Книш, О.Лугового, С.Русової, Л.Смоляр, що розглядають важливі аспекти становлення та розвитку жіночого руху, в тому числі й частково на тлі подій української національної революції 1917–1920 рр. [1]. Проте в публікаціях, присвячених питанням ролі жінки у вітчизняній історії, проблемі участі жінок в українському національному русі належної уваги досі не приділялося. Залишається маловивченою проблема ролі жіноцтва в національно-державному відродженні 1917 р., яскравим фактом якого став Перший всеукраїнський жіночий з'їзд. Виявлені нами невідомі архівні документи, додатковий аналіз матеріалів тодішньої періодичної преси та мемуарної літератури, дозволяють певною мірою заповнити існуючу прогалину. Спроба вирішення однієї з таких проблем здійснюється в пропонованій роботі.

Революційні події втягнули у вир політичного і громадського життя багатьох українок вже в добу Української Центральної Ради, що була заснована у Києві як міська громадсько-політична організація і під впливом революційних подій перетворилася у лідера національно-визвольного руху, а після проголошення УНР виконувала роль вищого законодавчого державного органу. Жінки брали активну участь у створенні Центральної Ради, в усіх її заходах щодо розбудови української державності. Лише за першими списками складу УЦР нараховуємо більше двох десятків жінок, що працювали над розбудовою держави. Це Л.Старицька-Черняхівська, С.Русова, М.Грушевська, З.Мірна, В.О'Коннор-Вілінська, Л.Яновська, В.Нечаївська, О.Пашенко, Л.Скрипник, К.Любинська, Н.Захарченко, О.Клер, М.Лисиченко, Ю.Шевченко, А.Гербер, Г.Заславська-Круповецька, Е.Каганова, Л.Рабінович, В.Ревзіна, С.Фукс та інші. Валерія О'Коннор-Вілінська, Зінаїда Мірна і Людмила Старицька-Черняхівська входили до Малої Ради УЦР [2].

Важко відділити конкретний внесок жінок із загальної діяльності УЦР. Виконували вони всі покладені на них завдання бездоганно. Але в деяких заходах УЦР здебільшого жінкам прийшлося винести весь тягар на своїх плечах. За спогадами З. Мірної, діяльність якої в 1917–1918 роках є прикладом самовідданого служіння національній ідеї, жінки працювали у важких умовах, не маючи досвіду, „при велетенських масштабах праці і тільки з беззастережною вірою в її конечність, з безмежною відданістю до самозабуття” [3].

З українським національним відродженням, утворенням та діяльністю УЦР у 1917 р. тісно пов'язана активізація жіночого руху в Україні. Зростала кількість жіночих товариств, громад, спілок. Майже в повному складі переїхали до Києва члени Петербурзького гуртка українських жінок і включилися в активну роботу. Як найважливіше завдання своєї діяльності в Україні жінки вбачали перш за все боротьбу за національні і соціальні права всього народу, вважаючи, що їх здобуття забезпечить і жіночу емансипацію. Про це яскраво свідчать рішення першого Всеукраїнського жіночого з'їзду, який став важливою віхою у політичній діяльності українського жіноцтва.

Перший Всеукраїнський жіночий з'їзд проходив у Києві протягом трьох днів 27–29 (14–16) вересня 1917 р. у приміщенні Українського клубу „Родина”. В його роботі, що була направ-

лена на підтримку діяльності УЦР, взяли участь представниці українських жіночих організацій з різних регіонів. Половину делегаток з'їзду склали селянки [4].

До речі, саме в Українському клубі „Родина”, де відбувався жіночий з'їзд 3-7 (16-20) березня 1917 р. народилася ЦР як постійний український осередок київської інтелігенції, „центральною репрезентантною фігурою” якої М.Грушевський називав Л.Старицьку-Черняхівську [5]. Клуб „Родина” завдяки вдалому керівництву Людмили Михайлівни, який вона очолювала з 1912 р., був осередком культурного, громадського і політичного життя, а з утворенням УЦР фактично став штабом української революції. Вважаємо, що ідея викликати з Москви М. Грушевського очолити УЦР, підтримана представниками фактично всіх українських організацій, належала також Л.Старицькій-Черняхівській. Їх пов'язувала давня дружба і спільна праця над виданням „Літературно-наукового вісника”. Людмила Михайлівна захопилася історичною концепцією М.Грушевського, що позначилося на її творчості. Її листи до Грушевських свідчать про щире шанування і прихильність до видатного вченого та його родини. В листах знаходимо дані про жіночий рух в Україні, що за Старицькою-Черняхівською „набуває тепер значної солідності” [6].

Дійсно, жіночий рух в Україні напередодні і в період революції набув сили і приніс значні успіхи. Найяскравішим свідченням цього був факт, що жінкам не треба було виборювати право увійти до ЦР – їх делегували, вибирали від різних організацій й українських громад поряд з чоловіками, бо як пізніше стверджувала Мілена Рудницька, в жодній країні світу „не було і нема другого жіночого руху, який би до такої міри черпав свої сили з національної ідеї, як український жіночий рух” [7].

Перший Всеукраїнський жіночий з'їзд висловився за створення Української демократичної республіки, за Українські Установчі збори, що мали вирішити долю України, за передачу земель і фабрик до рук трудового народу, обговорив питання соціального захисту жінок та дітей, заявив протест проти поділу України, виступив за об'єднання всіх земель у єдиній державі.

Резолюції приймалися після палких дебатів, глибокого аналізу висунутих на обговорення проблем. Жінки, відкинувши всілякі компроміси, хитання й митарства, рішуче й сміливо виступили за українську державність, висловлювали довіру УЦР, покладаючи на її діяльність надії. Так, у резолюції „Про політичні справи” наголошувалось, що „найкращою формою існування для вільного українського народу з'їзд українських жіночих організацій визначив демократичну Українську республіку...”, „найкращою формою співжиття народів – федерацію вільних демократичних республік”, „найкращим виразником волі українського народу... – ... Установчі Збори”, що мали вирішити долю України. З'їзд заявив „протест проти політики Тимчасового уряду” та тих представників російського громадянства, „котрі вороже ставляться до національних змагань інших народів і цим ідуть усупереч із демократичними ідеалами”. Цією резолюцією жінки також протестували проти поділу України і виступали за об'єднання всіх українських земель у єдиній державі, за визнання принципу самовизначення народів.

У резолюції „В громадських справах” з'їзд висловився за те, щоб в Україні законодавчо було скасовано „опіку над дітьми й майном вдовиці”, що утвердилась в юридичній практиці Російської імперії. Бо такий стан речей „принижує людську гідність жінки, викликає неповагу до матері в очах дітей та призводить часто до великої неправди з боку опікунів до сиріт”. Цим документом жіночий з'їзд звертався „до людності краю, щоб вона вважала на стан жінки, коли та буває вагітна й оберігала її від непосильної праці, бо наслідком такої праці бувають тяжкі жіночі хвороби, які відбиваються й на дітях”. З'їзд також вимагав заборони праці жінок на шість тижнів перед пологами і після них та забезпечення їх заробітною платою на цей період [8].

Резолюція „Про виборчу справу” підкреслювала, що українські жінки повинні взяти на себе „якнайширшу і найдіяльнішу участь у виборах до Українських Установчих зборів”, підтримати у виборчому процесі рішення УЦР.

Перший Всеукраїнський жіночий з'їзд висловився також за забезпечення прав національних меншин і „за братерські з ними стосунки, якщо ці меншини не будуть іти всупереч з інтересами цілого українського народу”. У резолюції „Про відношення до національних меншин” підкреслювалось, що „український народ, який протягом віків боровся за визволення з-під чу-

жого панування і сам зазнав гіркої долі поневолення, не повинен гнобити тих народів, які проживають на Україні в меншості”.

Всеукраїнський жіночий форум ухвалив рішення щодо передачі земель, підземних багатств та фабрик до рук трудящих; забезпечення гарних умов праці; восьмигодинного робочого дня; соціального захисту жінок та дітей і прийняв відповідні рішення. На з'їзді особливо наголошувалось на необхідності заборони дитячої праці до шістнадцяти років.

Резолюція з'їзду „Народна освіта” акцентувала увагу на тому факті, що жіночий форум „домагається, щоб навчання народу велось на його рідній мові, та щоб воно було по формі і змісту національне”.

Вважаючи війну великим злом людства, з'їзд у резолюції „Війна і її наслідки” звернувся до уряду і всього народу з закликом негайно взятися до організованої боротьби з венеричними хворобами як одного „з найстрашніших наслідків війни” [9].

Турбота про моральне та фізичне здоров'я нації, про толерантне ставлення до представників національних меншин, про необхідність об'єднання українських земель у вільній державі звучала в багатьох доповідях делегаток з'їзду. Тодішня преса відмічала змістовні доповіді на з'їзді Віри Нечаївської, Валентини Радзимовської, Галини Чижевської. В спогадах тих часів часто зустрічаємо ці імена. Особливо популярною була професор кафедри фізіології Київського університету, лікар за професією, „знаменитий педагог за покликом душі”, активний співробітник НТШ Валентина Радзимовська. Походила вона з Лубен на Полтавщині, з відомої старшинської родини Яновських. Після отримання медичної освіти вона вже в 1913 р. була призначена асистенткою вказаної вище кафедри, що в царській Росії було винятковою пошаною для жінки. За свій педагогічний дар особливим авторитетом користувалася серед студентської молоді. Як зазначає І.Книш, вже сама участь у роботі з'їзду відомої вченої В.Радзимовської, яка в період діяльності УЦР плідно працювала в Міністерстві охорони здоров'я, свідчить про його високий рівень [10]. Але про це говорять й інші деталі.

Всеукраїнський жіночий з'їзд ухвалив статут „Спілки Українського Жіноцтва”, вибрав головну Управу, нову Раду Спілки та вирішив видавати „Жіночий Вісник” – часопис Української Жіночої Спілки. З'їзд прийняв звернення до з'їзду народів, що відбувався в ці дні у Києві, і був скликаний за ініціативою Центральної Ради. Це звернення-привітання було виголошене на засіданні 28 вересня жіночою делегацією. „З'їзд відповів на привітання жінок довгими і голосними оплесками” [11].

У зверненні „До всіх жінок України” Всеукраїнський жіночий з'їзд закликав надавати всебічну підтримку Центральній Раді. У документі сказано: „Ми зорганізовані українські жінки, беремо на себе обов'язок – з'єднати всіх українських жінок у велику дружню сім'ю, яка б спільними силами боролася за нашу землю, за вільне життя дорогих наших чоловіків, батьків та братів, за щастя любих наших дітей... Ми бачимо, що всі дорогі нам люди, і ми самі, тоді будемо щасливі, коли досягнемо кінця війни, і самі, своїми силами поруч з другими народами почнемо кувати наше народне щастя.” Вказавши на причини „страшного безладдя” в Україні, де „земля стогне від плачу матерів, вдовиць та сиріт дітей”, форум закликав жіноцтво підтримати УЦР, „щоб вона взяла до рук владу на нашій пограбованій землі, довела нас до кінця війни і задовольнила наші бажання миру, освіти, землі та волі”. Це звернення під заголовком „Від Української жіночої Спілки до всіх жінок України” було надруковане ще раз в українській пресі після проголошення УЦР Третім універсалом утворення УНР та проекту української Конституції [12].

В іншому зверненні до жінок України, яке також зустрічається кілька разів в тодішній періодиці, вказувалось: „Товаришки! Настав наш час допомогти нашим воякам, селянам та робітникам. Вони через нашу Центральну Раду, і Генеральний Секретаріат хотять зробити лад на Україні, а ми ходім їм назустріч, – допоможемо Центральній Раді і Секретаріату нагодувати голодних, довести нас до миру, збудувати державу... Хай не буде сорому нам, українським жінкам, що ми не допомогли голодним бідним людям. Докажемо, що вміємо не тільки плакати, а вміємо обстоювати права нашого народу” [13].

У зв'язку з економічною розрухою та соціальною напругою в українському суспільстві Українська жіноча спілка виступила з ініціативою всебічної допомоги ЦР у вирішенні продово-

льчої проблеми. Була ухвалена відозва до всіх українських жінок та жіночих організацій, в якій „з огляду на лихі умови життя України” підкреслювалась необхідність підтримки заходів УЦР щодо вказаної проблеми, а також „йдучи назустріч потребам сучасного стану Української Народної Республіки.” Українська жіноча спілка зверталась з проханням до всіх жіночих організацій, а також до всіх українок дати відомості про наявність продуктів для продажу за ринковими цінами на місцях (хліба, сала, масла, овочів, полотна, вовни, яєць та інших товарів). Жіноча спілка брала на себе зобов'язання доставки продуктів до Києва. У відозві вказувалось: „Всі ці продукти, за які на місці буде заплачено грішми, підуть на допомогу вашим бідним товаришкам-жінкам, дітям-сиротам та іншому голодному людові”. Крім того, у відозві всі українки м. Києва запрошувались на зібрання в Українській жіночій спілці для проведення своєрідного перепису, „щоб можна було уявити собі, скільки українських жінок є в Києві, щоб ми могли з'єднати вас із селянками і поруч з ними стати на допомогу одна одній, а всі разом на допомогу всьому українському народові” [13]. Саме тоді було покладено початок втіленню у життя ідеї консолідації всіх національних сил для здійснення найвищого ідеалу українок – розбудови суверенної, соборної держави, ідеї, що на довгі роки поневірянь для них стали провідним дороговказом.

Список використаних джерел

1. Богачевська-Хом'як М. Білим по білому. Жінки в громадському житті України. 1884 – 1939. – К., 1995; Книш І. Відгуки часу. – Вінніпег, 1972. Полонська-Василенко Н. Видатні жінки України. – Вінніпег, 1969; Русова С. Наші визначні жінки. – Коломия, 1934; Смоляр Л. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX – поч. XX ст. Сторінки історії. – Одеса, 1998. 2. ЦДАВОВ. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 70 – 70 зв., 120. – Спр. 16. – Арк. 6-13. – Ф. 1063. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 34 зв. – Спр. 2. – Арк. 164; Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. – К.: Наукова думка. – 1996. – Т. 1, С. 10, 60, 63 – 65; 235 – 241. 3. Мірна З. Жіночий рух на Великій Україні // Жінка. – 1937. – Ч. 8-9. – С. 6. 4. Нова Рада – 1917. – 18 вересня; Книш І. Відгуки часу. – Вінніпег. – 1972. – С. 40. 5. Грушевський М.С. Спомини // Київ. – 1989. – № 8. – С. 115. 6. ЦДА. – Ф.1235. – Оп. 1. – Спр.765. – Арк.1 – 63. 7. Рудницька М. Статті, листи, документи. – Львів, 1998. – С. 201. 8. Нова Рада – 1917. – 18 вересня. 9. Народна воля. - 1917. – 19 вересня. 10. Книш І. Відгуки часу. – Вінніпег. – 1972. – С. 40. 11. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. – К.: Наукова думка. – 1996. – Т. 1. – С. 304. 12. Народна воля. – 1917. – 7, 8, 9 листопада. 13. Нова Рада – 1917. – 18 вересня; Народна воля. – 1917. – 9 листопада.

Ludmyla PETRYCHYNA

THE FIRST FEMALE CONGRESS (1917) IN THE CONTEXT OF THE NATIONAL REVIVAL

The participation of women in the Ukrainian national movement is being considered in the article. It was especially brightly shown in the period of revolutionary events of 1917-1921. The first female congress of 1917 indicates high political potential of the woman movement in Ukraine.

УДК 94(477.83)

Любомир КРУПА

ВІДНОСИНИ МИТРОПОЛИТА АНДРЕЯ ШЕПТИЦЬКОГО З УКРАЇНСЬКОЮ ЦЕНТРАЛЬНОЮ РАДОЮ ТА ГЕТЬМАНОМ П.СКОРОПАДСЬКИМ 1917-1918 РР.

У статті порушуються питання про стосунки митрополита Шептицького з Центральною радою, Гетьманату через призму релігійних процесів.

Укравінська національна революція привертала до себе завжди жвавий науковий інтерес. Це був період у світовій історії у якому нації, що входили у склад імперій, заявили про себе і опираючись на резолюцію американського президента В. Вільсона, боролись за своє самоутвердження – незалежність. Внаслідок довготривалої і жорстокої боротьби утворилось ряд нових держав, але поряд з тим залишались нації, які з об'єктивних та суб'єктивних причин не змогли незалежно утвердитись у світовій громадськості. Прагнення

українців в цей період не реалізувалися і тому перед науковцями стоїть завдання визначити основні причини військової і дипломатичної поразки у 1917-1923 рр.

Вітчизняна історіографія даної проблеми багатогранна та неоднозначна, окреслює усі періоди розвитку боротьби українців за свою незалежність і в тому ж числі і релігійні питання, що піднімалися у цей час [1]. Окреслена нами проблема тільки частково висвітлена у науковій розвідці Г. Цвенгроша [2, 3]. Проте аналіз літератури засвідчує, що поставлена нами проблема не знайшла спеціального висвітлення в українській історіографії. Актуальність поставленого питання є доречним у сучасних умовах і потребує ґрунтовного подальшого вивчення

Митрополита Шептицького у вересні 1914 р. російською владою було депортовано у глибину імперії, тільки після революційних подій у лютому 1917 р. владика був випущений на свободу. Перебування на території Росії давало змогу Шептицькому вільно пересуватися по всій країні. Використовуючи таке становище, він 24 квітня виїхав до Києва. Ця поїздка була спричинена не тільки особистими мотивами, а й подіями, пов'язаними з утворенням Центральної ради. Митрополит Андрей емоційно сприйняв інформацію про події на Україні, про що довідуємось з листа до петербурзької української громади. У ньому, крім захоплення історичним моментом, викладені й глибокі раціональні та державницько-конструктивні погляди. „Вірте мені, – писав у листі галицький архієпископ, – що не півтретя року заточення і тюрми, але ціле життя просидів би радо в тюрмі, щоби тільки побачити свій нарід свободним, вільним. Я щасливий, що дочекався цієї хвили і у щирій молитві склонив я голову перед неспрослідними дорогами Божого Провидіння. (...) Скоординуймо наші народні сили. До праці, вперед, а наше національне життя запевнене, і Бог нам поблагословить” [4: 180]. Важливо відзначити, що митрополит Шептицький радів не за рідну Галичину, а за Велику Україну, що доводить – він був не регіональним, а державницьким діячем і патріотом, розглядав Україну як єдине ціле, не зважаючи на існуючі державні кордони.

Водночас керівництво Центральної ради, в переважній більшості соціалістичного спрямування, негативно відреагувало на приїзд Шептицького до Києва. На засіданнях Ради депутати виробляли стратегію прийому „уніатського митрополита” (24 квітня було винесено на порядок денний питання „Про Шептицького”) [5: арк.46]; активно працював над програмою прийому спеціально створений комітет, внаслідок цього було вирішено зустріти митрополита Андрея, „але не занадто пишно”. Прийом відбувся 28 квітня: гостя вітали М.Грушевський, С.Русова та інші представники влади. Грушевський у своїх спогадах описував цю зустріч, а також висловлював власне ставлення до митрополита – стримано негативне [6: 131–132].

Неоднозначною була реакція В.Винниченка на приїзд греко-католицького владика, про неї довідуємось з короткого опису М.Грушевського цих подій: „Винниченко спочатку дуже заворушився робити йому народне прийняття, як національному героєві, але хтось, мабуть, в останній момент нагадав йому, що як соціал-демократові йому не випадає робити таку парадну клерикалові, і він попросту не прийшов” [6: 131–132]. Це важлива деталь до портрета одного з державних керівників, яка розкриває його непослідовність і крайність у діях. Такий висновок впливає і з іншого джерела – спогадів Л.Цегельського про зустріч із Винниченком 19 грудня 1918 р. У розмові останній висловив бажання поставити Андрея Шептицького „на митрополита всієї України. (...) Православ'я скасуємо. Це воно нас завело під царя восточного (...). Ваша Унія добра для відрізнення і від Польщі і від Москви” [7: 64]. Судячи із цього, від такої людини неможливо було сподіватись реальних, раціональних та політично далекоглядних кроків, що незабаром негативно позначилось на історичних подіях Української революції.

Крім органів Центральної ради, митрополит Андрей відвідав селянський з'їзд, делегати якого прийняли гостя з великим захопленням і пошаною [1: 88]. Найбільшим досягненням перебування архієпископа у Києві було встановлення Апостольського вікаріату України на чолі з отцем М.Цегельським, що мало не тільки релігійний, а й консолідуючий характер: відповідало національному ідеалові Шептицького – в вільній об'єднаній Україні – єдина Церква, визнана Ватиканом.

Після отримання від Тимчасового уряду паспорта Шептицький міг через території нейтральних у війні держав повернутися до Львова. Під час подорожі він намагався скласти особистий звіт перед Папою Бенедиктом XV, але воєнні дії між Австро-Угорщиною та Італією не дали

йому цього зробити. Тому 26 серпня митрополит Андрей прибув до Відня, а 10 вересня – до Львова. Через своє ув'язнення владика набув великого авторитету серед української інтелігенції та населення. Розпочиналась нова стадія співпраці світських та релігійних установ, що мало позитивний вплив на відродження Галичини.

Воєнні події розгортались так, що наприкінці 1917 – на початку 1918рр. відбулися переговори у Бресті між Четвертним союзом та Центральною радою, які призвели до проголошення УНР та підписання 9 лютого Берестейського мирного договору. Згідно із цим документом кордон між Україною та Австро-Угорщиною залишався таким, яким був до війни з Росією. Ці українські дипломатичні „успіхи” не залишились поза увагою митрополита Шептицького, який 28 лютого виступив із промовою у Палаті панів щодо підписання миру, однак основну увагу у ній зосередив на історичному обґрунтуванні входу Холмщини до складу УНР. Граф М.Тишкевич „за цей акт високого патріотизму” [8: арк.48] висловлював Шептицькому велику вдячність і повагу.

Неспроможність Центральної ради виконувати свої зобов'язання перед своїми союзниками (Німеччиною та Австро-Угорщиною), спричинив державний переворот, який привів до влади гетьмана П. Скоропадського. Такий перебіг подій спонукає дослідників звернутись до подій пов'язаних з початком Першої світової війни. 6 серпня 1914р. австрійський консул Е.Урбас писав до шефа кабінету ради міністрів про необхідність створення українського легіону чисельністю 10-15 тисяч не тільки з військової точки зору, а й „в цілях пропаганди антиросійських кличів на території Росії серед українців про здобуття незалежності для України. Духовний провід повинен спочивати в руках Митрополита Шептицького” [9: 219]. Внаслідок такої позиції союзників на одну з таємних військових нарад у столиці Австрії був запрошений Шептицький, увага до якого з боку політиків Відня та Берліна не була випадковою. Ці кола, знаючи про багаторічну екуменічну діяльність львівського владика, сподівались отримати від нього консультацію щодо становища та майбутньої організації підросійської України, тому доручили йому в найближчий термін скласти меморандум із цього питання. Шептицький доручення виконав: у короткий термін написав та передав документ компетентним органам через австрійського консула Е.Урбаса (15 серпня 1914р.) [9: 221].

Складався меморандум з трьох пунктів, які розкривали майбутню військову, суспільно-правову і церковну організацію України, коли „переможна австрійська армія вступить на територію російської України”. Тезисний виклад цих пунктів можна подати так: 1) „військову організацію слід побудувати на традиціях запорозьких козаків; найвизначнішого вождя нашої армії цісар міг би іменувати „гетьманом України”, давши йому якусь автономію; така мілітарна організація легко поширилася би на цілий край та підтримувала б і регулювала б український рух”; 2) „крім проголошення свободи, толеранції і т.ін. (основних законів), треба видрукувати книгу австрійських громадянських прав”, тобто запровадити австрійський адміністративний поділ та судочинство з окремими українськими елементами; 3) „церковна організація мала б ту саму мету – по змозі якнайбільше відділити Церкву в Україні від російської; прихилити українське духовенство до унії з Римом; ортодоксія повинна залишатись, а тільки треба очистити її цілком і наскрізь від московських впливів” [10: 12–14]. Цитований документ є цікавим для дослідників діяльності Шептицького, особливо політологів. У ньому викладені і власні політичні погляди митрополита Андрея, і відображений стан усєї галицької політичної думки напередодні війни.

Архієпископ виявив хист дипломата, використовуючи історичну пам'ять українців, він пропонував відновити гетьманство – можна припустити, що саме виконуючи пункти меморандуму, німецьке та австрійське командування підтримало переворот гетьмана П.Скоропадського, наштовхує на таке припущення ще й радянський дослідник В.Добрич [11: 132].

У цьому контексті закономірним є факт зацікавленості Шептицького подіями на Великій Україні, що яскраво відображено у його листі до Вільгельма Габсбурга: „Довідався, що час з'їзду учасників синоду припадає на 21 червня 1918р., де мають вирішити питання автокефалії та призначення мене патріархом. Гетьман постановив, що якщо синод не підтримає такого рішення він сам оголосить про автокефалію. (...) Ваша Ексцеленція знає мою позицію до цієї справи, я міг би це прийняти тільки при абсолютно вільному виборі. Зрозуміло, що цей вибір

розумівся би як приєднання до унії" [12: арк.100]. За твердим наполяганням гетьмана П.Скоропадського, 12 листопада 1918р. було проголошено Українську автокефальну церкву, яка юридично була відокремлена від Московського патріархату. В декларації міністр віросповідань А.Лотоцький, зазначив, що: „В самостійній державі має бути самостійна Церква (...) автокефалія Української Церкви. Не лише церковна, але й національна наша необхідність" [13: 111–112]. Які б мотиви такого кроку у Скоропадського не були, але названа дія відповідала третій частині реформ програми Шептицького. Поразка Четвертого союзу у війні послабила становище гетьмана, чим скористалися українські мрійники-соціалісти, зчинивши повстання проти Скоропадського 14 листопада 1918р, що в кінцевому результаті призвело до зречення влади гетьманом 14 грудня того ж року.

Список використаних джерел

1. Ульяновський В. Церква в Українській державі 1917-1920рр. Навчальний посібник. В 3т. – К.: Либідь, 1997.
2. Цвенгрош Г. Митрополит на сторожі держави // Літопис Червоної Калини. – 1994. – №1-3. – С.2-5.
3. Цвенгрош Г. Апостольський Престол і Митрополит Андрей Шептицький /Невідомі взаємини між Апостольським Престолом і Митрополитом Андреем Шептицьким у 1918-1919 роках /у контексті Східногалицької політики Франції/. – Львів, 1991. – 38с.
4. Ленцик В. Митрополит Андрей Шептицький патріот і державний муж // Слуга Божий Митрополит Андрей Шептицький (збірник популярно-наукових доповідей і статей та іншого архівного матеріалу, зкомплектований з нагоди відзначень 45-ої і 50-ої річниць смерті Митрополита Андрея Шептицького). – Філадельфія, Америка, 1997. – С.177-183.
5. Дипломатичні місії УНР у Італії, Туреччині, Франції та США // Центральний державний архів вищих органів влади України – Ф.3646. – Оп.1. Спр.13.
6. Грушевський М. Спомини /публікація С.Білоконя/ // Київ. – 1989. – № 9. – С.108-149.
7. Цегельський Л. Український патріархат у планах В.Винниченка // Календар світла на Божий 1980 рік. – Торонто, 1980. – С.63-66.
8. Листи від М. Тишкевича 14.IV.1913-8.VIII.1930р. // Центральний державний історичний архів України у м. Львові. – Ф.358. – Оп.1. – Спр.357.
9. Михайлівський Т. Візія Української Держави Митрополита Кир Андрея Шептицького, рік 1914 // Слуга Божий Митрополит Андрей Шептицький /Збірник популярно-наукових доповідей і статей та іншого архівного матеріалу, скомплектований з нагоди відзначень 45-ої і 50-ої річниць смерті Митрополита Андрея Шептицького. – Філадельфія, Америка, 1995. – С.217-226.
10. Ісаїв П. Меморандум митрополита Андрея Шептицького до урядів Центральних держав з 15 серпня 1914р. – Рим: Богословія. – 1968. – Ч.35. – 55с.
11. Добрич В. У тіні святого Юра. – Львів: Каменяр, 1968. – 162с.
12. Отчет Львовского воеводского управления Министерству внутренних дел в Варшаве о деятельности митрополита Шептицкого за 1921 год // Державний архів Львівської області. – Ф.1. – Оп.52. – Спр.10.
13. Полонська-Василенко Н. Історичні підвалини УАЩ. – Мюнхен, 1964. – 274 с.

Lubomyr KRUPA

THE COLLABORATION OF METROPOLITAN ANDREY SHEPTYTSKYI
WITH UKRAINIAN CENTRALNA RADA AND GETMANAT SKOROPADSKOGO
IN 1917-1918

In the article attention is given to the question about collaboration of Metropolitan Sheptytskyi with Centralna Rada and his attitude to Getmanat and religion.

УДК 94 (477)

Юрій МОЛІНСЬКИЙ

МИРОН ТАРНАВСЬКИЙ – КОМАНДИР II КОРПУСУ
ГАЛИЦЬКОЇ АРМІЇ ЗУНР

У даній праці аналізується військова діяльність Мирона Тарнавського як командира Другого корпусу Галицької армії в лютому–травні 1919 року в ході польсько-української війни (1918–1919).

Першого листопада цього року Західна Україна відсвяткувала 85-у річницю національно-демократичної революції, в ході якої на українських землях колишньої Австро-Угорської імперії було проголошено українську державу – Західно-Українську Народну Республіку (ЗУНР). Серед багатьох діячів державотворчого процесу становлення ЗУНР особливе місце займають військові, оскільки з перших днів свого існування новоутворена українська держава зазнала військової агресії з боку Польщі. В ході польсько-української війни

в ЗУНР було створено законодавчу, виконавчу та судову гілки влади, встановлено адміністративно-територіальний устрій держави, а головне сформовані збройні сили – Галицьку армію. Особливу участь у встановленні та керівництві ГА взяв український старшина, командир II корпусу ГА, згодом її командуючий, генерал-четар Мирон Тарнавський.

Постать цього офіцера ГА на даний час недостатньо висвітлена в працях українських істориків. Якщо з історії ЗУНР та проблематиці польсько-української війни присвячено чимало праць в т. ч. в сучасній історіографії, то питання військової діяльності М.Тарнавського зокрема в цей період не знайшли ще належного висвітлення в історіографії. Існує лише опосередкована інформація в окремих працях, зокрема в таких істориків, як М.Литвина, К.Науменка, С.Макарчука та інших. Стосовно видань, що досліджують Мирона Тарнавського, як військового діяча, то вони мають переважно біографічно-описовий характер. Серед таких праць можна виділити: „Мирон Тарнавський Начальний Вождь УГА” М. Гордія [1: 136], „Генерал Мирон Тарнавський – життя і чин” Б. Якимовича [2: 89], „Генерал Мирон Тарнавський” О. Панькевича [3: 90]. А щодо військової діяльності М.Тарнавського, як командира другого корпусу ГА взагалі носять мізерні дані.

Тому актуальним є осмислення ролі і місця М. Тарнавського як командира II корпусу ГА в ході польсько-української війни в цілому і дій корпусу з визволення Львова зокрема. З'ясування його позитивних рішень та допущених прорахунків, що в повній мірі характеризували б його військову діяльність в цей період.

Отже Мирон Тарнавський народився 29 серпня 1869 року в сім'ї греко-католицького священика [1:3] о. Омеляна Тарнавського, що з 1859 року був парохом в с. Бариліві [4] Бродівського повіту (нині Радехівський район) на Львівщині. Навчався у німецькій гімназії в Бродах (нині гімназія імені І. Труша). Отримав досить хорошу військову освіту у Львові, Відні. З 1892 р. як кадровий офіцер австрійської армії проходить військову службу у різних гарнізонах Галичини: Бродах, Перемишлі, Самборі, Золочеві. Під час Першої світової війни відзначається в боях на російсько-австрійському фронті літа-осені 1914 р. під Радовиловом, Красним, Буськом. За бої 1917 р. отримав Хрест Золотої корони та німецький Залізний хрест [5]. З січня 1916 р. до весни 1917 р. за протекцією М.Галущинського виконує обов'язки командира вишколу легіону УСС.

Під час рейду австро-німецьких військ Наддніпрянською Україною виконує важливі завдання командування, зокрема командував полком, був офіцером штабу корпусу, референтом зв'язку з українським населенням Правобережжя, комендантом 14-тисячного табору військовополонених під Києвом [6:248]. Перебуваючи на цих посадах, він у великій мірі дбав про українські справи. Восени 1918 року вивів до Польщі, минаючи Галичину, окружним шляхом через Вінницю – Шепетівку – Дубно – Луцьк – Ковель на Краків мазурський полк [7: 69].

У Галицькій армії М. Тарнавський з 13 лютого 1919 року [8: 87], де очолював команду Другого „Осадного корпусу”, що під час польсько-української війни оточував Львів. Після Чортківського наступу 7–28 червня 1919 року Галицької армії М. Тарнавському було присвоєно звання генерала-четара і доручено командування всією армією. Після переходу ГА за Збруч М. Тарнавський пережив дні тріумфу і трагедії обох українських армій. Під його керівництвом стрільці ГА 30-го серпня 1919 року оволоділи Києвом, але уже в листопаді цього ж року Галицька армія від постійних бойових дій та епідемії тифу опинилася на грані знищення. Рятуючи армію генерал М. Тарнавський уклав договір з Добровольчою армією генерала А. Денікіна, за що був звільнений з посади командуючого армією і переданий під суд військового трибуналу, за рішенням якого виправданий [9: 10].

При переході ГА до складу Червоної армії, в березні 1920 року М. Тарнавський покидає її у зв'язку з політичними обставинами. Довший час переховується від більшовиків у Києві. В липні 1920 року разом з ліквідаційною комісією ГА під ім'ям Мирон Терлецький [11: 344] приїждить в Галичину, де одразу був заарештований польською владою і відправлений у табір військовополонених у Тухолі, біля Гданська на Поморі, де перебував до січня 1921 року [12: 86].

Після звільнення з табору військовополонених переїжджає в Галичину і поселяється в с. Черниця Бродівського повіту, де проживає до кінця життя. Помер генерал ГА Мирон Тарнавський 28 липня 1938 року і похований на Янівському цвинтарі у Львові.

Для дослідження військової діяльності М. Тарнавського, як командира II корпусу ГА під час польсько-української війни слід поетапно проаналізувати дії та чисельність корпусу у боях за визволення Львова, а також співвідношення сил ГА та польського війська. За документальними даними та спогадами очевидців з'ясувати роль і місце М. Тарнавського у командному проводі корпусу.

Досліджуючи військову діяльність М. Тарнавського у Галицькій армії слід зазначити, що він прибув на територію ЗУНР фактично з другої спроби наприкінці січня 1919 року. Перший приїзд до Львова в останніх числах листопада 1918 року з метою приєднатися до української армії був невдалим [7: 70]. А вже 22 листопада українська армія під тиском польських військ була змушена залишити місто, Львів опинився у польських руках. По приїзді М. Тарнавського до Львова його було арештовано польською жандармерією і відправлено у табір інтернованих в Довб'є, що біля Кракова, де він пробув до різдвяних свят 1919 року. Одразу по приїзді в Станіслав, де знаходився Державний Секретаріат, Мирон Тарнавський звертається до військового секретаря ЗУНР Д. Вітовського, який з власної ініціативи призначає М. Тарнавського (наказом від 1.02.1919р.) командуючим бойової групи „Схід”, згодом II корпусу ГА [13: 3]. На цей час в ГА за ініціативи Начальника штабу армії Євгена Машинського докорінно реорганізовується армія [14: 43]. На базі нечітких бойових груп було сформовано три корпуси по чотири бригади в кожному. Так на базі бойових груп „Схід”, „Старе Село” та підрозділів УСС було сформовано другий корпус підполковника М. Тарнавського, що був основою підльвівського фронту. З бойових груп, що об'єдналися у військово-з'єднання „Північ”, було створено перший корпус полковника Віктора Курмановича, з військового з'єднання „Південь”, що обороняло дрогобицько-бориславський нафтовий басейн, утворився третій корпус ГА під загальним командуванням підполковника Г. Коссака [15: 110].

Період, коли М. Тарнавський безпосередньо брав участь у бойових діях на Галичині під час польсько-української війни 1918–1919 рр., можна поділити на два періоди. Перший – період так званої Вовчухівської офензиви і боїв за Львів (лютий-травень 1919 р.), другий – Чортківська наступальна операція ГА і відхід за Збруч (червень-липень 1919 р.).

Прибуття М. Тарнавського 13-го лютого 1919 року в розташування штабу другого корпусу співпало з підготовкою Вовчухівської наступальної операції ГА. Стратегічний план Начальної Команди ГА полягав: на першому етапі оволодіти залізничною лінією Перемишль–Львів і таким чином перетнути шлях постачання польських військ; на другому етапі визволити місто Львів, а згодом Перемишль і вийти на лінію р. Сян [14: 46]. Відповідно до цього плану перший корпус полковника О. Микитки, призначеного на цю посаду 13-го лютого 1919 року [15: 118], повинен був утримувати позиції на лінії Сокаль – Белз – Рава-Руська. Корпус М. Тарнавського своїми активними діями та демонстрацією наступу під Львовом повинен відтягнути на себе противника і тим самим полегшити завдання третьому корпусу, що мав наступати в районі Городка – Судової Вишні з метою заволодіння залізничною лінією Перемишль – Львів.

Вовчухівська наступальна операція ГА розпочалася 16-го лютого 1919 року з обстрілу польських позицій на ділянці Судова Вишня – Городок та під Львовом українською авіацією. Сама операція розвивалася досить успішно, львівська бригада отамана А.Бізанца та перший корпус ГА впритул вийшли до залізниці Перемишль – Львів. Війська другого корпусу під командою Мирона Тарнавського зайняли Збоївку, підійшли до станції Лисиничі, оточивши Богданівну західніше Львова. Золочівська бригада під командою С.Шухевича вела бої за Майорівку, Сихів [16: 99]. Успіх української армії занепокоїв не тільки польське командування, а й керівництво Антанти, яке вимагало припинення вогню і підписання перемир'я. На Східну Галичину була відправлена спеціальна місія на чолі з французьким генералом Бартолемі. На вимогу місії командування ГА було вимушене піти на переговори з поляками, що проходила 23-24 лютого у Львові. До складу дипломатичної місії що представляла українську сторону входили: командир другого корпусу ГА підполковник Мирон Тарнавський, греко-католицький священник, бельгієць за походженням, доктор Франс Ксаверій Бонн, що виконував обов'язки перекладача, очолював делегацію віце-президент Української Національної Ради, полковник ГА, доктор Лев Бачинський [17: 82]. Польську делегацію представляли полковник М.Кунський, майори

Я.Гемпіль та Я. Маріанський. Обидві сторони дійшли згоди згідно якої бойові дії на фронті з 6-ї ранку 25 лютого припинились [18: 46].

Перемир'я, що тривало до 5-го березня 1919 року як найвигідніше використала польська сторона, яка не тільки перегрупувала війська, а й посилила їх новими підрозділами. Не останню роль в покращенні польського становища відіграла Антанта. Місія Бартолемі не тільки носила пропольський характер, а й реально допомогла польському гарнізону Львова, передавши 14 тисяч нових гвинтівок та боєприпасів до них [19].

З поновленням бойових на фронті М.Тарнавський чи не єдиний з командного складу ГА, хто мав реальну нагоду оволодіти Львовом. 6-го березня під час обстрілу ворожих позицій на околицях міста артилерія другого корпусу знищила склади з боєприпасами, чим викликала паніку в частинах польського гарнізону міста [7: 84]. Це була слушна нагода оволодіти столицею, оскільки значна кількість львівського гарнізону було перекинуто під Городок і Судову Вишню [20: 106]. Про те реально це неможливо було зробити через ряд причин: нечисленність корпусу та нестачу набоїв, які закуповувались навіть у населення [7: 72], довжини лінії фронту, яку займав другий корпус, що ускладнювало не тільки зв'язок між частинами, але і їх маневрування. Та основною причиною, що стояла на заваді взяття міста було залізничне сполучення Перемишль – Львів, що дозволяло полякам вільно поповнювати львівський гарнізон живою силою та озброєнням.

Власне під час другої частини Вовчухівської операції в березні 1919 року вирішувалось на чю користь перейде стратегічна ініціатива. Використавши неповороткість і нерішучість Начальної Команди ГА польські війська під командуванням В. Івашкевича перегрупували сили і розпочала контрнаступ. Неймовірними зусиллями стрільців і старшин українських корпусів ситуацію на фронті вдалося стабілізувати.

Оцінюючи військову діяльність М. Тарнавського в період Вовчухівської операції можна підкреслити, що загартований в боях Першої світової війни Мирон Тарнавський зумів проявити себе як вмілий керівник командуючий другим корпусом ГА, та дипломат, що брав участь у переговорах 23–24 лютого з представниками польської армії. За дані заслуги наказом Ради Державних Секретарів від 11 березня 1919р. Мирону Тарнавському було присвоєно звання полковника [21: 10].

Список використаних джерел

1. Гордій М. Мирон Тарнавський Начальний Вождь УГА. – Львів, 1936. – 136 с. 2. Якимович Б. Генерал Мирон Тарнавський – життя і чин. – К., 1995. — 89 с. 3. Панькевич О. Генерал Мирон Тарнавський. – Броди, 1998. – 90 с. 4. Центральний державний історичний архів України у Львові (далі ЦДА України у Львові). – Ф.201. – Оп. 4а. – Спр. 121. // Метрична книга с. Барилова 1835–1865 р. 5. ЦДА України у Львові. – Ф. 760. – Оп. 1. – Ар.11. // Генерал-четар Мирон Тарнавський: дещо з даних його військової служби. 6. Колянчук О., Литвин М., Науменко К. Генералітет українських визвольних змагань. – Львів, 1995. – 285 с. 7. Тарнавський М. Спогади. – Львів: Вечірня година, 1992. – 127 с. 8. Молінський Ю. Військова діяльність Мирона Тарнавського у 1919 р.: Чортківська операція. // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. – Вип.1. – Тернопіль, 2003. – С.86-95. 9. ЦДА України у Львові. – Ф.760. – Оп.1. – Спр.37. – Арк. 3–4. // Про засідання військової комісії зложеної з представників добровольческого і галецького командування з дня 4–17 падолиста 1919р. м.Одеса. 10. ЦДА України у Львові. – Ф. 760. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 6–11. // Промова судді Шалінського із захистом підсудного ген. М. Тарнавського звинуваченого у зраді. 11. Наукова бібліотека Варшави. – М/Ф. 87518. – Арк. 626. // Ліквідаційна комісія буюшої УГА (1920 р.). Зошит протоколів засідань Ліквідаційної комісії. (5.VI.1920. Київ. – 11.X.1920. Коломия). 12. ЦДА України у Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр.1676. // Праця В. Огоновського „Галицька армія без зброї в кайданах”. 13. Паліїв Д. Спомини ад'ютанта. // Українські вісті, 1938. – 4 липня. 14. Полянський О. Західна Україна в двох революціях 1848–1918. – Тернопіль, 1998. – 51с. 15. Макарчик С. Українська республіка галичан. – Львів, 1997. – 190 с. 16. Литвин М., Науменко К, Історія галицького стрілецтва. – Львів, 1991. – 172 с. 17. Hunczak Taras. Ukraine and Poland in documents 1918–1922. New-York; Sydney; Paris; Toronto, 1983. – Part/1. – S-82/18. Омельянович-Павленко М. Українсько-польська війна. 19. Рубльов О.С. Західноукраїнська Народна Республіка. // Історія України. – 2000. – № 38. 20. Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919р. – Львів, 1998. – 590 с. 21. Державний архів Львівської області. – Ф. 257. – Оп. 1. – Спр.183. – 10 зв. // Звання полковників М.Тарнавському і В.Курмановичу присвоїне Радою Державних Секретарів. 11 березня 1919 р.

Yuriy MOLINSKI

MYRON TARNAVSKI AS A COMMANDER OF THE SECOND CORPS OF GALICIAN ARMY ZUNR (WUPR – WEST-UKRAINIAN PEOPLE'S REPUBLIC)

The paper analyses the military activity of Myron Tarnavski as a commander of the Second Corps of Galician Army in February – May 1919 during the Polish – Ukrainian War (1918–1919).

УДК 94 (477)

Ірина ВАСИЛИК

ДІЯЛЬНІСТЬ КОСТЯ ЛЕВИЦЬКОГО В ГОЛОВНІЙ ТА ЗАГАЛЬНІЙ УКРАЇНСЬКИХ РАДАХ

У статті проаналізовано державотворчу діяльність Костя Левицького в Головній та Загальній Українських Рада.

Метою статті є на основі матеріалів, в основному Центрального державного історичного архіву України у м. Львові (далі ЦДІА) та Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України у м. Києві (далі ЦДАВО), проаналізувати діяльність Костя Левицького в Загальній Українській Раді. *Закінчення. Початок дивись: Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Тернопіль. – 2003. – Вип. 2. – С. 69–75. Насамперед зазначимо, що Загальна Українська Рада (далі ЗУР) була українською політичною організацією, яка утворилася 5 травня 1915 року, після розширення складу Головної Української Ради, за згодою всіх українських партій „як репрезентація всего українського народу на час війни аж до повороту нормальних відносин на українських землях, представляючи також тим самим найвищу політичну репрезентацію українського народу в справах дотикаючих Австро-Угорщини” [1: 2]. Крім того, щодо повноважень ЗУР, то вона мала „рівнобіжно з тим вказувати головні лінії в економічних та культурних справах українського народу австрійської України. Інші організації та інституції українські зберігають свою автономію, координують свою діяльність з головними витичними лініями вказаними з ЗУР; з осіб там, де ЗУР вважатиме, що якась справа є загальноукраїнського значення і ваги, мають в діяльності своїй іти за постановами ЗУР [2:1]. Зміна назви Головної Української Ради пояснювалась тим, що Загальна Українська Рада мала представляти в Австро-Угорщині інтереси не лише галицькі, але й загальноукраїнські [3: 203]. У статті „Чи буде нам ліпше?” Кость Левицький, як голова ЗУР, чітко пояснює позиції трансформованої Загальної Української Ради: „...Ми станули рішучо, а не двозначно по стороні австрійської держави і її кріпкого німецького союзника, та нашу жертву війни несемо в ім'я ліпшої будучності і силу отсих середніх держав та в інтересі добра українського народу. ...Ми, галицькі українці, бажаємо свобідно жити своїм життям в австрійській державі”. Таким чином, галичани робили ставку в Першій світовій війні на країни Четвертого союзу. Та кінцевою метою галицького політикуму була повна незалежність українських етнічних земель. „Ми, українці, надіємось також, – писав Кость Левицький, – що подібні армії союзних держав, Австрії і Німеччини, задля забезпечення трівого європейського мира понесуть свої прапори на землі російської України дальше, та на київських горах звістять свободу всьому українському народу” [4:176–177].

Отже, 12 травня 1915 року ЗУР видала відозву до всіх народів світу, в якій проголошувала своєю головною метою створення на терені російської України самостійної Української Держави та організацію в межах Австро-Угорщини самостійного автономного краю [5: 56].

Головою керівного органу Загальної Української Ради – президії, було обрано Костя Левицького, а його заступниками Миколу Василька з Буковини, Лева Бачинського, Євгена Петрушевича, Миколу Ганкевича та Олександра Скоропис-Йолтуховського з Союзу Визволення України. Підтримку українцями Австро-Угорщини М. Лозинський пояснює тим, що „Антанту супроти українців представляла Росія, а Росія нищила – як на Великій Україні так і в Галичині й Буковині – все українське життя. Загальна Українська Рада мусіла держатися Австро-Угорщини й Німеччини, щоби бодай по сей бік фронту оберігати українське життя, яке тут хотіла знищити Польща руками Австро-Угорщини й Німеччини” [6: 19]. На думку М. Лозинського, українцям потрібно було налагодити відносини з державами Антанти. Коли б в Австрії дізнались, що Антанта цікавиться українськими справами, то ставлення австрійського політикуму щодо галицьких українців змінилося б на краще. Крім того, приязні відносини з Антантою могли мати велике значення для майбутнього самих же українців.

Від австрійського уряду Загальна Українська Рада вимагала конкретних дій щодо відбудови зруйнованої війною економіки Галичини, поділу її на східну і західну, тобто українську і польську. На зустрічі з Прем'єр-Міністром Штірком, міністром закордонних справ Буріяном, представники ЗУР домагалися запровадження української адміністрації на відвоєнованих Волині, Холмщині та Підляшші, спрямування туди Українських Січових Стрільців (далі УСС), а не польських легіонів. Проте, ці вимоги австрійський уряд не підтримав. Для того, щоб краще зрозуміти шляхи та заходи українців в боротьбі за власну державність та території Західної України, слід мати на увазі, що переважна більшість лідерів та членів українських представницьких органів були австрофілами. Зокрема, В. О. Кондратюк та В. Л. Регульський, аналізуючи погляди тогочасних політиків, вказують, що „це були чесні, порядні, розважливі та авторитетні люди. Вони сподівалися на ласку цісаря, оббивали пороги урядових установ, просиджували в приймальнях сановних осіб, твердо переконані, що лагідністю, толерантністю і терпінням можна досягти бажаного результату. А обставини вимагали іншого – енергійно працювати ліктями, брати за горло, вигадувати фальшивки тощо” [7: 16–17].

Проте Австрія зважала, як і перед війною, на сильний польський національний рух і не хотіла „уступками українцям дражнити поляків у Галичині та в польських провінціях Росії” [8: 57].

Ще на початку листопада 1914 року дещо реорганізована ГУР та Бойова Українська Управа відновили свою діяльність, про що свідчить „Резолюція про реорганізацію Головної Української Ради” від 1914 року, в якій, зокрема, говориться: „...в сей історичний момент українська політика мусить бути одноцільна щодо остаточних змагань національних і скоординована щодо поставлення і способів осягнення конкретних політичних цілей загальнонаціонального значення. Що се буде можливим лише при існуванні загально-української інституції, котра лучила б в собі всі організації політичні”. З цього приводу була проведена конференція, рішенням якої було створити таку інституцію, шляхом реорганізації Головної Української Ради, (нагадаємо, що вона була утворена в Львові з початком війни і складалась з представників трьох галицьких українських партій), а тепер в її керівний склад ввійдуть представники всіх політичних українських організацій. В такий спосіб Рада матиме характер загальної національно-політичної репрезентації українського народу і відповідно до цього носитиме назву „Загальна Українська Рада”. Кость Левицький, як голова, разом з іншими представниками Ради розробив основні завдання новоствореної інституції, які полягали у тому, щоб: а). Контролювати агітаційні заходи і спрямувати їх на користь загальноукраїнської політики, а також дбати про її цілісність; б). Виступати щодо спільних загальнонаціональних справ, в тих державах, між яких поділений український народ, а також підносити українське питання на міжнародній арені; в). Координувати діяльність репрезентованих в Раді політичних організацій, не втручаючись у внутрішні справи тих організацій і не порушаючи їхньої самостійності, та „взагалі займатися всякого рода справами з обсягу загальнонаціональної політики” [9: 3].

У третьому пункті резолюція торкалася питання щодо права голосування представників окремих політичних організацій, які входять в ЗУР. Таким чином, кожна представлена в раді політична організація мала право накладати вето при розгляді, або неправомірному вирішенні справ законотворчого характеру, які входять у компетенцію Ради. Однак та політична організація, яка репрезентована в Раді тільки одним голосом, змушена була заручитися підтримкою ще одної організації, яка мала б щонайменше три голоси.

Як свідчать нововиявлені матеріали Загальної Української Національної ради, до складу Загальної Української Ради ввійшли делегати всіх українських партій Галичини й Буковини, а також делегати Союзу Визволення України. Більшість складали галицькі націонал-демократи, яких було 11 осіб, радикалів було 5, соціал-демократів – 3, буковинських націонал-демократів – 3, один соціал-демократ від Галичини, один представник від Народної партії, 5 представників від Союзу Визволення України. Тому рада складалась з 29-и осіб. ЗУР визначалась керуючою і контролюючою інституцією загальноукраїнської політики, а ініціативним і виконавчим органом Ради була президія, яка складалась з 10 осіб. До президії мали право входити представники кожної крайової організації (тобто з Галичини, Буковини і Наддніпрянської України), а по можливості і представники кожної політичної організації. Президія складалась з голови, 6-и заступників голови і 3-х секретарів. Всі 3 секретарі створювали колегіальний секретаріат ЗУР,

функції і компетенцію якого визначав статут Ради. До президії, як керівного органу організації, „вбирала Рада на пропозицію дотичних організацій 4 з поміж галицьких національних демократів, а з них 1-го секретарем, 2-х з СВУ, а саме 1-го заступника голови, 2-го секретарем, з поміж буковинських націонал-демократів, галицьких радикалів, галицьких і буковинських соціал-демократів по одному заступнику голови, в кінці 3-го секретаря, котрого запропонують за спільним порозумінням радикали, соціал-демократи і український народ північної Буковини” [10: 3–4].

Таким чином, керівництвом був визначений основний склад Ради, більшість якого склали націонал-демократи. Також було визначено повноваження „звуженої президії Ради”, яка репрезентує раду і веде всі офіційні переговори від її імені. „Звужена президія Ради” складалася з голови і трьох заступників голови ЗУРади. Галичина, Буковина і російська Україна мали по одному заступнику в „звуженій президії”. Четвертим членом „звуженої президії” міг бути галицький націонал-демократ, галицький радикал або соціал-демократ, які обирались по черзі, або за домовленістю. Для кожного члена „звуженої президії” вбирала Рада одного заступника, на пропозицію тієї політичної організації, до якої належить цей представник „звуженої президії”.

Щодо основних повноважень Загальної Української Ради, то як свідчать матеріали фонду Загальної Української Національної ради, вона розпадалася на три територіальні секції (галицьку, буковинську і російсько-українську). Керівниками секцій були лідери репрезентованих в раді організацій. В компетенцію додаткових секцій входили справи репрезентованих ними територій. Якщо ж одна політична організація, представники якої входили до певної секції, хотіла вирішити якесь питання на свою користь, то це питання виносилось на розгляд не тільки певної секції, а всієї ЗУРади в цілому. Рада могла створювати свої делегації та організації, які могли діяти автономно, та їхні політичні завдання повинні були бути в одній площині з завданнями ЗУР [11: 5].

12 травня 1915 року голова Загальної Української Ради – Кость Левицький підписав відозву з вимогою автономії для українців, що знаходилися під владою Австро-Угорщини, в якій зазначалось: „1). Ми стоїмо рішучо по стороні австро-угорської монархії, по стороні її могутнього німецького союзника та Туреччини, яка в вірнім з ним союзі веде оборонну війну проти заборчої російської політики. 2). Нашою метою щодо українських земель є вільна, самостійна Україна, – вільна, самостійна українська держава. 3). Нашою метою щодо цілої нашої нації є повна національна воля і тому український народ є охоронним валом для Австрії, тепер український народ для запевнення своєї національної волі домагається в межах Австро-Угорщини територіально-національної автономії, з'єдинення українських областей в одну автономну на основах свободи і демократії збудовану територію, – при чім так само, як ми для українського населення на тих територіях, де воно становить меншість, домагаємось культурно-національної автономії, для всіх національних меншостей на українській автономній території” [12: 1].

Уже 19 травня 1915 року керівництвом Ради був ухвалений „Регламент про порядок роботи, органи управління і секції Ради”, в якому зазначалось, – як будуть проводитися звичайні засідання Загальної Української Ради, в яких випадках скликатимуться позачергові збори Ради, поділ Ради на секції та їхня компетенція і т. д. Зокрема наголошувалось на тому, що звичайні засідання Загальної Української Ради повинні проводитися два рази на місяць. А позачергові збори скликав голова ЗУР, або його заступник, в залежності від важливості питання, що ставилося на обговорення. Позачергові збори могли бути скликані за вимогою хоча б однієї групи, яка налічувала навіть три делегати, при чому така група мала право вета при обговоренні найважливіших питань. На засідання всі члени Ради запрошувались усно, або через письмове запрошення. Проект читання кожного важливого питання та найважливіші доповнення президії до цього проекту, в письмовій формі надсилались всім членам ЗУРади за 24 години до засідання, на якому ця справа повинна була вирішуватись. Позачергові збори могли скликатись і кілька разів на тиждень в залежності від важливості питання, що обговорювалося [13: 1].

Звернення та різного роду виступи від імені Загальної Української Ради готувала президія Ради. Для цього створювалась відповідно спеціальна, компетентна у конкретній справі комісія, яка розробляла ці відозви. Та за зміст цих відозв, листів та звернень відповідала президія. Листи підписував голова, один з його заступників і один член секретаріату. В компетенцію

секретаріату входили певні повноваження, а саме – ведення канцелярії ЗУР, виготовлення різного роду заяв, комунікатів, відозв і інших листів від імені ЗУРади. Протоколи пленарних засідань ЗУР вели члени секретаріату по черзі. Про кожне засідання ЗУРади секретаріат погоджуючи з президією, видавав „офіційний комунікат для преси”, підписаний секретарем, який вів протокол пленарного засідання [14: 2].

Щодо основних секцій Загальної Української Ради, то вони поділялись на правничо-політичну, українську пресову секцію, еміграційну секцію, економічну, та культурну, які мали свої ділянки роботи та певні обов'язки. Зокрема, правно-політична секція займалася політично-правовими справами українського народу, розробляла різні меморіали і проекти щодо політичного становища, організації і адміністрації української території, збирала, готувала та опрацьовувала матеріали для мирних переговорів та для міжнародного світового конгресу. Українська пресова секція (інформаційне бюро) – вела огляд міжнародної преси та інформувала народ про позицію уряду у вирішенні ряду державних питань, через публікації різноманітних статей. Пресова секція мала свою контору, передплачувала різні органи преси, мала своїх журналістів, свою канцелярію і підтримувала постійний контакт з ЗУР. Еміграційна секція займалася справами військових емігрантів, грошової допомоги для колоній і іншими питаннями. Економічна секція вирішувала справи, що стосувалися відбудови українських земель, які найбільше постраждали від війни і всі споріднені економічні справи. Культурна секція займалася справами шкільництва, освіти, культури і т. д. [15: 2].

Перші дві секції функціонували самостійно. А економічна, еміграційна і культурна творили посередній орган між Загальною Українською Радою та українськими організаціями. Секції склалися з осіб, які входили в ЗУРаду, та за згодою ЗУРади, на свої засідання і до своєї праці могли залучати молодих фахівців, які не належали до Ради. Кожна секція мала свого представника в ЗУР, котрий на її засіданні здавав звіт про діяльність своєї секції.

Окремим пунктом в регламенті виділено „Органи Загальної Української Ради”. До них належала Українська Бойова Управа (далі УБУ), що була автономним органом ЗУР і „начальною управою” Українських Січових Стрільців. УБУ складалася з членів ЗУР, причому особистий склад УБУ затверджувала Загальна Українська Рада. Це підтверджують архівні дані, в яких вказано, що „в політичних справах іде УБУ за вказівками Ради. У важких засадничих справах Українських Січових Стрільців порозумівається Президія Боевої Управи з президією ЗУР, в разі потреби відбувають обі президії спільні засідання і порозуміваються щодо виступів на зверх та інтервенцій у компетентних чинників. Рішення УБУ в справі начальної команди УСС потребують затвердження ЗУР для контакту ЗУР і для інформування її про справи УСС має УБУ свого сталого референта, котрим мусить бути оден з членів ЗУР; він здає Раді звіт з діяльності УБУ” [16: 3].

У червні 1915 року, внаслідок наступу австро-німецьких військ, Львів був звільнений від російських військ і в місті почало відновлюватись передвоєнне життя. Ініціативу у свої руки взяв „Український Комітет”, члени якого дещо упереджено і підозріло ставилися до Загальної Української Ради, звинувачуючи її представників в тому, що вони відсижувалися у Відні в час окупації Галичини. Після двох напружених зустрічей Костя Левицького з членами „Українського Комітету”, конфлікт вдалося полагодити і прийти до взаємного порозуміння. ЗУРада продовжувала виступати єдиною політичною організацією, яка представляла інтереси всього українського народу. З цього приводу, 16 червня 1915 року під головуванням Костя Левицького відбулось чергове засідання Загальної Української Ради, на якому Кость Левицький привітав усіх зі звільненням Львова від російських військ. „Увільнене Львова дає нам змогу робити далі інтенсивні заходи, щоби український народ в границях Австрії дійшов до самоуправи”, – зазначив Кость Левицький. На цьому ж засіданні державні мужі говорили про стан справ, зокрема потребувала ще вирішення справа грошової допомоги, що надавалась у формі державного кредиту для фінансових організацій, а також справа повернення до краю українського цивільного населення та українського духовенства. Поза тим ще відбулася дискусія, в якій брали участь І. Макух, К. Левицький, М. Василько, К. Трильовський, Л. Бачинський, Я. Веселовський, М. Ганкевич, Л. Цегельський і С. Голубович, з приводу „конференції” представників ЗУР (Костя Левицького, Лева Бачинського, Михайла Ганкевича та Миколи Василька) з прем'єр-міністром Штірком. Усі зійшлися на тому, що ставлення прем'єр-міністра до вимог українсько-

го народу є незадовільним, тому потрібно докласти всіх зусиль, щоб український народ в Австрії „осягнув ту повноту прав, за яку так довго вже бореться” [17: 1].

Варто звернути увагу на засідання Загальної Української Ради, що відбулося 20 грудня 1915 року, на якому був присутній фактично весь галицький політикум, який складали: К. Левицький, Ю. Бачинський, І. Боберський, В. Старосольський, В. Ясеницький, В. Дорошенко, В. Темницький, Є. Олесницький, М. Василько, Л. Цегельський, а також О. Скоропис-Йолтуховський, А. Лукашевич, Л. Левицький, І. Семака, Я. Веселовський та гості – М. Лозинський і Л. Ганкевич. Цього дня на порядок денний було висунуто питання декларації Загальної Української Ради та справи стрільців [18: 21]. Щодо декларації, то Кость Левицький сказав: „Ми досі стояли на тім, що при Австрії має остати Галичина і Буковина з якимсь незначним заокругленем, а решта українських земель творитиме самостійну Україну. Посол Цегельський іде далше і хоче усі тепер здобуті території дати Австрії. Се є нове і треба над тим застановитися”. Обговорення цієї пропозиції закінчилось дискусією між В. Темницьким, В. Дорошенком, М. Лозинським і Є. Олесницьким [19: 24]. Підводячи підсумок Кость Левицький зазначив: „...зачуваю, що має іти офензива проти Росії. Може увільнять Галичину, тоді був би момент пригідний. Був би за тим, щоби приготувати таку енуціяцію, але таку, щоби і в Австрії могла б появитися” [20: 27]. Таким чином, конкретних пропозицій з цього питання та певних рішень прийнято не було, керівництво ЗУР зайняло позицію вичікування. Та й загалом це питання вимагало глибшого вивчення, аналізу можливих варіантів та прогнозування доцільності такого кроку на майбутнє. Закінчилось це засідання ЗУРади прийняттям резолюції, яка пояснювала, що „в ціли консолідації національних сил ЗУР рішає дати почин для скликання загально-українського національного з'їзду, який мав би відбутися в краю на латинське Різдво”. В цьому з'їзді мали брати участь українські депутати, що представляли інтереси українців в парламенті та сеймі, а також представники усіх партій цілого краю, запрошені організаційним комітетом з'їзду для того, щоб налагодити стосунки й помиритися з партійними лідерами. Керівництво Загальної Української Ради також вказувало на те, що політична незгода, яка склалася в Раді буде доти, поки не відбудеться загальний національний з'їзд, який дозволить компетентним державним органам вести всі справи в краї [21: 30].

Поза тим, представники президії Загальної Української Ради на чолі з Костем Левицьким в липні 1915 року вели переговори з намісником Ділером, на яких обговорили насамперед господарські справи щодо відбудови краю, а також університетську справу, справу пресової цензури, громадського керівництва у Східній Галичині, застосування української мови в адміністративних судах, та вимагали від влади вжити заходів щодо покращення стану освіти та шкільництва. Намісник пообіцяв розглянути вимоги президії Загальної Української Ради. Інші питання президія ЗУРади піднімала на переговорах з міністром внутрішніх справ Гогенлогеном, а також на вимогу „Сільського Господаря” президія ЗУР разом з президією „Сільського Господаря” провели конференцію у міністра агропромислового комплексу, на якій обговорювали „акцію годівлі худоби, справи молочарські і справи торговельного обороту худобою” [22: 34].

ЗУР з радістю підтримала наукове затвердження про вживання терміну „українець”, видане 21 липня 1915 року Науковим Товариством імені Тараса Шевченка, яке тоді очолював професор Василь Щурат. Рада внесла меморандум до держадміністрації Австро-Угорщини про урядове впровадження назви „українці”, „український”, замість „русини”, „руський” і „luthenen”.

Останні два повних засідання, на яких були присутні всі члени Загальної Української Ради, відбулися 27 серпня та 11 вересня 1915 року. На яких Кость Левицький, як голова Загальної Української Ради, аналізуючи стан політичних справ, зазначив, що ЗУРада внесла до військової і цивільної влади вимогу щоб впровадити в адміністрацію українську мову і щоб держслужбовців в адміністрацію набирали українського походження. Крім того, українська дипломатія вимагала дозволу на видавництво українських часописів і вже вкотре підносилося питання про створення україномовних шкіл. На цих же засіданнях було визначено, що грошова допомога, яка так необхідна для українського населення, буде здійснюватися у формі кредиту через посередництво українських кредитових інституцій й з метою отримання кредиту, ці ж інституції, що виступають посередниками, отримають від уряду дотацію. На цих же зборах ЗУР 11 вересня 1915 року активом було прийнято рішення про те, що окремі члени поїдуть до Відня, де будуть представляти інтереси українців, а частина разом з Костем Левицьким залишиться у

Львові. Тобто був можливим поділ Ради на дві частини – львівську і віденську. Тому було утворено делегацію ЗУРади у Львові, до якої входили М. Ганкевич, С. Голубович та К. Левицький, який залишався у Львові [23: 2]. Крім того, ЗУР доклала багато зусиль у справі відкриття українського університету у Львові. З цією метою українські делегати на чолі з Костем Левицьким побували у міністра освіти Австро-Угорщини Гуссарека, який заявив, що „українці вже сьогодні стоять перед дверима університету”. Але ця ідея не була втілена в життя.

Наприкінці жовтня 1915 року Кость Левицький провів ряд зборів Загальної Української Ради, на яких були присутні лідери всіх політичних партій і організацій та депутати віденського парламенту й галицького крайового сейму. На них обговорювалось ряд питань, та найважливішим було питання політичного та економічного становища Східної Галичини. Всі присутні зійшлися на тому, що соціально-економічне й політичне становище українського народу вимагає прийняття цілого ряду швидких, рішучих і далекоглядних реформ, які необхідно впроваджувати негайно [24: 1]. На засіданні ЗУР 11 грудня 1915 року під проводом Костя Левицького, галицькі лідери аналізували, на якому етапі розвитку знаходяться вирішення важливих проблем, а саме, чим закінчились переговори керівників ЗУР з галицьким намісником – генералом Колярдом щодо грошової допомоги українському народові. Залишалася невирішеною справа українського шкільництва, справа впровадження в адміністрацію української мови і прийому на державну службу українців. На засіданні було вирішено створити в краї організаційні комітети Загальної Української Ради. Представники ЗУР в адміністрації все робили для того, щоб на держслужбу брали керівників українського походження. Міністр юстиції заявив, що в суд, а також на посаду судді та в канцелярію будуть залучатися українці. ЗУР зуміла добитись того, щоб було засновано ряд українських часописів. Кость Левицький довів до відома, що з початку 1916 року у Будапешті буде виходити угорськомовний тижневик присвячений Україні. Тобто це був часопис української діаспори в Угорщині. Його редактором став українець за походженням – Гіодор Стрипський, який на той час був директором українського національного музею в Будапешті [25: 1].

На засіданні ЗУРади, що відбулося 28 січня 1916 року, знову піднімалося ряд питань, серед яких найважливішими були питання, що стосувалися УСС та питання західного кордону „суцільної української області в Галичині та в зайнятих краях”. На основі статистичних даних С. Томашівського та висновків професора Рудницького було проведено конференцію і вирішено, щоб Львівський вищий крайовий суд визначив західний кордон Галичини з приєднанням Лемківщини. А також було вирішено видати географічні карти, на яких окреслити кордон „суцільної української області та зазначити українські національні острови на захід від кордону” [26: 6].

Як свідчить тогочасна преса, 5 і 6 квітня 1916 року відбулися збори Ширшого Комітету УНДП під проводом Костя Левицького. На них було вирішено, щоб з присутніх у Львові членів Загальної Української Ради (С. Барана, В. Бачинського, Т. Войнаровського, М. Ганкевича, С. Голубовича, О. Назарука, В. Панейка) утворити постійну делегацію ЗУР „аж до повороту звичайних відносин у війні” [27: 1]. Делегація мала мати свою власну канцелярію і свої відділи (департаменти), які б очолював один з членів ЗУР, а саме політичний відділ, господарський, культурний, шкільний, санітарний та відділ для зайнятих країв. Керувала делегацією президія, створена з членів трьох політичних партій – націонал-демократичної, радикальної і соціал-демократичної. Такі зміни керівництво ЗУРади мотивувало тим, що завдяки своїми відділам і організаціям, які були б по всіх повітах в краї, делегація змогла б контролювати політичне життя в Галичині і спрямувала б його на створення нових політичних організацій в Галичині, які б вели новий політичний напрям. Але цю пропозицію довелося відкласти, та було прийнято рішення про запровадження української мови в армії, тому вся документація починала вестися українською мовою і військовослужбовці на службі зобов'язані теж розмовляти і писати українською мовою.

Змушений контролювати роботу львівської і віденської організацій ЗУР, Кость Левицький, як голова всієї ЗУРади вже в середині травня виїхав до Відня, де 19 травня провів чергові збори віденської делегації Загальної Української Ради. На цих зборах Кость Левицький розповів, що відбулося утворення львівської делегації ЗУРади з центром у м. Львові, яка мала свої комітети на місцях. Львівська делегація займалася вирішенням ряду питань, а саме створення

українського університету у Львові. Їй вдалося створити так звану „будівельну спілку”, на плечі якої лягала відбудова економіки Східної Галичини й Буковини. Львівська президія провела цілий ряд переговорів з галицьким намісником, прем'єр-міністром, міністрами економіки та аграрної політики і представниками політичних партій в Австро-Угорщині, предметом розгляду яких були вищевказані вимоги українців. Поза тим, президія вдалося створити керівний орган українського легіону, так звану „начальну команду”, якому підпорядковувалися всі відділи українського січового стрілецтва, його комендантом став Антін Варивода. Щодо грошової допомоги на Волині, то туди вислали представника ЗУРади, завданням якого було провести „організацію господарського життя серед того населення” [28: 6].

Крім того, особисто Кость Левицький разом з іншими представниками ЗУРади вів переговори з австрійським намісником в Галичині – Ділпером, на яких порушував питання економічної відбудови Галичини, створення у Львові українського університету, питання пресової цензури, створення громадських установ у Східній Галичині, запровадження української мови в адміністрацію, а також проведення реформ в освіті загалом та шкільництві зокрема. Кость Левицький також зазначив, що в парламентських кулуарах виникла ідея, щоб не порушуючи повноважень Загальної Української Ради, створити „нове політичне тіло: „Загальну Українську Парламентарну Репрезентацію”, створену з усіх послів до парламенту і членів палати панів української народності”. Ця пропозиція спровокувала дискусію між К. Левицьким, С. Вітиком, Ю. Романчуком, К. Трильовським і конкретних рішень прийнято не було [29: 2].

Варто зазначити, що Загальна Українська Рада в цей час досить плідно працювала, тільки за липень і серпень 1916 року у міністерстві з назвичайних ситуацій її представники неодноразово підносили питання евакуаційних заходів щодо населення Галичини і Буковини. В міністерстві економіки вимагали грошової допомоги для обміну українських і російських заручників, для відбудови економіки Галичини та юридичного оформлення „Східно-галицької будівельної Спілки” й інших не менш важливих питань. Провели чергову нараду з заступником намісника Гродзіцьким щодо економічної відбудови Східної Галичини [30: 1].

Продовжуючи боротьбу за свої права, президія Загальної Української Ради в пресі опублікувала „Відклик Загальної Української Ради”, який підписали голова ЗУР – Кость Левицький, заступники Микола Василько, Лев Бачинський, Микола Ганкевич, Мар'ян Меленевський (представник СВУ), секретарі – Ярослав Веселовський та Володимир Темницький. У відозві вказувалось, що закриття українських освітніх товариств, заборона української преси й українського правопису та інші подібні заходи „брутально топчуть культурну свідомість людства”. З цього приводу зазначалось, що українська справа повинна бути справою всіх культурних народів, а що стосується вимог то: „бажанням і домаганням українців є таке уладнання відносин в Східній і середній Європі, яке б давало українському народові повну спромогу свобідного національно-політичного розвою, вільного від верховодства сусідніх народів” [31: 1].

Проте, назривала криза в самій Австро-Угорській монархії, яка втрачала силу владної імперії. Австрійський політикум був у постійному пошуку методів „шокової терапії”, яка б змогла вивести імперію з застою і почати нову вітку розвитку. „Габсбурги побачили останній шанс зберегти престиж династії, – пише А. Дж. П. Тейлор, – і винайшли так зване „австро-польське рішення”: „конгресова” Польща та Галичина повинні об'єднатися та сформувати третього партнера в Габсбургській імперії. Та цей план не сподобався угорцям, які були проти утворення будь-якого третього партнера – чи то поляків, чи то південних слов'ян. До того ж угорці бажали, щоб Галичина залишалась в складі Австрійської держави і щоб поляки склали німцям противагу. Та Габсбургський задум був лише кволим маревом минулих династичних амбіцій” [32: 226]. Австрія не дала Східній Галичині політичної автономії, а натомість дала автономію полякам, дозволивши в листопаді 1916 року відновити Варшавське королівство, з якого згодом відновила польська держава. Ця подія різко загострила внутрішню ситуацію серед українських політичних партій [33: 67]. Опозиція на чолі з Євгеном Петрушевичем почала звинувачувати Костя Левицького в тому, що він знав про підготовку цього акту і дозволив йому здійснитися. Тому Кость Левицький був зміщений з голови Ради та Сеймового Клубу. Проте, цим досягти вдалося небагато. Вже 4 листопада 1916 року Німеччина і Австро-Угорщина проголосили десять губерній російської Польщі самостійною державою [34: 56]. Створення польського королівства та широка автономія Галичини з політичною перевагою поляків, сприяла тому, що імідж та авторитет Загальної Української Ради було підірвано і вона втратила вплив на україн-

ський політичний рух. Хоча, як свідчать матеріали Диктатора Західної області УНР в м. Чорткові і Кам'янці-Подільському, 10 лютого був складений, а 4 березня 1917 року підписаний Костем Левицьким „Проект реконструкції та відновлення Загальної Української Ради, складений урядом УНР”. У цьому документі вказується, що наслідком державного акту 4 листопада 1916 року відбулось складання мандатів, а тим самим і повноважень членів президії Ради і на засіданні 6 листопада, наступила криза в ЗУР. Та 8 листопада 1916 року утворилася „Українська Парламентарна Репрезентація для заступництва політичних інтересів українського народу Галичини”. Проте було прийнято постанову відновити ЗУРаду у Відні, як спільну організацію, „що має дбати про одноцільність загальної української політики” [35: 2]. Відновлена Загальна Українська Рада повинна: 1). Захищати інтереси цілого українського народу, не зважаючи на держави, в яких знаходяться українські землі; 2). Піднімати українське питання, а також загальнонаціональні інтереси на міжнародній арені; 3). Продовжувати справи Українських Січових Стрільців з участю Української Бойової Управи, як органу ЗУР; 4). Разом з Союзом Визволення України працювати у напрямку політичної, економічної та культурної відбудови окупованих територій; 5). Дбати про культурні, економічні та політичні справи такого роду, в яких зацікавлені безпосередньо і одночасно жителі „більше ніж одного краю з українським населенням, приміром Галичини і Буковини, або Галичини чи Буковини і окупованих країв” [36: 3]. До Загальної Української Ради у Відень кожна українська політична партія повинна була вислати свого представника. Українська націонал-демократична партія репрезентувала 14 представників, Українська радикальна партія – 6, українська соціал-демократична, що була в Австрії – 5 членів, націонал-демократична з Буковини – 5, українська народна партія з Буковини – 1 та СВУ – 3 представники. Крім того, кожен депутат до австрійського парламенту або член вищої палати мав всі права члена ЗУРади. Тому відновлена, вже повністю віденська, Загальна Українська Рада продовжила почату у Львові справу й зосередила увагу на відбудові економічного та культурного життя українського народу.

Таким чином, діяльність Костя Левицького в Головній та Загальній Українських Радах була надзвичайно активною й інтенсивно сприяла важливим державотворчим процесам. Адже очолювання ще Головної Української Ради в умовах війни, а згодом і трансформованої Загальної Української Ради, відстоювання інтересів ще й східноукраїнського населення було завданням нелегким. Як пише один з сучасників Костя Левицького, характеризуючи його діяльність – Василь Лукич, „Кость Левицький перебуваючи на чолі Головної Української Ради, а потім і Загальної Української Ради, залізною витривалістю в праці дуже пильно і запопадливо займався справами. Там виявлявся своїм хистом і зумів з'єднати коло себе людей і то різної вдачі, натури і пересвідчень, що несуть відповідальність за пильну і витривалу працю на різних ділянках нашого життя, що є тим більшою його заслугою, що не мав він в нашій минувшині взірців для наслідування” [37: 1–2]. Аналізуючи тогочасні події, бачимо, що успіхи Австро-Угорщини у війні з Росією в 1915 році відкривали для Галичини великі можливості, тоді ж ЗУРада звернулася до „всіх народів цивілізованого світу” з декларацією, в якій заявляла про свою мету створити „Вільну Самостійну Українську Державу” з усіх українських земель, які залишились під Росією, а з земель українських у межах Австро-Угорщини – створити територіально-національну автономну область. Кінцевою метою Загальної Української Ради було об'єднання всіх українських земель в одну незалежну державу. І після багатьох, здавалося б безкінечних переговорів, засідань, дискусій на жаль, добитися цього так і не вдалося. Представники ЗУР вели переговори з урядом Австро-Угорщини, домагаючись поширення українських прав на Холмщину та Волинь. Але досягли не багато, замість намісника-поляка призначено німця Колларда, легіон УСС перетворено на полк УСС. „Страшним ударом для українців було утворення Польської Держави та надання Галичині широкої Автономії без поділу на землі польські та українські, – пише Н. Полонська-Василенко, – фактично це було переведення українців під повну владу поляків” [38: 449]. З цього приводу Михайло Грушевський також зазначав, що для простого українського населення це означало посилення панування польської шляхти і без права апеляції до центрального австро-угорського уряду, та маніфести двох монархів свідчили, що їх політика не йде по лінії корінних інтересів України [39: 531].

Список використаних джерел

1. Проект реконструкції та відновлення Загальної Української Ради // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України у м. Києві (далі ЦДАВО у м. Києві). – Ф. 2192. – Диктатор Західної області УНР м. Чортків і Кам'янець-Подільський. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 2. 2. Положення про компетенцію і склад Ради // Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі ЦДА України). – Ф. 440. – (Загальна Українська Національна Рада). – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 1. 3. Підкова І. З., Шуст Р. М. Довідник з історії України. – Т. 1. – К.: „Генеза”. – 1993. – 238 с. 4. К. Левицький. Чи буде нам ліпше? // Шляхи. – 15 лютого 1916. – Львів. – Ч. 5. – С. 176–177. 5. Телешун С. О. Національне питання в програмах українських політичних партій в кінці XIX – на початку XX століття. – К.: 1996. – 129 с. 6. Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. – Відень, 1922. – 228 с. 7. Кондратюк В. О., Регульський В. Л. ЗУНР: Становлення і захист завоювань (1918–1921 рр.). – Львів, 1998. – 96 с. 8. Феденко П. Український Громадський рух у XX ст. – УТГЛ. – Подебради, 1934. – 167 с. 9. Резолюція про реорганізацію Головної Української Ради, створення Загальної Української Національної Ради, її склад і повноваження. – ЦДАУ у м. Львові. – Ф. 440. – Оп.1. – Спр.4. – Арк. 3. 10. ЦДАУ у м. Львові. – Ф. 440. – Оп.1. – Спр.4. – Арк. 3–4. 11. ЦДАУ у м. Львові. – Ф. 440. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 5. 12. Відозва з вимогою автономії для українців, що знаходяться під владою Австро-Угорщини. – ЦДАУ у м. Львові. – Ф. – 440. – Оп.1. – Спр.12. – Арк. 1.13. Регламент про порядок роботи, органи управління і секції Ради. – ЦДАУ у м. Львові. – Ф. – 440. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1. 14. ЦДАУ у м. Львові. – Ф. 440. – Оп.1. – Спр. 1. – Арк. 2. 15. ЦДАУ у м. Львові. – Ф. 440. – Оп.1. – Спр. 1. – Арк. 2. 16. ЦДАУ у м. Львові. – Ф. 440. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 3. 17. Протоколи і резолюції 8, 16, 22 засідань. – ЦДАУ у м. Львові. – Ф. 440. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 1. 18. ЦДАУ у м. Львові. – Ф. 440. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 21. 19. ЦДАУ у м. Львові. – Ф. 440. – Оп.1. – Спр. 2. – Арк. 24. 20. Там же. – Арк. 27. 21. Там же. – Арк. 30. 22. ЦДАУ у м. Львові. – Ф. 440. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 34. 23. Загальна Українська Рада // Свобода. – Львів, 23 вересня 1915. – С. 2. 24. Загальна Українська Рада // Свобода. – Львів, 13 листопада 1915. – С. 1. 25. 3 Загальної Української Ради // Свобода. – Львів, 25 грудня 1915. – С. 1. 26. Свобода. – Львів, 5 лютого 1916. – С. 6. 27. 3 Народного Комітету // Свобода. – Львів, 15 квітня 1916. – С. 1. 28. Свобода. – Львів, 3 червня 1916. – С. 6. 29. Свобода. – Львів, 12 серпня. – С. 2. 30. Свобода. – Львів, 9 вересня 1916. – С. 1. 31. До всіх культурних народів світа. Відклик Загальної Української Ради // Свобода. – Львів, 30 вересня 1916. – С. 1. 32. Тейлор А. Дж. П. Габсбургська монархія 1809–1918. Історія Австрійської імперії та Австро-Угорщини. – Львів, ВНТЛ-Класика. – 2002. – 264 с. 33. Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Інститут Східно-Центральної Європи. – Львів, 1998. – 270 с. 34. Гуцуляк М. Перший листопад 1918. – К.: Либідь, 1993. 35. ЦДАВО України у м. Києві. – Ф. 2192. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 2. 36. ЦДАВО України у м. Києві. – Ф. 2192. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 3. 37. Біографічна довідка Костя Левицького. – ЦДАУ у м. Львові. – Ф. 363 (Василь Лукич). – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 1–2. 38. Полонська-Василенко Н. Історія України. – Т. 2. – К.: Либідь, 1995. – 606 с. 39. Грушевський М. Ілюстрована Історія України. – Нью-Йорк. – 1990.

Iryna WASYLYK

THE ACTIVITY OF KOST LEVYTSKYJ IN THE MAIN AND GENERAL UKRAINIAN COUNCILS

In this article has been analysed the state activity of Kost Levytskyj in the Main and General Ukrainian Radas

УДК 947.1/9(477)+355(477)

Дмитро ФУТУЛУЙЧУК

СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ НА ТЕРИТОРІЇ ЗУНР ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІВ САМОБОРОНИ

У статті проаналізовано участь міліції у державотворенні Західно-Української Народної Республіки (1918–1919 рр.).

Аналіз історичних та джерелознавчих робіт з літопису ЗУНР [1; 2; 3; 4; 5; 6] засвідчує необхідність міждисциплінарних студій, в яких би на новому археографічному матеріалі було проаналізовано встановлення національних органів правопорядку у листопаді – грудні 1918 р., зокрема творення Корпусу Української державної жандармерії, а також громадських органів самооборони – міліції.

Як відомо, Листопадова національно-демократична революція 1918 р. спричинила появу на геополітичній карті Східної Європи Західно-Української Народної Республіки. Серед активних її державотворців були міліціонери, діяльність яких не знайшла висвітлення навіть у спеціальних узагальнюючих працях [7; 8]. Власне цим і продиктована поява цієї статті, яка, втім, не претендує на вичерпність дослідження вказаної проблеми.

Одночасно із Корпусом Української жандармерії (створена 6 листопада 1918 р.) і за її безпосередньою участю в повітах було сформовано міліцію. Про це свідчать повідомлення з Буцацького, Бібрського, Радехівського та інших повітів [9: Ф.257, оп.2, спр.1430, арк. 6, 9, 77].

Загалом „народна міліція” утворювалась у перші листопадові дні стихійно, за місцевою ініціативою. Жодний державний акт це не скасував, міліція діяла там, де люди цього хотіли, діяла як орган самооборони тієї чи іншої громади, орган правопорядку. Згодом частину міліцейських відділів було реорганізовано у жандармські, інші відділи одночасно з жандармською службою здійснювали охорону громадського порядку на місцях. Усього на території краю було майже 3 тис. „народних міліціонерів”. Як бачимо, міліція стала важливим елементом органів суспільного правопорядку. На відміну від процесу формування державної жандармерії її становлення на місцях не супроводжувалося конкретними нормативно-правовими актами. Ймовірно, що таких документів узагалі не було. Не існувало і власної назви цього органу. У більшості документів зафіксовано назву „міліція”. При цьому здебільшого вказано і її статус – міліція повітова, міська, сільська. Це підтверджує звіт 9 листопада 1918 р. Зборівського повітового комісара Наливайка Українській Національній Раді (Львів) про становище в містечку Поморянах. У звіті вказано: „Організація міліції поділяється на повітову, міську і сільську” [9: ф. 314, оп.1, спр.55, арк. 116]. Українська міліція в Поморянах була організована за допомогою національно свідомих жителів сіл Богутин та Розгадів [10: 356]. У „Команчанській республіці” на Лемківщині міліцію утворили з представників від селянського господарства [11].

Незважаючи на розмаїття форм і назв, міліція залишалася тільки громадським органом, який разом із жандармерією був покликаний стати на сторожі суспільного порядку. Як зазначала Радехівська повітова військова команда, до міліції набирали лише „людей нездібних до військової служби” [9: ф. 314, спр. 55, арк. 73]. У звіті повітового комісара Підгаєцького повіту від 9 листопада 1918 р. зазначено, що місцева міліція формувалася під безпосереднім керівництвом громадських комісарів як „узброєні нічні варті” [9: ф. 314, спр.55, арк. 57]. Часто міліціонерів обирали на сільських вічах. Про важливість міліцейських органів у сільських місцевостях було наголошено в „Інструкції про організацію сільської міліції”, яку опублікували „Товмацькі вісті”: „Під теперішню важну і переломову хвилю добре зорганізована і здисциплінована міліція є дуже потрібна в кожному селі” [12].

Володимир Клодницький згадував, що він старався в кожному селі організувати із старших чоловіків міліцію, яка б підтримувала правопорядок та головне, не давала б змоги ширитися дезертирству [13]. У Тернополі та „Команчанській республіці” українську міліцію утримували коштами євреїв [6: 178]. Дрогобицька міліція складалася з передміщан Дрогобича, що були в австрійській армії [14]. Міліцейські відділи успішно функціонували в Снятинському повіті [15]. Міліція, яку організували в с. Ульгівка Рава-Руського повіту поручник Володимир Гайванович і підхорунжий Василь Артимович, зайняла магазини австрійської військової господарської команди в с. Угорники на Холмщині й перевела їх до Огнівок [16].

У Самборі на початку листопада ініціативу перехопили поляки. Вони вибрали командантом міської міліції свого представника, але на спільній нараді в магістраті українські лідери запропонували очолити міліцію Маційовичу, національно свідомому українцеві, військовому старшині, і поляки були змушені погодитися. Маючи підтримку, українські провідники міста перебрали урядування від австрійських урядовців [17: 362, 363].

Новий досвід організації сільської міліції запровадили комісари громад у Сокальському повіті. Було вирішено створити міліцію на зразок українських січових організацій, які успішно діяли тут ще до Першої світової війни. Організацію міліції тут очолив Драган, колишній кошовий „Січей”. Перед його двома помічниками, осаулами, було поставлено завдання іздати села для організації органів правопорядку. Вирішено також, що міліція має служити без зброї. Встановлено також факти організації і діяльності в початковий період існування ЗУНР у Львові, Бориславі, Калуші, Коломиї, Станиславові, Тернополі, Чорткові та Щирці єврейської міліції [6: 172; 2: 113]. Місцеві відділи міліції поряд із жандармерією діяли до самого кінця існування ЗУНР.

Необхідно визнати і поодинокі факти неправомірних дій української міліції в цей період. Володимир Бірчак відзначав, що у Дрогобичі понад сто міліціонерів наводили порядок, але на

їхні дії скаржилося населення. Було зафіксовано випадки, коли міліціонери у Дрогобичі брали від місцевих євреїв хабарі за „гешефти” [18].

Одночасно з українськими, тоді ж власні органи охорони суспільного порядку у Львові створювали поляки, що не суперечило законодавству ЗУНР. На початку листопада вони розпочали формування міліції у Львові, Перемишлі, Дрогобичі та інших містах. Першим її львівським командантом став Людгер Гроховський. Зауважимо, що загальна міліція „виростала” із секції Залізничної міліції, що містилася на Головному вокзалі; 6 листопада 1918 р. був утворений Комітет Безпеки і Оборони Добра Республіканського, на чолі відділу безпеки став посол до вільного сейму Артур Гансер. Основою цієї охоронної структури спершу була Залізнична міліція обивательська, яка охоплювала п'ять привокзальних районів. Така ситуація тривала до 5 грудня 1918 р., коли Залізничну міліцію реформували в Міську Стражу Обивательську [9: ф. 257, оп. 2, спр. 1081, арк. 2]. Подібним чином було створено міліцію на всій території відроджуваної Польської держави.

Народна міліція в ЗУНР-ЗОУНР була аполітичною. Вона не підпорядковувалася жодній із партій і стояла на захисті інтересів місцевого населення. Натомість у деяких польських містах міліція деякий час залежала від керівництва Польської Партії Соціалістичної.

Одночасно із жандармерією та міліцією на території ЗУНР паралельно функціонували військові органи правопорядку – вартівні та поліція. В Галицькій Армії діяла польова сторожа, а на залізниці – окрема залізнична жандармерія.

Отже, після Листопадового повстання формування української жандармерії супроводжувалося роззброєнням австрійських відділень та їх українізацією. У перші тижні цей процес відбувався переважно стихійно, часто на розсуд місцевої адміністрації. Однак завдяки самовідданим діям українських жовнірів, селян та робітників загалом удалося зберегти правопорядок і уникнути кровопролиття в момент революційного зриву. Важливу роль у забезпеченні правопорядку в місцевостях відіграла народна міліція, яка допомагала державній жандармерії та Польській сторожі Галицької Армії.

Список використаних джерел

1. Вівчаренко О., Тищик Б. Західно-Українська Народна Республіка. – Коломия: Світ, 1993. – 120 с. 2. Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1995. – 368 с. 3. Макарчук С. Українська Республіка Галичан. – Львів: Світ, 1997. – 182 с. 4. Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1998. – 488 с. 5. Західно-Українська Народна Республіка. Документи і матеріали / Наук. ред. О. Карпенко. Т.1. – Івано-Франківськ: Плай, 2001. – 360 с. 6. Павлишин О. Організація цивільної влади ЗУНР в повітах Галичини (листопад-грудень 1918 року) // Україна модерна. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 1999. – Ч.2-3. – С. 138-141. 7. Міліція України: Історичні нариси. Портрети. Події / Гол. ред. Ю. Смирнов. – Київ: Юрінком, 2002. – 888 с. 8. Михайленко П., Кондратьєв Я. Історія міліції України в документах і матеріалах. Т.1 (1917–1925). – Київ: Генеза, 1997. – 504 с. 9. Державний архів Львівської області. – Ф. 314. – Оп. – 1. – Спр. 55. 10. Зборівщина. Над берегами Серету, Стрипи і Золотої Липи. Історично-мемуарний і літературний збірник / Редакційна Колегія Богдан Гошовський, Василь Верига, Антін Жуковський. – Торонто – Нью-Йорк – Париж – Сідней: Видання Комітетів Зборівщини, 1985 (Український архів НТШ. – Т. XXXVIII). – 702 с. 11. Коковський Ф. Лемківські республіки у 1918-1919 роках // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1935 рік. – Львів, 1934. – С. 115-118. 12. Товмацькі вісти. – 1919. – 3 січня. 13. Клодницький В. Кінець 1918 року в Товмаччині // Альманах Станіславівської землі. Збірник матеріалів до історії Станіслава і Станіславщини / Ред. Б.Кравців). – Т. 1. – Нью-Йорк –Торонто – Мюнхен, 1975. – С. 858-863. 14. Бірчак В. Дрогобицький бунт // Діло. – 1929. – 23 серпня. 15. Нове життя. – 1918. – 12 грудня. 16. Божик С. Шляхом слави 9-ої Бригади УГА // Літопис Червоної Калини. – 1934 – Ч. 4. – С. 8-9. 17. Гуцуляк М. Перший Листопад 1918 року на західних землях України. – Київ: Либідь, 1993. – 408 с. 18. Бірчак В. Дрогобицький бунт (Частина споминів) // Вісник. – Львів, 1936. – С. 340-343.

Dmytro FUTULUYCHUK

FOTMATION AND ACTIVITY OF THE PUBLIC AGENCIES OF SELF-DEFENCE ON THE TERRITORY OF ZUNR (WUPR – WEST-UKRAINIAN PEOPLE'S REPUBLIC)

The paper analyses the activity of militia in the process state formation of West – Ukrainian People's Republic (1918–1919).

УДК 94(477)

Олег ПОЛЯНСЬКИЙ

ЗАХІДНО-УКРАЇНСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РР.

У статті аналізуються важливі аспекти актуальної наукової проблеми „Українська національна революція 1917–1921 рр. і місце в ній ЗУНР”.

Прагнення українців до власної державності свій найяскравіший вияв знайшло у трьох українських національних революціях: середини XVII ст., 1917–1921 рр. та кінця 80-х – 1996 рр. Особлива роль у відродженні української державності у XX ст. належить Другій українській національній революції 1917–1921 рр., складовою частиною якої були листопадові події 1918 р. на західноукраїнських землях. В ході революції було зроблено спробу створити в Україні національну державність у формі Української Народної Республіки, Гетьманської монархічної держави, Західно – Української Народної Республіки.

Проблематиці історії ЗУНР в сучасній українській історіографії присвячено в основному праці дослідників західного регіону України. Це, зокрема, роботи О. Карпенка „До питання про характер революційного руху в Східній Галичині у 1918 р.” [1], „Листопадова національно-демократична революція на західноукраїнських землях” [2]; М. Литвина та К. Науменка „Історія ЗУНР” [3]; М. Литвина „Українсько-польська війна 1918-1919 рр.” [4]; С. Макарчука „Українська Республіка Галичан. Нариси про ЗУНР” [5]; Б.Тищика та О. Вівчаренка „Західноукраїнська Народна Республіка. 1918-1923рр.” [6]; О. Полянського „Західна Україна у двох революціях: 1848-1918рр.” [7]; Я. Дашкевича „Західноукраїнська Народна Республіка: позитивний і негативний досвід” [8]; В. Мороза „Історія Західно – Української Народної Республіки” [9] та ін.

Необхідно наголосити, що вихідними, концептуальними положеннями при розгляді даної теми є теза про те, що національне відродження більшості слов'янських народів відбулося внаслідок активізації національного руху, яке, поруч з іншими факторами, привело до розпаду двох імперій – Російської Романових та Австро-Угорської Габсбургів. На жаль, національно-державне відродження українського народу не завжди знаходило розуміння тих же слов'янських народів, в контексті ЗУНР – польського, а в контексті взагалі української національної революції – російського. Крім того, важливо підкреслити, що боротьба українців за свою національну державність проходила не під Варшавою і Москвою, а під Львовом і Києвом, тобто на своїй етнічній території.

Аналізуючи події Другої української національної революції, хочемо звернути увагу на її специфічні особливості, які полягали насамперед в територіальній роз'єднаності українських земель і входженню їх до складу двох різних імперій – Російської та Австро-Угорської. Цим значною мірою визначалося те, що політичний провід українства не мав єдиної політичної платформи, був різновекторним. До того ж, ситуація ускладнювалася фактичною антиукраїнською діяльністю загальноросійських політичних партій, зокрема більшовицької. Недостатнім був й рівень національної свідомості широких народних мас, особливо в Наддніпрянській Україні. Крім того, економічний потенціал України був підпорядкований інтересам Росії, Австрії та інших держав. На відміну від національної Української Греко-Католицької Церкви, Православна церква, крім своїх безпосередніх душпастирських обов'язків, була знаряддям русифікації українців. В результаті, у Другій українській національній революції можна виділити дві складові – події на східноукраїнських та західноукраїнських землях.

Причому те, що відбувалося в листопадові дні 1918 р. на західноукраїнських землях це не т. зв. „зрив”, „чин”, „переворот”, а національно-демократична революція, в результаті якої було повалено іноземне (австрійське) поневолення і проголошено ще одну національну державність – ЗУНР. Виникнення ЗУНР – це закономірний, хоч до певної міри і алогічний, результат внутрішньополітичного і зовнішньополітичного становища українських земель.

Для всебічного аналізу Листопадової національно-демократичної революції 1918 р. варто згадати її основні віхи. Отже, внутрішньополітичне і міжнародне становище Австро-Угорщини восени 1918 р. свідчило, що вона стоїть на порозі розпаду. У зв'язку з цим західноукраїнські громадсько-політичні діячі вирішили скликати у Львові спеціальну нараду для обговорення ситуації і вироблення програми подальших дій. 18 жовтня 1918 р. така нарада відбулася. На ній було утворено Українську Національну Раду, президентом якої обрали Євгена Петрушевича. Наступного дня Українська Національна Рада проголосила на всій українській етнічній території українську державу, яку, щоправда, сподівалася отримати з рук австрійського уряду. Більш реально на справу відродження української державності дивилися військові, зокрема члени Військового комітету на чолі з Д. Вітовським. Саме вони розробили план збройного повстання в ніч з 31 жовтня на 1 листопада 1918 р., з метою повалення австрійської влади і встановлення влади української. Згідно з планом на ранок 1 листопада і в наступні кілька днів українці взяли в краї владу у свої руки.

Першого та п'ятого листопада появились перші відозви та програмна декларація української влади. У них проголошувалося основні принципи внутрішньої і зовнішньої політики молоді держави. Оскільки Українська Національна Рада трансформувалася в законодавчий орган влади, дев'ятого листопада було створено виконавчу структуру – офіційний уряд під назвою Державний Секретаріат, який на початках очолив К. Левицький. Тринадцятого листопада було прийнято і затверджено Конституцію новоствореної держави, яка отримала назву – Західно-Українська Народна Республіка. Вона займала площу 70 тис. км², мала 6 млн. населення, з яких 71% становили українці, 14% – поляки, 13% – євреї і 2% припадало на інші національності. Але розбудова української державності зустріла шалений опір польських окупантів, які розглядали західноукраїнські землі як свої території й розв'язали польсько-українську війну. При підтримці Франції вона закінчилася перемогою Польщі в липні 1919 року. ЗУНР впала, а її територію знову загарбали поляки. Це загальновідомі факти. Сьогодні нас повинні цікавити більш глибокі процеси – причини поразки, уроки та історичне значення ЗУНР.

Насамперед зазначимо, що загарбання Галичини і Волині поляками, падіння ЗУНР зменшило шанси на перемогу української національної революції взагалі й УНР зокрема. Можливо, коли б встояла ЗУНР, то могла б вистояти і вся Україна, адже попри всі недоліки західноукраїнська держава, у порівнянні із східноукраїнською, була організована значно краще, мала боєздатну, майже п'ятдесятитисячну армію. Дисциплінованість, висока національна свідомість галицьких українців різко контрастувала з різновекторними симпатіями наддніпрянців, їхніми федералістично-автономістичними ілюзіями і т. д.

Мусимо звернути увагу на ще один принциповий аспект. Так, Польща виграла протистояння з українцями і завоювала собі західноукраїнські землі, які по-шовіністичному назвала „Кресами”, „Малопольською всходньою”. Але разом з тим, поваливши ЗУНР, фактично сприяла посиленню більшовицького режиму, майбутньої радянської імперії. А через якихось двадцять років, тобто у вересні 1939 р., Польща сама стала жертвою цієї імперії. Так-що з історичної перспективи це була „Піррова перемога”.

А тепер давайте розглянемо детальніше причини поразки, уроки та історичне значення ЗУНР. В цьому плані потрібно проаналізувати роль внутрішніх і зовнішніх факторів у поразці ЗУНР. На жаль, мусимо констатувати фактичну невідповідність українського суспільства до боротьби і будівництва незалежної держави. Українське суспільство було неструктурованим, його соціальна структура була незавершеною і неповною, відчувалася відсутність підготованих національних кадрів держслужбовців усіх рівнів, брак офіцерського (старшинського) корпусу вищого рівня в УГА. Політична платформа тодішніх провідників була нечіткою. Негативний вплив справляв австрославизм старшого покоління галицького політикуму, в результаті лише незначна його частина прагнула об'єднання з українською державою на Наддніпрянщині.

І все ж, головну роль у поразці ЗУНР відіграв зовнішній фактор – агресія з боку Польщі, якій велику допомогу надавали країни Антанти, в першу чергу Франція. Очевидно, що певний вплив на події в Галичині справляла складна ситуація на Наддніпрянщині, де національна держава – УНР зазнавала поразок від більшовиків. Дослідники вважають, що „поразки, завдані УНР російсько-більшовицькою Червоною Армією, потягнули за собою і поразки Галицької Армії на польсько-українському та інших фронтах”. Зрештою, і кількісно, і якісно збройні сили Польщі мали перевагу над УГА. Таким чином, вкрай несприятливою для ЗУНР була міжнарод-

на кон'юктура. Як зазначає відомий дослідник М. Литвин: „для Заходу постає необхідність надійного захисту Європи від більшовицької експансії. В ході пошуку захисних альтернатив Антанта врешті-решт віддала перевагу національно сконсолідованій Польщі. На завершальному етапі війни, коли загроза більшовизму для Європи стає реальною, Захід остаточно зробив вибір на користь Польщі. Охоплена полум'ям громадянської війни Україна вважалася ненадійним союзником у протибільшовицькій боротьбі. Отож, національно-територіальні інтереси українців були принесені в жертву задля побудови надійного антикомуністичного бар'єру на сході Європи”.

Унаслідок, крім претензій Польщі на Східну Галичину, висунули свої анексіоністські плани Румунія на Північну Буковину, Угорщина та Чехословаччина на Закарпаття. Тому, коли говоримо про Другу українську національну революцію та її шанси на перемогу, маємо розуміти, що війна на чотири-п'ять фронтів: проти „червоної” і „білої” Росії на півдні і півночі, поляків на заході, румунів і угорців на південному заході, виявилася понад сили української нації. На жаль, в умовах смертельної небезпеки українські політичні сили так і не зуміли консолідуватися, об'єднати зусилля наддніпрянців і наддністрянців й в результаті втратили національні держави по цей і по той бік Збруча.

Незважаючи на поразку і падіння, ЗУНР не просто відіграла важливу роль в історії українського державотворення, а й дала суттєві повчальні уроки для сьогодення, має непересічне історичне значення. По-перше, ЗУНР засвідчила, що повноцінна незалежна держава може утвердитися на всіх або більшості етнічних територій українського народу. Тобто, неможливо збудувати державу на якомусь, нехай і доволі обширному регіоні українських земель.

По-друге, для перемоги національної революції і будівництва держави необхідні сприятливі внутрішні і зовнішні фактори, тобто насамперед готовність самого суспільства до державотворчих процесів і сприятлива міжнародна кон'юктура.

По-третє, потрібно мати чітку, зрозумілу всьому народові (і корисну йому) державотворчу програму.

По-четверте, ця програма може бути реалізована при наявності високопрофесійних, патріотичних національних кадрів.

По-п'яте, гарантом усіх державотворчих процесів має бути національна армія, в якій не лише розмовляють, а й думають по-українськи.

Список використаних джерел

1. Карпенко О. До питання про характер революційного руху в Східній Галичині у 1918 р. // З історії західноукраїнських земель. Вип. 1. – К., 1957. – С. 59-90.
2. Карпенко О. Листопадова національно-демократична революція на західноукраїнських землях // УГЖ, 1993, № 1. – С. 37-45.
3. Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. – Львів, 1995. – 368с.
4. Литвин М. Українсько-польська війна 1918-1919 рр. – Львів. – 488с.
5. Макаруч С. Українська Республіка Галичан. Нариси про ЗУНР. – Львів, 1997. – 192с.
6. Тищик Б., Вівчаренко О. Західно – Українська Народна Республіка. – Коломия, 1993. – 118с.
7. Полянський О. Західна Україна у двох революціях: 1848-1918. – Тернопіль, 1998. – С. 27-50.
8. Дашкевич Я. Західноукраїнська Народна Республіка: позитивний і негативний досвід // Шлях перемоги, 1998, № 43.
9. Мороз В. Історія Західно – Української Народної Республіки // Мандрівець, 1999, № 2. – С. 7-20; № 3. – С. 3-8.

Oleh POLYANSKYI

WEST-UKRAINIAN PEOPLE'S REPUBLIC IN THE CONTEXT OF THE UKRAINIAN NATIONAL REVOLUTION (1917–1921)

The paper presents the analysis of the important aspects of the urgent scientific problem such as „Ukrainian National Revolution, 1917–1921 and role of West-Ukrainian People's Republic in it”.

УДК 94.478

Василь ШЕПЕТЮК

УРОКИ ЗУНР І ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

У статті аналізуються такі уроки ЗУНР, як залежність національного державотворення від національної консолідації; необхідність розбудови національної держави власними руками; наступальний характер цього процесу і зумовленість вибору форми держави політичними обставинами.

З порога двадцять першого століття історія ЗУНР, як один з найяскравіших проявів українського національно-визвольного руху минулого століття, потребує певного теоретичного і прикладного осмислення із погляду її уроків, що дають можливість завдяки як позитивному, так і негативному досвіду учасників подій 1918–1919 років, зробити певні висновки щодо правильних орієнтацій у складних лабіринтах сучасного українського державотворення. Історична пам'ять щодо ЗУНР покликана не лише нагадувати про бурхливі революційні події на західноукраїнських землях після Першої світової війни, а й застерігати все нові й нові покоління творців української державної історії від невважених кроків. Уроки ЗУНР – то своєрідний дороговказ у справі розв'язання багатьох проблем розбудови сучасної нашої держави.

Які ж уроки ЗУНР можна виділити і як їх стикувати з проблемами сучасного українського державотворення?

Перший урок полягає в тому, що успіх будь-якого національного державотворення адекватно залежить від рівня національної консолідації. Події української політичної історії різних політичних епох, а саме – „весна народів” в Галичині, Буковині, Закарпатті, листопадова 1918 року національно-визвольна революція в західноукраїнських землях, події кінця вісімдесятих-початку дев'яностих років двадцятого століття, які породили новітню українську державу на руїнах Радянського Союзу, дають підстави зробити висновок про те, що спроби українців витворити власну державу часто більше залежали не стільки від високого рівня національної консолідації, вони не були продуктом внутрішньосупільної детонації, а скоріше всього зовнішніх обставин. Нестиккування рівня національної консолідації з бажаннями і діями окремої, національно свідомої частини українського суспільства прирікали величну справу українського державотворення на тривалий, складний процес. Дана проблема, як у дзеркалі, досить помітно виглядає, коли подивитись на історію ЗУНР через призму ставлення різних політичних сил краю до перспектив Листопадової 1918 року революції. Можна погодитись з В.Веригією, який вважає, що не лише полонофільська, але й старорусинська (москвофільська) течія сприйняла появу ЗУНР деструктивно, всіляко перешкоджала утвердженню її легімітації, закликаючи Антанту не визнавати регіонального українського державного утворення із-за, мовляв, австро-німецького походження цього утворення [1:468-471].

Деструктивну позицію щодо ЗУНР – ЗОУНР зайняла й ліва частина тогочасного галицько-українського політикуму. Маються на увазі близький до комуністів Селянсько-робітничий союз, який на Трудовому з'їзді у Станіславі 30 березня 1919 року заявляв про невизнання УН Ради як буржуазної [1:496], а також Комуністична партія Східної Галичини, що з'явилась на світ у лютому 1919 року, вилупившись з так званої Інтернаціональної соціал-демократії Галичини. До речі, ліві сили інспірували Дрогобицьке повстання 14-15 квітня 1919 року, котре стало ударом в спину молодій українській державі, що вела кровопролитну війну з поляками.

Проблема національної консолідації щодо ЗУНР має не тільки внутрішню галицьку сторону, але й загальноукраїнську, що знайшла своє вираження в непорозуміннях між соціалістичним урядом УНР і національно-демократичним керівництвом ЗОУНР. Непорозуміння між Києвом та Станіславом нуртувало часті непорозуміння між київським соціал-демократичним і місцевим галицьким урядами. Як свідчать факти, в ЗОУНР протягом її існування мали місце 2

спроби державного перевороту, аби реалізувати план соціалістичних провідників УНР привести до влади в західній області соціалістів.

Суперечності між Директорією і Урядом повноважного диктатора стимулювалися й польською орієнтацією С.Петлюри, що в кінцевому рахунку привело до денонсації урядом Є.Петрушевича Акту Злуки.

На жаль, внутрішньонаціональні суперечності періоду української революції 1917-1921 років не належним чином беруться до уваги провідниками сучасної української історії, про що свідчать баталії щодо політичної реформи в Україні.

Другий урок ЗУНР випливає з того, що національна держава має утверджуватися власними руками, а не сподіваннями на благі наміри інших держав. Мусимо зауважити, що державні провідники ЗУНР часто опинялися в полоні зовнішньополітичного романтизму, довіряючись спочатку австрійським [3:172] обіцянкам, а згодом і дипломатичним маніпуляціям країн Антанти [3:189-190] щодо самовизначення краю. Згодом світ пересвідчився, що Європа рішенням Паризької мирної конференції 1919 року фактично поставила хрест на домаганнях західних українців. Польща приєднала до себе Галичину і Волинь, Румунія – Буковину, Чехословаччина – Закарпаття. Європа була не зацікавлена в ЗУНР. Виходячи з доктрини санітарного кордону, аби себе відгородити від комуністичного Радянського Союзу, вона сприяла падінню ЗУНР. Неодноразові звернення уряду Петрушевича як до Клемансо так і до Вільсона сподіваних результатів не дали.

Цей урок дуже актуальний зараз. Адже маємо аналогічну ситуацію, коли після того, як Україна на початку дев'яностих років добровільно відмовилась від ядерної зброї, держави світового ядерного клубу мали гарантувати їй національну безпеку, замість цього одна з них, Росія, має територіальні претензії до нашої української землі. Звідси мусимо зрозуміти, що в зовнішній політиці „немає ні друзів, ні ворогів, а є лише інтереси.”

Третій урок ЗУНР засвідчує те, що утвердження незалежної держави можливе у випадку наступального, а не оборонного характеру державотворчих процесів, особливо тих, які стосуються військового будівництва. В даному випадку історія ЗУНР є дуже повчальною. Приймаючи важливі політичні рішення, керівники української республіки галичан часто вагались, давали можливість супротивній стороні швидко отямлюватись. Коли 1 листопада 1918 року Військовий комітет взяв владу у Львові, то перебирання влади в повітах не відбулось так швидко. На нашу думку, паралельно з встановленням революційної влади треба було негайно ввести надзвичайний стан з метою нейтралізації підіривних дій противника. Надзвичайний стан запровадили у Львові лише 5 листопада. А уряд ЗУНР був сформований лише 9 листопада 1918 року.

Під час українсько-польської війни далися взнаки і прорахунки військово-тактичного плану. Не було встановлено контроль над важливими залізничними комунікаціями, місцями складування зброї, що допомогло польському війську швидко просунутись у глиб території ЗУНР. При відступі Галицької армії варто було щодо окупованих територій застосувати тактику партизанської війни. Як засвідчує досвід багатьох країн, остання може при певних умовах мати певний позитив.

Гіркий досвід ЗУНР щодо вище сформульованого уроку повчальний для нас тим, що млявість та нерішучість, плентання в хвості подій, а не упереджувальні дії, часто зводили нанівець добрі державницькі домагання не одного покоління українців.

Нарешті, четвертий урок ЗУНР бачиться нами в площині того, що поєднання демократичної моделі державного правління, при всій повазі до нього, з умовами війни є абсурдним. Надмірне захоплення лідерів ЗУНР демократією, їхня ліберальна зашореність суттєво вплинули на процес краху ЗУНР, яка не спромоглася створити сильну структуру централізованої державної влади, що зумовлювалось потребами воєнного стану. Певний період часу ЗУНР функціонувала як парламентська республіка [2: 96]. Це заважало оперативному прийняттю важливих політичних рішень. На відміну від ЗУНР, Польща запровадила „Начальне” правління Ю.Пілсудського. З часом життя примусило керівництво УН Ради створити спеціальний орган державної влади – Виділ-президію [2: 97], а в кінцевому рахунку всю повноту влади передати повноважному диктаторові Є.Петрушевичу. Це сталося 9 червня 1919 року. Таким чином, ЗУНР змушена була перейти від режиму парламентської до режиму президентської республіки.

Звідси можна говорити про те, що запровадження тієї чи іншої моделі державного правління мусить виходити із того, наскільки внутрішні та зовнішньополітичні обставини дозволяють це робити.

Список використаних джерел

1. Верига В. Визвольні змагання в Україні: 1914–1923 рр. у 2-х томах. Т.1. – Львів, 1998. – 524 с. 2. Конституційні Акти України: 1917-1920. – К., 1992. – 272 с. 3. Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття. – К., 1994. – 413 с.

Vasyl SHEPETUK

EXPERIENCE OF ZUNR AND PROBLEMS OF MODERN
UKRAINIAN STATE FOUNDATION

In the article the following experience of ZUNR is analyzed: depending of national state foundation from national consolidation; the necessity of formation of the state by ourselves; aggressive character of the process and determination of the state forms by political conditions.

УДК 94(477)

Микола МУШИНКА

ДОНЬКА ПРО СІМ'Ю ОСТАПЧУКІВ – ВИХІДЦІВ З ТЕРНОПІЛЬЩИНИ

Ім'я тернопільчанина Яцька Остапчука (1873-1959) – депутата австрійського парламенту, засновника та першого голову Соціал-демократичної партії Закарпатської України – доволі відоме. Менш відоме ім'я його сина Дмитра Остапчука (1902-1939) – учасника боротьби за Карпатську Україну, замученого угорськими терористами. А на Тернопільщині зовсім невідоме ім'я дружини Дмитра Остапчука тернопільчанки Анни Остапчук-Кальби (1901-1992) – учительки та славної вишивальниці, вишивки якої знаходяться в багатьох музеях і приватних колекціях Словаччини, США, Канади, Італії, Франції та інших країн. Про цих трьох людей розповіла донька Дмитра і Анни Остапчук Марія Мешко пенсіонерка у Словаччині в інтерв'ю для прямиєвської газети „Нове життя” (2003, № 41-44).

Гадаю, що її слова охоче прочитають і читачі Тернопільщини.

Що для вас значить поняття „Моя мама”?

Життя моєї мами було дуже важким. Вона народилася в с. Тарасівка на Тернопільщині 8 січня 1901 року, однак там прожила лише роки дитинства та юності. Після закінчення учительської семінарії в Тернополі, вона була змушена вчителювати в глибині Польщі, в чужому середовищі, бо свідомих українських учителів польська влада посилювала далеко від свого народу. Вийшла перший раз заміж, вродилася в них дівчинка, але в короткі часі померла, а після трьох років щасливого подружнього життя помер і чоловік. Через пару літ вона знов вийшла заміж за хлопця із сусіднього села, Луб'янки Нижньої Дмитра Остапчука, батько якого Яцько Остапчук (1873-1959) був послом за Галичину в австрійському парламенті від Української Радикальної партії (1907-1911). Дідо, після закінчення парламентського мандату 1911 р. купив невеличкий маєток у Вишній Радвані і переселився туди. Після Першої світової війни він переселився на Закарпаття, де заснував та очолив Українську соціал-демократичну партію в Підкарпатській Русі, був співзасновником товариства „Просвіта” та брав активну участь в усіх організаціях української орієнтації. Після недовгого перебування в Ужгороді дід переселився в с. Страбичево Берегівської жупи, де теж купив невеличкий маєток. Пізніше він притяг туди цілу нашу сім'ю. Із Страбичева ми переселилися у Великі Лучки, де батько вчителював, заснував пласт та провадив широку позашкільну культурно-просвітню роботу в селі. В

1929 р. мама нострифікувала диплом і разом з батьком вчителювала в Зняцеві біля Мукачева. Потім ми переселилися назад до Страбичева, а накінець до Кобилецької Поляни на Гуцульщині.

Як Вам запам'яталось перебування на Закарпатській Україні?

Я народилася у Великих Лучках, брат – в Зняцеві, а наймолодша сестра – в Кобилецькій Поляні. В Кобилецькій Поляні ми жили серед чудової природи. Було то велике село. Крім нашої української школи там була ще малярська та чеська, а ще й жида там мали якусь малу школу. Батьки любили природу, то й нас завжди брали з собою до природи. Завдяки дідові, на Закарпатті жила майже вся його родина. Одна батькова сестра вчила в Косівській Поляні, друга – в Рахові. То й до них ми часто ходили пішки через гори. В Трибушанах (тепер Ділове) вчителював батьків брат, так що і туди ми їздили, але вже поїздом. Батьки не мали багато вільного часу, бо крім вчительської праці мали повно позашкільної. До нас у Кобилецьку Полянину часто приїжджав театр „Нова сцена” з режисером п. Юрієм Шерегієм – добрим приятелем батьків. Батько з учнями побудував сцену в найбільшому класі, бо і він часто приготував з молоддю різні вистави. Пригадую на бистру ріку Шопурку, до котрої ми ходили купатися. Часто ми ходили на Боркут, звідки приносили мінеральну воду. Батьки дали нам в Ясіню зготовити гуцульські народні строї, в котрих ми йшли на Великдень до церкви або на якісь свята. Я ще свій маю дотепер. На Закарпаття маю гарні спогади аж до дня, який став для нас (а найбільше для нашої мами) трагічним на ціле життя. Той день був 23 березень 1939 р., коли малярська орда замордувала нашого батька, якому не було ще 37 років.

За що і при яких умовах загинув Вам батько? Як він запам'ятовся Вам?

Мій батько загинув у тих днях, коли малярські терористи з допомогою жандармів та вояків на Закарпатті робили жахливі речі: мордували українців та розстрілювали їх без жодного суду. Мама радила батькові втекти, так як багато інших зробило. Батько не хотів і казав: „Я нічого злого не робив, лиш працював з своїм народом”. 22 березня після обіду до нас прийшли малярські вояки та якісь міські маляри. Перевернули цілу квартиру вгору ногами. Нас, дітей, поставили до кутка в кухні. Брат і сестра були перелякані й дуже плакали. Коли крім портрету Волошина нічого не знайшли, то забрали з собою батька, ніби на якісь вислухи до Бичкова. Він ще встиг закликати на мене (бо видів що тримаю сестру на руках, бо дуже плакала): „Лялечко, уважай на дітей!”. Я сама ще була дитиною, але з того часу мусила роздумувати вже як доросла, бо мама крім нас нікого не мала. Мама плачучи побігла за батьком аж до вузькоколійної залізниці, якою його повезли на дрезині.

На другий день, після страшного мордування в гімнастичній салі (котра була переповнена січовиками, селянами, інтелігенцією) мого батька й інженера Литвицького вивели на горбок коло православної церкви і казали втікати, а чотири вояки стріляли в них. Микола Литвицький обернувся і впав, бо стрілили йому в голову. Батько поранений біг городами (був сильний) і упав аж на подвір'ї Куцинів. Там його маляри багнетами добили і хотіли заграбати на дворі, але люди впросили, щоби обидвох поховали в кінці города за плотом. Там вони лежали до 10 листопада 1990 р., коли за допомогою „Руху” та моєї двоюрідної сестри доц. Олі Сидор з Ужгороду вдалося їх обох перехоронити за греко-католицьким обрядом на новому цвинтарі у Великому Бичкові.

31 березня 1939 р. угорська влада декретом звільнила з учительської служби маму і покійного батька. Смертного листа угорські органи не видали нам досьгодні, так що мама ніколи не могла дістати ні вдівське, ні сирітське. Коли в 1992 році угорський парламент прийняв закон про фінансове відшкодування тих осіб (або їх потомків), які постраждали з політичних причин в період панування в Угорщині фашистського уряду Гортія, мій чоловік в моєму імені подав угорською мовою відповідну заяву до угорського уряду. Йому відповіли, що заява не обґрунтована і її відхилили. Він в законному терміні подав відкликання, однак між часом помер. На підставі цього відкликання мене покликали у вищий будапештський суд. Не знаючи угорської мови, я найняла у Словаччині перекладача і разом з ним та завіреними письмовими заявами свідків вбивства мого батька угорськими солдатами, поїхала в Будапешт. Суддя-жінка (крім неї в залі суду нікого не було) сказала мені, що ці свідчення недостатні. Мовляв, я повинна протягом шістьох місяців посередництвом словацьких органів знайти в угорських військових архівах документи про батькову насильну смерть. Таке нелюдське ставлення до мене й до пам'яті

мого покійного батька, мене образило до глибини душі і я повернулася додому ні з чим. Не повернули мені навіть документи, які я долучила до заяви. Шкода лише невеликих грошей, які я поклала в цю справу. І все марно! Де добитися правди?

Коли, як і до кого ви переселилися на Пряшівщину?

Коли маму звільнили з учительської служби, вона попросила евакуаційну комісію у Великому Бичкові, щоби нас пропустили на Словаччину. Батько мав „домівське право” у Великій Радвані, а мама знала, що на Пряшівщині живуть русини-українці. Вона рахувала з тим, що там знайде роботу. 1 травня 1939 р. ми виїхали з якимсь транспортом, котрий віз чехів до Протекторату. Ми їхали через Будапешт та Відень. У Відні батьковій сестрі Олі вдалося дістати нас з того транспорту і відвезти до другої сестри (нашої тітки) Анди Науменкової в Братиславу. Вони ще раніше приїхали із Карпатської України. Мама там пробула лише коротко. Сестра Ярослава Поповець з чоловіком Михайлом запросили її на якийсь час до Цигелки Бардіївського округу, де вони обоє вчителювали. Та вже 16 січня 1940 року мама переселилася в Чертіжне, де вчила аж до пенсії у 1961 р. Короткий час вчителювала і в Габурі. На пенсії жила ще десять років у Чертіжному, а потім я забрала її до себе у Прієвідзу.

Чертіжне є село, з якого вийшло чи не найбільше інтелігенції. Хто з її учнів досяг найвищих посад в громадському житті та якою була її позашкільна робота?

Десь я читала, що 34 її учні стали педагогами. Це – немало! Між ними є і професори: Ілько Галайда, Павло Маркович, М. Пачута, М. Гринько та інші. Є між її учнями і лікарі: Микола Філіп, Павло Мельничак та інші. Мама багато працювала в позашкільній роботі. Заснувала в селі курси художньої вишивки, хорівий колектив, який з великим успіхом виступав у вишиваних блузках. Пригадую, що на якомусь фестивалі в Меджилабірцях він виконав пісню „Боже Великий єдиний нам Україну храни!” (правда замість „нам Україну” діти співали „нашу країну”). Дітям та їх батькам вона багато читала та розказувала про Т. Шевченка, І. Франка, Лесю Українку. Готувала програми з українськими піснями та гімнастичними вправами.

Коли мама почала вишивати і як би Ви охарактеризували її „стиль” вишивання?

Мама почала вишивати як дванадцятирічна дівчина. Тоді вона була вже сиротою. Дідусь помер молодим, а бабуні в Галичині зістало шестеро сиріт. Мама належала до старших дітей (була, думаю, другою). З того видно, що її митарство тягнулося від дитячих літ.

Вишивала хрестиком, низинкою, гладю. Зразки збирала скрізь куди лише прийшла, інколи й на смітниках. Вишивки були її світом, її життям.

Багато вишивок вона засвоїла від закарпатських гуцулок. В Кобилецькій Полянці одна дівчина вишила та подарувала мамі прекрасну подушку. Мама її шанувала як якийсь талісман. Коли померла, я цю прекрасну подушку поклала до труни під її голову.

Де знаходяться вишивки Вашої мами?

Вона їх роздала своїм дітям, внукам, родині, приятелям, а коли вже не сходилися кінці з кінцями – продавала. Кілька вишивок від неї закупив Музей української культури у Свиднику. Будучи на пенсії, вона двічі їздила до сина Ігоря та дочки Оксани в США. І всякий раз брала із собою в подарунок вишивки. Я також вже багато не маю, бо в 1985 р. мій син з жінкою опинилися в таборі в Італії, де в них народилася дитина. Життя там було тяжке. Я мала можливість передавати їм посилки через знайомих. Найчастіше я їм висилала мамині вишивки, які вони там продавали, щоб пережити ці тяжкі часи.

Чи утримувала мама зв'язки з рідною Тернопільщиною та Україною взагалі?

Мама дуже терпіла тим, що не могла поїхати до Галичини, де жила її старенька 85-річна мати. На всі її прохання відвідати маму й могилу чоловіка, Міністерство закордонних справ у Празі відповідало: „Її мама жила у великих злиднях, бо двох її синів вивезли в Сибір, а 24-річну внучку – в Караганду. Один син там загинув, другий повернувся з підломленим здоров'ям і теж скоро помер. Бабусю вигнали з її власної хати, до якої поселили колгоспних качок. Мама і тітка Ярослава допомагали їй як могли, найчастіше посередництвом студентів, що вчилися в Радянському Союзі, бо висилати гроші або посилки поштою невільно було. Десь у 1968 році мамі дозволили поїхати додому, але в рідному селі вона знайшла лише мамину могилу.

Як мама проводила час на пенсії, де коли і як померла?

На пенсії мама прожила ще десять років в Чертіжні. Дальший 21 рік прожила в Прієвідзі, бо я тут мешкала вже від 1950 р. Вона дуже тяжко привикала тут. Тужила за чертіжнями та чертіжнянським повітрям. Час від часу заходили до неї знайомі учителі, або і чертіжняни, які

були на лікуванні в Бойніцях або переїжджали через Прієвідзу. Були й такі, як учителька Марія Бохина, яка спеціально приїхала з Пряшева її відвідати. Часто її відвідувала сестра Ярослава з Пряшева, хрещений син Ярослав Поповець та діти її братів з Галичини. На пенсії в Прієвідзі вона багато читала та ще довго вишивала. Посліднім бажанням мами було, щоб поховати її в Чертіжнім. Померла 11 травня 1992 р. на 91 році. Поховала я її так як вона бажала – в Чертіжнім.

Коломійка про героя Карпатської України Дмитра Остапчука

Ой у нашій руській школі
Помости дубові,
Ой убили Остапчука
Мадяри в Бичкові.

Та як його та й убили,
Дали дома знати,
Та сарака його жінка
Зачала плакати.

Та сарака його жінка
Ще й сараки діти:
„А де ж нам ся, сиротяткам,
В чужині подіти?”

Ляля, Ігор і Оксана:
„Де тато?” – питають.
Ой коли тато в могилі
Уже спочивають.

Записав Іван Глодян 1939 р.
в с. Кобилецька Поляна

Mykola MUSHYNKA

DAUGHTER ABOUT THE OSTAPCHUKS WHO ARE OF TERNOPIL REGION EXTRACTION

The paper presents the interview of Maria Meshko who is the daughter of Dmytro and Anna Ostapchuk, for the newspaper „Nove Zhytta” („The New Life”), Pryashiv (2003, N 41–44).

УДК 94(477.81)

Ярослав ЦЕЦИК

УТВОРЕННЯ ТА ОСНОВНІ НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ УВО – ОУН У ДУБНІВСЬКОМУ ПОВІТІ В 1929-1939 РОКАХ

У цій статті розглядаються утворення та основні напрями діяльності Дубнівської повітової ОУН. Висвітлюється структура даної організації та її вплив на місцеве українське населення Дубнівського повіту. Також висвітлюються ті заходи, які ця організація проводила серед місцевого населення (українського) та досліджуються зв'язки з іншими центрами ОУН, які нелегально діяли в той час як на Волині, так і за її межами.

Актуальністю даного дослідження є проблема утворення та основні напрями діяльності УВО–ОУН на території Дубнівського повіту Волинського воєводства в 1929–1939 рр. Стосунки цієї організації з іншими українськими організаціями і партіями які діяли в цей час на території повіту.

Джерельною базою дослідження є матеріали Державного архіву Рівненської області, в яких висвітлюються основні напрями діяльності УВО – ОУН на Дубенщині в період Польської окупації краю.

Значну частину джерел складають матеріали польських спеціальних служб, які відслідковували та вели боротьбу з даною організацією.

Метою дослідження є висвітлення причин виникнення, структури та основних напрямів діяльності в УВО-ОУН на Дубенщині, впливи організації серед українського населення повіту. В дослідженні приділяється увага причинам поширення націоналістичної ідеології серед українського населення повіту і в першу чергу серед молоді.

Практично з перших днів окупації західноукраїнських земель польською державою тут розпочався процес відвертого національного гноблення українців. Скорочується кількість українських шкіл, переслідуються українська мова і культура, значна частина службовців-українців звільняється із своїх посад – влада замінює їх службовцями-поляками. Наприклад, у серпні 1921 року в Рівному і Здолбунові було звільнено близько 80% залізничників, місця яких зайняли поляки [1: 13–14]. Аналогічні заходи окупаційна влада здійснювала на всій території Волинського воєводства, утвореного в 1921 році.

Зрозуміло, українське населення, передусім його національно найсвідоміші представники, не могли миритися з тим, чинили спротив політиці грубої і жорстокої колонізації. Створюються і діють політичні партії і громадські організації та об'єднання – легальні і нелегальні.

На початку і в середині 20-х років ХХ століття на Дубенщині, яка входила до складу Волинського воєводства, єдиною українською організацією, що мала можливість діяти легально, була лише „Просвіта”. Українські політичні партії заявили про себе у повіті у другій половині 20-х років.

Серед інших політичних структур наприкінці 20-х років на Дубенщині з'явився перший осередок УВО - організації, яка нелегально діяла на західноукраїнських землях з 1920 року. Одним із засновників осередку УВО у повіті (с.Озеряни Варковицької волості) став Ростислав Волошин.

За даними польської поліції, в ніч з 1-го на 2-ге квітня 1929 року в хаті, де проживали батьки Р. Волошина, відбулись збори УВО, на яких були присутні не лише місцеві активісти організації, але й двоє студентів зі Львова (прізвища встановлені не були) і вчитель української гімназії з м.Рівне Олександр Корольчук, котрий тоді входив до керівництва Рівненської УВО [9: 6-7]. На цих зборах було вирішено не лише утворити ланку УВО в с. Озеряни, а й почати поширення впливів даної організації серед українського населення повіту.

Одним з основних напрямків діяльності УВО у повіті стало розповсюдження літератури, а саме журналу „Сурма” та листівок серед українського населення і особливо серед молоді, про що неодноразово зазначалось у документах польської поліції того часу [2: 3].

Літературу і листівки зі Львова до повіту доправляв у 1929 році безпосередньо Р.Волошин – студент Львівського університету [9: 8].

Отже, офіційно на території Дубнівського повіту УВО з'явилась у 1929 р., хоча на Волині її осередки почали діяти значно раніше.

28 січня – 3 лютого 1929 року у Відні відбувся перший конгрес (великий збір ОУН), в роботі якого взяли участь 30 делегатів і гостей. „Легію українських націоналістів” представляли 10 делегатів, УВО – 5, групу української національної молоді – 3, Союз української націоналістичної молоді – 2 делегати [10: 5–6]. З'їзд прийняв постанову про створення та устрій ОУН, обрав керівні органи. Очолив організацію Є.Коновалець.

ОУН не була політичною партією парламентського типу. З одного боку, вона виникла як політичний рух з власною ідеологією, яку ще треба було розвивати, з іншого, це була суворо законспірована організація військового типу. Власне, УВО не відразу розчинилась в ОУН. До середини 30-х років вона зберігала організаційну самостійність і виступала як бойова фракція ОУН.

Саме в такій ролі і відбувалось становлення цієї організації в Дубнівському повіті в кінці 20-х рр. – на поч. 30-х рр. ХХ ст.

У 1929 році основним завданням члени УВО – ОУН, які діяли в Дубнівському повіті, вважали поширення своїх ідей та впливів серед українського населення регіону. Особливо активізувала свою діяльність організація в 1929–1930 роках. Це проявилось у фактах розповсюдження нелегальної літератури в селах повіту, створення ланок УВО – ОУН в с. Ситно на чолі з

Григорієм Оборським та в с. Варковичі на чолі з Михайлом Зуяном [9: 29-30]. В цей же час (1930 рік) було утворено повітовий комітет ОУН, до складу якого ввійшли Р. Волошин – як керівник, М. Зуян, Г. Оборський [9: 30].

На початку своєї діяльності повітова організація значну увагу приділяла не лише утворенню нових своїх ланок у повіті, але й налагодженню тісних стосунків з іншими організаціями ОУН, і зокрема зі Львовом, звідки можна було отримувати для подальшого розповсюдження нелегальну літературу [9: 31].

У 1930 році польська влада провела на території Волинського воєводства широкомасштабну операцію по ліквідації осередків організації на території воєводства. Було затримано Зуяна М., члена повітової колегії УВО – ОУН: під час обшуку в нього знайшли ряд нелегальних націоналістичних видань, що виходили як на території Речі Посполитої, так і за кордоном [2: 4].

Проте Дубнівська повітова ОУН під час каральних акцій у 1930 році значних втрат не зазнала. Це пояснюється тим, що на той час вона, на відміну від інших повітових організацій у воєводстві, ще не сформувалась остаточно і польська поліція не володіла достатньою інформацією про її структуру і склад. Але в результаті заходів, проведених поліцією, вона втратила налагоджені зв'язки з іншими організаціями ОУН на західноукраїнських землях. Також до повіту тимчасово перестала надходити нелегальна література.

Але вже в 1931 році повітові органи поліції зафіксували швидке поширення ідей та впливів ОУН серед української молоді. Саме в 1931 році виникає ряд нових ланок ОУН у селах повіту, де ідеї ОУН пропагували переважно студенти-українці, які навчались у різних навчальних закладах Польщі.

На початку 30-х років ОУН активно включилась у роботу з легалізації товариства „Відродження”. Головну роль в цій справі мали відіграти члени діючих легально УСРП та УНДО. Та, незважаючи на всі зусилля, докладені представниками насамперед УСРП та УНДО, польська влада не дозволила діяльність цього товариства, хоча його основною офіційною метою було проведення антиалкогольної та антинікотинової пропаганди серед українського населення повіту.

Виникає цілком закономірне питання: чому польська влада не дозволила легалізувати товариство „Відродження” в Дубнівському повіті? Відповідь досить проста. По-перше, згідно з даними польської поліції, керівництво цього товариства належало до ОУН; по-друге, і найголовніше, уряду було відомо, що, легалізувавшись, „Відродження” має на меті полегшити роботу ОУН на Дубенщині [9: 15–16].

Враховуючи ситуацію, в якій доводилось діяти, керівництво повітової ОУН намагалось опанувати легальні українські організації повіту. Мета при цьому переслідувалась одна – полегшити проведення своєї агітаційної роботи серед українського населення. І до певної міри їм це вдавалось. Так (за даними польської поліції), в 1931–1933 роках ОУН посилила свої впливи в деяких українських організаціях – насамперед українських кооперативах. До речі, посилити свої впливи в українських кооперативах намагались й інші українські політичні партії. Досить активними в цьому напрямку у повіті були УСРП та УНДО [3: 7]. ОУН вдалось опанувати такі українські кооперативи, як „Селянське товариство” в Тараканові, частково „Товариство споживче” в селі Дорогостаї Великі [9: 50]. Використовуючи ці кооперативи і в першу чергу їх легальний статус, повітовій ОУН стало легше підтримувати зв'язки із своїми ланками, які на той час уже діяли в багатьох селах повіту. Саме через ці кооперативи розповсюджувалась нелегальна література серед населення [9: 51].

В активі Дубнівської ОУН – кампанія проти голодомору на Радянській Україні. В 1932 році за ініціативою активних членів повітової ОУН Юстина Омельчука та Григорія Оборського, (останній одночасно очолював ланку організації в с. Ситно). У повіті було розповсюджено листівки, спрямовані проти згортання політики українізації та штучного голодомору, організованого сталінським режимом у Радянській Україні. В листівках населення повіту закликалось допомогти українцям, які потерпають від Радянської влади [9: 29-30].

Повітова ОУН не діяла автономно, вона підтримувала тісні зв'язки з центральними органами, з організаціями ОУН як Волинського воєводства, так і інших земель Західної України. Значна роль в налагодженні цих зв'язків належала Р.Волошину, який з 1931 року певний час очолював повітову

ОУН [9: 31]. Як свідчать дані польської поліції, Дубнівська організація значну частину інструкцій та нелегальної літератури отримувала зі Львова саме через Р. Волошина.

Заходи, проведені польською поліцією по виявленню каналів транспортування літератури та інструкцій, бажаного результату (для поліції) не дали. Ось що говорилось про це в одному з документів того часу (подається за оригіналом): „До повіту постійно надходить націоналістична література та листівки, які розповсюджуються серед членів та симпатиків ОУН... Розслідування, які були проведені по цих фактах, поки що не дали бажаного результату. По наших даних, цю літературу доставляють студенти-українці, які навчаються у Львові, прізвища яких нам не відомі...” [6: 2].

Отже, можна зробити висновок: діючи в умовах глибокого підпілля, повітовій ОУН вдалося налагодити тісний зв'язок з основними центрами, що значною мірою полегшило поширення ідей (через літературу та листівки) серед українського населення повіту.

Виконуючи інструкції центральних органів ОУН, повітова організація у 1932 році провела ряд заходів напередодні державного польського свята 3 травня. Саме в ніч з 2 на 3 травня в ряді населених пунктів було розповсюджено антиурядові листівки. Основною метою здійснених заходів було показати, що український народ не згоден з приєднанням українських земель до Речі Посполитої і вестиме боротьбу за свої права [9: 31].

В одному з донесень поліції про діяльність ОУН на Дубенщині зазначалось: „На території повіту ОУН значно активізувала свою діяльність і намагається поширювати свій вплив серед українського населення повіту. Серед частини членів УСРП та УНДО знаходять підтримку ідеї ОУН і вони в свою чергу беруть участь в акціях ОУН” [2: 5-6].

Це було зазначено після подій 30 червня 1932 року. Саме в цей день ОУН спільно з представниками інших українських партій, а саме УНДО, УСРП та товариством „Відродження”, яке нелегально продовжувало діяти у повіті, взяли участь у відзначенні дати битви під Берестечком. Згідно з даними польської поліції, на святі були присутні близько 5000 чоловік, в основному українців, і серед них були поширені агітаційні листівки ОУН [9: 47].

Унаслідок розслідування, проведеного за цим фактом польською поліцією, з'явилася підозра, що приніс і розповсюдив їх серед учасників свята Григорій Оборський. Але прямих доказів проти нього поліція не відшукала і тому заарештований він не був [9: 34]. Проте Г.Оборський був узятий під нагляд поліції і в одному з рапортів відзначався факт його зустрічі в м. Броди з Ярославом Сірком, відомим поліції як один з керівників Бродівської повітової ОУН. На цій зустрічі Г.Оборський був разом з Г.Кухарчуком – одним з найактивніших членів повітової ОУН [8: 1-3].

Польську владу дуже непокоїло те, що ідеї ОУН знаходили підтримку серед значної частини населення і насамперед української молоді. Особливо багато симпатиків мала організація серед студентів-українців вищих навчальних закладів. Багато з них, приїжджаючи додому на літні канікули, привозили і розповсюджували в селах повіту нелегальну націоналістичну літературу. Це було відомо поліції, і на одній з нарад відзначалось: „Ідеї ОУН знаходять підтримку серед молоді повіту... особливо багато активістів і симпатиків дана організація має серед студентів-українців... наше завдання боротись з поширенням ідей ОУН, виявляти та знешкоджувати (заарештовувати) їх” [3: 17-19].

Саме з ініціативи студентів у 1932-1933 роках створюється ряд нових ланок ОУН. Так, студенти Львівського університету Борис Пшеничний і Михайло Цепелюк організували дві п'ятірки ОУН – у селі Ульбарово (її очолив Северин Баранчук) і в селі Стара Косовиця (М.Цепелюк). Ці ланки підтримували зв'язок зі Львовом і Дубно через Б.Пшеничного, який довозив їм нелегальну літературу та інструкції ОУН. З часом Ульбарівська „п'ятірка” ОУН перетворилась у групу кількістю 16 чоловік. Група користувалась значним впливом серед місцевого населення [4: 1-3].

Одночасно Михайло Цепелюк встановив тісний зв'язок з Дерманською організацією ОУН і спільно з Євгеном Кальчуком планував організувати у „Просвітянській хаті” ВУО в с. Дермань Здолбунівського повіту таємну організацію ОУН, що, на їхню думку, мало значно посилити впливи серед українського населення. Але, у зв'язку з їхнім арештом зробити їм це не вдалося [9: 37-39].

Занепокоєна швидким зростанням впливів ОУН серед українського населення, польська поліція провела ряд операцій з ліквідації ОУН на території повіту. В грудні 1932 року було затримано Г.Оборського, в якого під час обшуку знайшли не лише заборонену літературу, але й зброю. В цей же час арешти членів ОУН відбулись в Дубно, Варковичах, Ситно, Озерянах та інших населених пунктах [9: 39–40].

Незважаючи на репресії, організація не припинила свою діяльність. На початку 1933 р. на території повіту діяло 11 осередків ОУН, до яких, згідно з даними польської поліції, входило близько 80 членів та симпатиків.

Влітку 1933 року Дубнівську повітову організацію на деякий час очолив Борис Пшеничний, оскільки Ростислав Волошин був призначений окружним комендантом ОУН і значну частину часу проводив за межами повіту [9: 39].

Важливим для діяльності повітової ОУН стало налагодження Р.Волошином тісних стосунків з Союзом організацій українських студентів у Польщі. Співпраця з цією організацією, серед активістів якої було багато симпатиків ОУН, значно полегшувала доставку нелегальної літератури до повіту [9: 47].

У серпні 1933 року польська поліція затримала Р.Волошина. Під час обшуку в нього знайшли заборонену літературу і зброю [9:49]. Арешт такого політичного функціонера негативно позначився на становищі повітової організації, адже значна частина зв'язків повітової ОУН була зосереджена саме в його руках.

Та через деякий час повітова організація не лише відновлює тимчасово перервані зв'язки, а й ще більше розширює свої впливи.

У тому ж таки 1933 році з ініціативи товариства „Відродження”, яке продовжувало нелегально діяти у повіті, знову було організовано і проведено свято на Козацьких могилах, в якому взяли участь, за даними польських спецслужб, близько 7000 українців. Під час його проведення поліція знову зафіксувала розповсюдження великої кількості листівок ОУН [9: 44].

Зазнавши в 1933 році значних втрат (крім Р. Волошина поліція заарештувала частину активістів ОУН, ліквідувала ряд ланок, які нелегально діяли в селах), організація все ж не припинила своєї діяльності, скоріше навпаки – вона помітно зміцнила свої позиції.

Це можна пояснити тим, що ОУН мала в Дубнівському повіті велику підтримку місцевого населення, насамперед молоді. Крім цього, важливим є той момент, що провідну роль у поширенні ідей ОУН у селах повіту відігравали українські студенти, які доставляли і поширювали серед людей нелегальну літературу.

Стурбована цим, польська влада в 1935 році видає місцевим постерункам поліції розпорядження з вимогою посилити нагляд за студентами-українцями, які приїжджають на канікули до батьків у села. Відповідно до цього розпорядження постерунки були зобов'язані інформувати про поведінку і дії студентів повітовий комісаріат поліції [6: 1].

З 1935 року активну участь у роботі повітової ОУН беруть брати Мостовичі – Микола, студент Львівського університету, і Леонтій, учень української гімназії в Луцьку. Саме через М. Мостовича в 1936–1938 роках організація отримувала зі Львова значну частину нелегальної літератури [7: 1–4]. Влітку 1936 року поліція знову провела каральну акцію проти ОУН, заарештувавши в повіті 14 її активістів. Але бажаного результату (ліквідувати організацію) поліції досягти так і не вдалось. Повітова організація продовжувала діяти [3: 14]. Більше того, в багатьох селах створюються нові ланки ОУН. За даними поліції, на кінець 1938 року – початок 1939 року нелегальні ланки ОУН діяли у 22 населених пунктах повіту, до їх складу входило близько 140 чоловік [8: 1–3]. Але, враховуючи те, що організація діяла в умовах глибокого підпілля і суворой конспірації, можна припустити, що кількість активних членів ОУН у повіті значно перевищує цифри, що фігурують у матеріалах поліції.

У 1938 році в Кракові нелегально відбувся з'їзд ОУН. Серед його делегатів були члени Дубнівської організації: Іван Довгалюк, Нестор Процюк та Олексій Заболотний з Радивилова, (Радивилів тоді входив до складу Дубнівського повіту) [2: 18–19]. Участь у з'їзді 3-х делегатів з Дубнівщини переконливо свідчить про те, що повітова організація була не лише численною, але й мала значний вплив у Воєводстві.

Отже, можна зробити висновок: виникнувши на Дубенщині як УВО в 1929 році і через деякий час влившись в ОУН, повітова організація здобула значні впливи серед українського

населення повіту. При цьому особливо важливим для становлення й утвердження організації в повіті було те, що основну частину її симпатиків та активістів складала молодь. Саме завдяки молодим членам ОУН Дубнівська повітова організація не лише вистояла під час тотальних репресій і переслідувань з боку окупаційної влади, а й значно поширила свої впливи і залучила до своєї діяльності багато нових членів, які, незважаючи на постійну загрозу арешту, активно пропагували ідеї ОУН серед населення повіту.

Дубнівська ОУН налагодила і підтримувала зв'язки з багатьма іншими організаціями, які діяли не тільки на Волині, але й далеко за межами Воєводства. Це дозволяло повітовій організації діяти скоординовано і цілеспрямовано і, перебуваючи в глибокому підпіллі, їй вдалось утворити свої осередки практично в усіх значних населених пунктах повіту.

Список використаних джерел

1. Державний архів Рівненської області (далі ДАРО). – Ф. 30. – Оп.19. – Спр. 46. – Арк. 13–14.
2. ДАРО. – Ф. 88. – Оп.1. – Спр. 4. – Арк. 1–15.
3. ДАРО. – Ф. 88. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 1–19.
4. ДАРО. – Ф. 88. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 1–3.
5. ДАРО. – Ф. 88. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 1-2.
6. ДАРО. – Ф. 88. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 1–5.
7. ДАРО. – Ф. 88. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 1.
8. ДАРО. – Ф. 88. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 1–4.
9. ОУН на Волині. – Луцьк 1935 р. Арк. 5–58.
10. Кентій А.В. Нариси історії організації українських націоналістів (1929–1941 рр.). – К., 1998. – С. 5–6.

Yaroslav TSETSYK

**FORMATION AND MAIN SPHERES OF UVO–OUN ACTIVITY
IN DUBNO DISTRICT IN 1929–1939**

This article is about the formation and main spheres of activity of Dubno organization of Ukrainian nationalists.

The structure of the organization and its influence on the Ukrainian population of Dubno region is depicted in it .

The article describes the measures the organization did among the native Ukrainian inhabitants and the connections with the other centers of OUN which worked on the territory of Volyn Region and abroad.

УДК 94 (477)

Іван ШУМСЬКИЙ

**ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ХРИСТІЯНСЬКІ МОЛОДІЖНІ
ОРГАНІЗАЦІЇ І ТОВАРИСТВА У 30-І РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ:
ОКРЕМІ АСПЕКТИ ОРГАНІЗАЦІЙНОГО БУДІВНИЦТВА**

У статті проаналізовано окремі аспекти організаційного становлення і розбудови західноукраїнських християнських молодіжних організацій і товариств у 30-і роки ХХ століття.

Останнім часом зростає інтерес до вивчення історії українського молодіжного руху, починаючи з кінця ХІХ століття у різних куточках української землі. У зв'язку з цим велику наукову цінність має організаційна діяльність західноукраїнських молодіжних організацій і товариств загалом та організаційна розбудова і зміцнення християнських молодіжних організацій і товариств Західної України зокрема. Актуальність дослідження полягає ще й у тому, що все більш нагальною стає необхідність узагальнення досвіду західноукраїнських молодіжних організацій і товариств саме у міжвоєнну добу, коли відбулося організаційне становлення і утвердження молодіжних осередків усіх головних напрямків: національно-демократичного (і християнського у його рамках), праворадикального та ліворадикального.

Незважаючи на усі досягнення української історіографії у вивченні історії західноукраїнських християнських молодіжних організацій і товариств у міжвоєнну добу, зокрема, досліджень І. Андрухова, Б. Савчука, Б. Трофим'яка та інших, дана проблема ще у повному обсязі не досліджувалась. Тому є усі підстави вважати необхідним подальше вивчення даної теми. Мета дослідження базується на тому, щоб, враховуючи недостатню наукову розробку ролі і значення західноукраїнських християнських молодіжних організацій і товариств у суспільно-політичному житті краю, поглибити дослідження, роблячи акцент на процесах організаційного становлення і розбудови християнських молодіжних осередків.

Початок 30-х років у Галичині відзначався посиленням впливу на молодь греко-католицької церкви, яка використовувала для цього авторитет серед української громадськості митрополита А.Шептицького. Ще у кінці 20-х років пластунам, луговикам, соколам почали закидати неправильну релігійну політику, а з початком 30-х років, коли увесь християнський світ активно готувався до відзначення 1900-річчя смерті Ісуса Христа, почалася робота зі створення власної молодіжної релігійної організації.

1 березня владики греко-католицької церкви звернулися до української молоді із закликом взяти участь у святі „Українська молодь Христові”. У травні на свято до Львова з'їхалося понад 60 тисяч українських юнаків та дівчат з усіх куточків Галичини, а 20 травня кураторія Львівського шкільного округу звільнила учнів від занять і дала дозвіл на складання присяги на вірність Христові [1: 25].

Свято „Українська молодь Христові” поклало початок створенню в містах і селах Галичини гуртків „Католицька Акція Української Молоді” (КАУМ). Як релігійна молодіжна організація, або як „Католицький Пласт” (так її називали через те, що коли „Пласт” став нелегальним, чимало його членів перейшли до КАУМ), що наслідував багато організаційних форм пластової діяльності, товариство ставило собі мету „виховати українського юнака й українську юначку на відповідальну людину з високо-моральним характером і з великим почуттям національної гордості ... кожен член КАУМ повинен бути правним християнином, солідним фахівцем, зразковим громадянином” [2: 24].

Гуртки КАУМ утворювалися при греко-католицьких парохіях і відповідно їх очолювали місцеві священики. Виховна робота включала, у першу чергу, вивчення історії релігії, історії України, рідної мови, шанування визначних дат, частково фізичний розвиток юнаків і дівчат. Після завершення навчального року члени КАУМ складали екзамени з релігієзнавства, історії України, географії, літературознавства. Невелика кількість із тих, хто мав фінансову можливість, на чолі з інструкторами проводили відпочинок у літніх таборах на горі Сокіл біля Галича та біля села Микуличині Надвірнянського повіту. Разом з товариством „Відродження” гуртки КАУМ брали посильну участь у боротьбі за тверезий спосіб життя, разом з „Просвітою” – у акції „Учіться брати мої!”. Кожний член КАУМ брав на себе зобов'язання навчити читати й писати 2–3 неписьменних односельчан. Важливу організаційно-виховну роль відіграють друковані органи КАУМ „Українське юнацтво” та „Готовсь”, організаційний додаток до першого. Кличем КАУМ було гасло: „Усе для Христа й України!” [3: 959].

У другій половині 1936 року КАУМ реорганізовується у Католицьку Асоціацію Української Молоді й згідно із „Законом про товариства” від 1932 року реєструється 20 березня 1937 року у Львівському воєводському управлінні як товариство „Орли” – Католицька Асоціація Української Молоді”. 24 квітня відбулися установчі збори 19 членів-засновників, на яких була обрана Головна Рада і голова Андрій Мельник (колишній полковник січових стрільців, керівник УВО, згодом керівник ОУН). Після нього головою „Орлів” став В. Глібовицький (редактор журналу „Українське юнацтво”) [1: 26–27; 3: 959].

Відповідно до затвердженого статуту товариство „Орли” бачило свою мету в тому, щоб „згуртувати українську молодь під прапор Христа, опікуватися нею від найраніших літ її життя та виховати її на засадах Христової науки як під релігійним, так і моральним оглядом на характерних, мужніх та діяльних членів суспільності, перейнятих державною любов'ю до Христа, його Церкви й Українського Народу та готових ширити Христову науку й християнські засади в усіх ділянках життя” [4: 109].

Членом товариства могла стати „кожна особа української національності, що є практикуючим християнином” і заборонявся доступ для тих, чия „ціль або діяльність противиться засадам Христової науки та добру Української Нації” [4: 109]. Найнижчою організаційною одиницею „Орлів” був гур-

ток, для реєстрації якого у Головній Раді потрібно було мати список її членів, тому дуже часто в один гурток входило два, а то й три села. У гуртку було кілька відділів з чітко визначеним напрямком роботи. Структур на рівні повітів та воєводств не було, тому кожний гурток безпосередньо підпорядковувався Головній Раді. Подібно до „Пласту”, „Орли” також були поділені на вікові групи: „орленят” – дітей віком до 14 років, що входили до „Гурту орленят” при гуртку; „орликів” – підлітків віком від 14 до 18 років, які могли бути членами товариства з письмової згоди батьків, але не мали права голосу на зборах; „орлів” – дійсних членів товариства віком від 18 до 21 року; „старших орлів” – дійсних членів товариства старших 21 року, що були керівниками відділів та інструкторами гуртків; „орляків” – почесних членів товариства, що підтримували його матеріально та сприяли його організаційному зміцненню та розбудові. Кожний гурток мав свого покровителя – святу особу або визначного історичного діяча. Покровителем усього товариства був св. Архангел Михаїл, якого „Орли” вшановували кожний рік 21 листопада [4: 109]. Величезним авторитетом користувався митрополит А. Шептицький, що покладав великі надії на „Орлів”. Найбільш вдалою виховною акцією „Орлів” було „Свято Християнської України”, приурочене 950-річчю хрещення Русі. Воно тривало за спеціально розробленою програмою від 14 серпня 1938 року до 14 серпня 1939 року [1: 27–28].

До реорганізації товариства в „Орли-КАУМ” у 1937 році у ньому нараховувалося до 450 гуртків та близько 30 тисяч членів [3: 959; 5: 1874].

Після реєстрації „Орлів” число гуртків і членів різко зменшується. На початку 1939 року „Орли” мали 4979 дійсних членів і 189 гуртків, з яких 20 були жіночі [6: 19].

Враховуючи досвід невдачі товариства „Орли-КАУМ” у Львівській єпархії, єпископ Хомишин приступив до створення молодіжної релігійної організації „Скала” такого ж типу в Станіславській єпархії дещо по-іншому. Щоб зацікавити молодь, при читальнях „Скали” передбачалося організувати різноманітні аматорські гуртки, передусім гурток релігійної самоосвіти. Для поглиблення релігійного світогляду гуртківців планувалися туристичні походи-паломництва до так званих чудотворних місць, прогулянки до монастирів, церков. Але й ця спроба зацікавити українську молодь Східної Галичини ідеями греко-католицизму не мала особливого успіху. Так, у 1936 році нараховувалося всього 187 читалень „Скали” з 5500 членами [7: 2852].

Таким чином, на основі наведених фактів можна зробити висновки про те, що організаційна і виховна діяльність західноукраїнських християнських молодіжних організацій і товариств була, у першу чергу, покликана виховати нове покоління здорових тілом і сильних духом українських юнаків і дівчат. У організаційній роботі головний акцент вони робили на розбудову і зміцнення своїх структур, популяризацію серед української громадськості своїх ідейно-світоглядних принципів, проведення навчальних курсів, зборів, семінарів тощо.

Список використаних джерел

1. Андрухів І.О. Українські молодіжні товариства Галичини: 1861 – 1939 рр. (Короткий історичний нарис). – Івано-Франківськ, 1995. – 72 с.
2. Інформація про створення гуртків „КАУМ” // *Готовсь*. – 1936. – № 2. – С. 24.
3. Організації молоді // *Енциклопедія українознавства. Загальна частина*. – К., 1995. – Т. 3. – С. 955 – 965.
4. Витяг із статуту товариства КАУМ „Орли” // *Українське Юнацтво*. – 1937. – № 6. – С. 109.
5. „Орли”, Кат. Асоціація Укр. Молоді (КАУМ) // *Енциклопедія українознавства. Словникова частина*. – Львів, 1996. – Т. 5. – С. 1874.
6. Інформація про кількісний склад товариства КАУМ „Орли” після реорганізації у 1937 році // *Українське Юнацтво*. – 1939. – № 1. – С. 19.
7. „Скала” // *Енциклопедія українознавства. Словникова частина*. – Львів, 2000. – Т. 8. – С. 2852.

Ivan SHUMSKYJ

WEST UKRAINIAN CHRISTIAN YOUTH ORGANIZATIONS AND SOCIETIES IN 1930'S: INDIVIDUAL ASPECTS OF ORGANIZATION BUILDING

The article analyses the individual aspects of the organization formation and building of West Ukrainian Christian youth organizations and societies in 1930's.

УДК 94(477)

Галина СТАРОДУБЕЦЬ

ОУН(б) ЯК СУБ'ЄКТ УКРАЇНСЬКО – ПОЛЬСЬКОГО КОНФЛІКТУ НА ВОЛИНІ В 1943 Р.

У статті мова йде про роль ОУН(б) в процесі розгортання та розвитку українсько-польського конфлікту на Волині в 1943 р.

Б агатовікова історія взаємовідносин між двома сусідами – Польщею та Україною сповнена глибокого драматизму. Однією з найбільш дискусійних та недостатньо досліджених залишається проблема польсько-українського протистояння в роки Другої світової війни. Йдеться про, так звану, Волинську трагедію. Актуальність даного питання зумовлена часом. У 2003 році виповнилося 60 років з того часу. Події весни – осені 1943р. ще й досі тінню лежать на сучасних польсько-українських взаємовідносинах. І Польща і Україна, як цивілізовані європейські держави, прагнуть налагодити та зберегти дружні добросусідські відносини, шукаючи для цього спільні точки дотику. На жаль, останні не завжди є приємними, а часто – кровоточивими ранами. Завдання політиків – віднайти можливість загоїти їх, шляхом примирення ворогуючих сторін погасити тліюче жареве конфлікту. Вчені-історики мусять відтворити реальну об'єктивну картину минулого, дати йому оцінку з позицій сьогодення.

Проблема збройного конфлікту 1943р. на Волині потребує осмислення через аналіз: втрат з боку обох сторін, причин виникнення конфлікту, його масштабності, мети, залученості у нього суб'єктів українського національно-визвольного руху, зокрема ОУН(б) та УПА тощо.

Сучасна вітчизняна та зарубіжна історіографія містить чимало напрацювань, що стосуються даної проблеми. Зокрема, питанням кількості жертв міжетнічного конфлікту на Волині в роки війни присвячені роботи вітчизняних істориків Сергійчука В., Ільющина І., Кентія А., польських вчених – Владислава та Єви Семашків, В.Філяра, Г.Мотики та ін. [8, 4, 5, 12, 13].

Не менш важливим аспектом наукових досліджень стала діяльність ОУН(б) та УПА в контексті розгортання українсько-польського збройного протистояння в роки Другої світової війни. В сучасній історіографії утвердилося принаймні дві основні позиції щодо ролі у цьому конфлікті бандерівської ОУН. Перша з них ґрунтується на відвертому звинуваченні останніх в ініціюванні „атипольської акції” [1: 31], „радикальності вжитих ними заходів у протидії польським прагненням поновити панування на західноукраїнських землях” [3: 290]. Прихильники другої, зокрема, В.Сергійчук, наголошують на тому, що „ніякого польського фронту УПА не збиралася відкривати, оскільки головний фронт для неї був проти більшовицької Москви і гітлерівського Берліна” [8: 9]. Тобто детермінантою волинських подій жодним чином не виступали ідеологічні чи програмові засади бандерівської ОУН, на чому постійно наголошують її опоненти, а низка інших причин.

Погоджуємося з думкою тих науковців, котрі вважають, що ідея польсько-українського антагонізму не була закладена в офіційно визначену основу ані стратегічної, ані тактичної лінії боротьби бандерівської ОУН в період з кінця 1940 до середини 1943рр.

У часі з кінця 1942 до початку 1943 рр. в середовищі українського національно-визвольного руху спостерігалися процеси, зумовлені кількісними та якісними перегрупуваннями сил. ОУН(б) поступово перебирає на себе функції його лідера. У зв'язку з цим стала нагальною необхідність окреслити коло завдань на найближчий період часу. В кінці лютого 1943 року проходить III Конференція ОУН(б). У прийнятих на ній постановках йшлося про визнання єдиною правильною та „найбільш прогресивною ідеєю самостійних сучасних держав усіх європейських народів на їх етнографічних територіях” [7: 81]. Тим самим бандерівці вкотре заявляли про своє прагнення реалізувати природне право українців (рівно, як поляків) на побудову власної незалежної держави. Ними підкреслювалася готовність до міжнародної співпраці, до „активної участі у кожній європейській коаліції, організованій іншими поневоленими народами проти імперіалістичних загарбників, але тільки на принципі визнання іншими народами нашого права на нашу державну незалежність” [7: 84]. І далі – „стоячи на становищі побудови національних

держав усіх народів на їх етнографічних територіях, український народ протиставляється й протиставлятиметься всім спробам народів, в сучасний момент поневолених німецьким або московським імперіалізмом... загарбати в цілості або частинно українські землі й поневолити Україну. Український народ буде нещадно поборювати такі імперіалістичні намагання, що ...скріплюють політичні й мілітарні позиції німецьких і московських та інших світових імперіалізмів" [7: 85]. Таким чином, офіційна позиція ОУН(б) стосовно поляків, як і інших європейських народів, визначалася прямою залежністю від ставлення останніх щодо права українців на побудову своєї державності в межах етнічних кордонів. Польська ж сторона не бажала визнавати Західну Україну не своєю територією. Підтвердження цьому знаходимо в багатьох архівних документах. Зокрема, „у затвердженій польським емігрантським урядом 31 березня 1943р. постанові про українську справу, йшлося лише про зрівняння українців в правах з поляками в межах довоєнної Польщі" [8: 14].

Польський сценарій потенційної розбудови майбутнього західноукраїнських земель не був для української політичної еліти великим секретом. Дослідник З. Савченко у статті „Українсько-польські взаємини на тлі історії", датованій 1945р., пише: „Польська верхівка вже від перших днів большевицької (1939-1941рр.) і німецької окупації зайняла вороже становище до українського визвольного руху і української проблеми взагалі:

– не визнали і не визнають прав українського народу на власну державу та розглядають український народ як такий, що призначений бути завсіди поневоленим Польщею і московським імперіалізмом;

– заперечують право українського народу на західноукраїнській землі та вважають їх своєю територією." [10: арк.18].

Українські націоналісти, зрозуміло, не могли погодитися з таким сценарієм майбутнього розвитку подій. Взаємопорозуміння, компромісу між обома ворогуючими сторонами не було досягнуто. Неспроможні розв'язати територіальні питання мирними засобами, обидві сторони вдалися до кривавої війни, схожої за масштабністю та жорстокістю до селянських війн епохи середньовіччя. Конфлікт вилився поза умовні дипломатичні рамки. Сучасники тих подій підкреслювали, що „одночасно у справу вмішалася, як звичайно польська вулиця, яка завжди відіграла дуже помітну – додаймо – дуже фатальну роль в політичних потягненнях керівних чинників польської сторони. Ця вулиця і не думала про будь-яке порозуміння зі зненавидженими й погорджуваними українцями." [6: 226]. Справедливим буде додати, що ненависть просочилася також і в кожен оселю волинського селянина. Саме вона примусила його взяти в руки зброю проти вчорашнього сусіда, земляка, приятеля, а сьогодні одвічного ворога – поляка.

Більшість дослідників сходиться на думці, що початком збройного польсько-українського протистояння стали події березня 1943р.: масовий перехід української поліції в лави новоствореної повстанської армії. Тоді гітлерівці і вирішили використовувати поляків для боротьби з українською збройною силою, що посилювала свій вплив на західноукраїнських землях. Польський історик Г.Мотика підкреслює, що „поліційні підрозділи, утворені з поляків, німці стали формувати замість української поліції, яка вдалася до дезертирства. Загалом, попри керівництво підпілля, до тих підрозділів увійшло близько 1500-2000 осіб" [2: 49]. Польська поліція зайняла відверто ворожу позицію щодо українців.

Український національно-визвольний рух навесні 1943р. набуває значного розмаху. Контроль над волинським регіоном та південною частиною українського Полісся поступово перебирають на себе бандерівці. [9: 104-105]. Зміна політичної ситуації в регіоні детермінує загострення низки протиріч, найголовніші з яких – між українськими повстанцями та радянськими партизанами та українсько-польські. Масована оунівська пропаганда сприяла поступовому формуванню у свідомості місцевого українського населення відчуття господаря на своїй землі, за спиною якого стоїть національна повстанська армія. Остання певною мірою уособлювала владу. Польське населення Волині такої, нехай і дещо ідеалізованої, підтримки не мало. Тому відчувало себе дещо дискомфортно. Думається, це було однією з причин, чому частина його погодилася на антиукраїнську співпрацю з німцями.

Виколисана багатовіковою історією неповага до українського народу, заважала як полякам, так і українцям слухати один одного, тверезо оцінити реальну ситуацію. Замість того, щоб організувати спільний антифашистський рух опору, „поляки стали допомагати німцям нищити українців. Польські верховоди запрягли до цього польські шовіністичні маси, які мешкають на

українських землях. Посипалися масові доноси і провокації на українців, за тим пішли побої, грабіж, розстріли, палення сіл, кидання в огонь жінок і дітей та інші дикі оргії, що їх виправляли по українських селах на спілку з озвірілим гестапом вславлені польські кріпо, зондердінст, бантуци, фольксдойчі і другі польські агенти на німецькій службі. В склад тих гітлерівських душоубів і вислужників входили також члени польського підпілля, які власне були ініціаторами в погромах українського населення» [10: арк.18]. Таким було бачення тогочасної ситуації сучасника подій. З позицій сьогодення така крайня категоричність оцінок видається недоцільною і надто суб'єктивною. Проте, вона є зворотнім віддзеркаленням тих подій, які польська сторона кладе в основу своїх звинувачень проти українців в цілому і бандерівців, зокрема.

Не можемо погодитися з позицією українського історика Ільюшина І., який стверджує, що „надзвичайна жорстокість цього конфлікту була обумовлена як взаємною національною ненавистю..., так і радикальністю заходів, вжитих ОУН(СД) – УПА у протидії польським прагненням поновити панування на західноукраїнських землях” [4: арк.197]. По-перше, початок розгортання антипольської акції припадає на період з квітня по травень 1943р. Українська Повстанська Армія в цей час перебувала в стадії свого становлення. Перше офіційне звернення від імені ГК УПА датується лише 20 травнем цього року. Отже, до середини травня 1943р. не йшлося про залучення до антипольських акцій повстанської армії в цілому, а лише про діяльність окремих збройних відділів. По-друге, широкому загалу досі не відомо документів, які засвідчували б наявність офіційного рішення керівництва бандерівської ОУН (або, хоча б, її Крайового проводу на ПЗУЗ) стосовно винищення польського населення Волині. Щодо радикальності заходів, вжитих українськими націоналістами, зауважимо, що, певним чином вони були адекватними польським. Адже, „у відповідь на збройний виступ...української поліції німецький генерал-комісар Волині і Поділля спровадив сюди негайно польську „Гранатову” поліцію з Генеральної Губернії...Проголошено, крім того, набір у т. зв. „Батальйон Волинської Жандармерії” – виключно з рядів польського населення. Поляки, яких по волинських містах було багато, сприйняли цей німецький жест з нескриваним ентузіазмом і без вагання поперли масово в ряди батальйону” [6: 217]. Методи боротьби батальйону з українським населенням краю не вирізнялися особливою гуманністю. „Коли німці зорієнтувалися, що на терені немає правдивих відділів УПА,...почалися масові звірські морди цивільного українського населення. Перед вели тут поляки, головно ті з Волинського Батальйону...жорстокості поляків перевищали навіть уяви німців, так що німці, стосуючи і тут свою облудну тактику одної національності проти другої, – в багатьох випадках самі висилали до українців остереження, що „увага, йде Волинський Батальйон!” [6: 220].

У середині травня 1943 р. з'являється листівка-звернення „Польські громадяни”, підписана Окружним Проводом ОУН. Автори документу намагаються аргументовано довести безпосередню причетність поляків до початку розгортання збройного протистояння на Волині. Дуже важливо, на нашу думку, відзначити, що націоналісти розмежовують такі поняття, як „загал польського суспільства” і „тих, що пішли в адміністрацію, фольксдойче, поліцію та ін”. Умовою взаємного порозуміння могла стати відмова останніх від співпраці з німцями. Насамкінець бандерівці закликають поляків, щоб вони, „як і інші поневолені народи творили своє життя на своїй етнографічній території” [11: арк.56].

У липні 1943р. з невеликою перервою в часі з'являється дві відозва: одна з них – Організації Українських Націоналістів до поляків, а інша – Краєвої Політичної Репрезентації до українського народу. Суть кожної з листівок зводиться до намагань переконати „опонуючу” сторону у необхідності припинення міжетнічної війни. Порівняльний аналіз обох документів дає підстави стверджувати, що українська сторона (в особі ОУН(б)) в основу потенційного компромісу ставила більш конструктивні пропозиції, ніж польська. Зокрема, в бандерівській листівці йшлося про те, що „українська нація завше готова до порозуміння обидвох народів. Ми не виношуємо ворожих планів щодо польського народу і не хочемо й на палець польської землі. Ми визнаємо право кожного народу на самовизначення і на власну державу” [6: 378-380]. Натомість, польська сторона, навіть в такий критичний для обох народів час не могла знайти в собі сили визнати українців політично рівноправними з поляками. „Ми розуміємо і цінуємо прагнення Української нації до створення Незалежної України. – говорилося в листівці. – Однак засвідчуємо, що не відмовимося від східних земель Речі Посполитої... Ці землі повинні

нарешті стати тереном братерського співжиття обидвох Націй". І далі, „на цій дорозі Українська Нація знайде повне зрозуміння та підтримку Польської Нації, а також її великодушну готовність забути усі завдані урази і кривди” [6: 320].

Публічною спробою відмежуватися від причетності до терористичних актів на теренах Волині можна вважати Комунікат Проводу ОУН СД від жовтня 1943 р. Оунівці заявили про „своє негативне становище до тих форм боротьби, що їх згадані події виявляють. Ні український нарід, ні Організація нічого спільного з тими масовими убивствами не мають”. Провід ОУН СД офіційно заявив про „осудження актів взаємних масових убивств, звідки б вони не походили”, і закликав „ все українське громадянство бути чутким на ворожу інспірацію” [6: 364].

Офіційні документи ОУН(б), видані впродовж 1943 року, дають підстави стверджувати, що бандерівцям польсько-українське збройне протистояння було жодним чином не вигідне. Геополітичне становище України унеможлиблювало побудову незалежної України, що було стратегічною метою українських націоналістів, без досягнення суверенної незалежності Польщі та інших Східноєвропейських держав.

Список використаних джерел

1. Гжегож Мотика. Антипольська акція ОУН-УПА – І. – 2003. – №28. – С.31-47.
2. Гжегож Мотика. Польська реакція на дії УПА: масштаб і перебіг каральних акцій. – І. – 2003. – №28. – С.48-56.
3. Ільющин І. Армія Крайова і українсько-польське протистояння в західній Україні (1939—1945 рр.). Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. – К., 2002.
4. Ільющин І. Протистояння УПА і АКА (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні. – К., 2001. – 289.
5. Кентій А. Українська Повстанська Армія. – 1942–1943 рр. – Київ, 1999. – 287 с.
6. Макар В. Спомини та роздуми. Т.4. – Торонто – Київ, 2001. – 519 с.
7. ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929-1955р. – Видання Західних частин ОУН, 1955 – 370с.
8. Сергійчук В. Трагедія Волині. Причини і перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни. – Київ: Українська Видавнича Спілка, 2003. – 140 с.
9. Стародубець Г. ОУН(б) в українському національно-визвольному русі на Волині в роки Другої світової війни (1941–1943 рр.). – Тернопіль, 2002. – 142 с.
10. Центральний державний архів вищих органів влади і управління в Україні (далі – ЦДАВОВ України). – Ф.3833. – Оп. 1. – Спр. 215.
11. ЦДАВОВ України. – Ф 3846. – Оп. 1. – Спр. 4.
12. E., W. Siemaszko, „Ludobojstwo dokonane przez nacjonalistow ukraïnskich na ludności polskiej Wolynia 1939-1945”, t. 2, Warszawa, 2000.
13. G. Motyka, „Pany i rezun. Wspolpraca AK-WIN i UPA 1945-1947” та „Tak bylo w Bieszczadach. Walki polsko-ukraïnskie 1943-1948”, Warszawa, 1997.; „Antypolska akcja OUN-UPA 1943-1944. Fakty i interpretacje”. Red G. Motyka, D. Libionka, Warszawa, 2002.

Halyna STARODUBETS

OUN(B) AS A SUBJECT OF THE UKRAINIAN-POLISH CONFLICT IN VOLYN REGION (1943)

It is considering the role of OUN (b) in the process of solving and running Ukrainian – Polish conflict in Volyn region in 1943.

УДК 94 (477.4)

Ігор ЧОРНОПИСЬКИЙ

УКРАЇНЦІ НА ПІВНОЧІ СЕРБІЇ У ВОЄВОДИНІ

У праці досліджується історія поселення українців у Воєводині. Робиться спроба проаналізувати складання і функціонування місцевого бачкерестурського русинського діалекту (бемеди) і української сучасної мови. Звертається увага на самосвідомість місцевих українців (українці, русини, русини-українці). Розглядаються проблеми з вивченням мови, народних звичаїв та функціонування друкованих та інших засобів масової інформації.

Українці у Сербії, в тому числі у Воєводині (автономний край на північ від Дунаю і Сави) мають довгу історію. У монографіях згадуються одинично в ряді місць ще у XVI сторіччі.

Зауважено також присутність українців і при турецькому владарюванні.

На початку XVIII століття українська інтелігенція залишила помітний відбиток у сербській культурі. Перш за все в освіті (гімназія у Сремських Карловцях); малярстві (фрески та іконостаси у монастирях місцевості Фрушка Гора у Сремі, тобто у міжріччі Дунаю і Сави) літературі та інших областях.

У половині XVIII ст. українці поселяються у Бачці (історична територія на захід від ріки Тиси і на північ від Дунаю) і Сремі (історична місцевість обмежена Дунаєм з півночі та Савою з півдня) під старою назвою русини. „По вигнанню Туркох у Бачкей болі жителе готово самі Сербі і Горваті” (Буневці і Шокці) [4: 20].

Доктор Гавриїл Костельник стверджує, що держава строго регулювала поселення: „Чи у насельованню Бачкей бул даякі політичні план? Шак теді ше не селел до Бачкей хто сцел, але тот, котрого волапі” [4: 20].

Прийнято вважати, що русинів віденський престол поселяв серед сербів з політичних мотивів: „Мадярох державна власц насельовала до Бачкей, да ше у ней обнови знак і живот малярства. А Немцох (Швабох) цар Осиф II посілап до Бачкей, да ту принешу культуру (цо наісце і сполнелі) і да немство шірі і змоцноє у державі. Марія Терезія, як ше дума, населела нашіх Руснацох до Бачкей, да ту медзі Сербамі шіря унію” [4: 21].

Сербська історіографія справді вважає, що Марія Тереза поселяла русинів дї Бачки, щоб вони тут поширювали унію серед православних сербів [3: 214].

Заселення Бачки розпочалося вже по 1712 р. Тоді граф Csaky Imre почав поселяти на своїх землях нелегальних робітників.

Швидше пішло заселення після 1730-го, а ще більше після 1748 р.

Перші русини поселилися до Бачки між 1743–1746 роками у Коцеліско коло Кули, Рускі Керестур і Коцур.

Як на нашу думку, справедливо вважав автор „Хроніки Бачкерестурської парохії” Гавриїл Костельник, русини, що поселилися у Бачці походили не з Гориці, а з Підгориці, тобто з районів, які тепер знаходяться на південному сході Словаччини та районів, які тепер на межі Угорщини та Закарпатської області України. Тому їхня мова вже тоді була частково пословачена і містила окремі угорські слова. На новому місці, відчуваючи себе повноправними господарями, позбавившись диктату словацьких та угорських панів (як це було в місцях старого проживання) русини поступово позбавилися частини словакізмів, а угорські слова щезли майже повністю. Більше того, окремі угорські сім'ї, які жили і частково тепер проживають у Руському Керестурі, де русини складають 95 %, користуються русинським діалектом, а їхньої угорської не знають. Таким чином склався окремий бачкерестурський діалект української мови, який сьогодні у Воєводині є одним з шести офіційних мов. „Гоч бешеда нашого народу барз пословачена, але ей корень і дух рускі. Кажді наш Руснак, але іще і дзецко, дораз по бешеді спозна Словака. Як словацка бешеда стої медзі ческу і нашу, так наша стої медзі руску і словацку. Аж чудно, же ше пред даякі 15-рокі нашол учені чловек Руснак (Вовк), хторі нашіх Руснацох пре їх язїк преглашел за словацох. Але такой ше нашов другі учені Руснак (Гнатюк) з Галиції, хторі побіл того твердзене і віказал, же мі наісце Руснаці, а не Словаці” [4: 35]. Українською мовою розмовляє в троє менше населення, аніж русинським діалектом (признаним тут мовою); українці живуть дуже розпорошено, і тому в жодному населеному пункті нема достатнього відсотку українців для офіційного вживання їхньої мови.

1762 р. Марія Тереза зобов'язала власників пустих земель заселити їх.

Найбільша частина Бачки за Марії Терези (від 1740-го до 1780-го).

За Йосипа 2-го, сина Марії Терези, поселялися до Бачки найбільше німці, яким він надавав дуже велику допомогу. У маніфесті проголошеному у Франкфурті – на – Майні 21 вересня 1782 року він обіцяв кожній переселенській сім'ї нову хату і город, достатньо орної землі, статок і все необхідне для обійстя. Найстарший син звільнявся від військової служби. Дарувалася свобода віросповідання.

Від 1 травня 1784 р. до 1786 р. переселилося 5357 німецьких сімей.

13 березня 1787 року переселенський рух було завершено.

У XVIII ст. тут появилася невелика група запорожців (після зруйнування Запорізької Січі на Дніпрі). Ці запорожці найбільше дивували місцеве населення тим, що категорично відмови-

лися одружуватись. А раз так, то й потомства по собі не залишили. Частина їх загинула в боях з турками, інша, ніби то, перекинулася на бік турків [1: 117–121; 2].

Цих козаків 1785–1786 рр. до Сенти прибуло близько 8 тисяч. Найбільша їх частина переселилася до Добруджі, а решту асимілювалася. „Од тіх Руснацох козакох нет ані шліду. Вони болі неженеті, па ше скоро помішалі зос другіма націями. Оздаль ше посербелі” [4: 23].

Окремі переселення були у XIX та XX сторіччях, а також під час більшовицького терору в Україні та Росії в Жовтневу революцію та громадянську війну.

Але наймасовіше поселення українців (саме українців, а не русинів) у Сербію, а точніше в її автономний край Воєводину було після Другої світової війни з Боснії (тобто внутрішньо-югославське переселення з бідних боснійських ґрунтів на воєводинські чорноземи). Це були потомки галицьких українців, які переселилися з Тернопільщини та Львівщини у Боснію після Берлінського конгресу 1878 року на бажання могутнього тоді Австро-Угорського царства. На відміну від українців, що переселялися з Пряшівщини та Закарпаття (русини), галичани були більш національно свідомими і такими залишились їх потомки до тепер.

За переписами 1948, 1953, 1961 років неможливо встановити чисельність українців у Воєводині, так як українська національна меншина окремо не вказувалася, а записувалася під назвами (русини, рутени, українці, малоруси). В дійсності це синоніми, тобто історичні назви українців. Ці дані не можна вважати за вірогідні, бо вони не давали вірної картини українців у Воєводині. Частина русинів не вважає себе українцями, а автохтонним народом, бо мають свою мову, писемність, звичаї та інше. Але без огляду на ці визначення усі зберігають самоназву русини, або в останній час руснаци, або просто руси.

Лише переписами після 1971 року українці отримують статус національності і мають свою рубрику у переписних листах. Лише після цього перепису можна говорити про українців у Сербії, які не мають для себе іншого резервного імені. Рубрика ж русини також зберігається у переписах і 15 тисяч громадян записують себе русинами.

Українці, котрі переселилися з постраждалих під час війни районів Боснії були дуже бідні. У 1946 році вони поселилися разом з переселенцями інших національностей у Будісаві, Качу, Ковелю (Бачка) та у Рускому Селі (Банат – історична область на схід від Тиси). Найбільша ж частина українців селилася неорганізовано на протязі довгого часового періоду. До якої міри поселення українців були стихійними, найбільш свідчить те, що і зараз українці проживають у всіх 45 општинах (український відповідник – районах) Воєводини і аж у 217 населених пунктах.

Згідно перепису 1971 року у Воєводині українцями назвали себе 5006 жителів і це найбільший показник з поміж усіх переписів. Вже 1981 року українців було 4985, 1991 року ще менше – 4565. Лише за минулорічним переписом 2002 року українців стало дещо більше – 4653, але це все таки менше, ніж було у 1971. Це означає, що за час від 1971 р. кількість українців зменшилася на 7 %.

З часом дійшло до деякого групування українців, але й далі густота в окремих општинах та населених пунктах мала. Це найбільш ілюструють дані перепису 2002 р., згідно якого у 21 општині живе менше 10 українців, тобто усього 85 жителів.

У 18 општинах кількість українців від 11 до 100 чоловік, а кількісно 442 жителі.

Значна українська популяція згрупувалася у шести, а краще сказати у п'яти општинах, якщо відняти обштину Бач з її 118 жителями. Найбільша концентрація українців у општинах Кула, Врбас, Сремска Мітровица, Нові Сад, Інджія. Перші дві општини розміщені поруч у середині Бачки і акумулюють аж 50 % усіх українців Воєводини, що вселяє надію, що тут може зродитись постійне національно-культурне українське життя.

У општині Кула – близько 1500 українців, тобто 30 %, а в општині Врбас – близько 1000, тобто 20 %.

У општині Сремська Мітровица на північному березі Сави, що в області Срем – близько 600 чоловік, тобто 13 %. У општині Інджія, що на півшляху від Нового Саду до Белграду і також у Сремі – коло 450 осіб, тобто 9 %. У столиці ж Воєводини Новому Саді – лише близько 500 українців, тобто 10 % українського населення Воєводини, що є каплею в морі у другому за величиною місті Сербії. Лише у містах Врбас і Кула живе по 1000 українців, але й цієї кількості явно не достатньо для цензу офіційного вживання їхньої мови у місцевих органах влади. Навіть у цих п'яти общинах українці розпоршені аж у 50 населених пунктах. Це надзвичайно утруд-

ное організацію національного культурного життя – є лише місцеві непостійні зародки культурницької діяльності, головно пісенно-музичної. Вечірнє ж навчання української мови вдалося організувати останнім роком лише у Новому Саді та місті Інджія. Якщо в Інджії можуть діти і на велосипеді доїхати на курси рідної мови, то у великому Новому Саді довго добиратися з різних кінців міста. П'ять останніх років Товариство української мови, книжечності та культури „Просвіта” з Нового Саду організує літню школу на пару тижнів для українських дітей Сербії. У 2002 році вперше група з 48 дітей змогла перебувати у такій літній школі в Україні. З 16 до 26 серпня діти відпочивали та поглиблювали свої знання у мальовничій місцевості над Дністром, що на півдні Тернопільської області. Відвідали місцеві пам'ятки природи (карстові печери, ботанічні заказники, каньйон Дністра). Здійснили поїздки і в цікаві історичні місця сусідніх областей – Кам'янець-Подільський, Хотин та інші. Може найголовніше те, що вперше більшість цих дітей перебувала у природному україномовному середовищі. Багато у цей важкий повоєнний час робить для збереження української самосвідомості та відродження національної культури серед місцевих українців Борис Небесний – українець-патріот – далекий потомок тих давніх українських переселенців. Він же й очолював виїзд дітей в Україну. Сербська держава безкоштовно надає приміщення для вивчення рідної української мови та іншої національно-культурницької діяльності. Справа ускладнюється слабкою самоорганізованістю українців внаслідок їхнього некомпактного проживання та матеріальної незаможності. Я, перебуваючи у травні цього року на міжнародній науковій конференції у Сербії і Чорногорії (єдиний доповідач від України), передав в дар місцевим українцям книги з історії України як свої, так і передані зі мною проректором Одеської юридичної академії паном Панковим і заступником декана історичного факультету Одеського національного університету паном Кушніром.

Українські активісти (Євген Кулеба, Борис Небесний, Іван Терлюк) видають часопис для українців Югославії „Українське слово” – кварталник, на жаль, виходить нерегулярно. За переписом 2002 року у цілій Сербії українцями назвали себе 5354 громадянина, а за переписом 1991 – 4957. Отже, кількість українців збільшилася на 397 жителів, тобто на 8 %. У Воєводині живе 86 % загальної популяції українців Сербії. В інших же частинах Сербії проживає лише 719 осіб і з їх числа 60 % у столиці держави Белграді.

Багато для позитивного іміджу України на просторах Югославії зробили самі серби.

У день народження Тараса Шевченка 9 березня 1994 року вони заснували Сербсько-українське товариство. Товариство на солідному офіційному рівні відзначає усі важливі дати в історії України, влаштовує дні української культури, фестиваль українського кіно, виставки творів українських митців (наприклад Кіровоградського ансамблю народного танцю на Великій сцені Сербського народного театру). Перекладаються і друкуються у Новому Саді книги українських істориків, письменників, поетів. Наприклад, товариство сприяло виданню у Республіці Сербській (сербська етнічна частина Боснії і Герцеговини) у минулому 2002 році Антології української поезії від XVI до XX століття, до якої ввійшли 194 вірші 76 поетів українців, як з самої України, так і з розсіяння. Влаштовуються міжнародні наукові конференції.

Душею Сербсько-українського товариства є його засновники і ентузіасти – незмінний голова на протязі усіх 8 років Средоє Лаліч та обраний цього року молодий голова Светко Боровчанін, секретар товариства Слободан Лазіч та інші поборники сербсько-української дружби.

Список використаних джерел

1. Дуличенко А. Прилог проучавану једног неспоразума: Бачки Русини или запорошки козаци. Зборник МС за историју, бр. 6. – Нови Сад, 1972. – С. 117–121.
2. Ђелап, Ј., Колонизација запорошких козака у данашњу Воєводину у XVIII столечу. Зборник МС за друштвене науке, бр. 24. – Нови Сад, 1959.
3. Историја српског народа. Кн. IV. Т. 1. – Београд, 1993. – С. 214.
4. Костельник, Гавриїл. Liber memorabilium грекокатоліцкеј парохи бачкерестурскеј. – Нови Сад: Союз Руснацох и Українцях Югославії, 1998.
5. Українське слово. – Новий Сад. – Рік II. – Число 3. – 1997. – С. 50.
6. Українське слово. – Новий Сад. – Рік II. – Число 4. – 1997. – С. 74.
7. Українське слово. – Новий Сад. – Рік IV. – Число 6. – 1999. – С. 72.
8. Церовић, Љубивоје. Срби у Украјини. – Нови Сад, 2002.

Ihor CHORNOPIYSKY

UKRAINIANS IN THE NORTH OF SERBIA IN VOJVODYNA

The history of the settlement of Ukrainians in the north of Serbia in Vojvodyna, the process of the formation of the local Ruthenian (Russynian) dialect of the Ukrainian language, functioning of the Ukrainian language and the Ruthenian (Russynian) dialect and the phenomenon of the threefold self-

consciousness – of Ukrainians, Rusyns, Rusyns-Ukrainians are under research. Attention is paid to the activity of the public organizations „Prosvita” and „Serbian-Ukrainian Society” and their publications – „Ukrayinske Slovo” („Ukrainian Word”) and the bulletin „Serbian –Ukrainian Society”.

УДК 94(477)

Оксана ВАЛІОН

РОЛЬ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО У НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОМУ ВІДРОДЖЕННІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

У статті висвітлено місце та роль М. Грушевського у національно-культурному відродженні українського народу та розкрито найцінніші елементи багатой духовної спадщини історика.

Важливе місце в історії українського національного відродження кінця ХІХ – початку ХХ ст. належить Михайлові Грушевському. Завдяки своїй невтомній праці та невсипущій енергії він став одним із найвизначніших діячів українського відродженського руху, провідним ідеологом української соборності, неперевершеним координатором науково-культурного життя. Мета і зміст життя видатного історика полягали в тому, щоб прислужитись українському національному відродженню. Високі вимоги до себе великою мірою пробуджували і честолюбні наміри. М. Грушевський обґрунтував концепцію українського культурно-духовного відродження, що дала змогу науково й по-новаторськи підійти до розгляду та вирішення таких важливих національних проблем, як формування національної самосвідомості, поширення видавничої справи, засвоєння мови, створення національної школи, розвиток літератури та літературного процесу. Ці питання, котрі майже сто років тому розробляв учений, нині, на початку нового тисячоліття, також надзвичайно актуальні. Адже й тепер, після більш як десяти років незалежності, в теоретичній і практичній площинах піднімаються питання про ідейну основу національно-культурної розбудови України, роль ідеології в сучасному житті українського суспільства. У цьому контексті значення вивчення досвіду академічної, наукової, видавничої та культурно-освітньої діяльності вченого визначається вагомою практичною цінністю і наявністю широких можливостей його використання на сучасному етапі національного відродження України.

Цінними в методологічному плані для розробки даної тематики стали праці українських істориків: В. Герасимчука [1], Я. Запшкільняка [2], Ф. Стебля [3], В. Масненка [4], К. Кондратюка [5] та зарубіжних дослідників творчої спадщини М. Грушевського: І. Витановича [6] і О. Прицака [7].

Дана стаття має на меті висвітлити життя й діяльність М. Грушевського в контексті українського культурно-духовного відродження. Завдання дослідження полягає в тому, щоб проаналізувати концепцію українського культурно-духовного відродження, яку розробив учений, з'ясувати основні напрямки наукової та культурно-освітньої діяльності М. Грушевського в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Національне відродження в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. вступило у найвищу стадію свого розвитку, що була характерна пожвавленням і піднесенням національного руху, поширенням масового національного самоусвідомлення, розвитком усіх галузей культурного життя українців. Важливу роль у цих процесах відіграв Михайло Грушевський, який заявив себе ідеологом та ініціатором українського національно-культурного відродження, поставивши його на міцну наукову основу.

Зрозуміло, вже й до М. Грушевського для українського національного відродження працювали такі вітчизняні велети, як Т. Шевченко, М. Костомаров, П. Куліш, П. Драгоманов, В. Антонович, О. Кониський, І. Франко. Але саме М. Грушевський на рубежі ХІХ – ХХ ст. збагатив та примножив український рух цінними положеннями про шляхи розбудови національної

науки, культури та освіти, вніс чимало невизначеного у питання про роль національної ідеології.

Методологія дослідження українського культурно-духовного відродження М. Грушевського оригінально і своєрідно поєднувала провідні теорії історичного мислення XIX – початку XX ст. Категорія „народу – нації”, її історична еволюція була основою у творенні концепції українського відродження. На місце провідника національного відродження М. Грушевський вивів українського інтелігента – витвір історичної епохи і культурного середовища народу. Відтак, українське відродження діяч сприймав з народницької перспективи як процес зближення української інтелігенції зі своїм народом, який постав носієм національного елементу. Почавшись на ґрунті мови та літературної творчості, це зближення не обмежувалося літературною діяльністю, а поступово вело до розуміння політичних та соціальних умов життя.

М. Грушевський дослідив витoki українського національного руху, обґрунтував періодизацію цих процесів, основним критерієм якої став розвиток „ідей націоналізму”. Істотною домінантою, що визначала динаміку національного відродження, виступала українська національна ідея, яка на різних етапах історичного розвитку української нації мала різний зміст і різних носіїв.

Історичною базою для поширення ідей української соборності, цілісності українського життя, його самодостатності, окремішності від польського чи російського культурного простору стала наукова концепція українського історичного процесу, яку запропонував М. Грушевський. Він заперечив фундаментальну теорію політичної та інституційної історії Російської імперії – московську династичну генеалогію і науково довів безперервність історичного буття українського народу, визначивши Київську Русь першим українсько-руським державним утворенням. Історик витворив та науково обґрунтував спільну для роз'єданого українства національну ідею, що озброїла його наймогутнішою інтелектуальною зброєю – законним історичним правом на власну мову, історію, культуру і державність. Схема історії України визначила нові орієнтири національно-культурного відродження української нації в XX столітті й дала народові наукову базу його національної ідеології.

Саме науково доведена національна ідеологія та власний методологічний підхід дослідження українського національного руху дали змогу М. Грушевському розробити концепцію українського культурно-духовного відродження, яка зводилася до формування національної самосвідомості, засвоєння української мови, поширення освіти, створення національної школи, виховання національно свідомої інтелігенції, розвитку літератури та літературного процесу в Україні. Ця програма була цілком реальною і конкретною для кінця XIX – початку XX ст., оскільки висувала на перший план реалізацію завдань формування модерної української нації загалом та залучення до українського відродження широких народних мас зокрема.

М. Грушевський став виразником потреб усіх частин підневільної української нації, речником соборності українських земель. Власне, через культурну інтеграцію регіонів діяч прагнув у перспективі об'єднати порізнені державними кордонами українські землі. Тому шлях до власної державності, на його думку, пролягав через національно-культурне відродження.

Усі свої думки й ідеї, що лягли в основу теоретично обґрунтованої концепції українського культурно-духовного відродження, М. Грушевський прагнув реалізувати на практиці, попри всі перепони й переслідування, втілити в життя. Можливо, що саме в цьому – найбільший внесок діяча у справу національного відродження. Галицьке двадцятиліття становить окремий цілісний і самобутній період життєдіяльності М. Грушевського, позначений найвищим рівнем його наукової та культурно-просвітницької активності.

Доволі складним і різноманітним був вплив історика на процес національно-культурного відродження українського народу. Розпочавши з друкування окремих рецензій і статей у галицьких виданнях М. Грушевський, керуючись інтересами відродження української науки і культури та прагнучи об'єднати українські землі, переїхав у 1894 році до Львова.

Налагодження та зміцнення контактів між східно- та західноукраїнськими землями, виховання нового національно свідомого покоління української інтелігенції, надання потужного імпульсу розвитку національної науки, культури та освіти шляхом піднесення національної самосвідомості українського народу М. Грушевський вважав своїми першочерговими завданнями, на реалізацію яких була спрямована різнобічна діяльність вченого.

Вагому роль у національно-культурному відродженні відіграла боротьба вченого за вогнище української науки у Львівському університеті, який на початку ХХ ст. став кузницею національних вартостей. Очоливши кафедру всесвітньої історії зі спеціальним оглядом на історію Східної Європи, молодий професор став ініціатором введення в курс університетських наук нового предмету – історії України.

Курс, який читав М. Грушевський, охоплював усі періоди української історії до нової доби включно. Він містив нове окреслення нашої історії, в якому було наголошено на самотності українського історичного процесу. Українофільські погляди вченого притягували українське студентство. На лекції до М. Грушевського записувалися всі, хто зачисляв себе до українства, що, безперечно, послужило згуртуванню української молоді в університеті. Поширення тематичної і методологічної бази історичного наукового дослідження вченого сприяло формуванню української національної історіографії, котра стала основою, на якій широко розпочинали планові дослідження минулого українського народу молоді історики, представники Львівської історичної школи М. Грушевського, ядро якої становили М. Кордуба, В. Герасимчук, Д. Коренець, С. Томашівський, С. Рудницький, І. Джиджора, О. Терлецький, Б. Барвінський, І. Кревецький, І. Крип'якевич, М. Чубатий, Б. Бучинський та ін. Велику групу істориків діяч виховав й у Києві. Формування нового динамічного покоління українських істориків, які працювали під науковим керівництвом М. Грушевського, мало переломне значення для розвитку національної україністики в ХХ ст.

Важко переоцінити значення для формування української науки та піднесення національної самосвідомості українського народу праці вченого в Науковому товаристві ім. Шевченка. Без перебільшення можна твердити, що за час, коли Товариство очолював М. Грушевський, воно перетворилося зі скромного товариства на справжню, хоч, звісно, офіційно не визнану Академію наук. Значно активізувалася науково-видавнича діяльність, яка полягала у розбудові наукових видань НТШ. За час головування М. Грушевського Товариство видало 423 томи наукових публікацій з історії, літератури і літературознавства, мовознавства, філософії, етнографії, права, статистики, математичних і природничих дисциплін, медицини, бібліографії та інших академічних наук. Саме тут діяч виявив особливий талант редактора, зумів мобілізувати й залучити до співпраці наддніпрянських і наддністрянських вчених, а також молодих „адептів” науки.

М. Грушевський наполегливо дбав про те, щоб українська школа і НТШ як її всеукраїнський репрезент вийшли на міжнародний рівень. Важливим кроком до цього була його політика взаємообміну наукових видань Товариства на літературу багатьох національних академій наук та вступ бібліотеки НТШ до міжнародної спілки бібліотек академій наук. Організувати національну науку з її виходом на європейський рівень учений прагнув через взаємини з науковими установами та центрами зарубіжних країн. У такій співпраці керманіч наукової праці вбачав важливий засіб для консолідації, самовизначення і поступу українського народу.

У період галицького двадцятиліття діяльність М. Грушевського, спрямована на розбудову наукового життя та прищеплення національної самосвідомості у широких верств українського народу, не обмежувалася Галичиною, а й поширювалася на Наддніпрянську Україну. Враховуючи цензурні полегшення в Росії, історик заснував і очолив Українське наукове товариство, завдання якого полягали в організації наукової роботи та популяризації серед суспільства здобутків української національної науки. Очоливши УНТ, М. Грушевський змагав до всеукраїнського об'єднання наукових і суспільних сил українства, без огляду на кордони чужих держав, що його розділяли, і ворогів національного відродження. Львівський професор значно розширив коло науковців, які займалися вивченням різних аспектів діяльності українського народу, одночасно закладаючи міцний науковий фундамент культурно-духовного відродження на наступні десятиліття.

Продовжуючи працю на ниві українського відродження, М. Грушевський вніс вагомий вклад у розвиток національної культури та освіти української нації. Вістря культурно-освітньої діяльності вченого у галицьку добу було спрямоване на пропаганду національної ідеї та прищеплення національної самосвідомості у широких верств українського населення. М. Грушевський брав активну участь у боротьбі галицького суспільства за відкриття українського університету. Ця справа згуртувала українське громадянство і саме завдяки львівському професорові набрала конкретних форм, хоча не була реалізована через вибух Першої світової

війни. Відкриття українських кафедр в університетах у Східній Україні, організація у Львові всеукраїнських курсів з питань українознавства для молоді з Наддніпрянщини та Галичини, турбота про створення належних умов для науково-освітньої праці студентства свідчили про те, що культурно-освітня праця вченого мала всеукраїнський характер, вирішуючи насущні завдання формування української нації в ХХ ст.

М. Грушевський доклав чимало зусиль для розбудови українського шкільництва. Позитивне розв'язання проблеми націоналізації школи, на його думку, мало забезпечити здоровий розвиток усіх своєрідних прикмет і особливостей нації і, що дуже важливо, визначити її майбутнє. Історик першим у Галичині висунув ідею заснувати українські приватні школи, тим самим побудувати школу, вільну від посягань властей, залучити до праці найкращих українських педагогів, забезпечити новий напрямок виховання. Ці думки отримали широкий резонанс, набули практичного вирішення. У 1908 – 1914 рр. у Галичині зусиллями української інтелігенції за активної підтримки громадськості було здійснено широкомасштабну кампанію організації приватних навчальних закладів різних типів: гімназій, початкових шкіл, учительських семінарій.

Співпраця М. Грушевського з культурно-освітніми організаціями Галичини – Учительською Громадою та Краєвим Шкільним Союзом служить яскравим прикладом боротьби за відродження національної школи та розвиток освіти серед широких верств українського населення. Діяльність вченого стала важливим фактором культурного прогресу, спрямованого на прищеплення масам любові до рідного слова, глибокої пошани до здобутків і традицій минулого, тим самим вона сприяла вихованню свідомих патріотів, популяризації української національної ідеї серед підростаючого покоління.

Дієвим напрямком культурно-освітньої діяльності М. Грушевського у галицьку добу була широка просвітницька праця серед українського народу. Підняти просвітній рівень громадянства історик прагнув через широку видавничу діяльність. Науково-популярні, публіцистичні нариси та розвідки М. Грушевського, пронизані українською національною ідеєю, відіграли націотворчу роль у процесі культурно-духовного поступу українців на переломі століть. Написані у доступній та цікавій формі, орієнтовані на широке коло читачів, вони викликали живе зацікавлення минулим України, породжували почуття самоповаги, тим самим формували національну свідомість як необхідну передумову державної незалежності.

Оцінюючи ставлення Великого Всеукраїнця до української нації, можна вважати, що він гордився її історією та культурою, минулим і перспективою. Історик прагнув стерти з України порох провінційності, хотів прищепити українцям усвідомлення важливості свого місця у світовому історичному та культурному процесі.

Таким чином, Михайло Грушевський прислужився українському національному відродженню. На рубежі ХІХ – ХХ ст. він став провідником ідей духовної модернізації українського суспільства, дбав про перетворення його на єдину націю, формулював і розробляв основні концептуальні положення програми українського культурно-духовного відродження. Тривала й послідовна практична академічна, наукова, видавнича та культурно-освітня діяльність діяча в цьому напрямку позитивно вплинула на розвиток національно-культурного життя української нації в ХХ ст., відіграла вагомий роль у створенні передумов для соборності та державності України.

Список використаних джерел

1. Герасимчук В. Михайло Грушевський як історіограф України // Записки НТШ. – 1922. – Т. 133. – С. 1–26.
2. За-шкільняк Л. Історіографічна творчість Михайла Грушевського на тлі європейської історичної думки кінця ХІХ – початку ХХ століття // Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали конференцій / За редакцією Я. Грицака, Я. Дашкевича. – Львів: Інститут історичних досліджень Львівського державного університету ім. І. Франка; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, Львівське відділення, 1999. – С. 31–46.
3. Стеблій Ф. Михайло Грушевський про початки українського національного руху в Галичині // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові, 1994. – С. 198–206.
4. Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець ХІХ – перша третина ХХ ст.). – Київ – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. – 440 с.
5. Кондратюк К. Українська історіографія ХІХ – початку ХХ століть: основні напрямки і концепції. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2002. – 242 с.
6. Витанович І. Уваги до методології і історіософії Михайла Грушевського // Український історик. – 1966. – № 9–10. – С. 32–51.
7. Прицак О. Історіософія Михайла Грушевського // Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.1. – К.: Наукова думка, 1991. – С. XL–LXXIII.

Oksana VALION

M. HRUSHEVSKY'S ROLE IN THE NATIONAL
AND CULTURAL REBIRTH OF THE UKRAINIAN PEOPLE
(SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY – BEGINNING OF THE 20TH CENTURY)

M. Hrushevsky's place and role in the Ukrainian cultural and spiritual rebirth are clarified in the article. There has also been given the most valuable elements of the historian's spiritual heritage.

УДК 94 (477) „1917/1918”

Вадим ЗАДУНАЙСЬКИЙ

ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ СПАДЩИНИ
ВІЛЬНИМ КОЗАЦТВОМ: АНАЛІЗ-СПІВСТАВЛЕННЯ З ІСТОРИЧНИМИ
ТА ТОГОЧАСНИМИ КОЗАЦЬКИМИ ФОРМУВАННЯМИ

У статті розглянуто реальний зміст козацької спадщини, що відроджувалась в Україні Вільним Козацтвом. Автор порівнює історичні та тогочасні козацькі формування з Вільним Козацтвом і переконливо доводить, що вільно-козацький рух лише частково відроджує глибинну сутність української козацької спадщини, залишаючи поза увагою традиції упривілейованості та військової корпоративності.

Національно-державне відродження України за часів національно-демократичної революції супроводжувалось актуалізацією власної військової спадщини. У цьому контексті слід розглядати і звернення до козацьких традицій, головним змістом котрих є специфічна військова спадщина. Вона виявляється не лише у певному військовому устрої та уніформі, але, в першу чергу, у приматі військової справи, котра є формотворчою для цієї спільноти. Відносно цієї справи слід наголосити на тому, що вона виявляється не лише у певних ознаках воєнізованого повсякденного життя, але і у специфічному психотипі, прикладному бойовому мистецтві та вишколі [1: 76–80].

Таке визначення сутності козацької військової спадщини дає підстави для об'єктивної оцінки співвідношення її форми і змісту у тих чи інших козацьких структурах. Вагомість такого підходу визначається не лише потребою ґрунтовного дослідження процесів національного державотворення часів революції, але і можливістю співставити реальний зміст козацької військової спадщини з тенденціями сучасного козацького відродження з позиції історичної відповідності та функціональної спроможності.

Дослідження означеної проблеми сприятиме більш комплексному та всеохоплюючому розкриттю складних процесів українського національно-державного будівництва та відродження і наслідування військових традицій.

На жаль, проблему відродження козацької спадщини Вільним Козацтвом, у співставленні з історичними та тогочасними козацькими формуваннями досі ще не було належним чином опрацьовано українською історіографією.

Зарубіжна українська історіографія, головним чином, представлена безпосередніми учасниками визвольних змагань українського народу 1917–1920 рр., у працях котрих домінує загальний аналіз військових дій, або огляд бойового шляху окремих формувань [2]. Виключенням є невеличкі розвідки Р.Бориса та Я.Водяного, але в них бракує ґрунтовного визначення рівня відродження козацької військової спадщини [3].

Певну увагу дослідженню історії українських військових формувань приділяють польські науковці, але аналізу козацької спадщини не торкаються [4].

Сучасна українська історіографія поки що стоїть осторонь зазначеної проблеми, приділяючи головну увагу дослідженню загальних процесів військового будівництва в Україні за часів революційних потрясінь або висвітленню їх окремих аспектів [5: 76–77].

Відродження українських козацьких військових традицій, за новітніх часів, досліджує автор, але аспект їх співставлення між Вільним Козацтвом та історичним і тогочасним козацтвом поки що не розглянуто [6: 62–63].

Отже, українською історіографією це явище не досліджувалось, що і пояснює звернення автора до вказаного аспекту проблеми.

Актуальність статті обумовлена потребою висвітлення цієї маловідомої сторінки вітчизняної військово-козацької історії та потребою введення до наукового обігу нових фактів і документів. Варто підкреслити і те, що висновки роботи сприятимуть більш адекватному відродженню козацьких військових традицій в сучасній Україні.

Джерельним підґрунтям цієї розробки є: 1. Статут Вільного Козацтва. 2. Статути, Наставни та положення відносно функціонування та вишколу Козацьких військ Російської Імперії початку ХХ ст.

Вказані матеріали почерпнуто із архівних фондів України (ЦДАВО України та Державного Архіву Донецької області). Зазначена сукупність джерельних матеріалів забезпечує певний рівень наукової достовірності дослідження.

Наукова новизна роботи обумовлюється тим, що автор уперше на ґрунті доступних джерел й аналізу літератури співставляє спроби відродження козацьких військових традицій Вільним Козацтвом зі спадщиною історичних та тогочасних козацьких формувань. Спроби відновити козацький стан і устрій в Україні почалися у Звенигородському повіті Київської губернії одразу після лютневих подій 1917 р. Причинами цього були: відсутність державних структур, що мали б підтримувати громадський лад; активізація громадської самодіяльності та революційне піднесення українського суспільства; збереженням історичної пам'яті про козаччину. За таких обставин і визначився курс на відродження козацького устрою, що мав забезпечити самодіяльність місцевого селянства і, частково, робітництва в умовах революції.

Розгортання вільно-козацького руху призвело до охоплення ним більшості Наддніпрянської України. Підсумком цього стало покозачення близько 60.000 чоловік, що делегували на I Всеукраїнський з'їзд Вільного Козацтва (16 – 20 жовтня 1917 р. м. Біла Церква) 200 делегатів [7: 380]. На з'їзді було розпочато розробку статуту, обрано керівництво та підтверджено наявний стан вільно-козацького руху в Україні.

В основі територіальної організації Вільного Козацтва лежав тогочасний адміністративний поділ, успадкований від Російської імперії (губернія – повіт – волость – село). Відповідно до нього, § 13 статуту визначав таку козацьку структуру: Кіш – полк – курінь – сотня (лише на рівні курінному планувалось поєднати 3–4 волості) [8: арк. 3–4]. Коші (губернські козацькі товариства) об'єднувались у Вільне Козацтво, на чолі якого стояла Генеральна Рада (11 старшин під проводом П. Скоропадського). Для означення старшинства використовувалась термінологія козацької доби: осавул, хорунжий, бунчужний, писар, сотник, курінний отаман, полковник, скарбник, обозний, та інші урядники [9: арк. 4].

В основі функціонування козацьких структур лежав принцип демократії, що виявлявся у виборності усіх посадовців відповідними осередками чи об'єднаннями. Старшину обирали на 1 рік, від полкового рівня її затверджував Генеральний Секретар Внутрішніх Справ [10: 4].

Базисом Вільного Козацтва були первинні козацькі громади (село, містечко, частина великого міста), що опікувались інтересами своїх членів і ні в якому разі не підміняли відповідні органи влади. Слід зазначити, що козацькі громади мали відкритий характер, а тому до їхнього складу міг вступити будь-який повнолітній мешканець України за умови визнання статуту і політичної платформи [11: 2]. Заборонено було вступати до громад карним злочинцям і жандармам. Членство поділялось на: Дійсне, Почесне та Співробітне (ті козаки, що перебували на дійсній військовій службі). Дійсні члени громади сплачували відповідні внески, чверть від яких спрямовувалась до вищої структури.

Головними завданням Вільного Козацтва були: підтримка ладу і спокою; боротьба з контрреволюційними силами; боротьба з дезертирством; виховання членів на засадах примату інтересів демократії; підтримка традицій національної міліції; охорона соціально-політичних

інтересів трудящих мас і національних прав українського народу; спортивно-просвітницька та військова підготовка молоді [12: 1].

Цікавими є і те, що вільні козаки прагнули запровадити козацький суд, для покарання козаків громад, що складався зі старшин та виборних товаришів [13: 5–6].

Отже, Вільне Козацтво, згідно статуту, відіграло роль воєнізованого формування, котре, поряд із використанням історичного досвіду та тогочасних козацьких розробок, все ж знаходилась під впливом революційних стереотипів.

Такий стан речей визначався: відкритістю козацьких громад для нових членів; відсутністю чіткої рангово-посадової системи; приматом міліційних функцій на противагу дійсній армії; загальнодемократичними догматами ідеології; відсутністю засобів та претензій на здійснення владних повноважень; браком традиційних вимог стосовно військово-пільгового становища козацької спільноти; відсутністю чіткого визначення пріоритету військового вишколу.

На противагу Вільному Козацтву історичні українські козацькі формування функціонували як: державно-політичне утворення (Гетьманщина), козацько-лицарське братство (Запорізька Січ) чи військово-територіальні формування (Слобідські козацькі полки). Вони між собою мали багато відмінностей, але визначались і певною спорідненістю. Цим спільним було: зосередження козацькою старшиною і громадами всієї повноти влади на місцях; розпорядження військовими земельними фондами; здійснення повноцінних військових функцій та забезпечення відповідного вишколу; корпоративність і певна закритість козацького стану, що виступав в якості формотворчого (для Гетьманщини і Запорізької Січі – державотворчого); здійснення судочинства та самодіяльності козацьких громад на засадах козацького звичаєвого права [14: 63–64]. Тобто, історичні українські козацькі формування діяли з позиції упривілеювання на засадах самодостатності та підпорядкування власним пріоритетам суспільно-політичного і соціально-економічного буття цілого суспільства.

Якщо порівнювати Вільне Козацтво з козацькими формуваннями Російської імперії передреволюційної доби, то ми також мусимо визнати низку суттєвих відмінностей. Козацькі війська українського походження (Кубанське і частково Донське та Терське) в межах військової області на низовому рівні (хутори і станиці) зосереджували у відповідних козацьких громадах владні повноваження на засадах козацького самоврядування [15–109–176]. Це стосувалось: громадського порядку (отримували право розгляду порушень і покарань за незначні правопорушення); контролю за станичними земельними фондами (розпайованими і запасними); підготовки до військової служби і здійснення відповідного вишколу козаків; вибору органів козацького самоврядування, опікою за недієздатними козаками та сиротами. Окремо слід підкреслити, що пільги для козацького стану були не доступні для представників інших верств, котрі, перебували в межах козацьких територій.

Відповідно до настанов імперських структур, головним завданням козаків мав бути захист престолу і Вітчизни. Головним аспектом досягнення цього була військова спрямованість козацького стану, закріплена військовими статутами, настановами та відповідними наказами царату [16: 139–157].

Інакше кажучи, пільги козаки отримували за рахунок виконання військової служби у значно більших обсягах ніж решта населення країни. Поєднання козацькою спільнотою інтенсивної військової служби з відповідними пільгами є його найяскравішою ознакою.

Отже, від тогочасних козацьких формувань Вільне Козацтво також певною мірою відрізнялось, бо хоча і підпорядковувалось державним структурам та мало місцеві козацькі громади, але не отримувало упривілеюваного положення у соціально-економічному житті та не зосереджувало у своїх руках владних повноважень. Поряд із цим, відкритість осередків вільно-козацького руху не сприяла розвитку корпоративних інтересів і відповідної психологічної налаштованості їх членів, що разом із відсутністю безперервних глибинних традицій козацько-військового буття та військового вишколу суттєво обмежувало і збіднювало цей рух.

Таким чином, вільно-козацький рух вповні не відповідав спадщині, як історичних, так і тогочасних козацьких формувань.

Поряд із цим мусимо зазначити, що між історичними українськими формуваннями та їх залишками серед козацьких військ Росії, разом із відмінностями, пов'язаними з деградацією державотворчого статусу козацького стану та втратою відповідної ідеологічної доктрини, залишилися визначальні критерії спорідненості.

Серед них найвагомішими є такі: прагнення і забезпечення козацького військово-упривілейованого статусу; контроль і розпорядження земельними та іншими ресурсами війська на засадах закритої козацької корпорації; військово-демократичний статус козацької громади; визначальне значення військової справи та козацького бойового мистецтва (володіння холодною зброєю).

Стосовно Вільного Козацтва мусимо зазначити, що, відповідно до його статуту, серед зазначених критеріїв козацької сутності легалізувались лише військово-демократичний статус козацької громади та певна зорієнтованість на несення військово-охоронної служби і відповідного вишколу молоді.

Головним недоліком цього руху на нашу думку є те, що він не базувався на засадах корпоративності навколо традиційної військово-козацької упривілейованості, притаманній козацькій спільноті.

Поряд із цим варто підкреслити й те, що подальший розвиток Вільного Козацтва в Україні отримав спрямування на підсилення ваги військової справи, що сприяло зростанню авторитету військової налаштованості.

Ще одним кроком, що мав сприяти набуттю українським козацьким рухом ознак спорідненості з історичними та тогочасними аналогами, було намагання Гетьмана П. Скоропадського відновити козацький стан 16 жовтня 1918 р. [17]. На жаль, зреалізувати цей намір завадила гостра внутрішньополітична боротьба в Україні та зовнішня агресія.

Отже, Вільне Козацтво поступово набувало ознак традиційної української козацької спадщини з урахуванням новітніх тенденцій суспільно-політичного та соціально-економічного життя України.

Запропонована стаття не вичерпує всієї проблематики відродження військових традицій українського козацтва за новітніх часів, а лише розкриває один із важливих аспектів цього процесу. Такий стан речей обумовлює подальшу перспективність дослідження означеної проблеми.

Варто підкреслити і те, що досвід відродження козацької спадщини Вільним Козацтвом має стати у пригоді сучасним козацьким діячам.

Список використаних джерел

1. Задунайський В. Козацько-лицарське мистецтво – сутність української козацької спадщини // Донецький Вісник НТШ. – Донецьк, 2001. – Т.1. – С. 76 – 80.
2. Удовиченко О. Україна у війні за державність 1917 – 1921. – Вінніпег, 1954. – 476 с.; Петрів В. Військово-історичні праці. – К., 2002. – 640 с.; Монкевич Б. Слідами новітніх запоріжців. – Львів, 1921. – 152 с.
3. Борис Р. Вільне Козацтво. Ідея озброєного народу в 1917 р. На Україні, – Львів, 1936. – 30 с.; Водяний Я. Виступ Вільних Козаків проти москалів на станції Вінниця / За Державність. – 1935. – № 5. – С. 200 – 205.
4. Krotofil M. Ukrain'ska Armia Halicka 1918 – 1920. – Torun', 2002. – 225 с.
5. Турченко Г. Вільне Козацтво / Українське Козацтво. Мала енциклопедія. – Київ – Запоріжжя, 2002. – С. 76 – 77.; Пархоменко В. Українські військові формування П. Скоропадського // Історія України: маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. – Вип. 7. – К., 1999. – С. 98 – 101.
6. Задунайський В. Українські козацько-лицарські традиції в Наддніпрянській Армії УНР (1917 – 1919 р.) // Схід. – 2001. – № 3. – С. 60 – 62; Вплив українських військово-лицарських традицій на козацький устрій минулих часів і сьогодення. // Схід. – 2001. – № 4. – С. 57 – 60.
7. Історія Українського Війська. – Львів, 1936. (К., 1993.) – С. 380.
8. ЦДАВО України. – Ф. 1115 / Генеральний Секретаріат Центральної Ради/. – ОП. 1. – Спр. 52. – Арк. 3–4.
9. Там само. – Арк. 4.
10. Там само. – Арк. 11.
11. Там само. – Арк. 2.
12. Там само. – Арк. 1.
13. Там само. – Арк. 5 – 6.
14. Національні процеси в Україні. – К., 1997. – С. 140 – 245; Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. – Львів, 1990. – Т.1. – С. 115 – 156; Багалій Д. Історія Слобідської України. – Харків, 1993. – С. 63 – 111.
15. Учреждение гражданского управления казаков. – СПб, 1903. – С. 109–176.
16. Устав о воинской повинности. – Петроград, 1915. – С. 139 – 157.
17. Турченко Ф. Скоропадський П.П. / Українське Козацтво. – Вказ. праця. – С. 452.

Vadym ZADUNAYSKY

THE REVIVAL OF THE COSSACKS' HERITAGE BY THE FREE COSSACKS: THE ANALYSIS AND COMPARISON WITH HISTORICAL AND COSSACKS' FORMATIONS OF THAT TIME

The article deals with the actual contents of the cossacks heritage that was revived in Ukraine by the Free Cossacks. The author compares historical cossacks' formations as well as the ones of that time with the Free Cossacks. He also proves that free cossacks' movement renewed the deep essence of the Ukrainian cossacks heritage only partially, with the tradition of retaining the privileged position and military corporative spirit being neglected.

УДК 908(477.62)

Наталя СЕМЕНЯК

МІСТА ДОНЕЧЧИНИ ЯК ЕЛЕМЕНТ СТАНОВЛЕННЯ МОЛОДОЇ ДЕРЖАВИ

Автор досліджує проблеми історіографії сучасних міст Донеччини. Вони представлені як типовий елемент розбудови України упродовж сучасної історії. Головна ідея – продовжити історико-краєзнавчі дискусії.

Вивчення історії окремих регіонів України набуло нового значення після здобуття Україною незалежності. Бо за радянських часів дана галузь науки розглядалася як спроба до сепаратизму. Більш популярними були загальні тенденції розвитку країни, особливо в масштабах СРСР чи УРСР. А тепер історична наука поповнюється новими дослідженнями регіональної історії, фактами, літературою, повідомленнями на конференціях з історичного краєзнавства, що регулярно проводяться в Україні. Вона стала невід'ємною частиною сучасних наукових розробок.

Чи не найактуальнішими серед проблем регіону, що звучали, є питання про заснування міст Донеччини, яке викликало багато дискусій та диспутів. Тому виникла необхідність проаналізувати та систематизувати діяльність науковців нашого регіону по вивченню історії краю за останні 20 років, щоб яскравіше прослідкувати зміни, визначити досягнення та прорахунки в історико-краєзнавчій роботі, зробити певні висновки щодо подальшого розвитку цієї важливої справи.

Ступінь наукової розробки теми визначається відсутністю праць, в яких би комплексно розглядалася історіографія міст Донеччини. З іншого боку, наявні лише роботи, присвячені окремим питанням їх історії. Великої уваги заслуговують дослідження В.О. Пірко, який узагальнив матеріал за 25 років в монографії „Заселення Донеччини у XVI-XVIII ст.” [1: 36–37]. Дослідник зібрав багатий фактичний матеріал про час заснування поселень, вивчив питання щодо появи перших мешканців на території Донеччини. Не обійшов історію міст нашого краю і В.І.Подов, який у своїй праці „Донбасс. Век XVIII” [2: 14] дав оцінку соціально-економічному розвитку у вищезгаданому столітті. Цікавою також є спроба дати загальний портрет дослідників Донеччини, що представлений в статті В.В.Оліфіренка „Дослідники рідного краю” [3: 98–107]. Серед інших називаються і В. О. Пірко, П. І. Лаврів, В. І. Подов та Л. Д. Яруцький, які більшість своїх наукових розробок присвятили проблемам заснування міст Донецької області.

Таким чином, відзначимо, що історіографія теми заселення Донеччини не має фундаментальних праць і знаходиться на рівні попередніх досліджень.

Часто здається, що Донеччина – молодий край. Проте, його заселення розпочалося ще у XV столітті, а перші міста з'явилися в кінці XVII ст. Для багатьох з них час заснування був встановлений досить давно. Дати кочували з однієї монографії до іншої, часто без посилань на першоджерела.

Саме тому в історіографії до 1991 р. загальноприйнятою була думка, що м. Артемівськ – найдавніше в Донецькій області.

Зокрема, цієї точки зору дотримуються автори багатотомного видання „Історія міст і сіл Української РСР” [4]. У цій енциклопедії часом заснування м. Артемівськ вважається 1571 р. Вона відповідає Указу Івана IV Грозного про запровадження охоронної системи сторож на південних кордонах Московської держави. Однією з них була шоста, Бахмутська, сторожа, що розташовувалась „усть Черного Жеребца, от Святогорской сторожи в полднище” [5: 9–10].

Але, на жаль, це видання застаріло не лише за ідеологічним викладенням матеріалу. В ході подальших досліджень виявилось, що Бахмутська сторожа знаходилась не на території сучасного м. Артемівськ, а на лівому березі Сіверського Дінця – в межах с. Ямпіль [1: 36–37].

Це стало однією з відправних точок дискусій, які розпочалися в 1991 році. Їх ініціатором виступив В. О. Пірко.

Сучасні дослідники звернулися до офіційних документів Російської держави. Так, стало відомо, що з 1697 року після зруйнування татарами Тору та Маяків їх мешканці почали заселяти територію по берегам р. Бахмут, де соляні промисли були багатшими. До того ж дана місцевість знаходилася далі від кордону. Так з'явилася нова слобода, проте нових поселенців ще турбувало питання безпеки, що і вилилося в їх прохання до Москви про збудування острогу як захисної споруди. Сталося це в 1701 році. А в 1703 році на Бахмут був відряджений капітан Григорій Скорихін. За його описом на території сучасного Артемівська був збудований острог по обох берегах річки [1: 36–37].

Тому досить правомірною є думка, що часом заснування міста Артемівська доцільно вважати 1703 рік, тобто використати загальноєвропейську традицію датування населених пунктів. Хоча там воно могло містом і не називитися, наприклад, „колонії” давніх римлян. Такими джерелами найчастіше є літописи й хроніки, а також (останнє характерне для низки європейських країн) королівські грамоти на Магдебурзьке право населеному пункту, після чого він автоматично ставав містом з правового погляду. Оскільки в Московській державі не було Магдебурзького права, то початок міста вели від літописної або іншої джерельної згадки, або від заснування фортеці. Рідше при відзначенні часу виникнення міста виходили з даних археології. В особливих випадках місто вважалось „вічним”, як-от-Рим [6: 78–81]. Здавалося б, логічним було б застосувати цю методику при визначенні віку міст України. Проте у вітчизняній історіографії даний підхід не завжди знаходить своє відображення. Тому часом заснування Артемівська можна назвати і 1697 рік (як початок заселення території постійними мешканцями) і 1702 рік. Зупинимося на останньому. Дана дата походить від припущення, що ізюмські козаки, не дочекавшись царського дозволу, самі збудували охоронну споруду. А опис 1703 року, хоч і засвідчив її існування, проте не був доказом одночасності побудови і подорожі Скорихіна. В. І. Подов з цього приводу у своїй монографії зазначає, що метрикою Бахмута є Грамота Петра I від 14 жовтня 1704 року: в ній зафіксована дата народження Бахмуту – 1701 рік [7: 7–28].

Дискусія та нові джерела змінили усталені погляди на час заснування міста. Так, артемівські краєзнавці тепер намагаються обійти питання про точну дату виникнення Бахмуту, зупиняючись лише на заснуванні Бахмутської сторожі. Таким чином, згоди в цьому питанні дослідники ще не дійшли. Але дискусія, яка розпочалася, продовжується і щодо іншого міста Донеччини: Маріуполя.

Так, уже декілька десятиліть не вщухають дискусії щодо часу заснування одного з найстаріших міст Донеччини – Маріуполя. Різноманітні точки зору дослідників представлені в збірці праць Маріупольської науково – практичної конференції [8]. Серед них цікавою є стаття А. В. Василенко „К вопросу об основании Мариуполя” [8], в якій автор зазначає, що дослідники Л. Яруцький і Л. Кузьмінков вважають датою заснування м. Маріуполя 1779 рік. А 1778 роком датує народження міста Р. Саєнко, але є і інша група дослідників (А. Черногор, Д. Грушевський, Н. Руденко), які дотримуються „козачої версії” виникнення Маріуполя. Сам А. Василенко вважає, що в літописі м. Маріуполя треба занотувати: „Маріуполь засновано запорізькими козаками як сторожову воєнну фортецю в гирлі річки Кальміус на березі Азовського моря у 1734 році. За часів Нової Січі місто стало центром Кальміуської паланки. Після зруйнування Січі на місці Кальміуської паланки у 1778 році почалось будівництво міста Павловська. Новий період його розвитку пов'язаний із переселенням з Кримського ханства до Приазов'я греків – християн (1778- 1780 рр.). У 1779 році відповідно до Жалуваної грамоти Катерини II було названо Маріуполем.”

Ця досить тривала спроба здебільшого представників грецького населення Маріупольщини довести, що їх місто засноване в 1779 році, є досить безпідставною. Для доказу даної тези дослідники переважно посилаються на Жалувану грамоту Катерини II, даровану вихідцям з Криму наприкінці травня 1779 року. Однак ця версія не має відповідного обґрунтування, бо згідно з повідомленнями митрополита Ігнатія, ініціатора переселення, та іншими джерелами в Кальміуську слободу (центр Кальміуської паланки до 1775 року) грецькі поселенці потрапили лише влітку 1780 року. Тому не дивно, що в описах кінця XVIII ст. зазначається, що місто Маріуполь збудоване 1780 року. Нове місто з'явилося на базі Кальміуської сло-

боди, з якої запорожців перевели до Павлограду, розбудова якого відноситься до того ж року, що й Маріуполя.

Вивченню історії міст, на жаль, не завжди приділялося достатньо уваги. Чи не найпершою спробою висвітлити появу та становлення населених пунктів України стало видання в 70-х роках багатотомної енциклопедії „Історія міст і сіл УРСР”. У ньому була представлена і Донецька область. Проте часи змінилися: пішла у небуття марксистсько-ленінська методологія, Україна стала незалежною державою та її науковці намагаються створити сучасну школу істориків, яка повинна ґрунтуватися на традиціях першого та другого національних відроджень нашої держави.

Саме тому дослідники знов звернулися до проблеми часу заснування міст, зокрема Донеччини. Розробка даного питання призвела до жвавих дискусій. Вони торкнулися Артемівська, Маріуполя. Основа кожної з них складає поняття про те, що треба брати за початок того чи іншого міста та наявність достовірних джерел з цього приводу. Так, наприклад, Артемівськ розглядають „наступником” чи то Бахмутської сторожі, чи то самого містечка Бахмут, створеного за наказом Петра I, чи власною ініціативою місцевого населення. Дискусія триває, що і зумовлено її об'єктивним характером.

Отже, історіографія сучасних міст Донеччини представлена лише окремими науковими розробками. Тому тема залишається актуальною і потребує не лише нових джерел та методологічних підходів, а й підтримки з боку держави.

Список використаних джерел

1. Пірко В. О. Заселення Донеччини в XVI – XVIII ст. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2003. – С. 36–37.
2. Подов В. И. Донбасс. Век XVIII. – Луганск, 1998. – С. 13.
3. Донбасс. – 1994. – № 1–6. – С. 98–107.
4. Історія міст і сіл УРСР. – Донецька область. – К., 1979.
5. Рева А. А., Татаринов С. И., Абрамов М. В. История Бахмута – Артемовска. – Артемовск, 1996. – С. 9–10.
6. Мицик Ю. А. Про необхідність перегляду дат заснування міст України // Краєзнавство. – 2000. – № 1–2. – С. 78–81.
7. Подов В. И. Донбасс. Век XVIII. – Луганск, 1998. – С. 28.
8. Марнуполь: история и перспективы. Научно-практическая конференция. Сборник трудов. – Марнуполь, 2002.

Natalja SEMENJAK

TOWNS OF DONETSK REGION AS THE ELEMENT OF THE NEW STATE FORMATION

The author reserches problems of historiography of today's Donbass towns. They are shown as typical element of the Ukrainian development during contemporary history. The main line is to provide new discussions about history of Local Lore.

УДК 323 (477)

Степан ВОВК

УКРАЇНА: НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ ЧИ „ДЕМОКРАТИЧНЕ” ЗНИЩЕННЯ

У статті ретельно проаналізовані різноманітні фактори соціально-економічного, політичного і духовного характеру, які практично відкинули роль національної ідеї в розбудові української національної держави. Переконаливо доведено, що значення цієї ідеї та її місце у знищенні українського суспільства здійснюються під парасолькою „демократизації” всіх сфер його життєдіяльності.

Національна ідея визріває історично у відповідності з процесами формування нації. Вона постійно збагачується новим змістом, формує національні ідеали в розвитку нації – сутнісному вияву людської суспільної самоорганізації і найвищої мети творчої самореалізації індивіда. З цих позицій національна ідея – стимулятор і консолідатор життєдайних сил індивіда і нації в процесі боротьби останньої за своє збереження у світовій цілісності. Тому в просторі нової системи цінностей і орієнтацій ця ідея виступає внутрішнім багатофакторним ядром культурної, економічної, соціально-політичної, світоглядної програми самореалізації суспільства. Водночас, як домінантна ідея державного самоздійснення нашого народу, національна ідея не реалізовується на державному рівні. Парадокс чи закономірність? Відпо-

відь – самоочевидна. Адже на всіх рівнях влади практично відсутні патріоти української державності, національно свідомі професіонали, які здатні ефективно й швидко подолати кримінальну безкарність тотально корумпованого бюрократичного апарату, ідейну та моральну безвідповідальність можновладців. Саме ці фактори визначають характер і зміст діяльності сучасної влади в Україні. У цих умовах кризового українського суспільства різко зростає актуальність і практичне значення ідейно-теоретичної спадщини М.Міхновського – творця української націоналістичної ідеї та українського організованого націоналізму [3: 251]. Державотворчий потенціал національної ідеї є різносенсовим і різнозмістовним у двох типах суспільств – моноетнічних (однородних) та поліетнічних (багатонародних). Україна належить до другого типу суспільств. Тому визначення параметрів буття в ній національної ідеї, виявлення та реалізація її державотворчого потенціалу потребують розробки якісно нових методологічних підходів до розв'язання багатофакторних (багатоаспектних, багатовимірних, багатоваріантних) проблем.

У даному дослідженні обмежимося виділенням двох груп основних факторів: 1) різноякісних (матеріально-речові та ідеальні, етносоціальні й етногенетичні, етноісторичні й геополітичні); 2) різнохарактерних (об'єктивні й суб'єктивні, правові й політичні, соціологічні й психологічні, внутрішні й зовнішні). Очевидно, що потенціал фактору є різносенсовим і різнозмістовним у моноетнічному та поліетнічному суспільствах. Національна ідея як багатофакторне явище зародилася з самої природи української нації, з її боротьби за вільне й творче життя, за національний самозахист й утвердження у світовому співтоваристві.

Теоретико-методологічною засадою всесвітньої етнологічної науки є теза: народи-етноси (етноісторичні спільноти) поступово проходять чотири соціоцивілізаційні стадії саморозвитку – рід, плем'я, народність, нація. Їм притаманні свої типи соціуму, тип держави, форма політичного правління і образ етноесенціальної ідеї. Останнє поняття, на думку іспанського політолога Л.Саністебана, означає сенсову місію певного народу-етносу у всесвітній та власній політичній історії.

З позиції багатофакторного відношення гіпотетична теза про тотожність держави й суспільства повністю абстрагується від сенсу й змісту реального життя. В останньому в „полі” права сильного реалізується субстанційна асиметрія держави й суспільства, де міститься джерело відчуження людини від влади. На цій основі творяться хибні за своєю суттю роздуми про якусь життєву необхідність „насильницької функції держави в суспільстві”, в якому панує „війна всіх проти всіх” (Гоббс). Її слід „гасити” всіма засобами, включаючи фізичне й моральне знищення людей. Це є цинічно-зухвала фальсифікація природи держави як штучного витвору в історії людства, а також шляхів і методів маскування нею істинних причин планетарних протиріч: „багаті-бідні”, „господарі-раби”, „пануючі нації”, „невільницькі нації” тощо.

Конструктивне розв'язання проблеми злочинності в кризовому суспільстві дійсно має доленосне значення для майбутнього України. На мій погляд, Україна не просто ввійшла в глибоку і всебічну кризу, як думає більшість вчених-приспосованців в суспільстві, яким править криміналітет, а стала кризовим суспільством, найсуттєвішими характеристиками якого є:

По-перше, бюрократизація всієї країни обумовлена тотальною корумпованістю й хабарництвом, безкарністю та безвідповідальністю владних структур всіх рівнів, що й привело майже до повної руїни економіки України, суцільного пограбування народу, безсоромно-брехливого відкидання задекларованих реформ.

По-друге, здійснюється геноцид проти українського народу. Злидні та небачене зубожіння народу стали одним із головних джерел небувалого в нашій історії всебічного поглиблення злочинності в її нелюдських проявах. Такий на сьогодні існуючий стан справ, що поставив наш народ перед смертельною прірвою – бути чи не бути Україні в колі народів світу. Ми є свідками апогею безкарного розкрадання й нищення природних, людських і фінансових ресурсів України, пограбування її національних багатств і майна корумпованими кланами, які всебічно „розквітли” й стали згубними для життєдіяльності нашого суспільства. Скажімо, підприємництвом займаються лише „особливі” люди (можновладці всіх рівнів та наближені до них особи), для яких влада Закону не обов'язкова. Порядок в країні нагадує порядки табірної зони.

По-третє, відсутня патріотична національна еліта, і насамперед, інтелектуально-духовна і посадова. Водночас в суспільстві зруйнована мораль. Необхідно повернути націю до її моральних витоків, морально-духовних традицій. Нині в суспільстві панує зневажливе ставлення лю-

дей один до одного, глибока недовіра до влади, до Закону. Фактично зайди-чужинці, українці-яничари керують Україною не через сумління людське, а через гроші. Так, Янкель Атталі у Франції висуває таку ідею хворого розуму – побудови всіх людських відносин тільки на грошах, які перетворюють весь люд у блукаючих вічних жидів без батьківщини, землі, сім'ї і без Бога. І все це з тією ж псевдонаукою, яка притаманна юдейським „вченням” від Мойсея до Маркса.

По-четверте, криміналізація українського суспільства сягнула рівня, який загрожує національній безпеці держави. Як вгамувати злочинність? Створити середовище економічне, соціальне, політичне і морально-вірно поставлене питання: як же нам лікувати суспільство і насамперед підростаюче покоління, котре одержує лише відповідь в полі традиційних ідей, уявлень і підходів.

Хибною виявилась теза, що з народженням християнства настав корінний перелом у духовному формуванні особистості. Як вірно зазначив Ф. Ніцше: „Християнство зіпсувало розум духовно-сильних натур: воно навчило відчувати вищі духовні цінності як гріховні” („Антихрист або прокляття християнству”). По цій причині християнська мораль принципово не могла стати надійною перешкодою на шляху злочинності. Історія переконливо свідчить, що остання відчутно зростала під час хрестових походів, інквізиції, нищення інакомислячих, світових війн і т.д. Основою виправдання злочинності стала теза: Бог віддав свого сина собі в жертву для спокутування людських гріхів, „Не судіть!” – галасують християни, але самі відправляють в небуття все що стоїть у них на перешкоді.

Корінь всього християнського світу фікцій („Царство Боже”, „Страшний суд”, „Вічне життя” та ін.) лежить в ненависті до природного, до дійсності. Коментарі тут зайві. „Християнське поняття бога, – стверджує далі Ф. Ніцше, – БОГ ХВОРИХ розумово відсталих – духовно несприятливе для її розвитку, шляхом побудови чіткої системи контролю народу за діяльністю влади та характером боротьби зі злочинністю. Тому при розкритті природи й сенсу людини вчені не можуть довільно спрощувати наявні знання і уявлення про складні нелінійні системи зв'язків в триаді „природа-людина-суспільство” та фундаментальні закони світу.

Людина – це духовно-тілесна цілісність, в якій концептуальним „ядром” розкриття її структури, характеру й сутності виступає нерозривна єдність волі, віри, розуму, з одного боку, світогляду, знання, духовності – з іншого боку. Нового звучання набуває думка Протагора про те, що: „Людина є міра всіх речей” [4: 15]. У нашому кризовому суспільстві байдужість злилася з відчаєм, страхом й невпевненістю у своє майбутнє. Ми безсоромно закриваємо очі й душу на ті жахи, що неповнолітні-вбивці свідомо чи несвідомо виокреслюють шляхи морально-духовної деградації суспільства та хворого розуму українців. Чому я ставлю такий різкий діагноз? Бо Правда одна.

На жаль, пекучі питання сьогодення аналізуються і обґрунтовуються традиційно, а саме що „наше суспільство більш безбожне, ніж європейське”. Одночасно такий захист християнської моралі не розкриває її змісту й сенсу. Ось чому одне з найспотвореніших розумінь Бога, які тільки існували на землі: „Це Бог, який оголошує війну життю, природі, волі до життя!”. І сьогодні християнство галасує про нібито „вищий стан”, цінність понад усі цінності, які воно нав'язало людству. В реальному житті – це „психо-хворобливі форми”. Більше того, церква зарахувала до рангу святих лише божевільних або великих дурисвітів, „царство боже для злиднених духом”. Не випадково світ, в який веде Євангелія – світ бідних, жебраків і хворих. Тут догма про „непорочне зачаття” тотожна абсурду: як міг Бог допустити розп'яття „свого сина”? Тому апостол Павло нахабно проголошував: „Якщо Христос не воскрес, то віра наша марна” (I Коріфн, 15, 14). Але чи це віра? Християнство виростило на юдейському ґрунті. Юдеї настільки своїми впливами спотворили людство, що й нині християни вважають себе антиюдеями (бо вони не можуть обрізатися), не розуміючи того, що вони є логічним продовженням юдаїзму: „спасіння йде від юдеїв” (Івана, 4. 22).

Щоб себе увічнити, церква цілеспрямовано знецінювала дійсну цінність, істину, правду перетворювала в „брехню”, в „неправду”, чесне в „підлість”. На протязі 2000 років вона постійно створює нещастя, лиха, біди і злидні. За допомогою символу „Бог на хресті” юдейство захопило під одну жахливу владу все потворне, всю спадщину антилюдської ідеології й пропаганди. Ідея світового панування веде тільки до руїни, перетворення християнських цінностей в кожній революції у кров і злочини. Україна не виняток на цьому шляху. Владні структури всіх

рівнів розшматовують Україну, розкрадають її національні багатства, не будують вільне українське суспільство, а тільки дезинтегрують і розвалюють його. Тому хворе суспільство немає ні головної мети свого розвитку, ні всебічно продуманої програми дій для її досягнення. Нині особливої актуальності набуває думка Конфуція: „Соромно бути бідним, коли є дорога, і соромно бути знатним і багатим, коли немає дороги.” За 12 років незалежності Україна так і не знайшла магістральної дороги розвитку у своє майбутнє, не зрозуміла відповідальності перед поколіннями прийдешніми (бо рабська покора ввійшла в свідомість народу, а його надія на свободу стрімко зникає!).

Українців спокон-віків єднав цілісний і самобутній світогляд, етнічні вірування, народні традиції, обряди і звичаї.

Ідея національної злагоди й розвитку найбільш повно відображувала українську душу, національний характер й вдачу, які були, є, і повинні бути найвищими чеснотами нашого суспільства.

В умовах кризового суспільства нам слід глибоко замислитися над тим, а як же звільнитися від духовного іга юдохристиянства, від психології раба, який сидить в кожному з нас? На мій погляд, правдиві відповіді на ці питання – у всебічному відродженні з одночасним розвитком на науковій основі Української Етнічної Віри. Остання – глибинний морально-духовний фундамент побудови української національної держави та формування цілісного багатомірного світогляду шляхом багатофакторного „Великого Синтезу” Науки, Філософії і Релігії (НФР).

Відмічу, що нині світоглядний дискурс не виключає жодної області дослідження. Тому якісно новий багатомірний світогляд може і повинен стати ефективним інструментом творення правильного і розумного способу життя.

Головне питання, як і колись, залишається відкритим: у чому сенс і зміст демократичного управління. Наявна ситуація ускладнюється тією обставиною, що методологія типологізації держави, передусім демократичної та недемократичної, побудована на різних і вельми „розмитих” критеріях. Тому в стратегіях суспільного розвитку неоднозначно тлумачиться саме поняття „народ”, що поглиблює проблематичність і змістовну невизначеність вищезгаданого питання. Річ у тому, що в традиційних методологічних підходах визначення історичного типу держави ставиться в пряму залежність від типу суспільства. Відповідно до цього конкретизується однофакторна методологія стосовно соціоцивілізаційних процесів.

Як багатофакторне явище, національна ідея передбачає розробку з єдиних позицій, множини сценаріїв формування гармонійно-вільного суспільства, діяльності громадських та громадсько-політичних організацій і об'єднань, суспільно-масових рухів у запропонованих моделях демократії. Ці сценарії можуть і повинні реалізуватися різними стратегіями та засобами їх здійснення в методологічній свідомості нових багатофакторних підходів, здатних плідно трансформувати комп'ютерно-інформаційні та інформаційно-енергетичні технології у високотехнологічне гармонійне й динамічне суспільство. В цілому їх доцільно звести до трьох основних векторів розвитку України (у відповідності до її історичного вибору): 1) продовжити функціонування командно-адміністративної системи, а тим самим і падіння нашого народу в небуття, 2) знайти методом багатофакторного моделювання свій природний шлях розвитку, рішуче відмовившись при цьому від будь-яких спроб соціального експериментування заради досягнення якихось міфічних, ілюзорних „горизонтів”, водночас регулюючи тільки життєво необхідні процеси та відносини; 3) розробити цілісну всеохоплюючу концепцію національного відродження, чітко визначити процес і магістральний шлях послідовного перетворення командно-адміністративної системи в якісно нову демократичну, правову, збалансовану систему з метою якнайшвидшого призупинення падіння та руйнації, стабілізації та формування нової системи виробництва як багатофакторного засобу цивілізованого буття людини й суспільства та субстанціональної підвалини створення необхідних умов для реалізації цього процесу [2].

Методологічною основою теоретичних розробок та практичної реалізації національної ідеї як чинника консолідації всіх суб'єктів соціальної дії в напрямку побудов гармонійно-вільного суспільства виступає нерозривна єдність національного й соціального. Остання – один із природних шляхів реалізації загальнонаціональних цілей крізь призму багатофакторної моделі. У загальнотеоретичному плані в названій моделі людські потреби й інтереси, цінності й ідеали національно забарвлені, мають свій конкретно-історичний спосіб втілення й закріплення

у відповідних соціально-духовних, економічних та політичних відносинах, традиціях, звичаях, обрядах, побуті тощо, а також в окремо взятих особистостях – носіях і творцях цих інтересів, цінностей, прагнень й бажань. Соціальне в багатофакторній методології є синтезом (проявом) багатобарвності національного, розмаїттям його форм. Осягнення цієї суперечливої і водночас нерозривної єдності в полі багатофакторних моделей вимагає всебічного теоретичного пошуку та практичної реалізації національної ідеї як чинника консолідації суспільства, визначення перспектив його розвитку, який дозволить нам віднайти найбільш глибоку відповідь на одвічні питання: „Хто ми і звідки наш родовід? “Куди йдемо?”, „Чого ми можемо досягти на шляху в майбутнє? та ін.

У динамічному поступі суспільства ця ідея постає як прагнення народу до повноти життя. Почуття гармонії людини і Всесвіту живе в кожному повноцінному народі. Сутністю гармонії є співвимірність, різносенсове та різномістовне узгодження внутрішніх і зовнішніх факторів. Основою розвитку світу є і гармонійне співжиття між народами, і боротьба між ними, і формування різних цивілізацій, суспільств, національних держав та ін. Усі ці фактори входять до пошуків реалізації національної ідеї в усіх сферах суспільства. З цих позицій гармонійно-вільне суспільство створює можливість повноти розвитку та самореалізації людини у своїй незалежній національній державі, можливість вільно й самостійно розвивати своє життя без будь-якого диктату. В ньому діятиме механізм обмеження влади бюрократії, яка, безперечно, чинитиме опір розвитку демократії. Гармонізація духовного наповнення ідеї незалежності – це всебічне забезпечення цілісності процесів перетворення української національної ідеї із територіально-замкнутої у відкриту, яка б набула загальнолюдського звучання, цивілізаційного виміру і на цій основі подолання усталених „одномірних” психо-соціальних стереотипів, кліше й міфів.

В останні 12 років спостерігається безпрецедентне поглиблення і масштабів корумпованості влади, і різнобічного тиску влади на існуючу поляризованість українського суспільства. Який же сенс та значення місцевого самоврядування й самоорганізації населення на шляху подолання цих „хворобливих” процесів?

Громада здатна найбільш повно відповідати запитам, які породжені людськими потребами, утверджувати цілісність матеріальних результатів з духовно-інтелектуальними наслідками, гармонізувати досягнення практики та мислення, що відкриватиме нові перспективи суспільного прогресу. Поступ у демократизації суспільства неможливий за умов збереження владної монополії держави. Більше того, жодна версія стратегії розвитку людства неспроможна привести його до загального вивільнення.

Серйозним кроком на цьому суперечливому шляху повинно стати формування гармонійно-вільного суспільства. Громада в ньому одержить право всебічного впливу на процеси самореалізації особи й суспільства, а тим самим візьме на себе роль відповідальної сили не лише за свою діяльність, але й за діяльність владних структур. Громадське самоврядування при цьому – ефективний засіб контролю влади та її дій. Головна засада утвердження такого суспільства – створення надійних правових гарантій для місцевого самоврядування як джерела творчого подолання тотальної кризи, забезпечення свободи слова й досягнення нової якості життя в Україні.

Україна, мабуть, одна з перших держав, що здійснює демократичні перетворення в кризовий період її розвитку. Ось чому створення всеукраїнських громадських, громадсько-політичних об'єднань безпосередньо повинно бути спрямоване на утвердження чіткої системи ефективного контролю за діяльністю владних структур усіх рівнів, активної боротьби проти зловживань владою, розумного законодавчого захисту громадян від переслідувань за політичні переконання та за критику діяльності влади.

Подолання злочинності на основі утвердження влади Закону – магістральний шлях виходу України з кризового суспільства. Головними чинниками розв'язання цієї надскладної проблеми є: формування нової системи виробництва на базі новітніх досліджень науки, техніки і технології; якісна зміна існуючої системи навчання і виховання молоді шляхом розробки нового багатомірного світогляду, національної ідеології й релігії. Водночас вони повинні стати домінантами розробки і втілення в життя цілісної концепції національного, морально-духовного і культурного відродження й розвитку України. Стержнем її, по праву, є морально-духовне виховання людини. При цьому, як вважає А. І. Шевченко, необхідно використовувати і „методи покарання”, і методи „прищеплення міцних моральних засад тим, хто вже дозрів до криміналу,

але не здійснив правопорушень". На жаль, це „релікти" старого командно-адміністративного мислення, утопічні і псевдонаукові в плані охоплення „морально-виховною роботою якомога більше молоді". А на якій світоглядній і релігійній основі здійснювати цю роботу?

Правильна відповідь на дане питання – ключ до конструктивного пошуку та подолання причин занепаду суспільної моралі. Ми не розв'яжемо цієї проблеми, не вирвемось з духовних кайданів юдохристиянства і створеного ним „зачарованого гріховного кола", якщо лише говоритимемо молоді, що аморально брехати, красти і т.п. Це тільки імітація духовного виховання. Українське суспільство настільки глибоко хворе, що лікувати його потрібно хірургічними, а не терапевтичними засобами (скоріше всього ці підходи повинні застосовуватись як єдине ціле). Сьогодні ми повинні якнайшвидше відродити на науковій основі Українську Етнічну Віру – на базі якої формувалась би національна ідеологія нашої молоді, свідома й розумна любов до України, її природи і культури, і найголовніше персональна відповідальність всіх – від президента до кожного громадянина – перед Законом і творчим дбанням про національні інтереси країни.

Іудеохристиянство більше 1000 років руйнує етнопсихогенетичні засади української душі, національного характеру й менталітету нації, гармонізацію первісного божественного „смислопокладання" культури з феноменальною багатоманітністю культурної цілісності. І як наслідок – спотворення психоповедінкових архетипів українського етносу, які реалізуються на спільній мовній, культурній та морально-духовній основі. Щоб ефективно долати злочинність, необхідно з позиції багатofакторного інтегрованого погляду на душу народу всебічно осмислити минуле, його моральні витoki, компетентне розібратися у формальній незалежності української державності та знайти надійні орієнтири на майбутнє тисячоліття.

За дванадцять років так званої незалежності державне керівництво привело країну до кризового стану, де зруйновані мораль (зневажливе ставлення людей один до одного, глибока недовіра до влади й неповага до закону), економіка, соціальна сфера, фундаментальна наука, вища освіта, інтелект нації (більше 100 тисяч молодих і талановитих учених виїхали за кордон), духовно-культурний потенціал. У зв'язку з катастрофою на Чорнобильській АЕС суттєво порушені демографічні процеси, що поставило під сумнів саме існування української нації та України як незалежної національної держави у світовій цивілізації. Геноцид проти українського народу супроводжується безкарним процвітанням купки олігархів, яка зухвало вивозить за кордон національні багатства та нажиті злочинним шляхом хабарництва, шахрайства капітали. Усе це свідчить, що країною править криміналітет. За цих умов з'являється прошарок „особливих" людей, для яких фактично відсутня влада Закону, а, отже, поки що важко говорити про якісь демократичні перетворення чи успіх примарних економічних реформ.

Демократизація українського суспільства – одна із головних передумов його духовно-фізичного знищення.

Як вирватись з цупких обіймів кризового суспільства та тотально корумпованої і криміналізованої державності?

Передусім необхідно чітко визначитись, яку національну державу й суспільство ми хочемо будувати та чого можна досягти на обраному шляху. Розв'язання цих доленосних проблем для України неможливе без розробки та компетентного застосування якісно нової багатofакторної методології для: а) визначення основних ідей, концепцій та шляхів розвитку національної держави та суспільства в цілому; б) формування якісно нового типу відносин між громадянами й державою; в) розробки та реалізації загальнонаціональної концепції духовного розвитку України. Досить актуальним є формування різносенсових засад нового багатомірного світогляду, всебічної реалізації прагнення народу до саморозвитку, який за багато віків створив самобутній кодекс демократії та культури. Ось чому так важливо, щоб формування якісно нового суспільства відбувалось на тлі рішучої відмови від примусового нав'язування йому такої „духовності", в якій основний зміст національної ідеї підмінено сурогатом маргінальних зовнішніх атрибутів і канонізацією далеко не кращих історичних осіб [2].

Український народ має повне право на власний шлях саморозвитку, на рівноправність з іншими народами. Гармонійно-вільне суспільство – це суспільство, яке гарантує кожному громадянину всі права і свободи, всебічно сприяє його творчій самореалізації, забезпечує розумний порядок й неухильне виконання Закону – від Президента до пересічної людини. Це суспі-

льство ідеально протистоятиме процесам націонівелювання та асиміляції в багатофакторному світовому просторі реалізації людського буття. Національна ідея при цьому виступатиме стимулятором і консолідатором творчих сил індивіда та нації. Цивілізаційний механізм місцевого самоврядування дозволить всебічно враховувати думки, інтереси й потреби індивіда, громади й суспільства. Розвиток морально-духовної основи національної культури в самореалізації особистості й суспільства розгортатиметься як стратегія змагання національних культур за пріоритет у світовому інформаційному просторі, а національна ідея – як творча програма самореалізації нації та глибинного буття людини. Сформовані нові світоглядні установки дозволять якнайглибше й по-новому розкрити нашу культурну самобутність, шляхи її інтегрування у світову цивілізацію. Україна повинна акцентувати увагу на своєму культурно-історичному генотипі, а не вибирати будь-який інший (скажімо, європейський) генотип для наслідування, і на весь голос заявити про себе як про оригінальну культурну цивілізацію.

Процес морально-духовного виховання людини все тісніше пов'язується з розробкою багатофакторного підходу (БП) для цілісного розкриття її сутності у світоглядному дискурсі! Наявні концепції переважно розглядають індивід як матеріальне утворення буття однаково „грішних” людей (механістична парадигма). Навіть найбільш творчі особистості в кращому випадку наполягають на більш суворому обґрунтуванні теоретико-методологічних установок традиційної методології світоосягнення. В дійсності, людина – це духовно – тілесна цілісність. Всебічне пізнання її в рамках багатофакторної методологічної парадигми – основа розробки і втілення в життя довготривалої стратегії якісно нового морально-духовного виховання молоді. Стержень цієї програми – правда і тільки правда, різносенсове співпадання слова й діла, а не механічне „вписування” людини в матеріальний світ при виключенні думання взагалі.

Бідна Україна потрібна багатим державам як кладезь сировини, дешевої робочої сили і ринок збуту. З цих позицій вона придатніша без національної свідомості, а ще краще – без корінного народу. В крайньому випадку, з аборигенами на таких же правах, як індіанці Америки.

Іудеохристиянська мораль не була і не може стати надійною перешкодою на шляху злочинності. Все якраз навпаки. Про це свідчить історія християнського „страхіття” винищення українського народу, спотворення національної релігії й віри, моралі, духовності та культури – мечем і страхом божої карі.

Хрестителі самі були злочинцями і цілеспрямовано направляли злочинність в суспільстві. Адже їх засобами були: наклепи, розбій, вбивства, катування. Усе палилось, нищилися письменна, жертovníки, священні гаї, могили. Це дійсно, потворний спосіб життя. Усвідомити важко, уявити взагалі страшно про нелюдські страждання і втрати українства. А необхідно! Для людини не так страшні її вороги, як зрадники. Завдяки їхнім зусиллям (починаючи з лжекнязя Володимира) багатьом поколінням наших попередників довелося пережити жахіття з мільйонними жертвами. При морально-духовному вихованні молоді необхідно всебічно враховувати той факт, що психоповедінкові архетипи нашого етносу реалізуються таким чином, що чуттєво-емоційний і логіко-розумовий прошарки психіки не співпадають повністю. Поглиблення відмінностей між ними в духовно-тілесній цілісності джерело злочинності при відкиданні ролі Бога-Творця в бутті людини й суспільства.

Нині в Україні відсутня відповідально працююча система влади. Що в свою чергу обумовлює грубе порушення прав людини на гідне і заможне життя, поглиблює геноцид проти українського народу.

Повний параліч економіки маскується під „парасолькою” постійних балачок про надмірне (а хто знає такого роду міру?!) зростання „тіньової” економіки, і навіть про точні дані її фінансових ресурсів. В той же час неухильно йде втрата ще не набутої української державності, не розробляється стратегія виходу з кризового суспільства та захисту національних інтересів України. „Прозорим” стає факт цілеспрямованої політики обездуховлення нашого народу (нищення історичних, духовних і культурних цінностей та зрада національних ідеалів владними структурами всіх рівнів). В дійсності, спостерігається певна закономірність в діях влади. Україна – це упорядкований хаос нищення й руйнації. В останньому підліткова злочинність – невід’ємна складова злочинної політики винищення автохтонних українців з найбільш вірогідним заселенням України неукраїнцями з інших країн світу.

Список використаних джерел

1. Вовк С.Н., Маник О.Н. Неклассическая методология и многофакторный подход. – Черновцы, 1996. – 291 с.
2. Вовк С. Фундаментальні проблеми формування національної еліти // Виховання української еліти в системі національної освіти України. – Львів, 1997.
3. Марганець В. Микола Міхновський – піонер українського націоналізму // Політологічні читання. – 1995. – №2. – С. 249-263.
4. Маковельський А. Софисти. – Баку, 1941. – Вып. 1. – С.15.

Stepan VOVK

UKRAINE: NATIONAL RENAISSANCE OR „DEMOCRATIC” DESTRUCTION

In the article, different social, economical, political and spiritual factors which have almost canceled out the role of national idea in the development of Ukrainian national state are being analyzed. It has been proved that the destructive influence of this idea upon Ukrainian society has been taking place under the cover of „democratization” of all spheres of its life.

УДК 94 (477)

Ярослав СЕКО

**УКРАЇНСЬКІ НАЦІОНАЛЬНІ РЕВОЛЮЦІЇ ХХ СТОЛІТТЯ:
ПАРАЛЕЛІ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ**

У статті проведено порівняльний аналіз українських революцій ХХ ст., які розглядаються в контексті ширшого процесу націотворення та побудови власної державності.

Історія України ХХ ст. значною мірою через кон'юнктурні уподобання дослідників має дискусійно-полемічний характер. Відмова від односторонності в тлумаченні історичного процесу зумовила появу різних наукових концепцій щодо розвитку української державності в новітні часи, а також впливу попередніх традицій на появу незалежної України у серпні 1991 р. В основному чітко викристалізуються два напрямки. Представники державницького велику роль відводять визвольним змаганням 1917–1921 рр., а також подальшій інтегрально націоналістичній боротьбі репрезентованої ОУН–УПА. Їх опоненти схильні цей вплив мінімізувати, натомість загострюючи увагу на внутрішніх еволюційних процесах УРСР. Не претендуючи на роль арбітра, і дещо дистанціюючись від цієї полеміки, ми спробуємо зівставити між собою події 1917–1921 та кінця 1980-х – початку 1990-х років ХХ століття для того, щоб з'ясувати каузальну пов'язаність між ними чи відсутність такої в контексті історичного поступу української нації.

Як відомо порівнювати між собою найкраще тотожні поняття. Не вдаючись до детального аналізу термінів, ми вважатимемо під революцією докорінну якісну зміну, різкий стрибкоподібний перехід від одного якісного стану до іншого, від старого до нового в розвитку суспільства [1: 321]. Питання стосовно характеру змін, які стали наслідками суспільних зрушень у вітчизняній історіографії надзвичайно актуальне. Якщо з подіями 1917–1921 рр. більш менш ясно, то події останньої чверті ХХ ст. сприймаються не так однозначно. Для прикладу, на науковій конференції „Актуальні проблеми української політичної думки та діяльності на початку ХХІ ст.” (травень 2001 р.) відбулась дискусія між Б. Горинем та Ю. Бадзьо. Перший наполягав на еволюційному характері змін, а його опонент – на революційному. Каменем спотикання стала відсутність збройної боротьби у подіях кінця 1980-х – початку 1990-х років [2]. Вище хронологічно окреслені події ми трактуватимемо як революції на хвилях піднесення котрих були підняті два надзвичайно важливих питання – національне та соціальне. Перше з них актуалізувалося в площині самовизначення українців як народу в першій чверті, і як нації в останній чверті ХХ ст., а друге зачіпало сторони подолання відчуженості більшості населення до засобів матеріального виробництва, яке склалося через існування суперечностей в соціально-економічній та політичній складових державного буття як в монархічних Російській та Австро-Угорській імперіях так і в СРСР.

Обидві українські революції розпочалися стихійно і були природною реакцією на кризу центральної влади. Лютнева революція в Росії, листопадова в Австро-Угорщині, а також горбачовська „перебудова” відіграли роль детонатора суспільних зрушень та викликали сплеск на-

родної ініціативи. Політичній фазі в розвитку національного руху передувало культурне відродження, яке характеризувалося пробудженням інтересу до рідної мови, народних традицій, історії, що й помічаємо в діяльності хлопоманів, „Громад”, „Просвіт”, а з іншого боку – неформальному русі другої половини 1980-х років, роботі Спілки письменників тощо. У обох випадках українство виявилось не готовим до подібного початку, однак користуючись латинським висловом *sağre diem* (лови момент), розпочало активну роботу по консолідації й виробленню спільної програми дій. Подіями, які ознаменували новий якісний етап у розвитку революцій стали Український національний конгрес (6–8 квітня 1917 р.) та установчий з'їзд Народного Руху України (8–9 вересня 1989 р.), що засвідчили спроби єднання національних сил на платформі національного відродження.

Порівнюючи лозунги діячів Центральної Ради та НРУ на першому етапі їх діяльності, мусимо відзначити їх лояльність щодо урядів Петербургу та Москви. „Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від всієї Росії, не розриваючи з державою Російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям”, – зазначалося в першому Універсалі [3: 101]. В аналогічній тональності була ухвалена Програма НРУ: „сприяти розвитку національно-державного будівництва, скерованому на перетворення Української РСР в демократичну правову державу, покликану забезпечити вільний розвиток особистості, захист прав людини і нації, безперешкодне здійснення основних демократичних свобод” [4: 85]. Радикалізація гасел відбувається згодом під впливом зростання реакційних настроїв центру. Лідери Центральної Ради та НРУ приходять до усвідомлення необхідності незалежницького курсу, що виразилося в четвертому Універсалі та Ухвалі других всеукраїнських зборів Руху. „Однині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого незалежною, вільною суверенною державою українського народу” [5: 103], – говорилося в першому документі; „Тільки повний суверенітет нашого народу, незалежна Українська держава відповідають сучасному розвитку світової цивілізації” [6: 157], – наголошувалося в другому.

Власне, не важко помітити те, що обидві українські революції були завершальними етапами більш широкого процесу національного відродження, який характерний для так званих неісторичних народів, що згідно концепції М. Гроха складається з трьох послідовних фаз – академічної, культурницької та політичної.

Втім, варто відмітити цілий ряд відмінностей, які впливають із принципово різних вихідних умов. Революція 1917–1921 рр. – це революція бездержавного народу, який в умовах „повстання націй” зробив спробу вийти на якісно новий щабель власного самоозначення – стати нацією, в модерному розумінні цього слова, посередністю жорсткої конкуренції та боротьби з росіянами та поляками, які традиційно вважалися історичними націями. Ця революція створила легальні умови для побудови української державності з юридичним оголошенням котрої лідери Центральної Ради зволікали аж до 8 листопада 1917 р. Втім, можна стверджувати, що новий етап державотворення був започаткований ними ще в березні 1917 р., адже вплив Тимчасового уряду на ситуацію в Україні був обмежений. З огляду на це, події наступних років слід розглядати як боротьбу за утвердження цієї хиткої та внутрішньо суперечливої державності. Революція останньої чверті ХХ ст. носила принципово інший характер. Де-юре діячі національного руху (за виключенням інтегрально націоналістичного крила) виходили із наявності в Україні державності, конституційно оформленої як УРСР, тому їх метою було добитися в межах існуючого правового поля фактичного суверенітету, який з вересня 1990 р. тісно пов'язувався з виходом із СРСР.

По-друге, революція 1917–1921 рр. не мала для українського народу універсального значення в тому плані що відбувалася по-суті двома паралельними курсами. Лідери ЗУНР на чолі з Є. Петрушевичем та К. Левицьким діяли в рамках австрійської конституції й прагнули втілювати в життя буржуазні ідеали західного суспільства, тоді як діячі УНР на чолі з М. Грушевським та В. Винниченком виступали за соціалістичний вибір, виходячи з традицій Російської імперії. Натомість у кінці ХХ ст. українство, об'єднане в кордонах однієї держави, об'єктивно виходило у своїй діяльності із заперечення радянського устрою життя та змогло створити єдиний потужний фронт протистояння Москві. Центром революції 1917–1921 рр. був Київ та Наддніпрянська Україна. Їхній сепаратизм по відношенню до Російської держави слугував потужним імпульсом для аналогічних прагнень західних українців і посилення іредентистських настроїв у середовищі їх лідерів. Акт злуки 22 січня 1919 р. попри свою декла-

ративність став символом соборності роз'єднаних віками й кордонами українців, і багато в чому посприяв ідеї „збирання” українських земель в радянські часи. У кінці ХХ століття вже Західна Україна з Києвом виступила натхненником національного руху, і хоч не змогла до кінця втілити в життя свою месіанську ідею „українського П'ємонту”, все ж посприяла відродженню українського націоналізму як пануючої ідеології.

Третьою відмінністю є характер боротьби. Завдання першої революції вирішувалися збройним шляхом, що випливало із загальнополітичної обстановки кінця першої світової війни та початку громадянського протистояння. Розпад СРСР, в контексті якого слід розглядати останню українську революцію відбувся мирно, без значного кровопролиття. Такий її хід багато в чому був зумовлений відсутністю на момент розпаду СРСР сили, яка б виступила за його збереження. З самого початку такою силою була ВКП(б)–КПРС, однак, після проваленого путчу 19–21 серпня 1991 р. більшість її прихильників були деморалізовані, а сам авторитет партії був значно підірваний гласністю, яка відкрила очі населенню на характер комуністичної влади.

Окремої уваги заслуговують результати революції. Загально відомо, що визвольні змагання 1917–1921 рр. закінчилися поразкою – українцям не вдалося відстояти власну державність в основі якої лежала народно-державницька ідеологія репрезентована лідерами УНР. Із результатами революції кінця ХХ ст. складніше з огляду на її незавершеність, хоча перші, проміжні результати, неначе говорять про перемогу національно-демократичних сил. Причини різних наслідків двох українських революцій лежать у тісному переплетенні об'єктивних та суб'єктивних чинників. У найбільш узагальненому вигляді це можна осмислити, застосувавши до них теорію нації та націоналізму Е. Гелнера. Згідно неї, нації є продуктом модерної доби, коли в умовах розвитку індустріального суспільства відбувається поєднання двох начал – влади і високої культури [7: 91]. На більш ранній аграрній стадії таке поєднання було не можливе через поліваріантність культур, пов'язану із становим розшаруванням суспільства. І лише індустріалізація створює умови для появи високої культури через необхідність уніфікації мовно-сміслових символів, моделей поведінки, пришвидшення мобільності населення. На початок ХХ ст. українці не були нацією, тобто, „етнографічна маса” не викристалізувалася у соціально стратифіковане мобільне модерне суспільство. Поразка революції була апіорі запрограмованою через селянський склад українського народу. Варто не забувати, що соціальне питання найбільш актуальним було в середовищі міського пролетаріату, який був переважно російським та єврейським. Доля революції вирішувалася у містах, а тому проселянський курс Центральної Ради, а пізніше й Директорії, хоч і був об'єктивно зумовлений, все ж ставив їх у завідомо програшну позицію в порівнянні з більшовиками, які вмільо маніпулюючи настроями селянських мас, однозначно зарекомендували себе виразниками інтересів робочого класу. Маркс помилявся, коли говорив про інтернаціоналізм пролетаріату, і українська революція є одним з багатьох прикладів, що це підтверджують. На думку Р. Шпорлюка, комунізм лише тоді переміг як ідеологія коли поєднався з націоналізмом, тому приклад російської більшовицької революції з огляду на це є класичним. Російські та єврейські робітники українського сходу та півдня однозначно ідентифікували свої інтереси з російською нацією, електорально підтримували все-російські партії, а тому будучи рушійною силою революції у вирішальний момент підтримали саме більшовиків. Аналогічно діяла і частина царської еліти, яка побачила в РСДРП ту силу, яка зможе відстояти інтереси нації.

Українське суспільство не мало власної буржуазії. Не чисельне, в порівнянні з іншими етнографічними групами, та ідейно розшароване між соціал-демократією та націонал-комунізмом робітництво не могло виконати свою історичну місію, а опора на селянський рух не могла привести до формування нації-держави з огляду на саму природу селянства, його стихійність, прив'язаність до території, нахил в сторону анархізму тощо. Власне, українська еліта прагнула розробити свій проект нації, фундамент котрого будувався на селянському елементі. Відбувалося створення високої культури, мережі організацій, які її поширювали, проте без державної підтримки вони не могли протистояти централізованій російській та польській освітній системі, що й уповільнювало процес національної ідентифікації українців.

Наприкінці ХХ ст. ми можемо говорити про українську націю як про об'єктивну дійсність. Форсована індустріалізація 1930-х рр., існування (де-юре) державності у вигляді УРСР на протязі семидесяти років позбавили українців селянського комплексу. У соціальній

структурі значно збільшилася кількість робітників, розширився спектр інтелігенції, з'явилися сили (з числа партійної номенклатури та керівників підприємств), зацікавлені в економічному відособленні. Єдина проблема полягала в низькій національній свідомості та тісному зв'язку із традиційною радянською ідентичністю, що утруднювало шлях до національного відродження. Якщо у 1917–1921 рр. неозброєним оком помітні різкі протиріччя між національним та соціальним рухом, то у 1990-х роках слід говорити про їх переплетення на платформі незалежної української держави. Щоправда, мусимо зауважити – робітничий рух сходу та півдня України не був націоналістичним за великим рахунком, на відміну, скажімо, від польського, очолюваного „Солідарністю”. Його мотиви слід шукати в зневірі щодо спроможності центральної влади вивести країну з кризи, а також дискредитації ідеї комуністичного будівництва.

Незважаючи на поразку української революції 1917–1921 рр., її ідеї мали продовження у двох площинах: в якості духовної спадщини як героїчного образу боротьби для наступних поколінь, та діяльності української еміграції. В. Солдатенко вважає, що „За характером Українська революція була національно-демократичною, у своїй стратегічній меті органічно поєднувала завдання національного відродження із необхідністю соціальних зрушень в інтересах широких мас українства (демократизацію у найглибшому і сутнісному втіленні). Провідники революції мали на меті забезпечити всі можливості для повнокровного розвитку українського народу, для вільної та ефективної життєдіяльності кожного члена суспільства” [8: 127]. Аналогічну демократичну тенденцію ми помічаємо і в революції останньої чверті ХХ ст. На думку її активного учасника Л. Лук'яненка „основний мотив діяльності активної верстви українського суспільства – у роки 1985–1989 – це демократизація суспільного й політичного життя. Мотив національного визволення був присутній весь час, проте тільки в роках 1989–1991 боротьба за демократизацію переросла в боротьбу за самостійну Україну і він стає головним” [9: 7]. Загальнолюдські цінності в свідомості української інтелігенції утверджуються в період шестидесятиництва й зміцнюються в межах правозахисного руху. Говорити про пряму спадковість ліберальних ідей в суспільно-політичній думці української інтелігенції на протязі ХХ ст. не зовсім коректно, адже сталінський терор тривалістю майже в чверть століття наклав свій відбиток на становище українства. Тому точніше говорити про „віднайдення” в часі українською інтелігенцією в ході самостійницької дослідницької роботи ідей своїх попередників, які збіглися з її власними поглядами.

Досвід і здобутки УНР стали надзвичайно важливим засобом легітимізації діяльності українських політиків. Для прикладу варто згадати ухвалу Галицької Асамблеї „Про єдність українських земель”. У ній правовою основою входження західноукраїнських земель до складу УРСР названо Акт Злуки УНР і ЗУНР від 22 січня 1919 р., а проведені у жовтні 1939 р. збори, по-суті, лише підтвердили легітимність того Акту [10: арк. 113]. Таке тлумачення юридичних актів свідчило про те, що галичани відмовилися на офіційному рівні від традиційного марксистсько-сталінського бачення власного розвитку, який ґрунтувався на класовому підході й запереченні державотворчих змагань 1917–1921 рр. Саме через це подібну ухвалу слід розглядати як важливий етап відмежування від радянської історіософії й переходу до нової парадигми розвитку, що будувалася на демократичній основі й передбачала активний процес націотворення. Цим рішенням радянська влада була позбавлена у регіоні ореолу виключності, а отже і права безконтрольного управління Галичиною. З іншого боку, ця ухвала свідчила, що свою власну історію галичани тісно вплітають у загальноукраїнську канву, а не відособлюють, що було б можливим, скажімо, при абсолютизації інтегрально націоналістичного чинника в створенні ідеології української державності й наданні основоположного значення Акту відновлення української державності від 30 червня 1941 р. Практично це означало, що сучасні діячі національного руху рішуче відмежувалися від крайньо правих підходів, і надають перевагу у вирішенні українського питання легальним, демократичним методам боротьби за незалежність, що ідейно продовжували державницьку традицію попередніх поколінь вітчизняної інтелігенції.

Іншим аргументом може слугувати ідея відновлення українського громадянства УНР, запропонована лідерами Української міжпартійної асамблеї на противагу радянському громадянству, легітимності котрого вони не визнавали. Однак, зважаючи на те, що їх ідеологія будувалася на основі чинного націоналізму Д. Донцова, можна стверджувати, що це було радше відхилення від концептуальної загальнодемократичної ідеї революції, аніж спроба перенесення її досвіду на новий ґрунт.

Після поразки революції 1917–1921 рр. державний уряд УНР виїхав за кордон. У 1947 р. відбулася його реорганізація і на основі порозуміння між українськими партіями було створено Українську національну раду, метою якої визначалася консолідація всіх самостійницьких сил для відновлення незалежної Української держави з демократичним устроєм. Активні контакти з діячами українського національного руху в УРСР представники діаспори розпочали з 1988 р. У липні під час зустрічі між Л. Лук'яненком та віце-президентом УНР М. Плав'юком було досягнуто домовленості про те, що на Україні буде прозондовано ґрунт стосовно можливості відновлення УНР, а лідер Гельсінської спілки неофіційно погодився представляти Державний центр в Україні. Якщо ситуація виявиться не сприятливою, то діячі еміграції погодилися підтримати власний курс українських політиків (маються на увазі помірковані політичні течії, оскільки бандерівське крило стояло на більш радикальних позиціях) [11: 6].

Утім, державотворча концепція УНРади не лягла в основу незалежної Української держави. Націонал-демократи попри спокусю легітимізувати незалежність шляхом відновлення УНР не пішли на конфлікт із націонал-комуністами й погодилися взяти за матрицю державотворення УРСР. Відомим є факт передачі в серпні 1992 р. президентом УНР в екзилі М. Плав'юком державницьких регалій президенту Л. Кравчуку і припинення таким чином повноважень Державного Центру в зв'язку з виконанням своєї історичної місії. На нашу думку, цей факт не слід розглядати в буквальному розумінні як пряму спадковість двох державних утворень. Тут швидше потрібно говорити про те, що Державний Центр УНР визнав новітню Українську державу своїм прямим продовженням, аніж Українська держава себе спадкоємцем надбань УНР. Остання виявилася лише одним із багатьох державних утворень, які існували на території України впродовж ХХ ст. й були важливими віхами в історичному поступі нації до незалежності. Не варто забувати й про те, що, легітимізувавши незалежність України на основі УРСР, керівництво держави поступило дуже обачливо як з огляду на настрої більшої частини громадян, які в кращому випадку були індіферентні до визвольних змагань 1917–1921 рр., а в гіршому – вороже до них настроєними, так і з огляду на територіальну цілісність держави. Візьмемо до уваги хоча б той факт, що згідно третього Універсалу Центральної Ради Крим не визнавався як українська територія, а тому при умові ревізії кордонів з боку Російської Федерації (свіжим прикладом можуть бути події навколо побудови дамби поблизу острова Тузла), в її керівництва були б вагомні аргументи на свою користь.

З іншого боку, сучасна українська революція стала своєрідним історичним виправданням революції 1917–1921 рр. Після неї трактування подій доби Центральної Ради та Директорії не можуть більше розглядатися як однобічний процес деструктивної дії, що стоїть на перешкоді загальнолюдського поступу. Нині він постає як природний варіант розвитку українського народу, як вибір з кількох альтернативних моделей державно-політичного ладу, на які виявилася спроможною його еліта. Визнання такого зворотного впливу змушує нас переглянути й ставлення до творців тієї революції, не лише тих, чий імена залишилися написаними чорнилами на сторінках історії, але й мільйонів безіменних жертв, кістки яких виявилися втоптані в рідну землю.

Безперечно, проведений нами аналіз двох революцій далеко не повний і значною мірою вибірковий. Він не зачепив широкої палітри проблем, піднятих революціями, і в основному стосувався їх загальної спрямованості в контексті історичного поступу українського народу. Революцію 1917–1921, так як і революцію другої половини 1980-х – початку 1990-х років, ми можемо розцінювати як етапи багатовікового процесу українського націотворення, який аж ніяк не являє собою спрямованого вперед вістря, а є витіюватою ламаною лінією з частими поверненнями назад.

Список використаних джерел

1. Революція // Історична наука: термінологічний і понятійний довідник / В. Литвин, В. Гусев, А. Слюсаренко та ін. – К., 2002. – С. 321–322.
2. Горинь Б. Світогляд, стратегія та програма конструктивної суспільно-державної опозиційної діяльності в УРСР // До новітнього українського світогляду і стратегії. За нагоди роковин А. Камінського – політика і вченого / ред. В. Сікори. – К., 2002. – С. 16–53; Бадзьо Ю. Еволюція чи революція // До новітнього українського світогляду і стратегії... – С. 53–57.
3. Перший універсал Центральної Ради // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали в 2-х т. – Т.1. – К., 1996. – С.101–105.
4. Програма Народного Руху України за перебудову // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. – Т.9. 1989–1991 роки / упор. Ю. Шаповал. – С. 83–107.
5. Четвертий універсал Центральної Ради // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали в 2-х т. – Т.2. – К., 1997. – С. 102–104.
6. Ухвала других всеукраїнських зборів Руху // Тисяча років української суспільно-політичної

думки. У 9-ти т. – Т.9. 1989–1991 роки / упор. Ю. Шаповал. – С. 157–159. 7. Гелнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм / пер. з англ. – К., 2003. – 300 с. 8. Солдатенко В. Українська революція. Істор. нарис. – К., 1999. – 976 с. 9. Лук'яненко Л. Де добрий шлях? – К., 1994. – 64 с. 10. Ухвала „Про єдність українських земель” // Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України. – Оп. 32. – Спр. 2899. – 252 арк. 11. Плав'юк М. Перед і після проголошення незалежності України // Пам'ять століть. – 2002. – №3. – С. 3–17.

Yaroslav SEKO

UKRAINIAN NATIONAL REVOLUTIONS OF THE 19TH CENTURY: PARALLELS OF LIBERATION FIGHTS

The paper compares the Ukrainian Revolutions of the 19th century, which are considered in the context of deeper processes of national formation and building of own state.

УДК 94(4):327.39

Таміла ГЕРАСИМЧУК

ПЕРЕДУМОВИ, РУШІЙНІ СИЛИ ТА ХАРАКТЕР РЕВОЛЮЦІЙНИХ ЗМІН В КРАЇНАХ ЦСЄ НА РУБЕЖІ 80-Х – 90-Х РОКІВ ХХ СТ.

У статті автор розкриває передумови, рушійні сили та характер революційних змін у країнах Центрально-Східної Європи на рубежі 80-х – 90-х років. Значна увага приділяється падінню авторитарно-тоталітарних політичних устроїв в країнах регіону, що стало початком тривалого процесу перетворень в усіх сферах суспільних відносин.

Актуальність теми зумовлена необхідністю вивчення і узагальнення ряду важливих подій міжнародного життя 80-х – 90-х років, революційних змін на Європейському континенті на рубежі 80-х – 90-х років, що сприяло поглибленню європейських інтеграційних процесів. Саме в цей період зазнали краху тоталітарні комуністичні режими в країнах Центрально-Східної Європи, успішно завершився процес об'єднання Німеччини.

В Україні ця проблематика досліджувалась мало. Становище кардинально змінилось на початку 90-х років, коли з відродженням Української держави почався новий період в історії українського народу. В 90-х роках ця проблема почала досліджуватись українськими вченими такими як С. Віднянський, І. Мельникова, О. Горенко, А. Мартинов, В. Копійка, Т. Шинкаренко, І. Гойло, Ю. Юрійчук, В. Колесник та іншими, актуалізація даного питання цілком очевидна. Дана проблема фундаментальне досліджується і російськими вченими А. Некіпеловим, Ю. Борко, О. Буторіною, В. Задорожнюк, М. Арах, В. Поздняковим та іншими.

Кінець „холодної війни” і поділу Європи, „оксамитові” революції, що відбулись в країнах ЦСЄ, створили сприятливі умови для участі цих країн в європейських інтеграційних процесах, незважаючи на те, що вони на той час і економічно, і політичне дуже відрізнялись від членів ЄС. Саме ці події сприяли тому, що розпочалась переорієнтація країн Центральної і Східної Європи з раніше пріоритетних політичних і економічних відносин з СРСР/Росією на країни Заходу, перш за все ЄЕС.

Радикальні соціально-політичні зміни, що мали місце в країнах Центрально-Східної Європи наприкінці 80-х – початку 90-х років ХХ століття надали нового значення традиційно вживаному слову „Європа”. Якщо на початку демократичних перетворень у країнах соціалістичного табору поняття „європейської єдності” та „спільного шляху розвитку всіх європейських народів” були абсолютно умовною абстракцією, то з розпадом структур Організації Економічної Взаємодопомоги та Організації Варшавського Договору ці поняття набувають цілком реального змісту і стають справжньою „омріяною метою” для правлячих кіл та більшої частини населення Центральноєвропейського регіону.

Зазначимо, що розпад соціалістичного табору та виникнення нових демократичних держав були важливими факторами, що активізували процес розширення Європейського Союзу у даний період. Ці події не тільки трансформували економічний, політичний та стратегічний ба-

ланс на континенті, але й фактично перетворили ЄС у єдиний центр тяжіння для країн Центральної та Східної Європи. Крім економічних і політичних чинників вирішальну роль у цьому процесі має збереження безпеки та стабільності як на континенті в цілому, так і в європейському регіоні. В умовах глобалізації міжнародних відносин і руйнування класичної системи міжнародних відносин, заснованої на принципах державного суверенітету, зростання ролі транснаціональних структур та формування багатосторонньої системи міжнародних відносин, європейські країни постали перед необхідністю пошуку нової системи безпеки, більш адекватної для нових умов, ніж звичайний перегляд балансу сил, що був характерний для Європи, починаючи з Вестфальського миру 1648 року.

Пригадаємо, що на рубежі 80-х – 90-х років криза охопила всі структури авторитарно-політичної системи разом з правлячими комуністичними та робітничими партіями, які були її стрижнем. Розв'язання кризових питань в регіоні було безпосередньо пов'язане з зовнішнім фактором – зміною відносин між Сходом і Заходом, перебудовою в СРСР та зміною радянського зовнішньополітичного курсу. Цей фактор відіграв першочергову роль в створенні передумов для внутрішніх політичних та соціально-економічних перетворень в країнах регіону [6: 20].

Зауважимо, що зовнішньоекономічні зв'язки країн Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ) мали негативні тенденції: знижувалась питома вага об'єднання в світовій торгівлі; зростала заборгованість Заходу; взаємне співробітництво не давало можливості ліквідувати науково-технічне відставання, що підштовхувало партнерів РЕВ до купівлі ліцензій та технологічного устаткування в розвинених країнах Заходу. Отже, інтеграція в РЕВ розвивалась більшою мірою як військова та політико-ідеологічна, ніж економічна та науково-технічна. Ця модель виявилась вкрай неефективною й нежиттєздатною наприкінці 80-х років в умовах інтенсифікації виробництва та необхідності прискорення науково-технічного прогресу в усіх країнах блоку.

Характерно також і те, що більший успіх мали двосторонні відносини між східноєвропейськими країнами. Так, наприклад, між найбільш промислово розвиненими країнами Східної Європи – ЧСР, НДР, УНР – склалися більш тісні зв'язки, як між ними та СРСР в межах РЕВ. Тобто формувалось певне інтеграційне об'єднання, яке згодом переросло в субрегіональне угруповання „Вишеградський трикутник”. Мабуть не випадково Польща, Чехія та Угорщина в 90-і роки одними з перших стали асоційованими членами Європейського Союзу (ЄС), а згодом і кандидатами на вступ до ЄС і НАТО, а в 1999 році – повноправними членами НАТО, а з травня 2004 року – будуть членами ЄС.

Підштовхувала до дезінтеграції в межах РЕВ і незадоволеність результатами співробітництва, що загострилась наприкінці 80-х років. В умовах перебудови в СРСР про це стали відкрито говорити й писати. Провідною в ці роки була ідея не розпуску, а оновлення РЕВ, формування спільного ринку східноєвропейських країн та СРСР, щось на зразок інтеграції в Західній Європі. Але всі дискусії кінця 80-х років про шляхи перебудови РЕВ, про оновлення механізму співробітництва виявились непродуктивними на фоні надто уповільнених та непослідовних перетворень у СРСР.

Як наслідок протиріч в інтересах східноєвропейських країн та СРСР, а також неготовність радянської сторони до перебудови інтеграційної моделі на ринковий устрій, став розпуск РЕВ як міжнародної економічної організації (кінець 1991 року), а згодом і різке згортання всіх форм взаємного співробітництва. Сучасні дослідники зазначають про те, що ще на початку 80-х років, коли радянське керівництво відмовилось від прямого збройного втручання в події, що відбувались в Польщі, для країн Центральної та Східної Європи відкрились нові перспективи розвитку, склалась нова ситуація, до якої не був байдужий Захід.

В історії країн ЦСЄ було декілька спроб „демократизації” після смерті Сталіна в 1953 році: Угорщина (листопад 1956 року), Чехословаччина (весна 1968 року), а також декілька спроб економічної реформи: Косигін в СРСР в 1965 – 1966 роках, Чехословаччина, Угорщина в 1968 році. Рональд Хілл, професор, доктор філософії, ірландський вчений, датує початок краху системи кінцем 1982 року. Тоді ж Ю.Андропов писав: „е проблеми, які не були вирішені” (включаючи питання націй) і „готових рецептів немає”, „партія немає відповідей на всі питання” [4: 274]. Згодом М.Горбачов в книзі „Перестройка: новое мышление для нашей страны и мира”

також писав: „готовых рецептов нет”. Він доводив, що потрібно шукати шляхи вирішення проблем системи.

Таким чином, було визнано існування проблем та необхідність пошуку їх вирішення. На думку Р. Хілла, три елементи реформи в Радянському Союзі (гласність, виборча та інституціональна реформи) були взаємозалежні та зробили можливими реформи в Східній Європі.

Дуже швидко громадська думка кинула виклик деяким догмам комуністичної системи. Крім того вона використала способи, які до цього були заборонені: політичні групи та клуби, страйки, демонстрації. Це було нове в радянській політичній історії.

Комбінація трьох елементів реформ, яка змінила роль громадської думки, і таким чином проклала шлях для демократичного розвитку після падіння комуністичного режиму. Вона ж сприяла відносно мирному розпаду СРСР [4: 274].

Зміни, що відбулись в Радянському Союзі, мали великий вплив на країни Східної Європи. Особливо це стосувалось „доктрини Брежнєва”, що в свій час була гарантією підтримки комуністичних режимів в Східній Європі. Після втрати „доктриною” сили, країни соціалістичної співдружності мали можливість самі вирішувати свої проблеми, а СРСР не втручався в їх справи. Це фактично стимулювало реформи в країнах Східної Європи.

Наприкінці 1991 року до країн Східної Європи приєднались республіки колишнього СРСР. Для деяких країн це було реалізацією давньої мети. Для інших це було утвердження ідентичності, яку в них забрали. Для третіх це було те, до чого люди не прагнули, а до чого їх штовхали обставини [4: 276].

Дослідники різних країн говорять про те, що в другій половині 80-х років країни Заходу здійснювали безпосередній та суттєвий вплив на зміни, що відбувались на Сході [6: 27]. Мабуть тому різні країни, незважаючи на цілком відмінні досягнення, вибрали один шлях – демократія та ринкова економіка. Адже інформація, яку населення отримувало із Заходу (через засоби масової інформації, через родичів та знайомих, що жили за кордоном) показувала, що саме ці два елементи (демократія та ринкова економіка) разом здатні побудувати багате суспільство, в якому люди здатні реалізувати їх власне бачення щасливого життя, а не зобов'язані боротися за щасливе майбутнє (комунізм), яке було їм нав'язано зверху.

Та все ж вирішальну роль у перетвореннях, що відбулись в регіоні, відіграла перебудова в СРСР, адже країни протягом півстоліття мали спільну історію, спільний досвід і спільний спадок. Всі вони прагнули побудувати приблизно однакові системи. Але вони також мали і свою власну історію, досвід, що означало різний спадок минулого: досвід „Солідарності” був унікальний для Польщі, „празька весна” була унікальним явищем для чехів і словаків, як і пам'ять про міжвоєнну демократію, балтійські країни відчували, що вони відновлюють незалежність [4: 276].

Як показує аналіз, найбільш широкими, масовими й готовими до активних дій були рушійні сили в Польщі. Після кризи 1980-1981 років вони зберегли й знову в 1988 – 1989 роках почали нарощувати свій потенціал. Знову активізувалась „Солідарність”. У Польщі існувала масова політична опозиція, яка охоплювала всі верстви суспільства, об'єднавши значну частину інтелігенції, робітників та молоді, а також окремі верстви селян.

Радянська перебудова сприяла зміцненню реформаторських сил в правлячій партії – ПОРП, які готувались до трансформації „державного соціалізму” в „соціалізм демократичний”. Вони були основною силою змін, ставши на шлях діалогу з опозицією „за круглим столом” та компромісу з поміркованими силами для включення їх в політичну систему [6: 60].

В Угорщині партійні реформатори, так як і польські колеги, мали розроблену програму глибоких системних реформ „реального соціалізму” зсередини, причому їх позиції в країні були сильнішими, як у польських реформаторів. Якщо значна частина суспільства підтримувала зміни, посилюючи тиск на владні структури, але не надаючи їм форми масового руху протесту, то в цьому відчувався ефект регіонального клімату перемін, перш за все досвіду сусідньої Польщі.

У НДР та Чехословаччині, де ідеологічний тиск і „нормалізація” підстраховували непопулярність устрою, незадоволення режимом визрівало нечітко. Чеські дисиденти, ставши на чолі стихійного руху протесту проти курсу консервативного керівництва країни, яке чинило опір демократизації політичного життя, не мали чіткої платформи і спочатку майже не уявляли наслідки своїх акцій [4: 60].

Учасниками масового протесту, що несподівано розгорівся в НДР та Чехословаччині, стали ті верстви, які були здатні швидко піднятися та згуртуватися навколо політичних вимог (першою з них була вимога щодо дотримання прав людини). Це були творча та наукова інтелігенція, студенти, молодь, церква та в меншій мірі робітники та селяни. Саме події в Німеччині відіграли роль детонатора вибуху активності мас в Чехословаччині та інших країнах регіону [6: 61]. Таким чином, можна зазначити, що важливу специфічну роль в подіях відіграла інтелігенція, люди розумової праці. Про це зазначив президент Угорської Республіки А.Тенц: „Інтелігенція відіграла вирішальну роль. Якщо раніше революція робилась селянами та робітниками, то всі „ніжні” та мирні революції 1989 року в Східній Європі звершені інтелігенцією, або під її керівництвом”.

У більшості країн революції привели до внутрішньої кризи правлячих комуністичних партій, адже вони виявились нездатними до демократизації та оновлення. Катастрофічне падіння авторитету посткомуністичних партій привело до поразки на вільних багатопартійних виборах, що пройшли з червня 1989 року по червень 1990 року в більшості країн регіону.

Обвал авторитарно-тоталітарних політичних устроїв в країнах регіону був лише початком складного й тривалого процесу перетворень в усіх галузях суспільних відносин, що отримав назву системної трансформації.

Підсумовуючи вищесказане, можна зробити висновки:

– по-перше, зміни, що відбулись в Радянському Союзі, мали великий вплив на країни Східної Європи; вирішальну роль в перетвореннях, що відбулись в регіоні, відіграла перебудова в СРСР;

– по-друге, в другій половині 80-х років країни Заходу здійснювали безпосередній та суттєвий вплив на зміни, що відбувались на Сході;

– по-третє, в 90-і роки суттєво змінились умови участі країн ЦСЄ в зовнішньоекономічних відносинах. Це пов'язано з геополітичними змінами на європейському континенті, а звідси і з здійсненням ринкових реформ в цих країнах. Розпад РЕВ супроводжувався ліквідацією традиційно налагоджених форм і структури взаємовідносин. Створився свого роду вакуум у зовнішньоекономічній діяльності цих країн в перші роки реформування їх господарства. Заповнити його дозволила політика стратегічного партнерства, а згодом і орієнтація на інтеграцію до ЄС та інших євроатлантичних структур.

Список використаних джерел

1. Задорожнюк В.Г. Революции 1989 г. и процессы становления новой региональной идентичности Центральной Европы // Революции 1989 года в странах Центральной (Восточной) Европы: Взгляд через десятилетие. – М.: Наука, 2001. – С. 64–82.
2. Горенко О.М. Соціально-політичний вимір європейської інтеграції та Україна / Інститут історії України НАН України. – К., 2002. – 331с.
3. Европейский Союз на пороге XXI века: выбор стратегии и развития. Под ред. Ю.А.Борко й О.В.Буториной. – М.: Здиториал УРСС, 2001. – 472 с.
4. Европейская интеграция: современное состояние и перспективы: Сборник научных статей / Научн.ред. С.И.Паньковский. – Минск: ЕГУ, 2001. – 336 с.
5. Поздняков В., Ганжа С. Новые страны на пороге Европейского Союза // Международная жизнь. – 1999. – №3. – С.37 – 42.
6. Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века / За ред. Некипелова А. Д. В 3 т. Т. 3. Трансформации 90-х годов. – М.: Наука, 2002. – 461 с.
7. Фомін С. Розширення на Схід: „рівні” та „рівніші” // Політика і час. – 1999. – № 3. – С. 21–27.
8. Peter Gowan. School of Area and Language Studies University of North London. Chapter Three. From Association to Accession. Eastern Europe and European Integration. A Collection of Public Documents 1990-2000.

Tamila GERASYMCHUK

PRECONDITIONS, MOTIVE POWER AND CHARACTER OF THE REVOLUTIONARY TRANSFORMATIONS IN THE CENTRAL-EASTERN EUROPEAN COUNTRIES IN THE LATE 1980s AND EARLY 1990s

In the article the author displays premises of the reasons, operative forces and character of the revolutionary transformations in the Central-Eastern European countries in the late 1980s and early 1990s. A great attention is paid to the collapse of the authoritative-totalitary political formation in the states of this region. It promoted during transformations in all branches of public relations.

УДК 94(477)

Тетяна ДЕМЕНКО

ОРГАНІЗАЦІЙНО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ В УМОВАХ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ

У статті проаналізовано організаційно-методичні основи реформування загальноосвітньої школи України в сучасних умовах.

Після проголошення державної незалежності України, а також Декларації про її суверенітет в країні почали відбуватися значні зміни у всіх галузях суспільно-політичного життя. Існуюча колись система зазнала краху. Демократичний напрям у політиці привів до реформування культури, освіти, політики, до докорінної реформації ідейної спрямованості громадян.

Звичайно окремі факти свідчать, що старі тенденції та стереотипи педагогічного мислення мають місце і в наш час. Від них важко відмовитись багатьом батькам, педагогам, керівникам органів освіти. Але в умовах демократизації і гуманізації суспільного життя, за роки незалежності України досягнуто такого доробку в теорії і практиці національної системи освіти і виховання, що перехід на новий, вищий рівень розвитку вітчизняної педагогіки постає просто необхідним.

Вивчаючи та відроджуючи етнопедагогіку, національну систему виховання, наукову спадщину К. Ушинського, П. Юркевича, Б. Грінченка, М. Драгоманова, Я. Чепіш, В. Сухомлинського та інших визначних вітчизняних педагогів, керуючись у своїй роботі кращими зразками зарубіжної науки (Маслоу, Тейлор, Фрезер та ін.), ми повинні звільнити наше мислення від необґрунтованих ідей, підходів, нашарувань. Чим глибше вивчаємо здобутки вітчизняної педагогіки, повніше і всебічніше досліджуємо народну мудрість і наукову педагогічну спадщину як єдину і цілісну національну систему, тим глибше і чіткіше усвідомлюємо її провідні тенденції, ідеї, закономірності розвитку, сучасні перспективні тенденції [1:7-8].

Основні компоненти сучасного педагогічного мислення:

1. Дитина (учень, студент) – центр навчально-виховного процесу, суб'єкт навчання і виховання (творець, діяч).
2. Навчання і виховання Дитини – це за своєю суттю є самонавчання, самоосвіта, самовиховання, самоорганізація, самореалізація особистості.
3. Родинне національне виховання – природне, провідне виховання, батьки – головні вихователі протягом усього життя Дитини.
4. Українознавство – наукова основа, духовна серцевина навчально-виховного впливу в сім'ї, школі і суспільному житті, філософія і педагогіка державотворення.
5. Національне виховання – всеохоплююча і багатогранна система впливів, ідей і підходів, яка покликана пробуджувати, стимулювати розвиток природою задатків, можливостей дітей, набуттями етносоціального досвіду і реалізувати завдання гуманізації і гуманітаризації системи освіти.
6. Українська педагогіка – вітчизняна наука про виховання підростаючих поколінь українців, представників національних меншин нашої Батьківщини, якій здавна представлені глибокі гуманістичні традиції, яка постійно збагачується народною виховною мудрістю, вищими здобутками світової культури, науки [2:45].

Сучасний рівень розвитку національної системи виховання, української педагогіки створює умови для індивідуального контролю, особистісно-спрямованого виховного впливу. Це сприятиме тому, щоб „кожна дитина могла бути в гармонії з собою (здібностями, інтересами, можливостями) і з оточенням (середовищем, світом), бачити себе в єдності ланок: минуле – майбутнє” (П.П. Кононенко) [3:30].

З метою успішної реалізації підходів в навчанні і вихованні дитини – як суб'єкта дії, життєтворчості, кожен педагог, вчитель, вихователь має володіти не аби-якими професійними на-

вичками, знаннями, творчим потенціалом, має віднайти в собі сили, енергію, виявити резерви свого „Я”. Відкриваючи перед собою і перед дітьми нові перспективи та невичерпні можливості, саме за таких умов – школа стане для Дитини школою радості, дослідницького пізнання, гуманного спілкування, творчого життя.

Отже, щоб вихідне положення „учень як суб'єкт навчання і виховання” діяло, школа і вчителі повинні:

- створити умови для забезпечення самостійності учнів у пізнавальній діяльності життєтворчості ;
- при цьому пробуджувати природні задатки кожного учня, стимулювати і задовольняти їхні потреби і інтереси;
- навчально- виховному процесу надати гуманне спрямування;
- поставити суспільно – значущі цілі, завдання, які б учні прийняли як свої власні.

Відчуваючи себе вільно і невимушено (саме за такої умови особистість стає відкритою, а її пізнавальний потенціал працює на природному, високому рівні ефективності), учні роблять свій вибір, приймають власні рішення, отже розвивають, творять себе [4:18-19].

Одним з найголовніших завдань сучасного суспільного життя в Україні є відродження національної культури через стародавні національні традиції, обряди, численні види декоративно-ужиткового мистецтва та ремесел. Не останнє місце в цьому процесі займає школа. Навчальні предмети, такі як трудове навчання, краєзнавство, природознавство, християнська мораль і етика, довкілля та інші позаурочні виховні заходи, сприяють зв'язку людини з предметним середовищем, морально-естетичному розвитку дітей, виховують любов до рідної землі, народу, Батьківщини України, повагу до всіх народів світу.

Зміст освіти в нашій державі будується на державній ідеології, що ґрунтується на українській національній ідеї і спрямовується на утвердження в молодих серцях і душах гуманістичної і демократичної політики.

Зміст освіти насамперед має відображати:

- основні етапи розвитку нашої нації, держави, їхні періоди піднесення і падіння в певні історичні епохи; історичні, культурно-історичні шляхи розвитку національних меншин;
- давність і неперервність української нації, її еволюцію на вищій щаблі свого розвитку;
- новий державний період розвитку нашої нації, яка посідає за чисельністю 15 місце серед кількох сотень націй світу;
- природні і культурно-історичні чинники формування українського менталітету, психології, характеру і світогляду, які є „національними підвалинами” рідної культури, духовності, державності;
- пріоритетні потреби нації, яка прагне стати високорозвиненою чого вона повинна „вичерпати в своєму вихованні свої глибинні національні скарби й національній психології дати вільний розвиток” (Русова);
- шляхи формування та історичну роль національної еліти, яка на всіх етапах розвитку нашого народу була лідером у державотворчих процесах;
- гуманістичні засади громадського життя, демократичні форми життєдіяльності народу; розширення і поглиблення його відносин з іншими народами світу в роки утвердження незалежності України;
- наукове обґрунтування шляхів забезпечення фізичного і психологічного здоров'я учнів, їх здорового життя на засадах народної мудрості, здобутків вітчизняної і зарубіжної науки;
- глибоке вивчення кожним вихованцем української мови, утвердження її як єдиної державної мови в усіх типах навчально-виховних закладів, освітніх установ;
- активне залучення дітей з раннього віку до різноманітних видів праці, трудової діяльності в сім'ї, в школі і поза нею [5: 298-301].

Кожна ланка української національної системи навчання і виховання має чітко виражену специфіку змісту освіти.

Так, національне виховання має за мету – виховати свідомого громадянина, патріота своєї держави, котрий пишається нею, любить свою землю, мову, культуру, готовий збагачувати її надбання та боронити від чужих посягань. Він розуміє, що розквіт нації можливий лише у власній державі, тому ставить собі за мету її розбудову та примноження народних багатств.

Отже, якщо загалом говорити про виховання, то воно має бути систематичним, цілеспрямованим, має враховувати природні задатки дитини, формувати національний склад психіки, характеру, способу мислення, повноцінну особистість, що забезпечить духовну єдність поколінь, наступність національної культури і безсмертя нації.

Готовими складовими національного виховання є громадянське та патріотичне виховання.

Стрижнем громадянського виховання є формування в учнів громадянських поглядів, переконань, поведінки, вчинків у єдності слова і діла. Це вимагає створення умов для всебічного і гармонійного розвитку особистості, формувати у неї громадянської свідомості, активності й відповідальності.

Патріотичне виховання має забезпечити виховання українського громадянина-патріота, що сам зі своєї власної волі віддасть свою працю, час, силу, розум, навіть життя задля процвітання своєї держави. І хочеться вірити в те, що служба в Збройних Силах України буде не тягарем, не обов'язком, а почесною функцією для кожного юнака незалежної України.

Головна мета національного виховання, сформульована в Державній національній програмі „Освіта. (Україна XXI століття)”, передбачає формування незалежно від національної належності рис громадянина Української держави. Це означає, що в національних школах усіх етносів, як і в українській школі, чільне місце повинно посісти виховання свідомого громадянина, патріота суверенної України, готового віддати життя за її незалежність [6: 5].

Останнім часом приймалась велика кількість документів, указів, які сприяють забезпеченню ефективності освіти в Україні. Одним з таких документів є рішення Колегії Міністерства освіти і науки України від 17 серпня 2000 року [7: 7].

Заслухавши і обговоривши доповідь Міністра освіти і науки України, Президента Академії педагогічних наук України В.Г.Кременя, колегія відзначила, що, незважаючи на складні соціально-економічні умови, система освіти України зберегла основні параметри, продовжуючи оновлення, інтегрується у європейський і світовий освітні простори. Суспільством все більше усвідомлюється нова роль освіти в сучасному глобалізованому, інформатизованому суспільстві.

Проводиться цілеспрямована і послідовна політика в галузі освіти. Прийняті закони „Про загальну середню освіту”, „Про позашкільну освіту”, „Про професійно – технічну освіту”, схвалений закон „Про дошкільну освіту і виховання” створили умови для подальшої інтелектуалізації нації. Розробляється нова нормативно-правова база освіти, запроваджуються системні заходи щодо гуманізації освіти, утвердження загальнолюдських цінностей, громадянського виховання учнів [8: 23].

Зросла кількість денних загальноосвітніх навчальних закладів, ліцеїв, гімназій, інтернатів, професійних училищ, центрів професійно – технічної освіти. Порівняно з минулими роками збільшилась кількість дітей, які навчаються українською мовою.

У 2001–2002 навчальному році контингент учнів загальноосвітніх навчальних закладів становив 6,65 млн. школярів, дошкільних – 1,1 млн. вихованців, позашкільних – 1,2 млн. Понад 460 тис. учнів отримали загальну середню освіту, 225 тис. – дипломи кваліфікованих робітників [9: 14]. Міністерством освіти і науки, обласними державними адміністраціями проведена підготовча робота щодо переходу загальноосвітніх навчальних закладів на новий зміст, структуру та 12-річний термін навчання. Створюються підручники нового покоління, зростають обсяги державного фінансування видання підручників, здійснюється видання 15 всеукраїнських фахових журналів, численних регіональних періодичних видань для вчителів [10: 35].

Високий потенціал інтелектуально обдарованої молоді України сприяє тому, що понад 4 млн. учнів взяли участь у Всеукраїнських учнівських олімпіадах, конкурсах професійної майстерності, конкурсах – захиста Малої Академії наук, вибороли 18 медалей на Міжнародних олімпіадах [10:37].

Посилюється координованість діяльності Міністерства освіти і науки, НАН та Академії педагогічних наук України. Спільними зусиллями започатковано ряд системних змін в організації та оновленні змісту дошкільної, загальної середньої, позашкільної та професійно-технічної освіти. За підтримки Президента України, Голови Верховної Ради, Прем'єр-Міністра у тісній співпраці з профспілковими організаціями узгоджено позиції щодо питання підвищен-

ня заробітної плати педагогічним працівникам, збільшення витрат на освіту в державному бюджеті.

Однак аналіз стану освіти в контексті послання Президента України до Верховної Ради України „Поступ у XXI ст. Стратегія економічного і соціального розвитку на 2000–2004 роки”, програми діяльності Кабінету Міністрів України „Реформи заради добробуту” показав, що обсяг і складність проблем у становленні й розвитку національної освіти значно перевищує позитивні зрушення.

Низький рівень прогностичної та аналітичної роботи значною мірою стримував розвиток освіти, ефективність управління нею.

Саме тому назріла розробка та прийняття Національної доктрини освіти України, затвердження нової Концепції середньої освіти та Концепції розвитку професійно-технічної освіти.

Якщо розглядати освіту по регіонах, то варто відзначити, що рівень її показників різко знизився. Причинами такого стану є:

- нерівномірність соціально-економічного розвитку регіонів;
- порушення принципів підбору в деяких областях керівних кадрів освіти;
- відсутність чітких критеріїв стану освіти;
- невирішеність соціальних питань;
- заборгованість по заробітній платі педагогічним працівникам;
- закриття дошкільних навчальних закладів;
- застаріла матеріально-технічна база школи;
- в 11 областях не планується будівництво жодного об'єкту освіти;
- повільно впроваджується в навчально-виховний процес українська мова;
- низьким залишається рівень соціального захисту дитинства та інше.

Враховуючи зазначене та з метою поглиблення і прискорення темпів подальшого розвитку освіти колегія в 14 пунктах ухвалює та рекомендує основні завдання, визначені в доповіді Міністра освіти і науки України В.Г. Кременя взяти до відома та неухильного виконання.

Тож як виховувати особистість сьогодні? Що дасть нам змогу стати повноцінною нацією? Своїми думками з цієї проблеми ділились Георгій Філіпчук, член-кореспондент АПН, депутат Верховної Ради України, Микола Слюсаревський, член-кореспондент АПН, Михайло Костецький, член-кореспондент АПН, депутат ВР, член Конституційного Суду України Арнольд Грищенко, на загальних зборах Академії Педагогічних Наук України. В їхніх виступах було відзначено, що різко знизився розвиток освіти у нашій державі. Зокрема зазначались:

- низька роль школи у навчанні і вихованні підростаючого покоління;
- втрата ваги сімейного виховання;
- закон про мову не виконує свого призначення;
- матеріально-технічні, навчально-лабораторні бази та навчально-методична література просто відсутні у багатьох школах та й у вищих навчальних закладах;
- низький рівень викладання та підготовки фахівців у закладах I-II ступенів акредитації;
- недостатній контроль за якістю освіти;
- недостатня роль засобів масової інформації у розвитку освіти та ін. [5: 340–341; 11: 67; 12: 6–7; 13: 4–6].

Отже, здобувши незалежність, Україна постала перед не менш складною проблемою: мережі навчальних закладів, зміст освіти потребували докорінного реформування, котрі б враховували економічні потреби держави, інтелектуальний, духовний потенціал нації, а також вихід вітчизняної науки, техніки і культури на рівень світового співтовариства.

Що було зроблено Міносвіти, центральними органами виконавчої влади в цьому напрямі? Введено новий перелік спеціальностей освітньо-кваліфікаційного рівня молодшого спеціаліста, який тепер налічує 276 спеціальностей з 55 напрямів підготовки. Розпочато роботу щодо стандартизації вищої освіти та її інтеграції в міжнародний освітній простір. Здійснено диверсифікацію навчальних програм і дисциплін. Тобто введено складові, які визначають їх нормативну частину й пропонуються для вибору навчальним закладом і студентом.

Створено умови для координації предметних комісій, вивчення та поширення передового досвіду викладачів на регіональному рівні, вжито заходів щодо соціального захисту певної ка-

тегорії осіб при вступі та навчанні. Зокрема, це стосується позачергового прийому за цільовим направленням дітей із сільської місцевості; дітей, чий батьки загинули або стали інвалідами на вугледобувних підприємствах; дітей із сімей загиблих учасників бойових дій на території інших держав; дітей, які постраждали внаслідок аварії на Чорнобильській атомній електростанції; дітей-інвалідів, та були внесені корективи в рівень стипендіального забезпечення – близько 13 тисяч студентів почали отримувати підвищену стипендію. Є позитивні зрушення і в працевлаштуванні випускників. Їх кількість збільшилась на 20,5 відсотка [14: 418-421].

Та процес реформування, на жаль, ніколи не буває безболісним. Хоча, незважаючи на всі негаразди, ми повинні пам'ятати, що за всіх часів школа була моделлю суспільства, провідним інститутом виховання підрастаючого покоління. В ній формується і розвивається національна культура, невіддільна від національного ґрунту і коріння свого народу. Отже умовою розвитку школи є національне самовизначення, а організація, зміст і форми роботи у навчальних закладах мають відповідати національно-культурним потребам.

Список використаних джерел

1. Концепція середньої загальноосвітньої школи України // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. – 1992. – № 4. – С. 4–28.
2. Петренко Л. Особливості системи контролю за навчально-виховним процесом у сучасній ЗОШ // Рідна школа. – 2002. – № 6. – С. 44–46.
3. Зуєва А. Прогностичні моделі розвитку школи майбутнього // Шлях освіти. – 2002. – № 4. – С. 29–35.
4. Федінг С. Батьки та навчання // Шлях освіти. – 2001. – № 1. – С. 17–20.
5. Любар О.О., Стельмахович М.Г., Федоренко Д.Т. Історія української педагогіки. – К.: Знання, 1999. – 364 с.
6. Зязюн І.Я. Освіта і вчитель в контексті українського державотворення // Директор школи. – 1999. – № 5. – С. 5–6.
7. Освіта і вчитель у контексті українського державотворення // Педагогічна газета. – 1999. – № 1. – С. 7.
8. Кремень В. Модернізація освіти – важливий чинник соціального, економічного і політичного розвитку України // Вісник НАН України. – № 3. – 2001. – С. 22–25.
9. Імідж сучасної школи на порозі XXI століття. Всеукраїнська науково-практична конференція // Освіта. – 1998. – № 7. – С. 14.
10. Корсак К. Підстави і напрями реформування середньої школи України: структура і стандарти змісту // Освіта і управління. – 1998. – № 4. – С. 31-39.
11. Талуєва Н. Навчальна підготовка робітничих кадрів в Україні // Рідна школа. – 1998. – № 7–8. – С. 67.

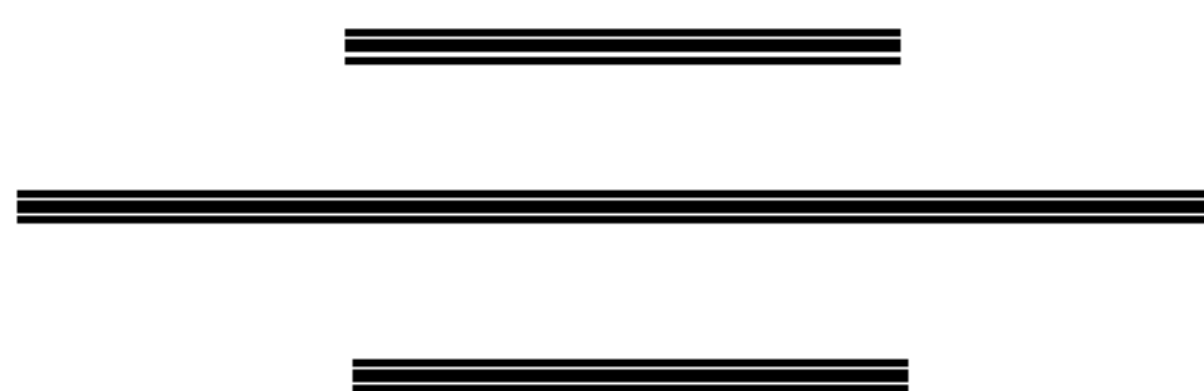
Tetyana DEMENKO

THE ORGANIZING-AND-METHODICAL PRINCIPLES OF THE DEVELOPMENT OF GENERAL EDUCATION IN THE CONDITIONS OF NATIONAL REVIVAL

The paper deals with the analysis of the organizing-and-methodical principles of the general education reforming in contemporary Ukraine.

Розділ 2

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНИХ РЕЖИМІВ
НОВОВІДРОДЖЕНИХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ ДЕРЖАВ ТА
ЇХ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ
І КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК

Chapter 2

PECULIARITIES OF POLITICAL REGIMES
OF THE NEWLY REVIVED SLAVIC COUNTRIES AND
THEIR SOCIAL-AND-ECONOMICAL
AND CULTURAL DEVELOPMENT

УДК 94(477)

Євген ГОДОВАНИЙ

СТАВЛЕННЯ ПОЛЬСЬКОЇ ПРЕСИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ ДО ІСТОРИЧНОГО МИНУЛОГО ТА СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОБЛЕМ УКРАЇНИ

У статті на основі широкого кола польських джерел досліджується ставлення польської преси до історичного минулого та соціально-політичних проблем України. Автор показує основні тематичні лінії, пріоритети польських видань ХІХ століття щодо України.

В умовах історичного поєднання України і Польщі стає зрозумілим інтерес до польської преси першої половини ХІХ століття, яка відображала на своїх сторінках історичні та культурні проблеми українських земель. Дослідження даної проблеми допоможе осмислити ту роль, яку відігравала польська преса в популяризації історії і культури України.

Поява історіографічного матеріалу з досліджуваної проблеми не відзначалась систематичністю. Вперше серйозно питанням польської преси зацікавились в Галичині. І це не дивно. Галичина була тим регіоном, де найбільш динамічно співіснували і взаємодіяли українські і польські видання. Діяльність польських видань в Галичині, і, зокрема, у Львові, їхню публікаторську направленість досить детально розглянули І. Кривецький [5: 204] та І. Брик [1].

Торкався цього питання і М. Возняк, коли розглядав українську галицьку пресу [2]. Надзвичайно цікавою, є праця В. Ігнатенка. Сильною її стороною є те, що автор зробив спробу систематизації всіх видань на території України за 1816–1923 роки [4]. Велике значення для історіографії проблеми має збірник підпільних видань. В зарубіжній історіографії варто відзначити працю Є. Томашевського, який наголосив, що з 185 титулів періодичних видань на східній землі колишньої Речі Посполитої припадало 43 титули.

70-ті роки характеризуються послабленням уваги власне українських дослідників до проблеми української преси взагалі, і польської зокрема. Суттєві зрушення в об'єктивному висвітленні української преси відбулись у 80-х роках. Отже, спеціальних праць по польській пресі в українській історіографії не було. Якщо вона і згадувалась, то досить побіжно і більше в журналістському, ніж в історичному, аспекті. Тому основні цілі та завдання дослідження полягають у тому, щоб:

1. Визначити основні публікаторські центри польської преси та основні видання, які друкували матеріали про Україну.
2. Визначити основні тематичні лінії.
3. Показати особливості польських видань, їх роль в популяризації української історії та культури.

До числа найбільш ранніх матеріалів, присвячених Україні, належать статті на сторінках журналу, який почав виходити у Вільно під назвою „Дженнік Віленській” („Віленський щоденник”) в 1805 році. В ньому вперше побачив світ надрукований Т. Чацьким „Витяг про стан освіти в Волинській, Київській та Подільській губерніях за 1804 рік”. Цікаво, що найбільше іноземців проживало у Волинській губернії – 0,04%. Серед національностей найбільш освіченими були поляки. Тут один учень припадав на 27 шляхтичів, на Поділлі це співвідношення складало 1 на 33, а на Київщині – 1 на 100. До речі, київська шляхта була менш освічена від євреїв Волині (1 на 67) та євреїв Поділля (1 на 52) [7: 30].

Цікавою є промова А. Стшелецького, вчителя Кременецької гімназії. „Ми всі брати – слов'яни”. Литовські статuti були написані по-руськи. Акти багатьох повітів до середини ХVІІ століття написані на тій же мові. Вільно і Краків, а потім Острог найперші мали руські друкарні [18: 18]. В 1811 році, з початком виходу у Львові „Газети Львівської”, це місто стає другим важливим центром публікаторської діяльності матеріалів про Україну. Особливо цікавими в цьому плані є „Розмаїтості” – додаток до газети.

У 1823 році у Польщі виходив журнал „Лех”, присвячений літературі та історії. В „Деяких зауваженнях щодо генеалогічного дерева пануючих російських монархів” читаємо: „Святослав, син Ігора, першим поділивши край поміж трьох своїх синів, дав початок нещасливому поділу потужної держави” [11: 16]. Цікавився історією Київської Русі і видатний польський історик Адам Нарушевич. Він наголошував роль Галицько – Волинського князівства як щита Русі на південному заході [12: 31]. Польський просвітител Ян Шнядецький на сторінках „Леха” твердив, що „пущі Червоної Русі заселенні іноземцями, звільненими від податків” [19: 44].

Велику увагу українській тематиці надав журнал „Бібліотека польська”. Варто підкреслити, що він одним з перших в польській періодичній літературі звернув увагу на гуцулів. Під рубрикою „Географія” тут була надрукована стаття „Про гуцулів”. Цікаво, що назву „Гуцул” журнал виводив від слов'янського слова кочувати, тобто вести кочовий спосіб життя. Спочатку вони називались кучули, потім – гуцули.

У статті, яка носила виражений етнографічний характер, описувався зовнішній вигляд чоловіків, одягу, весільного обряду. Тут описувалось, що „цей народ схильний до крадіжок та пияцтва, розмовляє руською мовою, але примішує багато угорських, волоських, німецьких, польських слів” [13: 187]. Гуцулів називали „слов'янським племенем” і подавали їх кількість на 30 тисяч осіб. Один з найбільших польських істориків Йоакім Лелевель писав на сторінках цього журналу, що „варяги не вплинули на слов'ян, що сиділи коло Дністра. Вони розчинились в місцевій слов'янській культурі” [10: 71]. Далі він емоційно продовжує: „Я запитую, чи в 1000 році у Скандинавії було таке місто, як Київ?” ... Слов'янщина була для варягів була для варягів країною міст. Отже, слов'яни мали вищу від варягів культуру” [10: 71].

Велику увагу приділяв проблемам України журнал „Література”, який виходив у Кракові. Наприклад, у статті Нарбута читаємо, що Володимир Великий мав тільки 5 дружин, але зате у нього було 800 наложниць.

М. Бжешкянц писав, що „перш ніж вірмени прибули до Львова, вони осіли у Києві” [8: 72]. Цей автор вважав, що аж до них простягалась тоді Червона Україна. В 1185 році вірмени, розкидані по польських і руських провінціях, збудували свої костьоли у Львові, Кам'янці, Луцьку. Публікував журнал і етнографічні матеріали. Так, в одному з номерів була надрукована народна легенда під назвою „Скочище”. В ній розповідалось про гарну дівчину, яка жила на Волині, біля впадіння Ікви до Стиру. Красуня вирішила, що вийде заміж за того, хто перескочить річку. Ніхто з хлопців не зміг цього зробити і дівчина повісилась на сосні [17, 89]. Згідно з даними журналу, в Галичині на той час проживало 4102733 осіб. В 1777 році тут мешкало тільки 2580796 осіб. Отже, протягом 60 років населення Галичини збільшилось на 1521937 осіб. Цікаві матеріали журналу „Слов'янін”, який виходив у Львові. В 1839 році тут була надрукована поема „Попівна з Рогатина”. Вона не відрізнялась високим літературним рівнем. В археографії поеми було сказано, що „відома в турецькій історії Роксолана була родом з Рогатина, дочка Лісовського, руського ксьондза” [15: 14]. З'явилися на сторінках цього видання і художні твори, де згадувалась Україна. В 1839 році тут друкувалась повість К. Пшемєнського „Повість XVII століття”. Там підкреслювалось, що Поділля, Волинь, Україна – то комора і сад Польщі. Надзвичайно цікаві і до цього часу не впроваджені в науковий обіг думи про розбійників на кордоні Польщі і Угорщини.

„Пшегльонд Варшавські” наводив кількість населення східно-галицьких міст. Найбільшим містом був Львів, де в 1834 році мешкало 60 тисяч осіб. Другим за кількістю містом були Броди з 22 тисячами мешканців, 5/6 з яких склали євреї [16: 101].

У 1841 році „Славянін” продовжував друкувати матеріали про Україну. В зошиті першому з'явилась повість Л. Зелінського „Сагайдачний”, була оприлюднена козацька пісня „Пливуть, пливуть чайки наші”. В цьому виданні було вперше надруковано українську пісню про Ярему Вишневецького, записану в околицях Перемишля.

Вже князь Єремі
В рускої земі
Палюха всьо пустошит.
Горює вже села, тай городища,
А вітер дим розносить.

Там, за воротми,
Там, за воротми,
Ворон кінь розігрався.
Там козаченько молодієнкі
На війну виберався.

І виберався,
І поклонився
Всій своїй родиночці.
Аби не було жадноєй кривди
Молодій коханці.

Ой вніхав він за воротенька,
Із коня поклонився.
Вийшла до него мати старенька:
„Синеньку мій, вернися”.

Ой, не вернуса,
Ой, не вернуса,
На війненьку поїду.
Кінь вороненький,
Я молоденький,
На війні не загину.

Вніхав же він
В чистое поле.
Взяв конє попасти.
І скочив до него ляцькі Палуха,
Хтів го в неволю взяти.

Забери сребло,
Забери злото.
І коня вороного.
Іно мя не бери, іно мя не бери,
Козака молодого.

Заберу срібло,
Заберу злото
І коня вороного.
І тебе возьму, ланцюгом скую
Козака молодого.

Повізли его і браті много
Горами, долинами.
Ой, стяли ему його головоньку
Під тремя калинами [14: 15].

У восьмому зошиті львівське видання друкувало повість „Козачий Ганнібал”. В додатку до неї розповідалось про Івашка Домбровського, гербу Еліта, названого козаками за мужність і відвагу Ганнібалом. Сиротою Домбровський пішов до козаків. Під Хотинном врятував підстреленого гетьмана Сагайдачного від смерті [6: 204].

У 1946 році в Петербурзі почала виходити газета „Гвезда” польською мовою. Вона вела безперервну боротьбу з відсталим реакційним дворянством на Україні.

Таким чином:

– головними центрами, де друкувались матеріали про Україну, були Вільно, Львів, Краків, Варшава;

– для польської преси, зміст історії України – це станові і релігійні конфлікти, боротьба честолюбців за владу, міжусобиці, війни з зовнішнім ворогом, повстання. На сторінках польської преси розкидані сотні суджень про історичні події. Історія сприй-

мається, як динамічний процес. Польські періодичні видання приділяють велику увагу Київській Русі, Галицько-Волинському князівству, запорізьким козакам, історії окремих населених пунктів України. Повстання українського народу згадуються лише епізодично. Відношення до них негативне:

– польська преса надає свої сторінки видатним історикам – А. Нарушевичу, Й. Лелевелю, Т. Чацькому;

– польській пресі належать пріоритети у використанні статистичних даних щодо України, у повідомленні про гуцулів і бойків, про вірмен на Україні, публікаціях дум про опришків тощо;

– польська преса еволюціонувала від співчутливого ставлення до українських селян до виступів за звільнення їх від кріпацтва, від признання вагомості української культури до польського культуртрегерства по відношенню до українців;

– на сторінках польської преси історія часто виконує специфічні, прикладні функції ілюстративного матеріалу для підтвердження якоїсь теорії.

Основні положення і висновки статті можуть бути застосовані при подальшому вивченні історії України XIX століття, при підготовці семінарських занять.

Список використаних джерел

1. Брик І. М. Початки української преси в Галичині і Львівська Ставропігія – Б. М. Б. Р. – 89 с. 2. Возняк М. П. З зарання української преси в Галичині. – Львів: ЗНТШ, 1912. – 112 с. 3. Годованій Є. Ф. Польська преса XIX століття про Україну. – К.: ТОВ „Міжнародна фінансова агенція”, 1998. – 36 с. 4. Ігнатенко В. І. Українська (1816–1923) – К.: Держвидав України, 1926. – 132 с. 5. Кривецький І. В. Початки преси на Україні. 1776 – 1850. – Львів: НТШ, 1927. – 181 с. 6. Anibal kozaczy // Slawianin. – 1841. – Z. 8. – S. 204. 7. Brzeszkianc M. O Ormianach, w Polsce osiadlych // Literatura. – 1837. – № 4. – S. 72. 8. Czacki T. Wyciąg z doniesien T. Czackiego gubernii Wolynskiej, Podolskiej i kijowskiej wizytatora o stanie oswiecenia tych gubernii w Ru 1804 // Dziennik wilenski. – 1805. – № 1. – S. 30. 9. Habdank W. Listy konwersacyjne // Gwiazda. – 1849. – 16 maja. 10. Lelewel J. Kultura wargow I slowian // Biblioteka Polska. – 1824. – № 3. – S. 71, 145. 11. Miton L. Niektore uwagi nad Tablicami genealogicznymi // Lech. – 1823. – № 1. – S. 16. 12. Naruszewicz A. Historia ojczysta // Lech. – 1823. – № 1. – S. – 31. 13. O. Huculach // Biblioteka Polska. – 1825. – № 6. – S. 187. 14. Piesn ruska w okolicy Przemysla o Jaremi Wisniowieckim // Slawianin. – 1841. – z. 1. – s. 15. 15. Popowna z Rohatyna // Slawianin. – 1839. – № 1. – S. 14. 16. Rozmaite wiadomosci // Literatura. – 1837. – № 29. – S. 101. 17. Skoczyszczce // Literatura. – 1837. – № 29. – S. 89. 18. Strzelecki A. Gimnazium Wolynskie // Dziennik Wilenski. – 1805. – № 9. – S. 18. 19. Sniadecki J. Uwagi // Lech. – 1823. – № 1. – 44 s.

Eugen GODOVANYJ

THE ATTITUDE OF THE POLISH PRESS TO THE HISTORICAL PAST AND SOCIAL-POLITICAL PROBLEMS OF UKRAINE

In the article on the basis of the wide range of the Polish sources the attitude of Polish press towards the historical past and social-political problems of Ukraine is researched. The author shows the main thematic lines.

УДК: 940.2 (437) „18” = 83

Юрій ПОП, Ігор МАЗИЛЮ

СЛОВАЦЬКЕ ПИТАННЯ В ЧЕСЬКІЙ ПОЛІТИЧНІЙ ПРОГРАМІ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті досліджується процес включення словацького питання в чеську політичну програму в роки Першої світової війни. Проаналізовано ряд документів чеських політичних організацій як за рубежем, так і вдома, в яких розглядається дана проблема. Показано історичне значення утворення Чехословацької республіки як для чехів, так і для словаків.

Питання утворення єдиної держави чехів і словаків не нове в історичній літературі ЧСР. Його дослідженню присвячували свої праці ряд істориків соціалістичної Чехословаччини. Серед них слід назвати праці Ю. Кржижека [1: 144], З. Карніка [2: 433], В.Крала [3: 377], О.Урбана [4: 691] та ряду інших. Аналізуючи загострення соціально-економічних та політичних проблем Австро-Угорщини в роки першої світової війни, їх пере-

плетіння з поразками на фронтах автори показують широкий спектр чеської політики як вдома, так і за кордоном, її консолідацію, активізацію в 1917 і особливо 1918 роках. Але питання включення Словаччини в чеську політичну програму детально не розглядалось, просто фіксувався факт утворення 28 жовтня 1918 р. Чехословацької республіки.

Перший, хто більш детально зупинився на проблемі включення Словаччини в чеську політичну програму був Я. Галандауер [5: 341]. Він не просто показав факт включення словаків у чеську політику, а і реакцію політиків з обох таборів – чеського і словацького – на цей крок, плюси і мінуси цієї акції, мотиви, якими керувалися політики на заключному етапі першої світової війни.

Після розпаду Чехословаччини у 1992 році таї утворення двох незалежних держав, питання історичної долі чехів і словаків стало ще актуальнішим. З'явилися перші фундаментальні праці чеських істориків. Серед них виділяється двотомна праця Яна Ріхліка „Чехи і словаки у 20 столітті” [6: 360] та Зденека Карніка „Чеські землі за ери першої республіки” [7: 371].

В жовтні 1998 р. у Празі в Валдштейнському палаці, де проходять засідання Сенату Парламенту Чеської республіки, відбулася міжнародна конференція, присвячена 80-річчю від дня утворення Чехословацької держави. Організаторами її виступили Історичний інститут Академії наук Чеської республіки (ЧР) і Французький інститут досліджень в області суспільних наук у співробітництві з Канцелярією президента республіки, Філософським факультетом Карлова Університета і Чесько-словацькою комісією істориків. В 1999 р. під редакцією Я. Валенти, Е. Ворачека і Й. Гарни вийшли в світ два солідних томи матеріалів цього наукового форуму. У своїх виступах такі історики як Душан Ковач (Словацька академія наук, Братислава), Роберт Квачек (Філософський факультет Карлова Університета, Прага), Алена Бартлова (Історичний інститут Словацької академії наук, Братислава) та ряд інших підкреслювали, що чеське суспільство готове було прийняти думку про створення єдиної чехословацької держави, а словаки не були підготовлені до цього через специфіку словацького національного розвитку в рамках Угорщини. Чехословацька державна ідея виникла як активний протест проти німецької ідеї Середньої Європи [8: 367]. Опираючись на попередні дослідження істориків автори даної статті прагнуть показати весь процес включення словацького питання в чеську політичну програму в роки першої світової війни, реакцію на цей акт з обох таборів – чеського і словацького, та значення цього доленосного акту.

Ідея єдиної чехословацької держави займала важливе місце в політичних ініціативах і проектах Т.Г.Масарика. Його активність до і в ході першої світової війни (в першу чергу в рамках Чеського закордонного комітету, а потім з травня 1916 р. – Чехословацької національної ради в Парижі, а також угод у Клівленді 22 жовтня 1915 р. і Піттсбургської декларації 30 травня 1918 р.) багато в чому надихались цією ідеєю. Однак, слід відмітити, що обидві угоди були політичними документами і накладали тільки моральні зобов'язання на їх творців і на Т.Г.Масарика, справедливо підмічає Ян Ріхлік [6: 47]. Але ідея єдиної чехословацької держави не співпадала з поняттям „чехословакізм”, останнє слід трактувати скоріше метафорично.

Масарик поміщав ідею чехословацької єдності у більш широкий геополітичний і історичний контекст. Втілення цієї ідеї в життя для нього – всього лише крок на шляху до ідеалу східноєвропейської (слов'янської) єдності в цілому. Чехи і словаки – це єдина нація, у них одна мова, – писав він у праці „Слов'яни після війни” (перекладена і на українську мову). Твердження, що словаки – інша нація, ніж чехи, Масарик вважав „етнографічною фікцією”, а словацьку мову – чеською з більш древньою вимовою. Ці погляди поділялися цілим рядом чеських політиків, що видно із статті в газеті „Pravo lidu” від 1 червня 1917 року, яка була підписана буквою „K” [5: 176].

Однак, ніхто не розумів словацької проблеми у всій її складності, не було чітко визначено правове положення Словаччини в чехословацькій державі, не задумувався над проблемами, які витікали із економічних, соціальних, ментальних і релігійних особливостей і т.д. Не бралася до уваги ідея федеративного устрою держави, як захистити в унітарній державі словацькі особливості. Серйозні роздуми не відповідали сентиментальним патріархальним настроям чеської громадськості [5: 176].

Безперечно, деякі чеські знавці Словаччини усвідомлювали важливість словацького питання. Це нам підтверджує унікальний документ, лист Карла Калала, відомого чеського політи-

ка, який найкраще знав Словаччину, Карлу Крамаржу з приводу утворення Національного комітету, головою якого був Крамарж. К. Калал 17 червня пише: „Я дуже радий, що утворився Національний комітет! Маємо владу і віримо в неї і слухаємося її. Будь ласка, подумайте, не могли б ви прийняти до себе Словака? ...

Дозвольте запропонувати Вам, щоб Національний комітет заявив, що словакам залишаємо словацьку мову. Я вже 30 років вивчаю це питання і пропоную: словакам треба дозволити право на самовизначення. Заява буде як чарівна палочка, Словаччина зацікавиться об'єднанням. Я добре знаю, що для більшості словаків є однаковим лихом чехізація чи мадяризація. ...

Заявою забезпечимо єдність з словаками, а це є головне...” [5: 176].

Шлях, запропонований Калалом, був вірним, політична мета була б досягнута і на майбутнє було б зарезервовано місце для словацьких представників. Але це не було зроблено.

Зміна наступила у зв'язку з тим, що Австро-Угорщина вичерпала свої військові можливості. Після смерті цесаря Франца Йосифа I 21.XI.1916 р. його наступник Карл I відважився на реформи в імперії, адже радикально на неї вплинула і лютнева революція в Росії. Імператор прийняв рішення скликати парламент, який не засідав з початку війни. У всій імперії з нетерпінням чекали урочистого моменту, коли представники різних народів вперше за час війни зможуть вільно висловитися з парламентської трибуни під пильною увагою світової громадськості. Чеський Союз, безмежна лояльність якого була різко розкритикована у заяві 222 письменників [9: 82–83], вирішив виступити з принциповою заявою, в якій були б викладені чеські державно-правові вимоги.

Апробація різних варіантів державно-правової заяви дозволяє зробити висновок, що вимога приєднання Словаччини до історичних земель була прийнята чеськими політиками лише в останню хвилину

На засіданні парламенту, який почав свою роботу 30.05.1917 р. було оголошено державно-правову Заяву депутатів Чеського союзу. В ній вперше відкрито було заявлено про об'єднання чеських земель із Словаччиною в рамках федералізованої Австрії. Текст, який вголосив аграрій Ф. Станек звучить так: „Представники чеського народу із всіх трьох земель св'ятоацлавської корони, вступаючи до парламенту в період історичних подій воєнних, коли став загальним рух направлений на ліквідацію панування однієї нації над іншою заявляють:

Представники чеського народу виходять із глибокого переконання, що нинішній дуалістичний устрій привів до очевидного ущемлення інтересів як пануючих, так і пригнічених націй, і тільки перетворення габсбургсько-лотарінгської монархії в федерацію вільних і рівноправних держав ліквідує нерівноправність і забезпечить всебічний розвиток кожного народу в інтересах всієї імперії і династії. Заявляючи в цю історичну хвилину про природне право народів на самовизначення і вільний розвиток, підкріплене в нашому випадку невід'ємними історичними правами і діючими державними актами, ми від імені всього народу будемо добиватися об'єднання всіх віток чехословацької нації в демократичну державу, включаючи і словацьку вітку, яка зв'язана з чеською історичними зв'язками” [6: 50].

Таким чином, чеські депутати своєю Заявою фактично поставили себе поза монархією.

Незважаючи на слова про лояльність до імперії, заява була революційним кроком, відмічає З. Карнік. Було неймовірним, щоб парламентська заява вимагала ліквідації австрійської держави. Це не була зрада, а максимальна вимога – перетворення в союзну федеративну державу в рамках якої буде утворено чеську національну державу. Дійсною революцією була вимога утворення чехословацької держави, а не тільки чеської. Вона повинна була розбити цілісність Угорського королівства і принести свободу сильно змадяризованим словакам [7: 25–26].

Переговори про включення Словаччини до політичної програми чеських партій і про об'єднання чеських земель з Словаччиною продовжувались у Відні 21.07.1917 р. між групою словацьких аграріїв і їх лідера Мілана Годжі і чеськими аграріями, а в подальших зустрічах – 12.09.1917 р. – був присутній представник словацьких соціал-демократів Емануель Легоцький. Тим самим ідея спільної держави отримала ширшу політичну платформу. Вимога об'єднання чехів і словаків була включена і до так званої Třikralove декларації чеських і австрійських депутатів від 6.01.1918 р.

Ця ж вимога була висловлена і на першотравневій демонстрації 1918 р. в Ліптовському Мікулаші, де виступав Вавро Шробар.

І якщо з різних акцій, маніфестацій і т.д. лунали тільки заклики до об'єднання чехів і словаків, але справа даліше слів не йшла, головний імпульс до ліквідації Австро-Угорщини і тим самим об'єднання чехів і словаків прийшов від держав Антанти. На початку 1918 р. останні зрозуміли, що відірвати Австро-Угорщину від Німеччини неможливо, таємні переговори ніяких результатів не дали, та й Антанта не змогла дати гарантію цілісності Австро-Угорщини, адже частину її земель вона вже пообіцяла Сербії та Італії як своїм союзникам. Брестський мир, капітуляція Румунії, конгрес пригнічених народів у Римі остаточно переконали лідерів Антанти у своєму рішенні. Першою визнала Чехословацьку національну раду Франція 26.06., Англія – 9.08. і 3.09. США. На основі цих актів 26 жовтня Масарик утворив тимчасовий чехословацький уряд. Міністром закордонних справ став Е. Бенеш, а міністром оборони – М.Р. Штефанік. 18.10.1918 р. тимчасовий уряд опублікував вашингтонську декларацію про незалежність, яку визнали держави Антанти. З міжнародної точки зору, Чехословаччина виникла раніше ніж в дійсності. Виникнення держави передбачало презентацію чехів і словаків як одного народу, інакше не можна було переконати держави Антанти в доцільності її виникнення: замість однієї багатонаціональної держави – Австро-Угорщини – в ім'я національного принципу вимагали б утворення іншої багатонаціональної держави. Подання чехів і словаків за єдиний народ було тоді загальноприйнятим. Тому не можна в цей період ідею так званого чехословакізму сприймати негативно, тому що без неї не виникла б Чехословаччина. 30.10.1918 р. в Мартині Словацька національна рада прийняла Декларацію про об'єднання Словаччини і Чехії в єдину державу.

Словацький історик Душан Ковач значення утворення спільної держави чехів і словаків бачить у наступному:

1. Словаки звільнялись від національного гніту і отримали можливість національного і культурного розвитку. Це був у порівнянні з чехами великий плюс, адже в Ціслейтанії ситуація була набагато ліберальнішою, ніж в Угорщині, угорська влада тримала курс на мадяризацію інтелігенції, середніх міських кіл, без яких ніякий народ не може існувати.

2. З утворенням Чехо-Словаччини виникли і кордони Словаччини. До цього часу існувала Словаччина, як невизначене культурно-політичне поняття, про яке ніхто у світі нічого не знав. Про чехів знали, про словаків – нічого. Як складова частина Чехо-Словаччини вступила Словаччина до географії з кордонами, які з невеликими змінами відповідають сучасним кордонам Словацької республіки.

3. Словаки отримали в широкому масштабі політичні права. Загальне виборче право і право вибирати своїх представників, нехай на комунальному рівні, зробили з маси словаків громадян. Сформувалися основи громадянського суспільства.

4. Словаки отримали можливість успішно завершити процес національної консолідації і завершити процес перетворення словаків в один із європейських народів. Процес „ресловакізації” проходив швидко і, перш за все, в містах. Більшість етнічних словаків, яких література визначала як „словаків у склепі”, національно байдужих, залежних від угорської держави і прямо денационалізованих, почали відкрито заявляти про своє словацьке походження [8: 23–29].

Рік 1918 створив у словацькій історії нову безперервність, зазначає Роберт Квачек. В політичній історії це був перехід від угорської до чехо-словацької державності. Зміни наступали не тільки в політичній області, але і у всьому словацькому житті. Це не означало, що не було проблем. Вони концентрувались в політичній та соціально-економічній областях. Незважаючи на ці проблеми словацьке суспільство усвідомило себе з чехословацькою державністю і прийняло її за свою [8: 31–40].

У зв'язку з тим, що в українській історіографії дана тема зовсім не вивчена, перед істориками відкриваються широкі перспективи для її дослідження.

Список використаних джерел

1. Křížek J. Vznik Československa. – Praha, 1978. – S. 114.
2. Kařík Z. Socialiste na rozcestí. Habsburg, Masaryk či Smeral? – Praga, 1968. – S. 433.
3. Kral V. Vznik ČSR. – Praha, 1985. S. 387.
4. Urban O. Česka společnost 1848–1918. – Praga, 1982. – S. 691.
5. Galandauer J. Vznik Československe republiky 1918. Programy, projekty, perspektivy. – Praga, 1988. – S. 341.
6. Rychlík J. Češi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenske vztahy 1914–1945. – Bratislava, 1997. – S.360.
7. Karník Z. České zeme v eře první republiky (1918–1938). Díl první. Vznik, budování a zlatá léta republiky (1918–1939). –

Yuriy POP, Igor MAZYLO

SLOVAK QUESTION IN THE CZECH POLITICAL PROGRAM DURING THE YEARS OF THE WORLD WAR I.

The process of Slovak question into the Czech political program during the years of the World War I is investigated in the article. A number of documents of Czech political organizations working at home and abroad which analyze this problem is examined. Historical importance of creation of Czechoslovak Republic for Czechs and Slovaks is shown as well.

УДК 947/477:37

Ніла СОРОЧАН

ІНСТИТУТ КОМІСАРІВ НАРОДНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ ЗА ЧАСІВ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ І ГЕТЬМАНАТУ П. СКОРОПАДСЬКОГО

Розглядаються проблеми становлення та діяльності губернських і повітових комісарів освіти та комісаріатів у справах шкільних округів у 1917–1918 роках.

Формування місцевого апарату управління освітою в Україні було однією з найважливіших проблем діяльності центральних органів управління у 1917–1918 рр. До керівництва освітою на місцях залучалися відповідні структури органів земського та міського самоврядування. Для встановлення зв'язків з місцями і проведення українізації школи Генеральне секретарство освіти за часів Центральної ради започаткувало формування інституту комісарів освіти, який з незначними змінами продовжував свою діяльність в Українській Державі гетьмана П. Скоропадського.

Відповідно до Національної доктрини освіти України у ХХІ столітті реформування сучасної системи управління сферою освіти передбачає перерозподіл функцій і повноважень між центральними органами державної влади та органами місцевого самоврядування. Досвід діяльності місцевого апарату управління освітою в роки національно-визвольних змагань українського народу може бути творчо використаний органами місцевого самоврядування та місцевої адміністрації на сучасному етапі.

Разом з тим проблема становлення інституту комісарів освіти та їх діяльність за часів Центральної ради і Гетьманату П. Скоропадського залишається однією з малодосліджених проблем освітнього руху. Важливе значення мають роботи учасників подій 1917–1918 рр. С. Постернака, Д. Дорошенка та С. Сірополка [1]. Сучасні українські історики у своїх дослідженнях з історії освіти за часів Центральної ради і Гетьманату П. Скоропадського торкаються окремих аспектів діяльності комісарів освіти. До таких праць належать статті Д. Розовика, В. Даниленка та Н. Ротар, С. Філоненка [2].

Поза увагою дослідників залишилися такі проблеми, як становлення інституту комісарів освіти, кадровий склад, правовий статус і компетенція комісарів. Дослідження цих питань є метою цієї статті.

27 червня 1917 р. постановою Центральної ради, за пропозицією генерального секретаря освіти І. Степенка, було ухвалено заснування інституту комісарів освіти. Метою діяльності губернських і повітових комісарів освіти було відродження національної освіти і культури.

Перші призначення комісарів відбулися уже в липні 1917 р. Губернськими комісарами освіти були призначені: на Херсонщину – В. Чеховський, на Волинь – М. Черкавський, на Чернігівщину – Г. Стаднюк, на Київщину – А. Лещенко, на Полтавщину – В. Андрієвський, на Катеринославщину – І. Труба. У цьому ж місяці були призначені і повітові комісари Бахмутського повіту на Катеринославщині – П. Косячний і Бердичівського повіту на Київщині – М. Шугаєвський. Губернським комісарам доручалось з'ясувати на місцях стан народної освіти, піклувати-

ся про призначення повітових комісарів за узгодженням із завідуючими шкільними відділами при земських управах, надавати допомогу становленню української школи [3: арк. 4].

На II Всеукраїнському з'їзді вчителів 10–12 серпня 1917 року була ухвалена постанова: „Генеральний Секретаріат народної освіти повинен мати своїх представників – комісарів у кожному повіті і в кожній губернії” [4: 32]. Необхідно зазначити, що постанови про комісарів освіти приймалися тимчасово, до зміни складних умов політичного життя в Україні.

За відомостями на 10 листопада 1917 р. комісари освіти були в 7 українських губерніях [5: арк. 30]. Якщо взяти до уваги, що 13 листопада 1917 р. на посаду комісара освіти у Харківській губернії був призначений професор університету Д. Багалій, то можна сказати, що у цей період майже всі українські губернії мали комісарів освіти, крім Таврійської [6: 97–98]. За даними на 16 листопада 1917 р. повітові комісари освіти були в 9 повітах України: на Київщині і Волині – у 2 повітах, на Чернігівщині – у 4 повітах і на Полтавщині – у 1 повіті [7: арк. 5].

Після проголошення III Універсалу Центральної ради відбулися значні зміни в управлінні освітою. Генеральний секретаріат освіти став вищим освітнім органом в Україні. Спроба реорганізувати кадровий склад Київського шкільного округу шляхом усунення найбільш русифікованих співробітників спричинила конфлікт між секретаріатом освіти та округом. Шкільна рада при Генеральному секретаріаті освіти ухвалила створити при окрузі комісаріат з 7 осіб: 4 – від українців і 3 – від національних меншин: поляків, євреїв і росіян. Комісаріат у справах Київського шкільного округу приступив до роботи з 1 грудня 1917 р. у такому складі: А. Лещенко – голова комісаріату і члени: К. Шило, Л. Білецький, С. Постернак – від українців, С. Мако – від росіян, М. Кульчицький – від поляків, Е. Кантор – від євреїв. Поточна робота шкільного округу була розділена між членами комісаріату, питання загального характеру вирішувалися колегіально [8: арк. 29].

Робота комісаріату була перервана встановленням радянської влади у Києві і відновилася на початку березня 1918 р. 17 березня після затвердження С. Постернака губернським комісаром освіти на Київщині, до складу комісаріату при Київській шкільній окрузі було введено п. Кисельова [9: арк. 66–68]. Зміни у персональному складі комісаріату відбулися 15 квітня 1918 р. На засіданні Генеральної шкільної ради замість Л. Білецького та А. Лещенка, які повернулися до секретарства освіти, були затверджені І. Радзімовський та А. Соколовський [10: арк. 63].

28 грудня 1918 р. законом Центральної ради були скасовані шкільні округи на території України. Керівництво справами шкільних округ тимчасово передавалося комісаріатам у справах шкільних округ. Право призначення комісарів надавалося генеральному секретареві освіти, а від меншин – за згодою з національними секретаріатами [11: арк. 106]. Складна політична ситуація в Україні на початку 1918 р. затримала ліквідацію Одеської і Харківської шкільних округів.

У кінці березня 1918 р. була проведена реорганізація Одеського шкільного округу. 1 квітня 1918 р. комісаріат при Одеському шкільному округу розпочав свою роботу у такому складі: від українців – В. Чеховський, Б. Комаров, В. Лашенко, П. Клепатський; від росіян – І. Малінін; від євреїв – С. Шифрін; з 5 квітня – представник від поляків п. Слічинський.

На місце В. Чеховського губернським комісаром освіти на Херсонщині було призначено А. Рошхівського. З 1 квітня 1918 р. всі школи, які належали до Одеського шкільного округу перейшли до комісаріату у справах Одеського шкільного округу [12: арк. 65–66].

Останньою була проведена ліквідація Харківського шкільного округу. Комісаріат у справах Харківського шкільного округу було створено у такому складі: від українців – О. Синявський, М. Плевако, О. Соколовський, В. Фісенко; від євреїв – Л. Фельдман, від поляків – К. Оконський, від росіян – п. Ющенко. Відсутність у членів комісаріату досвіду роботи в шкільному окрузі та наслідки тривалого перебування більшовиків привели до того, що К. Шило був змушений тимчасово очолити комісаріат у справах Харківського шкільного округу для налагодження його роботи [13: арк. 141; арк. 74].

Зміни, які відбулися в освітній справі, після проголошення УНР, привели до розширення функцій комісарів. Згідно з постановою Генеральної шкільної ради при Міністерстві освіти від 15 січня 1918 р. губернським комісарам доручалася ліквідація дирекції та інспекції народних шкіл, які були скасовані законом Центральної ради від 14 січня 1918 р., і керівництво їх справами [14: арк. 89]. На підставі закону 14 січня 1918 р. відбулися нові призначення комісарів

освіти. Губернським комісаром на Поділлі було призначено В. Приходька (з 17 квітня 1918 р. – Ю. Щирицю), з правами губернського комісара на Холмщину, Полісся і Підляшшя – К. Дмитріюка. Збільшилася кількість повітових комісарів освіти: у двох повітах Холмщини і Підляшшя та у трьох повітах Подільської, Чернігівської, Волинської губерній [15: арк. 141 кв.; арк. 26; арк. 38–39; арк. 28].

Створення комісаріатів у справах колишніх шкільних округів, збільшення кількості губернських і повітових комісарів освіти, розширення їх функцій викликало потребу заснування відповідної структури у Міністерстві освіти. Таку роботу з 1 квітня 1918 р. було доручено першому генеральному секретареві освіти І. Степенку, він став генеральним комісаром Міністерства народної освіти [16: арк. 51–52; арк. 5–7, 35, 46]. Його основним завданням було піклування про забезпечення всіх повітів і губерній необхідними кадрами комісарів. Предметом особливої уваги було призначення повітових комісарів. І. Степенко звертався до губернських комісарів освіти з проханням підбирати відповідних людей на місцях. З цією метою в кінці квітня 1918 р. Рада міністрів асигнувала комісарам освіти для відряджень 15 тис. крб. [17: арк. 6, 24].

Шкільною радою при Міністерстві освіти 15 квітня 1918 р. була ухвалена інструкція комісарам освіти. У ній підкреслювалося, що губернські та повітові комісари є представниками Міністерства освіти на місцях. Інструкція визначила подвійні функції комісарів: національні та загальні. Національні функції комісарів полягали у проведенні в життя плану управління національною освітою в губерніях і повітах, контролю за українізацією шкільної, дошкільної та позашкільної освіти, у здійсненні нагляду за виконаннями закону мінімальних норм Міністерства і налагодження непорозумінь на місцях.

До загальних функцій комісарів належали завідування справами і ліквідацією дирекцій та інспекцій народних шкіл, участь у загальних радах освіти з дорадчим голосом, виконання обов'язків комісара у нерозмежованих школах. Для нагляду за національними школами департаменти освіти національних міністерств могли призначати національних комісарів. Губернські комісари здійснювали безпосередній нагляд за середніми школами губернії, а повітові – за початковими школами [18: арк. 7].

В Українській Державі гетьмана П. Скоропадського на початку діяльності нового Міністерства освіти, яке очолив М. Василенко, продовжувалася без змін діяльність губернських і повітових комісарів народної освіти та комісаріатів у справах шкільних округів. Генеральний комісар І. Степенко займався організаційною роботою, він розгорнув роботу по створенню генерального комісаріату в структурі Міністерства освіти, до складу якого повинні входити: генеральний комісар, його помічник і три комісари для відряджень. Були розроблені штати генерального комісаріату, губернських і повітових комісарів освіти [19: арк. 4, 5, 37, 46].

У червні 1918 р. губернські комісари освіти були у 7 губерніях Української Держави: на Волині – М. Черкавський, Катеринославщині – І. Труба, Київщині – С. Постернак, Поділлі – Ю. Щириця, Полтавщині – В. Андрієвський, Чернігівщині – Г. Стаднюк, Херсонщині – А. Рошчаківський, Холмщині, Поліссі та Підляшші – К. Дмитріюк [20: арк. 2]. Це свідчить про те, що персональний склад залишився незмінним. Більш складним було становище у повітах, переважна більшість яких не мала комісарів освіти. Рухомість кадрів повітових комісарів значно ускладнює підрахунки їх кількості. Найкращим було становище у Катеринославській і Херсонській губерніях, де комісари були майже у всіх повітах, найгіршим – у Харківській і Таврійській губерніях, де повітові комісари були відсутні [21: арк. 2, 38, 14].

Важливою подією у процесі становлення інституту комісарів освіти став з'їзд комісарів освіти, який відбувся 11 – 14 липня 1918 р. Головою президії з'їзду було обрано І. Степенка, його заступником – С. Постернака. Активну участь у роботі з'їзду взяли директори департаментів Міністерства освіти – А. Лещенко, А. Синявський, С. Русова, губернські комісари І. Труба, В. Андрієвський, А. Рошчаківський, повітові комісари М. Терещенко, М. Злобінцев.

Основною проблемою, яка розглядалася на з'їзді комісарів освіти, була українізація початкової і середньої школи. Провідну роль у відродженні національної освіти повинні були відігравати комісари народної освіти. Перешкоди і проблеми у діяльності комісарів та пропозиції щодо посилення їх ролі були визначені у меморандумі з'їзду комісарів освіти до міністра освіти і мистецтв М. Василенка. Серед цих проблем найбільш важливою було недостатньо чітко визначене правове становище і складне матеріальне становище комісарів освіти. Інструкція від 15

квітня 1918 р. надала комісарам функції контролю та інформації, але позбавляла їх права активної участі у роботі. Для посилення ролі комісарів у становленні української школи у меморандумі було викладено ряд пропозицій, які повинні були розширити права і компетенцію комісарів освіти, збільшити їх кількість і покращити зв'язки з Міністерством освіти [22: арк. 1, 4].

Заслуговує уваги повідомлення голови комісаріату у справах Харківського шкільного округу О. Синявського про складне становище з українізацією школи на Харківщині, де з 11 повітів лише в 1 повіті навчання проводиться українською мовою. Основною причиною такого становища О. Синявський визначив відсутність комісарів освіти [23: арк. 1].

Важливе значення у роботі з'їзду мав виступ міністра освіти і мистецтв М. Василенка, в якому він відзначив, що Міністерство освіти піклується про управління школами на місцях, оголосив про обов'язкове скасування шкільних округ і передачу їх справ органам самоврядування. При цьому не торкався становища губернських і повітових комісарів освіти. Лише після оголошення меморандуму визнав необхідним розробку штатів комісарів і визначення їх прав [24: арк. 1 зв.–2].

Основні постанови з'їзду комісарів освіти торкалися проблем становища початкових та середніх шкіл. Вони передбачали українізацію початкових шкіл на початку 1917/18 навчального року; відкриття нових українських гімназій відповідно до кількості українського населення, надання українським гімназіям рівних прав з російськими у користуванні помешканнями, кабінетами, бібліотеками; забезпечення відповідної кваліфікації вчителів українських шкіл [25: арк. 5].

У липні 1918 р. за ініціативою міністра освіти М. Василенка була створена комісія під керівництвом В. Науменка, яка повинна була розробити новий план управління освітою в Україні. У жовтні 1918 р. комісія підготувала „Тимчасовий закон про управління шкільними справами на Україні”, який був поданий на затвердження до Ради Міністрів. Новий план управління освітою містив положення про ліквідацію інституту комісарів освіти: „Шкільні округи і замінюючі їх окружні комісаріати Київський, Одеський та Харківський, а також посади Губернських та повітових і інших комісарів по Міністерству освіти - скасувати”. Скасування передбачалося здійснити до 1 травня 1919 р. [26: арк. 2–4].

Таким чином, інститут комісарів освіти був викликаний складними умовами українізації школи і необхідністю постійних зв'язків секретарства освіти з місцями. Він мав тимчасовий характер і міг припинити діяльність після виконання своїх завдань. Губернські та повітові комісари поступово перетворилися у місцеві центри відродження української школи, які володіли освітньою інформацією і забезпечували нею секретарство освіти. Новою структурою в управлінні освітою стали комісаріати у справах шкільних округ. Вони відрізнялися новим кадровим складом, представництвом від національних меншин, а також новими функціями, пов'язаними з відродженням української школи. Нові підходи до управління освітою за часів Гетьманату П. Скоропадського призвели до визнання необхідності скасування інституту комісарів освіти.

Необхідно відзначити, що проблема дослідження інституту комісарів народної освіти за часів Центральної ради і Гетьманату П. Скоропадського потребує подальшого аналізу. Важливо поглибити окремі напрямки дослідження, пов'язані зі з'ясуванням змін у кадровому складі комісарів освіти, визначенням їх функцій і методів діяльності.

Список використаних джерел

1. Постернак С. Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917 – 1919 рр. – К., 1920; Дорошенко Д. Історія України. 1917 – 1923 рр. – Ужгород, 1932. – Т. 1. Доба Центральної Ради; Нью-Йорк, 1954. – Т. II. Українська Гетьманська Держава 1918 р.; Сірополко С. Історія освіти на Україні. – Львів, 1937. 2. Розовик Д. Центральна Рада й українська культура // Укр. істор. журнал. – 1993. - № 2, 3; Даниленко В., Ротар Н. Основні напрями реформування шкільної освіти в Україні за доби Центральної Ради // Центральна Рада і український державотворчий процес (до 80-річчя створення Центральної Ради): Матеріали наукової конференції 20 березня 1997 р. – Частина II. – К., 1997; Філоненко С.М. Освітня політика українських урядів у 1917 – 1920 роках // Педагогіка і психологія. – 1995. - № 2. 3. Центральний державний архів вищих органів влади і управління (ЦДАВО) України, ф. 2581, оп. 1, спр. 1, арк. 4; Нова Рада. – 1917. – 20 липня. 4. Другий Всеукраїнський учительський з'їзд: Тези докладів, дебати, постанови. – К.: Видання Укр. Т-ва Шкільної Освіти, 1917. – С. 32. 5. ЦДАВО України, ф. 2581, оп. 1, спр. 15, арк. 30. 6. Державний архів Харківської області (ДАХО), ф. 306, спр. 6, арк. 58, спр. 5, арк. 97 – 98. 7. Центральний державний історичний архів (ЦДА) України, ф. 707, оп. 300, спр. 80, арк. 5. 8. ЦДАВО України, ф. 2581, спр. 1, арк. 44 – 47; спр. 39, арк. 28 – 29. 9. Там же, спр. 1, арк. 66 – 68, 71, 75; спр. 25, арк. 63. 10. Там же, спр. 1, арк. 130; спр. 27, арк. 63. 11. Там же, ф. 1115, оп. 1, спр. 1, арк. 106; ф. 2581, оп. 1, спр. 2, арк. 15. 12. Там же, ф. 2581, оп. 12, спр. 27, арк. 65 – 66; ф. 2201, оп. 1, спр. 19, арк. 28 – 29. 13. Там же, ф. 2581, оп. 1, спр. 1, арк. 141; спр. 27, арк. 74; ф. 2201, оп. 1, спр. 10, арк. 1 – 3. 14.

Там же, ф. 2201, оп. 1, спр. 19, арк. 89. 15. Там же, ф. 2581, оп. 1, спр. 1, арк. 141зв.; спр. 27, арк. 25, спр. 49, арк. 38 – 39; ф. 2201, оп. 1, спр. 45, арк. 28. 16. Там же, ф. 2581, спр. 27, арк. 51 – 52; ф. 2201, спр. 71, арк. 5 – 7, 35, 46. 17. Там же, ф. 2581, оп. 1, спр. 49, арк. 6, 24; ф. 2201, оп. 1, спр. 19, арк. 26 – 27. 18. Там же, ф. 2581, оп. 1, спр. 104, арк. 7; ф. 2201, оп. 1, спр. 12, арк. 129 – 130. 19. Там же, ф. 2201, оп. 1, спр. 19, арк. 4, 5, 37, 46. 20. Там же, спр. 49, арк. 2. 21. Там же, спр. 19, арк. 2 – 3, 8 – 14. 22. Там же, спр. 14, арк. 1, 4. 23. Там же, арк. 1. 24. Там же, арк. 1зв. – 2. 25. Там же, арк. 5. 26. Там же, спр. 93, арк. 2 – 4.

Nila SOROCHAN

THE INSTITUTE OF COMMISSARS OF PEOPLE'S EDUCATION IN UKRAINE DURING THE PERIOD CENTRAL RADA AND HETMANAT OF P. SKOROPADSKY

The problems of formation and activity of province and district education commissars and commissariats concerned with school regions questions in 1917 – 1918 are examined.

УДК 94(477.83/.86): 070 (=161.2)“1917/1918”

Тарас ВІНЦОВСЬКИЙ

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ В ГАЛИЧИНІ У 1917–1918 РР. НА СТОРІНКАХ ОДЕСЬКОЇ УКРАЇНОМОВНОЇ ПРЕСИ

Стаття присвячена малодослідженій проблемі висвітлення політичного розвитку Галичини на сторінках одеської преси. Автор стверджує, що місцева україномовна преса активно простежувала ситуацію в Західній Україні. Особлива увага при цьому зосереджувалася навколо питання територіальної приналежності земель, населених переважно українцями. Редакції часописів виступали за об'єднання усіх українських земель в одній українській демократичній державі

Перша світова війна та події, що пов'язані з революційними рухами в Центральній та Східній Європі справили вирішальну роль в історії України ХХ століття. Адже перебуваючи в складі двох імперій, українські землі були втягнуті у глобальні процеси, що зрештою призвели як до розгортання української національної революції, так і до утворення української радянської державності. А це, попри все, мало позитивне значення, оскільки саме УСРР була єдиною квазідержавою українського народу в цей період. Західноукраїнські землі, які входили до складу інших держав, такої перспективи не мали.

Українці по обидва боки австро-російського кордону завжди пильно спостерігали за громадським життям своїх співродичів, по мірі можливості сприяючи один одному у вирішенні різних питань. Але особливо відчутними ці контакти стали після спалаху революції 1917 року в Росії. Українська національна революція на Наддніпрянщині не могла не привернути увагу українського населення Галичини. Як влучно зазначає В.Верига, творення української державності над Дніпром висувало українську справу на одне з чільних місць міжнародної політики на сході Європи. Це давало українській політиці в Австрії можливість змагати до державного усамостворення і з'єднання українського народу [1]. Окрім цього, приклад наддніпрянців не лише давав надію на відновлення державності, але й надихав самих галичан на рішучі дії.

Проте, інтерес українців до розвитку подій в сусідніх країнах був взаємним. Адже жителі підросійської України з не меншою цікавістю стежили за подіями в Галичині. На жаль, і до сьогодні у вітчизняній історіографії бракує праць, присвячених вивченню даної проблеми. Натомість інтерес був неабиякий, що в свою чергу, дає змогу науковцям з'ясувати ступінь взаємозв'язків між різними українськими землями й наскільки сильним був взаємовплив на перебіг політичних подій, прийняття рішень тощо.

У 1917 році одним з найвпливовіших україномовних часописів Одеси був журнал „Українське Слово”, який власне виходив друком лише того року. Значною мірою видання, головним редактором якого був відомий у місті педагогічний діяч, що почав перетворюватися поступово у громадсько-політичного діяча – В.Чехівський (майбутній голова Ради Міністрів УНР доби Директорії), приділяло увагу аналізу ситуації в Одесі та Україні, друкуючи як аналітичний матеріал, так і інформаційні повідомлення. Але достатньо журнальної площі відводилося і для висвітлення ситуації у південноукраїнській Україні. Про це свідчить і той факт, що з 12-и номерів

часопису у 4-х містився матеріал про життя в Галичині. Першим таким повідомленням була замітка про збори 11 березня 1917 року в Тернополі українців-офіцерів, співробітників Всеросійського Союзу міст і всеросійського Земського Союзу, які активно відреагували на створення у Києві Центральної Ради. Зібрання, на хвилі революційного піднесення, емоційного сподівання подальших перспектив державотворення постановило: 1) коли російська держава буде перебудовуватись в новий громадсько-державний лад, то повинна перебудуватись у Східно-Європейські Сполучені Держави на найширших демократичних засадах, при цьому українці повинні мати в тих Сполучених Державах на правах федерації свою осібну державу, яка обіймала би всі українські землі; 2) домагатися загальних свобод народів у Росії та кожної людини зокрема; земля в Україні повинна розподілятися лише між хліборобами-українцями; 3) вимагаємо у Тимчасового уряду встановити посаду „Міністра України”, якого призначала б Центральна Рада; 4) розповсюджувати українську мову як урядову в усіх державних установах [2]. Як бачимо, вимоги були типовими для початкового етапу української національної революції, в тому числі для двох ключових питань – політичного статусу України та аграрних перетворень. Залишалися обов'язковими положення про об'єднання усіх українських земель у складі власної держави при збереженні панславістських тенденцій української політичної думки другої половини XIX – початку XX ст.

Окрім цього, у постанові зібрання були політичні пункти, що безпосередньо торкалися Галичини та інших західноукраїнських земель; 5)... щоб Центральна Рада звернулася до Тимчасового уряду з проханням замінити адміністративний апарат Галичини і Буковини, дозволити поновити діяльність усіх культурних і освітніх установ, повернути права і свободи, якими користувалося місцеве населення до війни і щоб Центральна рада надіслала по одному уповноваженому делегату до найбільших міст Галичини і Буковини, передусім до Тернополя й Чернівців, які були б посередниками між місцевим українським населенням та Центральною Радою і допомагати б місцевому українському населенню в його культурній праці. Надані делегати повинні мати повноваження від Тимчасового уряду, щоб мати відповідний авторитет перед попередньою владою [3]. Відзначаємо, що достатні сподівання покладалися на новий уряд Росії, який сприймався як демократичний, такий що зможе сприяти вирішенню питань українського національно-культурного відродження.

Не менш важливим для видавців „Українського Слова” було бачення наслідків російської революції для західноукраїнського політикуму. Як наслідок, в одному з наступних номерів з'являється повідомлення „Російська революція і парламентські представники українців в Австрії”, у якій невідомий автор намагається з'ясувати позицію галицьких політиків щодо ситуації в Наддніпрянщині. Зазначається, що українська парламентська делегація (австрійського парламенту – В.Т.) з радістю сприйняла знищення старого режиму в Росії й щаслива з того, що українці брали участь в революції поряд з іншими народами Росії. Делегація, аналізуючи перші кроки Тимчасового уряду, вбачала закладення підвалин нового ладу, який ґрунтуватиметься на визнанні прав людини, волі кожного народу у вільному союзі. На їхню думку це перекликається із українськими бажаннями, які висловлювали ще у XIX ст. Т.Шевченком, М.Драгомановим та іншими. Солідаризувалися галицькі діячі з наддніпрянцями й у аргументації „природнього права” України на вільний федеративний союз з демократичною Росією. Вони вважали, що такий зв'язок базується на умовах Переяславської угоди та Березневих статей 1654 року, які гарантували Україні автономію політичної організації [4]. Пригадаймо, що і М.Грушевський оприлюднив ці думки в статтях у київському часописі „Нова Рада”, як наприклад „Хто такі українці і чого вони хочуть” [5].

Слід зазначити, що представники західноукраїнської соціал-демократії висловлювали прагнення не лише до повного самовизначення українців у межах однієї національної держави, але й наголошували на бажанні увійти до складу федеративної Росії [6]. Зрештою, така позиція визначалася як програма максимум, очевидно без сподівання на швидкий крах Австро-Угорської імперії. Тому, визнавалося, що програмою-мінімумом повинна бути боротьба за повну національну й політичну автономію України у складі Австро-Угорщини. При цьому, представник української соціал-демократії Темницький доводив, що об'єднання Західної України та майбутньої Польщі, про що дедалі активніше стверджували польські політики, абсолютно неможливе, оскільки галицькі українці вбачали в поляках найбільших супротивників. І знову, на-

голошувалось, що особливі сподівання на підтримку в майбутній боротьбі за національні права покладаються на російську революцію, яка в їхніх очах виглядала більш надійною й перспективною, ніж угода з державами центрального блоку [7].

Проте, питання державної приналежності Галичини й Буковини залежало, у значній мірі, від позиції австрійського уряду. Безпосередньо про статус цих територій вели переговори делегації УНР та Австро-Угорщини на засіданнях у Брест-Литовську в січні-лютому 1918 року. Доповненням до загального протоколу був таємний т.зв. „галицький протокол”, за яким Відень зобов'язувався не пізніше 20 липня 1918 р. підготувати проекти законів про створення українського коронного краю у складі Австро-Угорщини. Він мав об'єднати всі території Австро-Угорщини, на яких українці становили більшість [8]. Не дивно, що з початком 1918 року інтерес на шпальтах одеської української преси до подій в Галичині не лише не зменшується, але помітно зростає. До згаданих вище причин додалися присутність австро-угорських військ в УНР, штаб-квартира яких знаходилась в Одесі, й річниця з часу утворення Центральної Ради, що не могло не відбитися як в реакції населення Галичини, так і в зображенні цих подій на сторінках преси. Саме в цей час, разом з відновленням в Одесі влади Центральної Ради започатковує своє існування газета „Вільне життя”. Новий політичний часопис, періодичність якого була 6 днів на тиждень, відразу перетворився на один з провідних у місті. У „Вільному житті” подавалася різноманітна інформація політичного, економічного, культурного характеру, серед якої продовжували займати помітне місце вісті з Галичини. Вже у № 3 газети повідомлялося про скликаний у Львові 25 березня 1918 року з'їзд українських діячів Галичини, на який прибуло близько 500 учасників від усіх партій, станів, повітів краю. Відкрив збори Є.Петрушевич, який (окрім іншого) привітав Українську Народну Республіку, викликавши тим самим бурхливі оплески [9]. У ході роботи з'їзду обговорювалися поточні політичні питання – від утворення Центральної Ради до окупації України німецько-австрійськими військами. Важливими для розуміння складності політичного моменту в Західній Україні були прийняті на зборах положення резолюції, яка складалася з 4-х пунктів: 1)... постанови берестейського миру є першим етапом до здійснення права національного самовизначення по відношенню до українського народу, тому необхідно якомога швидше його ратифікувати в Австро-Угорщині; 2)... з'їзд домагається негайного увільнення від адміністративного зв'язку з польськими територіями ... щоби з Галичини та Буковини було утворено окремих державний механізм; 3) домагаючись своєї державності на українській території в Австрії, з'їзд признає полякам та іншим національним меншостям на тій території повне забезпечення їх національної автономії та політичної рівноправності; 4) Холмщина та Підляшшя повинні належати українській державі [10]. Як видно, в умовах наростаючої кризи в Австро-Угорщині, загострюється протистояння між українською та польською громадами імперії, що знайшло відображення у прийнятій резолюції. З цього часу питання територіальної приналежності західноукраїнських земель стає пріоритетним на шпальтах „Вільного життя”. Редакція газети ретельно простежувала всі повідомлення, які могли б дати відповідь на поставлену проблему. Всього навесні і влітку 1918 року 17 разів редакція часопису зверталася до галицьких подій, з насторогою сприймаючи кожен інформацію про можливе приєднання українських земель до Польщі. Зокрема, у №№ 27, 37, 45, 60, 64, 79, повідомлялося про численні зустрічі делегатів Української Парламентської Репрезентації Галичини з президентом міністрів (главою уряду) австрійської держави д-ром Е.Зайдлером, щоб від імені українського народу застерегти проти того, щоб таємно приймати рішення, які б суперечали положенням берестейського мирного договору, а отже, впливали на майбутнє державно-правове становище Галичини й Буковини [11]. При цьому, власний кореспондент звертає увагу на окремі особливості, як наприклад, те що австрійський державний апарат, в тому числі галицький намісник, всіляко сприяють саме польським колам, які проводять активні консультації з політичними союзниками щодо вирішення питання на власну користь. Так, за словами голови крайової адміністрації Галичини доктора Твардовського польські політики під час поїздки до Будапешта знайшли спільну мову з угорськими союзниками, які теж не бажають відтворення чи то самостійної, чи то автономної України [12]. Натомість українська сторона покладає великі сподівання на Наддніпрянську Україну, вважаючи, що вирішення „галицького питання” залежатиме від того, якою буде ситуація на Україні [13].

Особливої гостроти це питання сягнуло в липні 1918 р., спричинивши кризу австрійського уряду. У „Вільному житті” тоді ж з’являється стаття „Навколо Зайдлера” (автор – В. Р-ш), у якій ситуація трактується як початок наступу польських кіл задля того, щоб послабити українців, до яких начебто прихильно ставився голова австрійського уряду. Автор статті вважає, що Е.Зайдлер дотримувався проукраїнської орієнтації, тому український вплив на державні справи збільшився, особливо після підписання мирного договору в Брест-Литовську. Тому криза була спровокована для послаблення позицій не стільки Е.Зайдлера, скільки українських сил [14]. У цьому ж номері газети невідомий автор статті „Поляки супроти поділу Галичини” скептично ставиться до заклику зберегти єдність Галичини у складі майбутньої Польщі [15]. Така точка зору була домінуючою серед дописувачів „Вільного життя”, редакція якого стояла на позиції об’єднання усіх українських земель у складі української держави. Оскільки, ще до 1 листопада 1918 року часопис припинив своє існування, а інших українських видань в Одесі у той час фактично не було, то ми не маємо змоги простежити якою була увага до ситуації в Галичині. Разом з тим, наявні публікації свідчать, що частина населення Одеси уважно прислухалася до розвитку подій навколо західноукраїнських земель. А інтерес до проблем підавстрійської України був неабиякий. Найвпливовіші україномовні видання міста не лише подавали певну інформацію, але й чітко сформулювали власну позицію, яка перекликала з прагненням українців по обидва боки австро-російського кордону – об’єднання усіх земель, де переважно проживає українське населення в одній Українській державі.

Список використаних джерел

1. Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914-1923рр. – Львів, 1998. – Том 1. – С.400.
2. Українське Слово. – 1917. – №3. – С.14-15.
3. Там само.
4. Там само. – № 7. – С.14.
5. Днів.: Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991. – С.109–120.
6. Українське Слово. – 1917. – № 7. – С.15.
7. Там само.
8. Верига В. Вказ. Праця. – С.403.
9. Вільне життя. – 1918. – 3 квітня.
10. Там само.
11. Там само. – 1 травня; там само. – 15 травня; там само. – 26 травня; там само. – 13 червня; там само. – 19 червня.
12. Там само. – 22 червня.
13. Там само. – 26 травня.
14. Там само. – 7 липня.
15. Там само.

Taras VINTSKOVSKY

SOCIAL-AND-POLITICAL LIFE IN GALICIA IN 1917–1918 ON THE PAGES OF ODESSA PRESS IN THE UKRAINIAN LANGUAGE

The article is dedicated to the non-investigated problem of enlightening the political development of Galychyna on the pages of some press. The author affirms that the local Ukrainian press was actively tracing the citation in Western Ukraine. Special attention was concentrated around the question of the territorial belonging of lands, populated mainly Ukrainians. The editorial offices of periodical spoke in support of the joining of all Ukrainian lands in one Ukrainian democratic country.

УДК 94(477)

Павло КОРІНЕНКО

**ПРОПАГАНДА ІДЕЙ СОЦІАЛІЗМУ
СЕРЕД ТРУДЯЩИХ МАС УКРАЇНСЬКОЇ СРР (1918-1920 РР.)**

У статті автор досліджує важливі форми та напрямки пропаганди соціалістичних ідей та їх результативність в Українській СРР в 1918-1920 рр. Особлива увага звертається на пропаганду ідей соціальної рівності, захисту органами державної влади соціально незахищених верств населення, в т.ч. інвалідів війни, дітей-сиріт, вдов. Автор робить спробу дослідити проблему демократії і моралі в умовах громадянської війни, роль культурно-освітніх закладів у підвищенні рівня культури населення України.

Сьогодні, в умовах реставрації капіталістичних відносин в Україні, коли атака на соціалістичний шлях розвитку нашого суспільства ведеться надзвичайно активно, піддаються фальсифікації чимало сторінок історії радянської доби, вважаємо своїм обов’язком в даній статті на основі чисельних документів проаналізувати досвід органів Радянської влади по пропаганді ідей соціалізму серед трудящих мас України в умовах громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції. Визначальною умовою даного процесу було скасування

приватної форми власності і утвердження суспільної форми власності на засоби виробництва, влади трудящих. Саме такі революційні кроки Радянської влади відкривали можливість для утвердження таких ідей соціалізму, як соціальна справедливість, колективізм та товаристські взаємини в процесі трудової діяльності, дружба народів, виховання соціалістичного патріотизму та інтернаціоналізму.

Як бачимо, ця проблема надзвичайно широка та багатопланова. Тому обмежуємось дослідженням її лише в двох аспектах: пропаганда ідей соціалізму в ході розв'язання важливих соціально-економічних проблем та вплив агітації на становлення нової духовності в українському суспільстві.

Найневідкладнішими для радянської влади соціально-економічними проблемами на Україні були: скорочення безробіття, покращення житлових умов робітників, допомога голодаючим, сім'ям червоноармійців, дітям-сиротам та вдовам. З урахуванням цього Радянська влада висунула просте і зрозуміле кожному гасло: „Все для робітників, все для трудящих”! Реалізувати це гасло в умовах громадянської війни доводилось не шляхом нарощування темпів виробництва продукції та послуг, а, в основному, шляхом перерозподілу того, що уже було вироблено в попередні роки. До того ж в роки Першої світової та громадянської війни руйнація в промисловості та сільському господарстві України досягла небачених масштабів. Тому-то перерозподіляти особливо і не було чого. І все-таки перерозподіл мав місце. Він здійснювався на державному рівні шляхом конфіскації і націоналізації промислових підприємств, які стануть базою для утвердження суспільної форми власності. Мав місце перерозподіл і на побутовому рівні. Сюди ми відносимо конфіскацію і передачу у користування робітників житла буржуазії в містах, хліба в селян і передачі його робітникам міст. Були націоналізовані і стали доступними для трудящих культурні цінності. Перед новою владою питання стояло так: врятувати головну виробничу силу – робітників від голодної смерті і тим самим зберегти надію на те, що з часом буде вирішено більшість соціальних проблем [1: 359].

Вирішення проблеми голоду в містах того конкретно-історичного періоду здійснювалось в основному шляхом перерозподілу, тобто конфіскації хліба у заможних селян. Це були заходи влади, які можна кваліфікувати як надзвичайні. Адміністративною і організаційною формою в пом'якшенні продовольчої проблеми було проголошення монополії держави на хліб і введення продрозкладки для селян. Такий підхід нової влади до вирішення проблеми хліба пояснюється тим, що необхідно було забезпечити хлібом Червону Армію, нагодувати робітників в містах Росії і України, врятувати від голодної смерті найбільш незахищені верстви населення, в т.ч. дітей. Ось чому боротьба за хліб ототожнювалась з боротьбою за перемогу на фронтах громадянської війни, за соціалізм [2: 24 липня].

До вирішення проблеми заготівлі хліба на Україні залучалися тисячі робітників, в т.ч. у 30 повітах Полтавської, Київської, Подільської та Харківської губерній літом 1919 р. їх було понад 5 тис. [3: 33]. Це були продзагони, які мали право застосовувати зброю по відношенню до селян, заради виконання ними доведених завдань по поставках хліба згідно продрозкладки. Додамо лише те, що, власне одним із гасел Жовтневої революції 1917 року, під яким вона перемогла, було – „Хліба!” Отже вирішення проблеми хліба було і політичним і економічним завданням. Проблема хліба не була і не могла бути повністю вирішеною. Надзвичайні заходи Радянської влади лише пом'якшували її.

Однією з найбільш невідкладних проблем, яку довелось вирішувати органам Радянської влади, була житлова. І вирішувалась ця проблема, як і проблема хліба, шляхом перерозподілу житлового фонду в інтересах робітників. В Харкові весною 1918 р. число робітничих сімей, які в результаті конфіскації житла у буржуазії отримали квартири в центрі міста, зросло з 5 до 40 відсотків. Катеринославська рада також активно здійснювала облік і перерозподіл житла серед робітників [4: 15]. Зрозуміло, що в умовах, коли будівництво нового житла не велось, один лише перерозподіл житла не вирішував цю проблему, однак суттєво її пом'якшував, а головне, робітники переконувались, що Радянська влада може здійснювати радикальні заходи в інтересах трудящих.

Неминучим супутником війни стало безробіття. Приступаючи до вирішення цієї проблеми РНК УСРР створив Народний Комісаріат Праці (керівник Б.І.Магідов), якому було доручено взяти на облік і надати допомогу у працевлаштуванні безробітних. В 28 містах України на

біржах праці весною 1918 р. було зареєстровано 181626 безробітних. До травня 1919 р. вдалось працевлаштувати 44 985 чол., тобто 25%. Причинами такого уповільненого вирішення даної проблеми були політична і військова нестабільність, мобілізація робітників до лав Червоної Армії. Хоча слід зауважити, що уже тоді був надбаний певний досвід вирішення цієї проблеми, а робітники могли переконатися, що і в вирішенні проблеми безробіття Радянська влада на їх стороні.

Радикальні кроки органів Радянської влади по вирішенню продовольчої, житлової проблеми, ліквідації безробіття та ін. викликали у трудящих почуття ентузіазму. Дуже швидко стала утверджуватися думка про те, що соціалізм може перемогти в найкоротші строки. В певній частині населення появлялось бажання побільше увірвати для себе, інша – очікувала нових соціальних благ. Опташлення „зверху” без налагодження нормального виробничого процесу виявиться примарним, однак збідніле населення вимагало від органів влади все нових і нових подачок. Інколи воно самовільно бралось за вирішення своїх соціальних і побутових проблем. Відчувалась потреба надати процесам перерозподілу певної системності, аби уберегти суспільство від грабежів. З огляду на це при виконках Рад були утворені органи соціального забезпечення трудящих. Щоб краще уявити наскільки багатогранною була робота органів соціального забезпечення, організована ними допомога тим особам, які найбільше її потребували, наведемо в якості прикладу структуру Київського міськсоцзабезу. Весною 1919 р. в ньому працювало 7 відділів, в т.ч. відділ охорони материнства та дітей, допомоги вдовам, пристарілим та інвалідам, відділ опікунства, відділ пенсій та ін.

На особливому рахунку відділів соцзабезу були сім'ї червоноармійців. До організованого надання їм допомоги вони залучали державні органи, громадські організації, окремі групи людей. Це дало можливість в 1920 р. охопити різними видами матеріальної допомоги 337,5 тис. сімей червоноармійців, в т.ч. в Донецькій губернії – 45 тис., Подільській, Київській, Волинській по 14 тис. сімей [5: 102]. Сім'ї червоноармійців отримали 448 тис. пудів муки, 96,5 тис. пудів солі, більше 293 тис. пудів зерна [6: 100]. Цими ж проблемами займалися Комісії по допомозі пораненим червоноармійцям, які діяли при губвиконках. Вони організовували спеціальні компанії допомоги, які проходили у вигляді Тижнів, Днів допомоги. Агітаційне забезпечення таких заходів покладалося на спеціальні відділи Воєнвидаву, Укрроста. Їх працівники виступали на мітингах, влаштовували концерти, читали лекції. Мета усіх цих заходів полягала в тому, щоб викликати у населення співчуття до проблем червоноармійців і на цій основі спонукати громадян до конкретних дій по наданню їм допомоги. Мітинги-концерти в Харкові, Сумах, Полтаві весною 1920 р. проводились на площах майже щодня. На них розповсюджували листівки з закликами допомогти червоноармійцям. В кінопрокаті знаходились спеціальні діапозитиви з написом „До вас звертається хворий червоноармієць”. Ці форми роботи давали позитивний результат. Тільки в Харкові в квітні 1920 р. в ході Тижня допомоги червоноармійцям було зібрано 486 939 крб. і направлено в госпіталі для придбання хворим продуктів харчування, ліків [7: 36-38].

Вражає те, з якою завзятістю і в усе зростаючих масштабах органи соцзабезу займалися проблемою захисту дітей. Для вирішення проблеми безпритульних дітей, голоду при відділах соцзабезів були створені Ради захисту дітей [8: 4]. Уже сам факт створення спеціальних органів захисту дітей засвідчує про гуманістичний підхід до даної проблеми. Це було тим більш необхідно, оскільки практично вся територія України була охоплена воєнними діями. За таких умов найбільш незахищеними були діти. Ради захисту допомагали виконкам створювати дитячі будинки, дитячі трудові колонії, відкривали дитячі клуби, організовували безкоштовне дитяче харчування [9: 21,41]. З ускладненням на Україні продовольчої проблеми уже в травні 1919 р. РНК УСРР прийняв постанову, згідно якої передбачалось організувати постійнодіючі пункти харчування дітей в містах. До вирішення цього завдання були залучені Наркомпрод, Соцзабез, Комісаріат охорони здоров'я [10: 46]. Спільними зусиллями було налагоджено харчування десятків тисяч дітей в дитячих їдальнях. В Полтаві в них харчувалось 15958 дітей. Робітники Донбасу зібрали 1.399500 крб, які передали дитячим їдальням для придбання продуктів харчування [11: 1-29].

Повагу до Радянської влади викликала політика милосердя до інвалідів, вдів. Тих, хто потребував соціального захисту і підтримки з боку держави, були сотні тисяч. РНК УСРР 4

березня 1919 р. прийняв спеціальну постанову „Про допомогу жертвам контрреволюції”, якою передбачалось створення спеціальної комісії та виділено органами соціального забезпечення більш як для 160 тис. сімей 90 пудів хліба, а для 58300 дітей-сиріт, батьки яких загинули на фронтах громадянської війни, -35 тис. пудів різних продуктів харчування, а також тканини, взуття та ін. [12: 101]. Ще більших масштабів ця робота набула в 1920 р. Органи соцзабезу витратили на допомогу у вигляді пенсій 70 тис. крб., інші види допомоги склали 129 тис. крб., було відкрито 250 будинків для інвалідів, в яких утримувались за державний кошт 30 тис. чоловік [13: 102].

Свята дітей також стали реальністю в ті військові роки. На них дітям роздавали продовольчі та речові подарунки, влаштували безкоштовні обіди, проводили масові дитячі ігри. Саме таким було свято дітей в с.Вовчик Лубенського повіту [14: 8].

Боротьба за збереження життя дітей розумілась як боротьба за соціалізм, що саме діти його збудують, але для цього їх потрібно було забезпечити хлібом, житлом та знаннями [15: 27 квітня].

Конкретно-історична обстановка на Україні була такою, що ті сили, які були відсторонені від влади упродовж 1918–1920 рр., не раз зі зброєю в руках при військовій підтримці зовнішніх сил намагались повернути собі втрачену владу, майно. З боку органів Радянської влади до них у трудящих виховувалось почуття ненависті. І це було неминуче. Такі закони класової боротьби. Першим кроком з боку органів Радянської влади було обмеження їх в політичних правах і свободах, що характеризувалось як революційне насилля. Правда, тоді це пояснювалось як тимчасова, вимушена політика [16: 122]. Взагалі проблема „класової зверхності” пролетарів над непролетарськими верствами досягала часом спотворених форм. Все, що символізувало капіталізм, належало руйнувати. Саме такого змісту з'являлись художні плакати, на яких був зображений червоноармієць, що молотом руйнував палац. В даному випадку палац утотожнювався з капіталізмом.

Поєднання соціалізму з демократією виявилось для Радянської влади надзвичайно складною проблемою. Це був стрибок у невідоме. Сумістити тезу про класову боротьбу і демократію було неможливо. Тому-то в пропаганді робився ухил на те, що все те, що робиться для пролетаріату і в ім'я його – все демократично. Непролетарські верстви за таких умов залишалися за межами демократії і це вважалось цілком нормальним явищем. Найбільшого загострення ця проблема набувала під час виборів депутатів до Рад. Було відверто поставлено завдання не допускати можливості обрання депутатами Рад представників непролетарських верств населення. Природньо, що побудована на такому розумінні демократії влада, часто і безспівідково критикувалась зі сторони партій дрібнобуржуазної демократії. Критиці піддавались не тільки революційне нетерпіння, максималізм, а також віра більшовиків в необмежені можливості своїх дій.

Зі свого боку більшовикам було набагато легше і зручніше звинувачувати непролетарські політичні кола в ускладненні вирішення багатьох соціальних і політичних проблем того часу. Дуже не хотілось визнавати своєї провини. Самовпевненість не давала можливості не тільки виправляти багато помилок, але і не припускати нових. До таких можна віднести заперечення права на існування дореволюційної моралі. Більшовики вбачали в ній духовне насилля над трудящими, яке лише доповнювало насилля над ними матеріальне. В такому трактуванні моралі бачимо спробу заперечити її загальнолюдський зміст.

Пропаганда нової пролетарської моралі активно велась значною частиною творчої інтелігенції. Вважалось, що сприйняття її трудящими має бути стовідсотковим. В зміст нової моралі вони закладали абсолютизацію ролі класової боротьби, в питаннях споживання ухил робився на мінімальні запити, заохочувалась самообмеженість та стриманість в реалізації матеріальних потреб. В певній мірі це можна пояснити низьким рівнем виробничих сил, бажанням в першу чергу задовольнити потреби Червоної Армії, ізольованістю від зовнішнього світу. На час громадянської війни такий підхід до розуміння змісту нової моралі органів Радянської влади міг бути виправданим. Однак, перемігши своїх супротивників, в підходах до визначення моралі практично нічого не змінилось: не враховувались індивідуальні здібності і потреби особи, був взятий курс на зрівнялівку в матеріальному становищі. Все це визнавалось природнім і необхідним і привело суспільство до реалізації принципів казармового соціалізму.

Роки Першої світової та громадянської війни наклали свій відбиток на морально-психологічний стан людей в Україні: самосуди, погроми, насилля стали часто вживаними і втягнули в свою орбіту значну кількість військових, чиновників. Варто сказати, що Радянська влада бачила небезпеку, що випливала з такого стану і робила перші кроки по підвищенню культури населення, налагоджувала освіту, роботу театрів, кінотеатрів, музеїв, видавництво агітлітератури.

Цей напрям роботи не раз переривався. Причиною тому був неодноразовий відступ Радянської влади. Особливістю культурного життя на Україні було те, що тут панувала російська культура при переважній чисельності українського населення. Це було надзвичайно помітно у виданні друкованої продукції навіть для партійних органів. В 1919 р. вони видавали 101 газету, з них – 89 російською мовою. Із 27 журналів лише 1 видавався українською мовою. Із 388 газет, які виходили на Україні в радянську добу, на російській мові було 228 [17: 32-33]. В ті ж роки було зроблено перші кроки по зменшенню числа неписьменних. В початкових школах України в 1920 р. навчалось 100 тис. дітей. Клуби, народні будинки, хати-читальні виконували особливу роль. Їм, в зв'язку з низьким рівнем освіти дорослого населення, доводилось поєднувати процес виховання і навчання. Цими питаннями займалися органи Наркомосвіти України. Весною 1919 р. вони відкрили на Харківщині 45 клубів, на Чернігівщині – 25, в Криму – 9 [18: 371]. Клуби часто створювались за територіальною і соціально-професійною ознакою: міські, сільські, для військових, для підлітків, на вокзалах, ринках. Розмах цієї роботи був таким, що якщо на початку 1920 р. в Українській СРР працювало 250 клубів, біля 300 хат-читалень, 900 бібліотек, 630 театрів та народних домів, то в кінці того ж року клубів було уже 1300, хат-читалень – 5500, бібліотек – 3100 [19: 65].

Пропаганда ідей соціалізму об'єктивно передбачала утвердження в свідомості громадян нового радянського патріотизму. Умови війни наклали свій відбиток на зміст цього, притаманного кожній свідомій людині, явища. В основу радянського патріотизму були покладені виховання готовності громадян зі зброєю в руках захищати владу робітників та селян. Тому-то часто в усній пропаганді і друкованих засобах інформації ставилось завдання бути готовим вмерти за свою соціалістичну Вітчизну [20: 2 марта].

Джерелом радянського патріотизму стали глибинні соціальні і економічні перетворення, ліквідація приватної форми власності на засоби виробництва, декларування влади трудящих, наділення селян землею, закінчення війни. І чим більш глибоко і послідовно ці завдання вирішувались, тим більш глибокими були патріотичні почуття у робітників і селян.

Об'єктом пропаганди ідей соціалізму в ті роки стала нова національна політика, в основу якої було покладено рівне, однакове відношення громадян усіх національностей до засобів виробництва. Вважалось, що з утвердженням суспільної форми власності національного гноблення більш не могло бути. Головним в національному питанні залишалась потреба єднання зусиль радянських республік в боротьбі проти тих сил, які намагалися реставрувати капіталістичні порядки. Саме про це наголошувалося в резолюції ЦК РКП(б) „Про Радянську владу на Україні” [21: 124].

Однак і в пропаганді, і в практиці соціалістичного будівництва зі сторони частини керівних працівників України мало місце недооцінювання національного питання на Україні, в т.ч. про перспективи розвитку української мови і культури. Оскільки українська мова, культура на протязі століть пригнічувалась царизмом, ЦК РКП(б) поставив завдання забезпечити вільний розвиток української мови і культури. Це мало бути гарантовано правом навчання в школах, спілкування в усіх радянських органах на рідній мові [22: 124-125]. В травні і жовтні 1920 р. Народний Комісаріат освіти та РНК УСРР підготували спеціальні постанови, які зобов'язували органи освіти запроваджувати українську мову в усіх навчальних закладах. Комісію за контролем виконання цих постанов очолили Т.Гринько, В.Блакитний, С.Косіор [23: 167-71].

В ході реалізації національної політики на Україні мали місце такі факти, коли навіть окремі члени ЦК КП(б)У, РНК УСРР, в т.ч. А.Бубнов, Х.Раковський, Г.Пятаков вважали, що національне виховання слід підпорядковувати інтернаціональному вихованню, яке має бути основним. Вони виступали проти визнання української мови державною в УСРР, забороняли листування радянських установ українською мовою, вважали її мовою селян. Оскільки україн-

ське село не проявляло активності в підтримці Радянської влади, то і мова їх вважалась контрреволюційною і, таким чином, не могла мати права на існування.

Ці та інші факти дозволяли стверджувати, що в діяльності окремих керівників Радянської влади мали місце недооцінка національного питання на Україні, що і привело до затягування громадянської війни.

Аналіз основних напрямків соціальної політики Радянської влади в 1918-1920 рр. засвідчує, що вона була спрямована на пропаганду та утвердження ідей соціалізму в найкоротші строки. В ті роки у органів Радянської влади було бажання пом'якшити страждання, які випали на долю робітників, червоноармійців, дітей, інвалідів. Реальністю ставали співчуття, любов до ближнього, благодійність.

Пропаганда ідей соціалізму здійснювалась словом і ділом. Широкого розповсюдження получила пропаганда непримиренності до любых проявів соціального і національного гноблення, соціальної несправедливості, підтримка пріоритету суспільного, ідеї рівності незалежно від статі, національності.

Органам Радянської влади не вдалось поєднати соціалізм і демократію. Причиною тому була надзвичайно гостра класова боротьба, яка переросла у збройне протистояння. Перерозподіл хліба, житла між робітниками створював ілюзорність демократії. Популізм часто підміняв продуману соціальну політику на довгу перспективу.

В ході пропаганди ідей соціалізму значна частина українського суспільства схилилась до думки, що соціалізм уже став реальністю, вони не бачили потреби постановки більш високих завдань у виробничій діяльності, в галузі освіти, культури. Задоволення своїх потреб на мінімальному рівні вважалось цілком значимим і достатнім. Саме з таких настроїв виросте з часом допустимість казармового соціалізму.

Забороняючі заходи з боку органів Радянської влади щодо окремих осіб, соціальних груп і класів набули небезпечного характеру. Ігнорування закону, норм демократії та моралі стали повсякденним явищем. Віра представників Радянської влади в свою вседозволеність, безпомилковість в діях приведе до утвердження в практичній діяльності поняття сили як основного аргументу вирішення складних економічних, соціальних і політичних завдань того часу. Вони не розуміли, що соціалістичні ідеї не можна втілити в свідомість людей силою. Залучення до агітаційних кампаній по пропаганді ідей соціалізму підрозділів Червоної Армії, надання окремим із них ознак фронтів, атак лише підтверджує висновок про те, що ухил на силові методи в цій сфері ставав домінуючим.

Список використаних джерел

1. Ленин В.- ПСС.-Т.38. 2. // Вісті ВУЦВК.- 24 липня.-1919. 3. Архів вищих органів влади і громадських організацій у м.Києві.-Ф.1.-Оп.6.-Арк.33. 4.Красный Октябрь и гражданская война на Украине.-К.:1973.-320с. 5. Центральный державный историчный архив у м. Києві.- Ф.1.-Оп.1.-Спр.30.-Арк.102. 6. Октябрь и гражданская война на Украине.- К.: 1965.-420 с. 7.Гражданская война на Украине 1918-1920. Сб.документов и материалов.- К.: 1967.- 620 с.8. ЦДА у м. Києві.- Ф.2.- Оп.1.- Спр.442.-Арк.4. 9. Там же.- Арк.21, 41. 10. Там же.- Спр. 26.- Арк.46. 11. Там же.- Ф.1.- Оп.1.- Спр. 631.- Арк.13.; Державний архів Донецької області.- Ф.1.- Оп.1.- Спр.31.- Арк.1-29. 12. Великий Октябрь и гражданская война на Украине.- Сб.статей.- К.: 1973.- 450 с. 13. Архів вищих органів влади і громадських організацій у м.Києві.- Ф.1.- Оп.1.- Спр.38.-Арк.102. 14. ЦДА у м.Києві.- Ф.1.- Оп.1.- Спр.3.- Арк.8. 15.//Известия Лебединского Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов.- 27 апреля.-1919. 16. Ленин В.-ПСС.-Т.30. 17.Радченко С.С.Издательская деятельность партийных комитетов КП(б)У в 1918-1925 гг.- К.: 1989.-260 с. 18. Куличенко М.И. Борьба Коммунистической партии за решение национального вопроса в 1918-1920 гг. -К.:1978. 19. //Коммунист. (Орган ЦК КП(б)У). - 1920. - № 4. 20. //Донецкий пролетарий.- 2 марта. - 1918. 21. КПСС в резолюциях и решениях съездов, пленумов ЦК. - К.:1978.-Т.2. 22.Там же. 23. Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919-1920).- Зб.документів і матеріалів. - К.: 1957; Культурне будівництво в Україні.- Зб.документів. - К.: 1959.

Pavlo KORINENKO

THE PROBLEMS OF WIDESPREADING OF SOCIALISTIC IDEAS IN UKRAINIAN RSR IN 1818-1820

In this article the problems of widespreading of socialistic ideas in Ukrainian RSR in 1818-1820 are analyzed. Special attention is paid to the widespreading of socialistic equivalence, protection of socially unprofected groups of people by organs of the state power, including victims of the state power, including victims of the war, orphans, and widows. The author makes an attempt to investigate

the problem of democracy and moral principals during the Civil war; the role of culturally-educational institutions in making the level of the Ukrainian people's culture higher.

УДК 94(475)

Ігор РАТУШНЯК

ЮЗЕФ ПІЛСУДСЬКИЙ: ЛЮДИНА І ПОЛІТИК

У даній статті автор на основі польських джерел та вітчизняної літератури намагається по-новому підняти та осмислити головні проблеми політичного шляху Ю.Піلسудського.

Постать Юзефа Пілсудського, зрештою, як і постаті багатьох діячів ХХ ст., викликала до життя багато міфів, вигадок і легенд. Польський дослідник М. Штарський називав його „суперечливою постаттю”. Ще за життя Ю. Пілсудського в 1934 р. вийшла книга Т.Дибчинського [11], де маршал розглядався як публіцист та історик. Першу синтезу про Пілсудського зробив В. Єнджеєвич [12]. В цій праці бракувало ще історичної дистанції, яка б дала шанси на певну об'єктивність. Взагалі, польську історіографію можна поділити на дві частини. Перша – праці, які виходили в ПНР. Друга – еміграційна історіографія. Серед закордонних видань можна відмітити монографію Т. Комарницького [13]. Польща „людова” відповіла на це книгою А. Прухніка [14]. „Золотим віком” історіографії про Пілсудського стали 80-ті рр. ХХ ст. Тут варто відзначити цілий ряд публікацій, які вийшли у Варшаві, Катовіцах, Познані [15]. Парадоксально, але еміграційні історики, не обтяжені соціалістичною цензурою, не досить активні. Можна назвати лише книгу Побуга-Маліновського, яка вийшла в Лондоні в 1983 р. [16], та вже згадуваного В.Єнджеєвича, книга якого виходить в 1977 р.

І історіографія Заходу, і історіографія соціалістичної Польщі страждають певними методологічними вадами. Перші тяжіють до ідеалізації, другі – до демонізації маршала. До досить вдалих праць про Пілсудського можна віднести дослідження М.Штарського, яке з'явилося у в 1991 р. в Польщі, а у 1992 р. в „Українському історичному журналі” у межах двох статей. Вони відкривають ряд досить плідних в науковому відношенні праць, присвячених Пілсудському.

Юзеф Пілсудський, як і багато інших видатних поляків, народився за межами етнічної Польщі, на Віленщині. Його батьки належали до небагатої сполонізованої литовської шляхти [3: 65]. Мати Пілсудського мала істотний вплив на патріотичне виховання Юзефа [10: 6]. Віленською гімназією сам Юзеф був незадоволений. Цікавився тільки історією, особливо звичаями Наполеона. Гарліцький пише, що патріотизм, в якому був вихований Пілсудський, мав сильне націоналістичне забарвлення. Він не прагнув розрізнити росіян, просто вони були для нього завойовниками та гнобителями [3: 66].

Тут варто розглянути одну проблему. Чи був Пілсудський соціалістом? В'єслав Л. Зомбек твердить, що не був. [7: 37]. М. Штарський пише, що тогочасна молодь розглядала соціалізм, як ідеологію боротьби проти царизму, сприймаючи такі демократичні гасла як рівність, справедливість і незалежність. Суть наукового соціалізму як програми класової боротьби вона не брала до уваги і відкидала [3: 67]. Сам Пілсудський писав: „Я назвав себе соціалістом у 1884 р. Кажу – назвав, бо це зовсім не означало набуття незламних і твердих переконань про слухність соціалістичної ідеї” [10: 5]. Трохи нижче в своїй публікації Пілсудський ділить соціалізм на дві течії: варшавську і петербурзьку. Далі він називає себе „досить дрібним соціалістом”, коли поступає до Харківського університету. В 1887 р. Пілсудського арештували у справі замаху на Олександра III, засудили на п'ять років заслання до Східного Сибіру. Пілсудський пише: „Роздуми і книги переконали мене в соціалізмі... Він стає реальною потребою великої маси людей...” [10: 13].

Після повернення з Сибіру в 1893 р. у Вільно Пілсудський під іменем „Віктор” став одним з чотирьох засновників Польської Партії Соціалістичної. В 1900 р. його ув'язнено в полі-

тичній в'язниці Варшави. Йому ж порадили симулювати божевілля, невдовзі його переводять до Петербурга, звідки він тікає.

В червні 1902 р. відбувся VI з'їзд ППС у Любліні. Тут вперше заявили про себе два самостійні напрямки боротьби за незалежність. Можна погодитись з думкою американського історика К. Найлора, що перебування Пілсудського в липні 1904 р. в Токіо не дало сподіваних результатів [8: 26].

Більшістю істориків прийнято вважати революцію 1905 р. на польських землях як інтегральну частину робітничих виступів проти царизму в Росії. Значна частина істориків вважає, що боротьба поляків в 1904–1908 рр. це „чергове національне повстання” [7: 27]. На наш погляд, події в Польщі в 1905 р. були складовою частиною революції в Росії, але своїм забарвленням виходили за рамки виступів російського пролетаріату.

Протягом 1906 р. бойовий загін ППС організував кілька терористичних актів. В 1908–1914 рр. Пілсудський стає організатором підготовки польських військових кадрів. Тут потрібно згадати про його співробітництво з військовою австрійською владою [2, 420].

У 1914 р. почалася перша світова війна. Було вирішено створити народне ополчення під назвою „польські легіони”. Одним полком командував Юзеф Пілсудський. Полк виріс у бригаду. Бригада, якою командував Пілсудський, провела кілька звитяжних битв. У ній було багато творчої обдарованої інтелігентної молоді, яка й творила легенду легіонів і культу Пілсудського [2: 433]. Українські історики Л. Зашкільняк, М. Крикун, та поляк М. Штарський вважають, що у битвах і народився культ вождя. На наш погляд, культ вождя народжувався не тільки в переможних боях. Можна сказати, що Пілсудський дуже вміло творив собі легенду. Проте цю легенду творив не тільки він, але й його противники.

У липні 1917 р. за відмову прийняти присягу німецькому кайзеру його було заарештовано й ув'язнено у в'язниці Магдебурга. „Довідник з історії України” називає чомусь Марієнбург [1: 580]. 7 жовтня 1918 р. Рада регентів звернулася до німецького канцлера з проханням звільнити з-під арешту Пілсудського. 10 листопада 1918 р. він спеціальним потягом прибув до Варшави, де ця Рада й віддала йому владу. Пілсудський як новостворений керівник держави почав послідовно втілювати в життя концепцію власного нейтралітету щодо будь-якого політичного угруповання. Це був його, як вважають історики, офіційний розрив з минулим, тісно пов'язаний з ППС. На наш погляд, неофіційний розрив з ППС стався у Пілсудського в 1908 р., коли відбувся останній бойовий похід організації ППС [2: 409–410]. Досить виразно постать маршала проглядається в подіях радянсько-польської війни. М. Штарський пише, що деякі польські історики нарахували аж тринадцять різних спроб встановити добросусідські стосунки з Польщею [3: 92]. Януш Щепанський твердить: „Ю. Пілсудський давав собі справу виходячи з того, що чергові мирні пропозиції радянського уряду є тільки камуфляжем, щоб виграти час у справі перегрупування Червоної Армії для вирішальної фази війни з Польщею” [7: 56]. 25 квітня почався наступ польських військ на Україну. Той же Я. Щепанський твердить, що Пілсудський видав матеріалами військової розвідки, в яких говорилось, що в травні 1920 р. Червона Армія приготується до нападу на Польщу [7: 59]. Не зовсім ясно, що польський історик хотів передати цим реченням. Чи в травні 1920 р. більшовики мали ще готуватись до нападу, чи мали напасти в травні? Радянські історики вважають, що „імперіалісти Антанти робили все можливе, щоб зірвати мирну перемогу соціалізму”. Здійснити цей намір мала „буржуазно-поміщицька” Польща і війська Врангеля [5: 299]. Не будемо зважати на термін „буржуазно-поміщицька”. Проте певний зв'язок „імперіалістів Антанти” з Польщею все ж прослідковується. Правда, можна погодитись з М. Штарським, що Англія восени 1919 р. відмовилась від подальшого втручання в справи Росії [3: 92]. Додамо тільки, що втручання буває різне. Той же М. Штарський вважає, що Польща стала головною ланкою антирадянської політики Франції. Чи означало це, що Пілсудський був маріонеткою в руках Франції? Мабуть, ні. Цим походом він спровокував наступ у відповідь Червоної Армії, яка мала експортувати світову соціалістичну революцію [3: 93]. Проте не можна погодитись цілком з думкою польського дослідника, що тільки помилки військового керівництва Червоної Армії, які полягали в тому, що Південний фронт, до керівництва якого входив, до речі, Сталін, не підтримав війська Тухачевського. Це дало можливість здійснити 15 серпня 1920 р. так зване „чудо над Віслою”. Але, по-перше, Південного фронту не було. Був Південно-Західний фронт, яким командував Єгоров. Причин „чуда” було більше. В то-

му числі і майстерно розроблений план битви під Варшавою не лише Пілсудським, але й французом Вейганом [2: 455]. На наш погляд, назвати Варшавську битву вісімнадцятою вирішальною битвою в історії світу було б великим перебільшенням [7: 61], хоча непотрібно її недооцінювати.

Варто також нагадати і про відсутність у Пілсудського інтересу до проблеми західного кордону Польщі. Це буде потім мати негативні наслідки, зокрема конфлікти за Цешин з Чехословаччиною та Сілезію, Вармію, Мазури з Німеччиною.

Слід сказати також про „Санаційний режим”. Потрібно погодитись з Найлором, що система правління Пілсудського після перевороту 1926 р. була диктаторською. Однак вона мала специфічний польський характер, як і сам соціалізм Пілсудського [7: 30]. Ми цілком поділяємо думку українського історика К. Бондаренка, який, характеризуючи тоталітарні та авторитарні течії першої половини ХХ ст., режим Пілсудського відносить до реліктових ультраконсервативних політичних рухів. Він відзначає, що саме „культ держави” є визначальним на відміну від комунізму (який пропагував культ класу) і нацистів (культ раси).

Отже, по-перше, фігура Пілсудського потребує подальшого вивчення і дослідження. По-друге, це дослідження, буде ефективнішим, якщо позбутися політичних та ідеологічних уподобань та стереотипів. По-третє, Пілсудський був своєрідним польським соціалістом, принаймні до 1908 р., після чого „національний соціаліст” Пілсудський став „соціалістичним націоналістом”. По-четверте, Пілсудський не сам став диктатором, диктатором його зробила тодішня Польща. Саме диктаторство Пілсудського було і відображенням кризи польського суспільства, і спробою стримування її подальшого розвитку.

Список використаних джерел

1. Волкогонов Д. А. Триумф і трагедія.-К.,1989.
2. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі.-Львів, 2002.
3. Штарський М. Юзеф Пілсудський. Факти і міфи // УІЖ.-1992.-№4, 5.
4. Гунчак Т. Україна перша половина ХХ століття.-К.,1997 .
5. История Украинской ССР.-К.,1982 .
6. Наленч Д., Наленч Т. Юзеф Пілсудський: Легенди и факты.-М.,1990.
7. Marszałek Polski Józef Piłsudski.- Warszawa, 2000.
8. Najlor K. T. 100 postaci, którzy miały największy wpływ na dzieje Polski.- Warszawa, 1996.
9. O niepodległość i granice 1914-1921.- Warszawa, 1991.
10. Józef Piłsudski o sobie.- Warszawa, 1989.
11. Dybczyński T. Józef Piłsudski jako publicysta i historyk.- Warszawa, 1934.
12. Jędrzejwicz w. Józef Piłsudski 1867-1935.- Warszawa, 1935.
13. Komarnicki T. Piłsudski a politykę wielkich mocarstw zachodnich.- Londyn, 1952.
14. Próchnik A. Pierwsze piętnastolecie Polski niepodległej.- Warszawa, 1957.
15. Tomicki J. II Rzeczpospolita. Oczekiwania i rzeczywistość.- Warszawa, 1986; Wójcik W. Legenda Piłsudskiego w polskiej literaturze międzywojennej.- Katowice, 1986.
16. Pobog-Malinowski. Najnowsza historia polityczna Polski.- Londyn, 1983.

Igor RATUSHNYAK

YUZEF PILSUDSKI AS A MAN AND POLITICIAN

On the basis of the Polish sources and native literature, the autor considers the main problems of Yu. Pilsudski's political life.

Світлана ЛУК'ЯНЕНКО

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В НАЦІОНАЛЬНІЙ ПОЛІТИЦІ ПОЛЬЩІ (1921–1939 РР.)

У статті проаналізовано експансіоністську політику Польської держави на західноукраїнських землях в міжвоєнний період. Розкрито суть урядової політики Польщі в українському питанні, основними складовими елементами котрої були колонізація Галичини, зміцнення польського елементу в усіх сферах суспільно-політичного життя.

Становлення і зміцнення української державності створило сприятливі передумови для об'єктивного дослідження і переосмислення важливих проблем історії України. У цьому контексті значний науковий інтерес викликає аналіз політики європейських держав, зокрема Польщі у вирішенні українського питання в міжвоєнний період.

Актуальність теми зумовлюється тим, що сьогодення ідея утвердження українсько-польського порозуміння та єднання, потребує об'єктивної оцінки минулого, що стало б запорукою дружніх стосунків між українським і польським народами та їх державами у майбутньому. Для цього вкрай важливо подолати негативні ідеологічні стереотипи, що залишилися у свідомості наших народів з трагічних періодів взаємного протистояння.

Теоретичне і практичне значення досліджуваної проблеми привертало увагу відомих українських істориків: Васюта І. [1], Панчук М. [2], Швагуляк М. [3], Зуєв М. [4], Манусевич О. [5], Міско М. [6], Ольшанський П. [7]. Основні етапи соціально-економічного розвитку Польщі, напрямки зовнішньої політики, становище населення Західної України під владою Польщі у міжвоєнну добу висвітлено у двох монографічних працях молодого історика-науковця Алексієвець Л. [8]. Аспекти українсько-польських відносин, стану західно-українських земель у складі Польщі розкрито у працях львівського вченого Зашкільняка Л. [9].

Слід відзначити, що сучасні вчені-історики Польщі не ідеалізують політичний курс міжвоєнної Польщі, поступово відмовляючись від положення про те, що входження західноукраїнських земель до Польської держави було „історичною справедливістю”. Цим відрізняються праці А. Гарліцького [10], З. Запоровського [11], Т. Наленча [12], Д. Гурецькі [13], Я. Жарин [14], Р. Заремби [15], В. Паруха [16].

Метою даного дослідження є на основі комплексного й об'єктивного аналізу зробити обґрунтований зріз ролі українського питання в національній політиці Польщі міжвоєнної доби. Протягом всього міжвоєнного двадцятиліття Західна Україна перебувала у складі Польщі, яка запровадила на цих теренах жорсткий окупаційний режим. Було скасовано Галицький крайовий сейм, ліквідовано органи самоврядування. Заборонено було навіть вживати визначення „Західна Україна”, замість нього впроваджений термін „Малопольська Всьходня”. Українці були усунуті з керівних адміністративних посад. З державних закладів звільнялись всі службовці, які відмовились від присяги на вірність польській державі.

Українські землі, що ввійшли до складу Польщі, становили третину її території. У 1931 році на цих землях проживало 5,6 млн. українців, вони становили близько 16 % населення всієї Польщі [17: 272–273].

Колонізаційна політика польського уряду не змінилася після того, коли в травні 1926 р. Ю. Пілсудський здійснивши державний переворот встановив в країні авторитарну диктатуру, опорою якої були армія і державний апарат. У Польщі утвердився режим „санації”. Програма пілсудчиків мала на меті замінити політику примусової денационалізації українського населення на федералістську програму державної асиміляції, яка відрізнялась від першої методами здійснення, мета залишалась тією самою.

Основні принципи національної політики щодо українського населення були викладені у 1926 році в Програмі правління „справедливого” (обіцянка реформ), але „суворого” (гарантія репресій на випадок антиурядових виступів). В реальності це була Програма втихомирення без реформ. Справа автономії українських земель всупереч рішенням Ради послів, була відхилена.

Основні політичні табори Польщі, які у міжвоєнний час перебували при владі, ставили єдину мету – інтегрувати Західну Україну до складу Польщі, позбавити українське населення національної індивідуальності. Національна політика Польщі цього періоду це послідовний наступ на права українського народу. Режим відмовлявся надати українським областям територіальну автономію, що було порушенням взятих Польщею міжнародних зобов'язань. Не виконувалася стаття конституції Польщі, яка декларувала право національних меншостей на національно-культурну автономію [18].

Закони від 31 липня 1924 р. обмежували вживання української мови в адміністрації, суді та школі. Число українських шкіл у II половині 20-х рр. зменшувалося. У 1922–1923 навчальному році у Східній Галичині їх було 2532, а в 1929–1930-му – 749 [19]. В той же час зростала чисельність так званих „утраквістичних”, тобто двомовних польсько-українських шкіл, в яких домінувало викладання польською мовою. Переслідувалася українська преса, література, мистецтво, закривались газети і журнали, заборонялося вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка, І. Я. Франка тощо.

Паралельно йшла колонізація українських земель. З цією метою в сільській місцевості Західної України насаджувалася суцільна мережа господарств польських осадників. Влада мала намір створити в західних областях держави верству заможних польських колоністів, що стали б опорою правлячого режиму. Протягом 1919–1929 рр. у Західній Україні було поселено 77,2 тис. таких господарств, яким наділено понад 600 тис. га землі [20]. В умовах земельного голоду в галицькому краї така політика польської влади до краю загострила аграрні й національні відносини в селах. Ситуацію не послабила заохочувана польським урядом еміграція до Північної Америки малоземельного та безземельного українського селянства.

Складовим елементом антиукраїнської політики стала пропагандистська і погромницька діяльність польських шовіністичних товариств. „Санаційний” табір у своїй національній політиці йшов „по лінії прагнень крайнього польського націоналізму”. Члени польських організацій відкрито здійснювали антиукраїнські диверсії. Вони підкладали бомби та здійснювали підпали в українських кооперативах, філіях „Просвіти”, школах та ін. Активісти „Strzelca” та інших угруповань співробітничали з поліційними органами у складанні списків „неблагонадійних” українців і в переслідуванні українських інституцій та їхніх членів.

Влітку-восени 1930 р. польська влада почала каральну операцію на українських землях офіційно названу „пацифікацією” – „умиротворенням”.

Каральні дії спеціальних підрозділів почалися в вересні 1930 р. у селах Грусятчах, Дев'ячниках, Вербиці, Сугрові, Городиславичах Бібрського повіту, Гаях, Старому і Новому Яричеві та Підберізцях Львівського повіту. На сільські громади накладено високу контрибуцію – продуктами і фуражем. Жовніри розшукували активістів українських громадських організацій. Здійснювалися обшуки в будинках цих людей, побиття багатьох з них, погроми в читальнях і кооперативах повторювалися майже в кожному селі [21]. Зрештою факти пограбування селян, масових ексекцій над ними і нищення українських установ змушена була визнати місцева влада [22:58]. Застосовані під час „пацифікації” засоби і методи підтверджували, що заго-ни поліції поводяться в українських селах фактично як на окупованій території.

Проведення „пацифікації” майже в усіх випадках здійснювалося однаково. У громаду, яка підлягала „умиротворенню” направлялися одна-дві-три поліційні компанії. Відділ оточував село постами і вступав до нього. Командир викликав до себе вїйта і вказував на кількість продовольства і фуражу, яку село зобов'язане поставити загоні. Розквартирувалися вони у селянських хатах безплатно. Місцеві адміністративні та поліційні власті задалегідь надавали командирам „пацифікаційних” відділів інформацію про дану місцевість, відомості про українські інституції та списки найактивніших мешканців села. Досить часто в таких господарів здебільшого інтелігентів і національно свідомоих селян, активних учасників українських установ та організацій навмисно поселяли службовців спеціальних загонів поліції.

Довершенням кожного наїзду „пацифікаційних” загонів було „викриття і затримання усіх підозрілих осіб”. Насправді йшлося про арешти українців і ексекції над ними. Фізичні розправи над українцями стали в цей час поширеним явищем і набрали характеру політичного терору. Під час операцій переслідувались українські культурно-освітні, фінансово-економічні, спортивні установи та організації.

Під приводом того, що члени цих товариств нібито причетні до акцій протесту проти польської влади, почали їх масову ліквідацію. У вересні й особливо у жовтні 1930 р. на території трьох східногалицьких воєводств було розпущено 28 осередків спортивно-пожежного товариства „Луг”, 21 – гімнастичного товариства „Сокол”, 21 філію „Просвіти”, одну кооперативну і два інших товариства. Водночас органи безпеки чинили сильний тиск на місцеві відділення цих товариств, спонукаючи їх до самоліквідації. Шантаж та інші методи впливу дали свої наслідки: 17 осередків „Лугу”, 19 „Сокола”, 25 „Просвіти” сім кооперативів оголосили про саморозпуск. В вересні влада закрила українські гімназії в Тернополі та Рогатині, у жовтні – гімназію в Станіславові та у Львові.

У міру розвитку репресивних акцій режиму на українських землях дедалі чіткіше окреслювалися головні риси цієї політики та наміри її проповідників. За підрахунками Української парламентарної репрезентації (УПР), репресії в тій чи іншій формі велися на терені більш як 30 повітів, загальною площею приблизно 50 тис. кв. км. З населенням понад 5 млн. чол. [22: 59]. Змінився і об'єкт каральних дій властей. Розпочавшись як переслідування УВО (ОУН), ці дії трансформувались у силовий тиск на маси українського населення. Прикриваючись гаслом боротьби з саботажниками властей, організатори цих операцій дотримувались принципу колективної відповідальності. Режим як бачимо з вищенаведеного фактичного матеріалу завдавав масових ударів різним групам: політичним партіям та організаціям, культурно-освітнім, спортивним, фінансово-економічним та іншим товариствам, які гуртували найсвідомішу, найосвіченішу і найорганізованішу частину українського селянства та інтелігенції. Ставилася далекою мета домогтися перелому в українському питанні в Польщі, який полягав в тому, щоб повністю і остаточно зламати опір українського населення асиміляторським зусиллям держави.

Такі зміни акцентів у національній політиці Польщі були зумовлені внутрішніми причинами. Серед перших привертає увагу посилення в цей період в суспільно-політичному житті ролі військових. Газета „Діло” писала в той час про встановлення в Польщі „диктатури військової олігархії” [23]. Генератором нового курсу в „українській” політиці стала група полковників, зокрема крайньо націоналістичний осередок в її лоні, відомий під назвою „групи ста”.

Польський правлячий режим вважав сприятливою для наступу проти українського населення і міжнародну ситуацію. У Варшаві з задоволенням спостерігали за негативними змінами у національній політиці сталінського керівництва Радянського Союзу. Інтенсивна централізація, насильницька колективізація сільського господарства, штучно розв'язаний голодомор на Україні 1932–1933 рр., згортання „українізації”, масові репресії проти української інтелігенції свідчили про проведення антиукраїнської політики сталінським тоталітарним режимом, що досяг свого апогею в міжвоєнний період. За таких умов годі було сподіватися політичних чи дипломатичних виступів керівництва УРСР на захист населення Західної України від експансіоністської політики Польщі.

Грубий тиск влади на українське громадянство Західної України під час „пацифікації” був розрахований і на досягнення безпосередніх політичних цілей, насамперед на очікуваних виборах до сейму та сенату. Удари по різних групах населення мали на меті викликати в них сум'яття і розгубленість, змінити настрої у вигідному для режиму напрямі. Рейди у села „пацифікаційних” військових підрозділів прямо зв'язані з намаганням вплинути на перебіг передвиборної кампанії. Репресії часто супроводжувалися присилуванням окремих осіб і цілих громад до декларацій, у яких українці під загрозою нових каральних експедицій погоджувалися голосувати на виборах за проурядовий блок. Правлячий табір з метою покінчити з українським опозиційним рухом у розпал передвиборної боротьби безпідставно віддав наказ заарештувати групу керівників – легальної сили цього руху партію УНДО. Була опечатана канцелярія ЦК УНДО у Львові, і конфіскований пропагандистський матеріал партії у багатьох містах Західної України.

Події „пацифікації” отримали міжнародний резонанс і незабаром стали предметом розгляду у Лізі Націй [24]. Польські дипломати доклали величезних зусиль, щоб прикрити від світової громадськості правду про події на західно-українських землях. Знову ж було висунуте звинувачення в терористичній діяльності українських націоналістів і вороже ставлення українських політиків до Польської держави.

Слід відзначити, що режимові „санації”, проведеній політиці „пацифікації” за допомогою екстермінаційних методів вдалося на певний час навести „порядок” у Західній Україні і посилити розлад в українському національно-визвольному русі.

Ослабивши український національний рух польська влада не змогла його ліквідувати. Активний і пасивний опір у різних формах, хоч і розрізнений не припинявся протягом 30-х–40-х років.

І все ж при досить значному невдоволенні українське суспільство не спромоглося на прямий масовий супротив політичному курсові польської держави. На наш погляд з наступних причин: по-перше у вказаний період українське громадянство не було консолідованим; по-друге – історичний досвід згуртованих і високо свідомих суспільств показує, що найефективнішим способом захисту життєвих інтересів народу має бути загальнонаціональний рух. По-третє українське населення Західної України не витворило в той час дійового громадянського суспільства. Поділене на численні політичні партії і табори, воно виявилось не в змозі згуртуватися на національному ґрунті навіть за загрозливих обставин іноземної експансії.

Отже, українсько-польські відносини міжвоєнних часів були непростими і неоднозначними. Тому і сьогоднішні, і майбутні українсько-польські стосунки залежатимуть від конструктивного, виваженого вирішення, як відноситись до даної проблеми 70-річної давності. На наш погляд історію не переписеш і лише взаємне вибачення і взаєморозуміння здатне очистити сумління обох народів, посприяти їх подальшому зближенню і конструктивній співпраці в галузі політики, економіки і культури.

Список використаних джерел

1. Васюта І. К. Формування робітничо-селянського союзу в революційній боротьбі на Зіхідній Україні. 1921–1939. – Львів, 1988. – С. 88–91.
2. Панчук М. І. „Білі плями” героїчного літопису. Із історії Комуністичної партії Західної України. – К., 1989. – С. 89–92.
3. Швагуляк М. Суспільно-політична ситуація на Західній Україні на початку 30-х років ХХ ст. // Записки НТШ. – Т. 222. – Львів, 1991. – С. 33–40.
4. Зуев Ф. Польша в 1918–1952 годах. – М., 1952. – 51 с.
5. Манусевич О. Я. Нариси з історії Польщі. – К.: Радянська школа, 1954. – 452 с.
6. Миско М. В. Октябрьская революция и восстановление независимости Польши. – М.: Изд-во АН СССР, 1957. – 364 с.
7. Ольшанский П. От буржуазного парламентаризма – к режиму „санации” // Очерки истории советско-польских отношений. 1917–1977. – М.: Наука, 1979. – 286 с.
8. Алексієвець Л. М. Новітня історія Польщі (1918–1939). – Київ–Тернопіль. – 2002. – 320 с.; Алексієвець Л. М. Польша: шляхом відродження державної незалежності. - Тернопіль: Економічна думка, 2002. – 272 с.
9. Запкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі – від найдавніших часів до наших днів. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка. – 2002. – 752 с.
10. Garlicki A. Pierwsze lata Drugiej Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1990. – 245 s.
11. Zaporovski Z. Seim Rzeczypospolitej Polskiej. 1919–1939. – Lublin, 1992. – 350 s.
12. Nalecz T. Rzady Seimy 1921–1926 r. – Warszawa, 1991. – 340 s.; Nalecz D. Kultura Drugiej Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1992. – 296 s.
13. Gorecki D. Pozycja ustrojowo-prawna Prezydenta Rzeczypospolitej i rządu w ustawie Konstytucyjnej z 23 kwietnia 1935 r. – Lodz, 1992. – 310 s.
14. Жарын Я. История Польши. С древнейших времен до наших дней / Под ред. А. Сухени-Грабовской, Э. У. Круля. Перевод с польского. – Варшава, 1995. – 486 с.
15. Zarembo P. Historia Dwudziestolecia (1918–1939). – Т. I–II. – Paryz, 1981. – 324 s.
16. Paruch W. Od konsolidacji państwowej do konsolidacji narodowej. Mniejszości narodowe w myśli politycznej obozu pilsudzykowskiego (1926–1939). – Ludlin, 1997. – 256 s.
17. Історія України. – Львів, 1996. – 235 с.
18. Український статистичний річник. 1935. – Львів, 1935.
19. Діло. – 1931. – 21 червня.
20. Діло. – 1931. – 17 березня.
21. Український статистичний річник. 1936. – Львів, 1936. – 145 с.
22. Діло. – 1930. – 28 лютого.
23. Діло. – 1930. – 14 вересня.
24. Діло. – 1931. – 28 травня.

Svitlana LUKYANENKO

UKRAINIAN QUESTION IN NATION POLICY OF POLAND DURING INTERWAR PERIOD

The article gives an analysis of expansive policy of Poland on the Western-Ukrainian lands during interwar period.

УДК 947

Богдан ЛАНОВИК
Роман МАТЕЙКО
Наталія СОВІНСЬКА

ПАЦИФІКАЦІЯ 1930 Р. НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ ЯК ПРОЯВ АНТИУКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ ПОЛЬСЬКИХ ВЛАСТЕЙ

Розвиток польсько-українських взаємин в 30-х роках ХХ ст. характерний складними і трагічними проблемами на Тернопіллі. Польський уряд здійснив цілу систему жорстоких каральних заходів у відповідь на зростання національної свідомості західних українців, посилення їх визвольних змагань. Історична наука зобов'язана їх об'єктивно оцінити з метою подальшого розвитку взаємовигідних відносин між двома державами-сусідами.

Польсько-українські взаємини впродовж віків не були позбавлені складних проблем, трагічних сторінок. Однією із них стала сумнозвісна пацифікація 1930р. – ціла система жорстоких каральних заходів, які здійснив польський уряд у відповідь на зростання національної свідомості західних українців, посилення їх визвольних змагань. Особливою жорстокістю вона відзначалася на Тернопільщині. Однак ця тема, яка становить чималий інтерес в світлі нинішніх взаємин між Польщею та Україною, ще не достатньо висвітлена в науковій літературі.

Безпосереднім приводом до пацифікації стала хвиля пожеж у господарствах польських поміщиків, колоністів та осадників, а також інші антидержавні протестаційні акції. Якщо у липні 1930 р. більшість їх припадала на Львівське воєводство, то у серпні-жовтні епіцентр саботажів перемістився на Тернопільщину. Тут за даними поліції було зафіксовано 89 підпалів та інших актів. Районами інтенсивної протестаційної кампанії були Тернопільський (18 випадків), Бережанський (15), Підгаєцький (16), Бучацький (9), Золочівський (8) і Збаразький (7) повіти. Загалом впродовж серпня – жовтня такі дії мали місце в 30-ти повітах Східної Галичини [1: 13–14].

Польські власті налякані вибухом протестів не забарилися з контрзаходами. Спеціально організовані великі загони поліції, солдатів та осадників нападали на непокірні українські села, повіти. За період з 1 липня по 30 листопада 1930 року „втихомиренням” було охоплено 121 село Тернопільського воєводства. Надзвичайно жорстоко пацифікація проводилася в Збаразькому, Бережанському, Тернопільському, Підгаєцькому, Зборівському повітах. Всюди польські опричники залишали після себе сльози, кров, руїни. Як виглядала пацифікація переконливо свідчать події, що відбувалися 23 вересня 1930 року у Новому Селі тодішнього Збаразького повіту, а тепер Підволочиського району. О 18 годині сюди прибула каральна експедиція в складі приблизно 130 поліцаїв, озброєних крісами, багнетами, револьверами та „наймодернішою зброєю” – палицями. Відвідавши місцевий постерунок, вони почастувались у корчмі. А потім, будучи напідпитку, почали ревізувати (точніше громити) хати, в яких жили свідомі українці. Пацифікатори безжалісно знищили український кооператив „Народний дім”, крамаря Володимира Ткача, його матір і сестру жорстоко побили. У читальні товариства „Просвіта” польські поліцаї сокирами порубали підлогу, сцену, стільці, книжкові шафи, порвали книги, порізали завісу і декорації, знищили портрети Тараса Шевченка, Івана Франка, Івана Мазепи, Богдана Хмельницького та інші.

Ескадрон польських уланів, який прибув із Теребовлі в Купчинці зруйнував місцевий український кооператив „Надія”, а також його магазин з двома філіями [2: 113, 115]. Після цього кооператив „Надія” припинив свою діяльність. Польські карателі розкинули у селі Купчинці багато стогів збіжжя, позривали дахи із хат та господарських будівель.

Сумну картину залишили після себе польські пацифікатори в офісі та магазинах Подільського Союзу Кооператив (м. Тернопіль). Поліцаї, сповнені ненависті до всього українського, поламали замки від столів і шаф, а фінансові документи знищили, розкинули по підлозі та потоптали ногами. В продовольчому магазині вони скинули з полиць шоколад, каву, чай, цукорки і змішали їх з милом, свічками, фарбами та іншими хімікатами. В яєчному складі пацифікатори

проколповали упаковані в пачки яйця штиками. А ті яйця, які ще не були упаковані, висипали на підлогу і побили. Шкода, якої зазнав Подільський Союз Кооператив становила більше 254 злотих. Загальна шкода, заподіяна польськими карателями Районовій молочарній в с. Зелена Бучацького повіту та двом її сметанковим станицям, сягнула 359 американських доларів. Третій ескадрон уланів, який прибув з Теробовлі, знищив все обладнання молочарського кооперативу, а саме: 2 центрифуги „Альфа”, 2 сита для них, 2 10-ти літрові мірники, 2 30-ти літрові та 1 40-ка літрову транспортівки, відра, 60 кг сметани, а 20 кг масла забрав з собою [3: арк. 68, 69].

Жахливі наслідки польської пацифікації добре ілюструє приклад села Богданівна Скалатського повіту. Один із очевидців відтворив її так: „Польські вояки в „рогатуфках”, поліцаї в синіх одностроях, „стшельци” з рушницями в руках, короткі й драбинясті вози. Коні рвалися, шарпали, іржали, а люди кричали голосно й перекликалися. Пронизливий крик жінок пронизував „застиглий світ” сільського простору. Піднімалися руки, шамоталися людські постаті, як на пожежі, зчіплювались, тиснулись одне до одного. Такої метушні в селі я ще ніколи не бачив: чисте пекло!” [4: 659-660].

У селі Курівці Тернопільського повіту, польські поліцаї наказували кричати: „Хай живе Пільсудський!”. Хто кричав не досить голосно, того жорстоко били. В багатьох селах населення на звістку про наближення польської поліції чи війська тікало в поля і в ліси. Наприклад, це пощастило зробити мешканцям села Голгоче на Підгаєччині. Вони встигли сховатися в ліс разом з родинами і худобою [5: 11].

Не обминула пацифікація і місто Бережани. Близько 40 польських жандармів з криком і шумом вдерлися у будинок „Рідної школи”, у партері якого був кооператив „Народний Дім” та магазин Округного Союзу Кооператив, а на першому поверсі – українська приватна школа, канцелярія українського адвоката Володимира Бемка, помешкання судових урядовців. За короткий час вони висипали на підлогу мішки цукру, рису, муки, солі, поташу та інших товарів, а потім на все те вилили з бочок нафту, оливу, оцет. Польські варвари поламали у приміщенні вікна, двері, меблі, різне приладдя, знищили рахункові книги кооперативу, інші документи. А в адвокатській канцелярії Володимира Бемка вони зламали паркетну підлогу, „бо там мала бути захована зброя”. Справжній погром вчинили пацифікатори в аптеці колишнього полковника УГА Владислава Білинського. На запитання дружини пароха міста Бережан Євсевія Бачинського, адресоване польським опричникам, чи мають вони рішення суду на обшук помешкання, командир поліції гордо та зневажливо відповів: „Ми маємо багнети!” [6: 178-179]. Цей факт переконливо свідчить про справжнє обличчя польських пацифікаторів, нормою поведінки яких було неприховане грубе насильство, нехтування елементарних людських та національних прав і свобод українського населення.

Жорстоко познуцавшись над ним, карателі грабували його злиденне майно, накладали на села великі контрибуції. Так, у жителів села Малий Ходачків вони забрали 700 золотих контрибуції, одну свиню, 20 центнерів вівса, по два вози конюшини та соломи. А контрибуція, накладена на село Гнилиці Великі Збараського повіту становила 150 качок, 150 курей, полотно і папірці для куріння та 0,5 золотого для кожного „хороброго” вояка. Покидаючи село Глещаву, що біля Теробовлі, польські пацифікатори забрали 12 підвід харчів, курей, гусей, качок тощо [7: 117, 119].

Карателі нападали по черзі на окремі села і містечка. Вони зганяли селян на майдани і тут викликали за списком свої жертви на розправу. Нещасних клали на землю, сідали їм на голови, били киями або гвинтівками. Були випадки, коли жертви не переносили тяжких побоїв і вмирали під час катування. Як проходила ця кривава екзекуція свідчить приклад 64-річного Луки Савчука із села Гушанки нинішнього Підволочиського району. Ось що він розповів про цю подію: „Мене привели до порожнього шпихліра й тут я бачив довгу лавку, біля якої по обох боках сиділо по двох вояків з вишневыми буками. Напроти лави й перед нею стояло по двох жовнірів, а в куті біля входових дверей сидів на камені сержант, комендант екзекуції. Сержант наказав мені зсунути натільну білизну до п'ят та лягти животом до лавки. Один жовнір сів мені на ноги, а другий п'яний до безтями, сів на голову й стиснув її ногами. Почалося биття. Сержант числив „раз” і посипалися чотири сильні удари. Таких команд я чув шістнадцять. Я почув, що шкіра на моїй нижній частині тіла трісла й почалася литися кров. Мене прикрили мокрим рядном, забрали від орендарки Пільцерової. Дальших буків я вже не відчував, бо зомлів. По сотні буків ме-

не привели до притомності, прикрили другим рядном і знову били. Я швидко втратив пам'ять. Тіло моє сікли на дрібні кусочки. Я болю вже не відчував, ні страшного вогню, що обпалював задню частину мого тіла. Нарешті мене знову привели до пам'яті, вивели на двір і поклали на траву" [8: 40-41].

У селі Терпилівка, нині Підволочиського району, під час пацифікації було скатовано 60 чоловік. Серед них – Олекса Фурик (дяк і диригент церковного хору), Іван Співак (крамар місцевого кооперативу), Ілярій Матковський (член управи читальні „Просвіти”), Михайло Тавридзький (голова „Лугу”), Андрій Заяць (учень 7 класу Тернопільської української гімназії). Польські поліцаї кожному давали по 150 буків, а 6 із них отримали по 300 буків. Екзекуція тривала в stodолі Степана Білика, з якої струмками текла кров невинних жертв. Списки свідомих українців села карателям подав місцевий житель польський шовініст Юзеф Ткач [9: 108].

Польська поліція масово арештовувала керівників та членів правлінь українських товариств і кооперативних управ, активних громадсько-політичних діячів сіл, міст, повітів. Всього на території Східної Галичини за даними Міністерства внутрішніх справ Польщі було заарештовано 1739 осіб, з них – 1143 віддано до суду. Але характерним для методу колективної відповідальності, застосовуваним польськими властями в ході пацифікації був такий показник – довести співучасть у протестаційній кампанії вдалося лише щодо 58 осіб [10: 20]. У Тернополі польські жандарми арештували директора друкарні, члена старшини українського спортивного товариства „Сокол-Батько” Олексу Солевича, банківського службовця, начальника „Сокола” Остапа Сіяка, якого 22 вересня 1930 року, підозрюючи у приналежності до УВО, перевели до слідчої в'язниці [11: 4]. Характеризуючи польську репресивну акцію на Тернопільщині, газета „Діло” в ті тривожні дні писала: „Поліційні й військові арешти в Тернополі переповнені, так само і тернопільська слідча тюрма. В'язням у тюрмі роблять всякі можливі перепони. Начальник в'язниці Шпунар не допускає харчів до в'язнів, що їх доставляє горожанський комітет. Дня 24 ц.м. судовий возний на брамі до окружного суду відтрутив Марію Кунькову з Чернилова Руського, жінку був. посла Антона Кунька, котра принесла харчі до свого чоловіка і її в додатку заарештував постерунковий та відправив до поліційного комісаріату, де її придержали довгий час” [12: 6].

Лише до в'язниці в місті Бережани слідча поліція привела і привезла 450 важко побитих та закрявлених людей. В місті Підгайці арештованих вели по одному до підвалу, де їх чекало до 20 поліцаїв, озброєних гвинтівками і киями. Під ударами жертви падали і втрачали свідомість, після чого їх відливали водою і знову били. Побитих примушували їсти землю, питаючи чия це земля. Активних учасників національно-визвольного руху засуджували на різні строки тюремного ув'язнення.

Тільки у вересні 1930 року в Західній Україні відбулося 28 масових судових процесів, спрямованих проти українських патріотів. Їх звинувачували у приналежності до УВО-ОУН, в участі у страйках, здійсненні терористичних актів. Подібні судові розправи не припинялися наступного року. На початку березня 1931 року в м. Бережанах відбувся суд над Іваном Розп'ятовським та дев'ятьма його товаришами, арештованими під час пацифікації нібито за підпал скирт на фільварках у селах Козівка та Криве. Викривальну статтю про цей процес та антиукраїнську політику польських колонізаторів на Тернопільщині вмістила англійська газета „Манчестер Гардіан” [13: 180, 181].

Свою лють та ненависть польські пацифікатори спрямовували в першу чергу проти української інтелігенції. У Новому Селі Збаразького повіту вони страшенно побили юристів Данила Сеника, Льва Голінатого, інженера Андрія Турянського. Ледве живу відвезли до „Народної лікарниці” у Львові вчительку, письменницю, кооперативну та громадську діячку із села Денисів Іванну Блажкевич. Вона тривалий час лікувалася, а потім ходила, спираючись на палицю. Жертвами пацифікації в с. Кошляки Збаразького повіту стали місцеві учителі Шевчук Адольф та Камінський Григорій, які померли від жорстоких побоїв. Важка доля спіткала пароха села Богатківці Підгаєцького повіту о. Є. Мандзія, якого пацифікатори ледве не позбавили життя. Варварських катувань зазнав священик із села Зарваниця на Підгаєччині Василь Головінський. В одному із листів розповідається, що йому польські кати „...відрахували 200 буків. Кров'ю плює. Чистий труп” [14: арк. 6; 113, 114, 118, 119].

В ході сумнозвісної польської пацифікації особливо жорстоко знищувались пам'ятки української історії та культури. У ніч на 30 вересня 1930 року польські карателі за допомогою динаміту висадили в повітря пам'ятник Українським Січовим Стрільцям в містечку Микулинці. Повністю було знищено пам'ятник Тарасу Шевченку в селі Шили на Збаражчині. А в селі Лазівка того ж повіту пам'ятник геніальному Кобзареві пацифікатори знищили руками місцевих селян, заставивши їх зробити це жорстокими побоями. Лозівських селян, змушували говорити образливі слова про Тараса Шевченка та Україну. Справжнім середньовічним варварством стало спалення книг шкільної бібліотеки села Купчинці нині Козівського району [15: 30; 116, 118, 119].

Однією з жорстоких антиукраїнських акцій під час пацифікації стала ліквідація у відповідності з наказом польського міністра Славоміра Червінського від 26 вересня 1930 року тернопільської державної гімназії з українською мовою навчання [16: 61-64], яка проіснувала 32 роки як важливий осередок національної освіти та культури. Цей захід санаційних правлячих кіл Польщі був спрямований на придушення українського суспільно-культурного життя не тільки Тернополя, а й усієї округи. 470 українських гімназистів опинилися на „вулиці”, без роботи залишилося майже 20 досвідчених українських педагогів. А замість закритої тернопільської української гімназії було створено польську державну гімназію для дівчат. Таким чином, в Тернополі діяло 4, а на терені Тернопільського воєводства 17 польських державних середніх шкіл. 800-тисячне українське населення Тернопілля не мало ні одної середньої державної школи з українською мовою навчання [17: 471-472].

В цілому сумнозвісна пацифікація причинила багато лиха українському населенню Тернопільщини, як й інших східногалицьких воєводств. Міністр внутрішніх справ Польщі на засіданні сейму змушений був визнати досить численні побиття населення в ході пацифікації, які, нібито, не набрали масового характеру, що звичайно, не відповідало дійсності. Вся ця операція на думку депутата сейму від Тернопільщини С. Барана, мала на меті „знищення нашої екзистенції, знищення наших економічних і культурних інституцій і товариств, нашого доробку”. Наперекір бажанням польських властей правда про неї блискавично рознеслася по всьому світі. Цьому в чималій мірі сприяв владика Іван Бучко, який „по гарячих слідах” відвідав спаціфіковані села з канонічною візитацією. Він побував у хатах потерпілих людей, зібрав необхідні дані, зробив фотографії. Ці матеріали незабаром опинилися в руках папи римського, появилися на сторінках закордонної преси і сильно підірвали репутацію польської держави, викликавши велике обурення її керівництва [18: арк. 5-6; 35-37].

Зі скаргою на жорстокі катування пацифікаторів до Ліги Націй звернувся посол польського сейму від Підгаєччини, член українського парламентського клубу, доктор Олександр Яворський. Він відзначив, що був тяжко побитий поліцією тільки за свої політичні переконання і за приналежність до українського народу. Автор листа вимагав від Ліги Націй здійснити такі заходи, які б в майбутньому виключали нехтування правами польських громадян української національності та забезпечили відшкодування нанесених йому матеріальних й моральних збитків [19: арк. 1-3].

У жовтні і грудні 1930 року українські робітники і фермери Канади, США та Аргентини організували мітинги протесту проти кривавих злочинів польських властей, зібрали гроші для допомоги потерпілим від терору. Впливова англійська газета „Манчестер Гардіан” відзначила, що Західна Україна „перетворилася в країну відчаю і спустошення”. Газета зверталася до Ліги Націй з закликом звернути увагу Польщі на необхідність виконувати свої зобов'язання щодо національних меншин. Якщо європейські політики та особливо англійські парламентарії засудили польських карателів, то Комітет Ліги Націй звинуватив українців у провокуванні репресій.

„Жодна інша справа не підірвала так сильно в opinіо міжнародного світу морального кредиту Версальської Польщі, як пацифікація. І в жодній іншій акції, веденій на закордонному терені після катастрофи визвольних змагань, українська політика не виявила стільки активності і не придбала так багато приятелів, як власне з приводу пацифікації”, – відзначила тогочасна громадсько-політична та парламентська діячка Західної України, уродженка м. Зборова М. Рудницька в одній із своїх статей [20: 356].

Пацифікація, незважаючи на деякий спад хвилі революційно-визвольної боротьби, не досягла поставленої польськими окупантами мети залякати, пригнобити українське населення, позбавити його будь-яких надій на кращу долю. Далі палали скирти на панських ланах, горіли фільварки, двори колоністів, українські патріоти в боротьбі проти окупантів почали застосовувати зброю.

Отже, наслідки пацифікації були протилежні тим, на які розраховував польський уряд. Криваві погроми не „привели до покори” неспокійні міста і села, а навпаки ще біле посирили ненависть українського населення до гнобителів, сприяли дальшій консолідації та активізації національно-патріотичних сил краю.

Сьогодні ці події повинні одержати об'єктивну оцінку в розвитку україно-польських відносин на сучасному етапі, як відносин між двома незалежними державами Європи. Історичний досвід польсько-українських взаємин, в тому числі й негативний, важливо добре знати, щоб винести із нього відповідні уроки, практично-політичні висновки. Треба зробити все для того, щоб ворожнеча між двома сусідами народами назавжди залишилася в минулому, а міцніюча дружба і всестороннє взаємовигідне співробітництво стало б нормою їх співжиття.

Список використаних джерел

1. Швагуляк М. „Пацифікація”: польська репресивна акція у Галичині 1930 р. і українська суспільність. – Львів, 1993. – С. 13-14.
2. Шляхами Золотого Поділля. II Том. Регіональний збірник Тернопільщини. – Філадельфія, Па, 1970. – С. 113, 115.
3. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 6. – Оп. 2. – Спр. 139. – Арк. 68, 69.
4. Збаражчина. Збірник статей, матеріалів і споминів. Том перший. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1980. – С. 659-660.
5. На вічну ганьбу Польщі – твердині варварства в Європі. Третє незмінне видання. – Нью-Йорк: Говерля, 1978. – С. 11.
6. Події в Бережанах // Діло. – 1930. – 26 вересня; Бережанщина в спогадах емігрантів. – Тернопіль: Книжково-журнальне видавництво „Тернопіль”, 1993. – С. 178-179.
7. Шляхами Золотого Поділля. II Том. Регіональний збірник Тернопільщини. – Філадельфія, Па, 1970. – С. 117, 119.
8. Підволочиська земля в спогадах емігрантів. – Тернопіль: Книжково-журнальне видавництво „Тернопіль”, 1993. – С. 40-41.
9. Із спогадів уже покійного жителя с. Терпилівка Підволочиського району Олексі Білика, записаних Р. Матейком в 1992 р.; Підволочиська земля в спогадах емігрантів. – Тернопіль: Книжково-журнальне видавництво „Тернопіль”, 1993. – С. 108.
10. Швагуляк М. „Пацифікація”: польська репресивна акція у Галичині 1930 р. і українська суспільність – Львів, 1993. – С. 20.
11. Арештування в Тернопільщині // Діло. – 1930. – 24 вересня.
12. Карні експедиції й арештування в Тернопільщині // Діло. – 1930. – 27 вересня.
13. Бережанщина в спогадах емігрантів. – Тернопіль: Книжково-журнальне видавництво „Тернопіль”, 1993. – С. 180, 181.
14. Державний архів Львівської області. – Ф.1. – Оп.51. – Спр.247. – Арк.6; Шляхами Золотого Поділля. II Том. Регіональний збірник Тернопільщини. – Філадельфія, Па, 1970. – С. 113, 114, 118, 119.
15. На вічну ганьбу Польщі – твердині варварства в Європі. Третє незмінне видання. – Нью-Йорк: Говерля, 1978. – С. 30; Шляхами Золотого Поділля. II Том. Регіональний збірник Тернопільщини. – Філадельфія, Па, 1970. – С. 116, 118, 119.
16. Габлевич Богдан. Ліквідація гімназії. В кн.: Ювілейна книга української гімназії в Тернополі 1898-1998. До сторіччя заснування. За редакцією Степана Яреми. – Тернопіль – Львів, 1998. С. 61-64.
17. М. Рудницька. Промова на засіданні бюджетної комісії Сейму про ліквідацію тернопільської, дрогобильської та рогатинської гімназій...14 січня 1931 р. В кн.: Мілена Рудницька. Статті. Листи. Документи. – Львів, 1998. – С. 471-472.
18. Державний архів Львівської області. – Ф.1. – Оп.51. – Спр.247. – Арк. 5-6, 6 зв.; На вічну ганьбу Польщі – твердині варварства в Європі. Третє незмінне видання. – Нью-Йорк: Говерля, 1978. – С. 35-37.
19. Державний архів Тернопільської області. – Ф.231. – Оп.1. – Спр.1629. – Арк. 1-3.
20. М. Рудницька. Двадцятип'ятиріччя пацифікації. В кн.: Мілена Рудницька. Статті. Листи. Документи. – Львів, 1998. – С. 356.

Bogdan LANOVYK, Roman MATEIKO, Natalia SOVINSKA

PASIFICISM OF 1930 IN TERNOPIL REGION AS A MANIFESTATION OF ANTI-UKRAINIAN POLICY OF THE POLISH AUTHORTIES

The development of Polish and Ukrainian relationships in the 30-th of the 20th century is characterized by difficult and tragic problems of Ternopil region. Polish government has committed the whole system of terrible actions in answer of the national conscience uprising of western Ukrainian people, the growing of their uprisings for liberty. The history is obliged to estimate them to develop reciprocal profitable relationships between two countries-neighbors.

СТАВЛЕННЯ ДЕРЖАВИ ДО РОСІЙСЬКОЇ ГРОМАДИ У МІЖВОЄННІЙ ПОЛЬЩІ

*У праці розглядаються процеси соціального та громадянського становлення
російської громади в Польщі (1919–1939 рр.)*

Після краху двох імперій у Європі утворювались нові держави. Актуальною стала проблема захисту прав народів, які опинилися внаслідок пересування кордонів у „чужих” за етнічною домінацією країнах. У Версалі було прийнято „Конвенцію прав національних меншин” (28.06.1919). Польська делегація на цій конференції була проти принципу виділення національних меншин із загальнодержавного цілого, вимагаючи визнання національної єдності Польщі і злиття всіх етнічних груп в одну націю, як це було у країнах західної демократії. Цей протест не був прийнятий. Однак, конференція визнала, що для збереження стабільності поляки мають право проводити політику національного єднання і навіть асиміляції національних меншин за умов, що ця політика не буде порушувати Конвенцію прав національних меншин. Тому українським історикам, які сьогодні пишуть про пацифікацію українського населення, треба хоча б згадувати, хто відкрив семафор для цього.

Щодо росіян, то на початках їх взагалі ігнорували. Навіть мови не було про надання їм якогось офіційного статусу в Польщі. Згодом з'являються статистичні дані, що в країні налічується 56 тисяч росіян. Ці дані вже було непросто ігнорувати. Влада вдається до вивертів. Із доповіді генерала Сікорського з'ясовується, що до цього числа були зараховані і українці, малороси та русини. Таке ставлення властей викликало зворотній ефект, росіяни організували свій неофіційний перепис. У результаті в інформаторі, який розповсюджувався на конгресі національних меншин в Женеві, повідомлялось, що росіян в країні знаходиться вже 268 тисяч. Зі зміною політики в кінці 20-х років до цієї кількості офіційні власті почали зараховувати і „руських” Східної Галичини. Це були представники „москвофілів”, які пережили зміни державних кордонів, але не змінили своїх антиукраїнських позицій. Але якщо за часів Австро-Угорщини це переслідувалось, то польські власті почали заохочувати таку спрямованість їх діяльності.

Друга Річ Посполита рухалась в європейській історії за своїм власним графіком. У результаті цього, за 15 років, починаючи від 1919 р., Ліга Націй у Женеві та Міжнародний суд у Гаазі розглянули 155 скарг на Польщу за невиконання нею прав нацменшин [1: 47]. Нарешті, нотою від 13 вересня 1934 р. Польща відмовилась від будь-якої подальшої співпраці з міжнародними організаціями у питаннях прав меншин.

Росіяни в міжвоєнній Польщі. Тема майже не відома ані польській, ані російській історіографії [2]. У причинах цього становища намагався розібратися В. Станіславський [3]. Польський історик уже в назві своєї праці розводить за статусом дві групи росіян у тогочасній Польщі: еміграція та національна меншість. У такій послідовності він і аналізує стан досліджень цієї тематики. Відзначаючи, що російська еміграція вивчена у західноєвропейських країнах, Чехословаччині та на Балканах [4], В. Станіславський зазначає, що польські історики у книгах з історії країни, лише торкалися цієї проблематики. Навіть у роботах, які вважаються академічними, – росіянам присвячено декілька рядків, у кращому випадку – декілька сторінок [5]. Зацікавлення росіянами в II Речіпосполитій здебільшого обмежувалось подіями польсько-більшовицької війни 1920 року. Цей період висвітлений у роботах А. Юзвенко [6] та З. Карпуся.

Вивчивши літературу предмету В. Станіславський задається питаннями: „Чи дійсно в міжвоєнній Польщі, яка знаходилась у першій сімці країн, де перебувало найбільше біженців, у житті російської еміграції протягом двадцяти років не помічено жодних явищ, які були б достойні уваги історика? А якщо так – а відразу треба визнати, що життя „білих росіян” в Польщі було далеке від динаміки не тільки берлінської чи паризької колоній, а також празької та белградської – то чому? Невже ці питання не викликали зацікавлення? Припускаю, що найістотні-

шу роль щодо стану досліджень відіграли у ПНР цензурні обмеження. А чи тільки „запис” на дослідження російської еміграції спричинився до такого стану речей? Чому історики, такі відважні у спробах порушити багато цензурних табу, цю проблематику залишили у спокої? Чому навіть не спробували це зробити історики-емігранти? Одним з основних обмежень може бути (і є) незадовільний стан джерельної бази” [3:25]. Відразу хочу заперечити твердженню польського історика – незадовільним є стан вивчення джерел, а не самої бази матеріалів. Це переконання сформувалося після декількох років роботи в архівах України, Білорусії та Польщі.

Окрім В. Станіславського, тему росіян в Польщі, а саме – взаємостосунків „білої” російської еміграції з українцями та козаками в Польщі розглядав Я. Замойським [7]. Ставлення держави до православної церкви у міжвоєнний період досліджувала М. Папежинська-Турек [8]. Життя росіян у Поліському воєводстві цікавить дослідницю з Бреста В. Швайко [9]. Але жоден з цих авторів не взяв на себе обов'язок цілісного дослідження теми.

Переломним моментом у вивченні життя російської громади в Польщі, можна сподіватися, стала організація конференції в Торунському університеті й видання її матеріалів у книзі „Російська еміграція. Долі та ідеї” [10]. Так сталося, що стрижневою статтею збірника стало моє дослідження [10:195-244].

Після війни з радянською Росією 1919-1920 рр. до Польщі за Ризьким мирним договором відійшло 200 тис. кв. км. На цій території проживало 7 млн. населення, з яких 95 % не були поляками. Хоча Ю. Пілсудський порушив угоду Версальської мирної конференції, яка після I світової війни визначила східний кордон по лінії Керзона, Захід не відреагував на нові придбання поляків, вважаючи, що хай краще тут хазяйнують поляки, ніж радянська Росія.

Внаслідок цього молода держава опинилась в ситуації, коли третина її населення не були поляками. Русинів (за самовизначенням) було – 1,2 млн., білорусів – близько 1 млн. (поляки, за концепцією Р. Дмовського, вважали їх „неісторичним народом”, який не мав „національного самопочуття”), українців – більше 700 тисяч (більшість з них була з петлюрівського табору), росіян – близько 140 тисяч, а жиди становили 10 % всього населення країни. Це за статистичними даними 1931 року, коли демографічна ситуація в Польщі суттєво відрізнялась від стану на початок 20-х років. А двадцять років відрізнялися потужними міграційними процесами, коли важко було проводити будь-які підрахунки. Тим більше, що перед країною стояли нагальні потреби.

У перших працях польських вчених і політиків, присвячених питанням національних меншин, головна увага приділялась українцям/русинам, жидам і німцям. Білоруси і литовці були на другому плані, а росіяни і чехи проходили під рубрикою „інші” народи. Так ось у праці Е. Малішевського згідно „військового списку” наводиться кількість 23.931, яку серед полонених та інтернованих склали особи „непольської національності, найвірогідніше в значній мірі росіяни” [11:17]. І далі цей автор наводить дані про розселення росіян по території країни. „На Волині живе 10.084, тобто 0,7%, найбільше в рівненському повіті – 4.213; у віленській окрузі – 7.224, з яких в самому Вільно 4.092; на Поліссі 4.294, і нарешті у Варшаві 2.359 або 0,25%” [11:17]. Якщо скласти ці дані то вийде цифра 23.961 особа, тобто майже відповідна кількості (23.931) „полонених та інтернованих непольської національності”, про яких говорить Малішевський. Якщо це ті самі люди, то чому така невизначеність у статусі?

Росіян, що опинилися в Польщі, можна поділити на декілька категорій. Перш за все це ті, що постійно проживали на її території, ще до появи нових кордонів. Другою були військовополонені російської армії, які знаходились в німецьких таборах інтернованих під час війни, а після її закінчення не повернулися в Росію. Третю групу склали емігранти, що втекли від революції. До четвертої групи можна зарахувати біженців з Радянської Росії, а з 1922 р. – СРСР. Окремо варто звернути увагу на нечисленну, але важливу за своїм впливом групу росіянок, дружин польських офіцерів, що колись служили в царській армії.

Росіяни хоча й отримали згодом статус нацменшини, а на початках польської незалежності навіть мали по одному депутату в обох палатах сейму, не мали повних юридичних прав. Їх, за винятком старовірів Сувалок і Вільна, не вважали корінними мешканцями Польщі. Офіційна влада розглядала їх як „привезених з Росії окупантів”, або ж як переміщених осіб (цей термін почав вживатися пізніше). І в середині 30-х років після офіційного визнання національною меншиною їх ще продовжували трактувати як „залишки після загарбників” [12].

А почались такого роду правові тертя ще з Додаткового протоколу до польсько-радянської Угоди про репатріацію від 24 лютого 1921 р., де спеціальна стаття була присвячена тлумаченню статусу осіб, „які в період царського режиму виключно на підставі своєї офіційної посади (військовослужбовці, цивільні та військові чиновники) проживали на території Польської Республіки” [13:265]. Вони ні в якому разі не могли вважатися біженцями.

Мирний договір між Росією та Україною, з одного боку, і Польщею – з другого, був підписаний 18 березня 1921 р. Цей документ підтверджував стан миру і окреслював кордони між Польщею, з одного боку, та Білорусією та Україною з іншого боку. Крім політичних домовленостей трактат гарантував право розвитку культури, мови та віросповідання польській національній меншості в Росії, Білорусії, Україні, і, відповідно, російській, білоруській, українській в Польщі. Обидві сторони, що домовлялися, висловили готовність оголошення повної амністії громадянам іншої сторони за політичні злочини, які вони здійснили до моменту підписання трактату.

Складовою частиною договору стала „Угода про репатріацію”, що була підписана дещо раніше – 24 лютого 1921 р. Угода приймалася на виконання статті VII Договору про прелімінарні умови миру від 12 жовтня 1920 р., що й було записано у її заключній статті. Підкреслювалось, що угода не підлягає ратифікації і набирає чинності з моменту її підписання. Сторони зобов'язувались негайно після підписання цієї угоди приступити до якомога швидкої репатріації людей. До цієї категорії осіб належали заручники, цивільні полонені, інтерновані, військовополонені, біженці та емігранти. У статті II „Загальних положень” давалось роз'яснення, хто саме розумівся під цими групами репатріантів [13: 252-253].

Уже весною 1921 р. почали роботу Мішані Комісії зі справ репатріації і встановлення кордонів. Перша зібралась на своє засідання 28 квітня, а друга – 2 травня [14]. Правове поле і статус комісій були затверджені угодою про репатріацію. Вони створювались для нагляду і сприянню виконання угоди, прискорення репатріації і сприяння її організації, а також для захисту інтересів репатріантів [13:256]. Останні відправлялись на батьківщину згідно ешелонних списків, в яких містилася інформація про кожну особу. Ця інформація складалася з 10 пунктів для кожної категорії репатріантів окремо. Списки осіб засвідчувались представниками другої сторони Мішаної Комісії, що прирівнювалось до накладання візи. Першими транспортами мали відправлятися біженці та емігранти, а пізніше – військовополонені. Договірні сторони зобов'язувались доставляти до передаточних пунктів щотижня не менше 4 тис. чоловік.

Договір про репатріацію юридично закріпив процес, який фактично розпочався відразу після підписання брестської угоди. „Вважається, що всього до моменту підписання договору в Польщу повернулось майже півмільйона осіб, в тому числі за перше півріччя з моменту отримання незалежності – біля 100 тис. чоловік” [15:414].

Цікавим було трактування як польськими, так і радянськими дипломатами права оптації під час проведення репатріації. Повернення на батьківщину не залежало від здійснення або нездійснення репатріантами їх права вибору громадянства [13:265]. Право оптації є у міжнародних стосунках лакмусовим папірцем демократичності державних засад сторін, що домовляються. Чи були такими Польща та радянські Росія в купі з Україною?

Разом з поляками намагалися виїхати з радянських республік росіяни, українці, білоруси, жиди, які не мали на це підстав згідно з підписаними угодами, але за будь-що хотіли вирватися на Захід. Це важко було зробити легальним шляхом, бо репатріація відбувалась, як вже зазначалося, за іменними списками. Залишався нелегальний шлях, який ставав все небезпечнішим, бо у встановленні нормального регульованого кордону були зацікавлені обидві сторони – польська та радянська.

Для спеціальних служб обох держав репатріація стала поштовхом структурної організації та школою професійного гарту [16]. Львівські військові контррозвідники занепокоєні ситуацією на південно-східній ділянці кордону склали аналітичну записку, де серед іншого вказали, що 90% прибульців зі сходу припадає на жидів і тільки 10% на поляків, росіян, українців. У свою чергу 10% від цієї частки складають українці-галичани, які поверталися додому з частин Червоної Армії [17: 1-5].

На червень 1921 року припала найчисельніша міграція в Польщу нелегалів зі сходу, які не мали жодних підстав на отримання польського громадянства.

Міністерство внутрішніх справ Польщі 8 червня 1921 р. розповсюдило до відома воєвод, генеральному делегату уряду в Малопольщі і комісару Варшави циркуляр № 6 про положення перетину кордону з Росією і вимоги до емігрантів з Росії та осіб, що прибули звідти після 12 жовтня 1920 р. До місцевостей заборонених для поселення емігрантів належали всі без винятку прикордонні повіти, в тому числі плебісцитний верхньошльонський, повіти колишньої Віленської губернії, всі повіти Львівського, Тернопільського, Станіславського воєводств, усі воєводські міста. Але повітові старости Тернопільського воєводства у 1921 р. скеровували біженців на поселення в прикордонні з Чехословаччиною гірські повіти Львівського і Краківського воєводств. Старости з Ясла, Кросна та інших місцевостей повідомляли своїх подільських колег не тільки про порушення існуючого наказу МВС, але й нагадували, що емігранти з Росії небажані в лемківських повітах з традиційно сильною русофільською орієнтацією [18: 34].

Правом в'їзду в Польщу користувалися тільки репатріанти. Особи, що підпадали під цю категорію повинні були мати репатріаційні документи, які видавалися польською делегацією у Москві або її периферійних делегатурах [19]. Окрім цієї категорії, виділялися особи, що мали право на політичний притулок в Польщі. Це були особи незалежно від їх державної та національної приналежності, які переслідувались за політичні злочини. При в'їзді в Польщу вони отримували „захист від загрози свобод або особистій безпеці на підставах положення про політичний притулок”. До цієї категорії належали особи, що могли довести або більш-менш вірогідно засвідчити, що піддавались переслідуванням за політичними мотивами, або що їм загрожує небезпека втрати свободи або життя. Наприклад, політичні в'язні-втікачі, особи, яких переслідували органи радянської влади за їх приналежність до політичних партій.

Усі особи, що втікали з Росії з економічних причин, за сімейними обставинами, або майновими, навіть якщо вони в такий спосіб рятували своє майно, зрештою ті, що втікали з переляку перед можливою загрозою, яка виходила з загальної ситуації, але без реальної загрози, – на них права політичного притулку в Польщі не розповсюджувались.

19 серпня 1921 р. до будинку Міністерства внутрішніх справ у Варшаві поспішали кореспонденти газет. Міністр Рачкевич влаштував прес-конференцію з проблем регулювання припливу біженців з Радянської Росії. З доповіддю виступив директор департаменту Урбанович. До уваги присутніх була доведена інформація про ефективність вжитих заходів щодо опанування міграційною ситуацією в країні.

Перша незначна хвиля біженців з Росії спостерігалась у 1919 році та регулювати її було складно з відомих внутрішньо- і зовнішньополітичних причин. Нова хвиля мігрантів нахлинула після підписання Ризького договору. Міністерство видало відомий циркуляр щодо тих, хто прибув до країни після 12 жовтня 1920 року. Результати його виконання були незначними: по всій країні зареєструвалося тільки 20 тисяч біженців з Росії, в тому числі 7 тисяч польських репатріантів. Кампанія реєстрації закінчилася до 1 липня, коли був закритий польсько-радянський кордон. Подальший перетин кордону дозволявся тільки польським репатріантам за спеціальними документами, всі інші, хто не мав таких документів, підлягали безумовній депортації з країни. Це поширювалось і на тих біженців, які добровільно не зареєструвались на протязі від 12 жовтня 1920 до 1 липня 1921 року.

Таким чином серпнева прес-конференція міністра Рачкевича стала першим публічним звітом спроможності його відомства виконувати не тільки функції охоронця правопорядку в країні, але й служби, яка взяла на себе частину функцій, пов'язаних з питаннями зовнішньої політики.

Після підписання договору у Ризі постала поважна проблема вирішення долі учасників антирадянських військових формувань, що воювали на боці Польщі. Тут варто хоча б коротко згадати історію російських військових підрозділів у Польщі. Наприкінці 1918 на початку 1919 років у країні було 1050 російських військових, серед яких декілька десятків офіцерів. Більшість з них прагнули продовжити боротьбу проти більшовиків.

Після Ризького договору виникла проблема, яку польська дипломатія і, взагалі, влада вирішила не кращим чином. По суті, Польща зрадила своїх російських союзників у війні проти більшовиків. У жовтні 1921 р. польська влада під тиском Москви прийняла рішення про висилку з країни керівників „Народного союзу захисту батьківщини і свободи”. Досвідчений конспіратор Савінков зник, а у Варшаві залишився тільки комітет Союзу на чолі з Є. Шевченком і

представник ЦК Д. Філософов [20]. З країни були депортовані брат Савінкова, полковник Гнелорібов, Диктоф-Диренталь, Рудін, Уляницький, Мягков. Їх доставили до чеського кордону 28 жовтня 1921 р. і цей день став останнім в історії Російського політичного комітету в Польщі. Та залишились військові.

Серед майже 7 тисяч російських офіцерів, що воювали на стороні поляків, загинуло 1-1,5 тисячі, невелика кількість потрапила в полон, а до 70% вимушені були залишити країну. З Польщі емігрувало майже 4 тисячі російських офіцерів. Тільки невелика їх кількість отримала посади в польській армії. Радянська сторона наполягала на виселенні з Польщі росіян, що брали участь у антибільшовицькій війні. Тільки в армії генерала Балаховича їх було 12 тисяч. Сам генерал, на вимогу радянської сторони, потрапив до списку вигнанців з Польщі разом з Б. Савінковим і С. Петлюрою. Колізією було те, що на відміну від двох останніх, С. Булак-Балахович уже був на той час громадянином Польщі. Нонсенс полягав в тому, що на видаленні генерала з території країни наполягав заступник міністра закордонних справ Польщі Ян Дембський, якій вів переговори на цю тему з радянським послом Львом Караханом. Тільки звернення генерала Балаховича через газети до широкої громадськості зірвало ці плани. Ще раніше Ян Дембський на переговорах в Ризі пропонував передати Балаховича та Петлюру радянській стороні за умови, що їм буде гарантована амністія. Що це, наївність польського дипломата чи свідоме поведінка щодо союзників Польщі? Цим питанням майже через сто років задаємося не тільки ми, шукали відповідь на це й сучасники подій. Відповідь тоді дав Народно-національний союз (Związek Ludowo-Narodowy): „Польща зрадила російських патріотів” [21]. Це був перший факт в низці дій офіційних польських властей проти національних меншин країни, які згодом загострили не тільки внутрішню ситуацію, але й події навколо Польщі.

Табори інтернованих були остаточно ліквідовані в серпні 1924 р. Саме цю дату можна вважати контрольною для визначення статусу росіян в Польщі. Вони перестали бути тими, ким насправді ніколи й не були – інтернованими. Цей статус передбачав, що вони є або військовими воюючої держави, що вступили на територію нейтральної держави, або ж громадянами ворожої держави, що проживали на території воюючої держави, яких утримували до закінчення війни. В першому випадку Польща не була нейтральною державою, а в другому – росіяни не були громадянами Радянської Росії, з якою воювала Польща.

Аналіз мотивів, які змушували людей переходити західний кордон Радянської Росії, дозволив військовим контррозвідникам польського генштабу зробити висновок, що тільки незначна частина з величезної маси емігрантів суть утікачами з радянського раю. Вони відразу після затримання і проведення допиту зверталися з проханням до місцевих властей видати їм дозвіл на проживання в країні або отримати закордонні паспорти. Директор департаменту громадської безпеки Урбанович 1 квітня 1922 р. дозволив воєводам Тарнополя і Новогрудка видавати старостам свідоцтва на право політичного притулку в країні втікачам з Росії [22: 7]. У випадку, коли староста вважав достатніми підстави для видачі „азилу”, він видавав спеціальні посвідчення червоного кольору з фотографією та скеровував емігранта на місце проживання вглиб Польщі. Одночасно староста повідомляв про це тамтешні власті.

Справа отримання політичного притулку була доволі складною. Наприклад, за другий квартал 1927 р. власті в Тарнополі надали право політичного притулку лише двом іноземцям, з них одному росіянину (Микола Моніхін з Москви). До кінця року ще 9 чоловік отримали документи, серед них один був росіянином (Василь Морозов з Петрограда). В наступному році 13 чоловік. А за весь 1929 р. і перше півріччя 1930 р. тернопільський воєвода вже не видав жодного відповідного документа [23: 1-25].

Із хвилею перших сталінських репресій у 30-х роках пов'язане збільшення нелегальних переходів радянських кордонів. Дипломатичні представництва Польщі у сусідніх з СРСР державах повідомляли про втікачів з радянських територій.

Міністерство внутрішніх справ готувало для воєвод і ряду центральних міністерств щоквартальні звіти про життя національних меншин у Польщі. В одному з листів були розіслані тези політики стосовно національних меншин. Щодо росіян пропонувалось енергійно перешкоджати їх намаганням зберегти вплив на білорусів і українців з колишніх російських земель, належало побороти гегемонію російської ієрархії в православній церкві в Польщі, не визнавати жодних прав російської мови і перешкоджати її використанню непольським населенням схід-

них воєводств як мови спілкування в адміністративних органах. Освітні потреби росіяни, за винятком старовірів Вільна, могли задовольняти тільки організацією приватних шкіл. Натомість держава мала відкрити публічні загальні школи в місцях проживання старовірів [24: 14].

Ця політика з часом зазнавала тільки незначних коректив. Так, головним завданням відділу нацменшин МВС на 1932 р. визначався нагляд за всіма проявами політичного і суспільного життя меншин і колоній емігрантів. Такими в країні були представники російської, української (наддніпрянської), словацької та грузинської еміграцій. Вся інформація щодо них, яка надавалась у відділ відповідними службами воєводств, мала бути всебічною. Тільки такий підхід до формування інформаційних матеріалів, а також охоплення ними всіх без винятку гілок життя даної меншини, міг дати цілісний образ її життя. Інформація, що надходила до Варшави, була трьох типів: біжучі повідомлення, спеціальні та місячні звіти [25: 11].

Основи державної політики щодо національних меншин розроблялися у дискусіях різних політичних сил країни [26]. Ще у 1922 р. Тадеуш Голувко запропонував своє бачення вирішення цієї складної задачі [27]. На його думку, головним завданням як раз і було вирвати з під впливу Росії білоруське і русофільське українське населення східних земель Польщі. „Можемо це вчинити тільки тоді, коли допоможемо і полегшимо українським та білоруським патріотам з нинішньої темної, переважно національно несвідомої маси православного населення на кресах, сформувати свідомі український і білоруський народи. Іншими словами ми не тільки не повинні стримувати, а навпаки підтримувати національні українські та білоруські рухи на наших східних кресах. А тоді ці національно свідомі народи, що будуть мати в кордонах Речипосполитої цілковиту можливість вільного розвитку, перестануть тяжіти до Росії. Навіть більше того, тоді східні креси можуть стати фортецею незалежницького українського та білоруського рухів, скерованих проти Росії, яка гнобить Україну й Білорусь” [27:36].

Поляки навіть після відсічі реальної більшовицької експансії, озиралися і панічно боялися відродження російської імперії. Дійсно у 1922 році носії монархічної ідеї були ще чисельними і намагалися в умовах еміграції зберегти свій військовий потенціал для реваншу. Але як не дивно, для його підриву об'єдналися зусилля двох ворогуючих між собою держав: незалежної Польщі та більшовицької Росії. Росіяни в Польщі були потенційно ворожим елементом, тому офіційні власті якщо не мали підстав для відвертого переслідування, то намагалися гальмувати розвиток суспільно-політичного життя росіян в країні.

Тільки через п'ять років з'явилися спроби створення громадсько-політичної організації росіян в Польщі. Початок їх активізації, що зафіксовано у звітах МВС, припадає на квітень-серпень 1926 р. Як відмічали спецслужби, росіяни ще донедавна абсолютно пасивно ставилися до проблем організації у своєму середовищі самостійної політичної діяльності. З весни 1926 р. вони почали висувати вимоги визнання їх національною меншістю і в зв'язку з цим формулювати вимоги до уряду щодо початкової і середньої освіти для російських дітей, статусу російської мови у громадському житті нарівні з іншими слов'янськими мовами держави (мались на увазі білоруська і українська). Основні зусилля в організації політичного життя росіян докладав посол Микола Серебрянников, голова і творець Російського Народного Об'єднання (Р.Н.О.). Ця організація почала діяти від квітня 1926 р., мала характер загальнонаціональний, в статуті не було відображено програми жодної партії. Метою Р.Н.О. була охорона прав і інтересів росіян в Польщі у всіх сферах життя. Для росіян у властей було специфічне визначення „іноземці з невідновленою державною приналежністю, що проживають на основі карт тимчасового перебування і нансенівських паспортів” [28: 43].

Місцями опори у організаційних спробах Серебрянникова були передусім Волинь і Полісся. Суспільним відносинам у східних воєводствах Польщі в проекті програми РНО був присвячений окремий пункт. Зазначалось, що вони мають „свої місцеві, національні, релігійні, культурні і господарські особливості, які не можна розглядати тільки з загальнодержавної польської точки зору, а тому: всі посади на державній і громадській службі, а також у школах мають займатися переважно місцевими людьми, що знають мову, потреби і побут свого народу. З будь-яким грубим нав'язуванням місцевому населенню зовнішніх ознак полонізації, з усім, що має характер національного типу, як з боку загальної адміністрації, так і в школах і в суспільних стосунках на східних рубежах, РНО в Польщі буде невтомно боротися і категорично вимагати негайного усунення тих чиновників, які, не розуміючи місцевих умов чи не рахуючись з ними,

бачать свою роль у боротьбі з місцевим населенням" [29: 5]. Таким чином була задекларована відкрита конфронтація з владою. Одним із методів її подолання офіційна влада обрала шлях провокацій, які розроблялися в нетрях спецслужб.

Більшість проблем у росіян виникло навколо землі. Недарма перші три пункти проекту програми РНО в Польщі були присвячені аграрному питанню. „Не вважаючи закон про земельну реформу від 28 грудня 1925 р. бездоганим, РНО однак бачить в ньому компромісне вирішення спору про володіння землею, який досі ділив сільських господарів на поміщиків і мужиків. З моментом втілення в життя земельної реформи поняття ці втрачають свій історичний сенс, зливаючись в загальне для власників великої і дрібної земельної власності поняття – сільських хазяїв, які можуть і зобов'язані створити спільний фронт. У наслідок того, що при проведенні в життя земельної реформи інтереси російського селянства, а також інтереси російського приватного і приходського землеволодіння, позбавлені спеціальної опіки, можуть понести значні втрати, РНО вважає необхідним і своєчасним виникнення Сільськогосподарської групи при РНО в Польщі, яка своєю головною метою ставить охорону російського землевласника в Польщі, підняття його матеріального добробуту шляхом розширення і впорядкування селянського земельного володіння, використання з цією метою можливостей, що виникають з здійснення земельної реформи, покращення і збільшення сільськогосподарського виробництва" [29:6].

Проект програми, який групи запропонувала установчому з'їзду, був у дусі ідей партії есерів. „Земля трудовому народу. Наділення землею малоземельних сільських господарств шляхом відчуження угідь. Особлива увага с/г група зверне на те, щоби під час кожної парцеляції великих володінь у східних воєводствах землю отримали передовсім хазяї сусідніх сіл і працівники маєтків, а також, щоби прихідські землі православної церкви, у випадку визначення їх до парцеляції, дістались би тільки в руки православних господарів. У питанні польського осадництва на східних кресах с/г група ставить за мету, не допустити його на ті землі, які необхідні місцевому сільському населенню для поповнення своїх малоземельних господарств. Група визнає, що вплив енергійних і досвідчених хазяїв-поляків з перенаселених місцевостей на Полісся, де великі земельні простори лежать невикористаними майже виключно в наслідок недостатку підприємливості й незначної інтелігентності місцевого населення, – може сприяти економічному розвитку східних земель і є цілком доцільним з загальнодержавної точки зору. Але цей процес може бути визнаний натуральним тільки за умови добровільної куплі-продажу землі. Військове ж осадництво до згаданої мети не веде і як негативне негосподарське явище має бути припинено. С/г група РНО в Польщі вважає своєю задачею не допустити, щоби земельна реформа була використана як зброя політичної боротьби з російським землеволодінням" [29:7].

Вже у 1928 р. поліція у своїх звітах про життя національних меншин країни повідомляла, що головним моментом серед росіян є спір між представниками російської еміграції, російською національною меншиною і керівництвом Р.Н.О., які вважали себе єдиними виразниками інтересів росіян у Польщі. Розкол посилювався після проведення обшуку в книгарні „Rossica", яка належала Серебрянникову. Результати тругу підтвердили звинувачення, які раніше висувалися колишньому послові, у контактах з торгівельним представництвом СРСР у Польщі. Приводом для репресій властей проти Серебрянникова був його виступ на конгресі у Женеві [30: 22 (зв.)]. Офіційна влада до оприлюднених результатів обшуку додала й повідомлення, що на час проведення конгресу Серебрянников вже не був членом Верховної Ради Р.Н.О. і таким чином не був уповноваженим на виступ, де прозвучала критика в бік польських властей. Скидається на те, що обшук був організований поліцією спеціально для дискредитації Серебрянникова. Але навіть після цього авторитет колишнього посла не послаб у середовищі прихильників російської ідеї. Особливо в Галичині. Про це свідчить хоча б його листування з галичанами, яке зберігається у фонді редакції львівської газети „Русский голос" [31: 9] щодо організації передвиборної тактики у 1930 р. На виборах 1928 та 1930 рр. вони йшли єдиним списком. У 1930 р. блок росіян і русофілів отримав 80 тисяч голосів у трьох південно-східних воєводствах [32: 11].

У середині 30-х років склалася ситуація, яка активізувала життя російської громади Волині. Саме тоді особливо виразно проявилася позиція волинського воєводи Юзефського в толеруванні українців. Це викликало одночасну критику з боку польської громадськості та недовіру українських радикалів. Про це красномовно свідчать закиди на адресу воєводи з боку

С. Красицького. Вони базувалися на антитезах, висловлених ще на початку 20-х р. Т. Голувко. По-перше, Красицький звинувачував Юзефського в підтримці українізації православної церкви. Як підсилюючий фактор для неприйняття громадськістю цих дій, він заявляє, що більшість українських священиків, це колишні офіцери армії С. Петлюри. Це мало збільшити антипатію і сформуванню відчуття небезпеки офіційної підтримки цих людей. В ситуації, коли Польща межує з радянською Україною, де безперервно йдуть судові процеси над націоналістами, С. Красицький закликав утриматись від українізації Волині і православної церкви. Як засіб стримування формування національної самосвідомості українців він розглядав російську мову. Це було хай слабим, але єдиним бар'єром, що міг утримати Волинь в межах Польщі при зміні ситуації в Радянській Україні. С. Красицький вважав, що незалежна Україна ніколи не буде союзником Польщі [33].

Вибір польських властей між проукраїнською або ж проросійською орієнтацією у міжетнічних тертях російської та української громад загострився з перемогою націонал-соціалістів і приходом до влади у Німеччині Гітлера. Від 1933 р. російська „біла” еміграція встала перед вибором. Схематично суть полягала в тому, чи бути „з Гітлером проти Сталіна, чи зі Сталіним – на захист Росії” [7: 61]. Будь яке рішення у цьому виборі було проти Польщі. Офіційній Варшаві було важливо вирахувати, яку меншину оберуть за свою п'яту колону у боротьбі з Польщею німці (крім природно – німецької) і „совєти”.

Міжнародна і внутрішня ситуація в сусідніх країнах змушувала Польщу подивитися на розв'язання питання національних меншин вже зі сторони геополітики. Тільки одне Люблінське з поміж усіх воєводств не мало кордонів з іноземними державами. Тому „легко зрозуміти яке значення може мати з точки зору внутрішніх і зовнішніх інтересів держави, не врегульоване, в сенсі позитивного ставлення до державності, питання меншин Речипосполитої” [12:23]. Пьотр Влодарський, який в 30-і р. активно висловлювався в справі розв'язання проблем, які виникли щодо меншин між Польщею і Лігою Націй, запропонував поділ національних груп за політичним значенням. На його думку, перед Польщею постало чотири проблеми: проблеми меншин (яку створюють чехи і росіяни); спеціально-меншинна проблема з міжнародним акцентом (жиди); меншинно-політична проблема (німці та литовці); національна проблема у прямому її значенні (українці та білоруси) [12:23]. Розв'язання першої проблеми, тобто становище росіян в Польщі, на думку автора, залежить тільки від самих поляків. Домагання чехів і росіян полягають тільки у тому, аби утримати рівноправність, якої вони досягли.

Влодарський дає скупку соціальну характеристику 100-тисячної російської громади. Вона складається з колишніх російських чиновників, зрусифікованих міщан, людей вільних професій і селян. Компактно проживають тільки в містах східних воєводств країни. Хоча й представлені польські громадяни російського походження своїм послом в Сеймі Речипосполитої, в політичному житті Польщі участі майже не беруть і впливу на нього не мають [35].

Для того, щоби остаточно послабити російський вплив і взяти під повний контроль російські організації, влада вирішила створити відкрито кишенькову інституцію. Було задекларовано, що роботу по відстоюванні прав росіян буде проводити „Союз організацій російської меншини в Польщі” (*Związek Organizacyj Mniejszościowych w Polsce*). Установчий з'їзд нової організації відбувся 28-29 червня 1931 р.

Росіяни завдавали найменший клопіт владі і нарешті влада це зрозуміла, і позбулася страху імперської тіні. За росіянами ніхто не стояв, за ними не було тої, колишньої Росії. Натомість на захист німців і чехів споминалися їх держави, про долю українців і білорусів нагадував СРСР, інтереси жидів відстоювали міжнародні організації та американський капітал.

Останньою ініціативою властей було створення в 1931 році Російського Громадського Комітету (РГК) /Российский общественный комитет/ [*Rosyjski Komitet Społeczny*]. Засновниками нової організації виступили Сергій Войцеховський, Пантелеймон Німанський [36] та Олександр Хір'яков. Першим головою став М. Буланов, а одним з членів правління – Д. Філософов. Згодом очолював цю структуру П. Сіманський, секретарем був В. Бранд. У статуті цієї організації зазначалось, що вона об'єднує російську політичну еміграцію в Польщі. Своїми завданнями комітет вважав контроль за виконанням правового статусу емігрантів, їх релігійних і культурно-освітніх потреб, піклуванням про матеріальний стан. При цьому давалось тлумачення самого статусу російського емігранта. Таким визнавався кожен, хто емігрував з Росії за полі-

тичними мотивами, або ж за цими причинами не може повернутися на батьківщину [37: 2, 8]. Меморандум з намірами засновників РГК був переданий до Міністерства закордонних справ. Діло організації вирішила авторитетна підтримка начальника Східного відділу МЗС Т. Голувка.

Список використаних джерел

1. Див.: Лист М. Серебрянікова від 19.04.1927 р. про збір даних для складання меморіалу гаазькому трибуналові на тему „Політичне й правове становище росіян в Польщі” // Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф.155с/309. – Оп.1. – Спр.1. 2. Русские без Отечества: Очерки антибольшевистской эмиграции 20-40-х годов. – М.: РГГУ 2000. – 497 с. 3. Stanisławski W. Emigracja i mniejszość rosyjska w II Rzeczypospolitej: próba charakterystyki społecznej // Sprawy Narodowościowe. Seria nowa. – Poznań, 1996. – Т.V. – Z. 2(9). 4. Raeff M. Russia Abroad. – New York, 1983; Williams R. Culture in exile. Russian Emigrés in Germany, 1881-1941. – New Haven, 1986. 5. Tomaszewski J. Rzeczpospolita wielu narodów. – Warszawa, 1985; Tomaszewski J. Ojczyzna nie tylko Polaków. – Warszawa, 1985; Tomaszewski J. Mniejszości narodowe w Polsce XX wieku. – Warszawa, 1991. 6. Juzwenko A. Polska a „biała” Rosja. – Wrocław, 1973. 7. Zamojski J. „Biała” emigracja rosyjska wobec spraw ukraińskich. Próba zarysowania problemu. Refleksje (1919-1939) // Dzieje najnowsze, 1993. – Roczn. XXV. – N.4. 8. Papierzyńska-Turek M. Państwo wobec prawosławia 1918-1939. – Warszawa, 1989. 9. Швайко В. Некоторые аспекты развития русской культуры в Полесском воеводстве в 1921-1939 годах // Загороддзе.– Мінск, 2001. – Т.3. 10. Emigracja rosyjska. Losy i idee (pod red. R. Bäckera i Z. Karpusa). – Łódź: Ibidem, 2002. – 384 S. 11. Maliszewski E. Stosunki narodowościowe w Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1923. 12. Włodarski P. Zagadnienia narodowościowe w Polsce odrodzonej. – Warszawa, 1936. 13. Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів (1917-1923 pp.). – К., 1966. 14. Див.: Materski W. Tarcza Europy. Stosunki polsko-sowieckie 1918-1939. – Warszawa: Książka i wiedza, 1994. 15. Najdus W. Lewica polska w Kraju Rad 1918-1920. – Warszawa, 1971. 16. Instrukcja dla Agentur Defensywy Politycznej w sprawie postępowania podczas przebiegu repatriacji jeńców i uchodźców na zasadzie układu o repatriacji w Rydze. 23 marca 1921 r.– Державний архів Волинської обл. – Ф.46. – Оп.9а. – Спр.903. 17. ДАТО. – Ф.231. – Оп.1. – Спр.76. 18. ДАТО. – Ф.231. – Оп. 1. – Спр. 90. 19. У випадку відсутності таких документів діяти правила затверджені інструкцією МВС від 25 травня 1921 р. № Т.ВВ. 307 і циркуляра № 2 від 24 травня 1921 р. 20. Докладніше про Д. Філософова див.: Stanisławski W. „Rycerz przegranej sprawy”? Kontakty Dymitra Fiłosofowa z polskimi elitami kulturalnymi // Emigracja rosyjska. Losy i idee (pod red. R. Bäckera i Z. Karpusa). – Łódź, 2002. 21. Цит. по Cabanowski M. Generał Stanisław Bułak-Bałachowicz. – Warszawa, 1993. 22. Державний архів Львівської обл. – Ф.1. – Оп.52. – Спр.42. 23. Archiwum Akt Nowych. MSW. – Sygn.2115. 24. ДАВО. – Ф.46. – Оп. 9. – Спр. 4831. 25. ДАВО. – Ф.46. – Оп.9а. – Спр.333. 26. Halcak B. Publicystyka narodowo-demokratyczna wobec problemów narodowościowych i etnicznych II Rzeczypospolitej. – Zielona Góra, 2000. 27. Hołowko Tadeusz. Kwestia narodowościowa w Polsce. – Warszawa, 1922. 28. AAN. MWS. – Sygn.1910. 29. Державний архів Брестської обл. – Ф.1. – Оп.9. – Спр.139. 30. Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za wrzesień-październik 1928 r. // ДАВО. – Ф.46. – Оп.9. – Спр.991. 31. ЦДДА у Львові. – Ф.783. – Оп.1. – Спр.1. 32. Vaczyński M. Kwestia mniejszościowa oraz rola i metody opozycji mniejszościowej w odrodzonej Polsce. – Lwów, 1935. 33. Krasicki St. Polityka wojewody Józefskiego na Wołyniu w świetle cyfr i faktów. – Stratyn, 1937. 34. Włodarski P. Zagadnienia narodowościowe w Polsce odrodzonej. – Warszawa, 1936. 35. Цей присуд без глибшого вивчення повторювався у всіх нечисленних працях польських істориків другої половини ХХ ст. Див.: Tomaszewski J. Rzeczpospolita wielu narodów. – Warszawa, 1985; Tomaszewski J. Ojczyzna nie tylko Polaków. Mniejszości narodowe w Polsce w latach 1918-1939. – Warszawa, 1985; Tomaszewski J. Mniejszości narodowe w Polsce XX wieku. – Warszawa, 1991. 36. Російський генерал і письменник. У 1920 р. співпрацював з Б. Савинковим по створенню на території Польщі Російської Народної армії. Після закінчення польсько-радянської війни займався військовою історією. Автор „Kampania ochotnicza rosyjskiej armii ludowo-ochotniczej gen. Bułak-Bałachowicza 1920” (Bellona, 1930). Помер 22. 04. 1938 р. у Варшаві. 37. ДАВО. – Ф.46. – Оп.9. – Спр.4684.

Sergii TKACHOV

**STATE'S ATTITUDE TO THE RUSSIAN COMMUNITY IN POLAND BETWEEN
WWI AND WWII**

The paper analyses the processes of social and civil formation of the Russian Community in Poland (1919–1939).

УДК 94(477)

Федір КОКОШКО

ІДЕОЛОГІЧНА ОБРОБКА СЛОВ'ЯНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЙ ПІД ЧАС ВІЙНИ

У статті висвітлюються деякі питання пропагандистського протистояння між сталінським і гітлерівським тоталітарними режимами під час Великої вітчизняної війни. Розкриваються методи широкомасштабної пропаганди, яка велася по багатьох напрямках, а також наслідки цієї боротьби.

Велика Вітчизняна війна була більше, ніж війна. Мільйони людей билися вже не проти німців, а за право мріяти про щасливе життя на рідній землі. Це нове хвилювало людей. Вони сподівалися, що ці почуття нікуди не зникнуть, а, навпаки, зміцніють після такої жахливої війни. Але образ Перемоги і сценарій післявоєнного міфа про неї створювався „ідеологічною надбудовою” ще задовго до травня 1945 року.

Ідеологія – це сукупність тез, що допомагають вводити в оману людські маси. Значення ідеології переоцінити важко, вона присутня завжди, де існує будь-яке протистояння. Без перемоги в ідеологічній війні, перемога в звичайній війні неможлива. Виграє не той хто кого перестріляє, а хто кого передумає. Отже, і німецька, і радянська сторони розгорнули широкомасштабну пропаганду по багатьох напрямках.

В чому не можна було відмовити сталінському та гітлерівському тоталітарним режимам, так це в умінні вести пропагандистську роботу серед населення. Мітинги, демонстрації, різноманітні видовища, яскраві плакати, кінофільми, високий стиль газет та радіопередач, поштові марки, масові зібрання з виголошенням любові до своїх вождів та вітчизни, і в той же час з гучним засудженням ворогів – вся пропаганда вибудовувалася так майстерно, що завжди діяла ефективно і цілеспрямовано.

Періоду Великої Вітчизняної війни присвячено сотні тисяч друкованих видань, але уявлення населення про події тих часів досить різні, і суперечки ще не скоро вщухнуть. Найзагадковішими залишаються питання пов'язані з її початком.

Жодна з київських газет, що вийшли друком 22 червня 1941 року не повідомила про початок війни. Не встигли. Текст радіозвернення В.Молотова до громадян Радянського Союзу був опублікований лише 24 червня і проілюстрований величезним портретом Й.Сталіна.

Перші шпальта газет були практично однакові. Про бойові дії мова йшла виключно в мажорному тоні – „відбиваємо, контратакуємо, наступаємо”. З особливою гордістю виділено повідомлення про те, що у відповідь на бомбардування німцями Бреста, Львова, Києва, Мінська, Вільнюса радянська авіація нанесла бомбовий удар у відповідь по містах Варшава, Люблін, Краків, Кенігсберг, Данциг і Берлін. Це повідомлення всі газети повторили двічі [1].

З початком війни, вся червнева преса запрацювала по якійсь наперед розробленій схемі, так наче всі знали, що і як треба писати. Вже 24 червня всі київські видання разом з постановами про впровадження воєнного стану і мобілізацію друкують указ щодо створення польових трибуналів та відділів прокуратури. 25-го газети інформують про тисячі донорів, які бажають здати кров – головним чином це жінки і чоловіки непризвального віку. 26-го виникає заклик про те, що на робочих місцях жінки будуть працювати замість чоловіків, а підлітки на підприємствах при ПТУ почнуть виконувати дорослі норми виробництва. Тракторні заводи, на яких випускають танки, зобов'язуються виконати план на 250-300 відсотків. І все це на четвертий день війни. Виступ Сталіна зі зверненням до народу, в якому вперше війна буде названа Вітчизняною, ще попереду.

Схема, за якою діяли друковані засоби масової інформації Німеччини, розроблялася міністерством пропаганди третього рейху і була подібною до радянської. Суть її визначалася словами Й.Геббельса: „Політика надання новин – це зброя у війні. Мета цієї політики – вести війну і

зберігати таємницю" [2]. Вважалося, що дуже добре, коли навіть ті, кому доводиться регулярно виступати перед масами, не знають неприємних новин. Це надає їм більшої впевненості у собі.

„Кампанія проти Росії виграна" [3] – ця фраза, яку написав 3 липня 1941 року у своєму щоденнику начальник генерального штаба вермахту Ф.Гальдер, стала відома через багато років, а тепер цитується багатьма істориками і дослідниками. Генерал-полковник Гальдер сильно помилявся видаючи бажане за дійсне.

В той же день 3 липня 1941 р. вперше після початку війни Сталін виступив по радіо зі зверненням до радянського народу. На 12 день воєнного протистояння Сталін вже повністю усвідомив наслідки катастрофи, яка сталася на Західному фронті і очолив щойно створений Державний Комітет Оборони. З вуст вождя радянські люди почули, що найкращі дивізії ворога й елітні частини його авіації вже розгромлені і знайшли собі могилу, а головні сили Червоної Армії, озброєні тисячами танків і літаків вступають у бій [4].

Зрозуміло, що в тяжкі часи випробувань, коли треба робити все для підняття духу населення, звичайно ж, не до істини. Правда стає першою жертвою війни – це об'єктивно. Але радянське керівництво, бажаючи чути те, що хочеться, само попало у вириту ним пастку. Коли в листопаді 1941 року кількість „знищених" політруками німецьких солдат досягла 4 мільйонів, літаків – 13 тисяч, а танків понад 15 тисяч [5], знадобилося якимось чином пояснити нашому народові, а хто це тут зібрався Москву брати?

Велика увага приділялася питанням аграрної політики. 66 % жителів України проживало у сільській місцевості, тому позиція українського селянства в роки війни мала велике значення як для третього рейху, так і СРСР.

На початковому етапі німецька пропаганда з тактичних міркувань обіцяла ліквідувати колективні господарства, повернути власникам конфісковане за роки колективізації майно, відновити право приватної власності на засоби виробництва, підтримати приватну ініціативу, відновити ринкові відносини. 22 вересня 1941 року було надруковано звернення: „Селяни України! Ми відвертаємось від колективної системи. Садиба й земля, що досі були залишені Вам для приватного користування й господарювання стають вашою власністю й на майбутнє будуть вільні від усяких податків та тягарів" [6].

Радянська пропаганда навпаки була спрямована на збереження суспільної власності на засоби виробництва, проти приватної власності та ринкових відносин. Це повністю суперечило прагненням абсолютної більшості сільського населення України, яке прагнуло ліквідувати колгоспи, а їхнє майно розділити між собою. Прорахунки та помилки радянського уряду у агітаційній та військовій сфері призвели до того, що у кінці 1941 на початку 1942 років абсолютна більшість цивільного населення не бажала продовжувати боротьбу проти німців, а намагалася різними способами пристосуватися до окупаційного режиму. Люди вважали, що з німцями також можна буде співіснувати, і їхній „новий порядок" не може бути гірший, ніж той режим, який існував за часів панування більшовиків.

За головними принципами расової та антислов'янської політики у верхівці третього рейху не було єдиної лінії. За гуманне відношення до народів Радянського Союзу, які опинилися під окупацією, висловлювалися міністр пропаганди Геббельс, головний ідеолог НСДАП, міністр „східних територій" А.Розенберг, командуючий групою армій „Південь" фельдмаршал В.Рейхенау.

Така позиція обумовлювалася звичайно ж не любов'ю до завойованих, а тверезим розрахунком, направленим на уникнення широкомасштабної партизанської війни, а також на притягнення на свій бік підкорених народів, які були невдоволені радянською владою. Далі всіх пішов у цьому напрямку командуючий німецькими військами на Кавказі генерал-полковник Е.Клейст. Він викликав до свого штабу офіцерів СС та поліції й в категоричній формі попередив їх про те, щоб не було ніяких ексцесів на території дії його армій. Внаслідок цього близько 825000 чоловік встали зі зброєю у руках на боротьбу з комунізмом [7].

Однак А.Гітлер вважав за доцільне прислухатися до порад рейхсфюрера СС Г.Гімлера, „коричневого царя України" Е.Коха та уповноваженого по використанню трудових ресурсів Ф.Заукеля. Домінуючою стала політика, в якій жорстокість була благом для майбутнього. Проголошувалось, що війна ведеться не для того, щоб законсервувати свого супротивника [8].

У привілейованому становищі повинні були опинитися етнічні німці або фольксдойче, що проживали в Україні. В усіх населених пунктах, де проживали громадяни німецької національності окупаційна влада вивісила оголошення, в яких наголошувалося, що фольксдойче перебувають під охороною німецької армії і тих, хто наслідатиметься посягнути на їхнє життя або власність, чекає смертна кара.

Вирішення національного питання було націлено на те, щоб протиставити народи один одному. В оголошенні до цивільного населення зазначалося, що радіоапарати та радіочастини, які знаходяться у євреїв та росіян, повинні бути здані негайно у міську комендатуру, в той час як у місцевих німців та українців вони залишалися [9]. Крім цього відбувалися й акти провокаційного характеру. В інструкції начальника тилового району групи армій „Південь” від 16 серпня 1941 року давалися настанови як треба поводитися з місцевим населенням: „Якщо злочинця не встановлено, то акти саботажу і диверсій необхідно приписувати не українцям, а євреям та росіянам і вживати проти них репресивних заходів” [10]. Така підступна політика була розрахована передусім на те, щоб залучити (чи принаймні нейтралізувати) українців до „остаточного розв’язання єврейського питання”. Згодом окупанти намагалися втягнути українське населення в антиєврейські винищувальні акції.

Якщо слов’ян вбивали переважно за політичними ознаками, то євреїв, незважаючи на їхні погляди, лише за національними. Багатьом українцям ставало зрозумілим, що жахлива доля євреїв – це натяк і на своє недалеке майбутнє. Підтвердженням цьому є оперативне донесення гауптмана Перцборна, особи з університетською освітою та ученим званням доктора, у розвідувальний відділ головного командування групи армій „Південь” від 19.07.1941 р. Будучи начальником розвідки і контррозвідки оперативного тилового району, Перцборн ділиться найсумнішим досвідом, який вже був здобутий за майже місячний термін війни. Конкретно зазначається, що скрізь, де протягом останніх двох років воював німецький солдат, не рахуючи Польщі, він, за незначними винятками, стояв віч-на-віч з противником, який не втратив і під час війни останніх рис людяності, а у цій країні все інакше. Кожне місто, майже кожне село України коштують сумних жертв і тим більшим є наші обов’язки і право, що підтверджує стратегію фюрера, звільнити світ від червоної чуми [11].

Виходячи з засад расової теорії націонал-соціалізму, фашистські загарбники значну увагу приділяли налагодженню механізму духовного пригнічення місцевого населення. В першу чергу це стосувалося сфер освіти і культури. Щоб не виникало ніяких проблем з населенням окупованих територій Сходу, найкраще було б, якби люди там опанували тільки мову жестів, а до розумової діяльності їх привчати не варто [12], – так розмірковував Гітлер на початку 1942 року. В тому ж році, виступаючи перед вищими чинами СС і поліції в Житомирі Г.Гіммлер відзначив: „Принципова лінія для нас абсолютно ясна – цьому народу не треба давати культуру”.

В спеціальному наказі міністерства в справах окупованих східних областей наголошувалося, що в Україні повинна діяти примітивна форма освіти у вигляді чотирикласної початкової школи. За визначенням рейхсфюрера СС Гіммлера („він був схожий на інтелігентного вчителя початкової школи” – генерал-майор В.Дорнбергер про Гіммлера [13]), основним завданням початкової школи було навчити учнів рахувати максимум тільки до 500, вміти написати своє ім’я, а також поширити вчення про те, що покірність німцям, чесність, старанність і слухняність є божою заповіддю. Вміння читати при цьому не є обов’язковим. Планувалося щорічно проводити фільтрацію дітей у віці з 6 до 10 років для відбору на повноцінних і неповноцінних.

Розуміючи, що ключова роль у такій школі належатиме вчителю, окупаційна влада при відборі педагогічних кадрів надавала перевагу особам, які мали антирадянські погляди. Педагогічний персонал на благонадійність перевіряло гестапо. В окупованому Миколаєві було взято на облік 233 вчителі. До цього списку увійшли також деякі викладачі ФЗУ, інститутів, робітфаків. Для перепідготовки педагогічного персоналу для початкових шкіл в місті було створено спеціальні курси. Відібраних вчителів суворо попередили, що будь-який прорадянський вплив на дітей буде каратися смертю. Натомість вчителі мали поширювати серед учнів неправдиві зведення щодо стану справ на фронті, про партійних і державних діячів тощо [14].

Пристосовуючись під швидкі зміни реалій війни ідеологічна боротьба була не менш жорсткою, ніж воєнні баталії.

Від колгоспів німці не відмовилися, перейменувавши їх у громадські господарства [15]. Однак, у середовищі нацистської верхівки були різні думки з цього приводу. Так, ряд провідних спеціалістів з східних питань на чолі з А. Розенбергом підтримувала ідею розпуску колгоспної системи і передачі землі селянам у приватну власність. Гітлер, Гімmlер, Кох і їх оточення, навпаки, вкрай негативно сприйняли таку ідею, коментуючи це тим, що колгоспна система є найкращим засобом експлуатації селян.

На початковому етапі окупації німці зберегли майже всі податки та норми поставок встановлені за Радянського Союзу. В оголошенні до цивільного населення зазначалося, що поряд з німецькою рейхсмаркою радянський карбованець залишається головним платіжним засобом по всьому рейхскомісаріату України за встановленим курсом: 1 RM – 10 карб. Всі закони, розпорядження й постанови, які діяли до 21 червня 1941 року мали силу й надалі [16]. Система оплати праці, а також ціни залишалися попередніми [17]. Покарання чекало кожного, хто буде їх підвищувати.

Коли стало зрозуміло, що не уникнути перспективи затяжного характеру війни, повстало питання про додаткові продовольчі поставки. Це стало однією з причин впровадження в 1942 році на окупованих територіях власних норм поставок сільськогосподарської продукції. З цього часу утверджується принцип „тотального вилучення”, а зрив чи саботаж польових робіт призводили до репресій та конфіскації збіжжя. У директивах Е. Коха говорилося, що проблема забезпечення харчування в Німеччині є дуже серйозною. Нестача зерна мала компенсуватись поставками з України. Селянам заборонялося годувати худобу житом та пшеницею [18]. Фюрер заявляв, що забере на Україні останню корову, але не дозволить, щоб його вітчизна голодувала [19].

Така політика нацистського „нового порядку” в аграрній сфері викликала хвилю обурення й саботажу з боку населення окупованих областей України.

Не виправдали очікуваних надій й етнічні німці. Вже через п'ять місяців з початку окупації імперські чиновники скаржилися, що фольксдойче на Україні не становлять того елемента, якому можна довірити адміністративне й економічне управління країною, і що головна їх опора виявилася нездатною лідирувати серед „недолюджів” [20].

Позиція українського населення відносно нацистської політики геноциду проти євреїв була такою: активно підтримувала антиєврейські заходи порівняно незначна його частина, а переважна більшість займала нейтральну позицію. Разом з тим, досить багато людей зуміли подолати забобони та пропагандистський пресинг окупантів, стали на шляху погромників та катів, реально допомагаючи їхнім жертвам [21].

Чинився також відчутний опір і фашистській шкільній системі. В цілому, в роки окупації чотирикласну початкову школу в рейхскомісаріаті відвідувало близько 1 % дітей шкільного віку [22]. Населення все більше згадувало життя за часів радянської влади, вважало, що той режим був лояльнішим у своїй політиці до нього. У 1943 році в народі на цю тему було навіть поширено загадку-каламбур: „Якого успіху добився Гітлер за 1,5 року і чого не зміг досягти Сталін за 23?” Відгадка: „Гітлер примусив українців полюбити радянську владу” [23].

Пропагандистська політика окупантів, що мала за мету перетягти на свій бік селянство України завдяки аграрним перетворенням, протиставити один одному людей різних національностей, духовно роззброїти молоде покоління придушивши його самосвідомість шляхом насильницького онімечення та румунізації, зазнала краху.

Список використаних джерел

1. Факты. – 2002. – 21 июня. 2. Герцштейн Р.Э. Война, которую выиграл Гитлер. – Смоленск: Русич, 1996. – С. 220.
3. Гальдер Ф. Военный дневник. – Т. 3. – М.: Военное изд-во, 1971. – С. 79. 4. Правда. – 1941. – 3 июля. 5. Бешанов В.В. Танковый погром 1941 года. – М., 2000. – С. 358. 6. Український голос. – 1941. – 22 вересня. 7. Митчем С. Фельдмаршалы Гитлера и их битвы. – Смоленск: Русич, 1999. – С. 138–139. 8. „Совершенно секретно! Только для командования!” Стратегия фашистской Германии в войне против СССР. Документы и материалы. – М.: Наука, 1967. – С. 180–181. 9. Державний архів Миколаївської області. – Ф. Р. 1017. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 32. 10. Коваль М.В. Нацистський геноцид щодо євреїв та українське населення (1941-1944 рр.). – // Укр. іст. журн. – 1992. – № 2. – С. 26.
11. Червона Армія в оцінці абверу (липень 1941 р.): Документи та матеріали. – // Укр. іст. журн. – 1990. – С. 119. 12. Пикер Г. Застольные разговоры Гитлера (1941-1942). – Смоленск: Русич, 1993. – С. 96. 13. Мэнвэлл Р., Франкель Г. Генрих Гимmlер. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2000. – С. 233. 14. Освіта на Миколаївщині у ХІХ-ХХ століттях: Історичні нариси. – Миколаїв, 1997. – С. 46. 15. ДАМО. – Ф.Р-1017. – Оп. 1. – Спр. 31. – Арк. 11. 16. Там же. – Спр. 1. – арк. 23. 17. Там же. – Арк. 32. 18. Там же. – спр. 31. – Арк. 4. 19. Пикер Г. Застольные разговоры Гитлера (1941-1942). – Смоленск: Русич, 1993. – С. 267. 20. Коваль М.В., Медведок П.В. Фольксдойче в Україні (1941-1944 рр.). – //

Укр. іст. журн. – 1992. – № 5. – С. 26. 21. Коваль М.В. Нацистський геноцид щодо євреїв та українське населення (1941–1944 рр.). – // Укр. іст. журн. – 1992. – № 2. – С. 28. 22. Ленська В.В. Фашистська шкільна політика на окупованій території України. – // Укр. іст. журн. – 1990. – № 10. – С. 84. 23. Гінда В. Аграрна політика німецько-окупаційного уряду в Україні. – // Исторична наука: проблеми розвитку: Матеріали Міжнародної наукової конференції (17–18 травня 2002 р.). – Луганськ: СХУ ім. В.Даля, 2002. – С. 61.

Fedir KOKOSHKO

IDEOLOGICAL TREATMENT OF SLAVIC POPULATION ON THE OCCUPIED TERRITORIES DURING WORLD WAR II

The questions of propaganda of the opposition between Stalin and Hitler totalitarian regimes during the Great Patriotic War are viewed in the article. The author shows the methods of large-scale propaganda, that war carried out at a great number of directions and the consequences of this struggle.

УДК 323/324:438.24/477

Тетяна ГОНТАР

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В ПЛАНАХ ПОЛЬСЬКОГО ЕМІГРАЦІЙНОГО УРЯДУ В ЛОНДОНІ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Польський еміграційний уряд цілком усвідомлював напруженість в українсько-польських міжнаціональних відносинах, що в період війни істотно зростає. Однак його плани ніяк не передбачали задоволення національних та державницьких прагнень українців та їх політичних об'єднань. Плани польського уряду базувались на прагненні відновити після війни державу в кордонах 1939 р. На реалізацію цих планів вирішальний вплив справляла позиція керівників держав антигітлерівської коаліції.

Погляди на українське національне питання та плани щодо нього польського еміграційного уряду в Лондоні у роки другої світової війни вже неодноразово були у полі уваги істориків. Особливе місце було приділене їм на засіданнях IV міжнародного семінару істориків „Українсько-польські відносини під час Другої світової війни”, що проходили у Варшаві у жовтні 1998 року, де вони стали темою дискусії українських та польських вчених. З доповідями із ідентичною назвою – „Українська проблема в політиці польського уряду і польського підпілля в 1939-1945 рр.” виступили Леонід Запшкільняк і Чеслав Партач. Їх загальним висновком був той, що польський еміграційний уряд не зумів дійти порозуміння з українським підпіллям у роки війни і не виявив прагнення до нього, хоча причини цього і вбачалися різні. Деталізація процесу вироблення позиції в українському питанні сприятиме розумінню цих причин, як і того, наскільки реально говорити про наявність альтернативних позицій у польському уряді. Саме таку деталізацію й має на меті автор даної статті, відображаючи в ній частину матеріалів дисертаційного дослідження на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук на тему „Переселення українців з Польщі до УРСР у 1944-1946 роках та його соціально-політичні наслідки”, яке виконується у відповідності з комплексною темою дослідження „Українсько-польські відносини у ХХ ст.”, що здійснюється на історичному факультеті Тернопільського державного педагогічного факультету. Тема дисертації затверджена вченою радою університету (протокол №3 від 29.10.02).

У період другої світової війни, в тому числі й у 1944 році, напередодні депортації українців з Холмщини, Лемківщини, Посяння, безпосередній вплив на гостроту українського питання в цих землях мала позиція польського еміграційного уряду, що перебував у Лондоні. Цей уряд залишив територію Польщі з початком німецької окупації. При всій критиці, що лунала на його адресу, як в політичних колах, так і на побутовому рівні, він залишався для більшості поляків символом державності. Крім того уряд здійснював політичне керівництво Армією Крайовою,

що чинила опір німцям. Отже, його плани в українському питанні були не лише політичною позицією, але й настановою для діяльності озброєних угруповань.

Ставлення до українського питання для польського еміграційного уряду було тісно пов'язане з питанням про відновлення польської держави. Її падіння з початком Другої світової війни в результаті німецької окупації було результатом узгоджених дій між керівництвом третього рейху і СРСР. Це не лише сумнозвісний поділ сфер впливу, передбачений таємними протоколами до договору про ненапад між Німеччиною та Радянським Союзом (т.з. пакт Молотова – Ріббентропа), який в польській історіографії оцінюється як спільна підготовка агресії проти Польщі, а й ті узгоджені між урядами обох країн дії у вересні 1939 року, які привели до військової окупації території Польщі. Така оцінка міститься не лише в дослідницьких працях польських істориків, а й у шкільних підручниках, де підкреслено, що радянські війська вторглися до Польщі без оголошення війни [1: 299].

Пропозиція узгодження воєнних дій Німеччини й СРСР містилася в телеграмі міністра закордонних справ Рейха Ріббентропа послу Німеччини в Радянському Союзі Шуленбургу: „Ми вже заявляли радянському урядові, що цілком незалежно від суто військових операцій, ми вважаємо себе зв'язаними розмежуванням сфер впливу, про котре ми домовилися у Москві, і це, звичайно, стосується й майбутнього... Оскільки військові операції повинні бути завершені якомога скоріше через наближення сльоти, ми були б вдячні, якби радянський уряд призначив день і годину виступу своєї армії так, щоб ми, зі свого боку, могли відповідно стримати свої дії. Щоб здійснити необхідну координацію військових операцій кожної із сторін, необхідно також, щоб представники обох урядів, а також німецькі та російські офіцери зустрілися і вжили потрібних заходів; ми пропонуємо для такої зустрічі прилетіти до Білостока” [2: 48–49].

Після зустрічі з Молотовим 15 вересня 1939 р. Шуленбург телеграфував у Берлін про те, яким чином Радянський Уряд має намір мотивувати свої дії, щодо Західної України і Західної Білорусії: „Польська держава розпалася і більше не існує, отже, всі угоди, укладені з Польщею, більше не дійсні. Радянський Союз вважає своїм обов'язком втрутитися, щоб захистити своїх українських і білоруських братів і створити умови мирної праці для цих знедолених народів” [3: 50].

Узгодження і координація військових дій проти Польщі здійснювались і напередодні вступу радянських військ на західноукраїнські землі 17 вересня 1939 р. Сталін зустрівся з німецьким послом Шуленбургом 17 вересня о 2 годині ночі і поставив до відома, що Червона Армія о 6-й ранку перетне радянський кордон з Польщею на усьому його протязі від Полоцька до Кам'яця – Подільського. Щоб уникнути інцидентів, Сталін просив прослідкувати за тим, щоб німецькі літаки не залітали на схід від лінії Білосток-Брест-Львів. Разом з тим Сталін повідомляв про ноту, що мала бути вручена польському послу, де містилася мотивація радянської акції. При цьому Шуленбург виявив бажання, щоб у текст ноти були внесені зміни, бо три з її положень вважав неприйнятними для Німеччини. Сталін з виключною готовністю вніс зміни [4: 50–51].

Позицію польських істориків у цьому питанні висловив на українсько-польському семінарі Генрік Піскунович: „Наслідком підписання договору між Ріббентропом і Молотовим стала брутальна німецько-радянська агресія на Польщу у вересні 1939 року... Завойовану польську державу переможці розділили між собою. Радянська сторона захопила аж 51% польської території, у тому числі Волинське, Тернопільське, Станіславське та більшу частину Львівського воєводств. Такий стан зберігся до спалаху німецько-радянської війни у 1941 році, коли східні землі Другої Речіпосполитої опинилися під німецькою окупацією” [5: 172].

У цих висновках не взяті до уваги такі фактори як склад населення вищезгаданих польських територій, де однозначно переважали українці, а також те, що це етнічні українські території. Тут в умовах Другої Речіпосполитої розвивався національно-визвольний рух за створення української незалежної держави. Ці важливі фактори не дозволяють ставити знак рівності між окупацією польських територій німецько-фашистськими військами і включенням західноукраїнських земель до складу УРСР, хоча останнє й не було легітимним актом щодо норм міжнародного права.

Разом з тим польський еміграційний уряд був далекий від урахування цих факторів і виходив з прагненням повернути польську державу в кордонах серпня 1939 р.

Показово, що 9 грудня 1939 р., після того як польський уряд, залишивши територію Польщі, розмістився у Франції, президент замість парламенту скликав Національну раду, сам склад якої в значній мірі відбиває позицію в українському питанні. До неї увійшло 20 представників політичних партій, а також один єврей – др. Ігнатій Шварцбат. Представників українства тут не було, а отже, і всі подальші плани складались без участі українців. Після переїзду з Парижа в Ангерс уряд визначив воєнні цілі: 1. Польща повинна здобути незалежність. 2. Територія Польщі після війни не повинна зменшитись. 3. Для зміцнення безпеки Польщі необхідно ліквідувати проблему Східної Пруссії [6: 109].

Польський уряд в Ангерсі усвідомлював необхідність в нових умовах визначити своє ставлення до українців і відмежуватися від політики санації. Комітет міністрів у справах краю, до якого входили генерал К. Соснковський, міністри О. Ладось, М. Сейда, Я. Станьчик та генерал М. Кукель, 13 листопада 1939 р. розглядав дане питання і результатом стала підготовлена 28 листопада 1939 р. інструкція для довірених осіб з української проблеми. Допускалась „можливість порозуміння з незалежницьким українським рухом” і визнання потреби створення спільного українсько-польського фронту проти окупантів. В ній також говорилося про перспективи українців: „1. Виникає незалежна Українська держава. Стосовно східних кордонів цієї держави поляки згодяться на будь-яку найсміливішу пропозицію української сторони. 2. Незалежна Українська держава буде сфедерована з Річчупосполитою на принципах рівноправності. Проходження кордону між Польщею і Україною буде залежати від ступеня взаємозв'язаності федерального устрою. 3. Українська меншість у межах Речіпосполитої і польська меншість у межах Української держави будуть користуватися всіма національними і культурними правами на принципах взаємності” [6: 110].

Проте цей документ не став основою для ведення української політики. Він не був затверджений прем'єр-міністром В. Сікорським. Польський дослідник Р. Тожецький пояснює це як негативним ставленням прем'єра до федералізму, так і його уявленням про те, що Україна повинна утворитись на землях, що входили до складу СРСР [6: 110].

Після поразки Франції прем'єр Соснковський видав інструкцію, з якої ясно, що польський уряд відмовляється від гасел знищення Радянського Союзу, оскільки він може стати союзником Великобританії. Тут же говорилося про те, що розв'язання української проблеми уряд залишає за собою.

До складання нового проекту з її розв'язання були залучені експерти доктори Л. Гродзинський та Б. Лонгхаммерс де Бер'єр. Гродзинський пропонував здійснити обмін населенням і територіями між Україною та Польщею, кордон провести по Бугу, Золотій Липі, Дністру і Ломниці з тим, щоб Львів і нафтоносні райони залишилися за Польщею [6: 116]. Цей проєкт був утопічним і, за визнанням полковника О. Кендзьора, за двадцять років перед війною не було створено жодної конструктивної концепції і жодного кроку вперед у розв'язання української проблеми.

З огляду на реальний стан території Польщі, котра була під німецькою окупацією, у 1943 році, коли армія рейху зазнала істотних поразок, польський уряд розпочав політичне обґрунтування відновлення польської держави. Вставало питання про східні кордони, яке для еміграційного уряду виявилось особливо складним. Польський лондонський уряд користувався підтримкою англійського уряду і особливо його прем'єр-міністра В. Черчілля. Останній неодноразово виступав речником інтересів польського еміграційного уряду перед союзниками по антигітлерівській коаліції. Зокрема, саме він на Тегеранській конференції поставив питання про польські кордони і збільшення території Польщі за рахунок Німеччини. „Ми були б готові сказати полякам, що це хороший план і що кращого плану вони не можуть очікувати, – заявив В. Черчілль. – Після цього ми могли б поставити питання про відновлення відносин. Але я б хотів підкреслити, що ми хочемо існування сильної, незалежної Польщі, дружньої по відношенню до Росії [7: 213-214]”.

На це Сталін негайно відповів: „Мова йде про те, що українські землі повинні відійти до України, а білоруські – до Білорусії, тобто між нами і Польщею повинен існувати кордон 1939 року, встановлений радянською Конституцією” [6: 214]. Ця відповідь відкидала можливості переговорів з приводу претензій польського уряду на західноукраїнські та західнобілоруські землі. Показово й те, що саме під час Тегеранської конференції Рузвельт задав Сталіну питання

про можливість організувати добровільне переселення поляків з територій, що відійшли до Радянського Союзу і одержав ствердну відповідь [7: 214].

Сучасні польські історики акцентують увагу на тому, що основою існування уряду Другої Речіпосполитої була легальна, діюча конституція, яка визнавалася опозицією. Уряд не мав права змінювати територію держави, її кордонів, як не мав права і змінювати конституцію. „В протилежному випадку, законність польської держави автоматично підривалася, – відзначав під час українсько-польської дискусії А. Айненкель. – Пам'ятаймо, що однією з основних речей, яку ми врятували після поразки в 1939 р., була легальна влада і легальна державна система, з якими рахувались усі союзні держави. Говорити: „ні, ми не визнаємо цього уряду” означало закинути собі петлю на шию. Західні країни теж стояли на позиції, що під час війни не потрібно вести мову про кордони. Те, що Рузвельт потихеньку обіцяв Сталіну, було беззаконням. Рузвельт віддавав собі у цьому звіт” [3: 221–222].

Тут автор явно перебільшує питання легітимності дій керівників воюючих країн і функціонування законів у воєнний час взагалі, в тому числі конституції Польщі. Кордони Польщі були грубо порушені Німеччиною 1 вересня 1939 р. і польська держава внаслідок німецької окупації перестала контролювати територію.

Серед польських політиків того часу не було єдності в питанні східного кордону, але його безпека ставала предметом обговорень. Проект „Зasad польської політики щодо української політики щодо української проблеми” вперше опублікований М. Сівіцьким у 1992 р. Анонімний автор проекту виходив з того, що війна вступила у завершальну стадію і постала необхідність з'ясування і убезпечення східних кордонів Польщі. Він наводив аргументи важливості для держави в економічному, політичному й культурному плані західноукраїнських земель, іменуючи їх Східною Малополющем. Разом з тим в проекті звучить усвідомлення того, що ці землі населені українцями, автор говорить про окремі осідки польської більшості – львівський та тернопільський, маючи, вочевидь, на увазі, міське населення [8: 214–215].

У цілому в проекті відображене занепокоєння розвитком українського національного руху, що виявився у непокорі польській державі. Пробудження національної свідомості автор вважає природним процесом. Враховує і антагонізм українського селянина і польського землевласника. Радикальним же засобом для розв'язання українського питання вважалась угода з Росією або Радянською Україною про примусовий обмін українського населення на поляків, що проживали на території Росії. Від обміну повинні бути звільнені ті особи української національності котрі або мають заслуги в справі зв'язків цих земель з польською державністю або одержали дозвіл на виїзд з Польщі на стале проживання до інших країн [8: 217].

В наступному абзаці проекту говорилося про те, що обмін населенням між Польщею і Радянським Союзом може здійснюватись лише на основі повної добровільності, бо „гасла примусового переселення для радянської політики стануть приводом для захоплення земель східних польських околиць, підштовхнуть українців до збройного опору. Переселення обов'язково могло б застосовуватись в разі проходження польсько-радянського кордону по лінії компромісу між російським кордоном і кордоном 21.IV.1941” [8: 218].

Така розбіжність в планах щодо переселення українців приводить лише до одного висновку – їх автори вважали за необхідне декларувати добровільне переселення українців до Радянського Союзу, а здійснювати примусове.

Разом з тим в даному документі передбачались й інші заходи, що унеможливлювали б українське національне життя та слугували б засобом тиску на населення, в тому числі й здійснення постійного, докладного і суворого нагляду над політичною й громадською діяльністю українців та їх організацій як таких, що живлять антипольські і антидержавні настрої.

В разі ж, коли б не вдалося досягти угоди про обмін населенням з СРСР, належало проводити таку політику, щоб в південно-східних землях у воєводствах, повітах і гмінах польський елемент становив щонайменше 75%.

Досягти цього планувалось шляхом переселення українців на центральні та західні польські землі, розпорошенням українців, в тому числі й у містах [8: 218].

В проекті відображено й шкільну політику, в якій вихідним положенням був її польський характер. В місцевостях, де українців проживало понад 20%, належало впровадити українську мову як обов'язкову в початковій школі і як предмет позапрограмовий у середній школі. Осно-

вним типом шкіл повинна бути спільна школа для поляків і неполяків. При цьому, якщо в даній місцевості українців проживає менш за 50%, навчання в школі повинно здійснюватись польською мовою, а там де українців понад 50% повинна бути утравістична школа. Це стосувалось початкової школи. В середній же школі передбачалось навчання виключно польською мовою [8: 219].

Щодо справ релігійних, то вже перша фраза вносила ясність у наміри автора: „Належить обмежити діяльність греко-католицької церкви при розбудові римо-католицьких парафій і турбуватись про якість підготовки священиків” [8: 219].

В даному проекті не лише рівноправність, але навіть турбота про національно-культурний розвиток українців не декларувалася. Українці розглядалися як антипольський та антидержавний елемент, якого бажано позбутися взагалі, а при неможливості – зденаціоналізувати заходами по переселенню. Все це дає підстави назвати позицію автора шовіністичною. А про те, що вона не була лише окремих випадком настроїв однієї людини, а відбивала настрої та наміри політичних кіл тогочасної Польщі, свідчать факти повторення подібних положень в інших документах.

Реферат Никодима Свободи „Українська проблема і проект її вирішення” також містив подібні плани переселення українців і також базувався на прагненні відновити польську державу зі східним кордоном 1939 року. В ньому відкрито говорилось про прагнення зробити польську державу по можливості чисто польською, бо національні меншини занадто розвалили її. З українцями ж взагалі не можна вести жодних переговорів, бо це було б доказом слабості [9: 221–222].

В рефераті теж передбачалось переселення українців до СРСР і саме в такому плані трактувалось гасло „Україна для українців”. Автор планував обмін всіх українців, що проживали в Польщі – близько 3 млн. на 1 млн. поляків, що проживали в СРСР. І в подальших пунктах даного реферату звучить антиукраїнська, шовіністична позиція автора – недопущення ніяких українських шкіл, скасування в Польщі юліанського календаря, яким послуговувалися греко-католицька і православна церкви, і навіть заборона слов'янського кириличного алфавіту [9: 222–223].

Після багатьох дискусій, рефератів, уряд на спільному засіданні Політичного кабінету міністрів і Комітету міністрів у справах краю були ухвалені тези з української проблеми. В середині квітня вони були надіслані комендантові АК. Тези враховували потреби задовольнити культурні та освітні вимоги українців, але носили декларативний характер: „а) урочисто запевнити українське населення (в усій Речіпосполитій і особливо в густонаселених українцями територіях) в тому, що їм буде надано у політичній, культурній, мовній, господарчій і громадській сферах повне юридичне і фактичне рівноправ'я шляхом широкої розбудови територіального самоврядування, яке матиме законодавче право у місцевих, неохоплених чи рекомендованих державним законодавством питаннях; б) гарантувати українцям опіку культури з боку держави, а саме утворення українського університету у Львові, а також фінансову підтримку культурних осередків, таких, наприклад, як Товариство ім. Т. Шевченка” [6: 118].

Подальші обіцянки свободи віросповідання, здійснення сільськогосподарської реформи ніяк не міняли політичної сутності документу – він не визнавав втрати Польщею територій Західної України і прагнень українців до самостійної держави. Що ж до реальних кроків участі українців в уряді, то вони були більш ніж обмеженими: уряд „зробить все можливе, щоб ввести у Національну раду двох українців – представників Східної Малопольщі та Волині” [6: 118]. Про представництво українців Холмщини, Лемківщини, Посяння навіть не йшлося. Щодо місцевих органів влади, то тут теж звучала надто загальна обіцянка – уряд „надасть роботу в державному апараті певній кількості українців” [6: 118].

Подібних рефератів у 1942-1944 роках було немало. Політичні діячі Польщі пропонували свої шляхи розв'язання української проблеми, приділяючи значну увагу теоретичному обґрунтуванню своїх поглядів. В наступному рефераті, поданому в ході дискусії, відзначалось наявність двох доктрин в українському питанні. Перша базується на твердженні що посилення польського елемента на східних кордонах не тільки не є необхідним, але й шкідливе, бо веде до конфронтації. Ця доктрина автором реферату піддавалась критиці і, очевидно, не мала значного поширення. Друга доктрина, навпаки, виходила з того, що переважання українського населення

„на східних кресах” не сприяє міцності держави і вимагає зміни етнічної ситуації. Посилення конфронтації між поляками і українцями, автор пояснював втручанням німецьких окупаційних властей та їх політикою [10: 139, 144].

Практичні ж пропозиції зводились до підтримки повороту українців до русинства, в якому вбачались ознаки польськості. При цьому автор ні в якому разі не прагне ототожнювати прихильних до усього польського українців з етнічними поляками і щодо останніх пропонує провести реєстрацію, що відкривала б шлях до певних політичних привілеїв [10: 148].

Разом з тим автор даного реферату виступає прибічником залагодження суперечностей, підкреслює спільні риси народів, у тому числі й підпорядкування єдиному центру римо-католицької та греко-католицької церков [10: 148]. При всьому невизнанні прав українців на самостійну державу автор вважав себе прагматиком, а інших політиків, в тому числі й Сікорського, такими, що керуються сентиментами, кладуть в основу політичної лінії минуле – боротьбу з Хмельниччиною, діяльність Коновальця, Бандери [10: 151].

Дискусія з українського питання дійсно була жвавою, але її учасники більше уваги звертали на теоретичні положення, вихідні для подальшого удосконалення українсько-польських відносин, ніж на практичні пропозиції. Подекуди, учасники дискусії вдавались до історичних аналогій. Показовою була позиція одного з учасників, який гостро критикував тезу про постійну боротьбу між народами в минулому. Називались імена Конашевича-Сагайдачного, Пилипа Орлика, які демонстрували політичне співробітництво з Польщею. Автор закликав не перекручувати історію – між народами не було постійної згоди, але не було й постійної війни [11: 33].

Здавалось би, такий аналіз історичного минулого є підставою до політичної лояльності в сучасному. Однак, всупереч логіці, в даному випадку автор не йшов далі загального визнання права на самовизначення українців: „Помилково не допускати думки про українську державність... Неправильно твердити, що Польща завжди дивилась на український національно-визвольний рух як на загрозу своїм землям” [11: 33].

Серед учасників дискусії були й такі, хто відкрито стояв на шовіністичних позиціях, навіть на пробуючи їх приховувати. Один з них гостро виступав проти тези співробітництва народів у галузі культури: „Не можна говорити про вплив української культури на Малопольщу, а лише на російську культуру”, вважав неприпустимим порівнювати Шевченка і Франка з Міцкевичем і Словацьким. Він був категоричним противником української освіти в Польщі: „Недопустимо говорити не тільки про якийсь український університет, але й про середню школу” [12: 35–36].

У березні 1943 р. після дискусії лондонський уряд на основі узгоджених політичних позицій схвалив „Тези в справі української політики”. Він ніяк не враховував реалій другої світової війни і містив положення про національно-культурну автономію, котрі висувались ще після першої світової війни. Попри всю застарілість, вона не влаштувала Крайову політичну репрезентацію. Цей орган виробив свій документ під назвою „Відозва до українського народу”. Він був сповнений звинувачень українців у співпраці з німцями, винищенні поляків. Визнання за українським народом права на державність носило чисто декларативний характер, бо за ним слідувало положення про належність до Польщі земель Східної Галичини. Щодо подій вересня 1939 р. говорилося, що вони нічому не навчили українців. Діяльність УПА засуджувалась, при цьому було використано посилення на позицію митрополита А. Шептицького, який не схвалював воєнних дій [13: 7].

Плани і проекти лондонського еміграційного уряду Польщі не були, як бачимо, випадковими. Вони не були реалізовані, оскільки цей уряд волею керівників держав антигітлерівської коаліції і, насамперед, Сталіна був усунутий від вирішення політичних питань і кордонів повоєнної Європи. Однак висловлені політичні позиції щодо українців відобразились на позиції в даному питанні інших політичних сил Польщі, в тому числі й Польського Комітету Національного Визволення. Отже, політика переселення українців для польського уряду була закономірним розвитком шовіністичної позиції політичних сил.

Плани польських політичних сил щодо українського питання в роки другої світової війни наводять на роздуми про значення легітимності у прийнятті важливих політичних рішень. Вона не є гарантією оптимального розв'язання питань, більше того, в переломні періоди, як то війна, вона взагалі є відносною, оскільки силове вирішення питань переважає. Нові умови стають основою для нових систем міжнародних угод і договорів.

Список використаних джерел

1. Tymowski M., Kieniewicz J., Holzer J. Historia Polski. – Warszawa, 1991. – 381s.
2. Телеграма Міністра закордонних справ Німеччини послу в Москві з приводу визначення Радянським Союзом мотивів військових дій проти Польщі і приєднання Західної України 15–16 вересня 1939 р. // Депортації. Західні землі України кінці 30-х початку 50-х рр. / Документи, мемуари, спогади у трьох томах. Львів, 1996. – Т.1. – С.48–49.
3. Телеграма німецького посла в Москві Міністерству закордонних справ Німеччини з приводу визначення мотивів Радянським Союзом початку воєнних дій проти Польщі 16 вересня 1939 р. // Депортації... – Т.1. – С.49–50.
4. Телеграма німецького посла в Москві Міністерству закордонних справ Німеччини щодо пропозицій Сталіна координувати радянсько-німецькі воєнні дії на сході Польщі 17 вересня 1939 р. // Депортації... – Т.1. – С. 50–51.
5. Піскунович Г. Польське підпілля на південно-східних кресах Другої Речі посполитої у 1939–1945 рр. // Україна-Польща: важкі питання / Матеріали II міжнародного семінару „Українсько-польські відносини в 1918–1947 роках” Варшава, 22-24 травня 1997. – Вип. 1-2. – 245 с.
6. Партач Ч. Українська проблема у політиці польського еміграційного уряду і польського підпілля в 1939–1945 рр. // Україна-Польща: важкі питання / Матеріали IV міжнародного семінару істориків „Українсько-польські відносини під час Другої світової війни” Варшава, 8–10 жовтня 1998. – TYRSA: 1999. – Вип.4 – С. 109–121.
7. Із стенограми переговорів керівників СРСР, США і Великобританії на Тегеранській конференції щодо українсько-польського кордону та можливого переселення 1 грудня 1943 р. // Депортації... – Т.1. – С. 213–214.
8. Проект „Зasad польської політики щодо української проблеми” про примусове виселення українців після завершення війни та встановлення кордонів Польщі після 1939 року. 1943 р. // Депортації... – Т.1. – С.214–220.
9. З реферату Никодима Свободи „Українська проблема і проекти її вирішення” з пропозиціями поступового виселення українців після закінчення війни та встановлення кордонів Польщі 1939 року. 1943 // Депортації... – Т.1. – С.220–223.
10. Archiwum Akt Nowych. – Zesp. AK. – Sign.203/XV – 44.
11. Archiwum Akt Nowych. – Zesp. AK. – Sygn. 203/XV – 45.
12. Зашкільняк Л. Українська проблема в політиці польського еміграційного уряду і польського підпілля в 1939–1945 рр. // Україна-Польща: важкі питання / Матеріали IV міжнародного семінару істориків „Українсько-польські відносини під час Другої світової війни” Варшава, 8–10 жовтня 1998. – TYRSA: 1999. – Вип. 4. – С.38–49.
13. Archiwum Akt Nowych. – Zesp. AK. – Sygn.203/XV – 49.

Tetiana HONTAR

THE UKRAINIAN QUESTION IN THE PLANS OF THE POLISH IMMIGRATIONAL GOVERNMENT IN THE YEARS OF WORLD WAR THE II.

In the article the attitude of the Polish Immigration Government to the national needs of the Ukrainians in the years of World War the II is analysed. The government didn't intend to satisfy these needs.

УДК 94(477):314.743

Галина САРАНЧА

ЗЛУЧЕНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ АМЕРИКАНСЬКИЙ ДОПОМОГОВИЙ КОМІТЕТ ТА ЙОГО РОЛЬ В ОРГАНІЗАЦІЇ МАСОВОЇ ЕМІГРАЦІЇ УКРАЇНЦІВ ДО США ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Досліджуються особливості третьої хвилі української еміграції до США після II світової війни. Встановлено основні причини утворення ЗУАДК, як єдиної української благодійної організації, що займалася процесом переселення українських переміщених осіб та біженців з Європи до США, надавала матеріальну допомогу та правовий захист українцям на еміграції в 40-50-х роках ХХст. Досліджено основні аспекти діяльності ЗУАДК, спрямовані на організацію переселення українських емігрантів до США, та сприяння їх адаптації в цій країні.

Злучений Український Американський Допомоговий Комітет (ЗУАДК) – єдина українська благодійна організація, створена українськими емігрантами в Сполучених Штатах Америки для допомоги українським політичним біженцям та переміщеним особам після Другої світової війни. ЗУАДК захищав політичні права українців на еміграції, виступивши проти їх примусової репатріації та виборовши українським втікачам право політичного притулку у США. ЗУАДК був єдиним прикладом безкорисливої допомоги, яку надавали українські емігранти США своїм землякам. Оскільки ЗУАДК переселив до Сполучених Штатів Америки 58 відсотків всіх українських емігрантів третьої хвилі української еміграції, то

можна впевнено стверджувати, що він зробив вагомий вклад в організацію однієї із наймасовіших хвиль еміграції в історії України.

Українська еміграція у США на протязі всього періоду свого існування проводила акції допомоги своїм землякам в Україні. Тільки II Світова війна змусила українських емігрантів перервати цю діяльність, адже Україна на той час стала тереном для воєнних дій і всякий зв'язок з нею був розірваний. Тільки в 1943-44 роках, коли війська країн антигітлерівської коаліції почали наступ у Західній Європі, до української громадськості за океаном почали надходити тривожні звістки про жахливі жертви та руйнацію, які принесла Україні війна. Пізніше стало відомо і про сотні тисяч українських біженців, що опинилися після закінчення війни на території Німеччини [46: 33].

Саме такі обставини призвели до того, що невелика група енергійних людей з провідних верств української заокеанської еміграції взялася за таку велику справу, яка не була під силу представникам інших націй, таким, які мали свої держави, уряди, королів і президентів. Ці свідомі українці змогли створити таку організацію, яка змогла стати рівноправним партнером міжнародних організацій, які надавали допомогу жертвам Другої світової війни, і разом з ними вести спільну акцію в справах допомоги і переселення тих біженців, які внаслідок військових дій змушені були покинути рідний край і шукати притулок в інших країнах. Такою організацією став Злучений Український Американський Допомоговий Комітет (ЗУАДК).

З огляду на те, що ЗУАДК комітет після Другої світової війни виконував надзвичайно важливу місію по переселенню нових емігрантів до США та надавав допомогу українським біженцям в Європі, його діяльність широко висвітлювалася в пресі та засобах масової інформації країн Північної Америки та Європи. Наприкінці 40-х та на початку 50-х років XX століття інформація про діяльність ЗУАДК не сходила із шпальт українських газет за кордоном. Однак, після завершення масового переселення українців, інтерес до цієї організації з боку української громадськості вичерпався. Серед праць, які дають найбільш повні відомості про діяльність ЗУАДК, можна назвати книгу О. Тарнавського „Брат братові: Книга про ЗУАДК”, що вийшла у 1971 році [46:1-122], та працю М.Куропася „The Ukrainian Americans.Roots and Aspirations”, що була видана в 1991 році в Торонто [41:1-393].

Питання української еміграції до США останнім часом досить широко досліджується вітчизняними науковцями. Серед таких досліджень слід назвати працю Заставного Ф.Д. „Українська діаспора” [39:1-364] та працю тернопільських науковців під керівництвом Лановика Б.Д. „Історія української еміграції” [37:1-520]. Однак залишається багато питань, які залишилися не вивченими. До таких мало досліджених питань можна віднести і діяльність Злученого Українського Американського Допомогового Комітету. Після Другої світової війни ЗУАДК, як суто громадська установа, що працювала на волонтерських засадах, відіграла велику роль у масовій еміграції українців до США. З'ясувати роль цієї організації у процесі третьої хвилі української еміграції є завданням цієї праці.

Ідея створення організації, яка б надавала допомогу українцям, що потерпіли від війни, зародилася в свідомих українців за океаном уже з перших днів II Світової війни. З цією думкою допомоги українському народові був скликаний Перший Конгрес Американських Українців 24 травня 1940 року у Вашингтоні. Цей Конгрес започаткував гуманітарну діяльність українців, спрямовану на допомогу землякам. Вже на Другому Конгресі Американських Українців, що відбувся 22 січня 1944 року у Філадельфії, головну увагу було приділено справам матеріальної допомоги потерпілим від війни українцям. Основні напрямки допомогової акції накреслила доповідь Л. Цегельського, одного із найвизначніших громадських діячів української еміграції. Саме Л. Цегельський акцентував увагу на тому, що допомогу в першу чергу треба надавати українцям, які через війну і післявоєнні політичні обставини змушені покинути рідний край та емігрувати [21: 1-2].

Другий Конгрес Американських Українців прийняв рішення про створення установи, яка б керувала наданням допомоги українцям – жертвам II Світової війни. На цьому Конгресі було обрано Підготовчу Комісію, яка, отримавши дозвіл від американського уряду і провівши агітаційну роботу серед українського громадянства у США, скликала 20 червня 1944 року Основуючі Збори Українського Американського Допомогового Комітету. Саме з того часу ЗУАДК почав офіційно своє існування [21: 2]. На Зборах також обрано першу Управу Комітету, голо-

вою якої став д-р Володимир Галан, а до її складу увійшли: д-р Н. Пелехович-Гайворонська, Ю. Маньовська, д-р П. Дубас, Є. Рогач, В. Шабатура, І. Бенцаль, М. Близнюк, А. Мельник, А. Настюк, Е. Піддубишин, І. Тарнавська, М. Сталева, П. Стасюк та С. Угорчак. Свою назву „Злучений” цей комітет отримав об'єднавшись з іншими українськими гуманітарними організаціями, зокрема із організацією Українська Воєнна Допомога, що виникла одночасно із Українським Американським Допомоговим Комітетом.

Вже на засіданні Президентської Воєнно-Допомогової Контрольної Ради у Вашингтоні 20 жовтня 1944 року обидві ці організації виступили разом. Голова УВД адвокат Іван Панчук на Других Загальних Зборах 22 лютого 1945 року був обраний президентом цієї організації і займав цю посаду до 1951 року [21 : 3].

Діяльність ЗУАДК, спрямовану на надання допомоги українським біженцям та переміщеним особам в Європі, можна поділити на три основні напрямки: по-перше, організаційні справи, спрямовані на здобуття ЗУАД комітетом визнання його урядом США та міжнародними організаціями, що займалися допомогою жертвам війни, та розгортання пропаганди серед української громадськості США про допомогу своїм землякам; по-друге, надання правової та матеріальної допомоги українцям в Європі; по-третє, переселенська акція українців до США, та сприяння їх адаптації в цій країні.

Організаційні справи велися у двох сферах діяльності: на українській внутрішній та урядовій і міжнародній. Перші організаційні заходи ЗУАДК були пов'язані із правовим оформленням цієї організації. Вперше ця організація дістала дозвіл на свою працю 21 липня 1944 року в штаті Нью-Джерсі. Та після об'єднання УАДК і УВД та утворення центрального осередку у Філадельфії (штат Пенсільванія), ЗУАДК отримує дозвіл від уряду штату Пенсільванія на збір фондів та ведення їх розподілу. Президентська Воєнна Допоміжна Контрольна Рада 4 червня 1945 року дозволила ЗУАД комітетові проводити публічні збірки на допомогу українським жертвам війни. 25 вересня 1945 року Президентська Воєнна Допоміжна Контрольна Рада, як найвища урядова установа США у справах допомоги жертвам війни, зареєструвала ЗУАДК, як офіційну українську благодійну агенцію [21:4]. Як незалежна організація ЗУАДК був прийнятий в дійсні члени Ради Американської Допомоги. Це дозволило цій українській організації встановити зв'язки з іншими установами, що надавали допомогу переміщеним особам в Європі, зокрема із Міжнародною Службою Еміграції, Червоним Хрестом, Американським Комітетом Друзів, та іншими [41 :392].

Важливою проблемою, яка постала перед ЗУАД комітетом на той час, була примусова репатріація українців із окупаційних зон Німеччини та Австрії до СРСР. Про цю проблему стало відомо із листів українських біженців в Європі до своїх родичів та знайомих у США, а також із кореспонденції українських військовослужбовців армії Сполучених Штатів, які перебували в Німеччині та Австрії [1:1-2]. ЗУАДК як єдина українська організація США, стала на захист своїх земляків. З цією метою ЗУАД комітет розповсюдив брошуру, в якій повідомляв американську громадськість про важке становище українців в Європі, і про те, яка їх чекає доля після повернення на батьківщину. Ці брошури були надіслані у Білий Дім, до Державного департаменту США, конгресменам, та іншим посадовим особам Сполучених Штатів [41:394]. Однак, американський уряд, згідно із Ялтинським договором від 11 лютого 1945 року, змушений був погоджуватися на репатріацію українців, які були радянськими громадянами [41:391]. Проте, ЗУАДК мав тверді наміри надати правовий захист українцям в Європі і, виконуючи це завдання, представники Комітету взяли участь в конференції УНРРА, організації, створеної ООН для допомоги жертвам війни. Представники ЗУАДК на цій конференції виступили проти примусової репатріації українців. Конференція УНРРА, що відбулася в березні 1946 року в Атлантик Сіті, прийняла рішення не сприяти насильницькій репатріації, яку проводив уряд СРСР [21: 6]. Це був великий успіх цієї установи.

Ще одним напрямком організаційної діяльності ЗУАД комітету в США був збір коштів на переселенські потреби та пошуки бажаючих серед громадян США вислати запрошення українцям у Європу для їхнього приїзду до Сполучених Штатів Америки. З метою зібрання коштів для створення фінансових фондів ЗУАДК, в осередках українських громад проводилися громадські збори, віча, на яких і відбувався збір коштів. ЗУАДК як позапартійна і неполітична установа існувала виключно на кошти української громадськості і єдиними джерелами фінан-

сування цієї організації були членські внески і пожертви на щорічну „писанку” і „коляду”, та перечислення з Українського національного фонду, заснованого при Українському Конгресовому Комітеті [20 :1].

Після проведених заходів по зібранню коштів для фонду ЗУАДК, ця організація могла надавати допомогу українцям, які потерпіли в наслідок війни. Однак, всі спроби надавати матеріальну допомогу українцям в Україні не мали успіху. Намагання надати допомогу Україні через Російський Військовий Комітет, теж не дали ніякого результату: влада СРСР не погоджувалася на проведення акції допомоги, і вимагала передачі їй всіх призначених на це фондів [19:5]. Після цих невдалих спроб, ЗУАДК зосередило свою увагу на українських біженцях, що перебували в таборах переселення в Європі і потребували допомоги. Допомога проводилася в трьох напрямках, а саме:

- 1)матеріальна допомога українським переміщеним особам в Європі;
- 2)правовий захист українських емігрантів;
- 3)допомога в переселенні до США.

Для того, щоб проводити більш ефективну роботу по наданню допомоги українцям, у 1945 році ЗУАДК відкрив своє представництво в Європі. Спершу таке представництво було створено в Лондоні під назвою Українське Центральне Бюро Допомоги, яке утримувалося спільно ЗУАД комітетом і Фондом Допомоги Українців Канади. З Лондона завдяки енергійності двох керівників цього Бюро, офіцерів канадської армії майора І.Фроляка і сотника Б.Панчука було встановлено контакти з українськими громадами у Франції, Бельгії, Швейцарії та Італії. У 1946 році В.Галан, голова ЗУАДК здійснив поїздку в Європу і відвідав найбільші осередки української еміграції в Німеччині й Австрії. За ініціативою В.Галана було створене Європейське Представництво ЗУАД комітету в Мюнхені, та відділами у Зальцбургу для Австрії і в Парижі для Франції, а також філії в Німеччині, в місцях найбільшого скупчення українців, а саме: у Штутгарті, Людвігсбургу, Аугсбургу, Гамбургу і Бремені [21:6]. Офіційний дозвіл на діяльність Європейського Представництва ЗУАДК від військової та цивільної влади надійшов у 1947 році. З того часу починається активна діяльність ЗУАДК по наданню матеріальної допомоги, правового захисту та організації масового переселення українських емігрантів до США.

Після закінчення Другої світової війни тільки на території Німеччини перебувало близько 200.000 українців, які не хотіли повертатися на рідну землю. Окупаційна військова влада збрала 90 % всіх переміщених осіб до таборів[46:29]. Р. Смур, директор європейського відділу ЗУАДК, який прибув до Європи у вересні 1947 року, згадує про становище українців так:” Я застав велику українську збідноту, що жила своїм життям серед чужого моря – по таборах і на приватних мешканнях... Я застав людей менш-більш подібних до нас – мешканців спокійної Америки, менш-більш подібно вбраних, людей, що намагалися вдержати навіть серед тяжких обставин скитальщини, той самий рівень життя, який мали в Ріднім Краю” [40:3]. ЗУАДК надавав матеріальну допомогу майже всім особам, які зверталися за поміччю до всіх суспільно-громадських установ. Згодом питання допомоги щораз більше ускладнювалося. Засоби для надання допомоги щораз більше вичерпувалися, а число потребуючих зростало, хоч велика кількість українців виїжджало за океан. Тому ЗУАДК міг надавати допомогу лише певним категоріям людей – важко хворим, непрацездатним інвалідам, молоді, яка навчалася, дітям [40:20; 27: 5].

Допомога ЗУАДК була досить вагомою, зокрема, за 1948 рік загальна матеріальна поміч в грошах, продуктах харчування, та медикаментах становила 169.360 доларів. Найбільшу частку допомоги, 96.753 долари, отримала Німеччина, де перебувала головна маса українських емігрантів. Інші країни отримали матеріальну допомогу в таких розмірах: Австрія – 13.895 долари; Франція – 5.274 долари; Італія – 3.600 доларів, Англія, де допомога була призначена хворим та інвалідам української дивізії „Галичина”, отримала 5.372 долари. Майже вся допомога до цих країн надійшла у вигляді медикаментів та продуктів харчування, лише Німеччина отримала частину готівкою. ЗУАДК також надсилав матеріальну допомогу українцям, які проживали в Голландії, Чехословаччині, Польщі та в інших країнах[26 :7]. Велику роботу організувало представництво ЗУАДК в Європі для допомоги українським сиротам. ЗУАДК не тільки допомагав знедоленим дітям матеріально, але й організував навчання для сиріт, та вирішував питання з Американським Комітетом для європейських сиріт про їх виїзд до США [46:27].

Комітет допомагав як відомим українцям, які опинилися у важкому становищі на еміграції, так і пересічним людям, що зверталися до ЗУАДК по допомогу. Для прикладу, до ЗУАДК зверталися з проханням допомогти у переселенні до США чи Канади такі відомі діячі науки та культури, як професор Є. Онацький, який перебував на еміграції з 1919 року, а під час Другої світової війни був в'язнем у в'язницях Берліну і Оранієнбургу, професор економіки О. Вашук, В. Ревуцький, артист, племінник відомого композитора Л. Ревуцького, М. Полевський, професор Харківської консерваторії, Б.Чумаченько, скрипаль, доцент Харківської консерваторії, артисти Київської опери Іван та Софія Шведови, відома письменниця Д.Гуменна, та багато інших науковців, митців, які через політичні обставини змушені були шукати притулок в інших країнах [11:1]. Через ЗУАДК Л.Крип'якевич, брат відомого історика І. Крип'якевича, намагався допомогти рідним в Україні, дочці Лукії, яка залишилася в м. Бережани, та І.Крип'якевичу, який відбував восьмирічне ув'язнення на півночі СРСР [14:1].

Коли в американській та канадській пресі з'явилися публікації про нужденне становище на еміграції дочки українського генія Івана Франка, ЗУАДК активно відгукнувся на прохання Ганни Франко-Ключко надати їй матеріальну допомогу і посприяти її синам у виїзді до Канади [42:1]. Комітет також допомагав А. Франко-Ключко у виданні спогадів про життя її батька, а також, у виданні творів І.Франка [9:1-3]. До ЗУАДК надходило чимало листів від українців, в яких люди описували свої трагічні долі, та прохали про допомогу [19:1-3;8:1;7:1].

Основним завданням, яке прагнув виконати ЗУАДК, було переселення українських переміщених осіб до США. Це було не просте завдання, оскільки переселення до Сполучених Штатів відбувалося на основі еміграційних квот, встановлених у 1929 році. Цей еміграційний закон не діяв на користь українських емігрантів, по-перше, квоти для емігрантів із Східної Європи були дуже низькі; по-друге, тільки для націй, які після I Світової війни мали свої держави, були призначені офіційні квоти. Оскільки Україна не була визнана суверенною державою, то українці, які хотіли емігрувати до США, робили це в рамках низьких квот, призначених для Польщі, Чехії, Румунії та СРСР [41:400].

Не змінили ситуацію на краще поправки до еміграційного закону, які приймалися Конгресом США. Після директиви президента Г.Трумана, прийнятої в грудні 1945 року, перевага надавалася тим емігрантам, які мали в США спонсора, котрий надавав би допомогу новому емігрантові після його прибуття до США. Директива Г.Трумана дозволила приїхати до Сполучених Штатів 42000 осіб, та серед них була лише невелика група українців [41:401]. Позитивним аспектом президентської поправки стало визнання переміщеними особами не тільки жертв нацистського режиму (примусово вивезені для роботи в Німеччину, в'язні концентраційних таборів), але і жертви комуністичного режиму.

У квітні 1947 року Конгрес США прийняв нову поправку до еміграційного закону, ініціатором якої був конгресмен У.Стратон. Згідно з поправкою Стратона, США планувало прийняти 100 тисяч біженців з Європи. Та оскільки в Європі перебувало 835000 переміщених осіб, то цей новий закон не міг вирішити проблеми остаточно. Багатонаціональна громадськість США змушувала уряд своєї країни робити заходи спрямовані на допомогу біженцям в Європі. 19 червня 1948 року в США був прийнятий новий еміграційний закон, який дозволив емігрувати до цієї країни 205 тисячам переміщеним особам на протязі двох років [41:401].

Після прийняття нового еміграційного закону, який вимагав, щоб новоприбулий емігрант мав забезпечене місце проживання та роботу, перед ЗУАДК постало важливе завдання у пошуку серед громадян США бажаючих вислати українським переміщеним особам запрошення до цієї країни. На початку бажаючими були ті громадяни США, які мали родичів або знайомих в Європі. Це було зумовлено тим, що одночасно із запрошенням американець брав на себе зобов'язання перед своїм урядом опікуватися новоприбулим на початку його перебування в Сполучених Штатах. Для ефективного пошуку бажаючих запросити українців до США, ЗУАДК створив осередки переселення у багатьох штатах. Працівники осередків шукали житло і роботу для новоприбулих на місцях. На перших порах ЗУАДК планував переселення 20 тисяч українців до США, і планував розмістити їх в штатах країни таким чином: штати Нью-Йорк, Пенсільванія, Огайо, Мічиган, Іллінойс мали прийняти по 3 тисячі новоприбулих, штати Коннектикут, Північна Дакота, Вісконсин, Міннесота, Каліфорнія та інші штати – по 1000 чоловік [26:2]. Українські осередки переселення розгорнули широку агітаційну діяльність, реєстраційні блан-

ки запрошень заповнювалися на всіх громадських зборах, приватних зібраннях, та спеціально скликаних для цього нарадах [26:2]. Завдяки агітаційним акціям, які проводив ЗУАДК, запрошення для приїзду українців з Європи почали підписувати громадяни Сполучених Штатів неукраїнського походження, здебільшого це були американські фермери, які потребували дешевої робочої сили. Відтак, широкого розголосу набув конфлікт між новоприбулими українськими емігрантами, та фермерами в штаті Мері ленд [44:3-4].

Масова еміграція українців до США розпочалася в грудні 1948 року. За 1948 рік з окупаційних зон Німеччини до США виїхало 1415 українців [24:15]. У порівнянні з еміграцією до інших країн, ця цифра українських емігрантів була досить скромною. До Великобританії за 1948 рік виїхало 13004 українців, до Австралії 3599, до Канади 7589 [39:19]. Ситуація докорінно змінилася у 1949 році: тільки через ЗУАДК виїхало до США 14558 осіб, а через інші організації – 9515 українців [28:3]. Проте наступні два роки число людей, які скористалися послугами ЗУАДК, значно скоротилося: у 1950 році за допомогою ЗУАДК виїхало 4350 осіб (через інші організації – 13644); у 1951 році через ЗУАДК емігрувало до США 2096 українців (через інші організації – 7434) [28:3]. Така негативна зміна була зумовлена некомпетентною діяльністю новопризначеного директора представництва ЗУАДК в Європі М.Радика [28:3;28:1-10; 28:1-5].

Важливим завданням, яке стояло перед ЗУАДК, було надання своїм землякам інформації, яка б допомагала їм в оформленні документів для переїзду. Найчастіше в ролі джерел такої інформації виступали українсько-американські газети, такі як „Свобода”, „Америка”. З березня 1950 року центральне представництво ЗУАДК в Філадельфії почало видавати неперіодичний бюлетень „Вісті ЗУАДК”. Матеріали вісника мали на меті інформувати українських біженців в Європі про проблеми переселення та інформувати українську громадськість в США про потреби та розміри допомоги своїм землякам в Європі [1:1].

Слід зазначити, що українські біженці в Європі прагнули більше знати про країни, в які вони хотіли емігрувати. Досить важливу роль в наданні такої інформації відіграла таборова преса, для прикладу можна навести видання на правах рукопису Антона Корніловського „Питання української еміграції в Європі” [50:1-13]. Центральне Представництво Української Еміграції в Німеччині (ЦПУЕН), також приділяло багато уваги інформуванню українців щодо виїзду в США. В брошурах, виданих ЗУАДК та ЦПУЕН надавалася інформація про те, хто має право на опіку благодійних організацій, про реєстрацію документів для виїзду, процедуру проходження співбесід, подання апеляцій та інше [51:1-12]. В українських періодичних виданнях в Німеччині друкувалося багато статей, присвячених еміграції до заокеанських країн, листів новоприбулих до США, Канади, Аргентини, Венесуели. Журнал „Громадянка”, орган Об'єднання Українських Жінок на еміграції, закликав українок не виїжджати до тих країн, які запрошують виключно молодих самотніх дівчат, бо це загрожує загибеллю української нації [4:5]. З метою ознайомити бажаючих виїхати до Сполучених Штатів Америки із життям країни, до якої вони збираються виїхати, ЗУАДК придбав від Українського Національного Союзу (УНС) в Америці чималу кількість ювілейних книг УНС і розіслав їх по європейських осередках української еміграції [40:26]. Покидаючи табори в Європі, українські емігранти мали певне уявлення про умови життя, які їх чекають в новій країні. В газеті „Українець”, яка видавалася на кораблі „Генерал Стюарт” під час подорожі з Європи до США, свідомі українські емігранти закликали своїх земляків: „...із сірих ДП статися політичною еміграцією, свідомою своїх завдань. Культурною поведінкою, згодою і співдіянням всіх партій добудемо собі пошану і признання в чужих” [49:2].

Першим організаційним заходом, проведеним ЗУАДК в Європі після прийняття нового еміграційного закону, була конференція представників таборових переселенчих Управ та таборових еміграційних референтів. На конференції, яка відбулася 2 липня 1948 року в Мюнхені, ЗУАДК надав детальну інформацію про новий еміграційний закон. На конференції були намічені конкретні заходи щодо підготовки акції переселення в таборах. Спершу ЗУАДК провів серед українських переміщених осіб облік бажаючих виїхати до США. На основі облікових даних була створена картотека, яка базувалася на основі фахового принципу. Відповідно до картотек європейські представництва ЗУАДК склали списки майбутніх емігрантів і відіслали до центрального представництва ЗУАДК в Філадельфії [40:15].

Як уже зазначалося, ЗУАДК був неполітичною організацією, однак в ході своєї добродійної акції він змушений був вирішувати ряд питань політичного характеру. Цю організацію неодноразово звинувачували у допомозі колабораціоністам [41:399]. Представництво ЗУАДК в Австрії назвали ці звинувачення „...політикою, яку ведуть наші вороги...Бо хоч сам ЗУАДК не проводить жодної політичної акції, але живемо в часах, коли кожна громадська робота має глибоку політичну основу і тягне за собою далекойдучі політичні наслідки. Бо коли представники ЗУАДК-у зустрічаються на різних конференціях з представниками І.Р.О., коли представники ЗУАДК-у говорять з представниками інших держав і народів, то це вже і є політика і пропаганда української справи взагалі [31:1-2].

Одним з найбільших досягнень ЗУАДК було визнання української групи переміщених осіб як окремої національної групи. Згідно з Ялтинським договором, українці, які були громадянами СРСР, підлягали репатріації на батьківщину. Хоча СРСР вважало громадянами своєї держави всіх українців, однак влада Західної окупаційної зони, дотримувалися Версальського договору у визначенні громадянства і вважали українців з територій зайнятих Польщею, Румунією та Чехословаччиною, громадянами цих держав. Таким чином, українці із західних земель, які до 1939 року не входили до складу Радянського Союзу не підлягали обов'язковій репатріації. Тому деякі українці із східних українських земель щоб запобігти примусовому поверненню на Україну, вносили неправдиві дані в свої особисті документи відносно місця свого народження [46:29]. Досить широкого розголосу набула справа родини Петра Волковця, які з неправдивими даними в документах прибули в травні 1948 року до США. У 1953 році в м. Чикаго, над цією родиною відбувся суд. Адвокатом у цій справі був колишній директор ЗУАДК в Європі Роман Смуk, який зумів довести, що зміни в документах деяких емігрантів були зроблені для того, щоб уникнути примусової репатріації. Суд виправдав П. Волковця та його родину і дозволив їм виправити дані в документах. Ця судова справа стала показовою і після цього інші емігранти змогли перед отриманням американського громадянства виправити дані в своїх документах [46:29-30].

ЗУАДК разом з Українським Конгресовим Комітетом Америки (УКК) та Центральним Представництвом Української Еміграції в Німеччині (ЦПУЕН), добилися принципової зміни еміграційної політики американського уряду стосовно деяких категорій українських біженців, які не допускалися до США з політичних мотивів. 26 червня 1951 року Комісія з питань еміграції у Вашингтоні, дозволила в'їзд до США всіх членів дивізії „Галичина” [25:4;42:1]. ЗУАДК відстоював право на еміграцію до США українців, які були членами українських антикомуністичних партій, таких як Спілка Української Молоді (СУМ) [25:4;20:1]. В.Галан у своєму звіті на Загальних Зборах ЗУАДК, які відбулися 27-28 вересня 1958 року так охарактеризував суспільно-політичну діяльність ЗУАДК: „Власна незалежна допомогова установа і самостійні представництва нашої установи в Європі не лише піднесли престиж української громади, але принесли наявні користі. Вся українська еміграція здобула рівні права із всіма емігрантами інших народів, за якими стояли держави й уряди. Вона дістала право на охорону й опіку з боку міжнародних допомогових організацій. ЗУАДК провів оборонну акцію в користь деяких категорій українських емігрантів, як воєннополонені, які не лише отримали звільнення, але теж дістали всі права із так званими Ді-Пі, що дістали опіку міжнародних допомогових установ. ЗУАДК теж ввєднав ці права для бувших вояків Української Дивізії, здобув допомогу для бувших вояків УПА” [21:7].

ЗУАДК, переселяючи українців до США, брав на себе відповідальність за новоприбулих. Осередки переселення в багатьох штатах США надавали емігрантам житло та роботу. Це було непростим завданням. Траплялося багато випадків, коли новоприбулі українці, які були запрошені до США американськими фермерами і повинні були відпрацювати на фермах своїх спонсорів протягом року, втікали до міст у пошуках кращих заробітків. Особливо загострився такий конфлікт у штаті Меріленд. Невдоволені втечею з ферм українських емігрантів, фермери цього штату зібрали нараду з цього приводу, на якій виступили проти прийняття нової поправки до еміграційного закону уряду Сполучених Штатів [43:3-4]. ЗУАДК намагався владнати цей конфлікт, закликавши новоприбулих земляків бути більш відповідальними перед своїми спонсорами. Конфлікти виникали і в українських громадах між колишніми та новоприбулими емігрантами. Ці конфлікти часто мали релігійне підґрунтя [12 :1]. Центральне представництво ЗУАДК,

хоч і працювало в дуже малому складі (крім виконавчого директора працював лише один працівник), намагався поладити всі непорозуміння, які були викликані важким періодом адаптації новоприбулих українців. Слід зазначити, що робота українських осередків допомоги новим емігрантам в деяких штатах давала досить добрі результати. Переселенський Комітет у Чикаго допоміг у влаштуванні 10 тисячам новоприбулих, та зібрав на потреби ЗУАДК 50000 доларів [26:4].

Таким чином, можна стверджувати, що Злучений Український Американський Допомоговий Комітет був єдиною українською організацією, яка допомагала українським біженцям та переміщеним особам після Другої світової війни, незалежно від їх віросповідання і політичних поглядів. За час масового переселення біженців з Європи за океан, ЗУАДК допоміг переселитися до США 45000 українців, зібрав на потреби переселення 2 млн. доларів. Отже, ця організація відіграла вирішальну роль в утворенні третьої хвилі української еміграції у Сполучених Штатах Америки.

Список використаних джерел

1. Америка. – 1947. – 4 жовтня.
2. Америка. – 1948. – 20 лютого.
3. Вісті ЗУАДК. – Мюнхен. – 1950. – ч. 1.
4. Громадянка. – Регенсбург. – 1947. – № 6-7. – С. 5.
5. Dyczok M. The Grand Alliance and Ukrainian Refugees. – Ontario. – 1976. – 249 p.
6. Immigration History Research Center (дані – IHRC). – UUARTK. – Box 1. – Folder 3.
7. IHRS. – UUARTK. – Box 1. – Folder 4.
8. IHRS. – UUARTK. – Box 1. – Folder 7.
9. IHRS. – UUARTK. – Box 2. – Folder 1.
10. IHRS. – UUARTK. – Box 2. – Folder 1.
11. IHRS. – UUARTK. – Box 2. – Folder 2.
12. IHRS. – UUARTK. – Box 2. – Folder 2.
13. IHRS. – UUARTK. – Box 3. – Folder 3.
14. IHRS. – UUARTK. – Box 3. – Folder 6.
15. IHRS. – UUARTK. – Box 3. – Folder 7.
16. IHRS. – UUARTK. – Box 3. – Folder 7.
17. IHRS. – UUARTK. – Box 5. – Folder 2.
18. IHRS. – UUARTK. – Box 5. – Folder 3.
19. IHRS. – UUARTK. – Box 5. – Folder 5.
20. IHRS. – UUARTK. – Box 5. – Folder 6.
21. IHRS. – UUARTK. – Box 5. – Folder 7.
22. IHRS. – UUARTK. – Box 5. – Folder 7.
23. IHRS. – UUARTK. – Box 6. – Folder 1.
24. IHRS. – UUARTK. – Box 6. – Folder 4.
25. IHRS. – UUARTK. – Box 6. – Folder 4.
26. IHRS. – UUARTK. – Box 6. – Folder 6.
27. IHRS. – UUARTK. – Box 6. – Folder 6.
28. IHRS. – UUARTK. – Box 6. – Folder 6.
29. IHRS. – UUARTK. – Box 6. – Folder 6.
30. IHRS. – UUARTK. – Box 6. – Folder 6.
31. IHRS. – UUARTK. – Box 6. – Folder 7.
32. IHRS. – UUARTK. – Box 6. – Folder 4.
33. IHRS. – UUARTK. – Box 7. – Folder 1.
34. IHRS. – UUARTK. – Box 115. – Folder 1.
35. IHRS. – UUARTK. – Box 137. – Folder 2.
36. IHRS. – UUARTK. – Box 137. – Folder 2.
37. Історія української еміграції: Навчальний посібник/ За ред. Лановика Б. Д. – К.: Вища школа, 1997. – 520 с.
38. Зарубіжні українці: Довідник. – К., 1991. – 525 с.
39. Заставний Ф. Д. Українська діаспора. – Львів, 1991.
40. Звідолення Злученого Українського Американського Допомогового Комітету з діяльності в Західній Європі. – Мюнхен. – 1949. – 30 с.
41. Kurpas M. The Ukrainian Americans. Roots and Aspirations 1884-1954. – Toronto. – 1991. – P. 393.
42. Свобода. – 1950. – 9 серпня.
43. Свобода. – 1950. – 21 жовтня.
44. Свобода. – 1950. – 16 лютого.
45. Свобода. – 1949. – 4 січня.
46. Тарнавський О. Брат – братові: Книга про ЗУАДК. – Філадельфія, 1971.–198 с.
47. Українець. На Атлантийському океані. – 1949. – № 6. – 8 грудня.
48. Українець. На Атлантийському океані. – 1949. – № 8 – 10 грудня.
49. Український самостійник. – 1951. – № 27. – 8 липня.
50. Ukrainian National Museum. – Box 30 (19). – Folder 1.
51. Ukrainian National Museum. – Box 30 (19). – Folder 2.
52. Українські поселення. Довідник. – Нью-Йорк, 1980. – 275 с.

Halyna SARANCHA

UNITED UKRAINIAN AMERICAN RELIEF COMMITTEE AND ITS ROLE IN ORGANIZATION UKRAINIAN REFUGEES EMIGRATION AFTER WORLD WAR II

There are revealed peculiarities of the Ukrainian emigration after the Second World War. It is revealed the reason to make UUARTK as a strong political organization with a variety of the social staff, who helped Ukrainian people and refugee in the late 40-s and the early 50-s of the 20th century. There are established aspect of UUARTK activity in a organization of on deportation of Ukrainian people to the USA and a quick adaptation to the new condition of life.

„ПЛАН МАРШАЛЛА” – ПРОГРАМА АМЕРИКАНСЬКОЇ ДОПОМОГИ У ВІДНОВЛЕННІ ЕКОНОМІКИ ПІСЛЯВОЄННОЇ ІТАЛІЇ

У цій статті характеризується післявоєнне економічне відродження Італії, досягнуте у співробітництві зі США, втілене у відомому „плані Маршалла”.

У XX столітті на розвиток економіки провідних капіталістичних країн вплинули дві глобальних події – перша і друга світові війни. Друга світова війна (1939-1945 рр.), що була підготовлена силами міжнародної реакції та розв'язана головними агресорами – фашистською Німеччиною, Італією, милітаристською Японією, стала найбільшою економічною катастрофою. В ній взяло участь більше 60 держав з населенням майже 4/5 жителів планети. Воєнні дії відбувалися на території 40 держав Європи, Азії, Африки та охоплювали простори Тихого, Індійського та Північно-Льодовитого океанів. Війна зруйнувала національні багатства вартістю 316 млрд. дол. Загальні воєнні витрати в 4,5 рази перевищували відповідний показник першої світової війни [1: 56]. Майже всі держави-учасниці знаходилися у важкому економічному становищі, в тому числі і країни Західної Європи. Післявоєнна західно-європейська економіка мала деформовану милітаризовану структуру виробництва. Відносини, які склалися за довгі роки в промисловості, фінансах, торгівлі, були розірваними, обладнання потребувало оновлення і значних капіталовкладень, відчувався гострий дефіцит у самих необхідних продуктах. Ріст інфляції, нестійкість європейських валют підірвали зацікавленість аграрного сектору економіки в обмінні своєї продукції на гроші. Фактично країни Західної Європи за рахунок власного виробництва могли забезпечити свої потреби, наприклад, в зерні, бавовні, алюмінію, міді на 40%, свинці та цинку на 30%, солі та маслі приблизно на 15%, рідкому паливі та м'ясі тільки на 10% [4: 279].

Лише США, що знаходилося в географічному віддаленні від основних театрів воєнних дій, змогло вміло використати економічну кон'юнктуру, що склалася. За роки війни промислове виробництво цієї країни зросло вдвічі, а чистий прибуток корпорацій – навіть утричі. В результаті США стало власником 2/3 промислового виробництва та золотого запасу світу.

Спеціально створена при президенті США комісія із аналізу допомоги закордонним державам підтвердила катастрофічний стан західноєвропейської економіки. Відмітила про значне зниження довоєнного виробництва та високі потреби в імпорті в цих країнах, втрату Європою великих джерел іноземної валюти у вигляді платежів за послуги (туризм, банківські та інші операції); „ножиці цін” між промисловістю та сільським господарством, порушення єдиної системи внутрішньої та зовнішньої торгівлі. В цей час було нереальним негайне збалансування бюджетів. Зміцнення фінансової системи проводилося поступово в процесі оздоровлення національних фінансів та підйому виробництва [5: 112]. Зрозуміло, що ні західноєвропейським, ні тим більше американським інтересам не відповідала роль США в якості поставника сировини та товарів першої необхідності на благодійних початках. На авансцену виходить програма співробітництва, що задовольняла наступні критерії: забезпечення економічного відродження Європи, підвищення віддачі від американської допомоги і відповідність оновленню технологічної бази американської допомоги, що почалася ще в кінці 40-років. І США виступило в якості своєрідного спонсора.

Історіографія проблеми „план Маршалла” – програма американської допомоги у відновленні економіки післявоєнної Італії полягає в тому, що сьогодні в нашій літературі італійській моделі розвитку уваги не приділяється. Більшість вчених, в основному зарубіжних та російських (Васильков Н. П., Сказкін Н. Д., Галкіна Т., Наумов В. К., Спессо Р та ін.), у своїх дослідженнях займалися вічними проблемами італійської економіки – масовим безробіттям, відсталістю Півдня країни, слабкістю власної науково-технічної бази. Саме цим було обумовлено вибір теми даного дослідження.

Офіційним автором програми так званого „відновлення і розвитку” Європи став генерал, колишній начальник генерального штабу США, призначений в 1947 р. державним секретарем Джордж Кетлетт Маршалл (1880-1959 рр.). Під час його виступу в Гарвардському університеті в червні 1947р., Дж. Маршалл висловився за широкомасштабну допомогу США європейським країнам за умови, що вони розроблять єдину програму відновлення своєї економіки. Він відзначав, що без здорової світової економіки не буде політичної стабільності та наполягав на тому, що ініціатива повинна виходити з Європи [6: 199]. План Маршалла було висунуто 5 червня 1947 р. Його основні положення були узгоджені з представниками великих монополій і банків [5: 124]. В середині липня 1947 р. на Паризькій конференції 16 європейськими країнами-учасницями плану Маршалла (Австрія, Бельгія, Великобританія, Греція, Данія, Ірландія, Ісландія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Норвегія, Португалія, Франція, Швейцарія, Швеція, а пізніше і ФРН) було затверджено Комітет європейського економічного співробітництва. Його головна задача зводилась до складання на основі звітів про стан економіки, валютних резервів, воєнних руйнувань, відновлюючи роботах звітної заявки на американську допомогу, що становила не менше 29 млрд. дол. [4: 377]. Майже рік необхідно було для прийняття американським конгресом в квітні 1948 р. „Закону про допомогу іноземним державам”.

Надання економічної „допомоги” здійснювалося на основі двосторонніх угод при дотриманні досить жорстких умов. Серед них – відмова від націоналізації промисловості, надання повної свободи приватного підприємництва при помітному гальмуванні конкуруючих зі США галузей західноєвропейської індустрії, одностороннє зниження митних тарифів на імпорт американських товарів, обмеження торгівлі із соціалістичними країнами та ін. Спеціально створена в США Адміністрація економічного співробітництва здійснювала контроль за реалізацією плану Маршалла. Потрібно зауважити, що головна мета плану заключалася у підкорм-ленні слабких європейських економік, створенні умов для власного відродження: швидкого розвитку внутрішньої європейської торгівлі, активізації найбільш ефективних виробничих потужностей для досягнення прискореного випуску продукції через міжгалузеву кооперацію, зміцнення своїх валют та відновлення довіри до них [7: 189].

Важливим аспектом реалізації „плану Маршалла” стало питання про джерела фінансування окремих елементів програми. Його рішення погоджувалося з характером постачань, видом постачань [2: 152]. Постачання першого виду охоплювали предмети найважливішої життєвої необхідності – ті, що були потрібні для запобігання голоду. Щовесни виділялися асигнування на продукти харчування, паливо, одяг. Рік за роком в міру зростання власних ресурсів європейських країн ці асигнування скорочувалися. Допомога такого роду йшла у вигляді дотацій, а не позик. Місцева валюта, виручена від продажу цих продуктів, повинна була використовуватися урядом європейських країн для зменшення дефіциту держбюджету, а отже, і темпів інфляції; для нарощування виробництва. Другий вид постачань – промислове устаткування. Тут у фінансуванні переважали позики Міжнародного банку. Третій вид – сировина, сільськогосподарські машини, промислові товари, запасні частини – фінансувалися під гарантії американського уряду через експортно-імпортний банк США, що створив для цих цілей спеціальне відділення.

За 4 роки виконання плану Маршалла (1948-1951 рр.) США надало допомогу Європейським країнам на суму близько 17 млрд. дол. Причому, більше ніж 2/3 цієї суми випало на долю чотирьох передових європейських країн – Великобританії, Франції, Італії та ФРН [1: 110].

Фашистська диктатура існувала в Італії двадцять років. Цей період одержав назву „чорне двадцятиліття” [3: 117]. Фашистська диктатура та війна завдали Італії значних збитків: сотні тисяч молодих людей загинуло, із країни було вивезено устаткування, твори мистецтва і т.д. Економіка знаходилася в повному розладі: робота на підприємствах була призупинена, порушився зв'язок між містами та селами. Італія втратила третину свого національного багатства. Із-за нестачі продуктів харчування, в країні починають поширюватися такі негативні явища, як спекуляція та „чорний ринок”, швидко зростає інфляція, безробіття охопило майже 2 млн. чоловік, Італія знаходиться під окупацією англо-американських військ. У цей час стає необхідним вирішення питання про державний устрій країни [8: 188].

28 червня 1948р. в Римі між Італією та США було підписано двосторонню угоду про надання Італії економічної допомоги за „Програмою відбудови Європи”, тобто за „планом Мар-

шалла" [9: 67]. Цю угоду було підписано без попереднього обговорення в парламенті. Комуністи і соціалісти виступили проти приєднання Італії до „плану Маршалла" тому, що американська допомога по суті обмежувала суверенітет країни.

10 липня 1948 року із промовою заперечення „плану" в палаті депутатів виступив П. Тол'ятті: – „Ця угода, заявив він, означає, пряме втручання в нашу економіку, в управління економічною політикою зі сторони керівництва, воно означає кінець нашої свободи та незалежності, і підкоряє нашу зовнішню політику інтересам іноземної держави" [13: 36].

13 липня комуністи і соціалісти виступили проти „плану Маршалла", але християнсько-демократична більшість, виходячи зі своїх інтересів, ухвалили цю угоду, і остання набула своїх прав. Програма американської економічної „допомоги" Італії була розрахована на два роки, пізніше угоду було продовжено ще на рік [2: 256].

Після закінчення другої світової війни Італія випробувала найгострішу необхідність у широкому відновленні основного капіталу своєї економіки. Ця обставина викликала великий попит на капітальне устаткування в країні і дала поштовх до зростання промислового виробництва. Серед італійських підприємств досить швидко відновили свою економічну міць найбільші монополістичні підприємства, що домоглися великих пільг від уряду й одержали частку кредитів за „планом Маршалла". Із загальної суми в 1577,8 млн. дол., отриманих Італією 40% одержали електроенергетичні монополії, у тому числі: 20% – „Едісон", 35% – „Фіат", 14% – „Фінсідер", 5,5% – „Фальк" [5: 131]. Тоді як значна частина немонополістичних підприємств одержали незначні кредити. В результаті такого розподілу монополістичні підприємства відразу покращили свої позиції на внутрішньому та зовнішньому ринку.

Післявоєнне відновлення поєдналося в Італії з перебудовою економіки, що з часом набула великих масштабів, ставши вирішальним, корінним фактором економічного розвитку країни. Справа в тім, що ліквідація економічних наслідків війни не була і не могла бути простим відновленням того, що було раніше. Вона відбувалася на новому, більш високому науково-технічному рівні. Введення у виробництво нової техніки, нових технологічних процесів, використання нових матеріалів зажадало зміни співвідношень між галузями і сферами господарства, між різними елементами і факторами суспільного виробництва і стимулювало його розвиток. А тому вже до кінця першого післявоєнного десятиліття в країні було не тільки відновлено зруйновану промисловість, але і модернізовано її. Все це сприяло зростанню виробництва, що в кінцевому результаті привело до підвищення життєвого рівня та зміни життєвого укладу італійців. Порівняно швидке відновлення також опиралося на посилення державного контролю, ріст прямих державних інвестицій, модернізацію промисловості в держсекторі [4:478].

Із кварталних та річних звітів про хід постачань за „планом Маршалла" видно, що на першому його етапі, до червня 1945 року, в Італію, на основі плану імпортувалися – споживчі товари (зерно), або промислова сировина: зерно складало близько 40% всього імпорту, вугілля – 24%, бавовна – 15%, нафтопродукти-10%, а машинне устаткування – лише 1%. З часом імпорт зерна скоротився. Але зовсім інших масштабів набув імпорт машинного устаткування: у період з липня 1950 р. по липень 1951 р. машини склали 32% загального обсягу імпорту за „планом Маршалла" [1: 119]. Така зміна структури товарів, що поставлялися за „планом Маршалла", свідчить про те, що якщо спочатку „план Маршалла" використовувався головним чином з метою експорту зі США надлишків сільськогосподарської продукції та вугілля, то на другому етапі одержує перевагу експорт машин.

Протягом 1948-1950 рр. асигнування, отриманні Італією за „планом Маршалла" склали 1,5 млрд. доларів, що знаходилися під американським контролем. Обладнання, а також частина засобів, які були отримані від продажу американських товарів на внутрішньому ринку (так званий „фонд в лірах"), було використано для модернізації великих монополістичних підприємств. Значну частину „фонду в лірах" було використано на будівництво стратегічних об'єктів: доріг, мостів, аеродромів. Частково його було використано для субсидювання суспільних робіт за планом відбудови Півдня. Майже половина всіх кредитів із засобів іноземної „допомоги" надходили на машинобудівну промисловість, 11% – на чорну металургію й електроенергетику, 4% – на текстильну, 3% – на хімічну і нафтопереробну галузі [4: 374].

Таким чином, розподіл кредитів свідчив про намір італійського керівництва відновити в першу чергу провідні галузі важкої індустрії. Що ж стосується американських субсидій і дару-

нків які не використовувалися для фінансування приватних інвестицій, то вони зіграли визначну роль як засіб для пожвавлення італійської економіки й фінансування суспільних робіт. До кінця 1956 р. за рахунок американської „допомоги” в Італію надійшло товарів на 1650 млн. дол., у тому числі зернових – на 204 млн., кам'яного вугілля – на 114 млн., бавовни – на 519 млн., нафтопродуктів – на 184 млн., машин та обладнання – на 279 млн., чорних металів – на 28 млн., міді – на 64 млн. дол. [11: 212].

Відбудовний період в Італії одночасно був періодом створення промислово-технічної бази для наступного економічного підйому. Відновлення здійснювалося не у вигляді капітального ремонту і запуску в експлуатацію існуючих виробничих потужностей. Промислові об'єкти в більшості випадків створювалися заново на сучасній технічній і технологічній базі. Наприклад, підприємства чорної металургії, що були зруйновані до такого ступеня, що багато експертів вважали їхнє відновлення не виправданим, побудовані фактично заново із використанням продуктивного імпортного устаткування. Те ж саме можна сказати у відношенні до багатьох галузей машинобудівної промисловості (хімічної, гумової, нафтопереробної), що менше потерпіли від воєнних дій, відбудова також тісно перепліталася з корінною реконструкцією устаткування і технології з урахуванням досягнень сучасної науки і техніки. Хоч науково-технічна революція в цей період і зіграла визначену роль у формуванні нової структури промисловості, особливо сильно її вплив на розвиток італійської економіки проявився в 50-60-і роки, коли настали сприятливі умови, зокрема значно розширилися масштаби нагромадження капіталу [8: 121].

В період існування „плану Маршалла” економічні обставини в Італії були досить напруженими. Реконструкція монополістичних підприємств, які отримували кредити із „фонду в лірах”, супроводжувалась розоренням та банкрутством великої кількості дрібних та середніх підприємств, тимчасовим припиненням виробництва, зростанням рівня безробіття. Кількість безробітних в 1948-1950 рр. складала 2 млн. чол. Крім того, щорічно країну покидало 150 тис. емігрантів [7: 155]. Використовуючи допомогу за „планом Маршалла”, а також безжалісно експлуатуючи робітничий клас, „капітани індустрії” Італії здійснили в 1949-1950 рр. промислову реконструкцію промисловості та зміцнити своє економічне панування в країні. Цей процес італійські марксистки назвали „капіталістичною реставрацією” [4: 289]. Промислова реконструкція супроводжувалась закриттям нерентабельних підприємств та масовими звільненнями. Після завершення реконструкції в 1950-1951 рр. виробництво в основних галузях промисловості досягло довоєнного рівня. Італія вступила у смугу промислового піднесення, темпи якого в країні були досить високими.

Сьогоднішній стан української економіки порівнюють із кризовою ситуацією в Західній Європі після закінчення другої світової війни. Звідси й інтерес до післявоєнного економічного відродження західноєвропейських країн, досягнутого у співробітництві зі США, втіленому у відомому „плані Маршалла”, умови якого були прийняті урядами 16 європейських країн. Післявоєнний досвід Західної Європи заслуговує на увагу як з позицій відновлення господарства, оздоровлення фінансів та грошей, налагодження економічного співробітництва країн, так і з погляду стратегії промислового розвитку, що забезпечив створення матеріальних передумов для могутнього технологічного прогресу в різних сферах виробництва [8: 66].

Крім того, слід зазначити, що незважаючи на одержання широкомасштабної допомоги, ці країни не стали економічним придатком США, більш того, перетворилися в кінцевому рахунку в сильних конкурентів. Реалізація „плану Маршалла” в свій час продемонструвала результативність економічної політики, при якій інфляції протиставлявся контроль не тільки за грошовою, але й товарною масою.

В такий спосіб можна зробити висновок про те, що історія виникнення та реалізація „плану Маршалла” у Західній Європі цілком підтверджує висловлення знаменитого однофамільця держсекретаря США- англійського економіста Альфреда Маршалла про те, що „ застарілі ідеї в економіці ніколи цілком не зникають. Коли нові дослідження згодом стають на свої місця, а їхня критична гострота знімається, та виявляється, що в дійсності вони аж ніяк не порушують наступність процесу розвитку науки” [10: 89].

Список використаних джерел

1. Актуальные экономические и социальные проблемы Италии: Сб. обзоров / [Сост. Нижный Э. К.]. – М.: ИНИОН, 1986 – 233 с.
2. Васильков Н. П. Экономика современной Италии. – М., 1969. – 352 с.
3. Галкина Т., Сысоева Н. Италия. – М.: Мысль, 1972 (Т. А. Галкина. Часть 2. Население и хозяйство Италии. 15 пл.). – 242 с.
4. История Италии. В

3-х т. Ред. кал.: С. Д. Сказкин, К. Ф. Мизиано, С. Дорофеев. – М.: Наука, 1970. – 579 с. 5. История народного хозяйства зарубежных стран (после второй мировой войны) / под ред. А. Н. Марковой. – М.: ВЗФЭИ, 1992. – 190 с. 6. История современной Италии. [Пер. с итал.]. – М.: Изд. иностр. лит., 1958. – 234 с. 7. Италия в трудах советских историков: Сб. ст. АН СССР, Ин-т всеобщ. истории; Л. С. Чиколин (отв. ред.) и др. – М.: ИВИ, 1989. – 224 с. 8. Канделоро Джорджо. История современной Италии. Пер. с итал. Ред. Н. Рудницкая. – М.: Прогресс, – 1975. – 248 с. 9. Наумов В. К. Италия сегодня. – М.: Знание, 1983. – 164 с. 10. Спессо Р. Итальянская экономика с послевоенных лет до наших дней. – М.: Мысль, 1984. – 120 с. 11. Colojanni N. Economia italiana tra ideologia e programmi. – Bari, 1982. – 212 P. 12. R. Romeo. Breve storia della grande industria in Italia. Rocca San Casciano, 1963. – P. 229-233. 13. Togliatti P. Piano Marshall – piano di Guerra. Roma, 1948. – P. 36. 14. Supplemento alia Relazione sui servizi della direzione generale del Tesoro. Roma, 1958. – P. 103-104.

Oksana BURLITSKA

MARSHALL'S PLAN AS A PROGRAM OF THE AMERICAN ASSISTANCE OF THE RESTORATION OF THE ITALIAN ECONOMY OF THE POST WAR PERIOD

The article touches upon the main problems of the rebuild of the Italian economy of the post war period reaching in cooperation with the USA in Marshall's Plan.

УДК 94 (47+57) „7129” : 321.01

Тетяна ХРИСТЮК

РОЛЬ ПОЛІТИЧНОЇ ОПОЗИЦІЇ В ПРОЦЕСІ РОЗПАДУ СРСР

У статті автор розкриває основні етапи формування політичної опозиції в Радянському Союзі, її взаємодію із партійною номенклатурою. Особлива увага приділяється питанню про місце та роль опозиції на чолі з Б. Єльциним у політичному житті країни кінця 80-х – поч. 90-х років ХХ ст.

Реформи, що почалися в СРСР у середині 80-х років викликали появу нового феномену в політичному житті країни – опозиції. Перші контакти опозиції з владою призвели до серії політичних криз, кульмінацією яких стали події 1991 та 1993 років. Найважливішою характеристикою громадянського суспільства, побудова якого сьогодні здійснюється в Росії, є наявність вільно функціонуючої опозиції, причому конструктивної, такої, яка існує, наприклад, у Великобританії та США. Тому проблему взаємовідносин влади та політичної опозиції можна віднести до однієї з найактуальніших в науковому та практичному планах.

У другій половині 90-х років з'явилося чимало публікацій, присвячених цій проблемі. Так, Б. Богомолів в статті „Власть и оппозиция: некоторые аспекты взаимодействия” багато уваги приділяє питанням становлення легальної політичної опозиції в США та використання досвіду її діяльності на території Росії. Д. Зеркін в статті „Политический конфликт и оппозиция” здійснює глибокий аналіз опозиції як складової політичного конфлікту, а також розкриває деякі аспекти взаємодії політичної опозиції в Росії з „партією влади”. Питанням ролі демократів у серпневих подіях 1991р. присвячені статті Д. Фурмана „Почему другие страны выбрали нормальную дорогу, а Россия – безальтернативную”, „Политическая система современной России и перспективы ее развития”. Причини розпаду СРСР досліджували у своїх статтях такі автори як В. Шляпентох „Советский Союз – нормальное тоталитарное общество”, Г. Дерлутьян „Крушение советской системы и его потенциальные следствия”, Каспэ С, „Советская империя как виртуальная реальность”, а також В. Марціняк у монографії „Разграбленная империя: упадок Советского Союза и образование Российской Федерации”. Однак в останніх дослідженнях та публікаціях з цієї проблематики мало уваги приділяється таким питанням: причини виникнення політичної опозиції в другій половині 80-х років, методи боротьби партійної номенклатури з представниками опозиції та її роль у серпневих подіях 1991р., які призвели до розпаду Радянського Союзу. Тому в даній статті поставлено такі завдання:

– розкрити основні причини та етапи формування політичної опозиції в СРСР;

– проаналізувати місце та роль політичної опозиції у процесі розпаду Радянського Союзу;

– з'ясувати, чи були „гекачепісти” представниками консервативної опозиції,

У першій половині 80-х років СРСР опинився у надзвичайно складному становищі: значно уповільнювалися темпи розвитку економіки, зростає товарний дефіцит, держава дедалі відставала в технології від розвинутих країн. Коли в 1985р. генеральним секретарем ЦК КПРС став М. Горбачов, було зрозуміло, що ситуація в країні потребує змін. Новий генеральний секретар намагався здійснити певні реформи для покращення становища, при цьому не порушуючи фундаменту існуючих порядків. Він проголосив курс на прискорення соціально-економічного розвитку, перебудову економіки країни.

Проте вже через півтора року після проголошеного ним курсу стало очевидно, що він не дає бажаних результатів: скорочується виробництво товарів широкого вжитку; серед населення зростає попит на товари першої потреби. Для успішного проведення економічних реформ потрібні були політичні зрушення. Тому у січні 1987р. Горбачов проголосив політику гласності.

Саме ці зміни в житті країни призвели восени 1988р. до появи групи опонентів офіційній владі, основну роль в якій почав відігравати один з найвищих партійних функціонерів того часу Б.Єльцин. Вони досить швидко набирали сили і вже 1989 р. перетворились у могутній рух. Про це, зокрема, свідчить перемога Єльцина на виборах народних депутатів 26 березня 1989 р.

Березневі вибори 1989 р. стали початком мирної революції проти партійно-державного апарату. Виборча кампанія породила ряд невідомих раніше радянській системі форм вираження суспільної думки, незадоволення – масові мітинги, що носили стихійний і несанкціонований характер.

Наступним кроком радикалів було створення 27 березня 1989 р. „Міжрегіональної депутатської групи”, її поява, зрозуміло, не пройшла повз увагу номенклатурних верхів, які розуміли небезпеку задумів депутатів-демократів. Тому вони сконцентрували на них всю силу пропагандистського апарату, їм відмовляли в приміщеннях для зустрічей, в друкарських верстатах для публікацій, називали їх „розкольниками”, „владолюбцями”, в тому числі й „опозиціонерами”, оскільки це слово продовжувало залишатись в офіційному лексиконі негативним за своїм змістом.

Однак було вже пізно. Опозиція остаточно сформувалася – вперше з часів її розгрому Сталіним. Залишаючись у горбачовському парламенті меншістю, вона завойовувала все більшу популярність у країні. Протягом другої половини 1989 р. опозиція, виступаючи на З'їздах народних депутатів, вимагала відміни, а також деяких інших статей радянської Конституції, які закріплювали за КПРС керівну роль у суспільстві, перешкоджали зміцненню в країні багатопартійності і політичного плюралізму.

На початку 1990 р. опозиція ставить перед собою завдання завоювати за допомогою виборів владу в Росії, оголосити про її суверенітет і проводити демократичні реформи. Для досягнення цієї мети 20-21 січня в Москві було створено передвиборчий блок „Демократична Росія”.

Одночасно, 20-21 січня була створена радикальна політична організація „Демократична платформа в КПРС”, її створення продемонструвало ще один намір радикалів – підірвати зсередини КПРС, завоювати ключові позиції в партії та перетворити її на парламентську партію.

В березні 1990 р. радикали досягли значних успіхів під час виборів народних депутатів Росії, 29 травня 1990 р. 59-річний Єльцин став главою російської Верховної Ради і відразу взяв курс на боротьбу проти союзного центру і КПРС,

12 червня 1990 р. З'їзд народних депутатів приймає Декларацію про державний суверенітет Російської Федерації. Це мало дуже важливе значення: в країні виник новий центр політичної сили, здатний реально протистояти союзному центру.

Приклад Російської Федерації перейняли інші республіки: на сесіях республіканських новообраних Верховних Рад стали прийматися свої декларації про суверенітет, що отримало в політологічній літературі назву „параду суверенітетів”, в результаті якого почались „війна законів” і „параліч влади” союзних органів [3,с.14]. В результаті країна за короткий період часу (літо-осінь 1990 р.) отримала 15 центрів влади окрім союзного. Таким чином, СРСР на ділі почав швидко перетворюватись у конфедерацію.

Поряд із радикалами комуністи також намагалися зміцнити свої позиції, У 1990 р. вони створили Російську комуністичну партію, яка підтримувала курс Генерального секретаря. Ще одним вагомим об'єднанням у середовищі консерваторів стала фракція „Союз”, що виникла в рамках Верховної Ради та З'їзд народних депутатів СРСР, і, яка завжди активно критикувала політику Горбачова,

Протягом наступного часу Єльцин здобуває ще більшу популярність серед народних мас. В липні 1990 р. в Кремлі відбувався XXVIII, останній, з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. 12 липня Єльцин виступив на з'їзді з промовою, в якій запропонував перейменувати КПРС в партію демократичного соціалізму, допустити в ній свободу фракцій, провести ряд реформ. Після того, як його пропозиції було відхилено, він заявив, що як глава вищої законодавчої влади, повинен підкорятися волі народу, який його обрав, а тому виходить з партії і після цих слів вийшов із залу засідання. Приклад Єльцина підтримали й інші радикали. Про вихід з КПРС оголосили 54 народних депутати [12:64].

Таким чином, до 1990 р. стало очевидним, що КПРС, яка першою почала говорити про необхідність змін, була не здатна слідувати їм сама і тим більше втілювати їх у життя. Про Комуністичну партію робили висновки не за ідеологічними деклараціями, а за політичною практикою, яка не показувала її здатності здійснювати глибокі істотні зміни і, найголовніше, змінюватись самій. З виходом радикалів з КПРС закінчився перший період російського демократичного руху, коли вони в цілому намагались залишити існуючу політичну систему, але з певним її реформуванням. Почався другий антикомуністичний період.

Взимку 1990 р. Горбачов намагається зберегти свою владу. Зокрема, на З'їзді народних депутатів було внесено декілька поправок до Конституції СРСР, які розширювали права президента: він отримав право керувати урядом, що перетворювався в Кабінет Міністрів, очолював Раду Федерації і Раду безпеки СРСР, право оголошувати надзвичайний стан у країні, приймати закони і накази.

Фактично вже з 1 лютого 1991 р. в країні за наказом Горбачова вводиться надзвичайний стан, хоча називався він інакше – спільне, армії та міліції, патрулювання в містах країни, включно зі столицею. Як бачимо, від пасивної оборони Кремль переходить у наступ.

У таких складних і суперечливих обставинах Єльцин 19 лютого 1991 р. по центральному телебаченню звертається до народу з промовою, в якій називає Горбачова „брехуном, що веде країну до диктатури”, і вимагає його негайної відставки [11: 301].

У житті країни розпочалась нова політична криза, яка закінчилась тимчасовим перемир'ям між Горбачовим та Єльциним: в Ново-Огарьові було підписано угоду „9+1”.

У квітні 1991 р. розпочалась боротьба за посаду президента РФ. Не дивлячись на всі спроби КПРС підірвати авторитет противника, 12 червня Єльцин стає Президентом Росії.

Після перемоги Єльцина на виборах Горбачов розумів, що у нього залишається лише один шанс зберегти позиції впливового політика в країні, – успішно завершити процес реформування СРСР і укласти новий Союзний договір між республіками.

Однак радикали вимагали все більших поступок для Росії і Горбачов гне міг їм протистояти.

Частина комуністів, які знаходились в опозиції до Горбачова та комуністів-реформаторів, аби не допустити підписання нового Союзного договору, 19 серпня оголосили про хворобу президента СРСР та про перехід усієї повноти влади до державного комітету з надзвичайного стану.

Історія ДКНС, дії її учасників, події 19–21 серпня 1991 р., флорський „полон” Горбачова, дії російського керівництва на чолі з Єльциним в ті дні досить детально описані в літературі і не має потреби їх переказувати.

Спроба путчу та його провал мали грандіозні наслідки. Фактично, він призвів до розпаду СРСР, остаточну крапку в існуванні якого було поставлено 8 грудня 1991 р. у Біловезькій пуші, де таємно зустрілися лідери Білорусії (С. Шушкевич), Росії (Б. Єльцин) та України (Л. Кравчук), і підписали угоду про створення Співдружності Незалежних Держав.

21 грудня 1991 р. в Алма-Аті відбулася зустріч керівників 11 незалежних держав колишнього СРСР (за винятком Грузії та країн Прибалтики). В результаті було підписано протокол, за яким усі держави на рівноправних засадах проголосили себе засновниками Співдружності Незалежних Держав.

Для того, щоб гідно залишити посаду Президента СРСР, Горбачов сам заявив, що йде з цієї посади.

Проіснувавши 69 років, СРСР зник як суб'єкт міжнародного права. Його правонаступницею на міжнародній арені стала Російська Федерація.

Ліквідація СРСР має найрізноманітніші тлумачення. Керівники республік, що поставили свої підписи під декларацією в Алма-Аті, доказують, що припинення існування СРСР і утворення СНД – це був єдиний можливий вихід з політичної кризи, в якій опинилась країна на початку 1990-х років. Їх опоненти навпаки, звинувачують у цьому особисто Єльцина. Проте зрозуміло, що розвал СРСР був спричинений цілою низкою об'єктивних і суб'єктивних факторів, але це тема вже іншої публікації.

На основі вищесказаного можна зробити такі висновки:

1. Основними причинами появи на політичній арені суспільства опозиції були невдалі спроби Генерального секретаря реформувати радянське суспільство та проголошена ним політика гласності. Підтримуючи демократичні реформи, Горбачов та його оточення винесли смертельний вирок КПРС та СРСР.

2. Можна виділити два загальних етапи формування політичної опозиції в Радянському Союзі. Перший охоплює кінець 1988 р., коли Єльцин зрозумів, що проголошений Горбачовим курс не дає бажаних наслідків, і закінчився в липні 1990 р. виходом радикалів з КПРС, Другий – антикомуністичний період – розпочався з середини 1990 р. та власне призвів до ліквідації СРСР 21 грудня 1991 р. підписанням декларації в Алма-Аті.

3. Особливість російської революції заключається в тому, що фактично впродовж 19–21 серпня відбулось дві події, два перевороти, один, явно невдалий, був організований консервативною опозицією, яка прагнула зберегти СРСР, інший – Б. Єльциним і демократами. Значення двох переворотів полягає в їх переважно руйнівному характері. „Путчисти” намагались врятувати СРСР від розвалу. Проте, вони показали, що на цю справу в них не має ані сил, ані можливостей. Окрім вимоги введення надзвичайного стану, їх програма не містила жодних важливих пунктів. Переворот, очолюваний демократами, зафіксував кінець радянської системи, але й на той момент не поклав початок новому життю, оскільки жодних програм подальших змін вони не пропонували. Отже, обидва перевороти, не дивлячись на те, що ставили різні цілі, реально діяли в одному напрямку – руйнування державної системи. Проте переможцям в результаті серпневих подій стали демократи на чолі з Єльциним, які отримали всенародну підтримку.

Результати даного дослідження можуть бути використані для подальшого аналізу еволюції політичної системи Російської Федерації.

Список використаних джерел

1. Белоусов Г., Лебедев В. Партократия и путч. – М.: Республика, 1992. – 46 с.
2. Богомолов Б. Власть и оппозиция: некоторые аспекты взаимодействия Московского университета. Серия 12. Политические науки. – 1998. – № 3. – С. 3–20.
3. Волков В. Этнономенклатура и распад государства // Свободная мысль. – 2000. – № 10-. – С. 13–25.
4. Горбачев М. Августовский путч: Причины и следствия. – М.: Новости, 1991. – 92 с.
5. Дерлутьян Г. Крушение советской системы и его потенциальные следствия: банкротство, сегментация, вырождение // Полис. – 2000. – № 3. – С. 18–30.
6. Зеркин Д. Политический конфликт и оппозиция // Социально-политический журнал – 1998. – № 5. – С. 89–108.
7. Зубов А. Советский Союз: из империи в ничто? // Полис. – 1992. – № ½. – С. 58–70.
8. Каспэ С. Советская империя как виртуальная реальность // Россия и современный мир. – 2000. – № 1. – С. 3–16.
9. Левада Ю. Почему день августовской революции не стал всенародным праздником // Россия и мусульманский мир. – 2001. – № 10. – С. 9–12.
10. Россия сегодня. Политические портреты в документах, 1985–1991 / [Сост. Б. Коваль и др.]. – М.: Международные отношения, 1991. – 510 с.
11. Соловьев В., Клепикова Е., Борис Ельцин. – М.: ВАГРИУС, 1992. – 395 с.
12. Согрин В. Политическая история современной России. 1985–2001: от Горбачева до Путина. – М.: Издательство „Весь мир”.

Tetiana HRYSTUK

THE ROLE OF POLITICAL OPPOSITION IN THE USSR COLLAPSE PROCESS

The article displays the main stages in political opposition formation in USSR Council and the relationship between Political Opposition and USSR Communist Party members. Particular attention was paid to the issue of the place and role of the opposition, led by B. Yelsyn, in political life of the country during the end of the 80s – the beginning of the 90s of the 20th century.

УДК 94 (477)

Анатолій ТИМОШЕНКО

ДІЯЛЬНІСТЬ Г.ГАЛАГАНА З ВПРОВАДЖЕННЯ СЕЛЯНСЬКОЇ РЕФОРМИ 1861 РОКУ У ПІВДЕННО-ЗАХІДНОМУ КРАЇ

У статті розкрито діяльність Г.Галагана по впровадженню положень селянської реформи 1861 р. у Південно-Західному краї.

Протягом двох останніх десятиліть у житті нашого суспільства відбулися докорінні зміни, які вимагають вироблення нових підходів до використання історичного досвіду. Важко переоцінити надбання минулих поколінь при розв'язанні проблем економічного розвитку держави. Вимушено констатуємо, що об'єктивні, а відтак, зрозумілі труднощі перехідного періоду в економіці мають відбиток численних прорахунків, для яких характерний суб'єктивний або людський фактор.

Враховуючи значення для України аграрного сектора, у суспільстві й наукових колах підвищується інтерес до змін, котрі відбуваються саме у сільському господарстві. Запровадження у цій галузі економіки нових ринкових відносин виявило чи не найголовнішу і, водночас, гостру проблему – необхідність вирішення земельного питання. Процес розпаювання, оренда, умови праці і розрахунків – лише цей далеко неповний перелік етапів реформування дає можливість переконатися у неабияких труднощах, які виникають на шляху реалізації реформи. Не піддаючи сумніву пріоритетність законів об'єктивного ходу історії, а також визначальність їх для розвитку економіки, автор намагається з'ясувати роль і місце людини – учасника і творця історичного процесу, адже вплив непересічної особистості на перебіг подій інколи стає вирішальним чинником, що забезпечує успіх справи. Беручи участь у перетвореннях, людина в силу власного інтелекту, досвіду і сумління може як прискорити наближення позитивного результату, так і загальмувати рух або й взагалі завдати відчутної шкоди всьому новому і прогресивному.

Продовжуючи дослідження й аналіз діяльності відомого державного і громадського діяча другої половини ХІХ ст. Г.Галагана зауважимо, що вона не обмежується його участю у підготовці реформи 1861 р. Принагідно відзначимо, що законотворча діяльність поміщика знайшла своє відображення в одній з попередніх публікацій автора, де розкрито погляди Г.Галагана на умови звільнення селян [11: 64-66]. Залучення і використання широкого кола архівних матеріалів переконливо засвідчили, що не менш важливим був його внесок і в практичну реалізацію доленосного законопроекту. Безпосередня участь поміщика у впровадженні аграрної реформи у Південно-Західному краї черговий раз підтвердила незаперечну істину – на переломних етапах історичного розвитку роль особи набуває рис визначальності, що суттєво впливає на досягнення кінцевого результату.

Ведучи мову про реалізацію селянської реформи на Правобережжі, потрібно вказати на особливість висвітлення даної проблеми в історичній науці. Незважаючи на помітні відмінності у проведенні аграрної реформи на означеній території, більшість істориків характеризуючи соціально-економічний стан правобережних губерній, вдавалися лише до порівнянь ходу реформи з аналогічними процесами в Лівобережній Україні. Так, відомі дослідники В.Борисенко та І.Рибалка у своїх наукових працях лише констатують наявність відмінностей при реалізації положень реформи 1861 року у Південно-Західному краї, вказуючи на політику уряду, який

зважаючи на складність ситуації у регіоні, понизив розмір викупу за землю, а також досить виважено підійшов до розв'язання проблеми із заборгованістю місцевих селян перед поміщиками [1: 439; 6: 172]. При цьому обидва історики не називають людину, котра, за великим рахунком, була ініціатором таких рішень і, більше того, змогла довести урядовцям політичну й економічну доцільність власних пропозицій. До певної міри заповнив цю прогалину відомий і скрупульозний дослідник періоду реформ П.Зайончковський, який аналізуючи перебіг аграрних перетворень на Правобережжі, відзначав дії Г.Галагана як одного з найактивніших членів тимчасової комісії, котра перевіряла правильність оформлених уставних грамот [2: 408]. У загальних рисах розкрила роль Г.Галагана у реалізації селянської реформи на території правобережних українських губерній історик Т.Ткаченко, яка у своєму дисертаційному дослідженні зосередила увагу на вивченні громадської і меценатської діяльності поміщика [12: 54]. Зваживши на те, що автором даної публікації ставиться за мету комплексно підійти до вивчення і розкриття багатогранної спадщини Г.Галагана, висвітлення цієї маловідомої сторони його діяльності дозволить сформулювати цілісну уяву про нього як державного діяча, котрий послідовно відстоював інтереси селянства при підготовці реформи і залишився вірним власним переконанням під час її реалізації.

Звичайно ж, ототожнювати процес реалізації реформи 1861 року і сучасні перетворення в аграрному секторі вітчизняної економіки не можна, але поза усяким сумнівом, людський фактор як тоді, так і тепер був і залишається далеко не останнім серед складових, що забезпечують поступальний розвиток нових економічних відносин. Виходячи з таких міркувань, автор ставить завдання проаналізувати діяльність Г.Галагана під час реалізації селянської реформи у Південно-Західному краї, розкривши його вагомий внесок у прискорення розпочатих перетворень, що забезпечило позитивну динаміку реформування аграрного сектора в економіці регіону.

Спочатку коротко охарактеризуємо ситуацію з реалізацією селянської реформи у південно-західних губерніях України. У 1863 р. у зв'язку з повстанням у Польщі уряд змінив умови реформи 1861 р. у Віленській, Гродненській, Мінській, Могилевській, Вітебській, Київській, Подільській і Волинській губерніях. Зміни обумовлювались намаганням уряду створити в особі селянства опору у боротьбі з національно-визвольним рухом польської шляхти.

Польський революційний уряд видав маніфест, згідно якого вся земля, що перебувала у користуванні селян, переходила до них у власність без викупу. Проголошення такого документу викликало серйозну стурбованість уряду і примусило піти на зміни змісту положень реформи у Литві, Білорусії і Правобережній Україні.

Відповідний закон було прийнято 1 березня 1863 р., який зобов'язував керівництво названих губерній призначити перевірку повинностей, визначених селянам уставними грамотами. Для реалізації задуму було створено особливі перевірочні комісії. Селяни переводилися на обов'язковий викуп, обов'язкові їх відносини з поміщиками припинялися з 1 травня 1863 р., після чого вони переходили у розряд селян-власників. Визначений в уставних грамотах оброк було понижено на 20 %, а селяни, котрі відробляли панщину, переводилися на оброк [7: 17].

Укладанням викупних актів повинні були займатися перевірочні комісії, склад яких, а також порядок дій розроблявся і затверджувався міністром внутрішніх справ. Такі комісії були створені і затверджені 9 квітня 1863 р., на початку ж листопада видано указ про припинення обов'язкових відносин тимчасово-зобов'язаних селян з поміщиками у Могилевській губернії, а з 1 січня 1864 р. – у білоруських повітах Вітебської губернії [8: 74].

Питання про введення обов'язкового викупу виникло і в губерніях Правобережної України. Місцевий генерал-губернатор не був прибічником подібних дій, тому зміни там відбулися дещо пізніше. Тільки 8 липня Головний комітет по облаштуванню побуту селян прийняв рішення про введення обов'язкового викупу у Південно-Західному краї. Зважаючи на те, що станом на 1 липня 1863 р. на Правобережжі було укладено 1052 викупних угод, які охоплювали 220802 душ селян, вирішено залишити їх в силі. П.Валуєв писав: „Селяни будуть не задоволені, що поспішили покінчити з обов'язковими відносинами, так як через це вони матимуть витрати, від яких ми позбавимо інших” [10: 19].

25 липня Головний комітет по облаштуванню побуту селян одноголосно прийняв рішення розповсюдити на Київську, Волинську і Подільську губернії указ від 1 березня про припи-

нення обов'язкових відносин селян з поміщиками. На початку жовтня 1863 р. для вказаного регіону було затверджено „Правила про порядок обернення уставних грамот у викупні акти” [9: 83]. Виконавцями призначили мирових посередників, які у своїх діях повинні керуватися рішеннями мирових з'їздів. До компетенції останніх входила перевірка правильності укладання уставних грамот з наданням права вносити зміни, якщо документи складені з порушеннями. З початком роботи з'їздів, туди почали надходити скарги від селян на невідповідність викупних платежів до вартості одержаної землі. Враховуючи це, Головний комітет вирішив надати право губернським у селянських справах присутствіях при затвердженні викупних актів знижувати платежі до 15 %, а в разі необхідності проведення понижень у більших розмірах справи передавати до Київської тимчасової комісії [9: 96].

Комісію було створено через півроку після прийняття закону від 30 липня 1863 р. з метою забезпечення його виконання. Головою комісії призначено генерал-губернатора М.Аненкова, заступником – Г.Галагана, окрім названих осіб до її складу входили – О.Воронін, Ф.Сабанєєв, П.Скуратов, М.Рігельман [5: 24]. Новостворений орган працював з 8 січня 1864 р. по 26 лютого 1865 р., контролюючи правильність визначення розмірів земельних наділів і грошової позики за землю, яка підлягала викупу. Керуючись результатами перевірок, проведеними мировими з'їздами і посередниками, комісія затверджувала інвентарні наділи, співвідносячи їх з положеннями нового закону. Комісія підготувала пропозиції про викуп селянських садів і левад, що не передбачалося інвентарями і місцевим положенням про відміну кріпацтва [5: 25]. Традиційною активністю і бажанням справедливо розв'язати всі спірні питання відзначався Г.Галаган. Разом з членом комісії, делегованим від міністерства фінансів О.Вороніним, він пропонував зберегти за селянами у нерозмежованих володіннях право випасу худоби на поміщицьких землях, що знаходилися під паром або після збору хлібів, до остаточного відокремлення селянської землі. Пересвідчившись, що викупні угоди оформлені до 30 липня 1863 р., містять багато зловживань, поміщик-ліберал запропонував переглянути їх, за умови оскарження селянами. Обидві пропозиції не знайшли підтримки у інших членів комісії, і у першу чергу, у губернатора М.Аненкова, який був противником обов'язкового викупу [5: 26].

Саме через протидію генерал-губернатора реалізація реформи проводилася дуже повільно. Намагаючись розібратися у причинах, 10 вересня 1864 р. до Києва прибув міністр внутрішніх справ П.Валуєв. Звернемо увагу на позицію міністра, яка поза всяким сумнівом базувалася на скаргах представників місцевої влади, адже він, зустрівшись наступного дня з Г. Галаганом, звинуватив того у повільній роботі комісії і несприйнятті дій губернатора. Очікуючи такого розвитку подій, заступник голови підготував доповідну записку, у якій детально проаналізував хід реалізації указу від 30 липня 1863 р. Зокрема, він відзначав, що станом на 1 вересня 1864 р. було перевірено 1667 уставних грамот, або біля 24 % їх загальної кількості [13: 1]. Визначений термін, на здійснення таких операцій закінчувався, але мирові посередники були не спроможні прискорити роботу, щоб закінчити її до 1 січня наступного року. Причини затримки автор записки вбачав у „неправильному укладенні грамот мировими посередниками польського складу, а так, як це явище характерне для усієї території краю, мирові посередники нового складу зобов'язані не тільки перевіряти правильність уставних грамот, а й укладати нові, що забирає багато часу” [13: 2]. Інша причина, на думку Г. Галагана, полягала у тому, що поміщики самовільно внесли зміни до затверджених у 1847-1848 рр. інвентарних правил стосовно селянських наділів, що викликало необхідність перевірки і, по суті, поновлення їх розмірів за раніше визначеними нормами. Потреба у перевимірах майже кожного земельного наділу призвела до недостачі землемірів, яких вимушено запрошували, навіть, з інших губерній, а це потребувало чимало часу [13: 3]. Наступну причину уповільнення роботи комісії, поміщик вбачав у недостатній кількості мирових посередників, штат яких після розпорядження імператора від 26 липня 1863 р. було скорочено. Незважаючи на те, що це сталося лише у Київській губернії, загальна їх чисельність не задовольняла потреби регіону [13: 4].

Перед тим, як розглянути ще одну причину повільної роботи комісії, яку Г.Галаган назвав окремо від інших, відзначимо скрупульозність автора доповідної, який понад усе намагався справедливо розв'язати складні питання землеволодіння у правобережних губерніях. При цьому чітко простежується його прагнення відстоювати інтереси селян, не допустивши зловживань з боку адміністрації й поміщиків. Окрему ж причину незадовільної роботи комісії,

Григорій Павлович вбачав у позиції й поглядах на реформу губернатора М.Аненкова. Так, Г. Галаган звинувачував його у пізньому прийнятті рішення про розміри викупного наділу (положення прийнято 10 серпня), а ще пізніше (2 вересня 1864 р.) було нарешті прийнято положення про пониження викупних платежів. Реально ж введеними у дію, названі закони могли бути лише з жовтня, коли мирові з'їзди через настання зимового періоду, вимушено припиняли перевірку на місцях. Поновили ж цю роботу мирові з'їзди нового складу тільки у травні, так як губернатором майже нічого не робилося для прискорення якісних змін у штаті мирових посередників. Підсумовуючи, Г. Галаган зазначав: „Я назвав головні і найбільш суттєві причини уповільненого ходу обов'язкового викупу у Південно-Західному краї, що не дозволяють виконати указ від 30 липня 1863 р. у визначений термін. Названі причини зберігають свою силу і тепер” [13: 5].

Привертає увагу той факт, що Г. Галаган, аналізуючи роботу комісії, залишився вірним собі – він не обмежився критикою становища і дій окремих виконавців, а висловив ряд пропозицій, які повинні, на його думку, суттєво покращити стан справ. Так, з метою прискорення роботи, автором доповідної записки пропонувалося збільшити кількість землемірів, розширити склад з'їздів, збільшивши число мирових дільниць, терміново привести у відповідність викупні платежі з реальною платоспроможністю селян [13: 6]. Реалізація останньої пропозиції дозволить, як вважав заступник голови комісії, розв'язати одне з найголовніших питань реформи. Справа у тому, що прийняте під впливом М.Аненкова відповідне положення залишало за поміщиками і нечесними мировими посередниками право довільно визначати підстави для пониження викупного платежу. Григорій Павлович слушно зауважив міністру, що подібні зловживання викликають у селян невдоволення і недовіру до реформаторів. Відчувається, що поміщик засвоїв уроки реалізації реформи у Чернігівській губернії і у власних маєтках, а тому намагався не припуститися подібних помилок на Правобережжі. Незважаючи на появу певної обережності у практичних діях, він і надалі залишився людиною, спроможною ініціювати вироблення й прийняття рішень, які не знаходили підтримки впливових осіб, при цьому висловлював готовність нести відповідальність за їх впровадження і наслідки. Так було тоді, коли неоднозначність у трактуванні положення про пониження викупних платежів призвела до того, що Волинське у селянських справах „присутствие” вирішило самостійно затвердити загальні підстави пониження викупної суми, а він запропонував членам тимчасовій комісії розповсюдити прийняте рішення волинян на інші губернії, але вони, знаючи позицію губернатора, його не підтримали.

Заслугує на увагу й позиція Г. Галагана стосовно селян, які мали борги при виплаті викупної суми. Критикуючи дії місцевої адміністрації, він вказував на помилковість поглядів окремих чиновників, які прагнули примусити селян сплачувати викуп без затримок, не допускаючи заборгованості. Робилося це без урахування реальної можливості селян заплатити за землю, при цьому влада часто вдавалася до фізичного і морального примусу. Григорій Павлович повністю відкидав можливість використання з цією метою військових частин. Висловлюючи свою думку стосовно способів погашення боргів селян за землю, він відзначав: „Продаж селянського майна для поповнення недоїмок і екзекуційні способи їх стягнення військами, приводить з одного боку, до повного розорення селян і неспроможності сплачувати викуп у майбутньому, а з іншого – придушуючи у сільському населенні викликаний останніми подіями патріотизм, ми породжуємо у селян недовіру і, навіть, ворожість до уряду і війська” [13: 7]. Для того, щоб уникнути подібного пропонувалося така система стягнення недоїмок з селян, яка повністю виключала можливість застосування фізичного впливу і оберігала боржників від сваволі адміністрації. Більше того, автор пропозицій вважав за потрібне надати селянам право оскаржувати викупні операції, які проводилися до 30 липня 1863 р.

Довготривала і гостра розмова з П.Валуєвим закінчилася дещо несподівано – Г. Галаган, висловивши зауваження і пропозиції щодо покращання стану реалізації реформи у регіоні, попросив відставки. Такий розвиток подій не входив у плани міністра, а тому він відразу ж змінив тон розмови і люб'язно попросив Григорія Павловича продовжити роботу у тимчасовій комісії [7: 44]. Інакше вів себе міністр під час зустрічі з мировими посередниками, яких він звинуватив у навмисному уповільненні роботи по оформленню викупних платежів і невиправданій недовірі до документів, оформлених польськими поміщиками. Після прийому посередники групами приходили до Г. Галагана і у повному розчаруванні повідомляли йому про свої рішення припи-

нити роботу у краї. Він намагався утримати їх від таких дій, хоча відчував, що вони не погоджуються з наведеними аргументами на користь продовження роботи. Ситуація ускладнювалася й тим, що відчувши підтримку міністра активізувався М.Аненков, а також частина польських поміщиків, які були невдоволеними діями Г. Галагана. За таких обставин, Григорій Павлович намагався прийняти правильне рішення. У листі від 23 вересня 1864 р. він писав: „Що робити мені? Продовжувати справу без надії на успіх – значить взяти на себе відповідальність, котру ти не заслужив. Залишити справу? Та чи буде від цього краще? Без нас справа зайде невідомо куди. Можливо у недалекому майбутньому, народ почне хвилюватися і виступати, і тоді звинуватять нас у тому, що ми підготували селян до активного протесту. У всякому разі я не піду, не висловивши де потрібно усієї правди” [3: 12].

Наведені слова розкривають важливу рису характеру автора листа, який переживаючи драматичний момент у житті і кар'єрі, зробив вибір на користь служіння державним інтересам, чудово розуміючи наслідки такого вибору для подальшої службової діяльності, і врешті-решт, власного іміджу. Усвідомлюючи, що особиста поразка не може прирівнюватися до завданої шкоди державним інтересам, поміщик вважав своїм обов'язком проінформувати керівництво держави про небезпечність ситуації, яка склалася на Правобережжі. З різних причин здійснити задум протягом найближчого часу не вдалося. Робота ж по реалізації реформи 1863 р. у Південно-Західному краї ще більше уповільнилася, а зловживання адміністрації почастишали. Г. Галаган не вважав за можливе продовжувати роботу у таких умовах і знову попросив відставки, яка й була прийнята 20 січня 1865 р. [4: 30].

Чи можна розцінювати такий крок як поразку? Подальші події переконливо засвідчили зворотне. Більше того, ціною відставки він привернув увагу уряду та імператора до проблем краю. Наслідки не забарилися. Уже 8 квітня 1865 р. відбулося засідання Головного комітету по облаштуванню побуту селян, куди окрім губернаторів краю, запросили і колишнього заступника голови тимчасової комісії, що за великим рахунком, означало сприйняття владою його позиції. Головне ж полягало у рішеннях, прийнятих на засіданні комітету. Так, було прийнято пропозицію Г. Галагана про розширення штату мирових посередників на 50 осіб, що дало можливість збільшити кількість мирових дільниць і створити спеціальні мирові відділення [8: 123]. Іншим положенням передбачалося включення до селянського земельного наділу садів і левад, що у свій час пропонувалося Григорієм Павловичем, але не було підтримано опозицією. Врахував Комітет і не сприйняту раніше його пропозицію про пониження викупних платежів і приведення їх у відповідність з реальною вартістю землі у краї. Це дозволило понизити викуп наділів у трьох губерніях у середньому на 48 %. Кількість землі в селян у результаті проведення реформи збільшилася на 18 %, що відбулося за рахунок поновлення наділів, визначених інвентарями [8: 124]. Окрім цього селянам надавалося право оскаржити протягом місяця ті договори, які на їх думку були складені з порушеннями. Передбачалося навіть покарання мировому посереднику за неправильно оформлені відповідні документи.

Таким чином, аналізуючи хід реформи 1863 р. на Правобережжі та участь Григорія Галагана в її реалізації, варто відзначити, що наслідком його професійного і сумлінного ставлення до справи стало збільшення кількості селянської землі, пониження викупних платежів за наділ і головне – введення обов'язкового викупу, що дозволило ліквідувати тимчасово зобов'язаний стан місцевих селян. Обіймаючи посаду заступника голови тимчасової комісії з питань реалізації реформи у Південно-Західному краї, Г. Галаган своєю діяльністю у черговий раз підтвердив репутацію людини, яка перш за все дбала про державні інтереси, керувалася у роботі законом, здоровим глуздом і намагалася справедливо вирішувати проблеми.

Список використаних джерел

1. Борисенко В. Курс української історії. – К.: Либідь, 1996. – 613 с.
2. Зайончковский П. Проведение в жизнь крестьянской реформы 1861 г. М., 1958. – 470 с.
3. Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вєрнадського. – Ф.179. – Оп. 1. – Спр. 129. К характеристике Г.П.Галагана. – 27 с.
4. Там само. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 26751. Особисті папери Г.Галагана. – 64 с.
5. Об исполнении указа от 30 июля 1863 г. // Киевская старина. 1888. – №7. – С. 21-26.
6. Рибалка І. Історія України. – Харків: Основа, 1997. – 479 с.
7. Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі. – Ф. 1181. – Оп. 1. – Спр. 41. Об условиях проведения реформы в Юго-Западном крае. – 131 с.
8. Там само. – Спр. 44. По возбужденным вопросам о состоянии крестьян. – 137 с.
9. Там само. – Спр. 46. По возбужденным в Юго-Западном крае вопросам о выкупных договорах. – 143 с.
10. Там само. – Ф. 908. – Оп. 1. – Спр. 437. Переписка П.Валуева с Г.Галаганом. – 119 с.
11. Тимошенко А. Григорій Павлович Галаган (1819-1888 рр.) // Сіверянський літопис. 1999. – №2.
12. Ткаченко Т. Громадська та благодійна діяльність Г.П.Галагана: Дис. канд. іст. наук. К.,

Anatolii TYMOSHENKO

**G.GALAGAN'S ACTIVITY ON INTRODUCTION OF THE PEASANTRY REFORM
OF 1861 ON THE SOUTH-WESTERN TERRITORY**

The article deals with the activity of G.Galagan on introduction of clauses of peasantry reform of 1861 on the South-Western territory.

УДК 94

Микола ВІТЕНКО

**ВПЛИВ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПРОТИРІЧ
НА ЗАГОСТРЕННЯ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО КОНФЛІКТУ
В ГАЛИЧИНІ НАПЕРЕДОДНІ РОЗПАДУ АВСТРО-УГОРЩИНИ**

Автор статті аналізує соціально-економічні сторони польсько-українських відносин у Галичині в кін. ХІХ – на поч. ХХ ст. Він приходить до висновку, що міжнаціональний конфлікт у краї мав, поряд з іншими, економічні передумови.

Наприкінці ХІХ ст. у Галичині висувалися пріоритети державності окремих націй. Це прискорювало розпад Австро-Угорщини. За таких обставин, щоб зміцнити свої позиції, австрійські уряди проводили політику „поділяй і володарюй”. Вони намагалися пригноблювати один поневолений народ за допомогою іншого. Така політика робила неможливим об'єднання національно-визвольних рухів різних народів у боротьбі з Габсбургами і породжувала міжнаціональні конфлікти, в яких правляча династія виступала в ролі арбітра. Польсько-українське протистояння в політичній, економічній та культурній сферах у Галичині в кін. ХІХ – поч. ХХ ст. стало її результатом.

Питання взаємин польських та українських політиків у Галичині в кін. ХІХ – поч. ХХ ст. вивчалися львівськими дослідниками О. Аркушою, Л. Зашкільняком, Ю. Михальським, івано-франківськими істориками О. Жерноклеєвим, М. Кугутяком та ін. Натомість, проблема польсько-українських взаємин в економічній сфері залишається майже не вивченою, але саме вона, на нашу думку, відіграла важливу роль в стосунках між поляками й українцями Галичини.

Аналіз документів та матеріалів підтверджує те, що соціально-економічні протиріччя між поляками та українцями були закладені ще в ХІV ст., коли Галичину захопили війська польського короля Казимира ІІІ. Їх закріпило запровадження панщини за Петраковським статутом 1496 р., а згодом – негативні наслідки подій Національно-визвольної війни українського народу сер. ХVІІ ст. Однак ці протиріччя, окрім поодиноких винятків, не переростали в Галичині у міжнаціональні конфлікти. Ситуація зберігалася стабільною аж до сер. ХІХ ст. Перший серйозний конфлікт, що виник у краї в 1846 р. з соціально-економічних причин, охопив переважно Західну Галичину, заселену поляками. Лише ліквідація панщини та боротьба за сервітути дали початок глобальним економічним перетворенням. Довершило їх у 70-80-х рр. ХІХ ст. будівництво в Галичині мережі залізниць. Завдяки їм, як писав український економіст Т. Войнаровський, „мінються економічні відносини в самих основах”, і „господарка капіталістична” прийшла на зміну „господарці натуральній” і поклала край патріархальним взаєминам на селі [3: с.33].

Населення Галичини не було готове до таких трансформацій. В краї значного розмаху набула соціальна диференціація населення, що породила масові міграції. Галичина перетворювалася на аграрно-сировинний придаток для Австрії. Соціально-економічна криза охопила всі галузі економіки краю і негативно впливала на різні верстви населення. Саме вона породила міграції найманих робітників до Пруссії у сер. 80-х рр. ХІХ ст.

На нашу думку, соціально-економічні перетворення спочатку торкнулися поляків, і лише згодом українців. Так, до Пруссії мігрували першими жителі Західної Галичини, заселеної пере-

важно поляками. Масові міграції сезонних робітників зі Східної Галичини, де переважали українці, розпочалися лише через кілька років [9: арк. 3-4, 11, 27, та інші]. Те саме стосується еміграційної бразильської лихоманки: спочатку до Бразилії починали емігрувати саме поляки, після них, з інтервалом у кілька місяців, емігрують й українці. Про важкі умови життя емігрантів у Бразилії досить швидко стало відомо в Галичині. Однак це не зменшувало кількості бажаючих виїхати, а лише внесло корективи щодо напрямків еміграції. Вже з поч. 90-х рр. XIX ст. головні потоки емігрантів спрямовуються до Канади, США та Аргентини [8: арк. 110].

Соціально-економічну кризу, що охопила сільське господарство Галичини в кін. XIX ст., відчували на собі не лише дрібні землевласники, наймані сільськогосподарські робітники, але і земельні магнати. Якщо серед наймитів у Східній Галичині переважали українці, то серед поміщиків абсолютну більшість становили поляки. Великі землевласники вели своє господарство екстенсивними методами, всіляко намагалися обмежити еміграцію селян, щоб забезпечити себе дешевою робочою силою. Однак такі заходи не приносили бажаних результатів. Так, борг поміщиків Східної Галичини до кінця 1906 р. перед банками становив 623 млн. крон, тоді як борг великих землевласників всіх інших провінцій Австрії складав 663 млн. крон [3: с.34].

Низька зарплата поденних робітників, яка складала 10-20 крон на день, породжувала соціальні виступи, страйки. Вони з середини 90-х рр. відбуваються все частіше і носять дедалі організованіший характер. Зокрема, в травні 1900 р. відбувся селянський страйк в Борщівському старостві, що охопив Бабинці, Михалків, Пилипче, Горішківці та кілька інших сіл. Страйк був організований заздалегідь. Про це свідчить поширення серед селян листівок із закликом виходити на роботу за плату не нижчу 1 золотого ринського щодня грошима чи за кожен 2-й сніп кукурудзи, 7-й сніп пшениці натурою і обов'язково лише за умови укладення письмового договору про оплату праці з поміщиком. Укладення таких угод давало б селянам переваги в суді у випадку невиконання зарплати. Слід зауважити, що до страйку селяни працювали за кожен 18-ий сніп пшениці чи за 12 крон на день. Про високий рівень організованості страйкарів свідчила їх успішна боротьба зі штрейкбрехерами [7: арк. 38, 97]. Хоча страйкарі не домоглися максимального підвищення зарплати, поміщик граф М. Баворський був змушений піти їм на суттєві поступки і страйк припинився через досягнення компромісу [7: арк. 61].

Спочатку селянські страйки відбувалися у всій Галичині, проте вже на початку XX ст. вони проходять переважно в українській частині краю. Це, на наш погляд, є закономірним наслідком цілеспрямованої політики цілого ряду польських економічних товариств та окремих польських політичних партій щодо „захисту польського стану посідання” *. Засади цієї політики найбільш чітко сформулював історик-економіст Ф. Буяк. З метою уникнення в майбутньому селянських страйків, він пропонував й надалі проводити у Східній Галичині ту політику, що вже велася окремими польськими партіями та громадськими організаціями в попереднє десятиліття, а саме: підтримувати великі та середні сільськогосподарські маєтки; проводити польську фермерську колонізацію Східної Галичини через парцеляцію фільварків, що мало б ослабити соціальну напругу в Галичині Західній; робити все можливе, щоб з парцеляції великих маєтків користала дрібна власність польська, а не руська (українська); сприяти поширенню серед польських землевласників використання машин та робочої сили польського походження, що зробило б руські сільські господарства неконкурентноздатними [2: 95].

Відсутність архівних матеріалів не дозволяє з'ясувати весь комплекс заходів, за допомогою яких ця політика впроваджувалася в життя. На нашу думку, до них слід віднести протидію місцевої влади, яка складалася переважно з поляків, польських політичних партій та господарських організацій, на спроби українців покращити свої політичне, економічне та культурне становище. Польська адміністрація заважала відкриттю нових україномовних шкіл та гімназій, українського університету, створенню мережі українських економічних товариств. Зокрема, статут господарської організації „Сільський Господар”, який мав на меті захист економічних інтересів українських селян, був затверджений лише з третьої спроби, після двох років безпідставних зволікань [6: 12].

* „Захист польського стану посідання” – гасло під яким польські політики першої пол. XX ст. розуміли збереження польською нацією панівних позицій у політиці, економіці та культурі на територіях, де чисельно переважали інші нації – українці, білоруси, литовці, росіяни, тощо.

Польські банки та господарські товариства викупляли у великих землевласників маєтки і, розділивши їх на малі ділянки, продавали польським селянам. В результаті цієї політики в 1852–1912 рр. великі землевласники втратили більше 276 тис. га землі, з них лише 38 тис. га змогли викупити українці, решта перейшла до рук польських колоністів. Чисельність останніх невідома, хоча за даними австрійської статистики у 1880–1910 рр. у Східну Галичину переселилося приблизно 320 тис. осіб із Західної Галичини, і це в той час, коли з краю через аграрну перенаселеність були змушені емігрувати більше 360 тис. українських селян [5: 159–160].

На нашу думку, це був не просто перехід землі, яка раніше перебувала в руках великих польських землевласників, до дрібних та середніх польських господарів. Це було витіснення українців з краю за допомогою соціально-економічних заходів. Зокрема, слід враховувати те, що раніше цю землю українські селяни або орендували, або обробляли за натуральну плату. Тепер же потреба у їхній праці відпадала. В результаті, значна кількість українського селянства позбавлялася джерел свого існування, а тому не могла доброзичливо ставитися до польських переселенців. Тим паче, в українців вироблялося стереотипне уявлення про поляків як загарбників, ворогів.

Особливо чітко соціально-економічне підґрунтя польсько-українського конфлікту проявилось під час селянського страйку 1902 р. Він розпочався 20 червня в селі Куровичах і незабаром охопив сотні сіл у 20-ти повітах галицького Поділля. Серед страйкарів були не лише українці, але й поляки, зокрема жителі сіл Гриневці, Качанівка та ін. [10: арк. 6, 12]. Однак, незважаючи на останню обставину, польські землевласники сприйняли страйк як національний виклик українців та посягання на „польський стан посідання”.

Поміщики були змушені піти на поступки страйкарям. Проте вже в травні 1903 р. у Львові вони зібрали з'їзд представників більшості польських політичних партій, які проголосили Галичину „польським П'ємонтом”, маючи на увазі те, що саме вона стане центром відродження польської державності. На з'їзді було також прийнято рішення про координацію дій у боротьбі зі страйками в майбутньому. Ці рішення зробили польсько-український політичний діалог майже неможливим [4: 64–65].

З'їзд польських партій не зупинив українське селянство Галичини. Воно, хоча й з меншими успіхами, страйкувало в 1903–1914 рр. Існували випадки, коли страйки виникали стихійно й супроводжувалися підпалами поміщицьких маєтків, побиттям придворних слуг [10: арк.14, 16]. Це лише утверджувало в поляків стереотипне уявлення про українців як про „бунтарів та гайдамаків”, з якими можна розмовляти лише за допомогою сили. Зруйнувати його не могли жодні польсько-українські політичні угоди.

Польсько-українські зіткнення в соціально-економічній сфері змушували українських політиків шукати шляхи розв'язання міжнародного конфлікту. Одним з таких шляхів стала ідея поділу Галичини на дві окремі частини за національною ознакою та об'єднання Східної Галичини з Північною Буковиною в єдину провінцію Австро-Угорщини, яку українські політики краю виношували ще з 1848 р. Вона суперечила ідеям молодих радикалів, чий голос ставав дедалі відчутніший в краї. Так, один з них, Ю. Бачинський, в своїй статті „Україна ingredienta” проголосив нагальну потребу досягнення державної незалежності для українців. Це, на його думку, мало б забезпечити економічний добробут нації, захистити українського селянина від засилля польських поміщиків та колоністів. Перетворення Східної Галичини на „український П'ємонт” розглядалося ним як перший крок до створення незалежної України [1: 26]. Думки Ю. Бачинського на поч. ХХ ст. лягли в основу політичних програм більшості українських партій Галичини. Вони ідеологічно суперечили вище згадуваним рішенням польського міжпартійного з'їзду 1903 р. Так виник конфлікт концепцій „двох П'ємонтів”.

Таким чином, економічні фактори відіграли важливу роль у створенні поляками та українцями національних концепцій політичного, економічного та культурного розвитку. Для поляків їхня концепція передбачала збереження великої земельної власності, а також збільшення кількості заможних селянських господарств шляхом передачі земельних наділів польським колоністам. Згідно української концепції планувалося здійснити парцеляцію великої польської земельної власності на користь українського селянства. Одночасне втілення обох концепцій у життя не могло відбутися, оскільки вони суперечили одна одній. Ця суперечність концепцій посилювала польсько-українську ворожнечу, що в 1918–1919 рр. переросла у війну.

Список використаних джерел

1. Бачинський Ю. Україна irredenta // Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті. Документи і матеріали. – Київ – Мюнхен: Сучасність, 1993. – Т.1. 2. Вуїак F. Galicya. – Lwow – Warszawa. – 1908. – Т. 1 3. Войнаровський Т. Вплив Польщі на економічний розвій України-Руси. – Львів, 1910. 4. Михальський Ю. Польські політичні партії та українське питання в Галичині на поч. ХХ ст. (1902 –1914). – Львів, 2002. 5. Павликовський Ю. Земельна справа у Східній Галичині // Літературно-Науковий Вісник . – Т.76. – Львів, 1922. 6. Храпливий Є. Сорок літ праці Краєвого Господарського товариства Сільський Господар (1902-1914). – Львів, 1939. 7. Центральний державний історичний архів України у м. Львові, ф.146 (Галицьке намісництво 1772-1920 pp.), оп. 4, спр. 2209. 8. Там же, спр. 2457. 9. Там же, спр. 3460. 10. Там же, спр. 3779.

Mykola VITENKO

THE INFLUENCE OF SOCIAL-AND-ECONOMICAL CONTRADICTIONS ON THE AGGRAVATION OF THE POLISH-UKRAINIAN CONFLICT IN GALICIA BEFORE THE AUSTRIA-HUNGARY'S COLLAPSE

In this article the author analyzes the social-economic aspect of Polish-Ukrainian relations in Galicia at the beginning of the 20th century. The main idea of the article lies in the conforming, that the creation of conceptions of Polish and Ukrainian Pyemonts had the economic preconditions.

УДК 334(477):339.92

Тетяна ОНІШКО

СПОЖИВЧА КООПЕРАЦІЯ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНОГО КООПЕРАТИВНОГО РУХУ 20-Х РОКІВ ХХ СТ.

У статті розглядаються проблеми світового та вітчизняного кооперативного руху 20-х років ХХ століття.

Усеохоплюючі процеси глобалізації та конкурентна боротьба за ринки збуту товарів створюють умови, коли все більше наших сучасників на всіх континентах звертаються до кооперативних ідей. Як свідчить світова та вітчизняна історія, розвиток дружніх взаємовигідних зв'язків кооператорів відповідає інтересам різних народів. На початку 20-х років ХХ ст. споживча кооперація України налагодила і активізувала зовнішню торгівлю, що в свою чергу сприяло відродженню та стабілізації економіки республіки.

У нинішніх умовах з великими труднощами відбувається входження незалежної України в європейську спільноту. На жаль, сьогодні темпи і обсяги експортно-імпортних операцій системи споживчої кооперації значно зменшились порівняно з попередніми десятиліттями. Та як показує досвід, українська кооперація мала заслужений авторитет серед кооператорів світу. Цей досвід є яскравим прикладом того, як з допомогою взаємовигідних торговельних зв'язків між державами можна підняти свій престиж, міжнародний статус, зайняти гідну позицію серед розвинутих країн Європи та світу. Важливо узагальнити та проаналізувати досягнення та прорахунки вітчизняної кооперації з організації її закордонної діяльності.

Перші спроби аналізу практики зовнішньоекономічної діяльності споживчої кооперації України були зроблені ще в 20-ті роки ХХ ст. Це були переважно брошури та статті, написані економістами та істориками на основі статистичних даних і звітів системи [1]. Із середини 20-х років дослідження зовнішньоторговельної політики споживчої кооперації проходило в ракурсі партійного керівництвом цим процесом. Механізми та методи ж самої кооперації щодо налагодження міжнародних контактів практично не розглядалися.

З кінця 1917 р. стабільні торговельні контакти із Заходом були перервані, як воєнними діями, так і втручанням радянської влади. Та при цьому більшовицькі керівники розуміли, що Європа, відчуваючи гостру потребу в товарах з України, буде зацікавлена у відновленні торговельних зв'язків з кооператорами. Про свою глибоку переконаність у важливості відновлення зв'язків із закордонними кооператорами представники нової влади не раз відкрито заявляли в

періодичній пресі, в тому числі і закордонній. І це зайвий раз підкреслювало їх бажання мати стабільні зовнішньоекономічні зв'язки із сусідніми країнами шляхом відновлення контактів між кооператорами. Сьогодні зрозуміло, що радянська влада використовувала могутній потенціал споживчої кооперації для виходу на закордонні ринки, встановлення та зміцнення зв'язків із міжнародним кооперативним рухом, оскільки державної структури торгівлі у той час практично ще не було.

Враховуючи намір правлячих кіл Антанти здійснювати товарообмін з Радянської країною через кооперацію, більшовики взяли курс на оволодіння кооперативним апаратом, включаючи Україну. Вихід вітчизняної споживчої кооперації, зокрема її центрального органу – Вукоопспілки (ВУКС), на зарубіжні ринки відбувався не просто. По-перше, треба було добитися визнання споживчої кооперації на міжнародній арені; по-друге, організувати її участь у міжнародній торгівлі. На початку 20-х років ХХ ст. почалися пошуки найбільш оптимальних і ефективних форм організації закордонної торгівлі споживчої кооперації. З березня 1921 р. розпочалося встановлення торговельних відносин кооперації з партнерами інших країн шляхом укладання договорів та угод, тобто на правовому рівні.

У зв'язку з необхідністю налагодження контактів з міжнародним кооперативним рухом більшовиками була створена спеціальна постійно діюча комісія, що займалася питанням представництва в Міжнародному Кооперативному Альянсі (МКА). Керівники УСРР, зокрема М.В. Фрунзе, В.П. Затонський, О.Г. Шліхтер, М.К. Ветошкін, приділяли значну увагу зовнішньоекономічним зв'язкам споживчої кооперації. Та визнання споживчої кооперації України Міжнародним Кооперативним Альянсом прийшло не зразу.

Спочатку МКА визнав правоздатність Центроспілки. Це відбулося в серпні 1921 р. у м. Базелі (Швейцарія), де проходив Х конгрес МКА, на якому обговорювалося питання про ставлення до радянської кооперації. Більшість його членів висловилися за прийняття останньої до складу Міжнародного Кооперативного Альянсу.

У серпні 1921 р. Перший з'їзд уповноважених ВУКС прийняв рішення надіслати своїх представників на Базельський конгрес кооператорів. Однак делегати останнього відхилили прохання ВУКС про прийняття її до МКА, так як від України на конгресі виступали представники дореволюційної кооперації. Конгрес прийняв рішення надіслати на Україну делегацію для ознайомлення зі станом справ у споживчій кооперації. У цей невизначений час інтереси Вукоопспілки в МКА мав представляти голова правління Центроспілки Л.М. Хінчук.

Протягом 1922 р. Вукоопспілка ціленаправлено пробивала собі дорогу на міжнародну арену. У березні 1922 р. правління ВУКС ухвалило рішення надіслати своїх представників на Міланський міжнародний кооперативний конгрес і знову порушити клопотання про її прийняття до складу МКА. Влітку 1922 р. друга сесія ВУКС прийняла постанову про вступ до МКА. Представники міжнародного кооперативного руху вирішили ознайомитись із діяльністю ВУКС та інших спілок на місцях. Для цього вони побували на Україні.

У цей час відносини між Вукоопспілкою та представниками української кооперації в еміграції, яких більшовицьке керівництво спілки категорично не визнавало, були складними. Питання щодо представництва української кооперації в МКА вирішували часто-густо не досить коректними методами. Для дискредитації так званої „емігрантської кооперації” спеціально направили за кордон представника ВУКС.

У кінці 1922 р. колишні українські кооперативні організації „Дніпроспілка”, „Українбанк” та „Централ” були позбавлені членства в МКА. Другі збори уповноважених ВУКС (грудень 1922р.) звинуватили кооператорів-емігрантів у розбазарюванні матеріальних цінностей, які нібито витрачалися на політичні цілі, зокрема на підтримку української контрреволюції. Вирішили вжити всі можливі заходи з метою повернення кооперативного майна з-за кордону та віддати до карного суду „винуватців нечуваного злочину” [2: 57-58; 198-199].

Не виникає сумнівів у тому, що не всі дипломатичні заходи використали керівники ВУКС щодо налагодження ділового партнерства з кооператорами-емігрантами. При цьому проігнорували цінність досвіду відомих міжнародному кооперативному рухові українських кооператорів-емігрантів Барановського, Сербиненка, Горбаня та ін.

У січні 1923 р. на засіданні виконкому МКА, яке відбулося в м. Генті (Бельгія), Вукоопспілку було прийнято в цю організацію. При цьому ВУКС категорично відмовила дореволю-

ційним кооператорам- емігрантам в їх вимогах щодо кооперативного майна . Усе кооперативне майно було визнано власністю лише Вукоопспілки, створеної за ініціативою більшовиків у червні 1920 р.

Закріпивши за собою кооперативне майно дореволюційної кооперації, ВУКС, яка діяла за вказівками радянської влади, висловила надію на те, що „кооперація України буде боротися за активну міжнародну політику, проникати у найвіддаленіші куточки світу” [3: 16].

Але діяти самостійно в рамках МКА Вукоопспілки не доводилось. Вона мала узгоджувати свої дії з Центроспілкою. Із червня 1923 р. уповноваженим ВУКС при ЦК МКА став голова правління ВУКС О.Г.Шліхтер, який проводив більшовицьку лінію в кооперації та узгоджував свої дії з Центроспілкою. Та в той же час до голосу українських кооператорів за кордоном почали прислухатися. Так, у вересні 1924 р. в Генті на XI конгресі МКА від української кооперації було присутніх 90 чоловік (із загального числа 455 делегатів). Чисельність української делегації була найбільшою. Українські кооператори запропонували Генеральному секретарю МКА збільшити число членів виконкому . У результаті проведених виборів до складу МКА від СРСР увійшло 14 чоловік, зокрема 7- від ВУКС [4: 148]. Серед останніх був і голова правління ВУКС М.К.Ветошкін, відомий закордонним кооператорам. Одночасно з цим українські жінки – члени кооперації – у 1924 р. зуміли добитися права участі у роботі конференції Міжнародної Жіночої кооперативної гільдії в Генті [5: 112].

Беручи активну участь у роботі МКА, споживча кооперація України одночасно відкривала свої представництва за кордоном. У вересні 1921 р. було відкрито представництво ВУКС у Празі. З осені 1922 р. місцеперебуванням головного представництва ВУКС став Берлін , а його відділення діяли у Відні, Варшаві і Лондоні. Розпочалися поїздки українських кооператорів за кордон з метою ознайомлення з досвідом зарубіжних кооператорів. Так, зокрема восени 1924 року українські кооператори побували в Англії, де ознайомилися з роботою своїх колег. Кооператори України підтримали ініціативу Центроспілки РСФРР про щорічне відзначення Міжнародного дня кооперації в першу суботу липня. З 1923 р. і до сьогодні це свято відзначається в Україні.

Для координації дій споживчої кооперації України за кордоном у січні 1922 р. при ВУКС було створено експортно- імпорتنний відділ. Також створили експортний фонд , що налічував 50 млн. крб. золотом. А в листопаді 1921 р. уряд УСРР допоміг ВУКС отримати для розвитку експортних та імпорتنних операцій сировини на суму 100 тис. крб. золотом [6: 1, 51]. Правління ВУКС мало домовленість із Комзовнішторгом України про надання кооперації права на заготівлю й збут експортної продукції. Споживча кооперація одночасно була і контрагентом держави зі збуту сировини і здійснювала самостійну заготівлю на власні кошти. Перш за все, споживча кооперація задовольняла потреби селянських господарств у реманенті , дрібних кустарів – у сировині, яку завозили з-за кордону. Реалізуючи на міжнародному ринку сільськогосподарські продукти, ВУКС закупляла у зарубіжних кооператорів предмети першої необхідності: мануфактуру, галантерею, нитки, взуття, залізо, цвяхи тощо.

Вивозити продукцію на міжнародні ринки ВУКС розпочала ще в 1921 р., хоча в зв'язку з неврожаєм це були в основному старі запаси. Піднесення сільського господарства в 1922 р. дозволило споживчій кооперації активізувати вивезення хліба – основної статті українського експорту. Для цього його заготовили в 1923 р. близько 13 млн. пудів [7].

Тваринницька продукція становила 34,8 % загального обсягу експорту української кооперації. Крім свиней і великої рогатої худоби, на зарубіжні ринки поставлялися заморожені туші та окорока. Однією з найстабільніших статей експорту були яйця. Лише одна Полтавська райспілка заготовила і вивезла за кордон у 1923–1924 рр. 24 вагони яєць [8: 31]. За обсягом експорту лікарських рослин українській кооперації належало перше місце серед інших країн. Найважливішими ринками їх збуту були Гамбург і Лейпціг [9].

З 1925 р. ВУКС почала вивозити за кордон фрукти, картоплю, гриби, прядиво, тютюн, коноплю, хміль, патоку, цукор. Українська кооперація була одним з найбільших постачальників на європейські ринки лісу, експортуючи дуб, вільху, осіку, а також дошки, шпали, клепки. У 1922 р. широким попитом користувалися вироби кустарних промислів із дерева, кераміка, вишивка. Для підвищення зацікавленості селян у встановленні через споживчу кооперацію зв'язків із зарубіжними ринками у 1924–1925 рр. було скасовано мито на більшість сільськогос-

подарських товарів, зменшені залізничні тарифи. Експортні вантажі споживчої кооперації оброблялися поза чергою. У середині 20-х рр. ХХ ст. товари споживчої кооперації вивозилися на 22 зарубіжні ринки [10, 10-13]. Сума експортних операцій в 1924-1925 рр. становила 139, 8 тис. крб. Основне місце в експорті належало насінню соняшника – 50,6 % та хлібопродуктам – 41, 6% [11: 45].

Посилення експорту сільськогосподарської продукції сприяло збільшенню товарності селянських господарств, зростанню його купівельної сили і загальному піднесенню. Разом з тим розвиток експорту сприяв розширенню можливості закупки за кордоном устаткування для промисловості, машин і знарядь для сільського господарства.

В Україні, починаючи з 1921 р., почали прибувати товари від кооператорів Італії, Румунії та Польщі. У 1922 р. українські кооператори уклали угоди на закупівлю товарів у чеських, голландських та австрійських кооператорів. У цьому ж році ВУКС закупила в німецьких кооператорів 10 тис. плугів, а також партію пилок і сокир [12].

У 20 –ті рр. ХХ ст. Вукоопспілка неодноразово брала участь у міжнародних ярмарках, зокрема Ліоні, Лейпцігу, Празі, Лондоні, Кенігзберзі, Франкфурті, Відні, Генті, Мілані. А в 1923- 1925 рр. ВУКС сама зуміла організувати контрактів ярмарки в Києві, на які привезли свої товари кооператори Польщі, Австрії, Німеччини, Чехословаччини, Естонії, Голландії.

Отже, протягом 20-х рр. ХХ ст. споживча кооперація України зайняла міцні позиції в міжнародній торгівлі. За допомогою зовнішньої торгівлі українським кооператорам вдалося налагодити товарообмін майже з усіма європейськими країнами. А це, в свою чергу, сприяло відродженню економіки та розширенню товарності селянських господарств.

Як показує досвід міжнародної кооперативної торгівлі, кооперація – це демократичний шлях розвитку бізнесу. Сьогодні у світі 760 млн. осіб є членами кооперативів [13]. Взаємовигідне співробітництво та спільні зусилля кооператорів, що ґрунтуються на демократичній основі, солідарності та повазі до потреб споживачів, є найкращим засобом зустріти виклики часу й досягти результатів з користю для всіх нас. Адже кооперативна модель господарювання дозволяє досягти особистих і загальносуспільних результатів.

Список використаних джерел

1. Экспортные ресурсы Украины – Харьков, 1923. - 244 с.; Зовнішня торгівля УРСР та її ближчі перспективи. – Харків, 1924. – 42 с.; Экспорт сельскохозяйственных продуктов из Украины в 1925-26 году. – Харьков, 1925. – 23 с.; Варьяш Э. Международное движение и советская кооперация. – М. – 1926 – 98 с.
2. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф.1. – Оп. – 20. – Спр. 1573. – Арк. 57-58; Второе собрание уполномоченных Всеукраинского союза „Вукоопспилка” 4-8 дек. 1922 г.: Стенографический отчет. Резолюции. Харьков, 1922. – С. 198-199.
3. Второе собрание уполномоченных „Вукоопспилки”... – С. 16.
4. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). Ф.296.- Оп.2.- Спр. 20.- Арк. 148.
5. Варьяш Э. Советская кооперация в международном движении // Союз потребителей. – 1925. – № 13. – С.112.
6. ЦДАВО України . Ф.2. – Оп.2. – Спр. 6. – Арк. 51; Спр. 36. – Арк. 1.
7. Продовольственная газета. – 1923. – 10 июня.
8. Державний архів Полтавської області. – 363. – Оп. 1. – Спр. 327. – Арк. 31; Промышленность и торговля. – 1923. – 3 октября.
9. Кооперативный бюллетень Вукоопспилки. – 1921. – 16 ноября.
10. Экспорт сельскохозяйственных продуктов из Украины в 1925-26 году. – Харьков, 1925. – С. 10- 13.
11. Споживча кооперація Української РСР . 1917 – 1967. – М., 1967. – С. 45.
12. Вісті ВУЦВК. – 1922. – 23 травня.
13. Вісті Центральної спілки споживчих товариств України. – 2003. – 18 вересня.

Tetiana ONIPKO

UKRAINIAN CONSUMERS' CO-OPERATIVE SOCIETY IN THE CONTEXT OF THE INTERNATIONAL CO-OPERATIVE MOVEMENT

The paper presents the problems of the world and native co-operative movement in the 20s of the 20th century.

УДК 338.09 (477.8).

Лариса РОДІОНОВА

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ РИНКОВИХ ВІДНОСИН У ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ В 20–30-Х РР. ХХ СТ.

Досліджена проблема ринкової трансформації селянського господарства на західноукраїнських землях у складі Речі Посполитої Польської в 20–30-х рр. ХХ ст. Історико-економічний аналіз розвитку селянського господарства як суб'єкта господарювання на мікроекономічному рівні дає змогу використати вітчизняний досвід для вирішення проблеми формування національної моделі розвитку агроєкономіки.

Формування ринкової моделі аграрної економіки України потребує визначення парадигми приватних організаційно-правових форм господарювання (селянських фермерських і селянських особистих господарств) в контексті національного історичного досвіду розвитку селянського сільського господарства в умовах індустріально-ринкової цивілізації. На західноукраїнських землях аграрні відносини на основі приватної власності панували до кінця 30-х рр. ХХ ст. Аналіз господарської еволюції селянських господарств у 1920–1930-х рр. дозволить з'ясувати чинники раціональності їх ринкового розвитку, отже, перспективність і механізм ефективності сучасних приватних агроформувань в умовах після-приватизаційного розвитку перехідної агроєкономіки України.

Історію сільського господарства українських земель у складі Речі Посполитої Польської у 20–30-х рр. досліджували такі українські вчені того періоду, як І. Витанович, В. Доманицький, Ю. Павликовський, І. Шимонович, Є. Храпливий, і сучасні історики та економісти І. Васюта, С. Гелей, С. Злупко, Г. Ковальчук, К. Кононенко, М. Кравець, Л. Родіонова. Однак, селянське господарство не досліджене як суб'єкт аграрного господарювання в ринковій економіці, не вивчена також проблема об'єктивної логіки його розвитку.

Метою статті є аналіз економічного становища селянського господарства на території Галичини в 1920–1930-х рр., рівня його трансформації у внутрішній та світовий аграрні ринки, визначення важливості практичної діяльності українських громадських економічних організацій, спрямованої на розвиток селянського підприємництва, оцінювання стану селянського господарства в контексті загальносвітових тенденцій аграрного розвитку, вироблення практичних рекомендацій щодо підвищення ефективності приватних суб'єктів мікрорівневого розвитку в межах сучасної аграрної політики.

В історії аграрної економіки 20–30-ті рр. ХХ ст. у промислово розвинених країнах визначені як період її структурної кризи, коли постало питання виживання та відповідності традиційної сімейної ферми, що базувалася на дрібному виробництві; завданням індустріальної економіки, ролі та місця сільського господарства у структурі народного господарства. Головними були проблеми раціоналізації виробництва на основі науково-технічного прогресу і державного регулювання сільського господарства.

Досліджуючи економічне становище селянського господарства в Галичині, що входила до Польської держави, ми дійшли таких висновків. На галицьких землях (у Львівському, Тернопільському і Станіславському воєводствах) селянські господарства (за тогочасною статистикою це – володіння до 50 га землі) переважали. За переписом 1931 р., вони становили 88,4% від загальної кількості господарств, великі маєтки (понад 50 га) – 0,2%, господарства без орних земель – 11,4%. Селянські господарства в Львівському воєводстві володіли 76,1% сільськогосподарських угідь, Тернопільському – 73,9%, Станіславському – 71,8% [1: 63, 68]. У структурі селянського землеволодіння у цих воєводствах орні землі становили відповідно 73,3%, 82,6% і 59,4% [2: 47]. Даних щодо кількості селянських господарств, власниками котрих були українці, в історіографії немає. Згідно з дослідженнями І. Васюти, на початку 1930-х рр. у галицьких і волинському воєводствах українці володіли 72,3% селянських господарств (991800) і 72,65% (3607,1 тис. га) сільськогосподарських угідь [3: 132]. За нашими підрахунками (на основі статистичних даних В. Кубійовича і Ю. Павликовського), в Галичині українських селянських господарств було приблизно 772 тис. (без повітів з польським населенням) [4: 49; 5: 22–23]. Таким

чином, селяни були основними власниками сільськогосподарської землі, економічне становище селянських господарств визначало розвиток аграрного сектора.

Дослідження техніко-технологічного рівня селянського сільськогосподарського виробництва дає змогу зробити висновок про його доіндустріальний характер. У той час панувала ручна праця, без плугів працювало 54% господарств, використовували молотарки 4,2%, сівалки – 8% господарств у Львівському та Станіславському і 4% – Тернопільському воєводствах [6: 120]. Отже, коефіцієнт механізації праці практично дорівнював нулю.

Селянські господарства були багатогалузевими. Виробничу структуру визначало рослинництво і зернове господарство (займало 50–62% посівних площ). Урожайність не перевищувала 11,7 ц/га. У тваринництві розвивалися такі галузі, як скотарство, копярство, свинарство, вівчарство і птахівництво. В селянських господарствах вигодовували 80–90% великої рогатої худоби краю. Разом з цим, не утримували корів 15,7% господарств, одну корову утримували 69,5% господарств (разом 85,2%), не мали, крім корови, інших тварин 34,6% господарств. Безкінних дворів налічували 45–57%. Сіножаті переважно були низинними (80%) і потребували меліорації. Пасовища перебували в занедбаному стані, майже половина з них належала громадам [7: 106; 8: 25; 9: 84]. Аналіз організації виробництва свідчить про збереження низького рівня використання селянської праці. Середня щорічна тривалість робочого часу на один гектар землі тривала в межах 192,8 робочих днів у 1–5-гектарних господарствах, до 42 робочих днів у 20–50-гектарних господарствах [10: 126].

Освітній і професійний рівень українського селянина був низьким. Лише 44,9% українців, за переписом 1921 р., були писемними. Сільськогосподарську освіту українською мовою можна було отримати в Державному сільськогосподарському ліцеї в с. Черниці Жидачівського повіту, Милованській і Коршівській Коломийського повіту (остання діяла до 1932 р.), Шибалинській Бережанського повіту сільськогосподарських школах (на 2,55 млн. сільського населення українського походження). Навчалася в цих закладах кілька десятків учнів. Так, у 1938 р. ліцей закінчили 4, у 1939 р. – 15 осіб, у 1937/1938 н. р. навчалася 41 особа, з них 23 селянські сини, записалися на навчання на 1938/1939 н. р. лише 20 кандидатів [11: 11; 12: 109–115].

Консервативними були соціально-економічні відносини. За переписом 1931 р., 88% селянських господарств Львівського, 82,5% Станіславського, 86,6% Тернопільського воєводств володіли до 5 га землі, в середньому одне господарство – 2,18 га, що згідно з польським законодавством суперечило нормам економічно самостійних господарств (4,5 га для південних галицьких воєводств) [13: 63; 14: 212]. Отже, відповідно лише 12–13,4% селянських господарств за рівнем землезабезпеченості могли займатися підприємницькою діяльністю.

Відповідно до досліджень Пулавського інституту сільського господарства впродовж 1928/1929–1936/1937 господарських років зменшувались інвестиційні можливості селянського господарства Галичини. Рівень доходів і виробничих видатків на один гектар землі спадав відповідно з 481,28 і 344 до 193,12 і 128,91 польських злотих (у 2,5 і 2,7 разу) [15: 17–18].

Трансформація селянського господарства у внутрішній та світовий аграрні ринки. Аналіз матеріально-техногенних чинників виробництва селянського господарства як мікрорівневого суб'єкта аграрного господарювання дає змогу пояснити їх неефективність і низький рівень ринковості. Так, учасниками ринку землі (дані щодо розparcelьованої землі в ході земельної реформи) впродовж 1925–1937 рр. були лише 88,5 тис. українців. За нашими підрахунками кожен пересічно придбав 2,4 га. Нерозвиненим був ринок робочої сили. Наймана робоча сила в усій затраченій праці становила 2,3–4,5% у господарствах до 5 га, 6,9–11% у 5–20-гектарних господарствах і 17% у господарствах понад 20 га. [16: 30, 36, 126].

Грошові обсяги ринку засобів виробництва (селянські господарства виходили на ринок через структури українських кооперативних організацій „Центросоюз” і „Маслосоюз”) зросли за 1930–1937 рр. з 752 до 3648,7 тис. злотих (у 4,85 разу). Проте номенклатура товару обмежувалася мінеральними добривами, насінням і простими знаряддями праці (коси, серпи). Повільним був вихід селянських господарств на ринок продовольства. У 1927–1928 рр. реалізовували 45% виробленої продукції. Наслідком економічної кризи 1929–1932 рр. стало зменшення товарності до 37,4%. Підрахунки Ю. Павликовського підтверджують подальше зменшення цього показника до 15–16% у 1936 р. Так, якщо в 1928 р. вартість товарної продук-

ції, що виробляли в пересічному галицькому селі (250 дворів, з них 80 економічно самодостатніх), оцінювалася в 225–270 тис. злотих, то в 1936 р. – у 80–90 тис. [17: 22–23; 18: 4].

Узагальнення статистики торговельних оборотів „Центросоюзу” дало змогу з'ясувати, що на внутрішньому ринку реалізувалося 84,49% товарної продукції селянських господарств. У 1931 р. основним товаром була продукція тваринництва, в 1938 р. – рослинництва (67,6% від обсягів продажу). У товарній структурі на внутрішньому (крайовому та загальнопольському) аграрному ринку перше місце займала пшениця, друге – яйця (79,86% і 13,1% від загальної вартості доходу кооперації). Діяльність кооперативної організації „Маслосоюз” сприяла формуванню ринку молока. В результаті зростання обсягів закупівлі молока селянських господарств переробні підприємства „Маслосоюзу” збільшили виробництво і збут масла з 164,5 т у 1925 р. до 2947,55 т у 1938 р. (у 17,9 разу). Участь у світовому аграрному ринку обмежувалася експортом яєць, свиней, домашньої птиці, масла. Грошові надходження „Центросоюзу” від експорту української продукції за 1931–1938 рр. збільшились з 2200,98 до 2716,54 тис. злотих (на 123%), вони становили лише 15,51% від загального доходу. Упродовж 1930–1938 рр. „Маслосоюз” зменшив експорт масла з 37,4% до 3,79% [19: 214–216].

Аналіз кількісних характеристик торговельних операцій „Центросоюзу” свідчить про низький потенціал селянських господарств. За нашими підрахунками в 1938 р. пересічне селянське господарство продало 72 кг пшениці та 62,6 штук яєць. На ринок молока виходили 57497 господарств (приблизно 13,4% від усіх українських господарств), кожне продавало щороку близько 1387 л молока.

Товарність селянського господарства обмежувалася малою місткістю внутрішнього ринку через повільне зростання міського населення і низький рівень промислового агропереробного виробництва, а також практичну відсутність інфраструктури аграрного ринку. Зовнішній ринок залишався молодоступним через низьку якість і нестандартність продукції.

Проблеми розвитку селянського підприємництва були основою практичної діяльності таких українських громадських економічних організацій як: професійна організація українських селян „Сільський господар”, кооперативні спілки „Центросоюз” і „Маслосоюз”.

Агрономічна організація товариства „Сільський господар” на основі 60 філій і 2009 сільських гуртків (охопили 155655 фізичних і 2254 юридичних членів у 1939 р.) організувала агрономічну допомогу селянським господарствам (за сучасною термінологією – службу дорадництва) з метою пришвидшення їх ринкової трансформації. Основними напрямками діяльності товариства були:

– організаційно-господарський (участь у земельній реформі через сприяння купівлі землі, проведення комасації та меліорації селянських і громадських земель; розвиток насінництва та племінної справи: організація виробничої контрактації; заснування сільськогосподарських кооперативів, постачання товарів виробничого призначення та збут продукції; впровадження господарського обліку та організаційних планів);

– інформаційно-консультативний (бесіди, лекції, курси, конференції, консультації, видавнича діяльність, поширення сільськогосподарської літератури);

– практично-показовий та заохочувальний (показові ділянки, поля та господарства, технологічні заходи, проведення конкурсів і змагань).

Українська кооперація надавала фінансову допомогу „Сільському господарю” для організації служби дорадництва, займалася проблемами торговельної політики селянських господарств.

Аналіз економічного стану селянського господарства західноукраїнського села з точки зору об'єктивної логіки та перспектив розвитку в контексті загальносвітових тенденцій аграрного розвитку в 20–30-х рр. ХХ ст. дає змогу зробити висновок про повільний процес переходу села до ринкової економіки після реформи 1848 р.

Селянське господарство протягом майже 100 років розвитку в умовах ринково-індустріальної цивілізації залишалося традиційно відсталим, доіндустріальним за рівнем розвитку техніки та технології, людського потенціалу, організації та управління. Селянське господарство не спроможне здійснити розширене відтворення на основі саморозвитку, без державного регулювання сільського господарства.

Селянське господарство як самостійний сектор аграрної економіки зберігало характер натурального домашнього господарства, виробляло сільськогосподарську продукцію переважно для задоволення власних потреб. Рівень ринковості в цей період був незначним (товарним вважають господарство, що продає понад 50% виробленої продукції).

Приватна власність на засоби виробництва не була вирішальним чинником економічного зростання. Перетворення селянського господарства на виробника товару і суб'єкта ринку обмежувалося невирішеністю проблем земельно-ресурсного та інвестиційного забезпечення, дрібнотоварним і нестандартним виробництвом, низькою якістю продукції.

Регуляторна політика Польської держави лише формувалася, розглядаючи проблеми українського села в загальнопольському контексті. Українське селянство розв'язувало економічні проблеми на основі принципів самоорганізації та самозахисту. Громадські та кооперативні структури започаткували послуги щодо надання агрономічної та економічної інформації, забезпечення ресурсами, виходу на ринок.

Досвід вітчизняної аграрної історії дає підстави сформулювати такі практичні рекомендації. Реалізація національної моделі розвитку ринково-індустріальної аграрної економіки має базуватися на територіальних (у межах громади, району, області) моделях цілісної системи організаційних форм господарювання (виробничих, сервісних, постачальницько-збутових) із різною формою власності (приватною, колективною).

Досягнення ефективності приватних організаційно-економічних форм потребує доступу та можливості використання наукового, технічно-інноваційного, фінансового, освітньо-інформаційного забезпечення аграрної реформи. Отже, проблема завдань, об'єктів і суб'єктів, принципів і методів діяльності Служби дорадництва України є однією з найактуальніших у процесі аграрних трансформацій.

Список використаних джерел

1. Rocznik Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej. 1938. – Warszawa, 1939. – 370 s. 2. Храпливий Є. Сільське господарство Галицько-Волинських земель. – Львів: накладом фонду „Учітеся, брати мої”, 1936. – 347 с. 3. Васюта І. Соціально-економічні відносини на селі Західної України до возз'єднання (1918–1939). – Львів: Вища школа, 1978. – 191 с. 4. Кубійович В. Територія й людність українських земель. – Львів: наклад фонду „Учітеся, брати мої”, 1935. – 86 с. 5. Павликовський Ю. За землю Батьківщини. – Львів: накладом т-ва „Сільський господар”, 1936. – 33 с. 6. Васюта І. Соціально-економічні відносини на селі Західної України до возз'єднання (1919–1939) – Львів: Вища школа, 1978. – 191 с. 7. Там само. 8. Храпливий Є. Плекання рогатої худоби у Східній Галичині. Нарис за час від 1880 до 1930 рр. – Львів: накладом т-ва „Сільський господар”, 1933. – 40 с. 9. Ілюстрований господарський календар „Сільський господар” за звичайний рік 1930. – Львів: накладом т-ва „Сільський господар”, 1929. – 320 с. 10. Васюта І. Соціально-економічні відносини на селі Західної України до возз'єднання (1919–1939) – Львів: Вища школа, 1978. – 191 с. 11. Храпливий Є. Потреба розбудови нашого хліборобського шкільництва. – Львів: накладом т-ва „Сільський господар”, 1938. – 18 с. 12. Холевчук М. Триліття Державного рільничого ліцею з українською мовою навчання у Черниці / Український агрономічний вісник. – 1938. – № 6. 13. Rocznik Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej. 1938. – Warszawa, 1939. – 370 s. 14. Ілюстрований господарський календар „Сільський господар” за звичайний рік 1938. – Львів: накладом т-ва „Сільський господар”, 1937. – 232 с. 15. Господарсько-кооперативний часопис. – 1938. – № 1–2. 16. Васюта І. Соціально-економічні відносини на селі Західної України до возз'єднання (1919–1939) – Львів: Вища школа, 1978. – 191 с. 17. Павликовський Ю. За землю Батьківщини. – Львів: накладом т-ва „Сільський господар”, 1936. – 33 с. 18. Звідомлення з праці Краєвого господарського товариства „Сільський господар” за 1934 рік. – Львів: накладом т-ва „Сільський господар”, 1935. – 62 с. 19. Родіонова Л.А. Українське товариство „Сільський господар”. 1899–1944. Історія. Досвід. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2002. – 368 с.

Larysa RODIONOVA

THE PECULIARITIES OF THE DEVELOPMENT OF THE MARKET RELATIONS IN THE WEST-UKRAINIAN VILLAGE IN THE 20S–30S OF THE 20TH CENTURY

The investigation has been made on the problem of market peasants, industries transformation which were included into the lands of Rzeczypospolitej Polskiej in the 20–30S years of the 20TH century. Historic and economic analysis of the peasants economics gave opportunity to use the home experience for deciding the formation problems of the internal agro-economic model.

УДК 330.8

Богдана ОКСЕНТЮК

ПОДАТКОВА СИСТЕМА ТА ЇЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ НАСЛІДКИ В ПЕРІОД НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

Стаття присвячена дослідженню проблеми становлення та функціонування податкової системи України в роки нової економічної політики. Показано та проаналізовано оподаткування сільськогосподарського, промислового виробництва, інші види податків. Проаналізовано недоліки оподаткування та їх соціально-економічні наслідки.

У сучасних умовах при реформуванні народного господарства України, зокрема сільського господарства та промисловості, важливого значення набуває, по-перше, звернення до історико-економічної спадщини з її досягненнями та помилками. Ігнорування досвіду минулих історичних епох призводить до тяжких наслідків із повторенням помилок і вибором невірною шляху на майбутнє. По-друге, сучасному етапу економічних перетворень в Україні у певній мірі притаманні процеси та явища, які мали місце у 20-х роках. По-третє, функціонування податкової системи періоду непу переконливо свідчить, що розвиток, ускладнення та інтеграція товаровиробників є основою успішного функціонування ринкових форм організації та регулювання промисловості. По-четверте, досвід діяльності промисловості є яскравим свідченням того, що для нормального функціонування в умовах ринку держава повинна створити належні передумови до економічного розвитку та функціонування окремих господарських одиниць. І, по-п'яте, актуальним на сьогоднішній день є правильна організація податкової системи та вивчення її впливу на формування державного бюджету, тому досить важливо враховувати досвід непу. Знання цих підходів дозволить із багатьох моделей ринкової економіки вибрати ту, яка найбільше відповідає сьогоднішнім умовам. Безумовно, як зазначалось вище, при цьому необхідно врахувати сильні й слабкі сторони різних економічних систем, а це можливо лише при вивченні та аналізі досвіду проведення економічних реформ.

Дослідження минулих десятиліть комплексно не висвітлювали наукових проблем, пов'язаних з вивченням податкової системи періоду непу, не виділялись із загального руслу досліджень економічної історії. Публікації початку 20-х років дають яскравий матеріал про те, як відбувалося протистояння поглядів щодо ролі та значення податкової системи при переході від „воєнного комунізму” до непу. Державні та партійні діячі А. Д. Цюрупа [1], Н. П. Брюханов, А. П. Смирнов [2], І. Смілга, А. Кактін, Ю. Ларін [3], Є. Преображенський, О. Риков, М. П. Томський, П. Богданов [4], Г. П'ятаков розглядали податки як основне джерело поповнення державного бюджету, виступали за збільшення їх розміру, особливо у приватному секторі, без врахування особливостей протікання соціально-економічних процесів. Представники ринкового напрямку С. Соловейчик, І. Лебединський, В. Якиманський, А. Каздобін, А. Кацьмансон, С. Жилкін, П. Погорельський, Я. П. Діманштейн, М. Ареф'єв, Д. Іваницький, І. Авербах, П. Рубановський, Г. Сапожников [5; 6; 7; 8; 9; 10; 11], розглядаючи податкову систему, намагались аналізувати її вплив на становлення ринкових відносин.

В 30-х–середині 50-х рр. не було зроблено суттєвого наукового внеску в розробку проблеми. Дослідження спрямовувались на фальсифікацію подій непу, показ переваг колективної форми господарювання (М. Кантор, Н. Попов, М. Власов) та загальні проблеми розвитку промисловості (А. Аракелян, П. Ляшенко, Є. Локшин, С. Струмилін, К. Шиян, А. Рубін).

З перебудовою соціально-політичного та економічного ладу в історико-економічній літературі з'являються нові підходи щодо висвітлення та оцінки місця та значення податкової системи періоду непу. Теоретичні проблеми цього часу висвітлені у працях дослідників В. Бодрова, П. Леоненка, В. Жученка, Е. Лортікяна; вчені-економісти С. Кульчицький, Л. Горкіна, Т. Дерев'янкін [12], Р. Толстов, Є. Воробйов, Л. Беренштейн, Г. Мигрин, П. Панченко, Н. Бондаренко, Ф. Джос, О. Каденюк, В. Калініченко, В. Маневич [13] висвітлюють на основі багатого архівного матеріалу окремі аспекти податкової системи, показують її вплив на ринкові відносини при їх взаємодії з елементами господарського механізму. Певним чином, функціонування податкової системи розглядали представники західної науки – В. Тимошенко, С. Прокопович, Е. Карр [14], М. Добб, Р. Мюнтінг, М. Маля [15].

Економічні перетворення в період непу проводились відповідно до політичної ситуації в країні. Основоположними в податковій політиці уряду України були рішення партійних органів більшовицької партії, в яких відображалось ставлення до селянських господарств різної економічної потужності та організаційних форм їх ведення. Так, постановою X з'їзду РКП(б) 15 березня 1921 р. „Про заміну продрозверстки натуральним податком” було введено продовольчий податок та встановлено його розміри.

У 20-ті рр. податкова політика носила явно виражений класовий характер. Закон про продподаток 1921 року надав право селянину після сплати податку вільно розпоряджатися залишками своїх продуктів, обмінювати та продавати їх. Податок на зернові продукти по Україні був встановлений в розмірі 117 мпш. пудів замість продрозверстки в 160 мпш. пудів. З цією метою було встановлено 11 розрядів урожайності та 7 груп господарств. Продподаток 1921р. включав до 13 різних податків, що надзвичайно ускладнювало господарські розрахунки селянина та було одним з основних його недоліків [16: арк. 33]. Єдиний продподаток 1922 року об'єднав податки на окремі галузі сільського господарства та ввів обкладання селянського двора за розміром його корисної площі, що дало змогу дещо впорядкувати податкову справу на селі. Продподаток ще не встановлював великої диференціації в обкладанні різних груп господарств та передбачав тільки натуральні стягнення. З травня 1923 р. всі повинності та сплати селян були консолідовані в єдиний сільськогосподарський податок, котрий за вибором можна було сплачувати або натурою, або грошима. Перехід до чисто грошової форми сплати податку, по суті, означав відмову від будь-яких спроб натурального регулювання і довіру держави до регулювання через ринок. Оподаткування сільського господарства проводилось від наявності: а) землі на одного їдця, б) худоби на одного їдця, причому до 1924р. показники орної землі і худоби не сумувалися, а перемножувалися, так що наявність худоби різко збільшувала тягар податку на 1 дес. землі. З 1924 р. ці показники стали сумуватися, причому робоча худоба прирівнювалась до орної землі згідно певного коефіцієнта (1 гол. = 0,8 дес. землі). Таким чином, важкість оподаткування з 1 дес. зростала відповідно до забезпеченості землею і худобою. Це приводило до дрібнення господарств та зменшувало продуктивність і дохідність сільського господарства. В 1925-26 рр. прогресія обкладання знову послаблюється, що стало наслідком введення досконаліших норм перерахунку худоби з наступною відміною прогресивного її обкладання. При розподілі податку за територіями враховувався дохід не тільки від землеробства, а також і від промислів. З 1926-27 гр. був введений єдиний податок із значним елементом подоходності, що посилює прогресію оподаткування. Малозабезпечені господарства (22%), повністю звільнялися від податку. Важкість оподаткування лягала на середні (35%) і заможні (22%) господарства, доходи яких служили джерелом нагромадження в землеробстві і не торкалися споживання [16: арк. 33]. Встановлювалося обкладання не умовних одиниць (десятин), а доходу селянського господарства від різних джерел, вираженого в грошовій формі. Для основних галузей сільського господарства – рільництва, луківництва і великої рогатої худоби – встановлювалися тверді норми доходності, для другорядних – орієнтовані. Виявлена від цих джерел загальна сума доходу господарства і підлягала обкладанню, що в свою чергу приводило до збільшення прогресивності в оподаткуванні господарств різної економічної потужності.

Закон про сільгосподаток на 1928-1929 рр. цілком звільнив від обкладання 35% незаможних селянських господарств, при цьому загальна сума надходжень збільшувалась на 45%. Збільшеному податковому тиску підлягали тільки 50% господарств, а 15%, по суті середняцьких, оподатковувались так як і минулого року. Крім того, для міцних господарств закон вводив так зване експертне оподаткування в індивідуальному порядку: прибутки міцних господарств враховувались не за встановленими нормами для різних об'єктів оподаткування (ріллі, городу, худоби, саду тощо), а виходячи із справжньої прибутковості, що її встановлювала комісія, безпосередньо вивчаючи господарство та на підставі свідчень селян, що часто приводило до неправдивих даних. Крім того, що заможні господарства оподатковувались згаданим експертним порядком, міцним середняцьким господарствам до доходу додавалася надбавка розміром від 5 до 25%, залежно від доходу. При тому, надбавка додавалася господарствам, що отримували дохід понад 400 крб., що в свою чергу приводило до встановлення більшої прогресивності в оподаткуванні господарств сильнішої економічної потужності та сприяло розвитку колективних форм господарювання.

Закон про сільськогосподарський податок на 1929-30 рр. вже застосовував спеціальні, так звані відсоткові надбавки до великодохідних трудових господарств з прибутковістю понад 500 крб., розмір таких відсоткових надбавок коливався від 5 до 10% та був надто високим, причому ступінь коливання

залежав від прибутковості господарства, чим більша прибутковість, тим більший застосовувався відсоток. Окрім єдиного сільськогосподарського податку, за постановою ВУЦВК та РНК УРСР, у січні 1928 р. був введений податок „Про самообкладання людності на задоволення її громадських потреб”, він складав до 35% від загальної суми сільськогосподарського податку.

З розгортанням процесів усуспільнення сільського господарства увага у податковій політиці зосереджується на забезпеченні всемірного сприяння розвитку колективізації, зміцненню колгоспів та підвищенню їх рентабельності. Така податкова політика приводила до негативних процесів, які швидко розвивалися на селі: надлишкового споживчого попиту, слабкого виробничого нагромадження, прискореного дроблення селянських господарств, розвитку побічних промислів, які шкодили землеробству, прогресуючої сплати податків за рахунок побічних заробітків, а не реалізації продукції та, на кінець, кризи зернового господарства та розпаду хлібного ринку. Це було результатом не тільки податкової політики, але і всієї економічної політики по відношенню до села, яка проводилась впродовж всіх років непу. Податкова політика була лише її органічною частиною, а її викривлені форми не тільки гальмували ріст сільського господарства, але й сприяли його деформації.

Промисловий податок представляв собою складну конструкцію, яка складалась з двох майже незалежних частин: патентного та урівняльного збору. Патентний – був пов'язаний з вибіркою патентів підприємцями.

Урівняльний збір сплачувався з суми господарського обороту. Початково розмір цього збору був визначений в 7% до обігу (3% в держбюджет, 3% в місцевий бюджет, 1% на допомогу голодуючим). Уже в 1923 р. таке явно завищене обкладання було знижене вдвічі та диференційоване за галузями та формами власності. Для державних підприємств урівняльний збір був встановлений у 2-4 рази нижчим, ніж для приватних [17: арк.15]. Урівняльним збором товар обкладався на всіх стадіях його обігу та його платниками були всі агенти виробництва, включаючи окремі підприємства, їх об'єднання (трести), об'єднання трестів (синдикати), оптові та роздрібні ланки торгівлі. Цим урівняльний збір відрізнявся від акцизу – певної фіксованої надбавки в ціні товару на користь держави, і був податком з обігу – формою більш прогресивною, ніж акциз. Проведення чіткої класової лінії у визначенні розмірів податку розглядалось як важливий засіб вилучення коштів з „капіталістичного” сектору на користь індустріалізації.

Еволюція урівняльного збору почалася з того, що на вимогу державної промисловості від нього був звільнений весь внутрішньопромисловий обіг. Вся сума збору сплачувалась в кінцевому пункті реалізації товару державною промисловістю, тобто синдикатами. Тим самим втрачалось рівномірне обкладання окремих ланок обігу. Усунення приватного сектора у кінці 20-х років звело значення урівняльного збору до обкладання державної промисловості, де це обкладання вже у середині 20-х років втратило характер рівномірного обкладання обігу.

У податковій системі непу існував ряд інших податків. До них, зокрема, відносились прибутково-майновий податок, рентний податок, податок на спадщину, гербовий збір, в галузі біржового обігу – податок на випущені відсоткові папери.

Реформа 1930 р. остаточно поклатала край податковій системі непу. Основні її напрямки передбачали: об'єднання акцизу та промислового податку в єдиний податок з обігу; податки, сплачувані державними підприємствами, об'єднувались в єдиний платіж – відрахування від прибутку, який отожднювався, зливався з відомчим розподілом прибутку, тобто переставав бути податком, зникали такі форми оподаткування, як рента з міських земель та гербовий збір з внутрішньогосподарських операцій, що виявилось неминучим, оскільки до 1930 р. була ліквідована економічна основа для таких форм податків. Обкладання внутрішньогосподарського обігу втрачало зміст через швидку бюрократизацію господарського життя, ринок поступово втрачав динаміку, руйнувався, його змінював централізований розподіл.

Дослідження податкової системи України у 20-х роках ХХ століття в роки нової економічної політики дозволяють простежити пошуки ефективних шляхів і методів розвитку податкової системи і почерпнути певні уроки: а) при визначенні податкової політики важливо враховувати стан усіх форм господарювання і можливостей не тільки сільськогосподарського виробництва, промисловості, а й усієї економіки країни, оскільки тільки так можна забезпечити збалансований державний бюджет, який буде сприяти ефективному розвитку товарообміну між промисловістю і аграрним сектором; б) потрібно створювати сприятливі умови для утворення і розвитку усіх форм власності й господарювання в народному господарстві, широко використовуючи для цього систему відповідного оподатку-

вання; в) відмовитися від адміністративно-командних методів щодо всього виробництва; г) оподаткування повинне мати не примусовий характер, а економічно виважений, воно повинно бути вигідним як виробнику і споживачу, так і державі. Таким чином можна забезпечити дійове проведення податкової реформи, яке спрямоване на корінні зміни вдосконалення оподаткування всього виробництва.

Список використаних джерел

1. Дюрупа А. Д. Приветствие 4-му совещанию продработников // Экономическая жизнь. – 1922. – 18 марта.
2. Брюханов Н. П., Смирнов А. П. // Продовольственная газета. – 1921. – 1 декабря.
3. Ларин Ю. Обложение деревни // Экономическая жизнь. – 1923. – 23-25 февраля.
4. Богданов П. Промышленность в настоящих условиях // Экономическая жизнь. – 1922. – 1 октября.
5. Соловейчик В. Направление и рыночность животноводства по организационно-хозяйственным районам Украины – Харьков, 1923.
6. Лебединский И. Селянский индекс на Украине. – Харьков, 1928. – 83 с.
7. Якиманский В. А. Рыночный оборот в крестьянских хозяйствах Украины по бюджетному обследованию 1923 года. – Харьков, 1924.
8. Каздобин С. Единый налог: К вопросу о пересмотре продналогового законодательства // Хозяйство Полтавщины – Полтава, 1921. – 3. – С. 18-28.
9. Кальмансон А. И. Налоговая компания в марте // Финансовый вестник – Х., 1923. – №2. – С. 1-5.
10. Жигкин С. Итоги налогового дела на Украине // Финансовый вестник – Х., 1922. – №5-6. – С. 4-12.
11. Погорельский П. А. Итоги 3-х месячной продналоговой компании на Волыни (сентябрь, октябрь, ноябрь) 1921 года // Хозяйство Волыни – Житомир, 1921. – №4. – С. 21-26.
12. Горжина Л. П., Дерев'янін Т. І. Витоки концепції нової економічної політики та її сутність: Теоретико-методологічний аспект // ІНГЕД України. – 1995. – Вип. 28. – С. 3 – 13.
13. Маневич В. Е. Налоговая система нэпа и современные проблемы налоговой реформы // Экономика и математические методы – 1989. – Том XXV. – Вып. 6. – С. 980-993.
14. Карр Э. История советской России. Кн. 1: Том 1 и 2. Большевицкая революция 1917-1923. / Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1990. – 768 с.
15. Маля М. Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії 1917-1991 / Пер. з англ. – К.: Мегатайт, 2000. – 608 с.
16. Центральний державний архів вищих органів влади та управління (далі ЦДАВО) України. Ф. 1, оп. 2, спр. 1533.
17. ЦДАВО України. Ф. 34, оп. 10, спр. 51.

Bohdana OKSENTUK

**TAX SYSTEM AND ITS SOCIAL-AND-ECONOMICAL CONSEQUENCES
IN THE PERIOD OF THE NEW ECONOMIC POLICY**

The article deals with the research of the problem formation and functioning of tax system of Ukraine during the period of new economic policy. The taxation of agriculture, industry and other taxes as well as their social-economic effects are presented and analysed.

УДК 334. (477.53)

Ольга ОНЩЕНКО

**ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛТАВСЬКОЇ СПІЛКИ СПОЖИВЧИХ ТОВАРИСТВ
У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД**

У пропонованій статті проаналізовано діяльність Полтавської спілки споживчих товариств.

Історично підтверджено, що об'єднання в кооперативні форми господарської діяльності активізується у період кризових економічних явищ, що дозволяє суспільству краще мобілізувати внутрішні резерви для їх подолання. У даній статті розглядається роль Полтавської спілки споживчих товариств у аспекті соціально-економічного та культурного розвитку історії України в міжвоєнний період.

Громадянська війна, політичний устрій і методи воєнного комунізму призвели до глибокої економічної кризи, паралізували будь-яку господарську ініціативу. Постійне погіршення господарського і, насамперед, продовольчого становища сигналізувало про те, що політику треба змінювати. Основною торговельною системою в даний період стала споживча кооперація. Протягом 1914-1917 рр. кількість споживчих товариств на Україні збільшилась на 60 % і на початку 1917 р. складалася з 4873 кооперативів, які об'єднували 1,2 мільйона чоловік [1].

Споживчі товариства Полтавщини все більше відчували потребу в заснуванні об'єданого центру, котрий міг би відстоювати їх права, налагоджувати постачання товарів, готувати фахівців. У лютому 1916 р. на основі створеного в березні 1915 р. Полтавського товариства гуртових закупок виникла Полтавська спілка споживчих товариств [2]. В основу статуту спілки було покладено статуту Варшавської Спілки споживчих товариств та Пермської спілки. Статутом Спілки передбачалось, що вона об'єднує споживчі товариства в межах Полтавської губернії і сприяє вдосконаленню їх діяльності. У 1916 р. Полтавська спілка споживчих то-

риств об'єднувала 39 товариств і її торговий обіг складав 1 млн. крб. У 1917 р. пайовий капітал Спілки становив 92778 крб., а оборот – 10777323 крб., а в 1918 р. товарообіг спілки досяг 2,4 млн. крб. [3]. Ріст обсягів торгового обороту викликав потребу в заснуванні відділів у Лубнах, Прилуках, Лохвиці. Вже до кінця 1917 року ці філіали зробили оборот майже на 500 тис. крб. А в січні 1918 р. Спілка об'єднувала 374 сільські споживчі товариства, 27 міських, 11 містечкових, 5 ремісничих, 22 товариства працівників залізниці й різних установ, 3 повітові спілки та 3 філії. До вересня 1918 р. оборот її досяг 32291658 крб. при 683824 крб. власних капіталів [4].

Представники Спілки закуповували товари в багатьох містах країни. На Московському ринку в 1918 р. було закуплено понад 42% всіх товарів, на Полтавщині біля 40%, по 5,5% на Харківському і Одесько-Кримському ринках. У ті роки більшість товарів приходилось закупляти у приватного торговця. Незначна частка товарів надходила від центральних кооперативних спілок та від власних підприємств спілки. Позитивним в діяльності Полтавської спілки споживчих товариств є те, що вона постачала своїм членам – споживчим товариствам – у 1918 р. краму понад 70% їхнього обороту. Деякі товариства всі 100% товарної маси отримували від ПССТ [5]. Такого успіху в ті роки не досягала жодна кооперативна спілка.

Але водночас у діяльності Полтавської спілки, як і багатьох кооперативних спілках на той час, існували недоліки. У своїх торговельних операціях спиралася, в першу чергу, на позики, які становили 84 % від її оборотних засобів. Ще одним суттєвим недоліком було те, що в умовах політичної нестабільності та військових конфліктів вона неспроможна була забезпечувати в повній мірі товарний попит своїх членів. На одне споживче товариство в 1918 р. закупленого товару припадало лише на 24196 рублів, що в середньому становило тільки 27,1 % усіх закупівель товариств – членів спілки. Решту товару вони вимушені були придбати самостійно з некооперативних джерел.

У вересні 1918 р. загальні збори Полтавської спілки вирішили вжити заходів для зміцнення власних фінансів, піднесення кооперативної свідомості її членів. Було підвищено розмір паю в низових товариствах, пайові внески до спілки збільшувались залежно від оборотів товариств. Збори також обговорили питання про винагороду роботи Інструкторського відділу спілки і збільшення його складу до 11 чоловік [6].

Одним з шляхів поповнення товарного дефіциту і зменшення собівартості споживчих товарів, що їх реалізовували товариства, Правління спілки бачило в розгортанні власного виробництва. Уже в 1916 р. на власних підприємствах вироблено кондитерської продукції на 13,1 тис. рублів, а в 1917 р. – вже на 44,1 тис. рублів. У 1918 р. Спілка купила в Полтаві ділянку землі і розпочала будівництво торговельних і промислових підприємств. Плани її Промислового відділу передбачали спорудження головного корпусу для ведення торгових, банківських та інших операцій.

Слід зазначити, що, не дивлячись на надзвичайно важкі умови, вже в 1918-1920 рр. було виконано значну частину робіт щодо створення „кооперативного містечка” і введено в дію чимало споруд – прокладено залізницю, побудовано склад для товарів тощо. У 1919-1920 рр. Спілка засновує майстерні з виготовлення шапок, взуття, столярних виробів; організовує виробництво для переробки фруктів і овочів. Все це сприяло поповненню товарних ресурсів та зниженню цін на товари. У 1921 р., крім різних майстерень Спілка мала 63 млини, 20 просорушок, 18 олійниць [7]. У 1925-1926 рр. Спілка брала участь у будівництві досить великої беконної фабрики товариства „Бекон” у Полтаві і була пайовиком цього підприємства.

Робота Спілки ускладнювалась тим, що на неї були покладені певні завдання державного характеру – розподіл продуктів фабрично-заводського виробництва між населенням, заготівля сільськогосподарських продуктів. У другому півріччі 1920 р. Спілкою було заготовлено свіжих овочів 313 тис. пудів, картоплі – 138 тис. пудів, засолено і заквашено продукції 19,8 тис. пудів [8]. У 1921 р. заготовлено зерна хлібного 480,9 тис. пудів, крупи – 10,1 тис. пудів, фруктів та овочів – 561 тис. пудів. В обмін на сільськогосподарські продукти Спілка отримувала промислові товари.

Спілка володіла акціями підприємств, заснованими центральними кооперативними організаціями України. Вона мала також власну махоркову фабрику (в Україні було 109 тютюнових

і махоркових фабрик, з них у Полтавській – 20) [9], миловарний та цвяховий заводи, кондитерську фабрику, друкарню.

Багато уваги зверталось на так звану неторговельну роботу. Діяльність на культурно-освітній ниві Полтавська спілка розпочала ще в жовтні 1916 р. Вона надавала інструкторську допомогу споживчим товариствам, влаштовувала кооперативні курси, збирала і обробляла статистичні дані, займалась постачанням у село літератури через свій книжковий склад. Спілка також налагодила видавництво книг економічного, кооперативного змісту та художніх творів класиків української літератури.

Наклад видань окремих серій був досить великим, так книги серії „Просвітянської книгозбірні” видавалися накладом по 10-20 тисяч. Небувалими на той час для української книжки тиражами в сто тисяч примірників видали „Буквар” і „Читанку”. Із кооперативної літератури Полтавська спілка опублікувала книжку Бориса Стопневича „Споживча кооперація України”; статистичні збірники ПССТ; часопис „Полтавський кооператор”.

На культурно-освітні потреби постійно робили відрахування і товариства – члени спілки. У 1917 р. 100 членів ПССТ відрахували 104913 гривень на утримання „Просвіт”, громадських бібліотек, на стипендії учням та кооперативну освіту [10]. Загальні збори Полтавської спілки в вересні 1918 р. ухвалили виплатити на ці та інші культурно-освітні цілі 380000 крб. [11].

Полтавська спілка споживчих товариств після 1917 р. розпочала масове розповсюдження української книжки через споживчі товариства. Вона створювала книжковий склад та встановила зв'язки з найбільшими українськими книжковими складами та видавництвами [12].

Важлива роль у просвітній діяльності споживчої кооперації належала і тепер належить її навчальним закладам. Із розвитком мережі кооперативних спілок набували поширення курси та кооперативні школи, а згодом і технікуми. Однією з перших засновників таких шкіл була Полтавська спілка споживчих товариств. Із самого початку існування Полтавської спілки споживчих товариств при її Неторговому відділі засновано бібліотеку. У першу чергу в бібліотеці збирали кооперативну літературу.

Культурно-просвітній відділ ПССТ виробив і надрукував статут дитячого кооперативу. Вперше на Полтавщині скористався цим документом у листопаді 1918 року „Шишацький юнацький кооператив”, створений учнями Вищої початкової школи містечка Шишаки. ПССТ спільно з Педагогічним Бюро Полтавського Губернського Земства взяли на себе завдання постачати школи українськими підручниками.

Щодо кооперативної освіти, то власне Полтавська спілка і в цьому плані могла бути прикладом для України. Уже в 1916 р. вона влаштувала короткотермінові та довготермінові курси в Полтаві, Опішні, Сокилці Кобеляцького повіту, Пісчаному, Милорадові та Байраці Полтавського повіту. Спілка засновує також кооперативну школу в Полтаві, на базі якої пізніше було організовано технікум, і відраховує чималі кошти на утримання навчальних закладів. Наприклад, збори уповноважених Спілки, що відбувалися у вересні 1918 р. затвердили видатки на культурно-просвітню роботу, в т.ч. для відрахування до фонду кооперативного інституту в Києві 50 тис. крб., на 5 стипендій учням, дітям незаможних кооператорів – 20 тис. крб. та ін. [13].

У 20-ті роки широко практикувалась безкоштовна допомога споживчої кооперації воїнам Червоної Армії. Споживчі товариства опікувались військовими частинами: забезпечували їх продуктами, фуражем, одягом, взуттям, ліками для госпіталів. Полтавське споживче товариство регулярно постачало підшефну 14-у піхотну школу, яка базувалась у Полтаві [14].

Більшовицька влада з її політикою надцентралізації і одержавлення всіх сфер суспільного життя не могла примиритися з існуванням такого бастиону українського громадського життя у Полтаві, як ПССТ. В останньому номері „Полтавського кооператора”, редагованому особисто Дмитром Солов'єм, на початку 1920 року підкреслювалося, що, попри всі біди, українська кооперація витримала важкі часи громадянської війни, заснувала власні центри, „відіграла велику роль як матеріальна основа українського національного руху”. Протягом 1921 р. саму Спілку було не лише формально реорганізовано, а фактично знищено. За 1922-1924 рр. число споживчих товариств, які входили до Полтавської Спілки зменшилося до 210. Відбулася зміна чисельного складу апарату спілки. Якщо в центральній конторі спілки на початку 1920 р. працювало 311 осіб, то у 1923 р. – 164 [15].

У цей час кількість сільських споживчих товариств також дещо скоротилась: на 1 січня 1922 р. їх було – 4934, а на 1 січня 1924 р. – 4219 [16]. Останнє фатально позначилося не лише на долі кооперації, а й на долі її провідних, активних працівників. Серед заарештованих були керівники ПССТ. Це пояснюється труднощами пристосування до умов нової економічної політики, які вимагали масштабності споживчих товариств.

У 30-ті роки споживча кооперація більше уваги приділяла обслуговуванню сільського населення. Особливо її роль у містах області знизилась після прийняття у вересні 1935 р. РНК і ЦК ВКП (б) постанови про роботу споживчої кооперації в сільській місцевості. Якщо в середині 20-х років на споживчу кооперацію припадало понад 10% роздрібного товарообігу (понад 80% на приватну і решта на державну), то на початку 30-х років споживча кооперація займала провідне місце в торгівлі [17].

У 1937 р. була створена Полтавська обласна спілка споживчих товариств – облспоживспілка. Це пов'язано з утворенням Полтавської області. Облспоживспілка взяла на себе керівництво торгівлею, заготівельною і виробничою діяльністю споживчої кооперації області. Та не дивлячись на значні зміни в системі споживчої кооперації Полтавщини у зв'язку з одержавленням системи, ПССТ приділяла суттєву увагу справі підготовки кадрів. Найбільших успіхів у розвитку вищої кооперативної школи в країні було досягнуто у кінці 1920 – початку 30-х років. Тільки в системі споживчої кооперації СРСР на початку 1930-х років функціонувало 26 кооперативних інститутів і 76 технікумів. Крім того, діяла мережа короткочасних курсів, на яких протягом 1930-1933 років було підготовлено і перепідготовлено 127800 кооперативних працівників [18]. Наведені числові показники говорять про величезну роботу, проведену системою споживчої кооперації щодо поліпшення якісного складу кооперативних кадрів.

Порівняно з іншими спілками споживчих товариств Полтавська Спілка досягла значних успіхів. У своїй діяльності її правління дотримувалось правила „Спілка для товариств” і всебічно сприяла зміцненню споживчих товариств – членів спілки. А щодо культурно-освітньої діяльності, то в цій справі кооперації на Полтавщині належало перше місце в Україні.

Таким чином, діяльність Полтавської спілки споживчих товариств у міжвоєнний період характеризується певними досягненнями в торгівлі, виробництві, заготівлі сільськогосподарської продукції, організаційно-кооперативній і культурно-просвітній роботі. Це безперечно сприяло неухильному розвитку споживчої кооперації Полтавщини. Тому у нинішніх умовах важливо врахувати практичний досвід ПССТ, виходячи з того, що споживча кооперація є і залишається життєво необхідним і перспективним сектором багатокладної національної економіки.

Список використаних джерел

1. Українська кооперація РСР. – М.: Экономика, 1967. – С.27.
2. Полтавщина: Енцикл. довід. (за ред. А.В. Кудрицького) – К.: УЕ, 1992 – С. 721.
3. Полтавська область: природа, населення, господарство. Географічний та історико-економічний нарис. – Полтава, Обл. управ. по пресі, 1993. – С.190.
4. Бабенко С.Г., Гелей С.Д., Гончарук Я.А. та ін. Історія кооперативного руху: Підручник для кооперативних вузів /Укоопспілка, Львівська комерційна академія. – Львів: Інститут українознавства НАНУ, 1995. – С.259.
5. Аліман М.В. Розвиток споживчої кооперації Полтавщини на початку ХХ століття. – М.: Центроспілка Російської Федерації, 1995. – С. 15.
6. Там само. – С.15.
7. Там само. – С. 15.
8. Там само. – С. 16.
9. Ю.М.Чекушина, І.В. Толстик. Нариси з економічної історії України. – К.: Дніпропетровський університет економіки та права, 2003. – С.103.
10. Аліман М.В., Бабенко С.Г., Гелей С.Д. та інші. Історія споживчої кооперації України. – Львів. Інститут Українознавства НАН України, 1996. – С. 145.
11. Бабенко С.Г., Гелей С.Д., Гончарук Я.А. та ін. Історія кооперативного руху: Підручник для кооперативних вузів / Укоопспілка, Львівська комерційна академія. – Львів: Інститут українознавства НАНУ, 1995. – С. 260.
12. Аліман М.В. Просвітня і культурна діяльність споживчої кооперації (друга половина ХІХ ст. – 1930 рр.) // Бабенко С.Г., Аліман М.В., Апопій В.В. та ін. Споживча кооперація України: історичні та соціально-економічні аспекти. – К.: Львівська комерційна академія, 1996. – С. 82.
13. Аліман М.В. Розвиток споживчої кооперації Полтавщини на початку ХХ століття. – М.: Центроспілка Російської Федерації, 1995. – С. 16.
14. Державний архів Полтавської області. – Ф.Р. – 363. – Оп. 1. – Спр. – 515. – Арк. 49.
15. Л.Бабенко, М. Аліман. Дмитро Соловей // Українські кооператори. Історичні нариси. Книга 2. – Львів: Львівська комерційна академія, 2001. – С. 262.
16. Аліман М.В. Кооперативний сектор економіки Полтавщини /історико-економічний огляд за 1865-1990 роки/. – Полтава: Полтавський кооперативний інститут, 1992. – С. 9.
17. Там само. – С. 9.
18. Українська кооперація РСР. – М.: Экономика, 1967. – С.64.

Olga ONISHCHENKO

POLTAVA UNION OF CO-OPERATIVE SOCIETIES ACTIVITY BETWEEN WWI AND WWII

УДК 94(477)»1920/1930»

Олег РАБЕНЧУК

КОНТРОЛЬ НАРКОМАТОМ РОБСЕЛЬІНСПЕКЦІЇ УСРР ПРОЦЕСУ БОРОТЬБИ З ДИТЯЧОЮ БЕЗПРИТУЛЬНІСТЮ В УКРАЇНІ У 1920 – НА ПОЧ. 1930-Х РР.

У статті досліджується проблема впливу компартійно-державного контрольного органу Центральної контрольної комісії – Наркомату робітничо-селянської інспекції УСРР (ЦКК – НК РСІ УСРР) на хід ліквідації дитячої безпритульності в Україні у 20-і – на початку 30-х рр. ХХ ст.

Центральна контрольна комісія – Наркомат робітничо-селянської інспекції УСРР була однією з інстанцій, яка з перших днів радянської влади стежила за практичним втіленням у життя керівних вказівок компартії, зокрема, у справі подолання дитячої безпритульності. Дослідження цього аспекту діяльності Наркомату Робсельінспекції УСРР дасть можливість більш об'єктивно проаналізувати процес формування та функціонування більшовицького державного механізму, складовою частиною якого був даний контрольний орган.

Пропонована розвідка ґрунтується в основному на матеріалах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Державного архіву Вінницької області та на матеріалах газети „Комуніст”, оскільки досліджувана автором проблематика була маловивчена радянською і вітчизняною історіографією. З радянських дослідників до неї побіжно звертався М.Ф.Карпенко у монографії „Органи народного контролю УСРР в боротьбі за здійснення ленінського плану побудови соціалізму” [1].

Завданням даної розвідки є висвітлення участі та ролі Наркомату Робсельінспекції УСРР у процесі боротьби радянської влади з дитячою безпритульністю у 20-і на початку 30-х рр. ХХ століття.

Здійснюючи контроль за виконанням директив компартії по розвитку народної освіти в Україні, Наркомат Робсельінспекції УСРР (НК РСІ УСРР) докладав значних зусиль у справі ліквідації дитячої безпритульності. У 1921 р., за приблизними підрахунками, в Україні нараховувалось більше 143 тис. безпритульних і 56000 з них прибуло з голодних губерній інших республік [2: 3]. Держава намагалась забрати їх з вулиці і розмістити в дитячих будинках, де створювались загальноосвітні школи з поєднанням навчання, виховання та повного матеріального забезпечення. (Вартість утримання однієї дитини в такому закладі коштувала в десять разів більше, ніж учня в єдиній трудовій школі [3: 166]). У 1922 р. в 1211 дитбудинках перебувало вже 65500 вихованців [2: 3], але становище їх, як зазначали органи НК РСІ УСРР, було вкрай незадовільним. Так, жахливі антисанітарні умови панували у київському дитячому будинку на Подолі, казармені порядки – в закладах Полтавщини та Волині, розкрадання коштів і недостачі – в Катеринославі та Одесі, а Київський губернський відділ народної освіти, зловживаючи своїми можливостями, створив навіть спеціальні адміністративні фонди, з яких видавались відірвані від дітей продукти харчування [4: арк.69]. Такі випадки траплялись досить часто, оскільки порушники, внаслідок бездіяльності судових інстанцій, відчували свою безкарність [5: арк.396].

У цей же час, коли республіка потерпала від голоду 1921-1922 рр., Український Червоний Хрест і ЦК Допомоги голодуючим організували товариство „Ларьок”. Воно мало приймати на роботу бездоглядних підлітків і всі прибутки повертати дітям. Проте діяльність його виявилась неефективною, і кошти на облаштування дитбудинків виділялись рідко [6: арк.5].

Масштабне обстеження боротьби з безпритульністю Робсельінспекція УСРР здійснила в 1924 р. Перевірка роботи Центральної комісії Допомоги дітям (Допдіт; почав самостійно існу-

вати з 1.09.1923 р. [7: арк. 20]), 8 губернських комісій та 473 дитбудинків встановила серйозні недоліки у вихованні дітей, сутужні житлові умови, відсутність достатньої кількості білизни, харчування. При цьому значна частина вихованців у багатьох дитячих закладах хворіла на туберкульоз [1: 199]. Губернські комісії Допомоги дітям, зокрема, у Харкові, керували справами погано, ніякого зв'язку з округами не мали й не залучали широку громадськість до боротьби з безпритульністю [8: арк.14]. У 1925 р. ситуація загострилась ще більше [9: арк.42-50; 10: 3], до того ж з жовтня цього року Допдіт позбавили фінансування з державного бюджету, відрахувань з податків та цілого ряду інших прибутків [11: 3]. Зменшувались надходження і від товариства „Друзів дітей”, оскільки воно постійно втрачало своїх членів [12: арк.40]. То ж, обговоривши матеріали інспекції, колегія НК РСІ УСРР 25.09.1925 р. винесла постанову про перехід до поступової передачі постійних дитячих закладів, що належали до відомо ЦК Допомоги дітям органам соцзахисту, але, як повідомляв секретаріат Допдіту, окрнаросвіти всіляко ухилялися і відкладали момент прийому дитбудинків [13: арк.7]. У стінах цих закладів проживало близько 11 тис. вихованців (ще 72 тисячі містили дитячі будинки НКО УСРР), але через важку матеріальну скруту всі вони перебували під загрозою закриття [11: 3]. Та навіть після вилучення практичної роботи щодо обслуговування безпритульних комісії допомоги дітям усе одно продовжували працювати не найкращим чином [14: арк.8-10].

Не досить уважно ставився до вирішення проблем дитячої безпритульності й Наркомат освіти УСРР. Заходи, котрі б сприяли плановому проведенню роботи, не розроблялись, педвузи не готували достатньої кількості виховного та педагогічного персоналу [13: арк.3], тісної співпраці з інспекторами наросвіт не було, тому в багатьох округах дитячі установи потерпали від свавілля їх керівництва [15: арк.71]. Не враховувалась специфіка й адміністративного центру Харківщини, внаслідок чого там скупчувались безпритульні, котрих наявна сітка дитбудинків округи охопити не могла [16: арк.95].

Щоб підвищити ефективність спроб влади подолати безпритульність, НК РСІ УСРР у грудні 1927 р. у межах свого відомства створив спеціальну комісію, якій доручалось опрацювати питання фінансового зміцнення та організаційного впорядкування дитячих закладів і надати єдині плани для всієї роботи в цій галузі Наркомату освіти, НК здоров'я УСРР та громадським організаціям. Завдяки зусиллям комісії, почалось використання відрахувань від внесків на соціальне страхування для забезпечення пенсіями дітей, батьки яких померли чи зникли безвісти, але були застраховані. Упродовж 1928 року планувалось також забрати близько 10 тисяч дітей з дитбудинків і розмістити їх у державні кустарні підприємства, професійні школи та інші установи, залучаючи до цієї справи ВРНГ УСРР та Всеукраїнську промислово-кредитну спілку. Також комісія вживала заходів до того, щоб підприємства та артілі, котрі б приймали на роботу безпритульних з дитбудинків, забезпечувались сировиною на пільгових умовах. Замість вилучених, дитячі заклади мали приймати стільки ж нових безпритульних. Поряд із цим Робсельінспекція УСРР визнала за необхідне організувати ще 13 приймальників та відкрити нові дитбудинки на 1000 підлітків з обов'язковим облаштуванням при них ремісничих майстерень [17: 3]. Але попри всі ці заходи до Робітничо-селянської інспекції УСРР у 1928 р. постійно надходили численні скарги щодо поганої організації роботи будинків підлітків, розібравши які, Наркомат РСІ УСРР мусив визнати, що, приміром, на Харківщині становище вихованців у таких закладах залишалось нестерпним [18: 3].

У 1929 р. Наркомат РСІ УСРР здійснив чергову перевірку стану дитячої безпритульності і знову виявив масу недоліків, які пояснювались послабленням уваги до цієї ділянки роботи з боку окрвиконкомів, котрі не залучали до боротьби з безпритульністю громадські організації. Проаналізувавши існуючу ситуацію, колегія НК РСІ УСРР порушила перед ВУЦВК ряд питань: 1) про підвищення відповідальності місцевих органів у справі ліквідації дитячої безпритульності; 2) про поліпшення керівництва з боку окрвиконкомів органами освіти й охорони здоров'я; 3) про збільшення асигнувань на оперативну роботу в даній сфері. Наркомату ж освіти УСРР пропонувалось розширити існуючу мережу інтернатних дитячих установ закритого типу для втікачів, налагодити зв'язок з громадськістю, активізувати практику направлення дітей на трудове виховання в колгоспи і радгоспи та переглянути склад працівників усіх інтернатів [1: 199]. Також постановами Раднаркому УСРР з 16.05.1929 р. і колегії НК РСІ УСРР від 21.06.1929 р. окружним виконавчим комітетам категорично заборонялось скорочувати сітку й

обсяг дитячих інтернатних закладів. Але, попри заборону, низка окрвиконкомів все одно продовжувала це робити, ще більше гальмуючи справу подолання безпритульності в Україні. За відомостями ЦСУ у 1930 р. порівняно з 1929 р. Київський ОВК зменшив їх кількість на 17 закладів (де розміщувалась 361 дитина), Глухівський – на 1(35), Бердичівський – 2 (110), Уманський – 1(149), Тульчинський – 1 (78), Лубенський – 3 (32), Прилуцький – 2 (27), Миколаївський – 4 (329), Артемівський – 3 (155), Білоцерківський – 2 (110). Загалом було ліквідовано 73 дитбудинки на 1692 вихованця [19: арк.135]. У той же час на вулицях міст та залізничних вузлах України перебували сотні дітей, котрих робітники міліції періодично вилучали, але органи народної освіти одразу або через деякий час їх відпускали, мотивуючи це браком помешкань та коштів [20: арк.21].

Остаточно подолати дитячу безпритульність радянська влада планувала до IV кварталу 1932 р., задля чого 21 березня 1932 р. Раднарком УСРР прийняв відповідну ухвалу. Але вона так і залишилась невиконаною в умовах суцільної колективізації, „розкуркулення” та голодомору 1932-1933 рр., коли діти, які не вмерли на селі і втратили батьків, тікали у міста. Доповідаючи секретаріату ЦК КП(б)У, Наркомат освіти УСРР зазначав, що на 1 січня 1933 р. в Україні нараховувалось 252, а в червні – вже 425 дитячих установ, що охоплювали 96057 дітей, але не могли розмістити ще багатьох, оскільки були переповнені [21: арк. 202–206]. Умови, в яких проживали діти в переповнених закладах, виявились ще жахливішими, ніж раніше. Так, після перевірки дитбудинків президія Донецької обл.КК і колегія обл.РСІ у травні 1933 р. констатували злочинне ставлення до їх становища з боку обл. ВНО, міськ. ВНО (Сталіно, Маріупіль) та обласного правління товариства „Друзів дітей”. У багатьох місцях спостерігалось пияцтво керівництва, побиття дітей, розкрадання майна, масові захворювання вихованців (тиф, кір, венеричні хвороби), їх розтління. У результаті обл.КК-РСІ постановила завідувачів Маріупольськими дитбудинками Мирського і Гуда, завгоспа Сталінського дитбудинку Камандинова зняти з роботи й віддати до суду (перших двох виключити також з партії) [21: арк.149]. Як повідомляв (таємно) НКО УСРР НК РСІ УСРР 9.06.1933 р., за розкрадання продовольства до прокуратури передавались справи і на керівництво Чернігівського дитбуду [22: арк.53].

Типовою була ситуація і в Немирівській дитячій колонії, яку обстежила у липні 1933 р. Вінницька обл.КК-РСІ. Адміністрація колонії не вела повного обліку дітей, що прибували виснаженими, опухлими та голодними. Тут панувала суцільна безгосподарність, а з травня по липень 1933 р. 150 підлітків померло (25% від усієї кількості), до того ж траплялись випадки поховання ще не вмерлих дітей [21: арк.88]. На Київщині у Переяславському дитбуді за 8 місяців 1933 р. померла 41 дитина, у Радомиській дитячій комуні – 82 (за сім місяців) [23: арк.31]. Обласна комісія по боротьбі з безпритульністю, як встановила Київська обл.КК-РСІ, роботу не розгортала, облнародна освіта дитячими установами не керувала й не стежила за використанням мануфактури для пошиття одягу дітям, через що в багатьох дитбудинках вони носили лахміття, скрізь панував бруд, антисанітарія (Фастів, Тетіїв, Хрестинівка, Чорнобиль, Радомишль, Ржищів). То ж, відповідно до розпоряджень Робсельінспекції УСРР, зі своїх посад підлягали звільненню інспектор облнародної освіти Фірсова, завгосп київського дитбудинку №25 Бронепольський, лікар фастівської дитконсультації Смушкін [21: арк.126].

Таким чином, наведені факти яскраво демонструють наслідки політики партії більшовиків у країні й засвідчують, як страждали від неї невинні діти. Застосовуючи важелі свого впливу, Робсельінспекція УСРР намагалась дещо покращити життя безпритульних дітей, але без активної участі у цьому процесі відповідальних за справу установ, органів місцевої влади, персоналу дитбудинків такі старання часто залишались безрезультатними.

Список використаних джерел

1. Карпенко.М.Ф. Органи народного контролю УРСР в боротьбі за здійснення ленінського плану побудови соціалізму (1920–1934 рр.). – Дніпропетровськ: Друкарня ДДУ, 1972. – 247 с. 2. Скільки на Україні безпризорних дітей // Коммунист. – 1925. – 23 октябрю. – С.3. 3. Липинский В.В. Принцип безкоштовності навчання в системі освіти радянської України у 20-ті рр. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. Вип.4. – К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – 379 с. 4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.539. – Оп.1. – Спр.762. – Документи о работе НК РКИ Украины – 1921-1923. – Арк. 69. 5. Там само. – Спр.451. – Документи о работе Центрального совета защиты детей, обследовании детских домов и колоний в Украине. – 1920-1923. – Арк. 396. 6. Там само. – Оп. 3. – Спр. 1291. – Документы об обследовании состояния борьбы с безпризорностью и безработицей в Украине. – 1925–1926. – Арк. 5. 7. Там само. – Оп. 2. – Спр. 1102. – Документы о деятельности Центральной комиссии помощи детям и обследовании губернскими РКИ детских учреждений Украины. – 1923–1924. – Арк. 20. 8. Там само. – Спр. 1011. – Документы о борьбе с детской
- Наукові записки. Серія: Історія. – 2003. – № 3.

беспризорностью в Украине. – 1923-1925. – Арк. 14. 9. Державний архів Вінницької області. – Ф.П. 36. – Оп.1. – Спр.31. – Документи про обстеження Окрпомдіту. – 1926. – Арк. 42–50. 10. Обследование учреждений Помдета // Коммунист. – 1925. – 31 октября. – С. 3. 11. Коммунист. – 1925. – 5 декабря. – С.3. 12. ЦДАВО України. – Ф. 539. – Оп. 4. – Спр. 1056. – Документи об обследовании ЦК Помдета. – 1925–1926. – Арк. 40. 13. Там само. – Спр. 1136. – Документи о борьбе с детской беспризорностью в УССР. – 1926–1927. – Арк. 3,7. 14. Там само. – Оп. 6. – Спр. 1583. – Документи об обследовании Харьковской окружной комиссии Помдет. – 1928. – Арк. 8–10. 15. Там само. – Оп. 4. – Спр. 160. – Документи об обследовании детской коммуны имени В.Ленина в г. Виннице. – 1926–1927. – Арк. 71. 16. Там само. – Спр. 1402. – Документи об обследовании НКПроса и его местных органов. – 1926–1927. – Арк. 195. 17. Нові заходи в боротьбі з безпритульністю // Комунист. – 1927. – 31 грудня. – С. 3. 18. Обстеження будинків підлітків // Комунист. – 1928. – 21 серпня. – С. 3. 19. ЦДАВО України. – Ф. 539. – Оп. 7. – Спр. 1181. – Документи о потребности и подготовке квалифицированных кадров в Украине. – 1929–1930. – Арк. 135. 20. Там само. – Оп. 8. – Спр. 90. – Документи о борьбе с беспризорностью в УССР. – 1930. – Арк. 20–21. 21. Там само. – Оп. 11. – Спр. 1086. – Документи об обследовании состояния и работы детских домов и борьбе с беспризорностью детей в Украине. – 1933. – Арк. 88–206. 22. Там само. – Спр. 1060. – Документи о производстве, состоянии детских учреждений, деятельности группы культуры и кадров. – 1932–1934. – Арк. 53. 23. Там само. – Спр. 1050. – Докладные записки группы культуры и кадров президиуму ЦКК и коллегии НК РКИ Украины – 1933. – Арк. 5–32.

Oleg RABENCHUK

CONTROL OF THE PROCESS OF STRUGGLE WITH CHILDREN'S HOMELESSNESS IN UKRAINE (1920 – BEGINNING OF 1930S) BY PEOPLE'S COMMISSARIAT OF LABOUR-PEASANT INSPECTION OF THE UKRAINIAN SSR

The article is dedicated to the research of managing the process of struggle with homeless children in Ukraine by Narkomat workers and peasants' Ukrainian SSR inspection in the period of 1920s – early 1930s.

УДК 94 (477. 8)

Олег МАЛЯРЧУК

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОГО СЕЛА ДО СУЦЬНОЇ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ (1944 – 1947 РР.)

Сталінський тоталітарний режим змушений був аж три роки зволікати з проведенням суцільної колективізації сільського господарства у західних областях УРСР. Тільки наприкінці 1947 р. партійно-радянські органи, подолавши стихійний опір місцевого населення та організованого збройного підпілля, оволоділи ситуацією в регіоні та забезпечили підготовку передумов до суцільної колективізації західноукраїнського села.

Проблема колективізації західноукраїнського регіону до сьогоднішнього дня привертає увагу багатьох істориків, політологів, краєзнавців. Однак, аграрні перетворення в західних областях УРСР з огляду на політичну заангажованість авторів радянського періоду та відсутність доступу до таємних матеріалів обласних та державних архівів, залишилися недостатньо висвітленими.

До праць, в яких на основі нових документів переосмислюється історія українського селянства, слід віднести монографічне дослідження В.Нечитайла „Українське селянство: важкий шлях до волі” [1]. В монографії І.Рибачка „Соціальна інфраструктура українського села: зміни, труднощі, проблеми (20-ті – початок 90 – х рр. ХХ ст.)” [2] висвітлюються основні проблеми соціально-побутового розвитку сільського населення. На витоки та масштаби історичної трагедії, якої зазнало волинське село звертається увага у монографічному дослідженні І.Рибачка і А.Матвеева „Трагічний перелом. Колективізація і розкуркулення на Поділлі та Південно-Східній Волині” [3].

Суспільно-політичні процеси, які відбувалися в 50-х роках у Західній Україні, є об'єктом вивчення окремих монографічних досліджень О.Рубльова і Ю.Черченка „Сталінщина й доля

західноукраїнської інтелігенції (20–60-ті рр. XX ст.) [4] та Б.Яроша „Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30–50-ті рр. XX ст. (історико – політологічний аспект)” [5]. Важливим якісним розширенням документальної бази відрізняється монографія І.Біласа „Репресивно-каральна система в Україні. 1917 – 1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз” [6] у двох книгах.

Серед дисертаційних робіт, періоду незалежної України, в яких порушені питання колективізації краю в окремі періоди, що повністю чи частково входять до хронологічних рамок нашого дослідження, слід назвати такі кандидатські дисертації як робота П.Когути „Запровадження колгоспної системи в західних областях України (1944–1953 рр.)” [7], В.Ткачука „Соціально-політичні процеси на західноукраїнських землях в перше повоспне десятиріччя (1944–1954 рр.)” [8], А.Корнейко „Суспільно-політичний розвиток України в 1953 – 1964 рр. (на матеріалах західних областей)” [9] та ін.

У працях істориків висвітлюється доволі широкий спектр питань розвитку сільського господарства та запровадження соціально-політичних засад. Однак, до цього часу проблема аграрних перетворень в західноукраїнському регіоні в контексті суспільно-політичного життя в 1944–1964 рр. не стала предметом повновартісного наукового об’єктивного аналізу. Жодна із вказаних праць не охоплює повністю хронологічні рамки та проблематику нашого дослідження.

Перетворення в аграрному секторі України сьогодні особливо актуалізують вивчення історії соціально-економічних та суспільно-політичних змін у західних областях України у повоспний період.

Виходячи із актуальності дослідження, метою даної публікації є спроба історичного аналізу передумов колективізації та здійснення перших кроків політичного курсу ВКП(б) в аграрних перетвореннях регіону.

Свідченням вкрай важкого стану сільського господарства після визволення є дані про забезпеченість селянських господарств тягловою силою. Наприкінці 1944 р. на 1120 тисяч селянських господарств регіону було 424 тисячі коней та волів. Одна тяглова одиниця припадала мало не на три селянські двори [10: 578]. Особливо критична ситуація склалася в гірських районах Станіславської та Львівської областей, де одна голова робочої худоби приходилась на дев’ять-десять селянських дворів. Так, якщо у Львівській області до початку німецько-радянської війни нараховувалось 30 % безкінних селянських господарств, то на 1 січня 1945 р. – таких господарств було 75 %. У 1944 р. в даній області, у порівнянні до 1941 р., на 100 тисяч га зменшилась площа оброблених земель, в якості робочої сили селяни часто використовували корів [11: арк.10].

Критичний стан справ у сільському господарстві західноукраїнського регіону спонукав новітні органи радянської адміністрації до активних господарських та військово-політичних дій, які створили б умови для повного опанування ситуацією. З цією метою уже 21 грудня 1944 року в складі уряду УРСР була створена Рада допомоги західним областям республіки, в яку увійшли п’ять відповідальних працівників ЦК КП(б)У і Раднаркому УРСР на чолі з заступником голови Раднаркому УРСР Л.Корнійцем. У сорока республіканських наркоматах та управліннях затверджено заступників наркомів і начальників з метою більш оперативного партійного, радянського та господарського керівництва.

Одним з перших заходів радянської влади з аграрного питання у західних областях стала ліквідація німецьких господарств „Лігеншафтів” та повернення селянам землі, якою вони були наділені ще до нападу на Радянський Союз фашистської Німеччини. Вже на 15 січня 1945 р. селянам було повернуто 327300 або 51 % з 641900 гектарів землі. Землю отримали 300 тисяч селянських бідняцьких господарств. Ця робота планувалася закінчити до 1 березня цього ж року [12: арк.17]. Однак, встановлений план через халатне відношення та бюрократію при переділі земель не був виконаний вчасно і на 25 квітня 1945 р. землю отримали тільки 81,4 % селянських господарств [11: арк.40], а згідно з постановою ЦК КП(б)У від 7 травня 1945 р. партійні й радянські органи західноукраїнського регіону повинні були до 1 червня завершити повернення селянам усієї землі, відібраної у них німецькими окупантами.

Підготовка до тотальної колективізації не була позбавлена притаманної радянській державній машині перегинів та бюрократичної тяганини. Сільське господарство західних областей

України втягувалось у орбіту планового радянського господарювання. У новітніх планах посівів та збору урожаю не враховувалися об'єктивні умови та реальні можливості аграрного сектора. Так план весняної сівби на 1945 р. постановою РНК УРСР і ЦК ВКП(б) від 14 березня цього ж року лише Чернівецькій області встановлювався по селянському сектору з розрахунку 370,1 тис. га. В той час як у селянському землекористуванні знаходилося всього 353,6 тис. га при чому 20,7 тис. га становили сінокоси і пасовища [13: арк.46]. Така ситуація задалегідь прирікала весь регіон на невиконання встановлених державою планових завдань та відповідних оргвисновків партійних, державних та внутрішніх органів.

Позиція радянської влади стосовно куркульства була однозначною і полягала у послідовному економічному обмеженні та наступній ліквідації його як класу. У західних областях України активно втілювався у життя ленінський лозунг щодо заможного селянства. „Куркуль, – говорив В.І.Ленін ще у 1919 р., – непримиренний наш ворог. І тут ні на що надіятися, крім як на придушення його” [14: с.9]. Цю давню ленінську настанову партійні та радянські органи повною мірою застосовували у західноукраїнському регіоні. Така політика стала першим кроком у напрямку підготовки умов для тотальної колективізації.

Враховуючи об'єктивні умови регіону, радянська влада не ставила однозначно питання щодо відновлення та створення нових колективних господарств. Станом на 20 квітня 1945 р. у цілому західноукраїнському регіоні було створено всього 136 колгоспів та 183 ініціативні групи. З них у Львівській області організовано 10 колгоспів та 11 ініціативних груп, у Дрогобицькій відповідно 11 і 41, у Станіславській – 1 і 16, у Чернівецькій – 17 і 28, у Ізмаїльській – 38 і 15, у Тернопільській – 35 і 22, у Волинській – 13 і 40, у Рівненській 11 і 10 [11: арк.43].

Для підготовки західноукраїнського села до масової колективізації, велика увага приділялася створенню та налагодженню роботи машинно-тракторних станцій (МТС). Так, на 1 лютого 1945 р. у регіоні уже було відновлено 152 МТС у яких працювало 117 тракторів і 200 коней. Отже, одна-дві тяглові одиниці, що знаходились у машинно-тракторних станціях та відсутність коней у переважній більшості селянських господарств свідчили про катастрофічне становище в сільському господарстві краю у перші повоєнні роки [11: арк.11, 16].

З метою вирішення проблем забезпечення тяговою силою селянських господарств ЦК КП(б)У радить селянам створювати супряги. У перші повоєнні роки органи радянської влади та партійні організації широко підтримували супряги – традиційні форми селянської взаємодопомоги, вважали їх першою і перехідною ланкою до тотальної колективізації.

Постанова ЦК КП(б)У і РНК УРСР від 7 травня цього ж року „Про заходи по відбудові та дальшому розвитку господарства у Львівській, Станіславській, Дрогобицькій, Тернопільській, Рівненській, Волинській і Чернівецькій областях УРСР на 1945 рік” основною формою найкращої виробничої кооперації в селі визнала земельні громади. В селах, де нараховувалось не менше 26 селянських господарств, активно створювались земельні громади, порядок роботи яких визначався статутом, що підлягав реєстрації в місцевих органах влади.

Отже, партійні та радянські органи в аграрній політиці у західноукраїнському селі у перші повоєнні роки, вдавалися до тактичних заходів з метою схилити на свою сторону частину сільського населення, в першу чергу бідняків та середняків. Згідно постанови уряду УРСР „Про податкові пільги по державних і місцевих податках та зборах у 1946 р. для населення західних областей УРСР” від 10 травня 1946 р. 35,6 % селянських господарств регіону були повністю звільнені від державних податків [15: 58]. Радянський уряд, стимулюючи роботу перших колективних господарств західноукраїнського регіону в 1947 р. надав значні довготермінові кредити на виробничі потреби новоствореним колгоспам на суму 8970 тисяч крб. та на ліквідацію безкорівності – 4400 тисяч крб. Одноосібні селянські господарства для закупівлі сільськогосподарського реманенту та посівних матеріалів отримали – 10 мільйонів крб. [16: арк.151]. Крім того, колгоспам західних областей УРСР у 1947 р. було передано 20200 корів, 5644 свині, 7600 овець та значну частину сільськогосподарського реманенту вивезених з Німеччини [12: арк.40].

З метою залякати західноукраїнське населення і позбавити формування ОУН – УПА підтримки, органи НКВС та НКДБ застосували цілий ряд тактичних заходів. У кожному селі із районів розташування баз УПА, бралися на облік по 2-3 куркулі, які підозрювалися у зв'язках з повстанцями та оголошували їх прізвища на загальних зборах селян. Співробітники НКВС попереджували селян, що були взяті на облік як куркулі, що саме вони відповідають за любий

випадок „бандпроявів” у своєму селі і за найменшу „провину” їх перших чекає виселення разом з сім'ями [12: арк.36].

Проте, жодні попередження не могли стримати запеклий опір зі сторони збройних формувань ОУН та УПА. Усе це, у свою чергу, привело до масових депортацій західноукраїнського населення у віддалені райони СРСР, які проходили в ряд етапів. Перша хвиля депортації населення була зумовлена боротьбою ОУН – УПА в 1944–1946 рр. Вже на 1 червня 1945 р. із західних областей УРСР було виселено 9615 сімей „бандитів і їх посібників” загальним числом 24888 чол. [12: арк.32]. У 1947 р. з початком суцільної колективізації регіону почалася друга хвиля репресій та виселення в Сибір. Однак, наймасовіша депортація західноукраїнського населення припала на осінь 1947 р. Стапом на 26 жовтня цього ж року було виселено (за виїздом Закарпатської області) у віддалені райони СРСР 26332 родини або 77791 чол. [6: 545–546].

Політичне протиборство в регіоні, зумовлене підготовкою села до масової колективізації, не обминуло і Закарпаття. Реалізація партійними та радянськими органами аграрних перетворень, спонукала масові селянські виступи. В с. Нижня-Апша Тячівського округу 4 серпня 1947 р. кілька сотень селян підняли стихійне повстання, в результаті якого був вбитий голова сільради та місцевого колгоспу І.Черниченко. Аналізуючи цей та аналогічні інциденти, начальник управління Міністерства держбезпеки по Закарпатській області полковник О.Чернецький зробив висновок, що такі дії були „засобом боротьби проти організації колгоспів і інших заходів радянської влади на селі” [17: арк.12-13].

Таким чином, поряд з поверненням селянам землі, наданням кредитів, деякої матеріальної допомоги, відновлення роботи МТС, організації земельних громад, ці дії влади мали суперечливий характер. Різноманітні заходи проводилися з застосуванням брутальних насильницьких дій властивих командно-адміністративній системі. Західноукраїнське село чинило активний опір насадженню цінностей радянського тоталітаризму, впливовим фактором стала збройна боротьба формувань ОУН–УПА.

Список використаних джерел

1. Нечитайло В.В. Українське селянство: важкий шлях до волі. – Кам'янець-Подільський: Апостроф, 1995. – 192 с.
2. Рибак І.В. Соціальна інфраструктура українського села: зміни, труднощі, проблеми (20 – початок 90-х рр. ХХ ст.) – К.: Рідний край, 1997. – 166 с.
3. Рибак І.В., Матвеев А.Ю. Трагічний перелом. Колективізація і розкуркулення на Поділлі та Південно-Східній Волині. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2001. – 140 с.
4. Рубльов О. С., Черченко Ю.А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20-60-ті роки ХХ ст.). – К.: Наукова думка, 1994. – 350 с.
5. Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30-50-ті роки ХХ ст. (історико-політологічний аспект). – Луцьк: Надстир'я, 1995. – 176 с.
6. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917 – 1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2 кн. – К.: Либідь – Військо України, 1994. – Кн. 1. – 424 с.; Кн. 2: Документи і матеріали. – 688 с.
7. Когут П. В. Запровадження колгоспної системи в західних областях України (1944 – 1953 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07. 00. 01. / Львівський націон. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2000. – 243 л.
8. Ткачук В. П. Соціально-політичні процеси на західноукраїнських землях в перше повоєнне десятиріччя (1944 – 1954 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. / Львівський держ. ун-т ім. І.Франка – Львів, 1998. – 141 л.
9. Корнейко А. О. Суспільно-політичний розвиток України в 1953 – 1964 рр. (на матеріалах західних областей): Дис... канд. іст. наук: 07. 00. 01. / Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки. – Львів, 1999. – 173 л.
10. сторія Української РСР. У 2-х т. / К. К. Дубина, І. О. Гуржій, В. А. Дядиченко та ін. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 1967. – 859 с.
11. Центральний Державний Архів Громадських Об'єднань України (далі ЦДАГО України), ф. 1, оп. 30, спр. 279.
12. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 75, спр. 4.
13. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 80, спр. 276.
14. Ленін В. І. Засідання Петроградської Ради, 12 березня 1919 р.: Відповідь на записки // Повн. збір. творів. – К.: Політвидав, 1972. – Т. 38. – С. 1–20.
15. За щастя оновленої землі: Нариси історії колгоспного селянства західних областей УРСР. 1939 – 1979. – К.: Наукова думка, 1979. – 210 с.
16. Центральний Державний Архів Вищих Органів Влади і Управління України, ф. Р – 27, оп. 17, спр. 173.
17. ЦДАГО України, ф. 1. оп. 30, спр. 931.

Oleg MALARCHUK

PECULIARITIES OF THE SOCIAL-AND-ECONOMICAL PREPARATION OF THE WESTERN UKRAINIAN VILLAGE TO THE COMPLETE COLLECTIVIZATION (1944–1947)

Stalin's totalitarian regime must be neglected during 3 years for complete collectivization of agriculture in the western part of the USSR. Only at the end of 1947 the Soviet party organs, getting over the elemental, support of the local population and the organized armed underground, possess the situation in the region and provide the preparation of the ground for the complete collectivization of the Western Ukrainian village.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ НЕЕФЕКТИВНОГО ВИКОРИСТАННЯ ВОДНИХ РЕСУРСІВ В ІВАНО-ФРАНКІВСЬКІЙ ОБЛАСТІ В 1960–1990-Х РОКАХ ХХ СТ.

У статті узагальнено та проаналізовано динаміку неефективного використання та забруднення водних ресурсів в містах та селищах Івано-Франківської області Західного регіону України впродовж 1960–1990-х років.

Актуальність даної теми полягає в тому, що в критичному осмисленні складних соціально-екологічних процесів, що відбувалися в 1960–1990-их рр. на урбанізованих територіях Івано-Франківської області та в аналізі шкідливого впливу техногенних явищ на екологічну рівновагу населених пунктів. Відслідкування тенденцій зростання урбоекологічних протиріч в умовах інтенсивної індустріалізації та формування реального стану соціально-екологічних суперечностей, що неминуче виникали внаслідок екстенсивного комунального та промислового розвитку. За умов формування новітніх концепцій історичних досліджень набуває актуальності простеження масштабів забруднення та неефективного використання водних ресурсів промисловими та комунальними підприємствами міст та селищ Івано-Франківської області в означений період. Сучасний стан української історичної науки свідчить, що повномасштабного науково-історичного дослідження, котре передбачало б історичний аналіз урбоекологічних проблем в новітній історії України. Щодо вивчення даної проблематики Західного регіону України в зазначений період, то на сьогодні відсутні будь-які історичні праці. Науковий доробок вітчизняних істориків обмежується публікаціями Васюти С.І., Васюти О.А., Філіпчука Г.Г., Білика М.С. [1], які розглядають урбоекологічні проблеми регіону в полі концепції міждисциплінарної комплексної оцінки суспільно-екологічних явищ, ретроспективного селективного аналізу причинно-наслідкових зв'язків відносно взаємодії закладених у минулому негативних тенденцій науково-технічного прогресу та сучасних резонансних наслідків.

Протягом 1960-их рр. промислові підприємства ряду міст Івано-Франківської області стрімко нарощували свої виробничі потужності, не надаючи великого значення наявності та належній функціонуванню водоочисних споруд. Так, Калушський калійний комбінат виконав 10-ти місячний план 1965 р. з випуску продукції на 111%, а з випуску мінералів на 108% [2:121].

За висновками активістів обласного відділення УТОП в Івано-Франківській області головною причиною забруднення річок регіону є викиди в них неочищених стоків комунального господарства міст Івано-Франківська, Калуша, Коломиї та ін., а також неочищених викидів промислових підприємств. За станом на січень 1967 р. комунальні господарства та промислові підприємства викидають в річки Івано-Франківської області 28 млн.м³ стічних вод, в тому числі більше половини – без будь-якої очистки [3: арк.131]. Для забезпечення вводу в експлуатацію Івано-Франківських загальноміських водоочисних споруд в термін, передбачений постановами органів влади, необхідно було б протягом 1968-70 рр. освоювати щорічно не менше 640 тис. крб. Проте дані об'єкти за висновками тогочасних природоохоронних відомств не могли б бути збудовані в належні терміни, оскільки на 1968 р. передбачалося виділити лише 370 тис. крб. на будівництво. Затягування будівництва загальноміських водоочисних споруд м. Івано-Франківська на непередбачуваний термін вже призвело до того, що за найскромнішими підрахунками, в момент їх запланованого вводу в експлуатацію вони будуть перезавантажені стоками не менш, ніж 5-6 тис. м³/добу. Незадовільний стан з очисткою стічних вод міста склався в зв'язку з тим, що темпи житлового і промислового будівництва набагато переважали темпи будівництва водоочисних споруд [3: арк.134].

Станом на січень 1970 р. на будівництво водоочисних споруд витрачено 2 983,5 тис. крб., тоді як було заплановано 3 157 тис. крб. стан

За таких обставин, обласна інспекція Держкомприроди при РМ УРСР неодноразово зверталася по допомогу до місцевих органів влади, однак прийняті ними рішення не завжди своєчасно виконувалися [20: арк.248-250].

Окрім інтенсивного забруднення водних ресурсів промисловими підприємствами та об'єктами комунальної сфери, в містах області намітилася тенденція так званого „благоустрою” наявних природних водних ресурсів. В м. Калуш генеральним планом розбудови, окрім зведення житлового фонду та об'єктів комунальної сфери було заплановано суттєве облаштування р. Сивка, що входила в межі нової забудови. Так, проєканти пропонували перетворити річку в канал, а її береги облицювати залізобетоном [2: 69].

Загалом по області загальна кількість стічних вод в 1969 р. складала 69,1 млн. м³, з котрих було забруднено 36,2 млн. м³/рік, а скидалося без очистки 14,9 млн. м³/рік. Наприкінці 1960-их рр. на Прикарпатті превалювали стрімкі тенденції погіршення стану водних ресурсів області внаслідок екстенсивного розвитку промислового комплексу та неефективної роботи водоочисних споруд. Обласна інспекція Держкомприроди при РМ УРСР разом з Держводоінспекцією в 1969 р здійснювали контроль за виконанням будівництва водоочисних споруд, систем зворотного водопостачання та каналізацій на промислових підприємствах. Так, станом на січень 1970 р. на 39 промислових підприємств області використовувалися водоочисні споруди, в т.ч. 22 з повною біологічною очисткою. Більшість з них за лабораторними аналізами водоінспекції працювали ефективно, проте частина водоочисних споруд через перевантаження завдавала значної шкоди водоймам Прикарпаття. Водоочисні споруди селища Долинських нафтовиків, санаторію „Черче”, Коломийського м'ясокомбінату Тисьменецької хутрової фабрики та Івано-Франківського взуттєвого комбінату та ін підприємств працювали неефективно [20: арк.250].

Фахівці обласної інспекції Держкомприроди при РМ УРСР пропонували створити спеціалізовані будівельні організації для будівництва водоочисних споруд та каналізаційних споруд, що б значно покращило водоохоронну ситуацію на Прикарпатті. Однак, до цих рекомендацій республіканські міністерства та відомства не прислуховувалися [20: арк.251].

В 1970 р. водовикористання в Івано-Франківській області становило 133,6 млн. м³/рік, в т.ч. з поверхневих вод – 108,2 млн. м³/рік, з підземних джерел – 25,4 млн. м³/рік. Промислові підприємства та об'єкти комунальної сфери викидали у водойми області 68,1 млн. м³/рік, з яких забруднених – 35,1 млн. м³/рік, в т.ч. без будь-якої очистки в річки потрапляло 15,4 млн. м³/рік неочищених стоків.

Найбільша кількість стічних вод скидалася без очистки підприємствами комунального господарства міст Івано-Франківськ, Коломия, Калуш та ін. . В області станом на січень 1971 р нараховувалося 42 промислові підприємства і організації, котрі використовують водоочисні споруди. Поміж тим, загалом на Прикарпатті з 323 промислових підприємств на 118 необхідно було будувати водоочисні споруди. На більшості підприємств будівництво або розширення водоочисних споруд планувалося здійснити протягом 1971-1975 рр. На Івано-Франківських міських водоочисних спорудах, що будувалися з 1964 р., вперше вдалося перевиконати річний план на 96,1 %. Проте, на Бурштинській ДРЕС будівництво водоочисних споруд велося незадовільно. Генпідрядник будівництва цього об'єкту виконав лише 15 % запланованих будівельних робіт, через те, що приступив до виконання зі значним запізненням [4: арк.233-240].

У 1971 р. обласна інспекція Держкомприроди при РМ УРСР встановила, що загальна кількість забруднених стоків промислових підприємств та об'єктів комунальної сфери – 44,9 млн. м³/рік, з них 22,7 млн. м³/рік промислових стоків проходили очистку на водоочисних спорудах, а 22, 2 млн. м³/рік склався без очистки. Проектна потужність всі водоочисних споруд становила 67,0 тис. м³/добу, проте фактично через водоочисні споруди промислових підприємств та об'єктів комунальної сфери проходило 64, 2 тис. м³/добу [5: арк.18].

В 1974 р. водокористування в Івано-Франківській області покращилося. Різко з 48, 6 до 39,4 млн. м³/добу було зменшено використання свіжої води з підземних джерел водопостачання. Найбільший водоспоживач області Калушський хіміко-металургійний комбінат перейшов,

в основному, на забезпечення своїх потреб у свіжій воді за рахунок використання поверхневих джерел водопостачання. Зворотне водопостачання в області збільшилося на 29 млн. м³, що дало можливість промисловим підприємствам та об'єктам комунальної сфери в 1974 р. зекономити велику кількість свіжої води.

На будівництво водоочисних споруд промисловими підприємствами та об'єктами комунальної сфери в 1974 р., загалом, було невикористано більше 900 тис. крб. запланованих асигнувань [6: арк.14].

Водні ресурси області використовувалися нераціонально. Так, загострилася проблема нестачі питної води в м. Івано-Франківську. Не було виконано план будівництва водоочисних споруд на трьох об'єктах хутряного об'єднання „Тисмениця”, на лісокомбінаті „Осмолада” м. Косів. В самому ж м. Косів будівництво каналізаційного колектора насосної станції та міських водоочисних споруд безуспішно велося з 1974 р. Генеральний підрядник будівництва даних об'єктів – будівельне управління № 4 тресту „Львівспецкомунбуд” зірвало строки будівництва і в 1975 р. [7: арк.12].

Малі річки області Луга та Сивка протягом 1970-их рр. активно забруднювалися неочищеними стічними водами промислового виробництва Калушського хімічно-металургійного комбінату, що постійно нарощував свої виробничі потужності [8: арк.88] .

Промисловими підприємствами та об'єктами комунальної сфери в 1977 р. було водовідведено 96,5 млн. м³/рік, у водойми області потрапило 7,5 млн. м³/рік неочищених стоків [9: арк.17].

На Прикарпатті, як і загалом по республіці, не виконувалися сумнозвісна Постанова №166 від 9 квітня 1976 р. „Про заходи по запобіганню забруднень басейну Чорного та Азовського морів” ЦК КПУ та РМ УРСР, а також Постанова РМ УРСР від 6 вересня 1977 р. № 462 „Про затвердження положення про водоохоронні зони малих річок та водойм в УРСР”. Так, строки будівництва водоочисних споруд на промислових підприємствах та об'єктах комунальної сфери в декілька разів нижчі від нормативних. Загалом по Івано-Франківській області з 96 діючих водоочисних споруд на промислових підприємствах та об'єктах комунальної сфери 36, або 40 %, працювали неефективно, в результаті чого у водойми регіону без належної очистки потрапляло 34 тис. м³/добу нечистот [11: арк.284].

До середини 1980-их рр. так і не було введено в дію водоочисні споруди господарських стоків на Івано-Франківському та Снятинському міжгосподарських підприємствах з виробництва м'яса. Через несвоєчасний вивіз на поля постійно скидалися в річки та водойми краю відходи тваринництва Івано-Франківського, Снятинського, Тлумацького, Рогатинського та Галицького міжгосподарських підприємств з виробництва м'яса [12: арк.84] .

Голова Держкомприроди УРСР Діна Проценко, виступаючи на розширеній колегії комітету 26 січня 1983 р., висловила занепокоєння неефективною роботою водоочисних споруд промислових підприємств та об'єктів комунальної сфери Івано-Франківської області та відзначила, що продуктивність роботи цих об'єктів була майже на 20 % нижчою за середньо республіканські показники [14: арк.76].

В той час більше половини водоочисних споруд промислових підприємств Головнафтохімпрому УРСР працювали вкрай неефективно. Так, на Надвір'янському нафтопереробному заводі через перевантаження об'єму стоків та концентрації забруднюючих речовин неефективно працювали водоочисні споруди. Щодобово близько 5 тис. м³ стоків заводу проходили повз водоочисні споруди, що призвело до значного забруднення нафтопродуктами та органічними речовинами р. Дністер, де концентрація нафтопродуктів в районі підприємства перевищувала норму в 10–15 разів.

На будівництво установки для спалення нафтошламу в 1982 р. засвоєно лише 88 % держкапіталовкладень [14: арк.112].

Головна причина такого становища полягає в традиційному для всього Західного регіону України випереджаючого екстенсивного розвитку промисловості, та незмінним невстиганням в реалізації водоохоронних заходів.

Всередині 1980-их років через пасивне ставлення Міністерства м'ясомолочної промисловості УРСР в області виникла напружена ситуація з експлуатації водоочисних споруд на підприємствах галузі. Так, 52 % водоочисних споруд та 26 % передочисних споруд за по-

тужністю працювали неефективно, внаслідок чого концентрація пари суспензій органічних забруднень в стічних водах, що викидалися каналізацію в 3-4 рази перевищувала норму [16: арк.17].

Станом на серпень 1985 р. в області нараховувалося понад 60 промислових підприємств та об'єктів комунальної сфери, що систематично забруднювали річки та водойми області [17: арк.50].

Наприкінці 1980-их рр. в Івано-Франківській області намітилися стійкі тенденції погіршення загального стану річок та водойм внаслідок неефективної роботи водоочисних споруд промислових підприємств та об'єктів комунальної сфери. Головною причиною цього явища була, в першу чергу, безвідповідальність союзних та республіканських галузевих міністерств, що в пошуках легкої наживи через збільшення виробництва на ввірених їм підприємствах краю не надавали ніякої уваги водоохоронним заходам. Були й приклади повної абсурдності командно-адміністративної системи управління. Продовжував забруднювати річки та водойми краю Надвірнянський нафтопереробний завод, який щорічно викидав 5,4 млн. м³ стоків [6: арк.14].

За даними республіканських природоохоронних відомств в 1987 р. найбільшу кількість забруднених стоків в р. Дністер потрапляло з промислових підприємств та об'єктів комунальної сфери Івано-Франківської області – в цілому 74 тис. м³/добу. Серед міст області найбільше промислових та комунальних стоків потрапляло в головну водну артерію регіону з Калуша, Надвірної та Городенки [18: арк.49].

Під час перевірки Івано-Франківської обласної інспекції Держкомприроди, проведеної в 1987 р. на підставі заяв жителів області щодо забруднення річки Сивка (притока Дністра) Калушський виробничим об'єднанням „Хлорвініл” було встановлено, що в результаті забруднення водойм рибному господарству області було нанесено значних збитків. За вчинені порушення природоохоронного законодавства керівництво підприємства було оштрафовано на 840 крб., а саме підприємство – на 112 тис. крб. Питання щодо незадовільної роботи об'єднання з охорони та збереження водних ресурсів розглядалося на засіданні облвиконкому, а матеріали по забрудненню р. Дністер навіть було подано до прокуратури. [19: арк.12]

Тенденції безвідповідальності, безгосподарності, а подекуди і бездарності, наприкінці 1980-их рр. ставали нормою в реалізації водоохоронних заходів для керівництва промислових підприємств та об'єктів комунальної сфери регіону.

Отримані результати дослідження дають змогу об'єктивно проаналізувати структуру та історичну динаміку розвитку урбоекологічних проблем Івано-Франківської області, а також розглянути спектр проблем, які раніше в українській історіографії не розглядалися.

Перспективним у подальшому дослідженні зазначеної проблеми є продовження реалізації історичних розробок щодо вивчення широкого спектра урбоекологічних проблем Івано-Франківської області 1960-их рр.

Список використаних джерел

1. Васюта О.А., Васюта С.І., Філіпчук Г.Г. Екологія і політика. У 2 –х тт. –т1.- Чернівці: Зелена Буковина. 1988 – 424 с.; Васюта О.А., Васюта С.І., Філіпчук Г.Г. Екологія і політика. У 2 –х тт. –т2.- Чернівці: Зелена Буковина. 1988 – 480 с.; Білик М. С. Філософський зріз архітектурної діяльності і теорія формування складних систем в містобудуванні.–Тернопіль: Архітектурно-будівельна НВП Корпорація „Техно-Корс”, 2001.–335 с.; Васюта С.І. Радянський екоцид в Україні: історичні витоки, труднощі подолання. – Тернопіль: СМІП Астон. 2000. – 536 с.
2. Гаврилів О.С. Обрії нового Калуша. – Ужгород: Карпати, 1976. – 121с.
3. ЦДАВОВУ, ф. 4698, оп.1, спр. 237.
4. ЦДАВОВУ, ф.4778, оп.1, спр.139.
5. ЦДАВОВУ, ф.4778, оп.1, спр.194.
6. ЦДАВОВУ, ф.4778, оп.1, спр.314.
7. ЦДАВОВУ, ф.4778, оп.1, спр.356.
8. ЦДАВОВУ, ф.4778, оп.1, спр.375.
9. ЦДАВОВУ, ф.4778, оп.1, спр.408.
10. ЦДАВОВУ, ф.4778, оп.1, спр.414.
11. ЦДАВОВУ, ф.4778, оп.1, спр.433.
12. ЦДАВОВУ, ф.4778, оп.1, спр.447.
13. ЦДАВОВУ, ф.4778, оп.1, спр.475.
14. ЦДАВОВУ, ф.4778, оп.1, спр.478.
15. ЦДАВОВУ, ф.4778, оп.1, спр.479.
16. ЦДАВОВУ, ф.4778, оп.1, спр.493.
17. ЦДАВОВУ, ф.4778, оп.1, спр.518.
18. ЦДАВОВУ, ф.4778, оп.1, спр.550.
19. ЦДАВОВУ, ф.4778, оп.1, спр.558.
20. ЦДАВОВУ, ф.4778, оп.1, спр. 88.

Yriy GUMEN

THE URGENT PROBLEMS OF INEFFECTIVE USAGE OF WATER RESOURCES IN IVANO-FRANKIVSK REGION IN 1960–1990

The given publication deals with the environmental phenomena of today's history of Ukraine as well as with the unprofitable utilization of water resources in Ivano-Frankivsk region during 60-90s.

The originality and actuality of this research is in the investigation of human impact on the environment during the development of an economic base of the region.

УДК 94(477)

Ярослав ДЗІСЯК

ТРАНСФОРМАЦІЇ ФОРМ ВЛАСНОСТІ В КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ В УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1980-Х РОКІВ

У статті розкриваються особливості процесів зміни форм власності, їх історичні передумови та наслідки в Україні в контексті політичної, соціальної, економічної криз Радянського Союзу у другій половині 1980-х років.

В історичному контексті розвиток форм власності безпосередньо пов'язаний із встановленням людського суспільства, рівнем розвитку його інфраструктур. Власність – це історично зумовлена суспільна форма привласнення матеріальних, соціальних і духовних благ, яка визначає суспільно-виробничі, тобто економічні й вольові, а отже і нормативно-правові відносини між людьми, соціальними групами та класами в процесі виробництва (матеріального і духовного) та суспільного співжиття. Поряд з трансформацією форм власності, зміною суспільних, головною мірою виробничих, відносин, в людському соціумі проходив процес так званої гуманізації об'єктів власності (скасування рабства, кріпосного права). Відповідно, та країна, в якій дані процеси проходили більш інтенсивніше, раціонально обґрунтованіше, набувала свого розвитку в політичному, економічному, культурному аспектах суспільного життя. Відносини власності покладені в основу виробничо-економічних відносин, виражають відносини людей через їхні відносини до засобів і продуктів виробництва особистого та суспільного життя. Відносини власності стосуються всіх сфер економічного життя – виробництва, обміну, споживання матеріальних і духовних благ і зумовлюють розподіл засобів виробництва та розподіл людей у структурі суспільства [1 : 63].

Окресленій темі по сьогодні приділялась недостатня увага з боку історичної науки. В контексті даної теми важливим є не лише констатація законодавчих, економічно-практичних змін форм власності, а й пояснення їх причин, історичних зумовленостей, соціального клімату, наслідків, їхнього значення в період загострення кризи командно-адміністративної системи. Питання різноманітності форм власності, їх співвідношення залишається особливо актуальним і в наш час – приватизації сектора промисловості, агропромислового комплексу, сфери послуг – в період становлення і розвитку економіки України. В ході написання даної статті використовувались спеціальні праці та дослідження українських істориків Н. М. Шевченка [14], С.В.Головка [15], а також довідкова література та періодична преса.

Комуністичними ідеологами з моменту більшовицького перевороту 1917 р. було проведено усупільнення власності, так звану націоналізацію об'єктів власності, що насправді являло собою управління і розпорядження об'єктами власності партійною бюрократією. Первинна ідея устрою людського суспільства, зокрема функціонування форм власності, була абсолютно паталогічною. В „Маніфесті комуністичної партії”, авторами якого були К. Маркс і Ф. Енгельс, зокрема говориться про повну ліквідацію приватної власності та ряд інших асоціальних положень [2 : 30]. На практиці в Радянському Союзі, навіть враховуючи воєнний комунізм, червоний терор, розкуркулення, голодомор був введений порівняно пом'якшений варіант марксистської ідеології. Так, на початку вересня 1917 р. „Известия Совета Крестьянских Депутатов” – газета есерів (духовних послідовників Олександра Ульянова), які вважали головним і єдиним завданням майбутньої революції – звільнити селянство і дати йому землю, надрукувала „При-

мерный наказ, составленный на основании 242-х наказов крестьян". В ньому зазначалось: „Право власності на землю відмінється назавжди... Наймана праця не допускається... Землекористування повинно бути зрівняльним, тобто земля повинна розподілятися між трудящими... Форми користування землею повинні бути вільними... як буде вирішено в окремих поселеннях, селищах". Хоча авторами були есери (меншовики), однак цей наказ ліг в основу ленінського Декрету „Про землю” [3 : 356 – 393].

У період „розвинутого соціалізму”, тобто в час брежневського застою вважалося, що у ході комуністичного будівництва в міру зростання суспільного багатства колгоспна, кооперативна (остання була єдиним незначним проявом свободи) власність поступово зближатиметься за своїм характером із загальнонародною, аж до створення єдиної комуністичної власності на засоби виробництва [4 : 70].

На відміну командно-адміністративного устрою СРСР, в країнах Західних демократій економічне життя проходило природнім шляхом. З розвитком суспільства, особливо в другій половині ХХ ст., відбувалось кількісне і якісне зростання суб'єктів власності, збільшувалась їхня різноманітність. На перших порах капіталізму, вільної конкуренції абсолютно переважав індивідуальний власник капіталу. Однак у першій половині ХІХ ст. відбувається значне поширення акціонерного капіталу і поряд з індивідуальними власниками виникли колективні власники – акціонери. З розвитком капіталу, значною мірою зросла роль держави як суб'єкта власності. Це знайшло своє вираження у зростанні державного сектора в економіці країни в тій чи іншій мірі. Так, у 1980-х роках він становив близько 20% у США, 25% у Німеччині, 35-40% у Великій Британії, 40% у Франції. У власності держави перебували такі галузі економіки, як залізничний транспорт, паливно-енергетичний комплекс, галузь машинобудування [5 : 70]. Це було обумовлене об'єктивною необхідністю економічного розвитку.

В умовах капіталістичного господарства державі належить лише те, що вона придбала за кошти державного бюджету в процесі деприватизації і одержавлення. А в колишньому Союзі державну власність створювали шляхом націоналізації власності експропріаторів (значною мірою за рахунок грабунку господарів) у 1917 – 1918 рр. (і з 1939 р. на Західній Україні), а також зарахунок праці народу. Як показано вище, в різних капіталістичних країнах державні органи по різному обумовлюють господарське життя приватного сектора. Наприклад, В. К. Сенчагов, аналізуючи досвід Японії, зазначає: „Приватна власність функціонує в жорстких межах державного регулювання” [6 : 141]. У Швеції 90% промисловості перебуває у приватному володінні. Але податкова система влаштована таким чином, що диференціація доходів між будьякими категоріями населення не перевищує співвідношення [1 : 2]. Тобто, на наведених прикладах розмежовуються поняття власності та управління власністю і прибутками від неї [7 : 53 – 56].

В Україні, як і в інших республіках Радянського Союзу, функціонування форм і суб'єктів власності ґрунтувалось на близько 70-річних догматичних помилках. В основі гіпертрофованого одержавлення економіки лежала ідея загальнонародної власності як загальнонародного (в особі держави, зрозуміло) привласнення абсолютної більшості засобів, а значить і результатів виробництва. Ідея про те, що розвиток продуктивних сил означає зростання усупільнення виробництва, розширення меж власності (які і так були вкрай обмежені) на засоби (і результати) виробництва доводилась до абсурду [8 : 41]. Вважалося, що відчуження трудящих від засобів виробництва, створюваного ними продукту й управління виробництвом, яке властиве експлуататорським формам власності, усувається встановленням суспільної власності на засоби виробництва. Проте на початку 80-х років минулого століття відчуження трудящих від засобів виробництва, від привласнення продукту й управління досягло дуже великих розмірів. Вони втрачали почуття господаря, а водночас і заінтересованість у раціональному використанні народного багатства. Це призводило до масового розкрадання в кількостях, відповідно до посади в суспільстві, тобто в партії. При цьому необхідно розрізняти зв'язок „відчуження – привласнення” за умов приватної і суспільної власності. За приватної власності відчуження обов'язково пов'язане з привласненням: якщо від однієї особи щось відчужують, то хтось інший обов'язково привласнює це „щось”. За суспільної власності те, що відчужується, являє собою суспільний продукт і витрачається на суспільні потреби. Однак не рідко це виявляється в колосальних надлишкових витратах (грандіозні будови, які не дають народногосподарського ефек-

ту, втрати і псування продукту, які досягають інколи 40% і більше), а також привласнення чиновницькою партбюрократією. Чи не головна помилка полягала в тому, що держава повинна опосередковувати якомога більше, а в ідеалі – всі процеси привласнення. Так звана соціалістична власність виступала у двох формах: державній і колгоспно-кооперативній. Однак, у державній власності перебувало понад 90% засобів виробництва. Решта належала колгоспам, кооперативам, громадянам. Одержавлення процесів привласнення неминуче вело до одержавлення процесу управління: управляв той, хто мав у своєму розпорядженні ресурси. Кількість господарських питань, що вирішувалась на рівні держави неухильно зростала, а трудові колективи дедалі більше відсторонялися від них. Економічні зв'язки на підприємствах могли вирішуватись лише на рівні держави. При надмірній централізації господарства командно-адміністративної системи, лише центральні органи виступали суб'єктами власності. Союзні республіки, місцеві органи були частковими суб'єктами державної власності. Загалом практичне втілення теоретичних догм щодо суспільної власності не могло не призвести до відчуження робітників від суспільного багатства й управління ним, надмірного зростання ролі держави в системі господарювання, розширення масштабів перерозподільчих процесів в економіці, абсолютизації адміністративних методів господарювання, обмеження самостійності підприємств, намагання звести всі форми господарювання до однієї – державної. Внаслідок цього були знищені кооперативні засади в колгоспах й особливо в споживчій кооперації [9 : 60 – 63].

Економічний розвиток здійснювався під гаслом побудови світлого майбутнього для всіх, хоча логічніше було б спочатку побудувати його для кожного, а потім для всіх.

Таким чином, серед великої сукупності передумов, питанню реформування власності, надавалося велике значення, як одному з визначальних методів, що здатний вивести країну з глибокої економічної кризи.

Розв'язання проблеми ускладнювалось її недостатньою науковою відпрацьованістю. Точніше, стосовно до загальноприйнятого, цивілізованого розуміння суті і форм реалізації відносин власності наукова розробка проблеми в колишньому Радянському Союзі тільки розпочиналась. Основною причиною цієї наукової прогалини було надміру ідологізоване, викривлене протягом 70-літнього періоду догматичне розуміння наукового змісту і форм реалізації відносин власності при соціалістичній системі побудови суспільства. Справа ускладнювалась практично повним несприйняттям значною частиною керівних політичних структур будь-яких відхилень від офіційних поглядів на суть власності та її практичне втілення. Нерідко це закінчувалось прямим переслідуванням тих, хто відстоював реформаторські погляди. Необхідно зазначити, що першопричиною цих та інших наддержавних викривлень була не держава як така, а політична надбудова, якій вдалося поставити політичні інтереси над державними, по суті – загальнонародними. Це – один з найдоказовіших проявів того, що в недемократичному суспільстві політичні структури заради виживання і утримання влади в своїх руках не зупиняються ні перед чим, завуальвуючись інтересами народу.

Власність – це не що інше, як серцевина, на якій базується економіка, здійснюються всі перетворення в ній. Власність – це категорія незамінна. Ніщо неспроможне зрівнятися з нею за рівнем мотивації до смасотійного високопродуктивного господарювання, підприємливості, зорієнтованості на кінцеві результати. Світова і вітчизняна практика в цьому відношенні є досить показовою. Потрібно було якомога швидше подолати стереотип мислення, який склався в попередні періоди і орієнтувався на збереження того, що себе не виправдало. При вирішенні питання власності одночасно активізувалось вирішення інших, пов'язаних з цією проблематикою проблем. Тобто, таким чином могла забезпечитись комплексність її розв'язання [10: 52].

Практично повне зосередження в руках держави загальнонародного надбання стало визначальною причиною кризового становища країни, зубожіння її людей.

При всій своїй важливості демонополізація державної власності потрібна була не сама по собі. Вона була покликана відкрити дорогу всім іншим соціально-економічним нововведенням, без яких був неможливий вихід з кризового становища: розвиток конкуренції, формування реальних господарів, нарощування індивідуального і державного багатства, ефективний прояв підприємницьких здібностей, економічне самоутвердження особистостей на правовій основі [11: 16].

У листопаді 1986 р., під натиском реформаторів був прийнятий Закон „Про індивідуальну трудову діяльність” [12]. Це дало певний поштовх розвитку кооперативної форми власності. Тим, хто об'єднувався в кооперативи дозволялася підприємницька діяльність, в основному у сфері послуг громадського харчування. Кооперативи відкривалися, як правило, без звертання до банківських кредиторів. По-перше, сама система кредитування була нерозвинутою, а по-друге, і це найістотніше, в межах приватного сектора, що народжувався, мали вихід капітали тіньової економіки. Наприкінці 1980-х років в українських колективах працювало вже до 700 тисяч чол. Вони виробляли товари, або надавали послуги на загальну суму 5,1 млрд. крб. на рік. Дві третини кооперативного обороту спрямовувались на обслуговування потреб населення, одна третина державних підприємств. Майже 60% кооперативів працювали у сфері громадського харчування. 30 червня 1987 р. Верховна Рада СРСР затвердила Закон „Про державне підприємство” [13]. Підприємства дістали змогу самостійно планувати виробничу діяльність у межах запропонованих, але не нав'язаних відповідними міністерствами контрольних цифр. Вони одержали право укладати контракти зі своїми постачальниками і споживачами, встановлювати прямі без посередництва Держплану зв'язки з іншими підприємствами. В деяких галузях підприємствам навіть дозволялося вступати у прямий контакт з іноземними фірмами. Вперше порушувався принцип монополії зовнішньої торгівлі, який відстоював Ленін у добу встановлення радянської економіки. Почали діяти спільні з іноземними фірмами підприємства. У 1988 р. в Україні їх було 8, у 1989 р. – 75, а в 1990 р. – 156 [14 : 483 – 485].

В контексті зміни форм власності, широке впровадження одержала оренда. На орендний підряд на кінець 1989 р. перейшли 180 підприємств промисловості, 68 будівельних організацій, 41 підприємство роздрібною торгівлі, 35 – громадського харчування, 38 – побутового обслуговування населення [15 : 434]. На середину 1990 р. на орендному підряді в Україні працювало вже більш як 270 промислових підприємств з чисельністю 231 тис. чол. Аналіз результатів діяльності орендних підприємств свідчив про більш високу ефективність їх роботи.

Основним мотивом переходу на оренду, як правило, були заінтересованість працівників у одержанні особистих високих заробітків у тодішній час, без врахування розвитку виробництва на перспективу [16 : 60].

В серпні 1990 р. президент СРСР М. С. Горбачов у своєму виступі „Гідно пройти перевал в історії країни” в Одеському військовому окрузі ґрунтовно зупинився на питанні проблематики форм власності. „Треба буде вжити кардинальних заходів, насамперед у тому, що стосується відносин власності. Нинішнє монополіє, безроздільне панування державної власності – головна причина кризового стану економіки і головна перешкода на шляху виходу з цієї кризи. Воно позбавляє людину зв'язку із засобами виробництва, виключає можливість створити умови праці, при яких головним двигуном виробництва і обміну був би економічний інтерес трудівника і трудових колективів. У нинішній її формі вона є базою адміністративно-командної системи, яка сковує все наше суспільство і без зруйнування якої відродження і оновлення країни просто неможливі. І зрозуміло, що всі спроби, які робилися раніше налагодити нормальні економічні відносини, створити реальний ринок, зберігаючи монополію державної власності, були приречені на невдачу. Ми повинні здійснити приватизацію власності, але в рамках нашого вибору [17 : 1]. Наведена велика цитата свідчить про те, що на найвищому рівні державного керівництва усвідомлювалась необхідність кардинальних змін функціонування форм власності. Але, враховуючи кризову ситуацію народного господарства на 1990 р., була вже надто пізно.

3 серпня 1990 р. Верховна Рада Української РСР прийняла Постанову „Про реалізацію Закону „Про економічну самостійність Української РСР” [18], де доручалось Раді Міністрів УРСР прийняти законодавчі акти, зокрема про: власність, роздержавлення власності, оренду, землю, підприємництво, підприємство, акціонерне товариство.

Як підсумок, проблематика форм власності в окреслений період набувала гострого значення в контексті соціально-економічної кризи командно-адміністративної системи. Впровадження нових (недержавних) форм власності дало певні позитивні результати. Але для реальних кроків виходу з наростаючої кризи потрібно було змінювати всю систему (як об'єкти, так і суб'єкти) управління народним господарством, країною в цілому.

Список використаних джерел

1. Історична наука: термінологічний і понятійний довідник // за редакцією Л.О. Біди. – К. : Вища школа, 2002. – 63 с.
2. Суворов В. Последняя республика. – М.: Аст, 2001. – с. 30.
3. Тендряков В. Охота. – М. : Правда, 1991. – С. 356 – 358.
4. Шинкарук В. І Філософський словник // К. : 1973. – 70 с.
5. Чухно А. Основи Економічної теорії. – К. : Вища школа, 2001. – 70 с.
6. Сенчагов В. К. О японском опыте управления (размышления после командировки) // Вопросы экономики. – 1990. – № 5. – 141 с.
7. Радзівський О. Державне управління та приватизація в ринковій економіці // Економіка Радянської України. – 1990 – №7. – С. 52 – 56.
8. Черська С. Державна власність на засоби виробництва: економічний зміст // Економіка Радянської України. – 1991. – № 9. – 41 с.
9. Ніколаєнко Ю. Основи економічної теорії. – К. : Либідь, 1998. – С. 60 –63.
10. Юрчишин В. Методологічні аспекти реформування відносин власності // Економіка Радянської України. – 1991. – № 9. – С. 52–55.
11. Онищенко О., Юрчишин В. Роздержавлення деякі питання методології та організації // Економіка Радянської України. – 1991 – № 10. – 16 с.
12. Закон Верховної Ради СРСР „Про індивідуальну трудову діяльність” 1986 р.
13. Закон Верховної Ради СРСР „Про державне підприємство” 1987 р.
14. Шевченко Н. М. Новітня історія України. – К. : Вища школа, 2000, – С. 483–485.
15. Головка С. В. Історія України ХХ ст. – К. : Либідь, 1992. – 433 с.
16. Держкомстат УРСР повідомляє // Економіка Радянської України. – 1990. – № 8. – 60 с.
17. Горбачов М. С. Гідно пройти перевал в історії // Вільне Життя – 1990. – 1 с.
18. Постанова Верховної Ради УРСР „Про реалізацію закону „Про економічну самостійність Української РСР” // Вільне життя. – 1990. – 5 серпня.

Yaroslav DZISYAK

TRANSFORMATIONS OF FORMS OF OWNERSHIP IN CONTEXT OF SOCIAL- ECONOMIC CHANGES IN UKRAINE AT THE SECOND HALF OF 1980S

The paper deals with the process of changes of forms of ownership, their historical preconditions and consequences in Ukraine in the context of political, social as well as economical crisis of the Soviet Union in the second half of 1980s.

УДК 94(477)

Ярослав КОЗАЧОК

ПУБЛІЦИСТИКА М. І. КОСТОМАРОВА І ПИТАННЯ ПАНРУСИЗМУ

Зміст статті складає заперечення М. І. Костомаровим на основі історичних фактів ідеї панславизму в трактуванні російських імперсько-шовіністичних його adeptів. Акцентується актуальність проблеми в руслі спроб реанімації давніх прагнень панросійської емансипації.

Незаперечна очевидність органічного зв'язку сучасності з минулим і майбутнім стала на сьогодні аксіомою. Отже, на часі є потреба глибше та дискретніше вивчати вітчизняну філософську та естетичну думку з незаангажованих об'єктивних позицій. Очевидна й потреба інтерполяції в суспільну рецепцію сьогодні багатьох положень, сформованих, обґрунтованих і розкритих у спадщині вітчизняних учених, з метою прищеплення широкому загалові розуміння багатьох явищ сучасності, котрі мають дискурсом проблеми існування української держави.

Як і в багатьох питаннях, що стосуються українського соціуму, тут ідеться про очевидну потребу ліквідувати перерваність традиції, вияскравити з неprisутності те, що просвітлить „поневолений розум” (Чеслав Мілош), допоможе дати кожному сучасному явищу місце в сув'язі історичних подій, оцінку з позиції власного державотворення, допоможе розкрити його сутність ключами, що їх ковано для нас попередниками.

Серед таких явищ останнім часом активізувалися спроби відновлення імперських прагнень Росії. Вони одразу отримали дуже точну дефініцію – „неослов'янство” чи новітній панславизм. Суть його давно відома – це намагання прихильників імперських ідей реанімувати старі утопії величі Росії, сукупності і неподільності „трьох братніх народів” у лоні „єдиної і неділимої”.

Даючи оцінку такому явищу, вчені історики, філософи, політологи (Т. Гунчак, В. Мороз, І. Лосів, раніше Ю. Липа та ін.) розкривають його генезу, характер актуалізують новочасний контекст, називають adeptів.

Зокрема Ігор Лосів вважає, що „після розпаду СРСР з'явилася гостра потреба в ідеології, котра б обслуговувала інтереси тих сил російської адміністрації, ВПК і армії, котрі не мислили майбутнього без звичного панування над Україною і Білоруссю, що сприймалися протягом століть як своя вотчина, як частина Росії” [11: 14]. Одною з таких сучасних антиукраїнських ідеологій, на його погляд, і постав новітній панславизм, підложжя для якого існує імпліцитно і не переставало існувати в підімперському суспільстві, а лише певною мірою притлумлене було тимчасовим шоком від раптового розпаду звичних форм існування.

Характеризуючи старі корені цього явища і однакову суть із давнім панславизмом по-великоруськи в XIX ст. (жага панування, підкорення всіх слов'ян, інстинктивна антипатія до неподібності та прагнення до тотальної уніфікації, єдина мова і культура, єдине громадянство, міфологізація фактів історії, археології, етнографії, мовознавства), сучасні дослідники опираються на ілюстрацію численних доказів розкриття імперської, антинаціональної сутності цього явища, ідеологічної боротьби з ним уже в XIX столітті, в початках його зародження і в розквіті, підтриманому державним офіціозом.

Називати традиційно при цьому було і є прийнято переконливі висловлювання насамперед прихильників українства з числа російської інтелігенції, котра не сприймала панславизму, розуміла згубність теорії: О. Пипіна, О. Чаадаєва, О. Герцена, М. Чернишевського, В. Соловйова, В. Ламанського і ін. Цитуються навіть критичні висловлювання Леніна з приводу посягань царської Росії на всеслов'янське підкорення в континуумі подій першої світової війни. При цьому ретушується свідомо чи несвідомо контекст висловлювань, їх мета і сутність.

Менше або зовсім не звертається увага на оцінку панславизму діячами українського націотворення XIX століття. Згадується лише, як правило, (дуже побіжно і принагідно) з цього приводу Кирило-Мефодіївське братство, чомусь переважно як „продукт утопічного захоплення ідеєю слов'янського єднання” [10: 15]. Не вияскравлено ту сутність програми братства, котра була її наріжним каменем, – ідей і прагнень місця для України серед інших держав як рівної серед рівних. Цього не було в програмах тогочасних рухів соціально-політичного характеру, навіть таких потужних як декабристський, де автономія України, як відомо, навіть не декларувалася.

Справжнє ставлення кирило-мефодіївців до слов'янофільства по-великоруськи в розмаїтті оцінок і конкретиці виразу не досліджене належно. Між тим було вже тоді Шевченкове гнівно-саркастичне „...і в слов'янофіли так і претесь...” [14: 300], була дуже смілива „Слов'янська ода” П. Куліша, у якій поет-мислитель розкриває наміри Росії спорудити „людському уму вселенську безвиходну тюрму” [9: 199].

І Шевченко, і Куліш були, як відомо, серед чільних братчиків, творили його ідеологічну програму і програму потенційних дій для її втілення. При цьому Шевченкова поезія ідеї єднання слов'ян на засадах рівності, гуманізму і братерської єдності слов'ян, як і загалом програму братчиків образно-поетичною мовою поширювала серед усіх суспільних станів, що особливо важливо. Цього не мали змоги робити в той час інші антидержавні утворення. Шевченкове слово однаково було доступне як дідичеві, в котрого ще не пригасли національні корені, так і простому селянинові. На думку Юрія Луцького, саме таке єднання станів давало націотворчій ідеї новий дискурс, переводило її в стан активний із традиційного пропагандивно-декларативного.

Мало ще на сьогодні з'ясовано різницю між тим, як розуміли слов'янофільство „братчики”, та панрусизмом по-катковськи чи погодінськи. Опресія до панславизму з боку нації, котрій він найбільше загрожував, – України – боротьба проти нього української політичної та ідеологічної думки з'ясована недостатньо.

Особливо важливим тут є прочитання спадщини Миколи Костомарова, художніх творів і публіцистики, де питання права України на національну самодостатність, проблеми окремішності її як етносу, питання федерації в історичному та тогочасному контексті як традиційної для слов'ян форми державного об'єднання, демократизму як способу суспільної організації, народоправління, критика офіційної державної історії та її апологетів займають центральне місце.

Микола Іванович Костомаров, ідеолог націотворчої ідеї, видатний учений, письменник і публіцист середини і кінця XIX століття, творець філософських та соціальних основ вітчизняної політичної думки, чи не найбільше доклав сили для розвінчання теорії та практики пансла-

візму. Володів потужним інструментарієм наукових історичних знань, талантом письменника, пристрастю безкомпромісного і послідовного патріота.

Наскрізно в художніх творах та публіцистиці він достатньо сміливо, як на той час, образно художньо та науково переконливо, на основі ґрунтовно досліджених історичних фактів, подій, явищ вказує на їх фальсифікації офіційними державними істориками. Метою їх було нав'язати суспільству поняття про особливу місію Росії, її народ. Костомаров розвінчує надмірну глорифікацію чільних історичних постатей, веде таким чином дискусію з адептами панрусизму. В ряді художніх творів письменник виразно змальовує аморальність побуту деморалізованого страхом російського поспільства, його відмінність від моральних традицій життя і побуту українського народу.

Він розбивав офіційні ідеологічні підстави старорежимної Росії царського панування з його вінчаною відомою офіційною тріадою „православ'я, самодержав'я, народності”, проголосив російське самодержавство продуктом монгольського поневолення, першим сказав про засвоєння його наслідків московськими князями, пересадження ними характеру і наслідків цього чужого для ментальності слов'ян явища на східнослов'янський ґрунт. Цим Костомаров проголосив централістичне самодержав'я явищем глибоко противним народному життю.

За висловом Михайла Грушевського, Костомаров „всею душею ненавидів процес приєднання колишніх автономних областей-земель і всі насильства над народнім життям, що його супроводили, як явища глибоко противні моральному почуттю і стихійним пориванням до свободи і рівності, заложеним в основах народнього життя” [3: 1].

Дискусії М. І. Костомарова з представниками шовіністичних кіл були перманентними, ніколи не припинялися, торкалися найрізноманітніших сфер, постійно мали в своєму підґрунті націотворче прагнення, питання окремішності українського народу, інші важливі для України і долетворчі для її народу проблеми. В світлі цього Михайло Грушевський називає Костомарова одним із предтеч великої східноєвропейської революції, котрий стелив їй дорогу не менш ніж Руссо чи Монтеск'є. Був при цьому, на думку Грушевського, послідовно вірним усім раз висловленим ідеалам.

Будь-яка історична праця М. Костомарова, подаючи факти історії правдиво і безсторонньо, спростовувала ідею вибраності Росії та винятковості її чільних історичних осіб. Тому розглядалася одразу прихильниками офіційної прорежимної імперської історичної думки як спроба сепаратизму. В континуумі цього негайно виникали дискусії між Костомаровим і офіційними речниками режиму. Їх учасники, як пише Сергій Єфремов, часто належали до різних суспільних та національних верств. Серед них, крім росіян, були поляки та євреї. Боротьба проти „спільного ворога” – ідеї українства – об'єднувала друзів і ворогів [6: 23].

Дуже часто противники Костомарова самі не розуміли справжньої сутності ідей, які дискутувалися. Головним був не зміст питання, а переведення його в політичну площину. Мета стояла різна: змагання у вірнопідданстві, акцентування уваги уряду на проблемі як скрита форма доносу на українофільство з метою використання ситуації у власних антидержавних цілях. Тому інсинуації набували характеру провокативного, були часто алогічними, затушовували основний зміст писань публіциста, нівелювали їх роль і значення для сучасників і нащадків.

Костомаров, змушений давати численні пояснення, спростування, уточнення, захищатися від прямих провокацій, зчаста вдавався до недомовок, переакцентувань, а то й висловлював думки, далекі від своїх переконань, жертвуючи другорядним в ім'я головного. Згодом це ставало приводом для неоднозначних, а то й невірних тлумачень і його публіцистичної спадщини, і самих ідей. „Припертий до стіни антагоністами, – пише М. Грушевський, – котрі правильно відгадували його недоговорені тези і звертали на них увагу недремлюючого начальственного ока, він звичайно ховався за захисні фрази про необхідність сього державного процесу, пережитість тих народніх змагань, що повставали проти нього” [3: XXIII].

Тому наскрізний мотив його публіцистики – самозаперечення політичної заангажованості, ствердження намірів ніби-то тільки наукового плану. Мусив з огляду на обставини вдаватися постійно до позірною демонстрування лояльності щодо влади, говорити про турботу виключно культурологічними проблемами, а то й до публічного зречення від твердження про окремішність українського народу, його особливу духовну винятковість, право бути самим собою на своїй-таки землі, а не просто гілкою чужого йому народу, його меншвартісним додатком.

Головний аргумент публіцистики Миколи Костомарова, пов'язаної з викриттям темних сторінок державної історії Росії – глибокі наукові знання, високий, незаперечний навіть для опонентів авторитет чесного і об'єктивного вченого, естетична вартість публіцистики, де виявився, як зазначає Валерій Шевчук, „талант ученого, мистецька вправність письменника” [18: 266]. Блискучий полеміст застосовує широку шкалу прийомів для вираження особистого ставлення до опонентів: іронію, сарказм, образність, лексичне багатство. Це також було одною з причин постійного інтересу сучасників до його писань, служило ствердним аргументом його позиції.

„Висновки історичної ідеології, – писав М. Грушевський, – в його публіцистичних і полемічних писаннях зформульовані краще, ясніше, докладніше, виразніше, ніж у його „Монографіях”. Я признаюсь, що з великим замилюванням перечитав сі його писання – з таким замилюванням, якого я не відчував у більш розтягнених описових працях. Як сильно б'є в них живчик часу! Як широко і яскраво відбивається в них сучасна боротьба й ідеологічні змагання! Як безпосередньо реагує автор на зачіпки своїх антагоністів і незгідні з його поглядами вискази! Його зауваження вливаються часом в блискучі характеристики, в глибокі і влучні міркування, варті того, щоб зайняти місце між тим найкращим, що лишилось від нього і повинно пережити все слабше і минуле” [3: XXIII].

Особливістю перманентних дискусій було те, що Костомаров у них сприймався не у вузькому дискурсі тої чи іншої гостро полемічної статті чи наукової праці, а в сув'язі з своїм сталим іміджем українофіла, політичного в'язня, на фоні художніх писань, педагогічної діяльності. Був відомий як один із найкращих тогочасних лекторів, публічні виступи якого збирали іноді більш як 400 слухачів. Аудиторія захоплювалася його новітніми трактуваннями історичних подій, де ідеї народовладдя, демократизму, федеративного начала стояли центральними.

Розголосу набула програмна стаття „Дві руські народності” з її апологією моральності українського народу. Стаття „Правда москвичам про Русь” містить погляди Костомарова про характер державності Росії. Написана в Саратові повість-хроніка „Кудеяр” має в сюжеті порівняння Івана Грозного з Дмитром Вишневецьким-Байдою – не на користь першого. Повісті „Сын”, „Холоп”, „Черниговка” розкривають дрімуче невігластво і аморальність російського побуту в широкому суспільному розтині. Антиутопія „Скотской двор”, яка набагато випередила народження цього жанру в європейській літературі, малює безглуздя сліпого бунту, до якого схильним вважає основоположник етнопсихології російський характер.

У всьому письменник заперечує претензії російського самодержав'я на месіанство, послідовно доказує демократизм і державність історичних традицій українського народу, його моральні переваги, самобутність, мудрість і естетику слова. Офіційну історію Росії з її імперськими претензіями з містифікаціями і глорифікацією героїв Костомаров спростовував, оперуючи історичною правдою явищ і фактів, розвінчував „освячені” переказами офіційні міфи про діячів історії, показував справжню сутність їх діянь і вчинків. Мав, як згадувалося, репутацію не тільки знаючого, але й винятково правдивого. Тому його точка зору викликала належний суспільний резонанс, провокувала цим особливо тривалу і сильну опресію.

Особливо широкого розголосу набрала дискусія М. Костомарова з істориком М. Погодіним. Шовініст, войовничий речник панславізму по-великомосковськи, редактор „Московских ведомостей” М. Погодін – головний опонент Костомарова – бачив здійснення російської місії у творенні всесвітньої монархії. Показний патріотизм мав личиною свого вірнопідданства, з пильністю сторожового пса завжди дотеплював змоги його виявити.

Приводом для суперечки стала дуже віддалена за темою від тогочасності стаття Костомарова „Куликовська битва”, видрукувана в „Місяцеслові” (№ 4 за 1864 рік). На основі історично достовірних фактів Костомаров спростовує виняткову нібито роль у цій битві Дмитрія Донського. Насправді той, як відомо, ганебно втік із бойовища в одязі, знятим із простого воїна і заховався під деревом.

М. Погодін одразу відгукнувся на статтю Костомарова. Причому звинувачує автора не в історичній некомпетентності, а в умисній тенденційності, зловтішанні з приводу описаних подій. Опонент вважає, що, змальовуючи так негативно Дмитра Донського, історик цим доказує незаперечно свою нелюбов до Москви. Таким чином, дискусія зводиться до полеміки з наукової

площини в політичну. Дискусія насправді стає приводом для чергового доносу на М. Костомарова.

Така ситуація була для вченого звичною, тому відповідає він в іронічній формі, доказово і одразу спростовує це твердження. В статті під назвою „М. П. Погодіну”, опублікованій у „Голосі” за 1.02.1864 (№ 32), він пише: „Запевняю вас, що я люблю вашу Москву і визнаю за нею звання об'єднувачки земель руських і засновниці держави” [3,192]. Але поняття „любов”, вважає Костомаров, не повинне мати стосунку до історичної науки, що вже неодноразово він підкреслював і з приводу чого дискутував.

Іронізуючи з позиції опонента (Погодіна – Я.К), Костомаров писав: „Патріотизм в історичній науці – великий недолік. Ви, навпаки, здається, так за нього тримаєтесь, що готові насправді пожертвувати для нього суворістю істини. Ви визнаєте в історії існування таких дорогих осіб, про котрих слід говорити якщо не з поклонінням, то з великою обережністю. Ви вимагаєте з повагою ставитися до народних уявлень і переказів. Про останні Ви говорите, що їх не слід порушувати без поважних причин і доказів. Не розумію, що Ви вбачаєте під словом „причини”, бо в історичній науці для всякого подібного кроку одна причина: прагнення до істини. Відверто Вам признаюся, що нема в мене таких дорогих серцю осіб, з котрими я повинен поводитися з більшою обережністю, ніж з іншими. Я вважаю, що зовсім не повинен у міркуваннях про Дмитрія Донського дотримуватися більшої поваги і обережності, ніж у міркуваннях про Ягайла чи Мамаю, а однаково користуватися для першого, так і для останніх тим, що дають мені джерела і власна здатність розуміти їх смисл ... Народні перекази – предмет першої ваги; та я дивлюся на них як на факти, що підлягають аналізу і розсуду, а не як на святиню, до котрої не можна торкнутися” [3: 195].

Твердження опонента Костомарова з його фальсифікаціями є яскравим прообразом перекручувань, інсинуацій, властивих ідеологічному простору недавнього минулого. М.Погодін твердить, що з оповіді Костомарова Дмитрій Донської постає боягузом, хоч у Костомарова написано, що Донської „не відзначався палкою відвагою”.

Патріотам-росіянам, зауважує Костомаров, хотілося б, щоб він був богатирем-смільвцем, але істина, історична правда це заперечує, і їй при цьому цілковито байдуже до патріотичного почуття нащадків. Літописи говорять протилежне: Донської утік із Москви у Кострому, злякавшись навали Тохтамиша, а Москву захищав простий народ на чолі з литовським князем Остем. Після Куликовської битви, як пише Костомаров, Донського знайшли під зрубаним деревом, він заховався, переодягнений у прості лати, навіть не будучи пораненим, про що чітко говорить літописець.

Донської надто сильно дорожив життям, більше, ніж своїм військом та патріотичними почуттями. То як би згодом історикам-патріотам не хотілося обілити його дії, нічого в них не вийде, бо не можна чорне назвати білим, – резюмує Костомаров. „Ви кажете, що Дмитрій не міг битися в великокняжому одянні, не піддаючи себе даремно зайвій небезпеці. В цьому вся й суть. І я визнаю всі ці вчинки Дмитрія плодом бажання „не піддавати себе зайвій небезпеці”, – іронізує він і продовжує: „Дмитро в простому одязі вижив, а Бренок у Дмитровому княжому був убитий. Донської волів сховатися, бути осоромленим, але не вбитим. Отже, обрав сам оцінку про себе своїх нащадків, без принуки з будь-чєїї сторони, в тому числі й Костомарова” [3: 197].

В дусі поблажливої іронії звучить: „...ви несправедливо звинувачуєте мене, ніби я сердитий на Дмитрія за те, що він винищив Москву. Я не можу так по-дитячому ставитися до історії, щоб сердитися на історичних осіб. Здається, що при описі таких віддалених подій, як Куликовська битва, автори повинні бути поза підозрою в неблагонадійності своїх поглядів... Інакше неможливо буде займатися історією” [3: 199].

Застосовуючи іронію як полемічний прийом, письменник використовує традиції літератури відродження ХУІ – ХУІІ століть: пристрасне відстоювання позицій, гострі вирази щодо опонентів, пафос головної думки тощо.

Одне з ключових питань дискусії стосувалося правди про російське духовенство. Костомаров документально доказує, що митрополити завжди були в добрих стосунках з кипчаками, особливо Петро і Олексій, а Сергій навіть намагався умилостивити Мамаю дарами. В опресію включався отже російський церковний клір – вірний слуга державного апарату і політики.

Погодін інкримінує Костомарову звинувачення Московської держави в посяганнях на права менш сильних племен, що, на його думку, дискредитує Росію. Читаємо у відповіді: „Порівняння ваше з посяганнями Росії на права Західної Русі і Малоросії невдале. Західна Русь і Малоросія в XIX столітті фактично належать до російської імперії, складають частину її, визнаються за нею іноземними державами, а в IV столітті Сіверщина, Рязанщина, Смоленщина, Твер, Суздальська земля, Великий Новгород і Псков не були ще покорені Москвою і не склали з нею однієї держави, а були кожна самобутнім цілим. Тому „посягав”, сказане про великого князя Московського, історично доречне слово” [3: 198].

Постійно переводячи полеміку в історичний дискурс, Костомаров спростовує звинувачення в агітипаціях до Москви. Але це вперто твердить його опонент, бо поставив метою дискусії. Костомаров розумів подвійне тло суперечки, її справжню мету, часом і безглуздість поведінки опонентів. Але змовчати означало б визнати свою поразку. Тому знову в „Голосі” (1864. – № 62 19.02.) відкидає звинувачення його М. П. Погодіним у сепаратизмі.

На звинувачення Погодіним у надмірному українському патріотизмі, а не в російському, як того, на думку Погодіна, слід би сподіватися від справжнього патріота (таким вважає опонент насамперед себе самого), Костомаров знов говорить про потребу сповідати і любити історичну правду: „Любите ви історичну істину – любіть її однаково, про кого б вона не виголошувалась. „Де нема любові, там нема душі!” – це правда, та хай же любов історика буде розумною любов'ю. Історик є одночасно і громадянин своєї вітчизни; його праці можуть принести тільки тоді суспільну користь, коли будуть мати за мету не потакання національній гордості і упередженням, а сувору, непреложну істину, якою б вона не здавалася гіркою для патріотичних почувань, котрі часто поєднуються з застарілими упередженнями національного чванства” [3: 191].

Він знав, що опоненти розуміють сутність його думок, висловлених між рядками про події минулого, що полеміка не випадково перейшла межі наукової. Але постійно зводить докази в наукове русло, на терени історичні. Там факти говорять правду, котру спростувати неможливо, і це особливо дратує його противників, оборонців панрусизму. Був також упевнений, що прочитати „між рядками” зможуть і ті, кому адресувалися дослідження, і майбутні нащадки. На жаль, тлумачення його полемічних статей і сьогодні неадекватне.

Найбільш точну їх оцінку дає М.С. Грушевський у передмові до упорядкованого ним збірника „Науково-публіцистичні та полемічні писання Костомарова” [3]. Він вважає неоднозначність висловлювань М. Костомарова в його полемічних статтях „потребою з огляду на тогочасні умови тактичною”, стверджуючи безкомпромісний патріотизм Костомарова. Одним із перших зауважив Грушевський естетику, стилістичну виразність публіцистики Костомарова, блискучу полемічну виразність, майстерність, оригінальність індивідуального письма. Безстороння історична правда в них поєднується з палкою пристрасною патріота, художньою вправністю митця.

Вчений заперечує гегемонізм Росії, думку про її обраність і панівну роль, розвінчує міф про месіанство Росії як виправдання імперських прагнень, завдає відчутних ударів позиціям опонентів. Він цитує найрізноманітніші джерела, виявляє дивовижне знання деталей, скрупульозну ознайомленість із документами архівів, науковими дослідженнями. В. Антонович дослідив, що Костомаров опрацював понад 600 архівів. Ця подвижницька праця – особливий доказ вірності національній ідеї – могутня підстава публіцистики Костомарова.

Опоненти Костомарова розуміли справжню причину вибору Костомаровим тих чи інших історичних явищ і фактів для наукових досліджень, справедливо бачили в цьому вираз його ставлення до панславистських претензій Росії. Реакція на його писання дуже повно розкриває розуміння ними ідейного підґрунтя публіцистики вченого як заперечення месіанської ролі Росії за допомогою і через призму об'єктивних оцінок історичних фактів, явищ, героїв. Вже й сам вибір об'єктів та героїв для досліджень доказував ідейні переконання вченого. Факти історії стають для нього зброєю в боротьбі з апологетами панславизму по-російськи.

Незважаючи на аргументованість тверджень Костомарова, в дискусію залучалося все ширше коло ідеологічних супротивників, не насамперед учених-істориків. Багато з них далеко не дорівнювали йому ні знаннями, ні суспільним статусом, але вважали за потрібне використати дискусію, щоб продемонструвати своє вірогідданство.

Прикладом є замітки Аверкієва і Аскоченського на підтримку і в захист позиції Погодіна як захисника Дмитрія Донського. В газеті „Голос” (1864, № 124, 6 травня) Костомаров відповідає статтею „Апологія за Дмитра Донського дд Аверкієва і Аскоченського”. Він глузує з їх невігластва і примітивізму. „Після недавньої суперечки нашої М.П.Погодіним з приводу моєї статті „Куликовська битва”, надрукованої в „Місяцеслові” 1864 року, днями з’явилося разом дві статті проти мене, одна в „Епосі” (добр. Аверкієва), а друга в „Домашній бесіді” – без підпису, вірогідно, самого редактора”, – пише вчений. – У рецензії д. Аверкієва нема нічого, на що б можна було відповідати. Стаття написана з великим запасом словоблудства і сварливої риторички, необхідної в якості баласту при надзвичайній легкості і пустоті наукових доказів. П. Аскоченський тільки повторює сказане Погодіним, курячи йому фіміам за те, що він повстав за Дмитрія, нібито знеславленого мною. Ще раз говорю: я не думав неславити Дмитрія, а писав про події як розумів і розумію їх за джерелами. Охоче поміняю свій погляд, якщо мені вкажуть з належними доказами, що він неправильний. Та цілковито зрікаюся на майбутнє відповідей на можливі причіпки, якщо вони не приведуть ні до жодного результату з питання про Дмитрія і Куликовської битви” [3: 192]. Полеміку з людьми, котрі не володіють знаннями, вважає безплідною. Погодін же мав би посміятися з таких своїх недолугих оборонців. – гостро резюмує Костомаров.

Віддалена в часі дискусія не втратила значення для сучасників за змістом і сутністю. Вагомістю і доказовістю, історичною правдивістю наведених фактів, переконаністю в правоті позиції, блискучим стилем дискусія корисна для сучасників, учить бачити правду історії, правду життя, відстоювати її. Інакше негативи історії неминуче повторюються.

Список використаних джерел

1. Грінченко Б. Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу /Упор. А. Жуковський. – К.: Інститут української археографії НАН України, 1994. – 286 с.
2. Грушевський М.С. Движение политической и общественной мысли в XIX столетии. – СПб, 1907. – 121 с.
3. Грушевський М.С. Науково-публіцистичні та полемічні писання Миколи Костомарова. – К., 1928. – 221 с.
4. Гунчак Тарас. Панславизм чи панрусизм // Урок української. – 2001. – № 2. – С. 7 – 12.
5. Єфремов С. Історія української письменності. – К.: Феміна, 1995. – 686 с.
6. Єфремов С. В тісних рядах // Слово і час. – 1992. – №5. – С. 22-34.
7. Куліш П. Твори: В 2 т. – Т. 1. – К., 1989. – С. 181.
8. Липа Ю. Слово-в'янофілство // Урок української. – 2001. – № 2. – С.12 – 14.
9. Лосів Ю. Реанімація старої утопії//Урок української. – 2001. – №2. – С. 14
10. Куца О. П. Михайло Драгоманов і розвиток української літератури в другій половині XIX століття. – Тернопіль: Підручники і посібники, 1995. – 224 с.
11. Мороз В. Adie, meine herren //Державність.- 1992.- №1. – С. 22 –29.
12. Шевченко Т. Твори: В 5 т. – Т. 1. – К., 1978. – С. 98.
13. Шевчук В. Муза Миколи Костомарова // Дорога крізь тисячоліття.- К., 1990. – С. 262 – 268.

Yaroslav KOZACHOK

PUBLICISM OF MYKOLA I. KOSTOMAROV AND QUESTIONS OF PAN-RUSSISM

The paper deals with the V.I.Kostomarov's negation of the idea of Pan-Slavism in the interpretation of the Russian imperial-chauvinistic adherents on the basis of historical facts. The attention is paid to the urgency of the problem in the context of the attempts of reanimation of the ancient desires of Pan-Russian.

УДК 94(477)

Оксана ГОМОТЮК

РОЛЬ М. П. ДРАГОМАНОВА У ПОШИРЕННІ ЗНАНЬ ПРО УКРАЇНСЬКИЙ НАРОД

У статті розглянуто роль М. П. Драгоманова у поширенні знань про український народ.

Сучасна історична наука переживає складні, але в той же час цікаві часи. Ще не всі крапки у питаннях вітчизняної історії розставлені, „пробивають” собі дорогу українознавчі дисципліни. Відрадно те, що з обранням Україною незалежницького шляху багато „закритих” наукових досліджень перемістилися на батьківщину. Приємно, що минув час, коли українська наука й література були єдиними репрезентантами бездержавної нації.

Власне, зачинателем наукової праці поза межами вітчизни, першим національним послом у Європі став М. П. Драгоманов. Його літературознавчі історичні, публіцистичні, фольклорні, філософські розвідки викликали й викликають пошану серед не одного покоління вчених.

Майже через півстоліття лунатимуть слова ще одного з Великих Українців – проф. В. Кубійовича. „Головні завдання української політичної еміграції – це бути вільним речником української справи назовні і плекати духовні цінності. Українська наука на еміграції має ці самі завдання, а саме, інформувати світ про Україну, бути носієм українських традицій та плекати ті галузі знання, які в краю не можуть розвиватися вільно. Тому-то українська наука має завдання займатись в першій мірі цими проблемами які для нації є важні й актуальні. Українська наука має тому в першій мірі плекати різні галузі українознавства в широкому того слова значенні.” [1: 33]. Кожне з цих слів є характеристикою діяльності М. Драгоманова. Поряд з цим мислитель чи не вперше намагався синтезувати український досвід із прогресивними напрямками світової науки, вписати Україну в європейський науковий простір. До речі, це й сьогодні стоїть на порядку денному української історіософії, політології та інших гуманітарних наук.

Діяльність М. Драгоманова відбувалась у ХІХ ст., яке проходило під знаком розвитку націй, самоусвідомлення розрізнених етнічних мас свого „я”, своєї неподібності до інших. „Особа, клас, народ (нація) і людство заявили однаково рівні права на співавторство в „драмі світового духа” (Гегель), і суспільна думка оберталась, власне, довкола того, як би впорядкувати, „ієрархізувати” цю „команду” [2: 24].

Співвідношення національного та загальнолюдського, державного і народного, революції та еволюції, терору і мирного способу вирішення національних завдань чітко прослідковується у науковій спадщині вченого. Які б аспекти життя української спільноти не брались до уваги мислителем, їх обмірковування завершувалось високим етичним ідеалом: „чиста справа потребує чистих рук”.

Роздуми М. Драгоманова над обґрунтуванням теоретичних засад українського національного руху фокусувались на обов'язку вносити в громадське життя нові поступові ідеї, зображати реальне життя народу, будити бажання боротися з усяким лихом несправедливого суспільства. „Він нам показав, що наша любов до простого хлопа власне мусить бути підвалиною нашої роботи, що знання народнього життя ми мусимо розширювати і збагачувати, а не забувати... Драгоманів показав, що рух українського народу до самопізнання і просвіти на рідній мові є зовсім природний і конечний...” [3: 25-36]. В результаті цього руху повинно появитися українське суспільство і нація.

Слушно підкреслював І. Франко, що 70-80-ті рр. залишаться часом переважного впливу М. П. Драгоманова. Хоча вплив його праці і думок триватиме далеко „довше і ввійде у великій частині як основа всякої будучої програми роботи на українським ґрунті” [4: 17]. В особі Драгоманова Європа побачила перший раз новий тип – свідомого європейця і не менш свідомого українця. „Можна сказати, що головна частина писань Драгоманова, а особливо його знамениті критично-публіцистичні статті, такі як „Историческая Польша и великорусская демократия”, „Вільна Спілка”, „Чудацькі думки”, „Листи на Наддніпрянську Україну” були не чим, як мотивуванням, вияснюванням цієї синтези – свідомого поступового європейства і разом з цим свідомого українства. Здобутком тих його праць був рух української молоді в 70-х і 80-х роках, а остаточно постановля русько-української радикальної партії.”

Варто зауважити й те, що ця людина виховала ціле покоління українських письменників і науковців модерної школи, першою у Східній Європі виступила проти тероризму, засудивши вбивство, розробила першу федеральну конституцію для Росії, виступила на захист малих національностей, заклала основи демократизму в українській свідомості, відстоюючи індивідуальні свободи пересічних громадян. М. Драгоманов був одним із перших українських вчених, який поставив як актуальну наукову проблему і практичне завдання – вивести український рух на нові шляхи, піднести його до загальноєвропейського рівня.

„Щоб добитись чого-небудь і щоб стати у ширій пригоді народу, – зазначав мислитель, – український напрямок мусить не тільки узятись за кріпку працю, тверезу і впрост обчислену на те, щоб освітити уже видній потребі народу, вийти з старих народно-патріархальних форм бити і ідей і щоб першим ділом поставити не народність для народності, а соціальний, економічний і культурний чоловічий поступ народу, для чого народна мова і форма пропаганди мусять бути

тільки практичнішою одежею, а не метою. Для такої праці треба одложити набік романтичні мрії, не так часто дивитись назад, у археологію і етнографію, як уперед ... показуючи народові з симпатією у історії більш усього те, у чому можна побачити проби проведення у побит ідей будучого, як свободи особи, совісті, проби праці економічної, а найбільш усього налягати на розвій чуття гуманності і розширення духу свободи познакомленням народу з побитом других народів, та очистити його розум від поганського і середньовічного фанатизму, подати практичну поміч і виучити думати через науки природні." [5: 231]. Власне, таким хотів М. Драгоманов, щоб Європа побачила українство.

Звернемося до історичних умов діяльності М. Драгоманова. Асиміляторські тенденції й обмеження виявів української культури, з одного боку, глибоко вражали українських патріотів, а з іншого – породжували протидію. Час максимального пригноблення породив відродження української культури. „Запал українських дослідників був настільки великим, що в українознавчих науках вони добиваються визначних успіхів” [6: 57]. Передусім, наука хотіла показати глибокий контакт між сучасним і минулим. Історики науково аргументують здатність українського народу до самостійного життя і його право на незалежність. „Спеціально до українознавства перейшов Драгоманів через студії над українською народною словесністю”, виявляючи при цьому глибоке розуміння історичного процесу [7: 113]. Найперше звернули увагу вченого пісні історичні [8].

Користуючись порівняльним методом, М. Драгоманов видав „Історичні пісні”, що стало „першою науковою роботою не тільки в Україні, але й у всіх слов'янських країнах” [90: 321]. Збірка поміщала систематизовані, з усіма варіантами і науковими примітками пісні. Ці ж наукові методи, вперше запроваджені М. Драгомановим з європейської науки на український ґрунт, характеризують і наступні збірники: „Політичні пісні українського народу”, „Нові українські пісні про громадські справи”, „Малорусские народные предания и рассказы”.

„Між піснями і повістями він звернув головно увагу на такі, котрі давнійші вчені любили вважати власними творами нашого народу, придатними до зрозуміння його душі, Драгоманов, порівнюючи їх з піснями і оповіданнями інших народів, показав, що се твори зайшпі... Таким способом Драгоманов навчив нас бачити сліди давніх культурних зв'язків нашого народу з другими... Замість відгадувати душу народа, ми вчимося з них ліпше розуміти історичний розвій народа, особливо розвій его вірувань і его фантазії” – підкреслював його учень І. Я. Франко [10: 237]. Сам автор, оцінюючи значення наукової обробки народних джерел, зауважує, що лише після неї „историческая поэзия малорусского народа станет надежным источником для истории народа” [11: 46]. Аналізом народної словесності вчений прагнув виокремити те „єство”, що буде визначальним для українства, збагнути українську ментальність і гідно представити у міжнародне співтовариство. Дослідження поетичної історії соціальних явищ південної Русі напштовхнули М. Драгоманова на думку, що в „часи найдужчих повстань нашого мужицтва показувались і найбільші змагання громад по всій нашій Україні стати в спілці проміж себе” [12: 279]. А козацький устрій в „його рівності й в спільному господарстві над усім, що потрібно людям, і єсть корінь волі й для людей, маючих свої держави й не маючих їх” [11: 295]. Так намагався М. Драгоманов відповісти на питання, що хвилювало інтелігенцію, широкі суспільні верстви, апелюючи до фактів давньої і нової історії [13: 83]. В історичному минулому Драгоманів бачив цілком певні підстави для самостійної української державності [14: 572]. Власне, аналізуючи історичне минуле інших народів, вбачаючи багато спільних рис з українською історією, М. Драгоманов запроваджує в історичні дослідження порівняльний метод, прагне вписати вітчизняні події в контекст загальноєвропейського поступу.

У „Чудацьких думках” залишає дуже цінні вказівки для майбутніх поколінь істориків: „настав уже час, коли не можна цінити історії нашої України з погляду одного, та ще й хвилевого стану людності, ні навіть з погляду тільки національного, а надто перемішаного з православним; що треба оглянути історію нашу сукупно в усі її доби: княжо-городську, козацьку, царсько-російську (з виділом цісарсько й конституційно-австрійським) – і в усяку з цих діб звернути увагу на зріст чи упадок людності, господарства, порядків і думок громадських і державних, освіту, пряму чи косу участь українців усяких класів чи культур в історії й культурі європейській. Зложити правдивий суд над усіма ваганнями цих всіх справ у нашій історії можна, тільки рівняючи її з історією других народів Європи” [15: 490]. Прикладом цього стала вся наукова

спадщина вченого. Обмірковуючи будь-яке явище політичного чи громадського життя, автор завжди чітко виділяв його причинність, зв'язок з попередніми подіями і проводив аналогію з світовою історією, де відбувались подібні явища, що в свою чергу давало можливість для прогнозу. Ще у далекому 1926 р. стаття в газеті „Рада”, присвячена відзначенню 50-річчя еміграції М. Драгоманова, наголошувала: „Ще й тепер можна сказати, що Драгоманів не є діячем минулості, тільки є великим умом будучини!” [16: 564]. Свідками окремих драгоманівських передбачень були й ми. При аналізі російської допомоги у слов'яно-турецькій боротьбі („Про українських козаків, татар та турок”, „Турки внутренние и внешние”) М. Драгоманов підкреслює: „Какая есть возможность исполнять освобождающие, совершенно революционные задачи, политические, национальные и даже социальные и антиклерикальные государству, сохранившему весь неуклюжий средневековый, полуазиатский строй самодержавно-клерикального боярского царства, заимствовавшего из европейских своих отношений только тормоза немецкой дружбы, утонченное французско-бранденбургское чиновничество да понимание принципа национальности в виде насильственного „обрусения”?” [17: 253]. Принагідно зазначимо, що „обрусение” дуже нагадувало створення радянської соціалістичної системи.

Своїми науковими розвідками М. Драгоманов прагнув перетворити українську етнографічну масу, відсталу, несвідому в культурну націю у західноєвропейському просторі. Вчений вперше визначив кордони України, вперше авторитетно заявив про цілісність, соборність України [12: 276-277]. „В історії політичного пробудження його рідного краю він, запевне, грав найбільшу роль, і ім'я його запишеться в хроніках прийдешньої вільної Росії великими літерами” – зазначав М. Павлик [3: 240].

Особа М. Драгоманова постає як нерозривне ціле у, здавалося, різнополярних вимірах: вчений, дослідник історії народу і активний її творець – політичний та громадський діяч. Його публічне життя стало поєднанням глибоко наукових підходів з теоретичними розробками суспільно-політичних проблем. Сучасний дослідник А. Крутлашов зауважує, що Драгоманову було властиве розуміння історичного розвитку як багатовимірного та плюралістичного феномену. А методологічна настанова вченого на теоретичний синтез, на пошук універсального, системного бачення світу спонукали Драгоманова критично ставитись до сучасних йому ідеологічних парадигм [18: 144]. Ще у ранніх історичних працях М. Драгоманов звертав увагу на виважений, науковий підхід для дослідження, враховуючи як світовий поступ, так і національну специфіку. „Історик повинен встановити життєву тяглість явищ у житті кожного народу окремо, не підпорядковуючи їх заздалегідь ніяким логічним і моральним визначенням, не втискуючи їх у рамки т.зв. загальнолюдського життя” [19: 225].

Багато з драгоманівської спадщини не „втискувалось” у звиклі рамки тогочасних монархічних суспільств. Особливо різкою була критика російського царизму, що гнобив українство. На всю Європу лунав протест М. Драгоманова проти Емського указу 1876 р. Дізнавшись про скликання у Парижі Всесвітнього літературного конгресу під керівництвом В. Гюго та І. Тургенєва, вчений звернувся з протестом проти заборони українського друкованого слова до європейської спільноти. Йому вдалося надрукувати й розповсюдити брошуру „Українська література, заборонена російським урядом”. Але це був не лише протест. Цією розвідкою вчений привертая увагу європейської громадськості до найважливіших процесів, явищ, діячів історії України. М. Драгоманов характеризував українську літературу (народну і писемну) як таку, що не поступалася іншим слов'янським літературам. Особливе місце відведено Т. Г. Шевченкові, котрий „більш ніж хто інший ... заслуговує на титул народного поета” [20: 350].

Голос протесту мислителя звучав і на Літературному конгресі у Відні (1881 р.), у Римі (1882 р.).

Український патріотизм М. Драгоманова зовсім не протиставлявся демократичним силам Росії, слов'янству, світу. Недаремно ж болгари вбачали М. Драгоманова національним патріотом. Вчений так і не став громадянином цієї країни, до кінця днів вважаючи себе українцем. При цьому глибоко поважались національні почуття болгарів. На запропоновану посаду ректора університету відповів відмовою, бо був переконаний, що це місце має зайняти болгарин.

Інформування європейської спільноти про українські домагання, про українське життя й історію було, в свою чергу, і спробою створення сприятливого міжнародного клімату для здобуття політичної незалежності власним народом. Слід віддати належне М. Драгоманову за фор-

мування зовнішньополітичної філософії. Мається на увазі „прояснення” українсько-польського конфлікту через визначення території Польщі у межах історичних та етнографічних. Цікавими є думки вченого навколо „східного” питання. Потреба у розвинених балканських союзниках є життєво важливою для „української дороги в світ” [21: 296]. Досить детальним у М. Драгоманова є аналіз українсько-російських стосунків, що стали основними у площині зовнішньої політики. Вчений вірив, що українсько-російські стосунки можна перебудувати на основі федерації вільних народів. Великі надії покладались мислителем на конституцію в Росії [22]. Як зауважує І. Лисяк-Рудницький, навіть коли б події розвивались не згідно запланованого сценарію, „основна теза про центральне значення російської проблеми в українській політиці залишалася дійсною...” [21: 297]. Ці побоювання помітні й у працях самого М. Драгоманова. У такому випадку зауважує М. Драгоманов: „... ніхто не послужить чоловікові, як сам він, то й мусить же згодитись і з тим, що ніхто так не послужить людям якої країни, як самі вони. А з прихвостнів не служба.” [23: 429].

Конституційна Росія, за М. Драгомановим, не дала б можливість „понести українське письменство в села та вберегти для українства письменних людей і городян-ремісників та техніків” [23: 424]. Автор конкретизує основне завдання для українства таким чином: „Навіть два-три десятки поважно та правдиво й вільно написаних книг про Україну, яка вона була, є й мусить бути, про Росію й інші слов'янські країни, про громадські рухи в Європі з XVI ст. ... які б давали хоч не широкий, та докладний образ новішого європейського наукового погляду на природу, й книг ремісничих – ці кілька десятків книг, коли б появились незабаром, зробили б велике діло. Вони спинили б утікачку наших молодих людей од України й українства, давши їм змогу пізнати свою країну й породу й причепитись до всесвітніх думок і інтересів за поміччю українського письменства й показавши їм, як можна служити всесвітнім інтересам на українській ниві.” [23: 428].

Ставлячи завдання „поправити” втрату провідних верств, діячам української культури позбутися відчуття меншовартості й провінційності, глибоко засвоювати надбання власного народу, синтезуючи з досвідом європейства, М. Драгомановим наголошувалось, що нема ніякої потреби „возрождать украинскую национальность”, „так как она не умирала, а существовала всегда и продолжает существовать и теперь, хотя в России она существует почти исключительно среди ... простонародья” [24: 446].

Змагання до політичної волі через постійну і наполегливу пропаганду серед усіх верств населення, не нехтуючи при цьому спілкою з іншими недержавними народами стояло завжди на першому місці. Майбутнє українського суспільства бачилось як громадівське. Власне, у закордонних випусках „Громади” „українська ідея, вперше очищена широким науковим критичним аналізом, з'явилась перед європейським громадянством, яко український соціалізм” [25: 335]. Згідно драгоманівської концепції, соціалізм – це громадівство, вільна й гаразд впорядкована суспільність [26: 59]. Вчений конкретизує: „своя воля кожному й вільне громадянство й товариство людей й товариств” [27: 269]. Держава ставилась під контроль суспільства, а народ визнавався джерелом влади. Найважливішими ставали права людини й громадянина.

Мирним, еволюційним методом реалізації поставлених завдань надавалася перевага. Рух, еволюцію вбачав вчений за основу наукового світогляду. „Всяка практична мудрість людська може бути в тому, щоб убачити напрямок руху світового, його міру, закон і послужитись тим рухом” [28: 558]. І лише тоді коли українська спільнота покаже свою силу на своїй землі, тоді й зверне на нас увагу Європа, – зауважував учений.

Власне, українців помічено завдяки зусиллям самовідданого будителя й апостола нашого відродження, першого національного посла в Європі [29: 14].

Список використаних джерел

1. Лендик Василь. Проф. Володимир Кубійович як організатор української науки. У кн. Будівничі НТШ й ЕУД: Володимир Кубійович (1900-1985), Атанас Фіголь (1908-1993). – Київ – Нью-Йорк – Чикаго, 1998. – 252 с.
2. Забужко О. С. Філософія української ідеї та європейський контекст. – К., 1993. – 126 с.
3. Драгоманов М. П. Єго юбилей, смерть, автобіографія і спис творів. Зладив і видав М. Павлик. – Львів, 1896. – 460 с.
4. Ріпецький Ст. Іван Франко і Михайло Драгоманів // Ріпецький Ст. Мих. Драгоманів в оцінці визначних українських громадян. – Нью-Йорк, 1967. – 42 с.
5. Драгоманов М. Антракт з історії українофільства // Вибране. – К., 1991. – 680 с.
6. Вступний курс українознавства. – Мюнхен, 1953.
7. Дорошенко Д. Драгоманів і українська історіографія. У кн.: Драгоманівський збірник під ред. В. Сімовича. – Прага, 1932. – 316 с.
8. Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова; Нові українські пісні про громадські справи (1764-1880) // Драгоманов М. Вибране. – К., 1991.

– 680 с. 9. Вовк Ф. Смерть М. П. Драгоманова. Из відзвітів французьких газет // Драгоманов М. Документи і матеріали. Упоряд. Г. Болотова. – Львів, 2001. – 730 с. 10. Доповідь І. Франка про М. Драгоманова на народному вічу у Львові з нагоди 30-річчя його літературно-наукової праці // Драгоманов М. Документи і матеріали. – Львів, 2001. – 730 с. 11. Драгоманов М. Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова. // Драгоманов М. Вибране. – К., 1991. – 683 с. 12. Драгоманов М. Передне слово [до „Громади” 1878 р.] // Драгоманов М. Вибране. – К., 1991. – 683 с. 13. Драгоманов М. Положение и задачи науки древней истории // Драгоманов М. Вибране. 14. Драгоманов М. Пропавший час // Драгоманов М. Вибране. 15. Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу // Драгоманов М. Вибране. 16. Рада. – 1926 р. – 26 липня // Драгоманов М. Документи і матеріали. 17. Драгоманов М. Турки внутренние и внешние // Драгоманов М. Вибране. 18. Круглашов А. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. – Чернівці, 2001. – 485 с. 19. Драгоманов М. Император Тиберий. Разсуждение. – Киев, 1864. – С. 36. Цит. за Круглашовим А. Драма інтелектуала. 20. Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці: У 2-х т. – К., 1970. – Т. 2. 21. Лисяк-Рудницький І. Из Драгоманівських студій // Лисяк-Рудницький І. Историчні есе. – К., 1994. – 530 с. 22. Див.: Драгоманов М. Вольный Союз – Вільна Спілка. Опыт украинской политико-социальной программы. – Женева, 1884; Драгоманов М. Автобіографічна замітка // Драгоманов М. Документи і матеріали. Упор. Г. Болотова. – Львів, 2002. – 730 с.; Драгоманов М. Східна політика Німеччини й обрусіння // Драгоманов М. Документи і матеріали. Упор. Г. Болотова. 23. Драгоманов М. Шевченко, українофіли й соціалізм // Драгоманов М. Вибране. – С. 327-440. 24. Драгоманов М. Что такое украинфильство // Драгоманов М. Вибране. – К., 1991. – С. 430-456. 25. Промова О. Сріблянського. Коротка характеристика публіцистичної діяльності М.П. Драгоманова // Драгоманов М. Документи і матеріали. 26. Павлик М. М. Драгоманів. Єго роля в розвою України. – Львів, 1907. – 91 с. 27. Мазепа І. Підстави нашого відродження // Драгоманов М. Документи і матеріали. 28. Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу // Драгоманов М. Вибране. 29. Федченко П. „Апостольські послання” Михайла Драгоманова // Слово і час. – 1998. – № 7.

Oksana GOMOTUK

M. P. DRAGOMANOV'S ROLE IN THE EMISSION OF KNOWLEDGE ABOUT UKRAINIAN PEOPLE

The paper considers role of M. P. Dragomanov in the emission of knowledge about Ukrainians.

УДК 947.477

Надія БЛІК

РУКОПИСИ БОГДАНА ЛЕПКОГО У ФОНДАХ КИЇВСЬКИХ АРХІВІВ

У статті на основі архівних джерел досліджено рукописну спадщину Б.Лепкого.

Одним із важливих завдань лепкознавства є виявлення в архівних фондах рукописів Богдана Сильвестровича Лепкого, їх детальне вивчення та введення в науковий обіг. У фондах київських архівів, зокрема, у Відділі рукописів Інституту літератури імені Т.Шевченка НАН України, в Інституті рукописів Національної наукової бібліотеки України ім.В.Вернадського НАН України, в Центральному державному архіві вищих органів державної влади і органів державного управління України, в Центральному державному історичному архіві України, – зберігається рукописна спадщина Б.С.Лепкого, провідного діяча українського національно-державного відродження кін.ХІХ – І пол.ХХ ст.

До найбільш важливих джерел, для науковців, слід віднести листування Б.Лепкого. Епістолярій митця представлений в особистих фондах відомих українських письменників, вчених, видавців. Наприклад, у Відділі рукописів Інституту літератури ім. Т.Шевченка НАН України зберігаються листи Б.Лепкого до В.Доманицького, І.Левицького, В.Лукича, О.Маковея, І.Франка та ін. Особливе місце займають рукописи творів Б.С.Лепкого, що містяться у фондах тогочасних українських наукових, культурно-освітніх організацій, редакцій, з якими співпрацював діяч. Так, у Відділі рукописів Інституту літератури ім. Т.Шевченка автографи письменника зберігаються у фонді „Наукове Товариство ім. Т.Шевченка у Львові”, мова йде про оповідання „Матвій Цапун”, „Дідусь”, „Іван Ведмідь”, „Кара”, „Мій товариш”, „Небіжчик”, „Підписався”, ін. У фонді „І.Левицький” містяться автографи таких поезій Б.С.Лепкого, як „В жнива”, „Краса”, „Жий і вір”, „Не схилийте вділ прапора”, „Хочу писати”, „Вишневий сад”, „Нині”, „Вона там є”. В Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського зберігаються автографи низки оповідань Б.Лепкого п. н. „З життя”. Окреслена рукописна спадщина

Б.Лепкого була опрацьована і введена автором статті в науковий обіг у серії попередніх досліджень, зокрема, в монографіях „Богдан Лепкий в духовній історії України” (США, Чикаго-Тернопіль: Видав д-р Роман Смик, 1996. – 56 с.); „Богдан Лепкий. Життя і діяльність” (Тернопіль: Джура, 2001. – 174 с.).

Мета даного дослідження – ввести до наукового обігу дотепер ще не опубліковані матеріали фонду Р-4405 „Союз визволення України”, що міститься в Центральному державному архіві вищих органів державної влади і органів державного управління України (далі – ЦДАВОВ України). Найважливішу складову джерельної бази наукової студії становлять матеріали, об'єднані у справах № 1-8 п. н. „Лепкий Б. Діяч СВУ в таборах українських полонених в Німеччині. Професор Українського Вільного Університету в Празі, Українського Наукового Інституту в Берліні”. Архівні матеріали фонду Р-4405 до поч. 90-х рр. були засекречені й недоступні для наукового вивчення. З проголошенням української незалежності ці документи почали використовувати вчені, однак „лепківські папки” залишилися поза їх увагою.

Отже, у фонді Р-4405 приділено 8 окремих справ діяльності та творчості Б.С.Лепкого, матеріали датовано 1914-1928 рр. Зупинимось детально на архівних справах № 1-3, де зібрано рукописи митця. У справі № 1 п. н. „Вірші Лепкого Б.” нараховуємо 110 аркушів рукопису Б.Лепкого, що містить кілька десятків поетичних творів митця, написаних упродовж 1919-1923 рр. та об'єднаних за змістом в єдине ціле. Тут ми бачимо твори, що нині широко відомі, зокрема, „Не кидай плуга серед ниви” [1 : арк. 19], „Заплакала Божа Мати” [1 : арк. 33], „Пиймо цю чарку...” [1 : арк. 15], оскільки були надруковані на сторінках академічних видань творів Б.Лепкого у 90-х рр. ХХ ст. Окремі з рукописних творів не ввійшли до згаданих видань, але вони були опубліковані за життя автора в тогочасних виданнях української еміграції в Німеччині. Про це довідуємось з бібліографії творів Б.Лепкого, складеній З.Кузелею у 20-х рр. Так, у часописах „Шлях” (Зальцведель), „Нове Слово” (Берлін), „Українське Слово” (Берлін) побачили світ твори „Нині”, „В світ пішли ми...”, „Терновий вінок” [2 : 228-240]. Окремі вірші були опубліковані в українських виданнях США, наприклад, у бібліографії В.Лева зустрічаємо згадку про друк поезії „Боже наш! Пане небес!” [3 : 333]. Однак більшість з цих видань нині недоступні дослідникам в Україні.

У рукописній збірці Б.Лепкого значну частину становлять поезії, які невідомі не лише широкому загалу шанувальників лепківської музи, а й науковцям-лепкознавцям. Ці твори з тих чи інших причин не потрапили на шпальти газет чи календарів того часу, хоча більшість з них належить до вершин поетичної творчості Б.Лепкого воєнної та повоєнної доби. Зупинимось на них детальніше, процитуємо крашці.

З початком Першої світової війни письменник зайняв позицію активної участі українських сил у боротьбі за утвердження української національної ідеї. Відображаючи настрої української еміграції, Б.Лепкий виступив у віршах як полум'яний борець за Соборну Україну. Низку творів у рукописній збірці присвячено збройним силам галичан – Українському Січовому Стрілецтву. У поезії на повен зріст постав український вояк під синьо-жовтим прапором. Як приклад, варто навести фрагмент вірша „Поставили його на границі”:

„Поставили його на границі,
//Української своєї рідної землі,
//І стеріг він її як зіницю,
//Як ока в голові//... Останній вистрілив набій.
//Пять куль дістали в груди.
//Бувай здоровий, краю мій,
//Прощайте добрі люди!
//Скажи нам, як тебе назвать,
//Невідомий герою?
//А ми? А ми? – Та що казать!
//Що ми перед тобою?” [1 : арк. 14].

У низці поезій Б.Лепкий звернувся до молодих українців із закликом свято берегти пам'ять про загиблих вояків, брати їх за приклад. Так, один із віршів побудовано у формі звертання батька до сина:

„Сину, як побачиш на поліу//Самотний гріб, могилу,
//Подумай: хтось віддав за волю//Всю свою силу.
//Сину, як поглянеш на бідний//З дерева хрест, знак смерті,
//Подумай: щоб жив ти свобідний,
//Мусів хтось вмерти.
//Сину, пригни тоді коліно//На тихім поліу крові:
//”Вони за тебе Україно,
//Вмерли з любови!” [1 : арк. 94].

У рукописній збірці митця виразно звучить особисте „я” автора, розкриваються його думки і почуття. Як і більшість сучасників, Б.Лепкий змушений був жити далеко від рідної землі. Незмірна туга за Україною, за Галичиною пронизує кожен поетичний рядок, написаний на чужині. Особливо це відчутно у творах „Тихо. Тихо, ніби лихо...” [1 : арк. 19], „В світ пішли ми...” [1 : арк. 19], „Не плач, коли знівечить доля...” [1 : арк. 20], що постали у липні 1920 р. в

Берліні. Без дати у збірці рукописів поміщено повний трагізму вірш, де змальовано настрої не тільки поета, а й його товаришів: „Зазнав я чимало гіркої біди//В далекому краю чужому,//Аж поки в мандрівці побачив сліди,//Сліди, що провадять додому,//Як я їх побачив, на землю упав,//На стежку в село, що згоріло,//Стряслася земля, весь світ задрімав,//І сонце, і сонце зімліло” [1 : арк. 34].

В окремих поезіях Б.Лепкий звернувся до героїчного минулого України, згадав славу прадідів-дідів. Українське козацтво змалював Б.Лепкий як символ національно-визвольної боротьби, носія ідей соборності й державності, приклад патріотизму для нащадків. „Святе” минуле, за Б.Лепким, живе в могилах-„гробах”. Поет вірив, що завтра з тих могил воскресне козацький дух, він запалить жертвним вогнем серця сучасників й принесе Україні незалежність: „Поцерблені мечі,//Вітаю Вас!//Нездійснені кличі,//Прийде ваш час!//Герої у гробах,//Спокійно спить,//Непройдений наш шлях!//Враги дріжуть!” [1 : арк. 46].

До високопатріотичних творів митця, наскрізь пронизаних соборницькою ідеєю, слід віднести вірш „Україно...”, де автор звертається до рідної землі такими словами: „Україно, рідний краю,//Ти від Сяну аж по Дон,//Україно, рідний краю,//Вітчино моя свята,//Чи є в світі де Карпати, //Верховини вічний шум,//Щоб міг душу колисати//До таких чудових дум?//Чи є в світі де Поділля,//Цей родючий чернозем,//Хліборобське задовілля//Плугом оране й мечем?//Чи є в світі де пороги//Як на нашому Дніпрі,//І такі шляхи-дороги//Широчезні і святі,//Гей, куди то не ходили//Наші прадіди й діди,//Де мечів не поцерблили,//Де не клали голови!//...На дорогах тих блукають//Духи предків, лицарів,//В їх очах вогні палають,//В їх серцях завзяття й гнів,//Не дає їм спати в могилах//Дренькіт соромних оков,//А невже у наших жилах//Не тече тих предків кров?//Воля й правда, Пане-брате,//А все інше суєта!//Україно, наша мати,//Наша земленько свята!” [1 : арк. 79].

Після втрати української незалежності Б.Лепкий не впав у відчай, навпаки, в творах посилювався оптимістичний тон, з ще більшою силою зазвучала впевненість у перемогу української ідеї в майбутньому. Для цього є підстави, насамперед, духовна суверенність, яку винесла українська нація як найбільший скарб з визвольних змагань поч. ХХ ст.: „Зневажений наш храм,//Зруйнований наш дім,//Одно осталося нам,//Одно на світі цім –//це Віра!//Сторощені списи,//Поцерблені мечі,//Що серцю ти даси//І що даси душі?//Надію!// Посипався наш квіт,//В болото впав і в кров,//Де є цей лік, щоб світ//Він оздоровив знов?//Любов...” [1 : арк. 89].

Постане питання, звідки черпав Б.Лепкий натхнення, коли більшість втратила надію. Ці сили давала йому безмежна віра в Бога та в божественне призначення України, що була праідеєю митця. У цьому контексті варто зачитувати вірш, який належить до ліричних шедеврів Б.Лепкого. Автор звернувся до дітей – майбутнього України, він зумів простими словами, що йдуть від серця до серця, передати свій заповіт як „Любити Бога й Україну”: „Боже наш!//Пане небес!//Кілько на світі чудес,//Сонце сіяє так мило,//Квітя так буйно зацвило,//Спіє пшениця у полі,//Пташка бує на волі,//І шумить ліс на горбі, –//Як не молитись Тобі?//Гукає дзвін, недільний дзвін://Бам-бам! Бам-бам! Бам-бам!//Чуєте? Неначе кличе він://”Спішіть у Божий храм” //Вберіть біленькі сорочки,//З ніг порох обтрясіть,//Й невинні серця, діточки,//До Господа несіть,//Подякуйте за хліб, за сіль,//За ясні теплі дні,//За урожайність наших піль,//І за безжурні сні,//Моліться: „Родичам, рідні,//Здоров'я, Боже, дай,//І дай побачити мені//У щастю рідний край” [1 : арк. 89].

Рукописну поетичну збірку Б.Лепкий завершив прозовим зверненням письменника до сучасників п. н. „Мій рідний краю”, де окреслено мету написання творів – прагнення автора передати землякам свої думки і почуття. „Це не я пишу, це туга говорить з мене, не говорить – кричить”, – проголосив митець на початку есе. Він згадав милі серцю дитячі роки, святую красу подільської землі, – саме у цих спогадах він черпав сили для життя, для праці. Як сповідь душі поета звучать останні слова: „Тож простіть мені і ви, читачі любі, і ви, критики шановні, і ви всі, кому ця книжка попадеться в руки, простіть мені, що я писав і пишу вірші” [1 : арк. 96-97].

У справі № 2 нараховуємо близько 300 аркушів. Тут зібрано рукописи таких оповідань Б.Лепкого, як „Піддався”, „Бунт”, „Дівчинка з квіткою”, „Балачка на біжучі теми, або: роби, що хоч!”. Найбільшу цінність становить фрагмент рукопису історичної епопеї Б.Лепкого „Мазепа”. Як відомо, письменник почав писати роман у 20-х рр. у Німеччині, там зредагував до друку перші частини епопеї („Мотря”, „Не вбивай”, „Батурин” тощо). У фондах ЦДАВОВ України

зберігається 150 аркушів рукопису роману, які в описі справи об'єднані п.н. „В Батурині”. Нині це єдиний в Україні автограф „Мазепи”, що відомий лепкознавцям.

У справі № 2 зберігається рукопис незавершеної статті Б.Лепкого „Нові повстання на Україні”. Публіцист торкнувся питання більшовицької окупації українських земель у роки громадянської війни. Політика більшовицької Росії охарактеризована Лепким як колонізація України. Так, у статті проголошено: „...більшовики вже не раз ліквідували українські повстання, а воно все таки триває, як триває ненависть українського народу до хижацького наїзду московських бандитів, червоних катів, на нашу землю” [4 : арк. 116].

Публіцистична спадщина Б.Лепкого окремо зібрана у справі № 3 п.н. „Статті”, де зберігаються рукописи таких статей діяча, як „Національні спомини з останніх днів”, „Українці в Генуї”, „Галичина 1775 р.”, „Большевизм – Україна – Європа”. За бібліографією творів Б.Лепкого, складеною З.Кузелею, з названих статей опубліковано було лише останню на сторінках часопису „Українське слово” (Берлін) у Ч.8 від 15.II.1921р. без підпису автора [2 : арк. 227]. У публікації Б.Лепкий особливо чітко проявив свої соборницькі настрої. Більшовицьку окупацію України він назвав відкритим грабунком та нищенням українського народу: „Ні Хазари, ні Половці, ні Татари, ніхто й ніколи не заподіяв нашому народові стільки лиха, і ніхто не перемінив цвітучої української землі в таку руїну, як це зробили большевики” [5 : арк.12]. Причину невдач національно-визвольного руху в Україні публіцист вбачав у байдужості європейців до державницьких прагнень українців, до масового винищення й грабунку народу. Автор попереджав, що завтра ця пасивність приведе до „збольшевізації Європи”, чого і „чекають російські комуністи” [5 : арк. 13].

Показовою щодо радянської влади та її керівництва є позиція Б.Лепкого у незавершеній статі „Українці у Генуї” [6 : арк. 10-11]. Поштовхом до її написання стала публікація під такою назвою у російському часописі „Время” від 10.04.1922 р., де сповіщалося про прибуття до Генуї представників української влади, що входили до складу делегації більшовицької Росії. Автор зазначив щодо їх „місії”: „Це чужинці, яких назначив Кремль і які спираються на московську червону армію...” [6 : арк. 10]. Б.Лепкий іронічно підкреслив, що голова української делегації Раковський навіть не вміє добре говорити українською мовою. Публіцист водночас інформував громадськість про дії уряду С.Петлюри, котрий у ноті протесту до учасників конференції проголосив себе законним представником української влади. В останніх рядках автор навів зміст дипломатичного документу. Таким чином, Б.Лепкий був широко обізнаний з подіями в Європі щодо „українського питання” й виступив за найшвидше вирішення його на користь українського народу, котрий не „визнає большевицької влади і бореться проти неї зі зброєю в руках” [6 : арк. 11].

У статті „Галичина 1775 р.” Б.Лепкий розповів про історичне приєднання Галичини до Австрійської монархії у 1775 р. Тоді згідно „царського маєстату” було віддруковано карту Галичини, яку прикрасили гербом Галича – чорна галка з короною на голові [7 : арк. 10]. На карті чітко було виділено границі краю на той час. На думку автора, цей історичний документ мав би стати об'єктивним свідченням щодо меж українських земель в Сх. Галичині й, таким чином, сприяти вирішенню українсько-польського конфлікту на початку ХХ ст.

До кращих публіцистичних творів Б.Лепкого 20-30-х рр. належить стаття „Національні спомини з останніх днів”. На її сторінках діяч закликав берегти пам'ять про історичне минуле українського народу. Кожне слово, написане Б.Лепким, йде від самого серця митця-патріота і виховника українського громадянства. Тому це звернення до свідомості українця заслуговує на те, щоб навести його без скорочень: „Чоловік потребує не тільки корму для свого тіла, але й для душі. Так само і народ. Як котрий народ дбає тільки про свій економічний розвиток, а не турбується ні культурою, ні просвітою, ні політикою, то його поневолять другі народи і зроблять своїм рабом-слугою. Просвітна культурна праця розбуджує свідомість національну, а тая свідомість провадить до боротьби за волю і державну самостійність.

Дуже важливо для кожного народу є знати свою історію, бо вона вчить нас, як жили наші предки, що доброго вони зробили і які гріхи прийняли на свою совість. Коли народ знає свою минувшість, коли він розуміє заслуги і провини своїх батьків, то йому легше провадити боротьбу за волю і правду.

Українському народови бракувало національної свідомості і тому то наша боротьба за волю в останніх літах коштувала нам так багато жертв. Робили ми не одно таке, що вийшло нам на згубу, бо не було в нас розуміння, що ми оден народ від Сяну до Дону, що всі Українці, розсіяні по цілім світі, аж по Зелений Клин, по Нью Йорк і Канаду, це одно тіло й одна душа, і що всім нам треба в першу чергу добитися того, що мають другі народи, себто власної держави, а тоді вже будемо турбуватися тим, які порядки нам потрібні, щоб кожному Українцеві було добре і гарно жити.

А ми робили якраз навпаки. Ще наша держава не скріпилася як слід, а ми вже робили повстання проти неї, хоч цілих сто літ жили під Росією і ніяких повстань у нас не було. Чуже ярмо двигали ми терпівиво, а своєї власної влади не хотіли пошанувати, хоч вона вимагала від нас тільки трохи жертви, щоб оборонити рідний край і трохи терпівивості, щоб укріпився наш державний устрій. Та ні одного, ні другого не було в нас ані за Центральної Ради, ні за Гетьманщини. І що лиш тоді, як на Україну нахлинули чужинці, народ зрозумів небезпеку і хоробро обороняв своєї землі і волі, не жалуючи ні життя, ні маєтку. Але це було за пізно. Нас поневолила чужа перемога.

А всеж таки отсеї боротьби не вільно нам забувати. В ній було дуже багато героїзму, дуже багато правдиво лицарського завзяття, дуже багато безпримірної жертви. Дух предків віджив у душах наших січових стрільців, наших козаків і серед наших селянських повстанців. Історії України прибула нова глава, на котрій сторінках записалося не одно достойне імя. Ці імена треба нам згадувати з пошаною, треба вчити підростаюче покоління, щоб воно собі їх добре затишло і пішло колись їх слідами до вільної та неділимої України.

Подаємо календар щонайважливіших подій, сумних і веселих, щасливих і трагічних з часів великої боротьби за волю України, з періоду відновлення і будівання української держави. Цей календар най буде нашим національним пам'ятником. А поминати будемо наші великі події і наших героїв, що життя своє за рідний край віддали, не тільки службами божими і парастасами, не тільки відчитами і концертами, але перше всього добрими ділами. В роковини кожної важної події най кождий з нас старається щось доброго зробити. Нема чоловіка, котрий не міг би зробити доброго вчинку. Цей купить книжку, другий піде на збори, третій дасть, кілька його стати, на добродійні ціли, на приют для наших скалічених вояків, на сироти, на рідну школу і т.д.

А кождий з нас повинен пригадати своїй родині, що: „нині минає три роки, як большевики розстріляли Чупринку!” або: „завтра буде пять літ, як Москалі заняли наш Київ!” або: „десять літ тому галицькі Стрільці боролися хоробро на Маківці!” і т.д. А вже такі події як проголошення самостійности України, або проголошення самостійної української держави в Галичині, повинні бути нашими загальними українськими святами. Тоді не повинно бути українця, щоб не взяв участі в святочних обходах і не дав гроша на наші народні ціли. Такий народний пам'ятник повинен чимало причинитися до скріплення нашої народної свідомості, а тая свідомість мусить довести нас до самостійности, бо нема такої сили, щоб поборолла великий, здоровий і свідомий народ!

Пізнаймо наше „вчора”, будьмо працьовитими і мудрими „нині”, а діждемося кращого „завтра”. Подаємо спомини, щоб кождий Українець вивчив їх напам'ять і щоб дітям своїм переказав. Кажуть, народ, котрий забуває великі діла предків, не народ, а людське стадо, котре чужі чабани женуть до своїх кошар” [8].

У кінці статті Б.Лепкий навів хронологію найвагоміших подій в історії України ХХ ст. Серед них: „22 січня 1918 р. – Проголошення самостійности України”; „16 січня 1918 р. – Бій під Крутами, в якому погіб цвіт нашої молодіжи, особливо студентів, обороняючи самостійну Україну перед московськими нахабами”; „22 січня 1919 р. – На Софіївській площі в Києві оповіщено злуку Галицької України з Наддніпрянською в Соборну одну державу”; ін. [8 : арк. 4]. Таким чином, діяч хотів привернути увагу широких кіл громадськості до проблеми національно-патріотичного виховання загалу. Письменник закликав сучасників стояти на засадах національної солідарности. Показовою у цьому виступила багатогранна діяльність самого Б.Лепкого, активного учасника національно-визвольного руху українців ХХ ст.

Уважний аналіз знайдених в архіві матеріалів дав змогу відчутти „дух часу”, зрозуміти спосіб мислення Б.С.Лепкого, визначити його цінності. Віднайдені рукописи митця відзнача-

ються масштабністю та актуальністю поставлених у них проблем. Насамперед, це питання державного суверенітету України. На думку Б.Лепкого, державна незалежність стане історичним фактом лише при одній умові – високій національній свідомості українського народу. Саме українська національна ідея червоною ниткою проходить через усі твори Б.Лепкого, які декілька десятиліть зберігали у спецфондах українських архівів, а нині вони стали доступні широкому колу шанувальників високопатріотичної творчості митця.

Список використаних джерел

1. Вірші Лепкого Б. // Центральний державний архів вищих органів влади і органів державного управління України (далі – ЦДАВОВ України). – Ф. Р-4405, спр. 1, оп. 1, 110 арк.; 2. Кузеля З. Бібліографія творів Б.Лепкого // Золота Липа. – Берлін: Укр. Слово, 1924. – С. 210-250; 3. Лев В. Бібліографія Ш // Лев В. Богдан Лепкий. – Записки НТШ. – Т. СХСІІ. – Нью Йорк, 1976. – С. 331-363; 4. Лепкий Б. Нові повстання на Україні // ЦДАВОВ України. – Ф. Р-4405, спр. 2, оп. 1, арк. 116-117; 5. Лепкий Б. Большевизм – Україна – Європа // Там само. – спр. 3, оп. 1, арк. 12-13; 6. Лепкий Б. Українці в Генуї // Там само. – арк. 10-11; 7. Лепкий Б. Галичина 1775 р. // Там само. – арк. 14; 8. Лепкий Б. Національні спомини з останніх днів // Там само. – арк. 4-9, 15-18.

Nadia BILYK

V.LEPKYI'S MANUSCRIPTS IN THE ARCHIVES OF KIEV

Based on the archives documents, V.Lepkyi's manuscripts has been investigated in the article.

УДК 351.853

**Олександр ПЕТРОВСЬКИЙ,
Віталій МРИГА**

**КУЛЬТУРНІ НАДБАННЯ УКРАЇНИ:
ЗАГАЄЦЬКИЙ СВЯТОГО ІОАННА МИЛОСТИВОГО ЧОЛОВІЧИЙ МОНАСТІР
(ТЕРНОПІЛЬСЬКА ОБЛАСТЬ)**

У статті викладено історичні дані про монастир у с. Загайці на Тернопіллі.

У сучасних умовах складних політичних, соціальних та економічних процесів, що відбуваються у світі та в Україні, надзвичайно зростає значення культурної спадщини. В суспільстві визріло розуміння непересічного характеру та небуденної ролі пам'яток історії та культури в утвердженні духовності та моральності у суспільстві, у вихованні національної гідності та патріотизму громадян незалежної України.

8 червня 2000 року Верховна Рада України ухвалила закон „Про охорону культурної спадщини” [5]. Він задав параметри регулювання правових, організаційних, соціальних та економічних відносин у сфері охорони культурної спадщини з метою її збереження, використання об'єктів культурної спадщини в суспільному житті, захисту традиційного середовища в інтересах нинішнього і прийдешніх поколінь [5: 19]. Пам'яткоохоронна робота не обмежується лише реєстрацією та обліком пам'ятки. Важливою складовою є дослідження історії виникнення та функціонування пам'ятки.

Згідно закону об'єкти культурної спадщини, які знаходяться на території України, охороняються державою [1: 19]. Гідне місце серед них мають посісти і споруди Загаєцького монастиря.

Загаєцький святого Іоанна Милостивого чоловічий монастир є одним із найстаріших на волинській землі. Його історія заплутана і на даний час ще до кінця нез'ясована. Пов'язано це із дуже багатьма причинами. Насамперед з тим, що більшість монастирських документів були знищені, зокрема в роки „войовничого атеїзму”.

Із документів та літератури про даний монастир вимальовується цікава і водночас трагічна картина історії монастиря. Останніх майже сто років детальним вивченням минулого і сьогодення монастиря ніхто із науковців практично не займався. Тому й не дивно, що сьогодні історія Загаєцького монастиря мало відома як пересічним громадянам, так і історикам та краєзнавцям. Про цю святиню у своїх працях згадували такі видатні вчені, як Михайло Грушевсь-

кий [2], Наталія Полонська-Василенко [12], Іван Крип'якевич [10], Іван Огієнко [10]. Проте нема жодної роботи, де були б описані споруди монастиря як пам'ятки архітектури. Історики лише згадували про родини Боговитинів і Ярмолинських та засновницю монастиря – Ірину Ярмолинську.

І. Ярмолинська походила із давнього православного роду Козерад Боговитинів, родовим гніздом якого був літописний Шумськ. Одружена вона була з представником іншої знаної на Волині родини – полковником Констянтином Ярмолинським.

Найбільш детально історію Загаєцького монастиря вивчали монахи, що проживали у ньому. Відомо, що вони вели літопис. Але монастир постійно зазнавав нападів та руйнувань, а тому ці літописи, швидше за все, були знищені чи украдені.

Перший доволі повний опис історії та функціонування монастиря подано в книзі „Загаєцькій святаго Іоанна Милостиваго мужескій трѣхкласный монастырь и его нужды” (С.Петербург, 1901 р.). Її автором був ієромонах Анатолій, тогочасний намісник монастиря [6].

Через 11 років у м. Почаєві друком вийшла брошура під назвою „Загаєцькій святаго Іоанна Милостиваго мужескій общежительный монастырь” (1912 р.). Її автором був невідомий почитатель цього монастиря. Із знанням справи автор описав життя монахів і стан монастиря на початку ХХ ст. [13].

1933 р. у Варшаві вийшла брошура „Загаєцькій Образъ Божіей Матери „Всемилоствейшей”, автор якої також невідомий. В ній описується ікона Загаєцької Божої Матері „Всемилоствей”, що знаходилась у монастирі [4; 17].

Загаєцький монастир згадується у книзі митрополита Іларіона (Огієнка) „Преподобный Іов Почаївський”, де розповідається про підписання даним святим акту для заснування Загаєцького монастиря [9].

Серед сучасних вчених монастирем цікавились В.Рожко [14] та краєзнавець Г. Чернихівський [16].

В. Рожко у 1980–их роках побував на Волині і Поліссі з метою дослідження монастирів регіону. У своїй книзі „Православні монастирі Волині і Полісся”, В. Рожко зокрема згадує: „Автобус привозить нас до Великих Загайців. Потому йдемо через Вілію до колишнього монастиря Івана Милостивого в Малих Загайцях. На високій горі, недалеко річечки, здіймає до неба свої руки – хрести стара монастирська церква Івана Милостивого. Щороку 25 листопада сюди, до Чудотворної ікони, приходять сотні прочан. Оглядаємо храм, рештки монастирських будівель. Колись величні й білосніжні двоповерхові корпуси монастиря нині „обнімають” купу руїн. З гіркотою оглядаємо напівпідвальне приміщення з кількох кімнат, де розмістився радіомаяк. Зустрівся з його працівником В. Т. Герасим'юком. Віктор Тарасович організовує подорож до хати старости, дружина якого відчинила нам двері храму. Посередині, на столі, – образ Св. Івана Милостивого з мощами. В храмі – оригінальний іконостас, якого мені не доводилось бачити...” [14 :183]. Дійсно, іконостас на мореному чорному дубі зараз у церквах та монастирях можна зустріти дуже рідко.

Значний внесок в історію вивчення монастиря зробив співробітник Кременецького краєзнавчого музею Гаврило Чернихівський. Наприклад, у своїй праці „Крем'янецьчина. Історичне та літературне краєзнавство” він наводить результати дослідження двох портретів – подружжя Констянтина та Ірини Ярмолинських, які мають пряме відношення до Загаєцького монастиря. До речі, вчений підтвердив те, що дані картини походять із Загаєцького монастиря: „Вказаний портрет надійшов до Крем'янецького музею з монастиря святаго Іоанна Милостивого в селі Малих Загайцях недалеко від Крем'янця, для якого, за всіма даними, і був виконаний” [16: 66–69].

Село Малі Загайці розташоване на правому березі річки Вілії, неподалік від її витоків (поблизу села Темногайці). У ХVІ ст. тут височів замок князів Острозьких. Від нього на сьогодні залишилось лише Замчище. Проте побутує версія, що тут міг бути монастир, в якому проживала близька родичка Ірини Ярмолинської разом з іншими монахинями чину Св. Василя Великого. Монахи цього ж чину були капелланами, як у Ярмолинських, так і у монахинь.

У 1546 р. ці володіння знаходились у власності Острозьких. Проте невдовзі (точних даних нема) ці землі були викуплені іншим багатим тутешнім родом – Боговитинами.

Перші правдоподібні і достовірні свідчення про Загаєцький чоловічий монастир святого Іоанна Милостивого датуються 1625 р. В цей час помер Констянтин Ярмолинський. Залишившись вдовою, Ірина Ярмолинська, під впливом свого духівника преподобного Іова Залізо, ігумена Почаївського, дала значні кошти на будівництво у Малих Загайцях чоловічого монастиря святого Іоанна Милостивого. Заснування Загаєцького монастиря благословив майбутній київський православний митрополит Петро Могила [16: 66–69].

У 1626 р. було закладено перший камінь для побудови кам'яної церкви, а для монахів з північного боку почали будувати дерев'яні келії. Будівництво тривало 10 років. 8 вересня 1626 року княгиня Ярмолинська записала до Кременецьких міських книг фундуш, яким вона наділяла Загаєцький монастир. Зокрема, із частини своїх володінь (їй належали містечко Шумбар, де була її резиденція, а також села Загайці, Темногайці, Мізюринці, Мелехи та ін.) у с. Загайцях вона вписала для монастиря став, поля, ліс та сінокоси: „... надъляю Монастырь разными на вѣчныя времена фундушами, а именно прудъ, или ставъ для рыбной ловли съ мельницей, земли подъ населеніе подданныхъ людей съ выраженіемъ непремьной воли ея, дабы таковое новонаселеніе именовалось впредь селомъ Монастырскимъ, также пахатныя поля, сѣнокосы и дубравы, ... Кроме того, со всѣхъ своихъ имѣній извѣстное количество разнаго хлѣба въ снопахъ каждагодно и по хорошему возу сѣна...” [6: 8].

В урядовому листі вона висловлювала волю, щоб вічним ігуменом цього монастиря був тільки Антоній Рудницький. Наступні ігумени повинні були бути лише православними і отримати благословіння від Митрополита Київського. 23 лютого 1649 р. Ірина Ярмолинська в Шумбарі склала заповіт на користь монастиря. У документі було зазначено, що вона жертвує Загаєцькому монастиреві тисячу польських злотих, дає значні угіддя, чимало орної землі, ставок, ліс, сіножаті, млин. З речей, які вдова передала монастирю, були дорогоцінні ризи, покриті діамантами. Тоді ж заповіла, щоб після смерті поховали її у Загаєцькому монастирі поруч з могилою чоловіка. Вона зобов'язала своїх спадкоємців захищати монастир від усіляких утисків і образ, та не порушувати її заповіт. Від монахів зажадала, щоб вони на вічні часи безперервно перед престолом Божим молили Бога за відпущення гріхів як померлих її предків, так і її нащадків. Незабаром Ірина Ярмолинська померла і згідно з заповітом була похована у монастирських стінах з південного боку поруч із могилою чоловіка.

Після смерті Ірини Ярмолинської її син Ян теж намагався надавати фінансову та іншу допомогу монастирю. У зв'язку із збільшенням кількості монахів Ян записав на вічні часи сусідні з монастирем ґрунти: „... отдаю на вѣчныя времена сосѣдній съ Монастыремъ ґрунтъ, называемый Дворище и Замчище, начинающійся отъ рѣчкы, и простирающагося до мельницы и конца плотины Загаецкой. Кроме этого я наделяю еще Монастырь полем, идущее чрезъ долину отъ угла подзамковой плотины на гору до углового столба Монастырскаго, ... и обязываю себя и пріемныковъ своихъ, сохранять во всемъ, сдѣланный Монастырю, какъ своею матерью, такъ и имъ фундушъ отъ всякихъ постороннихъ притязаній и расхищенія...” [6]. В цей час околиці святині почали заселятися людьми, а дане поселення стало називатися Монастирським.

Під час Національно-визвольної війни 1648–1657 рр. околиці монастиря зазнали спустошення, а храм був частково зруйнований. Але він швидко відбудувався та був наділений новими володіннями. В цей час було зруйноване селище Мелехи, а його землі перейшли у власність монастиря. 15 листопада 1675 року внук І. Ярмолинської Андрій документально підтвердив усі фундуші, надані монастирю ним, його батьком та бабою. Наступного дня цей документ був офіційно підтверджений і записаний до Кременецьких міських книг.

У 1696 р. на Волині запровадили унію. На православні церкви чинився тиск. Не обминули ці події і Загаєцький монастир. Так, 1 серпня 1693 р. князь Вільга зі своєю хоругвою став під стінами монастиря і вимагав від монахів, аби ті віддали частину своїх володінь.

У 1709 р. до монастиря був посланий загін кавалерії із війська Жмудського старости Огінського з вимогою, аби монахи прийняли унію. Цей загін перебував у монастирі тривалий термін, проживаючи за рахунок монастиря. Також у цей час через Волинь проходив литовський гетьман Сапега. Дізнавшись, що у Загаєцькому монастирі перебуває Огінський, гетьман миттєво вирушив до нього. Підійшовши під стіни монастиря, війська Сапєги одразу ж відкрили вогонь з гармат. Після цього розпочали штурм монастирських стін. Монастир зазнав великих руйнувань. Зокрема були зруйновані келії, знищено та пограбовано різні цінні речі, забрали

навіть їжу, одяг, гроші. При цьому загинуло багато цінних документів. Можливо, саме тоді були знищені рукописи про перших намісників монастиря. З того ж таки 1709-го року в монастирі почала частково запроваджуватись унія.

На цьому випробовування монастиря не закінчились. У 1708-му році помер А. Ярмолинський. Його володіння успадкували і поділили між собою доньки Я. Ярмолинського. Загайці перейшли у власність подружжя Єви і Андрія Блендовських. Жорстокий і жадібний А. Блендовський почав відбирати монастирські землі, вирубувати ліс. Побачивши це варварство, намісник монастиря Мартіан Полумиркович подав до суду скаргу на А. Блендовського, але за тодішніх умов у Речі Посполитій важко було знайти правду. Загаєцький монастир на тривалий час залишився без своїх володінь.

У 1776 р. суперіором монастиря стає Донат Явлошевич. Він став одним із найвідоміших намісників за всю історію монастиря. Йому вдалося отримати значні субсидії та урядові позики. У 1780 р. Донат Явлошевич розпочав будівництво нового кам'яного братського корпусу, на яке було витрачено великі кошти із монастирського рахунку.

Можливо, за це Донат Явлошевич був переведений на суперіорство в м. Бар, а на його місце 24 грудня цього ж року прийшов із Лавровського монастиря Василь Роговський. Він продовжив будівництво братського корпусу. У 1782 р. провів у монастирі провінційну консульту.

У 1784 на суперіорство у Загайці знову повертається Донат Явлошевич. Він закінчує будівництво братського корпусу (ця споруда проіснувала до 1960-х років), збудував ще кілька приміщень для потреб монастиря. У 1784 р. завершується судова справа з приводу захоплення монастирських земель Андрієм Блендовським та його сином Михайлом. Декретом Любелського Коронного Трибуналу від 3 грудня 1784 р. Блендовському і його наступним поколінням присудили вічне вигнання із королівства, а монастирю повернули відібрані у нього землі. У 1794 р. Загаєцький монастир був повернутий православної церкві та зачислений в заштатні. На початку XIX ст. власником с. Загайці став Коетан Бобр-Піотровицький. Він, як і А. Блендовський, намагався привласнити собі монастирські землі. Подекуди йому це вдавалося. Монастир знову відчув нестачу земельних ресурсів.

З 1842 р. Загаєцький монастир був піднятий із заштатних в третьокласний. І за штатним розписом тут знаходились: 1 намісник (архімандрит), 5 ієромонахів, 2 ієродиякони, 1 монах та 4 послушники. У 1865 р. до Загаєцького був зачислений Кременецький Богоявленський монастир, який, правда, у 1873 р. зараховано до Дерманського.

У 1892 р. в бібліотеці монастиря налічувалось 70 томів уніатських книг на латинській та польській мовах. До 1914 р. у монастирі зберігалась Острозька Біблія видання 1581 року, а також багато документів XVI, XVII та XVIII ст. [6].

На початку XX ст. монастирю належали незначні наділи землі та лісу. Більше половини земельних володінь були горбисті і малородючі. В цей час намісником святині стає архімандрит Епіфаній, якого благословив архієпископ Волинський і Житомирський Антоній. За намісництва Епіфанія монастир набув найбільшого розквіту за всю свою історію. Про самого Епіфанія відомостей дуже мало. Відомо лише те, що до призначення в Загаєцький монастир він тривалий час жив у Почаївській Лаврі, побував на горі Афон та у Києві, був намісником Почаївського скита і Мелецького монастиря, і вже звідти переведений у Загайці.

Владика Антоній добре знав проблеми монастиря, і перевівши сюди Епіфанія, сподівався, що останньому вдасться підняти монастир у господарському і духовному плані. За короткий час архімандрит Епіфаній зумів упорядкувати господарство. Були побудовані приймальний дім, кузня, столярня, стайня та маслозавод. На місці старої школи була збудована нова, яка призначалася для навчання сільських дітей грамоті та молитвам. Усі споруди були покриті цементною черепицею. Було придбано значну кількість худоби, добрив. На той час у монастирі перебувало вже 70 монахів, їх треба було нагодувати, вдягнути, взути.

Загаєцький монастир жив за своїм особливим уставом. Робочий день монахів розпочинався о другій годині ночі. Намісник разом з монахами розпочинали уставні богослужіння: ранішня молитва, опівніччя та утрєння. Служба проводилась за церковним уставом, без поспіху.

Після першої кафізми намісник читав братії учення від Святих отців: Федора Студіта, Іоанна Лісничника, ігумена монастиря на горі Сінайській та ін. Після шостої пісні канону черго-

вий монах читав синаксар чи повчання з життя даного святого. На першій годині служби вся братія прикладалась (цілувала) до особливо шанованої Загаєцької ікони Божої Матері, ікони та мощей Іоанна Милостивого, а також до ікони мученика Мамонта із частиною мощей, пожертвованих монастирю архієпископом Антонієм і вкладених у ікону. Після цього монахи, взявши благословіння у намісника, йшли на послушництво, тобто на різні роботи. О 6 год 30 хв ранку здійснювалась літургія, на якій залишалися ті, хто проводив службу або залишилися без роботи. О 12 годині був обід. Їжа для всіх була однаковою, окремо готувати заборонялось. Монахам заборонялось споживання м'яса і навіть на Пасху дозволялось їсти тільки сир, масло та яйця. Під час трапези черговий монах читав напучування з житій різних святих. Трапеза починалася і завершувалася молитвою.

О четвертій годині дня правилась вечірня. О шостій годині братія вечеряла. А о сьомій, за сигналом дзвонів монахи, на чолі з намісником, йшли до церкви. У ній читалося повечір'я, три канони, акафіст, молитви перед сном і пом'яник. У кінці співали „Иже крестомъ ограждаемы”. Після цього братія цілувала хрест та ікони, брала благословіння у намісника та йшла спати [13].

22 серпня 1912 року у присутності архієпископа Волинського і Житомирського Антонія в Монастирському лісі був закладений невеликий храм для „преуспевших иноков, а также для покоя старца и строителя архимандрита Елифания”. В народі його стали називати скитом. За переказами старожилів, там знаходились кам'яна мурована церква та кам'яні двоповерхові келії. Навкруги був великий сад фруктових дерев, монастирська пасіка, а неподалік ставок. До річч, Еліфаній був похований саме на скиту [15; 11].

У роки Другої світової війни німецькі солдати вбили більшість монахів. Ось що розповіла про це Христина Павлівна Аначевська, якій тоді було 12 років. Вона – одна з тих небагатьох старожилів, які знають про трагедію в Монастирському лісі: „...Була саме Вербна субота. До дівчини прийшла подруга, яка жила поблизу монастирської пасіки.

– Слухай, Христю, завтра Вербна неділя, на скиті будуть лозу роздавати. Може, у мене переночуємо, а зранку підем до монастиря.

Вмовляти довго не довелось. Але заборонила мама. Ніби щось передчувала.

Несподівано серед ночі почули автоматні черги. Глядь у вікно, – скит горить. Як дізнались потім, то „газдували” німці, знищуючи всіх: монахів, прихожан, котрі там ночували. Горіли будиночки на середній та крайній пасіках.

Не відразу навідалися до скита загайчани... Напівроздягнутий монах з обстриженою головою і підрізаною бородою стягував тіла вбитих до однієї купи. То був отець Пахомій. Німці не вбили чоловіка. Вони поглумилися над його святістю. Допомогавав йому прислужник, якого люди звали Горбанем.

Сам храм, келії не були пошкоджені, тому Пахомій і Горбань залишилися жити в лісі. Вони доглядали за пасікою, поралися у своєму невеличкому господарстві. До річч, заходили туди і ковпаківці, повертаючись невеликими групами після карпатського рейду.

Через кілька років після звільнення від німців, Пахомія вигнали з Монастирського лісу, керуючись лозунгом „дайош боротьбу с пережитками”... [13].

У 1960-ті роки скит було зруйновано. Відновився скит у 1996 р., коли на цьому місці відбулась Служба Божа на честь його відбудови. Правда, жодних робіт так і не проводилось [11].

У 1920 р. частина Волині, а відтак і Волинської єпархії ввійшли до складу Польщі. Загаєцький монастир потрапляє у підлеглість митрополитові Варшавському і всія Польщі Георгію, а згодом і його наступника Діонісія.

Під час другої світової війни 1941–1945 рр. Загаєцький монастир підлягав митрополиту Олексію (Громадському), який керував тоді Волинською та Кременецькою єпархією. Після війни святиня переходить в управління митрополиту Львівському і Тернопільському. До другої половини 1950-х років тут не залишилося жодного монаха.

24 березня 1964 р. виконком Кременецької районної ради Робітничих Депутатів офіційно наказав зняти Загаєцький монастир з реєстрації релігійних об'єднань, а його споруди перебудувати для культурно-просвітніх цілей. 1975 р. Львівське об'єднання цивільної авіації встановило на території колишнього монастиря радіомаяк, оскільки над с. Загайці знаходився перетин між-

народних повітряних коридорів. Незважаючи на це рішення, Служби Божі у монастирському храмі продовжувались. Служили в ньому, як правило священники із с. Шумбар.

Сьогодні господарем цієї святині є ігумен Філадельф. З 3 жовтня 2001 р. за благословінням архієпископа Тернопільського і Кременецького Сергія ігумен Філадельф розпочав ремонтно-відновлювальні роботи у Загаєцькому святого Іоанна Милостивого чоловічому монастирі.

За підтримки місцевих парафіян відбудовано частину келій, зроблено косметичний ремонт у церкві. Значний внесок у збереження та відновлення архітектурних споруд монастиря зробили староста монастирської церкви Герасим'юк В. Т., що до цього був старшим диспетчером вище згадуваного радіомаяка; колишній голова колгоспу „Світанок” (село Загайці) Якимчук А.Н. та місцеві жителі Мрига Н. А., Святепок В. А. Саме Якимчуку А. Н. вдалося переконати владу, що радіомаяк доцільно встановити в цьому монастирі. Таким чином були збережені церква і частина келій. Всупереч тодішнім законам він нелегально давав розпорядження колишньому комірнику колгоспу „Світанок” Мризі Н. А. про виділення необхідних матеріалів для реставрації і відновлення монастиря. Ремонтно-відновлювальними роботами займався Святепок В. А. Йому допомагали інші жителі цього села [11].

Окремо варто згадати про ту роль, яку свого часу відіграв Загаєцький монастир в освітньому і культурному процесі в різні періоди свого існування. Вже одразу після побудови монастиря у 1637 р. була відкрита школа. Про це, зокрема, згадується у Наталії Полонської-Василенко: „В Почаївському монастирі збудувала школу Ганна Гойська, в Загаєцькому – Раїна Ярмолинська... У цих школах діти вивчали азбуку, молитви, читали часослов, псалтир, кращі учні – „Апостола”. Викладачами у цих школах були, як правило, дяки, або їх ще називали „бакалярами”. Головним шкільним підручником був Псалтир – вивчивши азбуку, склади й скорочення, переходили до нього” [13: 395].

Ця школа надавала можливість навчатися різним верствам населення. А тому доступ до релігії та освіти (принаймні у Кременецькому регіоні) мав можливість отримати майже кожен. Після запровадження унії ця школа була закрита. Відбудував її на початку ХХ ст. архімандрит Епіфаній. Під час свого намісництва, він всіляко підтримував цей навчальний заклад. Тут вчилися діти із навколишніх сіл. Діяла школа аж до 1940-х рр. [11].

У 1761 р. сталася пожежа в Луцькому Базилянському Христовоздиженському монастирі. З цієї причини до Загаєцької святині був переведений клас філософії, а його професор Саллостій Коблянський отримав право на управління цим монастирем.

В 1766 р. така ж біда спіткала Збаразький монастир. І в Загаєцьку святиню був переведений ще один філософський клас, який до цього часу знаходився у вище згадуваному монастирі. Таким чином, у Малих Загайцях з'явилося два філософські класи, викладачі в яких були вихованцями ієзуїтських колегіумів і схилились більше в сторону латинства, ніж унії. З цього випливає, що православна святиня стала пропагувати ідеї католицької віри.

В 1818 р. в Загаєцькому монастирі було відкрито духовне училище, яке в 1853 р. було переведене в Кременець. На жаль, документів про діяльність цього училища до сьогодні не збереглося.

У 1842 р. Загаєцький монастир був піднятий із заштатних в третьокласний. Внаслідок цього намісники тут могли бути лише в сані архімандритів. У цей час Волинська консисторія ухвалила рішення про те, що намісники цього монастиря будуть паралельно займати посади ректорів Волинської духовної семінарії [6]. У 1920-х рр. в монастирі проводились протисектантські місіонерські курси. Монастир постійно матеріально підтримував Волинську духовну семінарію, хоч і сам жив у скруті [11].

Як бачимо, Загаєцький монастир на протязі 300 років був одним із центрів розвитку духовної культури та освіти на Волині.

Загаєцький монастир на протязі своєї історії був не лише одним із освітніх та духовних центрів на Волині. Він приваблює сьогодні людей і науковців як пам'ятка архітектури ХVII ст. Монастирська церква побудована в оборонно – візантійському стилі, вівтарем на схід. Це був характерний стиль того часу не лише для монастирів, а й церков. У горішній частині церкви є 24 амбразури. З південного боку до монастиря примикає двоповерховий братський корпус, збудований у 1776 р. Він має вигляд зворотньої букви „Г” [6: 15–22]. Колись церква відігравала

роль оборонної споруди, оскільки монахам часто доводилось замість хреста брати в руки меч, зокрема, щоб захиститись від нападів литовських гетьманів Сапєги та Огінського.

Цікаво, що дана святиня перебуває на обліку, згадується в реєстрі пам'яток містобудування та архітектури [Монастир Св. Іоанна Милостивого (1637) № 64-Н 0; церква Св. Іоанна Милостивого (1624) № 64-Н 1; корпус келій (1784) № 64-Н 2] [3]. Як пам'ятки історії та культури ці споруди потребують реставрації та адаптації до теперішніх умов існування і функціонування монастиря.

Отже, відновлення історичних даних про Загаєцький Святого Іоанна Милостивого чоловічий монастир дозволяє краще зрозуміти історичне минуле і ту роль, яку відіграв монастир для розвитку національної культури.

Список використаних джерел

1. Гарник М.В. Культурна спадщина України. Правові засади збереження, відтворення та охорони. – К., 2002. – 326 с.
2. Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т. – Київ.: Наукова думка, 1995. – Т. 6. – С. 263 – 264, 333 – 334, 484 – 488.
3. Державний реєстр національного культурного надбання (пам'ятки історії, монументального мистецтва та археології) // Пам'ятки України: історія та культура. Науковий часопис. – 1999. – №2–3. – С. 6, 143.
4. Загаєцький Образ Божої Матері „Всемилоствивої”. – Варшава, 1933. – 4 с.
5. Закон України „Про охорону культурної спадщини” (№1805–Ш. 8 червня 2000 року) // Бюлетень українського товариства охорони пам'яток історії та культури. – К., 2000. – С. 4–32.
6. Ієромонах Анатолій. Загаєцький Святого Іоанна Милостивого Чоловічий тріхкласний монастир. – С.-Петербург, 1901. – 33 с.
7. Крип'якевич І. П. Історія України. – Львів, 1990. – С. 132, 133.
8. Мардер А.П., Вечерський В.В. Пам'ятки архітектури та містобудування України. Довідник державного реєстру національного культурного надбання. – К., 2002. – 326 с.
9. Огієнко І. (митрополит Іларіон). Преподобний Іов Почаївський. – с. 11.
10. Огієнко І. (митрополит Іларіон). Українська церква. – Київ: Україна, 1993. – Т. 1. – 118 с.
11. Перекази про с. Загайці, записані у Нестерук Н.Р., Мриги Г.Т., Герасим'юка В.Т., ігумена Філадельфа. / Записав В.Мрига. – Рукопис. – 16 с.
12. Полонська-Василенко Н. Д. Історія України: в 2 –х т. – Київ.: Либідь, 1995. – Т. 1. – С. 395, 459, 466 – 467, 503.
13. Почитатель Загаєцького монастиря. Загаєцький Святого Іоанна Милостивого чоловічий монастир. – Почаїв, 1912. – 9 с.
14. Рожко В. Є. Православні монастирі Волни і Полісся: історико-краєзнавчий нарис. – Луцьк: Медіа, 2000. – 692 с.
15. Сохар О. Скит // Газ. „Ровесник”, 14–20 липня 1991 (№7).
16. Черняхівський Г. Крем'яничина. Історичне та літературне краєзнавство. – Кременець: Просвіта, 1992. – С. 66–69.
17. Чудотворні ікони. – Київ: Либідь, 1997. – 436 с.

Olexander PETROVSKYJ, Vitalyj MRYGA

THE CULTURAL LANDMARKS OF UKRAINE : SAINT JOHN GRACIOUS
MONK CLOISTER (TERNOPIL REGION)

The article dwells on the historic facts about the cloister in Zahajtsi village, Ternopil region.

УДК 9 (4-11)

Ольга КОЛЯСТРУК

ОСОБЛИВОСТІ КУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ
КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ У МІЖВОЄННИЙ ЧАС

У статті розкриваються особливості впливу політичних режимів авторитарно-тоталітарного типу на культурні процеси у слов'янських країнах Центральної та Східної Європи. За цих умов культурні діячі втратили свободу виявлення своїх творчих потенцій. Мова йде також про негативну спадщину імперського минулого в етнокультурному обличчі народів регіону.

Культура народу є однією із сутнісних його характеристик. Ступінь обізнаності з нею дозволяє усвідомити історію більш глибоко. Проблема історії культури слов'янських народів у міжвоєнний період радянськими істориками, по суті, не вивчалася, очевидно, через те, що не подавала безпосередньої можливості для доведення переваг соціалістичного ладу (через його відсутність у регіоні) над буржуазним. Хоча радянські славісти віддавали певну данину фактологічній характеристиці стану письменності й освіти, розвитку науки, літератури, музики, малярства тощо у загальноісторичних працях [1], а також подекуди у серії

„коротких історій” країн регіону та підручниках з курсу „Історія південних і західних слов'ян”. За „базисно-надбудовною” схемою знаходимо матеріал і у спеціальних виданнях [2].

Важливими для переосмислення підходів у трактуванні історії культури стали загально-теоретичні праці з політичної історії регіону [3]. Початок змін у слов'янській культурології поклала праця „Соціокультурні процеси у країнах Східної Європи” (М., 1992). У вітчизняній історіографії до останнього часу ґрунтовних видань з даної проблеми не було. У 2002 р. вийшов друком навчальний посібник НаУКМА з історії культури південних та західних слов'ян [4], де відображені події культурного життя Польщі, Чехії, Словаччини, південнослов'янських народів та Болгарії від VI по XX століття. Зрозуміло, що таке видання не може широко охарактеризувати міжвоєнну культуру регіону у необхідному обсязі. Автор стисло подає основні відомості про стан освіти, становище національної мови в суспільному і державному житті, перераховує певні наукові події, дає перелік діячів літератури і мистецтва. Варто зазначити, що авторові не вдалось уникнути традиційного схематизму, переважають відомості соціально-класової спрямованості, оцінюються переважно реалістичні напрямки в образотворчому мистецтві, не відведено уваги духовно-ментальній характеристиці (хоча це, вочевидь, і не може бути прямим завданням навчального посібника). Останнім часом у історичній публіцистиці з'явилась низка публікацій загальнотеоретичного характеру. На наш погляд, напрацювання гуманітарних дисциплін у галузі слов'янознавства дають можливість зробити прорив і на культурологічній ниві, аби усунути стереотипи і упередженості в оцінці слов'янської культурної спадщини міжвоєнного періоду.

Традиційна західноєвропейська цивілізаційна модель відводила східноєвропейцям другорядну роль й усувала їх на узбіччя культурного процесу [5]. Цей негативний процес має не тільки історичні корені, а й культурологічні, бо надто швидко забули європейці пророцтва Й.Гердера про роль східних і центральних культур Європи у формуванні її образу і долі. Етнічна унікальність слов'янського світу від доби романтизму воліла свого висловлення, але була нездійсненна через відсутність національної державності для переважної більшості слов'ян.

Наслідки Першої світової війни, яка закінчилась крахом європейських колоніальних імперій, змусили „великих” європейців по-іншому подивитись на досі нечутих і непомітних сусідів, які заявили про свою державну спроможність і самодостатність. Хоча Версальсько-Вашингтонська система де-юре визнала нові держави, реалії політичного життя першої половини 1920-х рр. свідчили про відверте небажання західноєвропейців порушувати усталеність Європи. Стереотип політично слабких і економічно відсталих включав і комплекс культурної меншовартості [6: 219]. Культурно-історична спадщина та культурні реалії цих країн продовжували розглядатись як провінційні, другорядні, ілюстративні до основної європейської культурної парадигми. Національно-демократичні рухи в цих країнах викликали до життя нові течії в художньо-культурній галузі, ґрунтовані на етно-історичній спадщині. Типологія цих новітніх явищ ускладнена через певні обставини. Насамперед, оцінювання їх відбувалось відповідно до визначеного передовими країнами стандарту, тобто витворені слов'янськими митцями культурні явища порівнювались з тим, що виробив Захід [7]. Тому відбулась певна штучна стандартизація: йшлося про наслідування французького фонізму або іспанського кубізму, копіювання німецького експресіонізму або голландського абстракціонізму, епігонство архітектурного функціоналізму тощо. Навіть таке унікальне і самобутнє явище як югославський наїв, мірялось примітивізмом Руссо-Митника. Оригінальні і виключні явища, які на мали аналогів у західноєвропейській традиції, просто відкидалися як невартисні або замовчувались. На Східну Європу примірявся одяг Західної (як *second hand*), її власні строї не брались до уваги, їх мали за архаїчні або суто етнографічні. Такий упосліджений підхід серйозно зашкодив науковій типології слов'янських культур Південно-Східної та Центральної Європи.

Соціально-політичний чинник громадського життя дав себе відчутти через потужну політизацію життя в цілому, що не могло не залишити відбиток на культурній сфері. У цей період державна влада і політичні партії наполегливо виявляли інтерес до культури і мистецтва. Ця зацікавленість виразилась у відповідній культурній політиці, яка проголошувала права на національну спадщину і власне визначення майбутнього. Якщо на початковому етапі державності практично у всіх країнах відбувся свого роду стихійний національно-культурний ренесанс (як закономірний етап процесу становлення національної свідомості), то згодом він був поставле-

ний під державницький контроль. У ряді країн культура опинилась під пресом ідеології або грубого популізму. Тоталітарні чи авторитарні режими вимагали слухняного обслуговування і послідовного дотримання державної доктрини у всіх виявах життя [8:185].

Політичні причини зумовлювали і місце митця в національній культурі. Ідеологічне запитання „З ким ви, майстри культури?” відсувало традиційне гуманістичне гасло „Для краси, щастя, благоденства”. Саме політична мотивація переважала при створенні національних чи міжнародних товариств митців [9: 41–49]. Для молодих країн суспільно-політична орієнтація культурної еліти була вкрай небайдужа. Вектор діяльності національної інтелігенції мав збігатись з державним курсом. Художньо-мистецькі новації екзаменувались на суспільну доцільність і корисність, тому неминучим був конфлікт влади і вільної творчості. У культурі слов'янського регіону, як і в Європі в цілому, присутні були і бунтарський революційний рух, і конформізм та пристосуванство, мали місце переслідування за інакомислення, еміграція (внутрішня і зовнішня). У країнах з недемократичним режимом художня культура мала слугувати одним із засобів легітимізації влади, тому їхній офіційній культурній доктрині притаманний цезаризм. Культура 20-30-х рр. ХХ ст. ще більше, ніж у будь-який інший період, відчула розмежування і зіткнення різних течій, настроїв, тенденцій на перетині ідейного змісту, стильових характеристик, соціальної природи, національних особливостей і соціально-політичних функцій творчості. Можна говорити, що образний світ східноєвропейської культури викристалізовувався не тільки на культурній спадщині попередньої традиції, а й корегувався політичними чинниками сучасності.

На культурну атмосферу також впливали філософські настрої і культурні прогнози, що їх висловили такі мислителі як М.Бердяєв, О.Шпенглер, Х.Ортега-і-Гассет. Їх зневіра у європейському прогресі, з одного боку сіяла песимізм, з іншого – стимулювала пошук нових шляхів. Молоді країни прагнули врахувати болісний досвід держав першого ешелону, тому почасти зосереджувались на суто власному потенціалі. Заглибленість в історичну старовину, відшукування власного коду зумовили певну інтравертність культур слов'янських народів. Ця зануреність у свою минувшину мала позитивні і негативні наслідки. Культурні програми слов'янських країн були скеровані на вивчення релігійних традицій, моральних чинників, народного творчого пласту. Але погляд у минуле уповільнив і без того неспішний ход „малих” європейців. Слабка динаміка суспільних процесів і далі посувала їх на узбіччя європейського прогресу. Визнання своєї унікальності виявилось парадоксально заплямованим інертністю думки національної творчої еліти, зосереджена на історіософії свого народу, еліта забула інтегрувати нові ідеї, культивувати пріоритети майбутнього, вона до запаморочення вглядалась у героїку минулого, чманіла від фіміаму невизнаним геніям, застеляла собі очі оплакуванням нездійсненого (що типово і для української культурної традиції). За цих обставин політичні сили, що скористались слабкістю демократизму і культурною неписьменністю мас, висували такі політичні доктрини, які були доступні й зрозумілі невибагливій більшості. Відчуття упослідженості східноєвропейця знову зіграло з ним недобру гру. Він не помітив у самозануренні, як проголошені демократичні свободи обюрократилися, як національна гідність була підмінена ідеологічним псевдопатріотизмом, як ментальний колективізм народу виродився у слухняність юрби або навіть здорова іронічність виродилась у цинізм. Ритми політичного життя були настільки стрімкими, що культурному відродженню початку ХХ ст. забракло історичного часу на його осмислення національно свідомими політичними силами.

Культура слов'янського світу міжвоєнного часу здобуде у вітчизняній історіографії свого справжнього визнання, коли буде забезпечена документальними збірками та спеціальними ґрунтовними дослідженнями істориків цих країн

Список використаних джерел

1. Всемирная история: В 13 т. – М., 1954–1977; История Болгарии: В 2 т. – М., 1954-1955; История Польши: В 3 т. – М., 1955-1956; История Чехословакии: В 3 т. – М., 1956, 1959, 1961; История Югославии: В 2 т. – М., 1963. 2. Богданов А. Культура народов Центральной и Юго-Восточной Европы – М., 1988; История, культура, фольклор и этнография славянских народов. – М., 1973; Искусство социалистических стран Европы: проблема героя. – К., 1988. 3. Тоталитаризм в Европе XX века: Из истории идеологий, движений, режимов и их преодоления. – М., 1996; Проблемы политического строя. Страны Центральной и Юго-Восточной Европы – М., 1984. 4. Самчук В.Л. Культура південних та західних слов'ян. – К., 2002. 5. Дейвіс Н. Східна Європа очима Заходу // Критика. – 1997. – № 2. – С.4–5; Толочко О. The Good, the Bad and the Ugly // Критика. – 1998. – №7–8. – С.9-11. 6. Коляструк О. Особливості розвитку культури східноєвропейських країн між світо-

вими війнами // Перша світова війна: історичні долі народів центральної та Східної Європи. – Чернівці, 2000. 7. Искусство социалистических стран Европы: история и современность. – К., 1985. 8. Мороз В. У пошуках пана: Медитації на теми Ортеги-і-Гассета // Всесвіт. – 1995. – №1. 9. Полевой В.М. Искусство XX века: 1901–1945. – М., 1991.

Olga KOLASTRUK

PECULIARITIES OF CULTURAL DEVELOPMENT OF THE COUNTRIES OF CENTRAL-EASTERN EUROPE BETWEEN WWI AND WWII

The article is devoted to the peculiarities of the influence of political regimes of authoritative and totalitarian types on the cultural processes in the countries of Central and Eastern Europe. Under such conditions the scientists lost freedom for revealing their creative potentials. The author touches upon the question of the negative heritage of imperial past which greatly effected the ethnocultural traditions of the people of that region.

УДК 94 (477.43/44)

Анатолій ТРЕМБЦЬКИЙ

ГРОМАДСЬКО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ЄВФІМІЯ СІЦІНСЬКОГО В ПЕРІОД ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ (1917–1920 РР.)

У статті висвітлено деякі аспекти громадсько-просвітницької діяльності відомого історика України Є.Й. Сіцинського (1859-1937) в період „Кам'янецької доби” – однієї з найтрагічніших сторінок в історії визвольних змагань 1917-1920 рр.

Подільська земля подарувала людству цілу плеяду видатних діячів науки і культури, які визначали феномен українського національного руху на початку ХХ ст. і серед них Євфимій Йосипович Сіцинський.

До історії українізації культурно-освітнього і церковно-релігійного життя та висвітлення ролі прогресивної інтелігенції в духовному житті подільського краю, зверталися дослідники ХХ-поч. ХХІ ст. В.Біднов [2], Б.Андрусин [3], П.Слободян [4], В.Вінюкова [5], О.Завальнюк [6], В.Ляхощкий [7].

У 1917-1920 рр. Кам'янець-Подільський став одним з центрів українського церковного відродження, вже 18-23 квітня відбувся перший вільний єпархіальний з'їзд православного духовенства Поділля, на якому протоієрей Є.Й. Сіцинський та національно свідомі частини українського духовенства гаряче відстоювали питання українізації та автокефалії української церкви, ставили вимогу відродити в церкві українські звичаї, вживати українську мову при богослужінні, проголосити автокефалію. Автокефальний рух особливо почав розвиватися з осені 1918 р., коли у Кам'янці, як писав Є.Й. Сіцинський, „був заснований український університет” і виникли питання про українізацію школи, літератури та церкви, і для цієї мети було засновано Кирило-Мефодієвське братство в пам'ять слов'янських просвітителів Кирила і Мефодія, яке як церковно-громадська організація, ставило задачі „зробити богослужіння боже зрозумілим народові, вести в церкві проповідь українською мовою, робити богослужіння по церковно-слов'янських книгах з українською вимовою”. Братство, що „виникло в Кам'янці в 1918 р. і існувало до листопада 1920 р.” [8: 1] об'єднало відомих церковних діячів-В.Біднов (декан богословського факультету), М.Крамаренко (ректор Подільської духовної семінарії), А.Матіюк (головний священник Української армії), Є.Сіцинський, В.Липківський (протоієрей) та інших [3: 48]. Органи влади активно сприяли й заохочували рух за автокефалію і українізацію Церкви, „з місцевих священників було тільки три: Сіцинський, Гуркало і Никуляк, які були на той час активними „діячами” автокефалії” [9: 137].

Заходами братства кафедральний собор у Кам'янці-Подільському було перетворено на церкву Директорії, засновано першу українську парафію при Свято-Миколаївській університетській церкві [3: 116-117], яка ставила собі за мету створити повноправну національну церк-

ву, а богословський факультет університету, зібравши значні інтелектуальні сили, став навчальним, науковим й духовним центром, який багато зробив для утвердження УАПЦ.

Проте на заваді активної діяльності братства став єпископ Пимен, який в серпні 1919 р. заявив, що Подільське Кирило-Мефодієвське братство яке виникло й діє без його благословіння, не може бути церковним й законним, „а є лише самовільне зібрання „маючих рвіння не за розумом” людей, що беруться не за свою справу” [3: 115]. За непоминання під час Служби Божої імені Московського Патріарха, запровадження в Богослужіння української вимови, членство у Кирило-Мефодієвському братстві та в Українському Синоді, визнання автокефалії, він заборонив протоіереям Є.Сіцінському й В.Липківському, священникові В.Крамаренку правити Службу Богу і погрожував позбавити їх сану. Євфимій Йосипович писав: „Кам'янецький єпископ Пимін заборонив духівництву вступати в члени Кирило-Мефодієвського братства й об'явив, що якщо хто з духовних осіб буде состояти членом братства, то піддається дисциплінарному покаранню-”забороні священнослужіння” [8: 2]. 17 вересня 1919 р. міністр ісповідань І.Огієнко створив дорадчий орган-Раду міністра, членом якої став протоіерей Є.Сіцінський, на її засіданнях розглядалися питання українізації церковної служби, оформлення автокефалії православної церкви, налагодження та розвитку міжконфесійних і міжнародних взаємин, перекладу на українську мову Святого Письма і церковної літератури, освіти священників, майнові, кадрові, фінансові та інші проблеми [7: 162]. Для формування національної ідеї щодо українізації Церкви 21 вересня 1919 р. був організований друкований орган міністерства „Українська Церква”, а редактором став протоіерей Є.Сіцінський. Тижневик друкував закони України, накази, повідомлення, проповіді, праці святих отців, матеріали богословського й церковно-історичного змісту, із життя українських святих, бібліографії та оголошення, раз на місяць подавав проповіді для духовенства [4: 135-136]. На засіданні Ради 29 жовтня 1919 р. діяльність єпископа Пимена була визнана шкідливою для Української держави і Є.Сіцінський запропонував вислати його за кордон до Денікіна або до більшовиків, але від цієї пропозиції відмовилися [3: 142-143]. Було видруковано „Послання Кирило-Мефодієвського братства православним християнам на Україну”, в якому підкреслювалося, що народ не може визнавати за свого архієрея ту особу, що йде проти волі українського народу, зневажає культурні та національні ідеали і своїм політиканством викликає зневагу до високого архієрейського сану, що прилучає його до колишніх владик-зрадників [10: 258].

У 1918-1921 рр. діяльність Євфимія Йосиповича тісно пов'язана з Кам'янець-Подільським державним українським університетом, він докладав немало зусиль для його відкриття, ставши членом комісії з його заснування [11: 48]. Непересічність особистості священника Є.Й. Сіцінського, науковця і церковно-громадського діяча справили значне враження на ректора університету професора І.Огієнка і він призначив його настоятелем університетської церкви, помічником бібліотекаря книгозбірні, до якої Подільське церковне історико-археологічне товариство передало 59 стародруків і 60 томів різного змісту [12: 6], а Є.Сіцінський – 23 книги з богослов'я та україністики [7: 343]. 27 серпня 1919 р. Рада професорів обрала його головою бібліотечної комісії, яка розглядала питання каталогізації і опрацювання книжок, поповнення фондів, розробила статут бібліотеки [6]. 21 січня 1920 р. ухвалила нові „Правила бібліотеки Кам'янець-Подільського державного українського університету”, за якими завідування бібліотекою покладалося на бібліотекаря, а „догляд по ученій часті”-на Бібліотечну комісію [7: 349-350]. Є.Сіцінський разом з авторським колективом підготував біографічний словник-довідник визначних діячів Поділля [6: 307], але він так і досі залишився в рукописах [13].

Євфимій Сіцінський восени 1919 р. як член університетського Наукового товариства разом з представниками богословського та історико-філологічного факультетів, став членом комісії з перекладу Святого Письма та богослужбових книг українською мовою, до цієї найголовнішої роботи залучалися знавці давніх єврейської, грецької, української і сучасних мов [3, 85]. Комісія переклала на державну мову діяння Святих Апостолів [14], видрукувавши частину його у жовтні 1920 р. в „Записках” університету. Крім того університет мав свою церкву, в якій поважні і національно свідомі протоіереї Сіцінський і Стиранкевич кожен неділю українською вимовою служили Святу Літургію [15], а навесні 1920 р. члени Кирило-Мефодієвського братства, прочитали в місті ряд лекцій, присвячених питанням української автокефалії.

За декретом Директорії від 7 жовтня 1919 р., вищою церковною владою в УНР був Собор Української Православної Церкви, членами якого стали: архієпископ Катеринославський Агапіт, протоієреї Є.Сіцінський і В.Липківський, священник М.Крамаренко, головний військовий священник А.Матіюк та декан богословського факультету професор В.Біднов, тимчасовими членами-єпархіальний Подільський і Брацлавський єпископ Пимен, вікарний єпископ Вінницький Амвросій. Членами Ради стали – Є.Сіцінський, В.Липківський, М.Крамаренко, В.Біднов, В.Чехівський [3: 151–152]. Крім того протоієреї Є.Сіцінський очолив тимчасову Подільську Єпархіальну Раду, став членом комісії для підготовки закону про єпархіальні з'їзди духовенства. Всі вони добре розуміли, що від міцності церкви в Україні великою мірою залежить і міцність самої України як держави. Вони служили Україні, служили своєму рідному краю як найбільшій цінності, що було і є єдиною прийнятною моделлю національної та релігійної поведінки, вони вірили, що „ширу молитву чужою мовою не вознесеш” [16].

20 червня 1919 р. на базі існуючого відділення місцевого товариства Російського Червоного Хреста, професор І.Огієнко, разом з Є.Сіцінським та іншими відомими людьми міста, утворили Кам'янець-Подільську філію Українського Товариства Червоного Хреста. Протоієрей Є.І. Сіцінський виконував значну громадську роботу, займався допомогою хворим і пораненим воякам армії УНР, входив до товариства допомоги незалежних студентів, яке збирало і розподіляло кошти серед бідних студентів і вільних слухачів. Подільська філія ЧХ взяла під опіку військові госпіталі, підшукувала для них нові приміщення, відкривала для біженців з різних місць України харчові пункти, збирала для хворих і поранених козаків армії УНР білизну. В с. Панівці під Кам'янцем було відкрито госпіталь для видужуючих, а на залізничній станції міста організований харчово-перев'язочний пункт для покалічених вояків, які прибували з фронту, в дні свят члени ЧХ видавали пораненим скромні, навіть за мірками того часу, подарунки. Всі священники Подільської єпархії під час служби Божої робили обов'язкові збори грошей в фонд Товариства, для лікарень, активну участь у цьому взяв і протоієрей Є.Сіцінський, який у статті „Допоможіть полоненим і інвалідам”, звернувся до подолян з проханням допомогти усім тим хто цього потребує. В університетській церкві, де правив Євфимій Йосипович, було зібрано на благодійництво найбільше коштів, з-поміж 14 православних церков Кам'янця. Філія ЧХ налагодила зв'язки з Міжнародним Товариством, місто відвідав уповноважений добродій Монтавдан та місія ЧХ з Женеви. Є.Сіцінський брав 9 листопада 1919 р. участь в І з'їзді УТЧХ у Кам'янці-Подільському [17].

У листопаді 1920 р. в Кам'янці-Подільському настала Радянська влада і „з'явилася велика воля в церковних справах, об'явлено відділення церкви від держави і школи, і Кирило-Мефодієвське братство саме собою ліквідувалося. Активні члени братства розбрелися: хто біг закордон (професори–В.Біднов, Ів[ан] Огієнко, Л.Білецький, Табінський свящ[еник]); хто переїхав у Київ і Харків (Гаєвський, Грінченко, Мороз, Васильківський, Слива)” [10: 258], а 7 грудня 1920 р. богословський факультет, який готував священників УАПЦ, припинив свою роботу і братство втратило свою важливу, незамінну опору.

1 лютого 1921 р. було організовано Кам'янець-Подільський Комітет охорони пам'яток старовини, мистецтва і природи, до якого увійшли музеї: археологічний-директор Є.Сіцінський, природничий-директор Я.Регул, мистецько-промисловий-директор В.Гагенмейстер, архіви та бібліотеки. Йому належали всі права на охорону пам'яток історії та мистецтва, право їх ревізії у громадян та організацій повіту. Співробітники бібліографічно-бібліотечної секції влаштували при археологічному музеї „Книжкову палату”, упорядкували бібліотеку-читальню, обстежили церкви, костьоли, синагоги Кам'янеччини і передали в ІНО 450 коштовних букіністичних видань [18: 229].

Наприкінці 1920-х років політика українізації почала згортатися під гаслами боротьби з націоналізмом і при утвердженні на Поділлі більшовицької влади Є.Сіцінський відходить від церковних справ, але не покидає науково-краєзнавчої роботи, незважаючи на постійні гоніння, утиски та репресії, з боку влади [11: 62]. Більшовики під видом боротьби з релігією проводили планомірне масове знищення національної релігії, закривали просвітницькі та релігійні товариства, переслідували священників, розглядали українську церковну автокефалію, як націоналістичну, контрреволюційну, почалися арешти, ув'язнення, заслання священників, будь-який спротив карався дуже жорстоко. Єпископ Пимен зі своїми прихильниками звинуватили членів Кирило-

Мефодієвського братства в контрреволюції і в будинку Є.Сіцінського, як активного члена братства, провели обшук, його заарештували. Від такого важкого психологічного удару його дружину паралізувало і в 1923 р. вона померла [19: 318]. Про це Є.Сіцінський писав: „На початку 1921 року Радянською владою було підняте питання про характер колишнього в Кам'янці Кирило-Мефодієвського братства був[шою] Н[адзвичайною] К[омісією] були заарештовані колишні члени братства, що залишилися в Кам'янці... то тоді і мене заарештували, але... незабаром звільнили з-під арешту” [8: 2].

Уже в 30-х роках влада фальсифікуючи дійсний вклад КПДУУ і Подільської філії ЧХ, звинувачувала відомих науковців і діячів ЧХ, в тому, що університет і Товариство Червоного Хреста представляли собою притулок для націоналістичної інтелігенції і були центрами контрреволюційної роботи [17].

Поряд із втратами революція принесла українцям й певні здобутки, національна свідомість, раніше притаманна лише частині інтелігенції, поширилася на всі верстви українського суспільства, до якого прийшло прагнення того, щоб до української мови та культури виявлялося більше поваги й визнання і в цьому розумінні події 1917-1920 рр. були не лише соціально-економічною революцією, а революцією національного відродження [20: 466].

У творчому доробку Є.Й. Сіцінського понад 250 наукових праць та біля 150 статей-рецензій на 1164 історико-краєзнавчих та етнографічних статті з різних видань усєї Росії, присвячених археології, історії, релігії, мистецтву, архітектурі, етнографії, фольклору України і Поділля. Його творчий доробок заслуговує уважного й глибокого вивчення, а щира любов ученого до рідної історії, рідної української мови є прекрасним зразком для наслідування.

У нашій пам'яті Євфимій Сіцінський назавжди залишиться, одним з головних творців історії України, що поклав усе своє життя на вівтар справи українського національного відродження, створення незалежної держави, православної церкви. В його тривалому і насиченому драматичними подіями житті були перемоги й поразки, піднесення та зриви. І доки жива Україна, доки в душах свідомих українців живе пам'ять про борців за волю і незалежність, доти житиме в наших серцях талановитий її син Є.Сіцінський. І сьогодні ставлення до мовного аспекту церковної проблеми, це істинне ставлення до України, її державної незалежності та національних духовних цінностей, до того чи бути їй повноцінною європейською державою з усіма ознаками.

Список використаних джерел

1. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917–1921: Ч. I–III. -Мюнхен: Прометей, 1950-1952.-674 с. 2. Біднов В. Перші два академічні роки Українського Державного Університету в Кам'янці-Подільському // Кур'єр Кривбасу. № 69–70, січень 1997.-С. 64-74. 3 Андрусішин Б.І. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (Доба директорії УНР): Навч. посібник // К.: Либідь. – 1997. – 176 с. 4. Слободянюк П. Українська церква: історія руїни і відродження. Наук. вид. присв. 2000-річчю Різдва Христового // Хмельницький. 2000. – 266 с. 5. Вінюкова В.М. Духовенство Поділля (1917–1920 рр.) // Духовні витoki Поділля творці історії краю. Мат. міжн. наук.-практ. конф. К.-П. Хмельницький, 1994. – С. 383–385. 6. Завальнюк О.М. Вихідці Поділля – викладачі Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету (1918–1921) // Наук. пр. Кам.-Под. держ. пед. університету: історичні науки.-К.-П., 2001.- С. 300-318. 7. Ляхоцький В.П. Тільки книжка принесе волю українському народові...: Книга, бібліотека, архів у житті та діяльності Івана Огієнка (митрополита Іларіона) //К.: Вид. ім. Олени Теліги.-2000.-664 с.: іл. 8. Спогади Є. Сіцінського (1929–1930 рр.) //Архів. – А. Т. – 2 арк. 9. Ровінський В., Миханчук О. Православ'є на Подоллі (історичні нариси) // К.-П.: Дзвін. – 1995. – 176 с. 10. Опря А. В. Проблема автокефалії української православної церкви і спроби реалізації її на Поділлі в 1917–1920 роках // Мат. IX Под. іст.-краєзн. конф. К.-П. –1995. – С. 255–258. 11. Мошак М.І. Ю. Сіцінський – діяч українського національного руху на Поділлі //Духовні витoki Поділля: творці історії краю. Мат. міжнар. наук.-практ. конф. К.-П. Хмельницький, 1994. – С. 59–62. 12. Геринович В. До історії Кам'янець-Подільського Інституту Народної Освіти //Записки Кам'янець-Подільського Інституту Народної Освіти. Т. 2. Кам'янець на Поділлі. – 1927. – С. 1–27. 13. Биографические справки о деятелях г. Каменец-Подольского и Подолья. Авторские записки // КПМДА. – Ф. Р. – 3333. – Оп. 1.– Спр. 33. – Арк. 1–70. 14. Діяння Святих Апостолів. Переклад на українську мову Є. Сіцінського. Рукопис. 10 листопада 1919-19 червня 1920 р. // КПМДА. – Ф. Р. 582. Оп. 1. Спр. 30. – Арк. 1–81. 15. Кам'янець-Подільський Державний Університет. Спогади студента // Пам'ятки України: історія та культура. № 3–4. – 2000. – С. 113. 16. Погрібний А. Щиру молитву чужою мовою не вознесеш, або „Про церкву, українську мову та Біблію в школі” // Голос Православ'я. № 09 (105). – 2003. – Травень. – С. 6. 17. Трембіцький А. До історії становленн Українського Червоного Хреста на Поділлі //Погляд. (Хмельницький). 2003. – № 37. – 18 вересня. – С. 11; № 38. – 25 вересня. – С. 11, № 39. – 2 жовтня. – С. 11. – № 40. – 9 жовтня– С. 11. 18. Нестеренко В.А. Кам'янець-Подільський комітет охорони пам'яток старовини, мистецтва і природи // Поділля і Південно-Східна Волинь в роки Визвольної війни середини XVII ст.: Мат. Всеукр. іст.-краєзн. конф. Ст. Синява: Поділля, 1998. – С. 228–231. 19. Трембіцький А. Є.Й. Сіцінський: хроніка життєвого і творчого шляхів (1859–1937 рр.) // Наукові праці Кам.-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. К.-П., 2003.– Т. 11.

Anatoliy TREMBICKYI

THE PUBLIC-AND-ENLIGHTENED WORK OF EUFIMY SITSINSKY DURING
THE PERIOD OF LIBERATION COMPETITIONS (1917-1920)

The article shows some aspects of the public-and-enlightened work of the famous Ukrainian historian E.Y. Sitsinsky (1859-1937) in the „Kamyanetsky age”, one of the most terrible pages of the history of liberations in 1917-1920.

УДК 94(477.43/44)

Лілія ІВАНЕВИЧ

ДЕРЖАВНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ
УКРАЇНСЬКОГО МИСТЕЦТВОЗНАВЦЯ КОСТЯ ШИРОЦЬКОГО
В 1917-1919 РР.

У статті висвітлюється державно-просвітницька діяльність дослідника історії українського мистецтва та культури К.В. Широцького в 1917–1919 рр.

Рік 1917 запам'ятовується в історії України важливими подіями у житті держави. Значний внесок в становлення України в період розпаду імперії своєю державно-просвітницькою та культурно-громадською діяльністю зробив український мистецтвознавець К.В. Широцький, деякі аспекти якої висвітлені в працях відомих українських вчених Є.Січинського [1], А.Середы [2], В.Січинського [3], М.Кондратенка [4] та В.Афанасьєва [5]. А про його перебування на Галичині лише фрагментарно згадують історики й краєзнавці В.Сандул, Л.Кароєва, В.Вінюкова, М.Рибаков, О.Завальнюк і С.Білокінь [6].

Народився Кость Широцький 26 травня 1886 р. в селі Вільшанка-Бершадська на Поділлі, в родині священика. Початкову освіту здобував у сільській церковно-парафіяльній школі, Тульчинському духовному училищі та Подільській духовній семінарії, відвідував художню школу для селянських дітей В.Розвадовського, приймав активну участь в семінарській українській громаді, що відіграла значну роль у створенні національної свідомості дослідника. Подальшу освіту отримав у Петербурзькому університеті (1906-1912) та Петербурзькому Археологічному інституті (1910-1911), в 1912 р. став професорським стипендіатом і дійсним членом Археологічного Товариства, завідував його музеєм, за дорученням якого брав участь в розкопках скитських й слов'янських городищ у Новгородщині і біля Немирова й Ташлика на Поділлі, провів сім експедицій по Росії та Україні [7], викладав історію українського мистецтва в Нелегальному вільному українському університеті „Наша школа” [4], восени 1915 р. його призначили приват-доцентом університету, читав лекції з історії стародавнього київського й галицького мистецтва.

Під час першої світової війни українцям в Петербурзі заборонялось друкувати українською мовою, проте чорносотенні заходи царського режиму привели лише до надзвичайного поживання українського руху та активізації громадсько-просвітницької роботи. Не зломив ці утиски й наснаги К.Широцького, він брав участь в напівлегальному житті свідомої української інтелігенції, під псевдонімами К.Баладиженко й К.Ладиженко, видав матеріали своїх експедицій про Галичину, Буковину й Угорську Русь: „Буковина и её прошлое” [8], „Иллюстрированная история Галичины в кратких очерках” [9], „Краткая история Галицкого княжества” [10], „Мистецтво у Східній Галіції” [11]. Краєзнавець М.Кондратенко вважаючи К.Широцького „особою, відомою всім редакціям українських, а частково і російських часописів і журналів” видав у 1941–1942 рр. його рукописи „Минуле Подільської землі”, „Нарис з історії художньої культури Галичини”, авторський чорновик мав назву „Искусство” [5] і був одним з розділів книги „Галичина. Буковина. Угорська Русь” [12], „Буковинське мистецтво” [13].

За словами видатного українського громадсько-політичного діяча О.Лотоцького, в 1913 р. молодша українська громада в Петербурзі зробила Український клуб фактичним притулком для студентських організацій, найвиразнішим показником діяльності якої стало створення під час війни нелегального українського університету „Наша школа”, де „з даної молоді генерації вироблялися сили в надії майбутнього” [14: 67]. Він спільно з Д.Дорошенком весною 1917 р., будучи на чолі української громади, ініціював утворення адміністративного громадського апарату в Галичині й Буковині, і як керівники адміністративної влади Тимчасового уряду Керенського над окупованим російськими військами краєм, запросили для заміни місцевих адміністраторів від російської окупаційної влади кількох членів молодшої петербурзької громади, а саме: М.Корчинського (Товмацький повітовий, заступник губерньського комісара Буковини), К.Широцького (Городенківський повітовий комісар), О.Балицького (Снятинський комісар), П.Зайцева (Косівський комісар), М.Маслова (комісар в Борщові). За їх твердженням, ці люди – „цвіт молоді української громади в Петербурзі, всі люди з вищою освітою, наполовину-правники” [15: 106]. Познайомившись ближче з К.Широцьким й пройшовши з ним нелегкі випробування на Буковині й Галичині, О.Лотоцький став його добрим другом та колегою. Пізніше у своїх спогадах він написав, як „мало мені доводилось зустрічати людей, що визначалися б такою працьовитістю та роботоздібністю... обравши за фах історію українського мистецтва, працював він так запопадливо, що здавалося, й хвилині часу у нього не пропадало, – наче відчував він, що недовго йому працювати на світі, та поспішав скорше свій план обробити. Се була людина не лише широко в своїй фаху поінформована, але й з кмітливим оком, яке бачило те, що звичайно, не помічається... Взагалі, матеріалу, який збирав він з натхненною інтуїцією, було у нього так багато, що на використання його потрібно було значно більше часу, ніж доля йому уділила... була се людина, що за короткий час свого життя дала більше, ніж нормально можна було дати, але незмірно більше можливостей обіцяла в майбутньому” [14].

Влітку 1917 р. К.Широцький не відмовився від найважчої праці на користь українському рухові і відбув на Галицьке Покуття в якості комісара, що підтверджує посвідчення за підписом Чернівецького повітового комісара від 10 червня 1917 р. про те, що він перебуває на посаді Городенківського повітового комісара Тимчасового Уряду [16]. Про це свідчить і документ, знайдений нами в фондах Державного архіву Івано-Франківської області, що „11 травня 1917 року на посаду комісара Городенківського повіту вступив приват-доцент Петроградського університету Шероцький”. На той час офіційних заступників Широцький фактично не мав [17].

У своєму донесенні до комісара Галичини від 17 травня 1917 р. він підкреслював в який складний час йому довелося працювати Городенківським повітовим комісаром, коли повіт перебував „в дуже скрутному становищі в плані продовольчому через проведену тут триразову ревізію хліба і худоби, а також у зв'язку з різким зменшенням поголів'я в минулому році і засухи та морозів в цьому році... робітників забирають на війну, немає кому сіяти і збирати, а війська, що постійно проходять через місто потребують харчів, тому прошу допомогти продуктами харчування населенню” [18: 1].

Ця посада надала можливість К. Широцькому наблизитись до державних діячів Тимчасового уряду та Центральної Ради й допомагати друзям-однодумцям. Так, його друг Гнат у листі від 10 грудня 1917 р. звернувся до Костя Віталійовича з проханням допомогти члену полкової української Ради Сергію Веселовському, котрий під час війни керував у Кубанському полку, а восени 1917 р. за наказом Керенського, отримавши чин генерального майора і місце начальника бригади 12-ої Сибірської дивізії, залишив полк й виїхав на нову посаду. Однак через „відомий наказ Криленка”, коли в російському війську скасували всі чини, зривали погони й встановлювали виборчий лад Веселовський опинився в дуже скрутному становищі. „Людина, – писав Гнат, – молодого ще віку (38 років), та енергійна... З політичного боку охарактеризував його полковий Комітет, назвавши його у своїм посвідченні генералом широко-демократичного напрямку та поглядів... Будь ласкавий, голубе, та допоможи сій людині одержати посаду, що найближче до центральної Ради” [19].

Рідна сестра К.Широцького Наталя Віталіївна, яка в той час була санітаркою у тимчасовому санітарному потязі, що стояв у Чернівцях, в своєму листі до нього в Городенку писала: „Я тепер в 3-х верстах від Чернівців у передмісті Праги, де стоїть мій потяг. Зараз він на ремонті. Скільки будем стояти – невідомо. Якщо будеш у Чернівцях, заходь до мене” [20].

Одночасно з громадською роботою не залишав він і просвітницьку діяльність, в своєму листі до голови Товариства „Шкільна освіта” з Городенки від 23 травня 1917 р. вчений повідомляв про дуже цінний український Буквар, складений директором української гімназії А.Крушельницьким та Б.Лепким з метою розповсюдження на Буковині, і який вже був випробуваний для навчання грамоти полонених в Австрії. Тому К.Широцький прохав Товариство мати на увазі цей Буквар, що потребує лише художнього оформлення [21].

На думку відомого вченого А.Середа, „у тих заплутаних і навіть ганебних відносинах окупаційної російської влади до галичан” К.Широцький, як комісар що-небудь виправити й покращити просто не мав змоги та засобів, тим паче з його „делікатною”, „ніжною душею історика мистецтва” [3]. Тому й не дивно, що кожну вільну хвилину від роботи державної Кость Віталійович присвячував роботі творчій, збирав та досліджував матеріали з галицького мистецтва, здійснюючи навіть окремі спеціальні екскурсії, а часом тижнями подорожуючи із записником й фотоапаратом мальовничими місцевостями Галичини і Буковини. Як згадував доктор мистецтвознавства В.Афанасьєва, Кость „весь віддавався студіям казково оригінальної народної творчості галичан та буковинців”, коли тимчасово перебував там у якості комісара [6].

Вже у липні 1917 р. Городенківське повітове управління було евакуйовано до м. Константиноград Полтавської губернії [17] і К.Широцький звернувся до обласного комісара Галичини і Буковини з проханням про видачу ліквідаційних, які він не зміг отримати, тому що під час ліквідації повітового управління захворів, про що свідчить „медичне посвідчення” видане вченому [22]. Після одужання К.Широцький поїхав до Києва, прийнявши безпосередню участь у керівній роботі в урядах Центральної Ради і УНР, в Генеральному Секретаріаті Народної Освіти, взяв участь в організації Міністерства освіти, художньо-промислового відділу, згодом – секції охорони пам'яток старовини й мистецтва при Міністерстві Народної освіти, став членом Ради Українського Наукового Товариства. В грудні 1917 р. Генеральний Секретаріат командировав Костя Віталійовича у службових справах в Полтаву й Константиноград [23]. Ще в період своєї служби він подавав 23 листопада 1917 р. Київському Окружному Інтендантському управлінню клопотання про відпуск необхідного обмундирування й продуктів, згідно доданих відомостей та наказу Начальника штабу Верховного Головнокомандувача від 8 вересня 1917 р. [24].

У листі до К.В. Широцького в Константиноград від 10 серпня 1917 р. його брат Павло, перебуваючи в Чернівцях в діючій армії 97-го Лівонського полку, вказував: „писали з дому, що заїжджав і поїхав у Константиноград” і прохав вказати адреси українських газет й журналів, які можна виписати [25].

Помічник К.Широцького в Константинограді М.Руденко в своєму листі від 8 жовтня 1917 року повідомляв, що він „навів в порядок справи і тепер чекаю Вашого приїзду, щоб Ви підписали звіт, після чого можна буде відлучитися додому, так як сидіти в холоді не можливо, а грошей на витрати нам не дають. У нас все по-старому, сподіваємося що Ви привезете нам новини” [26].

На початку 1918 р. державно-політична діяльність вченого завершилась, і всі свої сили він вклав у викладацьку та творчу роботу. Вже у весною 1918 р. професор прочитав курс лекцій з історії мистецтва в Київському університеті, а в серпні 1918 р. обраний екстра-ординарним професором на кафедрі мистецтва у новоствореному Кам'янець-Подільському державному українському університеті. Проте у зв'язку з погіршенням стану здоров'я Кость Віталійович, взявши тимчасову відпустку, поїхав до батьків в село Білоусівку біля Гайсина на Поділлі підлікувати туберкульоз кишкового тракту. Та доля розпорядилася інакше, викладати в університеті йому вже не довелося і 13 вересня 1919 р. серце видатного дослідника зупинилося назавжди.

К.Широцький у розвідці „Нарис з історії художньої культури Галичини” [27] доводить про єдність культури та мистецтва Галичини, починаючи з часів великокняжих із культурою й мистецтвом Волині й Буковини, Полтавщини й Кубані, Поділля та інших регіонів України. Підтверджував свою думку подібними деталями в одязі (наявність свитки, намітки, запаски, плахти, а жінки Галичини в головному уборі „чільце” й досі використовують давньоруські діадеми), характерні трибанні церкви й білі хати, подібні обряди і звичаї у святкуванні коляди, Різдва, Водохреща, Пасхи та інших свят. Про найдавніше мистецтво у Галичині свідчать знайдені статуєтки „бога Світовита”, про які й досі нагадують деякі форми надгробків і придорожніх хрестів, підкреслює вчений, а також письмові свідоцтва про розквіт художньої культури та декоратив-

ної творчості, починаючи з християнської доби. Мистецькі пам'ятки Галичини пов'язані ще й з чужоземними культурами про що, за словами дослідника, свідчать оздоблення Іоанна Златоустого в Холмі у романському стилі, особисті молитовники Данила Галицького і Ярослава, французькі „емалі” й дзвони з латинськими написами XII-XIV ст., знайдені на території Галичини, „автентична” ікона Богородиці, виконана німецькими майстрами. Після татарського погрому Києва, Галичина з своєю столицею у Львові стала головним продовжувачем київської культури, яка ще більше розквітає завдяки зв'язку з Римом, німцями, італійцями та „уграми”, впливу готицького мистецтва, та введенням у XIV ст. магдебурзького права. Процвітає галицьке малярство, іконопис, галицьких майстрів запрошували працювати за кордон. Однією з їх робіт є славнозвісний розпис каплиці св. Духа в Кракові 1470 р. Галицькою мовою в церковних служіннях та культурними здобутками галицьких майстрів, користувалися українці Буковини та Молдавія. В XVI-XVII ст. у Галичині була побудована велика кількість церков з формуванням своєрідного українського стилю. За твердженням К. Широцького, саме в Галичині збереглися найкращі і найдавніші зразки української церковної архітектури: трибанна церква св. Юрія в Роздолі та Дрогобичі, п'ятибанна церква в Княжіворі й староукраїнські храми на Бойківщині, а у Львові було засноване перше братство і перша друкарня, широко розвивається іконографія, гравюра, різьба, скульптурне мистецтво. Славилась Галичина старовинною вишивкою, тканиною із західними та східними відбитками, керамікою із західними мотивами. Саме тоді, на думку Костя, в Галичині завдяки місцевим майстрам Шестоपालькому і Бахметюку виник окремий керамічний стиль—”Бахминщина”. Проте в кінці XVIII ст. тут спостерігається занепад мистецтва, лише розвитку й слави набула гуцульська різьба, найвідомішими майстрами інкрустації деревом, кісткою та кольоровим скляним намистом були брати Юрій і Василь Шкрібляки.

Свою працю „Иллюстрированная история Галичины в кратких очерках” (1915) [9] К.Широцький присвятив висвітленню культурно-мистецького й національного життя русинів галицької рівнини і гірських галичан-гуцулів, бойків та лемків починаючи з князівських часів і в епоху Польського й Австрійського панування на Галичині. Цікавою є згадка про одне з основних міст Галицької землі під назвою „Тарнополь”, тобто теперішній Тернопіль.

Тепер, в незалежній Україні з'явилась можливість досліджувати всі прогалини в історії становлення країни, біографії та творчі здобутки її творців. Тому, повертаючись із забуття, К.В. Широцький займає гідне місце в історії України, як державно-просвітницький діяч й подвижник культури, що відзначився у культурно-творчій роботі по духовному, національно-культурному й громадсько-просвітницькому відродженню українського народу.

Список використаних джерел

1. Січинський Є. Праці К.В. Широцького по історії українського мистецтва //КПМДА.-Ф. Р-3333.-Оп. 1.-Спр. 33.-Арк. 85-97.
2. Серeda А. Кость Віталійович Широцький. Некролог //Збірник секції мистецтв. Вип. I. К., 1921.-С.126-130.
3. Січинський В. Кость Широцький. (Спомини з нагоди шестих роковин смерті) //Стара Україна. 1925.-№25.-С. 157-159.
4. Кондратенко М. К. Широцький – дослідник української культури //Вінницькі вісті. 1942.-1 жовтня.-С. 4.
5. Афанасьев В. Фанатична відданість справі //Культура і життя. К., 1999.-№ 1.-6 січня.-С. 3.
6. Сандул В. Цінитель мистецтва //Сільські новини. 1986.-1 липня; Кароева Л. Етнографи Поділля //Етнографія Поділля. Тези доп. наук. конф. Ч. 1. Він., 1992.-С. 9-10; Вінюкова В. Етнограф з Поділля К.В. Широцький //Проблеми етнографії, фольклору і соц. географії: наук. зб. К.-П., 1992.-С. 12-13; Рибаків М. Біля витоків мистецтвознавчої науки //Музика. 1993.-№3.-С. 24; Завальнюк О. Вихідці з Поділля –викладачі Кам'янець-Подільського Державного Українського університету (1918-1921) //Наукові праці Кам.-Под. держ. пед. у-ту : історичні науки. К.-П., 2001.-Т. 6.-576 с.; Його ж. К.В. Широцький і Університетське будівництво в Україні (1917-1919 рр.) //Поділля у контексті української історії. Ред. кол.: Лойко О.Г. (відп. ред.), Григорук П.С., Давидюк А.Т. та ін. Вінниця: Він. держ. пед. у-т, 2001.-С. 161-165; Білокінь С. Широцький Костянтин Віталійович //Довідник з історії України. А.-Я. За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста.-2-ге вид., доопр. і доп.-К., 2001.-С. 1090.
7. Кость Широцький. Curgiculum vitae. Спис друкованих праць //КПМДА.-Ф. 582.-Оп. 2.-Спр. 1.-Арк. 81-83.
8. Баладиженко К. Буковина и её прошлое //Петроград, 1915.-50 с.
9. Баладиженко К. Иллюстрированная история Галичины в кратких очерках //Петроград, 1915.-99 с.
10. Баладиженко К. Краткая история Галицкого княжества //Петроград, 1915.-32 с.
11. Широцький К. Мистецтво у Східній Галіції //Аполон. К., 1915.
12. Широцький К. Искусство //Галичина. Буковина. Угорська Русь. М.: Задруга. 1914.
13. Широцький К. Буковинське мистецтво. Рукопис //Биковський Л. Бібліографія праць К.В. Широцького /Зб. секції мистецтва УНТ. К., 1921.-С. 143.14.
14. Лотоцький О. Сторінки минулого. Ч. II //Праці українського наукового інституту. Варшава, 1933.-Т. XII.-475 с.
15. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле. Під Директорією //Видання 2-е. Мюнхен: Укр. вид-во, 1969.-543 с.
16. Посвідчення Городенківського повітового комісара //ІРЦНБ ім. В. Вернадського.-Ф. 152.-Од. 9.-Арк. 1.
17. Документ //Державний архів Івано-Франківської області.-Ф. 13.-Оп. 4.-Арк. 4.
18. Донесення до обласного комісара Галичини й Буковини //ІРЦНБ ім. В. Вернадського.-Ф. 152.-Од. 15.-Арк. 2.
19. Лист Широцькому К.В. від Гната //Там же.-Ф. I.-Од. 12773.-Арк. 3.
20. Лист Широцькому К.В. від Широцької Н.В. //Там же.-Ф. 152.-Од. 143.-Арк. 1.
21. Лист Широцького К.В. до голови Товариства „Шкільна освіта” //Там же.-Ф. III.-Од. 63930.-Арк. 4.
22. Лист Широцького К.В. до обласного комісара Галичини і Буковини //Там же.-Ф. 152.-Од. 17.-Арк. 1.
23. Посвідчення //Там же.-Од. 272

10.-Арк. 1. 24. Клопотання Київському Окружному Інтендантському управлінню // Там же.-Од. 16.-Арк. 8. 25. Лист Широцькому К.В. від Широцького П.В. // Там же.-Од. 147.-Арк. 1. 26. Лист Широцькому К.В. від Руденка М. // Там же.-Од. 121.-Арк. 1. 27. Широцький К. Нарис з історії художньої культури Галичини // Вінницькі вісті. 1941.-№ 40.-С. 3, № 42.-С. 9; 1942.-№ 2.-С. 3, № 3.-С. 4.

Lilija IVANEVICH

NATIONAL-AND-ELUCIDATIVE ACTIVITY OF THE UKRAINIAN
ART CRITIC K.V. SHIROTSKY IN 1917-1919

The article shows the national and elucidative activity of the investigator in history of Ukrainian art and culture K.V. Shirotsky in 1917-1919.

УДК 94 (477.43/44)

Віталій ІВАНЕВИЧ

ДО ІСТОРІЇ НАУКОВО-ЕТНОГРАФІЧНОЇ ШКОЛИ
ВОЛОДИМИРА ГАГЕНМЕЙСТЕРА (1916–1933 РР.)

У статті висвітлено діяльність Кам'янець-Подільської художньо-промислової школи та вклад її викладачів і учнів в розвиток українського мистецтва й культури в 1916–1933 роках.

Розвиток української культури в міжвоєнний період відбувався за складних умов, мав суперечливий характер і неоднозначну оцінку. Завершений на початок 20-х років новий поділ українських земель гальмував визрівання державної нації і її культури. Більше того, підірваний руйнівними наслідками громадських протистоянь у суспільстві, культурний потенціал народу доводилося створювати практично заново, розв'язуючи в першу чергу найнагальніші проблеми культурного розвитку: ліквідація неписьменності, створення наукових закладів та забезпечення їх результативної діяльності, розвиток мережі культурних й культурно-освітніх закладів, підготовка кадрів української інтелігенції. Тогочасні документи засвідчують не тільки про заходи щодо шкolenня культурних кадрів, а й про їх жорстоке переслідування і фізичне нищення режимом. Та незважаючи на всі ті заходи, які проводились правлячим режимом, культурний розвиток виживав і продовжував творити.

Окремі аспекти діяльності науково-етнографічної школи В.Гагенмейстера та висвітлені в наукових працях відомих вчених й краєзнавців: Є.Сіцинського [1], В.Січинського [2], А.Паравійчука[3], А.Данилюк [4], О.Ерн [5], С.Білокінь [6] і Н.Урсу-Яворської [7].

Одним із значних культурно-освітніх осередків на Україні була Кам'янець-Подільська художньо-промислова школа, заснована в 1905 р. людиною, яка зробила великий вклад у розвиток українського мистецтва, видатним маляром, педагогом, громадським діячем, пропандистом та організатором перших українських пересувних виставок В.К. Розвадовський (1875-1943). Сама природа Поділля сприяла заснуванню художньої школи, адже тут були значні поклади корисних копалин: вогнетривка глина, подільський мармур, літографський камінь, жорновики, фосфорит, гіпс та інші. Все це допомагало розвитку гончарної справи, подільські гончарі розмальовували найрізноманітнішими орнаментами предмети побуту, але це ремесло без відповідної освіти було не на досить високому рівні. Проте матеріальне становище селян не давало їм змоги отримати бодай початкову освіту, тому всі ці передумови були спрямовані на заснування школи. Завдяки величезному клопотанню В.Розвадовського перед місцевою владою й Академією мистецтв в Кам'янці-Подільському було засновано першу і єдину в дореволюційній Росії селянську художню школу-інтернат з навчанням українською мовою.

За короткий період свого існування, школа вже у 1908 р. виставила 12 картин на народній виставці, та 8 картин на виставці в Петербурзькій Академії мистецтв, які виконали учні художньо-промислової майстерні [8].

Після непорозумінь з представниками місцевого уряду, а також через демократичні погляди маляра на популяризацію художнього мистецтва, В.Розвадовського було усунено від

завідування школою, і в грудні 1908 р. він залишити Кам'янець-Подільський, проте колосальні напрацювання, котрі були зроблені для навчання простого селянського народу не були втрачені, а навпаки ще більше були вдосконалені його послідовником В.М. Гагенмейстером.

Володимир Миколайович Гагенмейстер (1887-1938) завідував у 1916-1933 рр. майстернею, де викладав історію всесвітнього ужиткового мистецтва, композицію і графіку, хоча фактично школа розпочала свою діяльність лише у 1918 р. Це було спричинено військовими діями у 1914-1916 рр., революцією та громадянською війною у 1917-1918 рр., що стало приводом дворазової евакуації багатьох установ Кам'янця до Харкова і Полтави [2].

Художньо-промислова школа починаючи з 1919 р. перейменовувалась та міняла програми навчання декілька разів, вона була художньо-ремісничою учбовою майстернею, художньо-промисловою майстернею, художньо-керамічною майстернею, художньо-промисловим технікумом ім. Г.С. Сковороди, художньо-промисловою профшколою ім. Г.С. Сковороди та шкло-керамічним технікумом, проте незважаючи на все це, аж до ліквідації школи у 1933 р., її беззмінним завідувачем залишався Володимир Гагенмейстер.

У шкільному приміщенні була побудована невеличка експериментальна піч, що давало змогу випускати художні й побутові вироби з фаянсу та гончарної глини: вази, кухлі, миски, тарілки, кухонний посуд, а також вироби будівельної кераміки – кахлі, ліпці, облицювальні кольорові плиточки і плиточки для підлоги. В період з 1920 по 1930 рр. художньо-промисловий технікум-профшкола за своїм статутом була середньою технічною, мала три відділи: керамічний, текстильний (ткацько-килимарський) та графічний (художньо-літографський) з літографсько-цинкографічною майстернею і випускала майстрів з даних галузей.

Щоліта під час канікул в школі створювалися краєзнавчо-етнографічні дослідницькі групи. Учні разом з викладачами відправлялися на екскурсії, де розшукували народних майстрів, збирали зразки народних виробів у подільських селах. Спільними зусиллями студіювалися гончарство, вишивка, настінні малювання, народний одяг, паперові прикраси, сільське будівництво, стародавні архітектурні пам'ятки, робилися замальовки й зарисовки. Робота над найкращими творами подільського ужиткового мистецтва лягала в основу шкільної програми, а вихованці опрацьовані зібрані етнографічні матеріали, використовували їх в навчальному процесі [9].

Починаючи з 1924 р. школа випускала свої видання із знаком, який створив В.Гагенмейстер: гончарний глечик і накатний літографський валик у колі, а по периметру кола літери – К.П.Х.П.Ш. (Кам'янець–Подільська художньо-промислова школа). Володимир Миколайович для популяризації кращих зразків народного мистецтва, організував у літографічній майстерні видання малюнків та альбомів з окремих видів українського народного мистецтва Поділля. Його графіка вбирала в себе кращі традиції українського книговидавництва двадцятих років [10].

У школі на досить високому поліграфічному й мистецькому рівні видавалися літографські видання. Шкільне видавництво, започатковане директором В.Гагенмейстером, на той час видавало образотворчу продукцію, яка залишається унікальною навіть за твердженнями сучасних дослідників. Етнографічні матеріали, опрацьовані учнями і педагогами видавалися у вигляді альбомів, більшість з яких були під авторством Володимира Миколайовича, серед них „Українська старовина. Подільське гончарство”, „Гончар Бацуца”, „Графіка на Поділлі. Метрики XVIII ст.”, „Кахлі України, Росії, Польщі”, „Стінні розписи на Поділлі”, „Зразки народного мистецтва на Поділлі”, „Зінківські гончарі”, „Містечкова архітектура на Поділлі”, „Тульщина. Вишивки низзю”, „Селянські настінні розписи Кам'яниччини”, „Українська графіка Поділля” та ін. Все це лише частина задуманого й реалізованого КПХПШ, яка видала 136 видань, 96 з яких опрацював сам В.Гагенмейстер [11].

За період керування школою В.Гагенмейстером вона здобула найбільшого визнання, як у освітньо-мистецькій так і етнографічно-краєзнавчій галузях. В ній сформувався міцний колектив однодумців, склад якого часто мінявся, але викладання залишалося на досить пристойному рівні. За період 1921-1933 рр. тут викладали: Л.Розов – нарисну геометрію, перспективу, теорію тіней, всесвітню історію мистецтв; О.Адамович – технологію виробництва, кераміку, рисунок; А.Вронський – малювання та малярство; Г.Журман – скульптуру, керамічне малярство; М.Корецький – літографію; М.Романів – цинкографію; В.Шаврін – малювання, скульптуру і графіку; І.Стойкевич – суспільствознавство, економічну географію; В.Корецька – вишивання,

технологію ткацтва; К.Кржемінський – креслення, В.Зборовець – охорону праці, українську літературу; А.Ярошевська – хімію; Л.Карета – математику й фізику; К.Луцишин – німецьку технічну літературу; Завадський та Ялковський – очолювали точильну й формувальну майстерні [12].

Викладачі й учні мистецької школи готували та збирали для видання різноманітні етнографічні матеріали, які були задумані для випуску мистецької продукції. Однак на початку 1930 рр. більшовицька влада розпочала розгром українського народного мистецтва. Ліквідовувалися всі українські мистецькі об'єднання, піддавалися гострій критиці будь-які прояви національних українських поглядів [13].

Більшовицька освітня політика спрямовувалась на пристосування шкільництва до задоволення потреб виробництва. Це стосувалося й українознавчого осередку на Поділлі – Кам'янець–Подільської художньо-промислової школи, вже в 1931 р. профіль школи було звужено і перетворено на скло-керамічний технікум, а видавничу справу у школі ліквідовано [2].

У 1933 р. у зв'язку з розгромом українства й перепрофілюванням художньо-промислових шкіл до потреб виробництва, почався занепад мистецької освіти на Україні. Художній інститут в Одесі було перетворено на середню школу, зменшено частину мистецьких відділів у Києві, скасовано найкращі мистецько-промислові школи в Кам'янці–Подільському та Межигір'ї (біля Києва), процес навчання піддано суворому контролю партією, велику частину мистців-педагогів репресовано [13]. Зокрема були заарештовані та розстріляні В.Гагенмейстер, його близький соратник – викладач школи – К.Кржемінський. Українське мистецтво зазнало великої втрати в особі кращих мистців, які могли ще так багато зробити для України.

Багато випускників школи ставали учасниками міжнародних виставок в Парижі, Женеві, Берліні, Празі, з них вирости неординарні мистці, але багато з них було знищено режимом, який накладав залізні рамки на творчу особистість. Чимало випускників художньо-промислової школи творили в Росії: на Гусі-Хрустальному, на „Красном фосфористе”, в Ленінграді, в Орехово-Зуєво. Серед них Микола Матвєєв, якому було доручено виконати два панно для першої черги метро в Москві (станція Комсомольська), майоліку для фасаду музею Нізамі в Баку, кераміку для станцій метро „Таганська” та „Жовтнева”, оформити павільйони на ВДНГ, палац культури у Варшаві. Ще одного талановитого випускника керамічного відділу школи Федіра Кушніра, учнівські роботи якого були відібрані на виставку до Парижу, мобілізували на комсомольську роботу, а далі армія і погони на все життя. Чільне місце в культурному надбанні Кам'янця займають роботи графіка Сергія Кукурузи, двох відомих на Поділлі і в Україні краєзнавців – Андрія Паравійчука і Тамари Сис. Здобував основи й практичні навички з дослідження народного мистецтва у Кам'янець–Подільській художній школі для селянських дітей під керівництвом В.Розвадовського видатний дослідник історії українського мистецтва та культури Кость Широцький (1886-1919), який за короткий період своєї наукової діяльності, залишив по собі досить значний творчий здобуток, більше сотні статей, рецензій та рукописів з історії українського і російського малярства, декоративного мистецтва, етнографії, фольклору, церковного та сакрального мистецтва й архітектури, археології і стародруків [14]. Визначний історик та архітектор української діаспори Володимир Січинський (1894-1962), теж свої початкові знання із мистецтвознавства отримав на вечірніх курсах мистецько-промислової школи в Кам'янці–Подільському, колишній школі ім. В.Розвадовського. Наукові здобутки В.Січинського наймовірніше багаті – це біля 798 праць з мистецтва, сакральної і народної архітектури, культури України, десятки праць видано вже після його смерті, однак багато з них і досі залишаються в рукописах. В його доробку понад сорок ґрунтовних розвідок про українських художників – Олександра Тарасевича, Григорія Левицького, Тараса Шевченка, Юрія Нарбута та інших [15].

КПХПШ в міжвоєнний період, не дивлячись на різноманітні заходи, які проводились правлячим режимом, продовжувала працювати й творити найкращі зразки етнографічно-мистецьких пам'яток. Учні школи виховувались на любові до рідного краю, народу, його культури та фольклору. Школа по праву була однією із відомих в Європі школи кераміки. І ці всі здобутки культурного розвитку на Поділлі досягненні спільними зусиллями учнів і викладачів школи та завдяки натхненній праці її директора В.Гагенмейстера. Про таких людей, патріотів України, як В.Гагенмейстер, що все своє життя присвятив пізнанню та збереженню етнографі-

чної спадщини Подільського краю, знаний дослідник XIX ст. Костянтин Добролювський писав: „Нехай знають нащадки православних Подолян, рідної землі минувшу долю” [12].

Список використаних джерел

1. Січинський Є. Наукова робота в Кам'янці на Поділлі за останнє десятиліття, 1914-1924 рр. //Україна. 1926.-Кн. 1.-С. 173-176.
2. Січинський В. Видання мистецько-промислової школи в Кам'янці //Українська книга. 1937.-Кн. I.-С. 20.
3. Паравійчук А. Унікальна знахідка //Народна творчість та етнографія. 1976.-№ 5.-С. 101-103; Його ж. Школа Гагенмейстера //Жовтень. 1983.-№ 4.-С. 105-107; Його ж. Кам'янець-Подільська художньо-промислова школа //Народна творчість та етнографія. 1984.-№ 1.-С. 85-86.
4. Данилюк А. Володимир Гагенмейстер //Жовтень. 1976.-№ 12.-С. 119-121.
5. Данилюк А., Ерн О. В. Гагенмейстер – дослідник народної культури Поділля //Проблеми етнографії Поділля. Тези доповідей наук. конференції. К.-П., 1986.-С. 70-72; Ерн О. І біднішим світ став //Радянське Поділля. 1991.-19 червня.-С. 3; Її ж. Закоханий у Поділля //Подільське братство. 1993.-№ 3.-С. 50.
6. Білокінь С. „Білі круки” Подільського друкарства //Пам'ятки України. 2000.-№ 3-4.-С. 33-45.
7. Урсу-Яворська Н. Кам'янецька Ведута //Пам'ятки України. 2000.-№ 3-4.-С. 22-30.
8. Розвадовський Ю. Художник. Педагог. Організатор //Звезда Востока. 1984.-№ 10.-С. 155-161.
9. Гагенмейстер В.М. //Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ). Ф. 397.-Оп. 1.-Спр. 7.-Арк. 1.
10. Паравійчук А. Кам'янець-Подільська художньо-промислова школа //Народна творчість та етнографія. 1984.-№ 1.-С. 85-86.
11. Климчук О. Час цвітіння //Україна. 1989.-№ 8.-С. 12-13.
12. Гагенмейстер В.М. //ЦДАМЛМ. Ф. 397.-Оп. 1.-Спр. 8.-Арк. 1.
13. Енциклопедія Українознавства-І. В 3 т. 1949-1952 рр. //Л., 1994-1995.-С. 1542.
14. Іваневич Л. Український мистецтвознавець Кость Широцький-повернення із забуття //Доповідь на науково-практичній конференції „Трагедії 30-их років як засіб формування тоталітарної системи в Україні (до 70-річчя голоду в Україні)”, Хмельницький, 6 листопада 2003 р.-6 арк.
15. Трембіцький А. Микола Мушинка – дослідник славної родини Січинських //Дукля. Пряшів (Словаччина), 2003.-№ 1.-С. 42-46.

Vitalii IVANEVICH

ON THE HISTORY OF THE SCIENTIFIC-AND-ETHNOGRAPHICAL SCHOOL
OF VOLODYMYR HAHENMEISTER (1916–1933)

The article shows the activity of the Kamyanets-Podilsky art-industrial school and contribution of its teachers and pupils to the development of Ukrainian art and culture in 1916-1933.

УДК 930.85

Сергій ШЕВЧЕНКО

ЦЕНТРАЛЬНОУКРАЇНЦІ В ЛІТЕРАТУРНИХ ЗВ'ЯЗКАХ ІЗ ПОЛЬЩЕЮ
У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

У статті мовиться про внесок відомих вихідців із Центральної України в літературні зв'язки з Польщею у 1920-1930-і рр. Показано реалізацію творчого потенціалу українців та поляків, які народилися або мешкали на Єлисаветградщині і Олександрійщині, а після Першої світової війни емігрували до Польщі (поети і прозаїки М. Хороманський, Я. Іваскевич, Є. Маланюк, Ю. Дараган). Відображено поїздки І. Микитенка з Харкова до Західної України, яка входила в ті часи до Польщі.

Після Першої світової війни, розпаду кількох імперій народи Центрально-Східної Європи відродили ряд своїх держав. Але особливості внутріполітичних і загально-континентальних реалій рубежу другого-третього десятиріч ХХ ст. привели до виникнення межі між слов'янами, яка пройшла кордоном СРСР. У часи військово-політичного бар'єру, гострих ідеологічних розходжень саме культурні зв'язки були чи не єдиною ланкою продовження історичних взаємин східних і західних слов'ян. Помітне місце у цій співпраці посідають літератори. Під дією обставин зламу епох письменники: поляки – уродженці України та українці перебиралися до відродженої Польщі, де продовжували свою творчість. Зрідка мали можливість відвідати Польщу в ті часи письменники Радянської України. Гадаємо, аналіз українсько-польських літературних зв'язків тих непростих часів є актуальним і в добу, коли письменники двох слов'янських держав мають можливість вільно творити в умовах інтенсифікації європейських відносин на зламі тисячоліть.

У дорадянські часи українсько-польські літературні зв'язки активно досліджувалися І.Франком. У другій половині ХХ ст. вони стали предметом вивчення Г. Вервеса [1], а також Р.

Кирчіва [2] та інших науковців-філологів. У них акцент робився на аналізі загальних тенденцій у творчих взаємовпливах літератур, показі внеску провідних письменників у ці процеси. Помітне місце відводилося представникам Києва й Західної України. Між тим, гадаємо, і центральноукраїнський регіон заслуговує на більшу увагу дослідників історії культурних зв'язків двох народів. Свого часу територією, яка тепер входить до Кіровоградщини (у цій області визначено географічний центр незалежної України), проходили кордони Речі Посполитої, Вольностей Запорозьких і Гетьманщини. Тут сформувалася польська діаспора, з якої виходили талановиті митці в різних галузях культури. Окремі проблеми літературних зв'язків Центральної України і Польщі вивчаються вже в роки незалежності кіровоградським письменником Л. Куценком [3]. Гадаємо, настав час дослідження цієї проблеми і з точки зору історика, крізь призму подій цієї доби, акцентувавши увагу на життєвому і творчому шляху письменників, пов'язаних з минулими Кіровоградщини.

У 1904 р. в Єлисаветграді (тепер – Кіровоград) у родині поляка, ветеринарного лікаря К.Хороманського народився син Михайло [4: 239–240]. Освіту юнак отримував у місцевій класичній гімназії [5: 90]. Після Першої світової війни співробітничав у місцевій пресі. До кола його друзів входив А. Тарковський, майбутній російський поет, батько кінорежисера-дисидента. Як напише згодом Арсен Олександрович в автобіографії: „Вірші тоді писали Юра Нікітін, Коля Станіславський, Михайло Хороманський, котрий пізніше виїхав до Польщі і став знаменитим белетристом. Хороманський був нашим учителем, він писав вірші по-людськи, перекладав із французької Верхарна і символістів, він був першим, хто показав мені і пояснив хоч краєчок „нової поезії” [6: 182].

У 1924 р. із матір'ю і сестрою Хороманський переїхав до Польщі. Перекладав російські твори польських письменників. Пізніше прославився, як польський драматург і прозаїк. У 1933 році вийшов роман „Ревнощі та медицина”, який перекладався і за кордоном. Серед кільканадцяти книг Хороманського: „Білий брат”, „Двозначні оповідання”, „Макумба”, „Співак тропічних островів”.

У Єлисаветградській гімназії навчався ще один відомий польський письменник, уродженець Вінниччини Ярослав Івашкевич, чия сім'я прибула до міста з початком російсько-японської війни і мешкала тут 5 років. У 6-му класі мама перевела юнака до Київської гімназії. Потім навчався в університеті. Під час канікул він відвідував Єлисаветград, Знам'янку, Гайворон, інші центральноукраїнські міста й села [7: 42]. Восени 1918 р. проголошується незалежна Польща. Івашкевич виїздить на батьківщину своїх предків, де працює дипломатом, бере участь у міжнародних культурних зв'язках молодого держави, творенні національної літератури, написавши низку високохудожніх романів, оповідань, поезій. У своїх творах показував життя поляків у Східній Україні часів імперії Романових.

Тривалий час пов'язувала Ярослава Івашкевича дружба з вихідцем із українських степів, поетом, емігрантом Євгеном Маланюком, який у 1920-1923 і 1929-1944 рр. жив у Польщі. На сторінках „Скамандера” у 1923 р. поляк напише: „Набагато спокійніший, миліший – Євген Маланюк. Зрівноважена задума, сконцентроване осягнення – то його характеристичні риси. Можливо, занадто монотонний у формі, може за банальний у рими, – однак не раз зумів схвилювати істинно поетичним словом” [8: 71]. Потім письменники мали зустріч у Празі, де тимчасово мешкав Є. Маланюк. У другий „польський” період українець неодноразово бував у будинку Івашкевичів.

Є. Маланюк був серед військовиків армії УНР, котрі перейшовши кордон із Польщею, були інтерновані до таборів. Уродженець Новоархангельська [9: 2] (тепер – райцентр Кіровоградщини), випускник Єлисаветградського реального училища, старшина, письменник три роки перебував у Ланцеті, Піотркуві, Трибунчівському, Шипйорні, Каліші (тут він редагуватиме таборовий літературний місячник „Веселка”, опублікується в „Альманасі трьох” – „Озимина”). У таборах він пише, перекладає, знайомиться з письменниками Польщі. Аналізуючи творчість поетів-модерністів із літературного об'єднання „Скамандер”, українець зазначає: „Певно тримають руки А. Слонимського – стяг „Skamandera” – стяг поезії і майстерності. Йому допомагає, по-перше, – Я. Івашкевич – літератор *par excellence*. Іноді, як дужий порив вітру, крізь журнал проходить могутня й дика поема Ю. Тувіма, залишаючи на сторінках запах моря і земель, що пахнуть не по нашому пекучим сонцем” [10: 107]. Л. Подгорському-Окулову („Любому співре-

місникові Леонардові”) Є. Маланюк присвячує поезію „Померлих піль пустельний подих...”. З його вірша узяв і епіграф („Ta sala Ewangelja pol...”) до цього твору.

Потім був чехословацький період життя емігранта, після якого він переїжджає до Варшави, де активно співпрацює з українськими осередками, друкується у щорічнику головної управи Українського центрального комітету в Польщі. Через три роки Маланюк в автобіографії вкаже, що його бабусею по мамі була полька М. Ліщинська. У 1933 р. в тижневику „Відомості літературні” друкується поезія Є. Маланюка „Біля пам’ятника Міцкевичу” в перекладі Ю. Тувіма під назвою „Варшава”. Поет пише цикл „Мазовше” та інші твори. В 1934 р. виходить книга поезій „Земна Мадонна”, в 1939 р. – „Перстень Полікрата”. У нотатниках Маланюка цього періоду з сумом констатується „агресія ментальності Польщі щодо України, яку не змогли переорієнтувати Матейко і Бобринський (почасти Висп’янський), як і Краків взагалі...”. Зрештою, і сам переїзд поета до Варшави у часі майже збігся з процесом поступового згортання українських урядових програм у Польщі [11: 148-149]. Але, на відміну від інших українських письменників, які намагалися у цей час дистанціюватися від польських майстрів пера, Є.Маланюк активно співпрацює з місцевими письменниками, видавцями, журналістами. Друкується у „Бюлетені Польсько-Українському”, „Всхуд”, „Зеті”, „Атенеумі”, „Мархольті”, „Камені”, „Паметнику Варшавському”, „Думці Польській”. Він знайомить варшавського поета Юзефа Лободовського з „Лісовою піснею”, і той перекладає її польською. Є.Маланюк підтримував дружні стосунки і з М. Домбровською, С. і Є. Стемпковськими, Ю. Чапським, Ч. Ястшембцем-Козловським, Я.Лехонем, К. Венжинським, Ю. Чеховичем.

У польських таборах Є.Маланюк знайомиться ще з одним вихідцем із Центральної України Юрієм Дараганом. Нащадок запорожців народився у Єлисаветграді, воював у Першу світову війну, служив у війську УНР, у 1920 р. емігрував до Польщі. Перебував у таборах Вадовіці, Ланцеті, Каліші, Шипйорно. Про життя в останніх двох він напише в поезії-спогаді „З літопису днів біжучих”, де згадає українських ватажків минулого Д. Гуню, П. Павлюка, К. Гордієнка. До табору в Каліші приїжджав читати лекції український прозаїк, публіцист, экс-член Центральної Ради, випускник Олександрійської (тепер – райцентр Кіровоградщини) класичної гімназії Панаас Феденко. Він листувався з Ю. Дараганом і тоді, коли їх розділяв польсько-чехословацький кордон. Ю. Дараган став одним із засновників таборового літературного місячника „Веселка”, де було надруковано його поезію „Вечір” (із присвятою Є. Маланюку), „Святослав”, „Похід”, „Серпень”, „Сьогодні ранок – як служба божа”, „Рожево-біле”, „Київ” та ін. [12: 17].

Серед небагатьох вихідців із Центральної України – радянських письменників, які в міжвоєнні десятиріччя відвідали Польщу, був уродженець с. Рівного (тепер – Новоукраїнського р-ну Кіровоградської обл.), письменник І. Микитенко. Його трудова біографія розпочиналася у Єлисаветграді та с. Нечаївці (тепер – Компаніївського р-ну Кіровоградщини). У Харкові Микитенко очолював Всеукраїнську спілку пролетарських письменників республіки. Восени 1928 р. він побував у Німеччині, Чехословаччині, Польщі. Наслідком поїздки стала книга художньо-публіцистичних нарисів „Голуби миру” (1929 р.). Закордонні враження письменник розпочинає з розповіді про Могиляни, Здолбуново, Львів – українські населені пункти, що входили тоді до Польщі. Новини польської літератури Микитенко читає зі шпальт „Відомостей літературних” [13: 18]. Про напруження у побутових польсько-українських відносинах у Львові, що припали на цей час, письменник дізнається із „Дзєнніка львовські”, „Слова польські”, „Хвілі”, у радянському консульстві. Ті події прискорили від’їзд делегації, через що Микитенку не вдалося побувати в „Просвіті”, товаристві ім. Т. Шевченка, книгарні, зустрітися із західноукраїнськими письменниками. Удень відбулася екскурсія автомобілем по місту з оглядом, зокрема, пам’ятника Міцкевичу на Мар’яцькому майдані, мимо Бернардинського костельу і т. ін. Увечері українці у „Театре велькем” переглянули веселу оперету „Дама таємніча” та виставу лялькового театру „Пікколі”. Після випадкової розмови у театрі з місцевим українським письменником П. Козланюком, І. Микитенко констатує: „літератури нашої вони не дістають, бо рідко-рідко хто з авторів догадається надіслати свою нову книжку чи редактор свіжий номер свого журналу”. Вранці 4 листопада делегація вирушила зі Львова через Перемишль, Ярослав, Пжеворськ, Тарнув, Краків [13: 36]. Завершується репортаж із закордонної подорожі описом повернення посланців УРСР з Німеччини через вокзал Варшави додому.

Отже, в напружений міжвоєнний період нагромаджено певний досвід участі письменників, причетних до історії Центральної України, у культурних зв'язках з польськими колегами. З вищенаведених прикладів ми бачимо різні групи прозаїків і поетів, які долучалися до цього співробітництва – від поляків, які переїздили до відродженої Польщі – до українців-дисидентів і представників УРСР. Це дало змогу продовжити традиції відносин між колегами по перу, нагромаджені у XIX – на поч. XX ст. Період 1920-1930-х рр., звичайно, не обмежується вказаними кількома прізвищами. Адже на Єлисаветградщині певний час мешкали перекладачі українською з польської М. Зеров, М. Вороний, М. Садовський. У Центральній Україні народилися В. Винниченко і Д. Чижевський, які в еміграції також долучали свій талант до літературних зв'язків із польськими колегами. Гадаємо, що дослідження творчої спадщини вказаних та інших майстрів пера, замовчуваних в Україні довгими десятиліттями XX ст., є перспективним у великому спектрі славістики.

Список використаних джерел

1. Вервес Г. Зустріч з Міцкевичем: Літературно-критичний нарис. – К.: Радянський письменник, 1968. – 162 с.; Його ж: Іван Франко і питання українсько-польських літературно-громадських взаємин. – К.: Видавництво АН УРСР, 1957. – 363 с.; Його ж: Як література самоутверджується у світі: Дослідження. – К.: Дніпро, 1990. – 452 с.; Його ж: Ярослав Івашкевич. Пер. с укр. – М.: Советский писатель, 1985. – 256 с. та ін.
2. Кирчів Р.Ф. Україна в польських альманахах доби романтизму. – К.: Наукова думка, 1965. – 131 с.; Його ж: У творчій співдружності (Українсько-польські літературні зв'язки). – К.: Товариство „Знання” УРСР, 1971. – 47 с.; Його ж: Український фольклор у польській літературі (період романтизму). – К.: Наукова думка, 1971. – 275 с.
3. Куценко Л. Dominus Маланюк: тло і постать. – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2001. – 264 с.; Його ж: Князь духу: Статті про життя і творчість Євгена Маланюка. – Кіровоград: Б/о, 2003. – 184 с.; Його ж: Літературний словник Кіровоградщини. – Кіровоград: Кіровоградське державне видавництво, 1995. – 126 с.
4. Державний архів Кіровоградської області (далі – ДАКО), ф. 156, оп. 1, спр. 38.
5. Там само, ф. 159, оп. 1, спр. 40.
6. Тарковский А. Собрание сочинений. В 3 т. Т. 2. Поэмы, Стихотворения разных лет; Проза / Сост. Т. Озерской-Тарковской; Примеч. А. Лаврина. – М.: Худож. лит., 1991. – 270 с.
7. Вервес Г. Ярослав Івашкевич.
8. Цит. за: Куценко Леонід. Євген Маланюк: дорогами втрат і сподівань. – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2002. – 84 с.
9. ДАКО, ф. 669, оп. 1, спр. 9.
10. Куценко Леонід. Князь духу.
11. Його ж. Dominus Маланюк.
12. Його ж. „Боже, зроби зі мною, що хочеш...” // Дараган Юрій. Срібні сурми. Поезії. – Кіровоград: Спадщина, 2003. – С. 3-56.
13. Микитенко І.К. Твори: в 4-х т. Т. 2. Голуби миру: Репортаж про подорож за кордон; Ранок: Роман / Упоряд. О.І. Микитенко. – К.: Дніпро, 1982. – 485 с.

Sergii SHEVCHENKO

UKRAINIANS OF CENTRAL UKRAINE EXTRACTION IN THE LITERARY RELATIONS WITH POLAND BETWEEN WWI AND WWII

The main idea of this article is the contribution to literary connections with Poland during 1920-1930 years, which were made by emigrants from Central Ukraine. It is showed the realization of creative potential of Ukrainians and Poles, who were born or lived in Yelysavethradshchyna or Olexandryjshchyna; after World War I they emigrated to Poland (poets and prosaics M.Kromansky, Ya. Ivashkevych, Ye.Malanyuk, Yu.Drahan). In article it is represented I.Mikitenko's trip from Kharkiv to the West Ukraine, which was the part of Poland.

УДК 94 (477)

Ірина СКАКАЛЬСЬКА

**РОЛЬ УКРАЇНСЬКОЇ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ
В НАЦІОНАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІЙ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ (НА ПРИКЛАДІ ДІЯЛЬНОСТІ С. ЖУКА)**

У статті авторка розкриває роль української соціально-політичної еліти в національно-політичній історії України міжвоєнного періоду (на прикладі діяльності С. Жука).

Актуальність даної теми полягає у тому, що у всі часи, а особливо складні і переломні для суспільства періоди, знаходились люди, які прагнули захистити права свого народу. Розвиток людського суспільства доводить цілком ясно, що еліті об'єктивно належить величезна роль у всіх без винятку сферах життя суспільства і від її стану, суспільного статусу та функціональних можливостей багато в чому залежить прогрес суспільства. Вітчизняна інтелігенція дала зразки подвижницького служіння народу, як приклад – громадсько-

політична діяльність С. Жука. Проблема дослідження даної статті полягає в тому, що діяльність С. Жука, як представника соціально-політичної еліти, є не вивчена.

Мета дослідження виходячи з актуальності теми, полягає у прагненні на основі об'єктивного аналізу показати роль С. Жука в національно-політичній історії України міжвоєнного періоду.

Для досягнення вказаної мети необхідно було вирішити такі завдання: по-перше, простежити процес формування національно-політичних поглядів С. Жука; по-друге, проаналізувати складне становище української еліти, оскільки її діяльність суперечила польській політиці щодо українців; по-третє, показати роль С. Жука у процесі піднесення національної свідомості українців.

Сучасний стан української історіографії свідчить, що дослідженню політичних, соціально-економічних, культурних проблем Західної України у міжвоєнний період, присвячені праці українських істориків, наприклад, монографія М. Кучерепи та Р. Давидюк „Волинське Українське Об'єднання (1921-1932рр.)”, 2001р.; щодо українсько-польських стосунків, наприклад, у 1920-і рр., останнім часом з'явився ряд публікацій, поряд із західно-українськими істориками, це питання висвітлюють і київські вчені, зокрема Т. Зарецька, В. Сергійчук, В. Солдатенко, І. Срібняк та деякі інші автори. Але поза межами наукових досліджень міжвоєнного періоду залишається чимало невивчених проблем. Насамперед, це питання ролі української соціально-політичної еліти в національно-політичній історії України міжвоєнного періоду.

В основу статті покладені матеріали Державного архіву Волинської області, Державного архіву Тернопільської області. Архівні джерела доповнюють спогади людей, які особисто знали С. Жука (В. Максимчук, Н. Рудь та інші). Вагомим джерелом при підготовці даного дослідження стала преса, наприклад газета „Громадський голос” тощо.

Семен Жук – постать, на жаль, ще дотепер майже не відома для широкого загалу. Народився він у 1898 р. в с. Боложівка колишнього Кременецького повіту (тепер Шумський район Тернопільської обл.) у родині священика. Навчався у Кременецькій учительській семінарії, а потім – у Кооперативному Інституті у Києві. Брав участь у національно-визвольних змаганнях українського народу 1917 – 1921 рр. та був нагороджений Хрестом ім. С. Петлюри [5].

Після поразки національної революції Семен Антонович повертається на рідну Волинь і займається активною культурно-просвітницькою діяльністю на Кременеччині, бере участь у роботі товариства „Просвіта” спочатку як інструктор, потім заступник і голова товариства [10]. С. Жук розумів, що через навчання і освіту в майбутньому можна прийти до створення власної незалежної держави. Він сприяв підтримці культурно-організаційних зв'язків із Львівською, Рівненською та Луцькою „Просвітою”. Велика заслуга С. Жука у розвитку та діяльності різних секцій при товаристві, зокрема літературного та театрального гуртків [2:11]. Стараннями С. Жука була значно поповнена книгами різноманітної тематики бібліотека Кременецької „Просвіти” [7:2]. Можна перерахувати ще безліч просвітянських справ невтомного земляка.

С. Жук очолював осередок УСРП на Волині [12:2], він був прихильником ідей М. Драгоманова [4]. В той час соціалізм здобував серед українців щораз більше симпатії [16]. Основні програмні положення соціал-радикалів були закладені ще в 1890 р. Ідеологом УСРП був М. Драгоманов і під його авторитетним впливом була остаточно сформована програма партії. Метою діяльності партії є боротьба за соціальне і національне визволення працюючих, за перебудову господарства і політичного ладу на соціалістичний, в якому зникне визиск класів і націй. До речі, УСРП виступала проти комуністичного устрою на сході і проти фашизму на заході. 22 лютого 1931 року УСРП вступила до соціалістичного Інтернаціоналу. Відчуваючи солідарність з іншими, європейськими соціалістичними партіями, УСРП видавала „Відозви до соціалістичних організацій усіх країн”, в яких протестувала, наприклад, проти більшовицької диктатури. Безперечно С. Жук підтримував програмні положення УСРП. Так, в програмі партії, в розділі, що стосувався політичних справ, зазначалося, що УСРП стоїть на засадах створення самостійної Української Трудової Республіки. Відповідно, у спогадах про Семена Антоновича, майже всі зазначають, що він боровся за вільну Україну [16].

Оглядаючи діяльність УСРП, найперше, що підмічаємо, це проведення великої кількості віч і зборів. Про це свідчать статистичні дані. Віча сприяли поширенню впливів УСРП серед

населення. Займалася дана партія і благодійними справами. Вона підтримала комітет допомоги потерпілим від повені в Галичині, організований С. Жуком в Кременці [15].

Саме у виборчому списку УСРП по виборчому округу №58 м. Кременця С. Жук балотувався до польського сейму [8:2]. Відповідно до результатів виборів найбільші були впливи УСРП в Кременецькому повіті, де партія отримала 55,5% голосів, послом до сейму став і С.Жук [1].

Сейм розпочав свою роботу 27 березня 1928 р. Відкриття сейму було бурхливим. Через критику промови Пілсудського С. Жук і ще декілька його однопартійців були заарештовані, та завдяки клопотанням українських послів їх було звільнено. Соціал-радикали створили свій клуб Українську Соціалістичну Радикальну Парламентську Репрезентацію. Її головою було обрано Л. Бачинського, а заступником – С. Жука. Українські парламентарі брали жваву участь у роботі сейму.

Будучи послом, С. Жук розгорнув широку національну роботу по всій Волині. Організував масові політичні віча у містах і селах, на яких виступав дуже гостро і відважно проти урядової політики колонізації на українських землях, проти сваволі польської адміністрації, проти польського шкільного закону 1924 р. та проти антиконституційної практики польської поліції супроти українства. Він заохочував своїх колег із Галичини, таких як д-ра Макуха, І.Блажкевич, д-ра Матчака та ін. відвідувати волинські села і допомагати розбурхувати селян до боротьби, „заколиканих” колись царською неволею, а тепер заляканих польською пацифікацією.

На жаль, сейм було передчасно розпущено в 1930 р. за „неслухняність”. Доля його послів склалася по-різному. С. Жук був арештований, його посадили до в'язниці на 2 роки та позбавили громадянських прав на 10 років [13:91]. Та і після виходу із в'язниці С. Жук не зрікається своїх політичних поглядів. Каземати не змінили його, не витравили із серця волелюбний дух, він так само таврував польську владу за її дії [5].

У 1933 р. С. Жук стає директором Українського кооперативного банку в Почаєві аж до 1939 р. Це ще одна грань його діяльності, де він виявив себе чудовим організатором. Це заняття не випадкове, оскільки кооперативний рух в Західній Україні був досить розвинений. Кооперація виходила далеко за межі економічного життя, вона тісно перепліталася із ідеями побудови соціально-справедливого суспільного ладу. С. Жук розглядав українську кооперацію як один із шляхів здобуття політичних прав для українців в умовах, коли економічні важелі в краї перебували під контролем поляків [12:135].

Перебування С. Жука в Почаєві на посаді директора банку вплинуло на те, що місто стало найбільшим на Волині не тільки кооперативним, але й культурно-освітнім центром краю, де виховувались молоді сили української нації, більшість яких спіткала сумна доля, як їх вчителів – С. Жука [3].

Перед приходом більшовиків Семен Антонович виїхав у с. Чайковичі, що на Львівщині. Там він працює у школі. Загинув С. Жук трагічно 36 червня 1941р. Анісія (дружина Семена) розповідала, що хтось видав його більшовикам, і це призвело до арешту. Вона носила чоловікові передачі, їх приймали і говорили, що все буде добре. Згодом, коли вже мали прийти фашисти, Семен зникає із в'язниці. Один селянин, котрий був у лісі, побачив свіжу землю, притрушену листям. Там і знайшли сім закатованих чоловіків, серед яких був і С. Жук. Люди поховали їх на місцевому цвинтарі [6].

Вартою уваги є публіцистична спадщина С. Жука. На жаль, мусимо констатувати той факт, що, можливо, не всі твори С. Жука знайдені. Серед відомих – „Короткий історичний нарис Почаївської Успенської Лаври”, далі – ряд статей, опублікованих у різних збірниках і періодичних виданнях, наприклад, „Т. Шевченко – поет національного відродження”, „До характеристики громадсько-політичних відносин на Волині”, „Чи й волинське село шумить?”, „Питання шумськізму на Великій Україні”, крім того, декілька статей і польською мовою.

Ряд статей С. Жука не об'єднанні єдиною тематикою, хоча в кожній із них виражається певна політична спрямованість автора, насамперед, це відстоювання інтересів українського народу і боротьба за його державність. Так, зокрема, у своїй статті про Шевченка [11], С. Жук на основі поезії Кобзаря висловлює думку про те, що без власної хати надія на свою волю і правду не може здійснитись [11:14]. І далі автор підкреслює, що своєю творчістю Шевченко

заклав основи нашого державно-національного будівництва. Для С. Жука Т. Шевченко є тим ідеалом, який показав, як треба жити і працювати на користь рідного народу [11:17].

„Короткий історичний нарис Почаївської Успенської Лаври” вийшов у видавництві „Церква і народ” 1938 р. під псевдонімом С. Жука – С. Антонович. Згодом і в наші часи книга неодноразово перевидавалась. Правда, без вихідних даних, авторства, упорядника. Хто ознайомився із цією анонімною перевиданою книжкою й уважно читав її, не може без обурення оцінити дії тих хто препарував окремі місця і тим самим сфальсифікував працю С. Жука.

Головна проблема, яку піднімав С. Жук в даній книзі, – це українізація церкви [9]. Зокрема, він пише, що лаврі треба більше наблизитися до оточення, пізнати мову і культуру українського народу, серед якого вона живе і працює, та не цуратися його [9:50]. Звичайно, Семен Антонович підкреслює, що в релігійному світогляді українського народу Почаївська Лавра протягом віків займає визначне місце [9:3]. Взагалі твір С. Жука „Короткий історичний нарис Почаївської Успенської Лаври” містить багато історичного матеріалу, який стосується не тільки Лаври, але і минулого краю.

Отож, основна ідея, яка об'єднує політично-публіцистичну спадщину С. Жука, – це прагнення до самовизначення українського народу, до побудови власної держави.

С. Жук, будучи представником української соціально-політичної еліти того часу, відіграв значну роль в громадсько-політичному житті Північно-Західної України. С. Жук був не амбітною людиною, а людиною праці й обов'язку, не гнався за лаврами й примарами слави. Проте мав повагу і вплив на людей, які його знали й працювали поруч.

Напрямки діяльності С. Жука були досить різноманітними. Це була людина свого краю і свого часу, не пасивний спостерігач, а борець, активний діяч, який через освіту, політичні органи, публіцистику, культуру прагнув розвинути самосвідомість земляків і домогтися їх політичних і громадських прав. Сподіваємось, що з плином часу постать С. Жука посяде належне місце в українській історії.

Список використаних джерел

1. Державний архів Волинської області – Ф. 46. – Оп. 9. – Спр. 409.2. Державний архів Тернопільської області – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 24.3. Спогади Лавриченка Я., вихідця із с. Попівці Кременецького району Тернопільської області, жителя Парагваю.4. Спогади Максимчука В., жителя с. Боложівка Шумського району Тернопільської області.5. Спогади Рудь Н. жителя с. Боложівка Шумського району Тернопільської області.6. Спогади Степ'юка А. жителя м. Кременця Тернопільської області.7. Центральний Державний Історичний архів України у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 3166.8. Центральний Державний Історичний архів України у Львові. — Ф. 363. – Оп. 1. – Спр.29.9. Антонович С. (Жук С.) Короткий історичний нарис Почаївської Успенської Лаври. – Кременець, 1938.10. Антонюк – Следзінська Л. Моя Україно – червона калина, журба журавлинна, надія єдина! Це любов моя! // Діалог. –1998. – 14 листопада.11. Жук С. Шевченко – поет національного відродження // Тобі, Тарасе! – Кременець, 1923.12. Семенюк А. На тему українсько-польських відносин критичні зауваження. – Міннеаполіс, Міннесота, США, 1996.13. Скакальська І. Діяльність С. Жука у польському сеймі 1928 –1930 рр. // Stosunki ukraińsko – polski w XX w. : państwowość, społeczeństwo, kultura / Матеріали міжнародної наукової конференції. – Тернопіль, 1999.14. Скакальська І. С. Жук – провідний діяч УСРП на Волині // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексівця. – Тернопіль. – 2003. – Вип. 1. 15. Український комітет у Крем'янці // Громадський голос. – 1927. – 8 жовтня. 16. Філінські М. Українці у відродженій Польщі. – Львів, 1931.

Iryna SKAKALSKA

THE ROLE OF UKRAINIAN SOCIAL-AND-POLITICAL ELITE IN THE UKRAINIAN HISTORY DURING THE PERIOD BETWEEN TWO WARS (ON THE EXAMPLE OF ZHUK'S ACTIVITY)

The article reveals the role of Ukrainian social-and-political elite in the Ukrainian history during the period between two wars (on the example of Zhuk's activity).

УДК 94(477)

Петро СОБОЛЬ

УКРАЇНОФОБІЯ У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ ПІВДНЯ УКРАЇНИ: 20–30-ТІ РОКИ ХХ СТ.

У статті з'ясовуються прояви українофобії у вищих навчальних закладах південного регіону. На основі фактичного і статистичного матеріалу висвітлюється згубний вплив українофобії на згорання і знищення українізації.

Українофобія як соціально-політичне та етнопсихологічне явище в системі міжетнічних відносин сьогодні майже не досліджується ні істориками, ні соціологами, ні етнологами. Пояснюється це нашою малоросійською ментальністю: не дай Бог образиться „старший брат”. Ніхто не хоче бачити прояви українофобії ні в історичному минулому, ні сьогодні. В наукових працях, дисертаціях термін „українофобія” частіше за все підмінюють розпливчати в змістовному і інформаційному значеннях не науковими словосполученнями: „труднощі українізації”, „опір українізації”, „ворожість до українців” тощо. До того ж політично заангажована і проросійсько налаштована частина науковців, політиків взагалі заперечує існування в нашій історії такого явища як українофобія. На сьогодні лише декілька статей спеціально присвячені цій „делікатній” проблемі [1].

Тому мета нашого дослідження – проаналізувати і систематизувати прояви українофобії в контексті українізаційних процесів, зокрема в царині вищої освіти Півдня України. Українофобія як соціальне явище має глибоке історичне коріння. Про це свідчать приклади з епох Петра I і Катерини II, Валуєвський циркуляр (1863 р.) і Емський указ Олександра II (1876 р.), які заперечували існування української мови, а отже українців. Це складало, врешті – решт, домінанту українофобії в усі часи.

У переломні моменти історичного розвитку українофобія спалахує з новою силою, набуває відверто цинічних і агресивних форм, стає суттєвим гальмівним чинником українського національно – культурного відродження.

Щось подібне сталося в 1920-х роках, коли більшовицька влада запроваджує політику українізації. Більшовики проводили цю політику непослідовно, „по-советськи”, із значними вкрапленнями шовіністичної отрути.

Інакше не могло й бути, бо проводила її імперська Російська держава, яка будь-що прагнула зберегти колоніальний статус України.

Надзвичайно жорстокий і безкомпромісний наступ на українську „селянську” мову і культуру був відмічений у містах півдня України. Пояснювалось це тим, що процес русифікації в містах регіону був набагато глибшим, ніж в цілому в Україні. У Миколаєві, наприклад, проживало 28% українців, 43,4% росіян, 23% євреїв (відповідні загальноукраїнські цифри: 47%, 25%, 22%). З українців міста тільки третя частина вважала своєю рідною мовою українську. В складі робітництва нараховувалось 36% українців, 38% росіян, 10% євреїв. [2] В Одесі чисельність українців була зовсім мізерною – 4%, а переважала росіяни та євреї: відповідно 45,6 і 44%. [3]

З цього російськомовного масиву і формувалися основні кадри викладачів і студентів. У 1922 – 23 навчальному році в Одеській губернії було лише 4% українських та 5,5% україно-російських закладів проф. освіти. Відсоток учнів – українців складав 22,2 в українських проф. закладах та 12,7 – мішаних і був найнижчим серед інших губерній [4].

Отже, для проявів українофобії тут був надзвичайно сприятливий етносоціальний ґрунт, впровадження ж українізації було проблематичним. В практичному плані співвідношення плюсів „українофобія-українізація” у мовно – культурних процесах багато в чому визначало зміст, темпи і результати, „українського ренесансу”. Темпи і якість впровадження української мови у вищих навчальних закладах (цей статус до 1932 р. мали й технікуми усіх профілів) залежали від відповідної підготовки викладацького персоналу. Ця справа краще вирішувалася у тих містах, де цьому більш-менш сприяв національний склад. Так, у Херсонському окрузі, де проживало 75,1% українців, на 1.10.1924 р. нараховувалось 60% педперсоналу, який добре володів українською мовою. В наступному році у місцевому інституті народної освіти (ХІНО) з 21 лектора тільки один викладав російською мовою [5], майже 90% студентів володіли нею [6].

Але й цей вуз не був позбавлений антиукраїнських настроїв. На засіданні факультетської комісії від 24.12.1928 р. професор Ф.М. Шумлянський відмічав: „...У нас був гурток української мови, який відвідувало 140 чоловік. Я мав підтримку з боку адміністрації, але на початку 1926/27 навчального року ректор Ярославенко став перешкоджати його роботі, відмовляючи у коштах. В результаті – гурток відновив роботу пізніше у складі 40 чоловік. „Професор доходить до висновку: „цей недоброзичливий підхід колишнього ректора відбивав певні настрої серед студентства” [7]. Але ці настрої не розвинулись в організовані прояви українофобії. Їм активно протидіяв потужний осередок прихильників і провідників українізації. Серед них – професор Ф.М. Шумлянський, декан факультету соціального виховання К.Т.Федорівський, викладачі О.Н. Мироненко, В.Г. Скрипниченко, Ф.М. Войнова та ін. Якраз з ініціативи і при участі названих педагогів неодноразово в інституті ставилися питання якості викладання і засвоєння студентами української мови, створення україномовного середовища тощо. Декан Федорівський досить болісно сприймав українську неписьменність, з якою зустрічався повсякденно. Коли він бачив неграмотні написи, то тут же їх зривав і виправляв помилки. За його наказом по деканату заборонялося викладачам приймати від студентів безграмотні праці: письмові твори, курсові і дипломні роботи тощо [8].

Несприятливою для українізації була ситуація з педкадрами в Миколаївському інституті народної освіти. Тут у першому кварталі 1923/24 навчального року українською мовою викладали лише 2 викладачі – М.Д. Лагута (українська мова і література) та П.П. Циган (українська мова , історія України) [9]. Невелика частка провідників і прихильників українізації гуртувалися навколо М.Д. Лагути – члена відомчої комісії з українізації, керівника гуртка по вивченню української мови.

Керівництво ж вузу захоплювалося адміністративними заходами. Неодноразово приймалися рішення про необхідність вільного володіння українською мовою абітурієнтами та випускниками. Студентам вузу повсякчас нагадували про обов'язок вживати українську мову між собою та у зносинах з викладачами. Періодично виходили розпорядження, які забороняли видавати випускникам свідоцтва про закінчення інституту без знання української мови. Часті надокучливі адміністративні приписи підсилювали антиукраїнські настрої серед викладачів і студентства, штовхало їх на формальне засвоєння української мови.

І головне – під українізацію не підводилося належного етнічного підґрунтя. Серед прийнятих до інституту у 1925/26 навчальному році 77 осіб – українцями були 38, решта – росіяни та євреї. Відсоток тих, хто володів українською мовою, ще нижчий. І як наслідок – зниження академічної успішності з української мови. У I триместрі 1925/26 навчального року вона складала 54% [10].

Отже, українізація в МІНО впроваджувалася в основному у річище антиукраїнських настроїв, формально і з недовготривалими наслідками.

Потужний репродуктант антиукраїнських настроїв існував в Одеському ІНО. Тут на початку 1923/24 навчального року серед студентства українці склали лише 15% [11].

Незважаючи на це, впроваджується ціла низка адміністративних заходів з українізації. 12.05.1923 р. видано наказ ректора про перехід діловодства на українську мову. З осені 1924 р. було організовано два семінари (старший і молодший) для професорсько – викладацького складу, які працювали двічі на тиждень. На початку 1924/25 навчального року бюро предметних комісій склали план, який визначив кінцевий термін українізації – 1 вересня 1927 року.

Але очікувані результати виявилися невтішними: серед студентства лише 33% українців більш – менш задовільно володіли українською мовою. Правда, з 262 чоловік осіннього прийому 107 (41%) склали українці [12], які віртуально підсилювали етнічні можливості українізації. Однак реальні шанси на успіх українізації в ОІНО були досить проблематичними. В книгозбірні інституту нараховувалось 580 українських книжок, що складало 15% від загальної кількості. З 92 лекторів лише 21 (25%) викладав українською мовою.

Сформувалася група (Губуш, Дунаєвець, Готалов і ін.) викладачів, які проявляли відверто вороже ставлення до українізації, вперто і свідомо не бажали українізуватися. Незабаром їх було замінено більш лояльними щодо українізації викладачами. Не досить прихильно ставилися до українізації і ректори вузу, в результаті чого протягом двох років зі своїх посад було усунуто три особи – Самулевич, Хаїт і Єлін.

На противагу українофобам в ОІНО діяв міцний кістяк викладачів, які викладали українською мовою уже кілька років. Серед них – Т.М. Внуков, С.С.Дложевський, А.В. Музичко, Р.М. Волков та ін. Більша ж частина викладачів продовжувала очікувати з надією – може минеться.

План українізації вузу не виконувався.

Лекції продовжували читати все ті ж викладачі (21 чол.), що і раніше. Бібліотека поповнювалася українськими книжками, але студенти здебільшого цікавилися російською літературою.

Посилювали антиукраїнські настрої в інституті деякі рішення відомчої комісії у справах українізації. Так, в 1926 році вона виписала таку постанову: не приймати до ОІНО абітурієнтів, що не володіли українською мовою; з 1926/27 навчального року цілком українізувати робітфак і перший курс інституту [14].

Реакція на подібну постанову виявилась досить швидко. Студенти, які не опанували українську мову в 1925/26 навчальному році, запротестували і склали лист – вимогу про припинення читання лекцій українською мовою професорами Свіренком та Лозинським. Останнім прийшлося поступитися і перейти на російську викладову мову [15]. Це не стало предосторогою для відомчої комісії інституту. В основному адміністративним шляхом їм вдалося „дотягнути” рівень українізації Одеського ІНО в 1928/29 навчальному році до 75% [16].

Таким чином, українізація в Одеському інституті народної освіти супроводжувалася відвертими і організованими проявами українофобії, які вихолощували її зміст і зводили нанівець відроджувальний потенціал „українського ренесансу”. Українізація була здійснена лише на папері.

Вважалось, що найбільш сприятливі разом з педвузами етнічні умови для успішної українізації мають сільськогосподарські вищі навчальні заклади. Однак це не було типовим для півдня України.

Невисокою була частка студентів – українців в Одеському сільськогосподарському інституті – 33% [17]. Відповідно й викладачів і професорів, які володіли українською мовою. Це, зокрема, Т. Бобовніков, М. Башенко, М.Сидоренко, В. Якубович та В.Чудновцев.

Названі професори не мали суттєвого впливу на українізаційну ситуацію у вузі. Тут панували носії і продукт антиукраїнських настроїв. На засіданнях предметних комісій висловлювались відверто вороже до українізації, не досить прихильно до неї відносились і адміністрація навчального закладу. В наслідок чого навіть у групах, де було 80% студентів – українців, усі спілкувались російською мовою. Всю вину за гальмування українізаційних процесів адміністрація і викладачі спробували перекласти на студентів: мовляв, їм подобається не своя мова, а російська [18].

Не в кращому стані щодо українізації знаходилися і сільгоспвузи, що розташовувалися у сільській місцевості. Так, у Велико – Корениському зооветтехнікумі, де студенти – українці складали 72%, майже усі предмети викладались російською мовою. Двох директорів технікуму було усунуто з посади, але не за фактичний зрив українізації, а за безгосподарність [19]. Питання українізації тут майже не ставились.

З сільськогосподарських технікумів, розташованих у сільській місцевості, лише у Мігіївському було досягнуто 100% рівня українізації. Тут і студенти, і викладачі доброзичливо відносились до українізації, сприйняли її як нагальну потребу українського національно – культурного відродження. Такий же рівень (100%) українізації мав і Херсонський сільгосптехнікум (за офіційними даними) [20].

Всі інші вели підготовку фахівців для сільського господарства в умовах перманентних проявів українофобії, що спричинялись низькою часткою українців у студентському і викладацькому середовищі (Одеський сільгоспінститут), антиукраїнськими настроями керівництва, усталеною традицією російськомовного спілкування в південному регіоні тощо. Виходило, що сільськогосподарські вузи формували нову генерацію носіїв і провідників російської мови і культури в українське сільське середовище, сприяючи русифікації села.

Найбільш відчайдушний і відверто войовничий опір українізації чинили українофоби вищих навчальних закладів індустріально – технічної освіти. В них найбільший відсоток серед студентства припадав на росіян. Так, у 1923/24 навчальному році їх було у вузах 34,15%, украї-

нців – 30,4%. На кінець 1925/26 навчального року у вузах Миколаєва вчилосся 220 українців, 253 росіянина, 285 євреїв, 8 поляків, 17 – нацменшин [21].

Отже, російськомовний масив разом складав 563 чоловіка і був набагато потужніший, ніж „меншина” українців, що дозволяло постійно продукувати антиукраїнізаторські настрої, створювати екстремі вибуху українофобії. Частими були протести студентів проти введення української мови. Так, у Миколаївському вечірньому робітничому технікумі студенти вимагали викладати російською мовою. На зборах один студент заявив про недоцільність вивчення української мови, бо йому, як інженеру, доводиться мати справу виключно з робітниками, які у своїй більшості росіяни [22].

Подрібні настрої і висловлювання мали відповідне етнічне підґрунтя. Так, у 1926/27 навчальному році серед 16 педагогів технікуму українцями було троє (18,7%), решта 13 (81,3%) – росіянами; знали українську мову добре (могли висловлюватися та прочитати не складну лекцію) – п'ятеро, семеро – взагалі її не знали, четверо – розуміли, могли висловлюватися мішаною мовою. До того ж, як зазначалося у звіті про стан українізації технікуму, „всі фахівці майже зовсім не читають української літератури ... взагалі це дивовижне явище, якщо хтось з них бере українську книжку ... Тому не дивно, що на першому курсі робітфаку за перший триместр 1927/28 навчального року з української мови не встигало 43%, на другому – 16%, на першому курсі технікуму – 19,5% [23].

Проти українізації виступила також значна частина студентів Одеського політехнічного інституту. Викладач української мови цього вузу М. Козловський, який працював з дипломниками, скаржився на погане відвідування занять, несерйозність студентів, відсутність у них необхідних книжок тощо. На загальних зборах студенти II курсу робітфаку 1927 р., дізнавшись про необхідність українізації, виступили проти неї, хоч серед них було 50% українців [24].

Все ж більшість студентів вузів відносилися поблажливіше до українізації, ніж, скажімо, професура, викладачі. Шалений опір українізації чинили переважно російські викладацькі кадри, позиції яких сформувалися ще за часів царату, або ті, хто недавно приїхав з Росії. Так, сумнозвісної слави на всю Україну набув виступ професора Одеського інституту народного господарства П.М. Толстого, який на засіданні відомчої комісії 17 квітня 1928 р. заявив: „Стан з вирішенням національного питання вважаю насильництвом, а товаришів, що перейти на викладання українською мовою – ренегатами” [25].

Заява професора була досить резонансною (привернула увагу місцевих і вищих органів влади України, громадських організацій, преси) і провокаційною за наслідками – мала сприяти ескалації українофобії в південному регіоні . З іншого боку, виголошена професором теза була за своєю суттю ірраціональною. По-перше, з насильством (прояви якого нерідко відчувалися) дуже часто ототожнювали адміністративні вимоги держкомісій у справах українізації, яких наділяли надзвичайними повноваженнями (губернських, окружних) , аж до притягнення до суду винних у зриві українізації. По-друге, аналогічним і просто абсурдним з точки зору здорового глузду було звинувачення професором в зрадництві колег, що бажали викладати рідною мовою (а для не українців – мовою корінної нації).

Не вщухла українофобія в Одеському інституті народного господарства і після від'їзду професора Толстого за межі Одеси. Він залишив тут чимало послідовників. Так, професор ОІНГ Сухов на запитання виголошене студентами українською мовою зловмисне відповідав турецькою. А інший професор – Готалов – вдавався до такої шовіністичної витівки: лекції читав українською мовою, але на закінчення завжди виголошував: – „Ну, а тепер я вам викладу цю саму лекцію людською (звісно російською – П.С.) мовою” [26].

Все ж більша частина викладачів виступала не так відверто і войовничо, як вказані професори, а намагалася саботувати українізацію „мовчки” : знаходила різні відмовки від вивчення української мови, припускала заняття на курсах і гуртках українознавства, знала мову, але не використовувала її в роботі та ін.

Для зриву українізації вузів використовувався фактор часу, коли під приводом відстрочки терміну переходу на викладання українською мовою навмисне гальмувалися українізаційні процеси(про що свідчила безліч заяв, звернень, що надходили до державних комісій з українізації, наркомосвіти).

По відношенню до Півдня України наркомат освіти, побоюючись вибуху українофобії, йшов на поступки місцевим „новоросам”, які прагнули уникнути українізації. Наприклад, дирекція Одеського політехнічного інституту вдруге звернулася до Укрпрофосвіти з проханням встановити „максимальну поступовість при переході на викладання українською мовою для заслуженого вченого республіки професора теоретичної механіки Г. К. Сулова”. Мотивація з цього приводу була такою: поважний вік ученого, неможливість вивчити мову у визначений раніше термін, цінність його як наукової величини. Це переконало керівника профосвіти Я. Ряшпо і 30 листопада 1926 р. він накладає резолюцію: „Задовольнити клопотання правління інституту щодо професора Сулова. Як виняток з правил надати йому відстрочку до 1927/28 навчального року” [27]. А ось правління Одеського хіміко – фармацевтичного інституту здобуло у НКО право на відстрочку до 1928/29 навчального року шести особам професорсько – викладацького складу: Шеттлу І.Г. (неорганічна хімія), Пастернацькій В.Ф. (фармакологія), Ковальову С.Г. (аптечне рахівництво і бухгалтерія), Шатуновському С.О. (елементи вищої математики), Танатару Л.С. (гігієна), Шастній С.М. (бактеріологія) [28]. Щодо професора Комаровського А.С., то його взагалі пропонувалося звільнити від викладання українською мовою з причин немалого віку – 63 роки, – та тяжкої хвороби (виразки шлунку) [29], (хоч невідомо, як вивчення української мови може шкодити роботі шлунку). Хворобливість як мотивація відмови від викладання українською мовою фігурувала також в заявах професорів Скворцова В.А. та Ковальова С.Г.. Були й інші причини відмови: поважний вік, адміністративне навантаження, неслов'янське походження (наприклад, на це наголошував німець Шеттле І.Г.) та ін. [30].

І як наслідок – в Одеському хіміко – фармацевтичному інституті на 1927/28 навчальний рік з 53 викладачів українською мовою викладали лише 18, а загальний рівень українізації складав 35% [31].

Спробували виторгнути собі певні пільги щодо уникнення українізації студенти вузів. Найчастіше вони одержували у своїх прагненнях підтримку керівництва навчальних закладів, а нерідко й самі керівники ініціювали заходи добування „пільг” для студентів.

Наприклад, дирекція Одеського вечірнього робітничого технікуму 21 липня 1928 р. порушила клопотання перед управлінням профосвіти НКО про звільнення студентів – випускників будівельного відділення від іспиту з української мови за програмою I категорії, обмежившись тими знаннями, що були здобуті в технікумі. Аргументи висунуті такі: студенти технікуму – переважно робітники від верстату, які не володіють українською мовою і не можуть її опанувати, бо не мають україномовного оточення – не чують її на підприємствах, де працюють; випускники – будівельники були у переважній більшості уродженцями Орловської, Самарської, Володимирської та інших губерній Росії [32]. Чогось подібного для своїх студентів від НКО вимагало керівництво Одеського ІНО. На німецькому відділенні цього вузу вчилися студенти з Криму, Автономної Республіки німців Поволжя, з інших регіонів СРСР, де компактно проживало німецьке населення. У зв'язку з цим правління інституту домагалось звільнення вказаних студентів від вступних і випускних іспитів з українознавства на тій підставі, що вони після закінчення вузу будуть працювати у своїх національних республіках чи областях [33].

Наркомат освіти, безумовно, не міг цього дозволити, але сам факт був досить показовим щодо уникнення українізації.

Розглянуті нами факти відстрочки терміну переходу на викладання українською мовою у вузах через досить – таки ефемерні причини, а також різного роду „пільги” студентам щодо уникнення українізації слід кваліфікувати як приховані форми українофобії, які невпинно підточували, послабляли українізаційні процеси. В результаті на кінець 1920 – х років українізація як етнокультурне явище завмирає. Так, на початку 30 – х років вона вщухає у Миколаївському педагогічному інституті. Від студентів вимагали вже на вибір знання української або російської мов. У 1936 р. відмічалось, що Миколаївський педінститут готував „лише російські кадри педагогів” [34]. Цей вуз стає по суті центром русифікації південного регіону.

Якщо українізація завмирає, то українофобія в 30 – х роках переходить у вищу фазу свого розвитку – фазу фізичного і морального нищення учасників і провідників українізації. Розгляд українофобії в контексті „українського ренесансу” 20 – х років ХХ століття дозволяє зробити деякі узагальнення і висновки: а) радянська політика українізації здійснювалась в умовах пер-

манентного протиборства з українофобією, амплітуда коливань спротив якої визначалась успіхами чи невдачами „українського ренесансу”; б) найбільш гострих форм і проявів українофобія набула у закладах вищої освіти (Одеса і Миколаїв), де у національному складі студентів і викладачів переважали росіяни та зросійщені євреї, які сприймали українізацію вороже як посягання на „великий і могутий руський язик”; в) місцеві і вищі органи комунобільшовицької влади майже не „помічали” українофобії, що призводило до недооцінки небезпеки цього явища, а нерідко надмірним адмініструванням влада підсилювала антиукраїнські настрої, потурала українофобам; г) перемога українофобів над українізаторами визначила трагічну долю останніх – майже усі вони пройшли сталінську Голгофу.

Сьогоднішня історична наука, етнополітологія, етнологія потребують системного аналізу українофобії як соціального явища у всіх його аспектах і вимірах.

Список використаних джерел

1. Соболев П. Українофобія на терені шкільництва. 20 – ті роки // Рідна школа – 1996. – № 9; Його же. Прояви українофобії на території советської України: 1920- 30 роки // Визвольний шлях. – 2000.- Кн.10; Бакалець О.Г., Соболев П.І. Українофобія історія і сьогодення // Наукові праці: Зб. – Миколаїв: Вид – во МФ на УКМА, 2001. – Т. 12. 2. Красний Николаев. – 1928. – 7 червня. 3. Державний архів Одеської області (далі ДАОО). – Ф. 134. – Оп.1. – Спр.1027. – Арк. 49 – 50. 4. Стремецька В.О. Політика українізації на Півдні України у 20 – 30 – ті роки ХХ ст.: Дис. канд. іст. наук: 07.00.1. – Донецьк, 2001. – С. 116. 5. ДАОО. – Ф.Р. – 150. – Оп. 1. – Спр. 268. – Арк. 29. 6. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО). – Ф. Р. – 466. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк.4. 7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.166. – Оп. 6. – Спр. 4736. – Арк. 115. 8. Там само. – Арк. 121 – 122. 9. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). – Ф.Р. 99.- Оп. 1. – Спр.6-09. – Арк. 114. 10. Миколаївщина: літопис історичних подій. – Херсон, 2002. – С.314. 11. ДАОО. – Ф.3. – Оп. 1. – Спр. 578. – Арк. 58. 12. Наша школа. Ч. 10 – 12. Вид. Одеської губнаросвіти, – Одеса, 1924. – С. 224. 13. Там само. – С. 225. 14. ДАОО. – Ф.134. – Оп. 1. – Спр. 1861. – Арк. 50. 15. Там само. – Арк. 50 зв. 16. ЦДАВО. – Ф.166. – Оп. 6. – Спр. 1084. – Арк. 404 зв. 17. ДАОО. – Ф.3. – Оп. 1. – Спр. 578. – Арк. 58. 18. Там само. – Ф.134. – Оп. 1. – Спр. 1861. – Арк. 26. 19. ДАМО. – Ф. 6. – Оп. 1.- Спр. 254. – Арк. 68; Спр. 127. – Арк. 10. 20. ЦДАВО. – Ф.166. – Оп.1. – Спр. 10843. – Арк. 305. 21. ДАМО. – Ф.Р. – 99. – Оп. 1. – Спр. 177. – Арк. 38. 22. Соболев П.І. Українізація індустріально – технічних вузів Півдня України: 1920 – 30 – ті роки // Історична наука: проблеми розвитку : Матеріали конференції. Новітня історія України. – Луганськ, 2002. – С.205. 23. ДАМО. – Ф.Р. – 161. – Оп. 1. – Спр. 461. – Арк. 154 – 155. 24. Соболев П.І. Вказ. праця. – С. 205. 25. ДАОО. – Ф. 134. – Оп. 1. – 1481. – Арк. 106. 26. Студент революції. – 1929/30. – С.32. 27. ЦДАВО. – Ф.166. – Оп. 6. – Спр. 10843. – Арк. 283. 28. Там само. – Арк. 320, 320 зв. 29. Там само. – Арк. 27. 30. Там само. – Арк. 271, 271 зв. 31. Там само. – Спр. 10841. – Арк. 123. 32. Там само. – Спр. 10843. – Арк. 132. 33. Там само. – Спр. 10841. – Арк. 175. 34. ДАОО. – Ф.П. – 11. – Оп. 1. – Спр. 178. – Арк. 165.

Petro SOBOL

UKRAINE-PHOBIA IN THE HIGHER EDUCATIONAL ESTABLISHMENTS OF THE SOUTHERN UKRAINE (20S – 30S OF THE 20TH CENTURY)

The article deals with demonstration of „Ukraine-phobia” in higher educational establishments of Southern region. Pernicious influence of „Ukraine-phobia” on the termination of Ukrainisation is investigated on the basis of factual and statistical material.

УДК 94 (477)

Іван ЗУЛЯК

**ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ І ХАРАКТЕР ДІЯЛЬНОСТІ
ФАХОВИХ ШКІЛ „ПРОСВІТИ” У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД**

У статті розкрито особливості розвитку і характер діяльності фахових шкіл „Просвіти” Західної України у міжвоєнний період.

У Західній Україні в міжвоєнний період особлива роль і важливе значення відводилось „Просвіті”, без діяльності якої був би неможливим культурний поступ українців і яка виступала рушійною силою просвітнього руху, важливим чинником духовного збагачення нації, формування національної самосвідомості.

Характерною особливістю даної наукової публікації є об’єктивне висвітлення історії просвітнього руху, закономірність розвитку його складових, зокрема діяльності фахових шкіл

„Просвіти” у міжвоєнний період. Досліджувана проблематика вимагає поглибленого наукового обґрунтування, оскільки дає змогу проаналізувати особливості розвитку і характер функціонування фахових шкіл Товариства у Західній Україні у даний період, осмислення генези діяльності яких становить наукову цінність, пізнавальне й практичне значення для сучасного процесу національно-культурного відродження в цілому і даної статті зокрема.

Новизна досліджуваної проблеми полягає у тому, що особливості функціонування і характер праці торгівельної, господарської і жіночої школи ведення домашнього господарства, проведення ветеринарно-господарських курсів, просвітньо-економічних віч заслуговують на більш глибоке ґрунтовне наукове пізнання й об'єктивне дослідження. Основна мета дослідження базується на тому, що виходячи з актуальності проблеми, на основі зваженого об'єктивного аналізу з використанням як архівних джерел, так і тогочасної періодики проаналізувати особливості і характер діяльності фахових шкіл „Просвіти” Західної України у міжвоєнний період. Завдання дослідження полягає у тому, щоб виявити закономірності розвитку характер діяльності фахових шкіл Товариства.

Незважаючи на певні здобутки науковців у дослідженні діяльності „Просвіти” міжвоєнного періоду, поза межами наукових досліджень залишається чимало важливих нерозв'язаних проблем. Зокрема, це питання дослідження особливостей розвитку і характеру діяльності фахових шкіл Товариства у Західній Україні в міжвоєнний період.

Науковий доробок вітчизняних істориків з даної проблематики обмежується публікаціями С. Перського, Ж. Ковби, О. Германа, Б. Савчука, І. Зуляка [1], які узагальнено подають аналіз діяльності „Просвіти” на Поділлі, Волині, завдання читалень Товариства в освітній сфері, розкривають роль греко-католицької церкви, культурно-освітніх та громадських організацій у Галичині тощо. Окреслена нами проблема не знайшла ґрунтовного висвітлення у наукових публікаціях, тому аналіз історіографії проблеми дає змогу зробити зважений висновок, що на сьогодні у науковій літературі відсутні праці, що ґрунтуються на вивченні зазначеної проблеми, у яких було б з'ясовано особливості розвитку і характер діяльності фахових шкіл „Просвіти” у міжвоєнний період.

Фахові школи мали надзвичайно важливе значення, оскільки економічне й культурне піднесення українців залежало від вдосконалення сільського господарства й кооперації, а саме від розвитку сільськогосподарської і кооперативної освіти. Часопис „Нова Україна” писав, що для відновлення культурного і господарського життя потрібне усвідомлення громадянством свого обов'язку і завдань [2: 2].

6 квітня 1930 року у Львові було проведено спільну нараду представників українських господарських і кооперативних установ, яка ухвалила план боротьби з селянською нуждою. Перший пункт прийнятої ухвали зосереджував основну увагу на тому, що „... треба конче поліпшувати сільське господарство і навчати господарити по новітньому, щоби господарство давало якнайбільші зиски” [3: 7].

Цього можна було б досягнути лише при умові, що керувати господарством буде особа, яка отримала певну фахову підготовку. Ситуація, що склалася у сільському господарстві була достатньо складною, про що свідчать дані польського міністра скарбу Є. Квятковського на засіданні бюджетної комісії сейму від 5 грудня 1935 року, наголошуючи на тому, що середньо-заможний селянин у Польщі може виділити на власні потреби лише 11 грошів щоденно [4: 2].

Один з важливих напрямків організаційної діяльності „Просвіти” полягав у тому, щоби відновити зруйновані війною фахові школи, які б перетворилися у центри підготовки сільської молоді для здобуття навиків праці у сільському господарстві. Власне у діяльності фахових шкіл Товариство вбачало шлях виходу зі скрутного економічного становища. Отто Бав'єр, теоретик і економіст австрійської соціал-демократії, вважав, що „Фахова шкільна реформа має завдання виховувати сільську людність у напрямі раціоналізації способів її праці: треба заводити середні та вищі сільсько-господарські школи: талановитим дітям бідних селян та сільсько-господарських робітників треба дати вчитись на громадські кошти в середніх і вищих сільсько-господарських школах” [5: 46].

Основна увага у діяльності „Просвіти” відводилася старшому поколінню, а не молоді шкільного віку [6: 15], тому широкі кола української інтелігенції, в основному молодше її покоління, в силу того, що отримувало освіту не в національній школі, не могло мати глибоких

знань і правдивого розумінням своєї національної культури. В основному у зв'язку з тим, що виховувалось і виховується у чужонаціональних школах. Наслідки такого становища були шкідливими не лише для інтелігенції, але й для цілої нації. Тому національна освіта є основою національного світогляду [7: 3].

Завдання Товариства полягало у тому, щоб розвивати національні фахові школи і основну увагу у процесі навчання приділити саме молоді. На 1937 р. на території Львівської шкільної округи державних фахових шкіл було у Львові (2), Перемишлі, Станиславові, Коломиї – 5, з приватних – 8 коедукаційних (для юнаків і дівчат), 9 ліцеїв [6: 157]. Окрім того діяло ще 7 фахових шкіл [8].

Польська державна фахова школа не могла задовольнити потреб українства, оскільки лише національна школа була „... духовним розсадником знання для вищих цілей культурного піднесення а далі найвищої цілі повного національного розвитку” [9: 3]. Влада досить серйозно підтримувала діяльність „Товариств школи людовей” (TSL – автор), яке своїм завданням у відродженій Польщі вбачало витворення нового типу громадянина, що знає обов'язки супроти держави і працює для її добра [10: 1] і полонізації молодих непольських поколінь [11: 1].

Газета „Głos Polski” повідомляла, що 23 березня 1930 року у Великих Бірках урочисто закінчився освітньо-рільничий курс, влаштований старанням окружного рільничого товариства і кола ТШЛ у Тернополі. Навчання проводилося щосуботи і щонеділі, з часом у понеділок і четвер. Кількість годин, які відводили на рільництво становила 28 викладів. З 42 слухачів, які записалося на курс, лише 22 отримали посвідчення про закінчення курсу (переклад автора) [12: 3].

Перш за все збільшення кількості польських товариств у Західній Україні пояснюється не лише виключно економічними потребами, а в першу чергу політичними чинниками. Про підтримку владою товариства свідчив офіційний текст відозви за підписом міністра війни Ю. Пілсудського, кардинала і примаса Польщі А. Гльонда, доктора Польської академії наук Я. Развадовського. Відозва закінчувалася так: „Нехай того ж дня кожний польський горожанин (громадянин – автор) докине бодай дрібну цеголку під будову трівкої могутности польської держави! Нехай кожний поляк впишеться в члени „Т. С. Л.”, [10: 1]. Зокрема на „кресах” на 1928 р. діяло 112 народніх фахових шкіл, 14 фахових, 91 людових домів 11 захорон тощо [10: 1].

Окрім того з кінцем 1936 р. в трьох східногалицьких воєводствах існувало 997 польських „кулек рольничих” (рільничих гуртків – автор). Із загальної кількості 997 „кулек” на Львівське воєводство припадало 469, Тернопільське – 426, Станиславівське – 102. Зокрема на Тернопільський повіт – 64, Скалат – 40, Ряшів – 39, Ярослав – 38, Збараж – 33, Зборів – 26, Пшеворськ – 24, Бережани – 23, Підгайці – 21, Золочів – 20 і т. д. [13: 9].

13 травня 1923 року просвітньо-економічне віче, яке проходило у Львові, закликала українців віддавати своїх дітей до українських фахових шкіл з метою протистояння польській політиці у сфері фахової освіти [14: 3].

З фахових українських шкіл діяли: у Львові – трирічна торгівельна школа-гімназія „Рідної школи” ім. „Просвіти”, однорічний торгівельний курс абітурієнтів, у Сокалі – господарська школа „Рідної школи”, у Стрию – господарська школа „Рідної школи”, у Шибалині – господарські дівочі курси „Рідної школи”, Яворові – однорічна торгівельна школа нижчого типу „Рідної школи” [15: 157].

Внаслідок Першої світової війни процес навчання у фахових школах „Просвіти”, зокрема в господарській школі Миловання припинився до 1925 р. Однак війна не тільки перервала процес навчання, але й знищила насадження дерев. Фактично було зруйновано будинки, господарські приміщення, втрачено весь сільськогосподарський і шкільний реманент. Без фінансової допомоги на відбудову господарства, школа змогла діяти до 1923 р. Хоча була спроба відновити її працю у 1919 р. В цьому плані Товариство проводило активні дії з метою відновлення зруйнованого війною майна, однак кардинально ситуація змінилася лише у 1925 р. Так, у 1919 році, у зв'язку з парцеляцією землі (декрет начальника держави від 7 лютого 1919 р. про парцеляцію Міністерством сільського господарства маєтків – автор) і девальвацією грошової одиниці – крони, було закуплено 135 моргів пасовищ (так звані „Лазки” – автор) за 60 тисяч крон [16] і 6 моргів [17] ліса [18: 129]. Власне зазначену суму виплатили досить швидко, що

дало змогу „Просвіті” розпочати відбудову Милованья без боргів. У стислий термін, відреставрувавши шкільний будинок, збудувавши хлів для худоби, було відремонтовано стодолу, впорядковано огорожу й дорогу, проведено меліорацію поля.

До речі, М. Творидло зазначав, що „спроба уладити курс в 1922/3 році не вдалася...” [18: 129]. Перський С. вказував на те, що „не вважаючи на знищення, курси по війні відновлено дуже рано. Вже в 1922/23 р. відбувся перший 3-місячний господарський курс, який покінчило 14 учасників” [1: 172]. На нашу думку, курс відбувся саме у 1922–1923 навчальному році, свідченням цього є дані про те, що у 1928 році школа у Милованні здійснила шостий випуск своїх учнів, оскільки кожен курс проводився один раз у рік [19: 2].

Зрозуміло, що це не були повноцінні господарські курси у повному розумінні цього слова, оскільки втрата будинків, сільськогосподарських приміщень, інвентаря не створювали для цього належних умов, однак придбавши пасовище і ліс, Товариство все ж таки, незважаючи на повоєнну розруху, проводило господарські курси з метою якнайшвидшого відновлення не лише власне господарських курсів, але й самої школи у Милованні. Позаяк відновлення школи мало підняти авторитет „Просвіти” серед селянських мас, зацікавити громадянство і дати поштовх до відбудови школи в Угерцях Винявських [20: арк. 11].

Чого не можна сказати про школу жіночого господарства в Угерцях Винявських, оскільки учениці, які прибули на навчання, були вороже зустрінуті місцевими селянами, які пограбували школу, заявивши, що вона їм непотрібна. Поділили між собою поля школи, знищили ліс і підпалили стодолу. Незважаючи на те, що місцевий ліс належав „Просвіті”, повітова комісія дозволила його вирубку, а відпоручників Товариства заарештувала [18: 130]. Що стосується арешту відпоручників „Просвіти”, то згідно вищезгаданого декрету про парцеляцію маєтків, влада не визнавала цей ліс власністю Товариства, позаяк у ньому вказувалося, що ліси повинні були стати державною власністю.

Деякі українські часописи, а за ними й польська преса поширювали інформацію, що „Просвіта” зазнала значних економічних втрат в Угерцях Винявських завдяки нераціональному веденню господарства адміністратором-управителем маєтку А. Гапяком, якому згідно контракту було передано маєток в управління на 12 років (з 1 квітня 1920 року по 31 березня 1932 року – автор) [21: 3] без орендної плати. Будучи управителем А. Гапак відбудував житловий будинок, відновив господарські приміщення і закупив сільськогосподарський реманент.

Намагаючись виправдати себе не лише перед громадськістю, але й „Просвітою”, він розриває договір щодо прав на управління Угерцями Винявськими, відмовляється від подальшого найму маєтку і звертається до мирового суду з метою розв’язання даної проблеми. Мировий суд у складі представника від „Просвіти” голови апеляційного суду М. Каратницького, від А. Гапяка – інженера Ю. Мудрака, надсудді і адвоката С. Федака, вислухавши свідків й оглянувши маєток в Угерцях Винявських, дійшов висновку, що управитель без кредиту й матеріальної допомоги з боку „Просвіти” капітально відремонтував старі будинки, збудував господарські приміщення, будинок для садівника, викопав колодязь, відновив й розширив прибудовами хлів, обгородивши фільварок огорожено з кільчастого дроту довжиною 800 м вартістю 40000 зл. Фактично А. Гапак навів у Милованні зразковий порядок, забезпечивши його сільськогосподарським інвентарем на суму 10000 зл., про що не йшла мова у договорі оренди [21: 3].

Згідно рішення мирового суду з приводу розірвання договору-угоди, А. Гапак зобов’язувався сплатити 4534 золотих, тобто суму кредиту, включаючи 10 % від зазначеної суми, яку він особисто отримав у банку для ведення господарства [21: 3].

Утримання фахової школи у Милованні виявилось непростим завданням, тому „Просвіта” постійно зверталася до філій з проханням забезпечити хоча б одного слухача як до річної школи, так і на сільськогосподарські і кооперативні курси, оскільки на той час це була єдина рільнича і кооперативна школа для села [22: арк. 7.].

В оголошенні про прийом на навчання до школи у Милованні у 1933–1934 рр. зустрічаємо припис, який свідчить про те, що Товариство просить прискорити подання документів до зарахування, оскільки кількість учнів є обмеженою [23: арк. 3].

Головний Виділ „Просвіти” відкрив 1 січня 1930 року в господарсько-садівничій школі у Милованні однорічну школу, навчання у якій тривало від 20 січня до 20 грудня щорічно на основі програми, затвердженої Міністерством рільництва. Навчання було безкоштовним, од-

нак учні оплачували за харчування, опалення щомісячно 5 американських доларів і 15 зл. при зарахуванні їх учнями [24: 5].

На основі аналізу архівних матеріалів і тогочасної періодики можна зробити висновок, що навчання у школі в Милованні не постійно було безкоштовним, так у 1928 році оплата становила 5 американських доларів щомісячно, включаючи навчання і утримання учня. Хоча були випадки, що читальні „Просвіти” оплачували певну суму за навчання свого учня, власне учні могли оплачувати навчання своїх товаришів тощо. На 1933 навчальний рік учні вже платили 35 зл. щомісячно з них за навчання 5 зл., за утримання 5 зл., 25 зл. за харчування [23: арк. 3]. Вараховували на навчання юнаків 16–24 років, які закінчили щонайменше народну школу при умові, що їхні родичі або опікуни подадуть письмове зобов'язання щодо оплати за харчування, опалення і навчання.

Значних зусиль було докладено Головним відділом Товариства для того, щоб школа діяла. Важливою умовою, як наголошувалося в „Обіжнику до Філій і Читалень Товариства „Просвіта” Ч.М/3203/33. В справі приєднання учеників до Господарської школи Т-ва „Просвіта” в Милованні”, була певна кількість слухачів, щонайменше їх мало бути 40 щорічно [25: арк. 2]. Так, у 1933 році у школі навчалося 43 слухачі і філія „Просвіти” у Станиславові виділила для своїх учнів стипендії [25: арк. 2].

У 1928 році Милованська школа здійснила шостий випуск 31 випускника (усіх учнів було 35, з них 4 учні самостійно залишили навчання впродовж навчального року). Для проведення випускного іспиту прибули голова „Просвіти” М. Галушинський, голова філії Товариства у Товмачі, куратор маєтку І. Макух. Іспит тривав впродовж 9 годин. 14 учнів склали його на „відмінно”, 13 – на „добре”, 4 – „задовільно”. Учні в основному були родом з таких повітів: Берестя (1), Борщів (1), Грубешів (2), Дубно (2), Доброміль (1), Дрогобич (2), Кобринь (1), Ковель (2), Коросно (1), Львів (6), Любартів (1), Надвірна (1), Рава (1), Рівне (2), Сокаль (1), Станиславів (1), Стрий (2), Товмач (4) [26: 2].

З них чотирикласову народну школу закінчило 25 учнів, семикласову – 2, чотири учні навчалися у гімназії, де закінчили перший, другий, третій і четвертий класи. За соціальним станом 20 учнів були селянськими дітьми, один учень – син священика і зарібниці. З них безземельних було 2 учні, до 5 моргів землі – 3, від 5–10 моргів – 10, від 10–20 моргів – 6, до 30 моргів – 4, до 40 моргів – 4, до 50 моргів – 1, 1 учень – 450 моргів [26:2].

Весь навчальний курс 1928 року включав 903 години з них 763 теоретичних годин (як правило у зимовий час) і 140 практичних (у літній час) [27]. У 1933 році курс навчання тривав 163 дні при 962 годинах (з них теоретичних годин було 732, на фахові предмети припадало 318, загальноосвітні 230, допоміжні 170). Теоретичні заняття відбувалися щоденно 7–12 год перед полуднем, практичні заняття були щоденно з 14 до 18 год. [28: 333].

Крім обов'язкових навчальних годин і практичних занять учні набували навиків культурно-освітньої праці. Вони заснували „Просвітний гурток ім. І. Франка”, члени якого вчилися проводити збори, вести дискусію. За час курсу відбулося шість загальних зборів гуртка і таким чином кожний його член мав змогу працювати практично у відділі гуртка. Драматична секція, організована при гуртку, поставила виставу „Наймичка” у двох навколишніх селах. Гуртковий „Сокіл” щоденно проводив руханкові вправи, фахова шкільна кооператива, яка діяла при гуртку, кошти в сумі 62.50 зл. направила на добродійні цілі з нагоди свята книжки, яке проходило у Станиславові [26: 2].

Учні школи на чолі з професором І. Каблаком у 1932 році здійснили екскурсію до Станиславова, де побували у молочарні „Маслосоюзу” і ознайомились з її роботою [29: 190].

У часописі „Життя і знання” знаходимо два листи, написаних колишніми учнями школи у Милованні, які досить неоднозначно згадують свою колишню школу. При їхньому аналізі спостерігається своєрідна учнівська позиція у відношенні до навчального процесу. Зрозуміло, що теоретичні знання учні мали застосовувати на практиці, тим більше, що починаючи з 1934 року, кількість годин на фахові предмети було збільшено, що відповідно призвело і до збільшення практичних занять, що й стало основною причиною конфлікту, про який згадує один з учнів. Зокрема М. Дяченко пише, що школа і учителі, їхні методи навчання йому сподобалися, незважаючи на те, що це є школа нижчого типу. Автора дивує те, що українська громада не до кінця оцінила значення школи, оскільки Головний Відділ „Просвіти” постійно звертається з

обіжниками до філій і читалень з метою залучення молоді до її стін. Для розвитку української кооперації і господарства потрібні фахівці, яких готує школа, тому громада має щороку направляти кандидата на навчання й спільними зусиллями утримувати його [30: 270].

Інший учень, В. Богоніс, пише, що у Милованні задарма використовують селянську молоддь у важкій фізичній праці, що є основою конфліктів між учнями і управою закладу, оскільки теоретичних знань дають мало. Тому не варто, на думку автора, направляти туди учнів на навчання [31: 16].

Окрім фахових шкіл, „Просвіта” активно проводила різноманітні курси за місцем проживання слухачів, оскільки скрутне економічне становище українського селянства не давало змоги направляти слухачів на навчання у фахові школи. Навчання на курсах відбувалося згідно „Program ludowej szkoly rolniczej”, затвердженої Міністерством рільництва, яка включала теорію і практику рільництва, галузі хліборобства, народне господарство і загальноосвітні предмети [20: арк. 11]. Так, господарсько-садівничий курс тривав 6 місяців, слухачами могли бути юнаки не молодші 16-ти річного віку, які закінчили чотирикласну народну школу. Навчання було платним і коштувало 180 зл., однак слухачі, які сплачували повну вартість навчання при зарахуванні, платили за навчання лише 150 зл. В основному такі курси були орієнтовані на селян середнього рівня заможності, тому що практично у таких межах щодо оплати за навчання можна було здобути освіту у фаховій школі.

Читальні „Просвіти” також проводили відповідні курси, які мали змогу відвідувати члени Товариства і вони були безкоштовними. Ветеринарно-годівельний курс „Сільського господаря” у с. Вікно провела читальня „Просвіти” старанням місцевого пароха о. Р. Зарицького упродовж 26 травня – 3 червня 1928 року [32: 3]. Під час іспитових випробувань, Д. Миколаєвич та І. Ришавий, були премно здивовані знаннями випускників курсу.

Філія „Просвіти” у Тернополі прийняла рішення організувати освітньо-кооперативні виклади, які проводилися у зимовий час і тривали протягом трьох місяців. Зокрема такі виклади проходили з 1 грудня 1928 р. до кінця лютого 1929 р. У зв'язку з проведенням викладів філія звернулася до кооператив, аматорських гуртків, читалень з проханням направити одного слухача зі своєї місцевості і спільними зусиллями оплатити його навчання. Про високий рівень проведення викладів свідчить програма викладів, яка включала 22 навчальні предмети. З них відводилося предметів на кооперацію – 8, ветеринарію – 1, гігієну – 1, географію – 1, всесвітню історію – 1, українське і світове письменство – 1, природничу наук – 1, техніку – 1, режисуру – 1, суспільно-політичні науки – 1, суспільне виховання – 1, практичне ведення культурно-освітніх, руханкових і гуманітарних установ – 1 [33: арк. 1–4].

Важливе місце у системі розвитку фахових шкіл „Просвіти” займав розвиток торгівельних шкіл, що мали на меті відновити українську кооперацію, модернізувавши її у певну систему, яка стала б основою торгівельної діяльності [34: 1].

З початком шкільного навчального року трирічна торгівельна школа „Просвіти” на одnorічний курс навчання прийняла 167 учнів. З них навчання завершили 140 учнів, з яких до вищого класу зарахували 61 учня, закінчили навчання 47, незадовільний рівень виявився у 10 учнів.

У школі викладало 14 осіб з вищою фаховою університетською освітою, здебільшого з кооперативною і торгівельною практикою. Бібліотека школи нараховувала 1054 книжок і 12 фахових журналів, збірники з історії, географії, товарознавства, бухгалтерії, торгівлі. Курс навчання включав як загальноосвітні, так і фахові предмети [35: 3].

У 1924 році торгівельна школа „Просвіти” розпочала реорганізацію, утворивши двокласну школу для тих учнів, які закінчили 3 класи середньої, 7 класів народної школи або одnorічний вищий торгівельний курс. Окрім того почав діяти трикласний торгівельний ліцей. Курс навчання включав не лише предмети, які вивчалися у двокласній школі, але й такі загальноосвітні предмети, як релігію, польську, німецьку, англійську, російську і французьку мови, історію, каліграфію, руханку. З фахових: купецькі рахунки, книговодство і ведення контори, ділове листування, торгівельна географія, спільництво, а в торгівельній гімназії ще й стенографію [36: 3].

Торгівельний ліцей і торгівельна гімназія були новими навчальними закладами. Оскільки курс навчання у ліцеї включав окрім загальноосвітніх ще й фахові предмети, зараховуючи на

навчання лише тих школярів, які закінчили семикласну народну школу. Власне ліцей мав замінити двокласну торгівельну школу, де курс навчання включав виключно загальноосвітні предмети. Ця обставина давала змогу випускникам ліцею отримувати вищу загальноосвітню і фахову освіту за рахунок вивчення етики та історії [37: 6]. У торгівельній гімназії крім предметів, які вивчалися у ліцеї, курс навчання включав економіку, іноземні мови і саме це давало підставу для того, щоб визнати випускників гімназії на рівні з випускниками торгівельної академії [37: 6].

Таким чином, фахові школи були важливим засобом подолання відсталості у сільському господарстві й кооперації, складовою частиною організаційної діяльності „Просвіти”, сприяючи економічному розвитку українського села, позаяк відновлення фахових шкіл визначалося як власною потребою, оскільки економічний і культурний поступ вимагав фахівців, так і соціально-економічною політикою польської влади, тому що праця за фахом для випускників українських фахових шкіл у державних польських структурах була малодоступною. Теоретико-методологічні засади функціонування фахових шкіл „Просвіти” мали принципове значення, оскільки вони готували не лише фахівців для потреб сільського господарства і української кооперації, але й стали основою і визначальним чинником національної свідомості й суспільної організованості громадсько-культурних сил Західної України.

Список використаних джерел

1. Перський С. Популярна історія Товариства „Просвіта” з ілюстраціями. Видання Товариства „Просвіта”. Ч. 730. Накладом Товариства „Просвіта”. – Львів, 1932. – 268 с.; Ковба Ж. М. „Просвіта” – світло, знання, добро і воля українського народу. – Дрогобич: Видавнича фірма „Відродження”, 1993. – 128 с., іл.; Герман Олег Михайлович. Діяльність товариства „Просвіта” на Поділлі наприкінці XIX і в першій половині XX століття / Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01/ Чернівецький держ. ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 1995. – 24 с.; Савчук Борис Петрович. Українські громадські організації в суспільному житті Галичини (остання третина XIX ст.- кінець 30-х років XX ст.): Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Чернівецький держ. ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 1999. – 32 с.; Зуляк І. С. „Просвіта” і греко-католицьке духовенство в умовах польської окупації. // Матеріали науково-теоретичної конференції до 55-ї річниці ліквідації УГКЦ радянським режимом. – Івано-Франківськ, 2001. – С. 32 – 40; Іван Зуляк. Проблема існування української мови і культури у Східній Галичині в міжвоєнний період (1919–1939 рр.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 4. Серія: Історія: Збірник наукових праць. / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2002. – С. 123–125; Іван Зуляк. Роль греко-католицької церкви у культурно-просвітньому русі західноукраїнських земель (20 – 30-ті рр. XX ст.) // Науковий вісник Чернівецького університету. Збірник наукових праць. – Чернівці: Рута, 2003. – Вип. 163–164. Філософія. – С. 174–178; Іван Зуляк. Читальні „Просвіти” Західної України у міжвоєнний період: завдання і програма освітньої праці / Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. Алексієвця. – Тернопіль, 2003. – Вип. 2. – С. 80 – 88 та інші. 2. Гр. Наш. Завдання часу // Нова Україна. Безпартійний двотижневик громадського, культурного та економічного життя. Ч. 1. 30 березня 1922. – Прага. – 36 с. 3. Народа в справі господарської скрути // Народна справа. Український тижневий часопис. Ч. 14 (79). Рік III. – Львів, неділя 6 квітня 1930. – 10 с. 4. Нужда села й міста в освітлені польського міністра // Газета „Батьківщина”. Тижневик. Ч. 4. (153). Рік IV. – Львів, четвер 12. грудня 1935. – 8 с. 5. Тези щодо аграрної політики // Нова Україна Neve UKRAINE МІСЯЧНИК письменства, мистецтва, науки і громадського життя під редакцією В. Винниченка й М. Шаповала. Рік видання другий. – Ч. 7–8. Липень-серпень, 1923. – Прага-Берлін. – 348 с. 6. Ярослав Татомир. Освіта й виховання. За національне виховання нашої селянської дітвори // Життя і Знання. Рік VI. 1933. Листопад. Ч. 11 (74). – С. 15. 7. Національна освіта й наші завдання // Наша культура. Науково-літературний місячник. Присвячений вивченню української культури. Головний редактор і видавець д-р Іван Огієнко. Річник перший. Січень. 1935. Кн. 1. – Варшава. – 64 с. 8. Підраховано автором. 9. М. Галушинський. Господарсько-садівнична школа в Милованні. (з приводу закінчення шестого курсу) // Діло. Виходить щоденно передполуднем. Ч. 106 (11.359). Рік XLVI. – Львів, неділя 14. травня 1928. – 6 с. 10. І. Герасимович. T.S.L. на українських землях і ми // Діло. Виходить щоденно передполуднем. Ч. 106 (11.359). Рік XLVI. – Львів, неділя 14. травня 1928. – 6 с. 11. Лихоліття нашої школи. Сумний стан, невідрадні перспективи і наша праця // Діло. Виходить щоденно передполуднем. Ч. 116 (11.369). Рік XLVI. – Львів, неділя 27. травня 1928. – 4 с. 12. Głos Polski wychodzi raz w tygodniu. Rok XXVII. № 13. – Tamopol, niedziela dnia 30 marca 1930. – 6 s. 13. Господарська хроніка. Польська організаційно-торговельна експансія в селах Сх. Галичини // Новий час. Ілюстрований популярний часопис. Ч. 115 (2226). Рік XV. – Львів, четвер, 27. травня 1937. – 10 с. 14. Просвітно-економічне віче у Львові // Діло. Виходить щоденно рано. Ч. 33. (9.914). Рік XLI. – Львів, середа 16. травня 1923. – 4 с. 15. До яких фахових шкіл посилати дітей і молодь // Народний Ілюстрований календар „Просвіти” на звичайний рік 1938. Річник 58. – Львів, 1937. – 234 с. 16. Крона (корона) – грошова одиниця Австро-Угорщини з 1892 р. 17. Морг – одиниця земельної площі, яка на анексованих Польщею західноукраїнських землях, становила приблизно 0,6 га. 18. М. Творидло. Економічна діяльність „Просвіти” / НАРОДНИЙ ІЛЮСТРОВАННИЙ КАЛЕНДАР ТОВАРИСТВА „Просвіти” на переступний рік 1928. Ювілейне видання з нагоди 60-ліття і 50-ліття Календаря. Коштом Товариства „Просвіта” у Львові. – Львів, 1927. – 302 с. 19. Господарсько-садівнична школа в Милованні. (з приводу закінчення шестого курсу) // Діло. Виходить щоденно передполуднем. Ч. 105 (11.358). Рік XLVI. – Львів, неділя 13. травня 1928. – 4 с. 20. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф. 294. – Оп. 1. – Спр. 71. – Арк. 11. 21. Майно „Просвіти” в Угерцях Винявських. Комунікат Головного Відділу Т-ва „Просвіта” про рішення Мірового Суду // Діло. Виходить щодня рано.

Видавничка Спілка „Діло”. Ч. 118 (12.484). – Львів, субота 31. травня 1930. – 6 с. 22. ДАТО. – Ф. 317. – Оп. 1. – Спр. 38 – Арк. 7. 23. ДАТО. – Ф. 317. – Оп. 1. – Спр. 43. – Арк. 3. 24. До господарської освіти. Вписи до Господарсько-Садівничої Школи Т-ва „Просвіта” в Милованні // Діло. Виходить щодня рано. Видавничка Спілка „Діло”. Рік XLVIII. Ч. 1 (11.641). – Львів, 1 січня 1930. – 6 с. 25. Ф. 317. – Оп. 1. – Спр. 43. – Арк. 2. 26. Господарсько-садівничка школа в Милованні. (З приводу закінчення шестого курсу) // Діло. Виходить щоденно передполуднем. Ч. 105 (11.358). Рік XLVI. – Львів, неділя 13. травня 1928. – 4 с. 27. Підраховано автором. 28. Господарсько-садівничка школа „Просвіти” в Милованні // Життя і Знання. Рік VI. 1933. Листопад. Ч. 11 (74). – С. 305 – 336. 29. Написав М. Б-ній. З життя і праці Господарської школи в Милованні // Життя і Знання. Рік VI. 1933. Червень. Ч. 6 (69). – С. 161–192. 30. Михайло Дяченко, бувший учень Милованської школи. Милованська школа Т-ва „Просвіта” // Життя і Знання. Рік VI. 1933. Червень. Ч. 6 (69). – С. 161 – 192. 31. Володимир Богоніс, учень Милованської школи. Ще про милованську школу Т-ва „Просвіта” // Життя і Знання ілюстрований науковий журнал-місячник. Рік VII. 1934. Січень. Ч. 1. – 32 с. 32. Дописи. Грималівщина. (Ветеринарно-годівельний курс „Сільського Господаря” у Вікні) // Діло. Виходить щоденно передполуднем. Ч. 135 (11.388). Рік XLVI. – Львів, середа 20. червня 1928. – 4 с. 33. ДАТО. – Ф. 294. – Оп. 1. – Спр. 119 – Арк.1 – 4. 34. Творидло. М. Куди йти нашій кооперації? // Діло. Виходить щодня рано. Видавничка Спілка „Діло”. Ч. 94 (12.460). – Львів, четвер, 1 травня 1930. – 6 с. 35. Торговельна Школа Тов-ва „Просвіта” у Львові // Діло. Виходить щоденно передполуднем. Ч. 153 (11.406). Рік XLVI. – Львів, четвер 12. липня 1928. – 4 с. 36. Коренець. Д.Нові типи торговельних фахових шкіл // Діло. Виходить щоденно рано. Ч. 65. (9.946). Рік XLI. – Львів, неділя 24. червня 1923. – 4 с. 37. Коренець. Д.Нові типи торговельних фахових шкіл і їх значіння для нас // Діло. Виходить щоденно рано. Ч. 71. (9.952). Рік XLI. – Львів, неділя 1. липня 1923. – 4 с.

Ivan ZULIAK

PECULIARITIES OF DEVELOPMENT AND ACTIVITY OF THE PROFESSIONAL SCHOOLS OF „PROSVITA” BETWEEN WWI AND WWII

The paper analyses the peculiarities of development and activity of the professional schools of “Prosvita” in the Western Ukraine between WWI and WWII.

УДК 351.853

Олександр ПЕТРОВСЬКИЙ

ПАМ'ЯТКООХОРОННА СПРАВА У МІЖВОЄННІЙ ПОЛЬЩІ ЯК ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНИЙ ЧИННИК

На прикладі пам'яток воєнної історії аналізується значення пам'яткоохоронної справи для консолідації польського суспільства і зміцнення держави.

Культурна спадщина будь-якого народу є надбанням матеріальної та духовної культури людства. Вона успадковується від попередніх поколінь, єднає людей навколо вічних цінностей добра і краси. Культурні надбання нації є важливим засобом піднесення духовності та національного духу. Це вчасно зрозуміли та взяли на озброєння кращі представники польської та української національної еліти, зокрема на теренах Галичини, що входила до Австро-Угорської імперії. Польська та українська інтелігенція активно виступала за збереження історичних пам'яток, які сприяють формуванню національної свідомості, патріотизму, які живлять прагнення до відновлення державності.

З розпадом Австро-Угорської імперії шанс відновити державність одержали різні слов'янські народи, зокрема поляки та українці. Проте реалізувати його у повній мірі вдалося не всім.

Після проголошення Другої Речі Посполитої постали завдання зміцнення держави. Розв'язувати їх в умовах внутрішніх політичних і міжнаціональних чвар було би важко. Тому, окрім проблем нарощування економічної та військової міці держави, як важливі виокремлюються чинники освіти та культури. Важливим завданням було виховання історичної пам'яті та, на її основі, патріотизму. Принагідно згадаємо, що у березні 1923 р. Рада Амбасадорів ухвалила включення до складу Польщі ще й території Східної Галичини.

На жаль, історично склалося так, що в умовах Польської держави українське населення зазнавало значних утисків з боку поляків. Національна еліта Польщі у своїх прагненнях відновити державність на руїнах Австро-Угорської імперії практично не зважала на інтереси українців. Поляки творили, зміцнювали, розбудовували свою, польську, державу. Цій справі були

підпорядковані всі можливі засоби впливу на свідомість як польського, так і українського населення. Серед таких засобів значне місце посідала справа збереження історичних пам'яток, зокрема організація опіки над пам'ятками воєнної історії – похованнями воїнів, що загинули у Першій світовій війні та у війні з Радянською Росією і Західно-Українською Народною Республікою. Ця робота спиралась на розпорядження уряду.

Незважаючи на те, що всім урядам Польщі доводилося вживати радикальних заходів, спрямованих на подолання інфляції, зокрема обмежувати державні видатки на апарат, соціальне забезпечення, гальмувати інвестиції тощо [6:463, 464, 465, 467], справа опіки над воїнськими похованнями підтримувалась і контролювалась державою та громадськістю. Гроші на неї виділялися з державного та місцевого бюджетів, жертвувалися населенням.

Відомо, наприклад, що „Польське товариство опіки над могилами героїв” звернулося до Міністерства внутрішніх справ з проханням дозволити збір коштів від населення на пам'яткоохоронні роботи. Такий дозвіл було отримано. Більше того, згадуване Міністерство видало розпорядження про поширення акції на всю територію країни. У зв'язку з цим, цікавим виглядає документ, що з'явився у канцелярії Тернопільського воєводського уряду. Так, 25.10.1926 р. воєводський уряд видав розпорядження до всіх старостів воєводства про проведення 1–3 листопада 1926 р. (як і у попередні роки) збору коштів на користь „Польського товариства опіки над могилами героїв”. Старостам доручалось, спираючись на допомогу постерунків державної поліції та начальників гмін, забезпечити реалізацію марок Товариства опіки та збору коштів від населення. У розпорядженні наголошувалося на тому, що такі акції відбуваються лише один раз на рік і не можуть вважатися збитковими для народу, оскільки йдеться про невеликі гроші. Повідомлялося, що на території воєводства на гмінних землях знаходиться більше 1 тисячі військових цвинтарів, які необхідно впорядкувати, огородити, а на могилах поставити хрести [3: арк.1].

Повітові староства звітували воєводському уряду про результати акції по зборі коштів [4: арк. 4, 7, 8, 9, 10, 11, 12 зв.]. Нижче наводимо дані про суми зібраних коштів у різних повітах Тернопільського воєводства (станом на 9. XII. 1926 р.) [3: арк. 2, 17] (підрахунки автора):

На „гробівництво воєнне” та організаційні витрати спеціальні кошти виділялися й з бюджету. Так, наприклад, лише у 1932/1933 звітному році Тернопільським воєводським урядом було на це витрачено 8800 злотих [2: арк. 5 зв.].

Масштаби виконуваних робіт щодо збереження воїнських поховань були значними. Воєводські управління зобов'язані були щорічно звітувати про виконану роботу по перепохованню польських воїнів, догляду за воїнськими цвинтарями та окремими похованнями, встановленню пам'ятників тощо. Наведемо приклади з того ж таки Тернопільського воєводства. За даними 1936/1937 років в одному лише Березанському повіті було упорядковано 11 польських воїнських цвинтарів (929 одиноких і 10 колективних поховань), у м. Тернополі – 53 одиноких і 3 колективних поховань, в с. Гарбузові Зборівського повіту – 298 одиноких і 6 колективних поховань. Закладалися й нові цвинтарі, як, наприклад, у Збаражі. Тут упорядковано 23 одиноких і 3 колективних поховань, а також встановлено 28 залізобетонних хрестів [4: арк. 50]. Загалом по воєводству з приватних земель у 1936/1937 р. екзгумовано 3680 одиноких і 199 колективних поховань. У попередній, 1935/1936 р. відповідно – 5379 одиноких і 315 колективних поховань [4: арк. 5 зв.].

Треба відзначити активну та ініціативну діяльність громадськості щодо збереження воїнських поховань, як символ вічної подяки за їх, полеглих, внесок у творення та захист держави.

	Повіт	Сума зібраних коштів	
		злотих	грів
1.	Борщів	—	—
2.	Броди	130	4
3.	Бережани	185	58
4.	Бучач	204	19
5.	Чортків	—	—
6.	Кам'янка	—	—
7.	Копичинці	—	—
8.	Підгайці	53	17
9.	Перемишляни	107	9
10.	Радехів	90	—
11.	Скалат	518	98
12.	Тернопіль	—	—
13.	Теребовля	121	40
14.	Заліщики	114	—
15.	Збараж	171	140
16.	Зборів	—	—
17.	Золочів	—	—

Так, значну роботу в цьому напрямку проводило „Польське товариство опіки над могилами героїв”. Головна мета цього товариства полягала в розповсюдженні ідей пієтизму і пошани до могил воїнів, які полягли у війні та поховані на території Польської держави. Документи, які зберігаються у Державному історичному архіві у м. Львів, розкривають зміст і форми діяльності згаданого товариства. Останнє займалось утриманням цвинтарів, могил; перенесенням з полів і лісів на цвинтарі останків полеглих, утриманням існуючих і спорудженням нових пам'ятників та встановленням пам'ятних таблиць. Значне місце в їх діяльності посідало інформування родин полеглих про місце поховання, допомога у пошуку могил. Товариство видавало брошури, повідомлення та інші публікації відповідного змісту, в яких тлумачилися положення Закону про могили та воїнські цвинтарі [10; 9: 96, 97].

Якщо згадане товариство своє піклування поширювало на всі воїнські поховання, то Авіаційна секція „Спілки оборонців Львова 1918-1919рр.” займалась питаннями перепоховання останків тільки учасників боїв за Львів та спорудженням пам'ятників на їх честь [9: 97].

У Східній Галичині існували й українські товариства, які також опікувалися похованнями воїнів та репресованих у роки Першої світової війни. Їх спрямування дещо відрізнялося від польських організацій.

Так, утворений за ініціативою „москвофілів” у березні 1923 року „Талергофський комітет у Львові” мав на меті увічнення пам'яті репресованих-в'язнів Талергофа, що потрапили сюди за підозрою у симпатіях до Росії після перебування російських військ у Галичині під час Першої світової війни. Комітет випускав „Талергофський Альманах”, займався спорудженням пам'ятників жертвам Талергофа [9: 188].

Питання увічнення пам'яті борців, які полягли за Українські інтереси було присутнім у діяльності національних українських культурно-освітніх організацій, зокрема „Просвіти”. Після Першої світової війни „Просвіта” розпочала роботу по збиранню матеріалів до історії національно-визвольних змагань 1914-1920 рр. У Львові було створено ініціативну групу – громадський комітет, метою якого було опікуватися могилами українських вояків, полеглих у боях за Українську державу. Пізніше на його основі зросло статутове „Крайове товариство охорони воєнних могил” [1].

При читальнях „Просвіти” створювалися секції охорони пам'яток минулого, на які покладалися і завдання по догляду за воїнськими могилами та їх збереження, благоустрою на Зелені Свята, організації покладання вінків на могили українських Січових Стрільців. Всі ці заходи підпорядковувалися завданню „скріплення національної свідомості, на поширення культу нашої традиції, на придбання нових культурних вартостей, що і свій і сусід і далекий чужинець, бачивши наші пам'ятки знав, що ми справді культурний нарід, що дорожимо нашими національними святощами, що вміємо пошанувати культ предків, культ героїв” [8].

У 1927-му році, розглядаючи програму просвітньої праці, І. Калинович привертає увагу читалень „Просвіти” до такого важливого напрямку роботи, як опіка і догляд за воїнськими могилами. Він, зокрема, писав, що читальня „не повинна забувати на мертвих, іменно на тих, що у визвольній боротьбі поклали свої голови за нашу справу і волю рідного краю. Тому нашим національним обов'язком є охорона могил українських борців, опіка над інвалідами, воєнними сиротами і взагалі плекання споминів воєнної доби” [7: 50].

Активісти „Просвіти” розшукували та обліковували могили воїнів, споруджували на їх місцях спільні могили, ставили на них хрести з написом: „Безіменному стрільцеві Галицької армії”, а також ставили в селах або ж поблизу них кам'яні пам'ятники „Борцям за волю України”. Часто на таких пам'ятниках було зображено Тризуба [1: 157, 158].

Яким же було ставлення Польської влади до спроб українців увічнити пам'ять про своїх героїв, загиблих у національно-визвольних змаганнях, у боротьбі за українську державність?

Встановлення таких пам'ятників викликало занепокоєння і спротив у польської адміністративної влади. Староство у Печеніжині (Станіславщині), наприклад, звітуючи обласному відділу інформації у Станіславі про ситуацію щодо політичного руху протягом травня 1924 р., повідомляло про поширення агітації серед руських діячів щодо встановлення пам'ятників на згадку про польсько-українську війну.

З метою припинення встановлення пам'ятників воєвода зобов'язав постерункових поліції стежити за діяльністю українських організацій і організаторів подібних акцій притягати до

суворої відповідальності. Заборонялося встановлення пам'ятників і надгробків, розміщення написів без дозволу Уряду опіки над воїнськими могилами. Відкриваються слідства за фактами встановлення українських пам'ятників на честь загиблих воїнів. В ході розслідувань встановлювалися особи тих, хто брав участь у спорудженні пам'ятників. До слідства залучалися вищі територіальні органи влади, як, наприклад, Територіальна дирекція Праць Громадських у Львові, а також громадські польські організації, як-то Товариство Польського Скорботного Хреста у Львові, тощо.

На староства покладался обов'язок контролювати процес створення українцями пам'ятників. Відкриття їх можливим було лише після дозволу відділом Гробівництва Воєнного Дирекції Робіт Громадських, які були при воєводствах [1: 158].

Більше того, згідно інструкції від 14 лютого 1921 року Президія Станіславського воєводства заборонила спорудження нових та реконструкцію, реставрацію усіх пам'ятників і пам'яток (костелів, каплиць, святинь, пам'ятників і пам'ятних таблиць) без погодження попередніх проєктів і описів з Охоронцем пам'ятників Культури і Мистецтва при Львівському воєводстві. Для отримання дозволу необхідно було подати ескіз, опис, проєкт за два місяці до початку робіт [1: 158, 159].

Читальні „Просвіти”, осередки товариств „Сокіл”, „Луг” та ін., які активно пропагували збереження історичної пам'яті, зокрема влаштовували покладання вінків і панахиди за „погалих Героїв визвольної війни”, часто піддавалися тиску з боку польської влади, а часом і закривалися нею [1: 159–160, 161]. Траплялися випадки вандалізму – коли пам'ятники українські руйнувалися польськими шовіністами [1: 162]. На віддачу їм подібне застосовувалося до пам'ятників польських, а це викликало невдоволення влади.

Цікавою в цьому питанні виглядає позиція єврейської громади Польщі. У Львові існувала „Спілка євреїв – учасників боротьби за незалежність Польщі” [9:109]. Її діяльність поширювалася на Львівське, Станіславське і Тернопільське воєводства. Метою „Спілки...” було об'єднання всіх євреїв – учасників боротьби за незалежність Польщі, підтримка громадянського духу серед членів спілки. Серед завдань головними задекларовано пропаганду ідей згоди поляків і євреїв, а також опіку над могилами погалих [9: 110]. Тенденція на заспокоєння Польської влади щодо позиції єврейських національних товариств є очевидною.

Утворення Польської держави прискорило національну та культурну інтеграцію польської нації, формування національної культури. Здобутком польської нації стало звільнення національної свідомості від комплексу меншовартості [6: 496, 507]. Чималу роль в цьому відіграла справа охорони пам'яток минувшини, зокрема воїнських поховань. Остання стала одним із чинників формування польського державного патріотизму, засобом ідеологічного впливу на свідомість громадян Польської держави. Фактично, пам'яткоохоронна справа у Польській державі перетворюється на внутрішньополітичний чинник, що сприяв об'єднанню поляків навколо традиційних ідей єдності держави, народу, суспільства.

Список використаних джерел

1. Анатолій Грицан. Просвітня зоря Прикарпаття: нариси про історію товариства „Просвіта” на Прикарпатті між двома світовими війнами (1921–1939). – Івано-Франківськ: „Сіверсія”, 2001. – 179 с.
2. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф.231. – Оп.4. – Спр.167.
3. ДАТО. – Ф.231. – Оп.4. – Спр.383.
4. ДАТО. – Ф.231. – Оп.6. – Спр. 2904.
5. ДАТО. – Ф.231. – Оп.7. – Спр.167.
6. Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Львів: Львівський нац. унів-т ім. І. Франка, 2002. – 752 с. +8 кол. мал.
7. Калинович І. Як працювати по читальнях „Просвіти”? Програма і поділ просвітньої праці// Календар „Просвіти”. – Львів, 1927. – Ч.704. – С. 49-50.
8. Німчук І. Про пам'ятники// Календар „Просвіти”. – Львів, 1930. – С. 180-181.
9. Центральний державний історичний архів, м. Львів: Путівник./ За ред. Г. Сварника. – Львів-Київ, 2001.
10. Polskie Towarzystwo Opieki nad grobami Bohaterów. Sprawozdanie Polskiego towarzystwa opieki nad grobami Bohaterów (towarzystwa Polskiego Żłabobnego krzyża) za rok 1925. – Lwów, 1926.

Olexander PETROVSKYJ

THE ACTIVITY OF PRESERVING MONUMENTS TO THE PAST IN THE MID WAR POLAND AS AN INTRAPOLITICAL FACTOR

On the example of war history memorabilia there is an attempt to analyze the importance of the activity of preserving monuments for consolidation of Polish society and state strengthening.

УДК 94(477)

Наталія КОСТИЛЄВА

ОСТАННЯ СТАДІЯ СОЦІАЛІЗМУ І „НОВА” УКРАЇНА В СТУДІЯХ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКА ТЕОДОРА МАЦЬКІВА

У статті розглянуто ідеї занепаду соціалізму і появи „нової” України у студіях Теодора Мацьківа

У 1991 році Радянський Союз перейшов до історії, подія, яку ледве можна знайти у світовій історії. Але, історія – це не книга, а бібліотека, в якій можна знайти що завгодно: Євангелія й апокаліпсис, трагедії і комедії, романи і сатири. Історична аналогія подій і явищ є дороговказом до розуміння історії. Чи Велика Французька Революція не нагадує нам російську 1917 року? Адже ж і росіяни, подібно до французів в ім'я свободи нищили монархів, щоб водночас підготувати ще страшнішу диктатуру і терор?” [1: 253]. Такими словами український історик західної наукової діаспори Теодор Мацьків розпочав свою студію під назвою „Перестройка” в Ретроспективі”. Серед важких умов для українських науковців СРСР, де брутально проводилась русифікація, саме на українську західну наукову діаспору припав обов'язок не лише зберегти, оборонити, але й розвивати українську мову, літературу, а передусім, історію, адже історія – це джерело національної свідомості та ідентичності [2: 304].

Після всіх великих зовнішніх змін, великих будівництв і грандіозних будовань приходили оскомина до всього зовнішнього, прагнення в глибину, в самих себе. Це не лише в наш час, в нашій країні; щось подібне було вже в Стародавньому Китаї, після створення імперії Цинь і побудови Великої Стіни. Спершу філософська „школа закону”, що виходила з прямої державної користі, була замінена конфуціанством, і проголошений едикт, за яким син, зрадивший батька, підлягав страті. Потім згадали мудреців даосизму, які навчали, що бездіяльність і довіра космічному ритму – найкраща державна політика. Більше того, почали поширюватись вчення, які відкидали будь-яку користь, і на цій хвилі становлюється буддизм, з його новими і дивними для Китаю ідеалами внутрішньої духовної свободи. Все це зайняло близько тисячі років – з III ст до НХ до VI–VII ст. З VIII ст. колесо історії почало крутитися в інший бік.

Подібні маятникові рухи проходять і кризь всю нашу, українську історію. Проблеми, які сьогодні повилазили з усіх кутків Української держави, української культури, накопичились давно. Одні йдуть корінням в зигзаги радянської політики, інші – ще глибше: в спокусі утопії, в звички адміністративного захоплення, в імперські традиції Росії, нарешті, в динаміку світової історії, з якої ніяк не можна вискочити.

„Наш” Союз Радянських Соціалістичних Республік виник на хвилях гніву, що накопичувався сотні років, який змив трон Романових після трьох років кривавої війни. Влада опинилась в руках партії, сильною своєю організованістю і своєю вірою у світле майбутнє. Заради такої мети можна було частину народу переконати, а іншу частину – примусити йти за собою. Адже мета, яка здавалась абсолютною, виправдовувала всі засоби.

Утопія прийшла в Росію з Заходу. Але Росія не була європейською країною, а лише – європеїзованою. В Україну утопія прийшла з Росії, у дещо виправленому варіанті. В європейському суспільстві утопія залишалась інтелектуальною грою (для сера Томаса Мора) або додатком для передвиборчої програми соціал-демократів.

Привід імперської величі, яким Й.Сталін поманив радянський народ, нічого цьому народові не дав, окрім бідності і морального затору.

Подвійність радянської дійсності стала наріжним каменем для багатьох науковців, які могли собі дозволити „розкіш” говорити про це. З одного боку в ній проглядались багатообіцяючі ознаки „соціального раю” – рівність, єднання мас, загальні ідеї, неймовірні результати

індустріалізації і „культурної революції”. З іншого боку – ми знаходились в пеклі, де насилля і жорстокість стали звичайною справою. Було б, безперечно, наївно говорити про те, що цей парадокс залишився за межами 1991 року. Мабуть, ще довго в нас будуть діяти „історичні ножиці”, про які ще задовго до нашого часу в 30-ті роки, трохи в іншому стилі писав вчений і мислитель Іван Павлов [3: 371].

Історія не лише розвиток виробничих і руйнівних сил. Це ще й прогрес культурних, моральних завдань. Якщо прірва між завданням і його виконанням занадто велика, цивілізація гине. Класова боротьба і боротьба ідеологій підвели нас до порогу загибелі, і, змінивши клас на народ, ми не відсунулись від прірви.

Сьогодні українцю не потрібно боротися за зовнішню незалежність. Його пригнічує своя, все та сама влада, змінилися лише маски і лозунги, а суть залишилась такою ж, що і 10, 20, 30 років тому. І звільнення народу від „імперського гніту”, чужих ідей невід’ємне від звільнення особистості в Україні. За це – традиції духовного піднесення минулих століть. Дух української життєздатності надзвичайно великий, і якщо ми повернемо собі віру в Україну; якщо звільниться і розшириться творча особистість; якщо ми будемо прислуховуватись до історії, не заважаючи вуха від галасу часу. Думати про вічне і писати про це українською мовою, живою сучасною мовою – сама собою розпрямиться українська культура та одночасно ступить у володіння своїм минулим і своїми світовими зв’язками.

Факт, який нам потрібно піддати „анатомічному розтину” можна сформулювати під двома заголовками: по-перше, розпад СРСР; по-друге – „Нова Україна”, яка вона?

Проаналізуємо перше твердження. Влучність характеристики, що її дав Т. Мацьків, позбавляє автора необхідності давати будь-які коментарі.

М.С. Горбачов – російський „сфінкс” свого роду, заповівши „перестройку”, тобто перебудову комуністичної системи, не передбачив проблем, що постали в зв’язку з його намірами. До перебудови багато людей в СРСР та закордоном вірило в комуністичну систему та в процесі „гласності”, якої М. Горбачов потребував, щоб позбавитись опонентів, суспільність у Радянському Союзі прийшла до переконання, що комунізм окрім колосальних жертв себе не виправдав. „Ахілесова п’ята” перебудови в тому, що М. Горбачов, як комуніст хотів би запровадити демократію і вільну торгівлю, водночас затримати комуністичну систему, а це не можливо, як не можна поєднати воду з вогнем [4: 250].

На думку, Т. Мацьківа в цих факторах і криється трагедія М. Горбачова. перебудову можна розглядати як процес, що відбувався в двох фазах: I – 1985-1988 рр., II – від другої половини 1988 до 1991 рр. [1: 254].

М. Горбачов зробив чотири суттєві помилки:

1) обіцяючи перебудову, він навіть на крок не розпочав втілювати в життя плани, особливо, що стосувалося господарства країни. Цим захоплювалась міжнародна спільнота, а на терені СРСР лунала лише критика [1: 254];

2) замість того, щоб провести загальні вільні вибори і дістати мандат від народу на перебудову, М. Горбачов і далі опирався на партяпарт;

3) з цієї помилки випливає те, що він замість опиратися на прогресивні і прихильних до нього кола, зробив ставку на відповідальних і консервативних партяпартчиків, які йому не тільки не допомагали, але й шкодили;

4) найбільшою помилкою М. Горбачова Т. Мацьків називає те, що останній генсек недооцінив національного питання, і хотів зробити вже не можливе – створити Союз на старий лад із центром в Москві [1: 254].

У другій фазі, тобто починаючи від 1990 року, М. Горбачов звернув від перебудови, кардинально змінивши тактику. Починаючи від літа 1990 року М. Горбачов пропонував створити нову радянську федерацію „незалежних” республік, очевидна річ, з центром в Москві. Проекти нового договору були предметом нарад поодиноких республік СРСР, отже й України. Українські політики не були швидкими до прийняття проекту нової федерації, який не узгоджувався з принципами Декларації про державний суверенітет України. Москва тисла на Київ, щоб швидше підписати проект Горбачова. Всім цим планам не судилося здійснитися через „путч” 19 серпня 1991 року, який зробили у Москві. Україна використала момент і 24 серпня 1991 року Верховна Рада УРСР проголосила Україну незалежною демократичною державою з тим, що 1 грудня 1991 року населення України референдумом має підтвердити

дня 1991 року населення України референдумом має підтвердити проголошення незалежності. У референдумі взяло участь 84,18% населення, за незалежність України проголосувало 90,32% включно з росіянами, незважаючи на шалену пропаганду Москви. М.Горбачов застерігав не лише Союз, Росію, Європу, саму Україну, що вихід незалежної української держави із Союзу буде означати катастрофу. Тодішній голова Верховної ради, а згодом перший президент України (якщо не брати до уваги М.Грушевського) Леонід Кравчук, назвав „острогу” Горбачова обманом і оголосив про те, що з Москвою буде вести переговори як з іноземним урядом. Від 24 серпня 1991 року перестала існувати Українська Радянська Соціалістична Республіка, а почала існувати Українська держава [1: 254].

Захід, який ставився до аспірацій швидше негативно, зрозумівши, що колеса історії вже не можна повернути, визнав Українську державу не лише де факто, але й де юре. Факт, що формально існувала Українська держава і її уряд у формі УРСР і що Україна є членом Організації Об'єднаних Націй відіграв не останню роль у процесі юридичного визнання України. Німецький міністр закордонних справ Геншер, закликав Європейську Раду визнати самостійні республіки, отже й Україну. Нарешті український народ став господарем у своїй хаті [1: 254]. Це перший раз у новітній історії українці стали громадянами першого класу у світі [5: 300]. Очевидна річ, що є труднощі, але їх можна подолати. Т.Мацьків проводить цікаву аналогію з історією Німеччини, яка після Другої світової війни була тотально знищена і німці розпочинали відбудову майже з нуля. Мудрий уряд і довіра йому дозволили Німеччині зайняти чільне місце у світі. Історик наголошує на тому, що ми мусимо навчитися респектувати свій уряд і позбутися анархії, адже ніхто нам в Україні будувати не буде, чужинці можуть лише допогти задля своїх інтересів [5: 300].

Зміни, які сталися в нашому суспільстві за останні 12 років очевидні. Безперечно, і те, що в різних сферах нашого життя і глибина, і характер змін неоднаковий. Десь – і ми добре знаємо де – бажаних трансформацій не має.

Ризикнемо привести тут найвдалішу цитату Х. Ортега-і-Гасет, яка без зайвих пояснень і ліричних відхилень охарактеризує епоху „Нової” України: „...Сьогодні ми свідки триумфу гіпердемократії, в якій маса діє безпосередньо без закону, з допомогою матеріального тиску, накидаючи свої прагнення і смаки. Я сумніваюся чи були інші історичні епохи, де юрба правила так безпосередньо, як у наш час” [6: 20].

Безперечно, викладені вище проблеми, спостереження – лише частина того, що можна було б сказати. Перед нами така країна, таке суспільство, які за своєю складністю і розмаїття проблем рівнозначні, як це не голосно пролунає, цілому регіону світу. Так і багатство історії, мистецтва, панораму політичних проблем можна було б розглядати в ґрунтовних дослідженнях.

Автор не ставив собі за мету, робити щось хоч далеко схоже на енциклопедичність. Але в деякому розумінні завдання було фундаментальним, адже „мерцание надежды по ту сторону отчаяния” [3: 388] набагато краще за простій.

Список використаних джерел

1. Мацьків Т. „Перестройка” в Ретроспективі // Англійський текст Зборівського договору з 1649 року та інші вибрані статті. – Н.Й.; Львів; К.; Мюнхен, 1993. – С. 253-254.
2. Мацьків Т. Історичне значення Центру (Промова на громадській нараді ФУСА – КУА 10 травня 1987 р.) // Англійський текст Зборівського договору з 1649 року та інші вибрані статті. – Н.Й.; Львів; К.; Мюнхен, 1993. – С.304-306.
3. Якимович А. Конец великой эпохи: реальность – менталитет – искусство // Погружение в трясину (Анатомия застоя). – М., 1991. – С. 371-389.
4. Мацьків Т. Перспективи „Перестройки”? // Англійський текст Зборівського договору з 1649 року та інші вибрані статті. – Н.Й.; Львів; К.; Мюнхен, 1993. – С.250-252.
5. Мацьків Т. З доповідями по Україні // Англійський текст Зборівського договору з 1649 року та інші вибрані статті. – Н.Й.; Львів; К.; Мюнхен, 1993. – С.298-300.
6. Ортега-і-Гасет Х. Бунт мас. Вибрані твори. – К., 1994. – С.15-140.
7. Померанц Г. Сны земли. – П., 1985.
8. Страна и мир. – 1988. – №6. – С.30.
9. Померанц Г. Живые и мертвые идеи // Погружение в трясину (Анатомия застоя). – М., 1991. – С.311-346.
10. Дружба народов. – 1988. – №12.

Natalia KOSTYLJOVA

THE LAST STAGE OF SOCIALISM AND THE “NEW” UKRAINE IN WORKS OF THE UKRAINIAN HISTORIAN TEODOR MATSKIV

The paper deals with the analysis of the ideas of socialism depression and formation of the "New" Ukraine in Teodor Matskiv's works.

УДК 94(477)

Олена ПАСІЧНИК

КРЕМ'ЯНЕЦЬКА УКРАЇНСЬКА ГІМНАЗІЯ В КОНТЕКСТІ АВТОБІОГРАФІЧНОГО РОМАНУ УЛАСА САМЧУКА „ЮНІСТЬ ВАСИЛЯ ШЕРЕМЕТИ”

У статті розповідається про діяльність Крем'янецької української гімназії в контексті роману Уласа Самчука „Юність Василя Шеремети”. За двадцять літ існування українська гімназія імені Івана Стешенка чимало зробила для національного відродження Крем'янецького краю, патріотичного виховання молоді. Її учні та випускники, зокрема й Улас Самчук, добре прислужилися на ниві освіти, письменства, української та світової культури.

Історію становлення й діяльності Крем'янецької української гімназії імені Івана Стешенка досліджував Г. Черняхівський [4: 86–89].

Про творчу спадщину українського письменника-емігранта У. О. Самчука, крім діаспорних праць Ю. Шевельова, Г. Костюка, О. Тарнавського, А. Власенко-Бойцун, в Україні з'явилися не тільки матеріали наукових конференцій, статті М. Жулинського, С. Пінчука, М. Штоня, Р. Мовчан, Р. Гром'яка, Я. Поліщука, а й дисертації С. Бородіци, В. Бурлакової, А. Жив'юка, В. Кизиловой, Ю. Мариненка, О. Пастушенко, Н. Плетенчук. Отже, вже напрацьований значний матеріал, який сприятиме поглибленню та розширенню розуміння та інтерпретації художніх текстів Уласа Самчука.

Проте, що стосується автобіографічного роману „Юність Василя Шеремети”, то цей твір мало досліджений в аспекті ролі Крем'янецької української гімназії імені Івана Стешенка в культурному та політичному житті краю. Названій проблемі й присвячується дана стаття.

Теоретичну базу статті склали праці українських (Г. Вервес, Р. Гром'як, М. Жулинський, Д. Наливайко, С. Пінчук, Г. Штонь та ін.) літературознавців, а також інших зарубіжних авторів, які досліджували і пропагували творчість Уласа Самчука.

Наше місто відоме як осередок культури, освіти, книгодрукування. Так, зокрема, в умовах панування буржуазно-поміщицької Польщі тут діяла Крем'янецька українська гімназія ім. І. Стешенка. Вона була важливим осередком патріотичного виховання.

1921 року учнем 5 класу Крем'янецької української гімназії ім. І. Стешенка стає визначний прозаїк ХХ століття Улас Самчук. Навчається тут до 1926 року.

У своєму спогаді-роздумі Улас Самчук пише про Крем'янець, який залишив незгладний слід на все його життя: „І мені приємно ствердити, що Крем'янець був гідним місцем для мого юначого визрівання, так само, як Дермань був щедрою колицкою дитячих вражень. Ці місця сильно позначені печаттю духа давньої творчої культури і творять той клімат, в якому найкраще може розвинутих неспокійний інтелект, який чогось шукає і до чогось прагне” [4: 69].

Згодом, вже будучи письменником із світовим іменем, Улас Самчук напише дві книги спогадів „На білому коні” (1980) і „На коні вороному” (1990), в яких розповість про роки, проведені у Крем'янецькій гімназії.

Мішана гімназія з викладовою українською мовою для дітей різних національностей почала функціонувати з 1 липня 1918 року. Їй було присвоєно ім'я Івана Стешенка (1873-1918) – одного з активних діячів УНР, члена Центральної Ради, генерального міністра освіти України.

Першим директором був призначений Сергій Міляшкевич, який очолював цей заклад більше 10 років, зокрема, і під час навчання Уласа Самчука.

Тут, у Крем'янецькій гімназії, формувалось літературне спрямування майбутнього автора „Марії”, роману-епопеї „Волинь”, трилогії „Ост” та інших творів. Гімназист Самчук брав акти-

вну участь у літературних вечорах, вікторинах, був керівником літературного гуртка „Юнацтво”, читав власні твори своїм друзям. У рукописному журналі „Юнацтво” вміщував свої перші оповідання, фейлетони, новели.

Літературне життя Крем'янця 20-х років ХХ століття було тісно пов'язане з діяльністю культурологічної громадської організації „Просвіта”. Гімназист Самчук спілкувався з такими діячами, як Борис Козубський, Семен Жук, Михайло Черкаський та іншими.

У книзі „На коні вороному” автор добрим словом згадує письменника Аркадія Животка, громадських діячів Павла Граба, Михайла Панкевича, Романа Бжеського, які у 20–30-х роках дбали про національне відродження нашого краю. За 20 років існування чимало для цього зробила і Крем'янецька українська гімназія. Звертасмося до спогадів Уласа Самчука: „Одпаче та школа зі скромними можливостями праці в дуже скромному приміщенні була для мене величезним форумом і доброю лабораторією для вияву і розбудови мого інтелекту. І не тільки мого. Для більшості тих, що побирали в ній освіту. Вона робила з нас не лишень фахівців діла, але також громадян, патріотів, діячів і організаторів національного життя” [3: 280].

Про життя Крем'янця і гімназії 20-х років Улас Самчук написав й автобіографічний твір-роман в двох томах „Юність Василя Шеремети”.

„Ця книга, – констатує автор, – порушує невелику частину проблеми нашого українського сектору. Це низка питань з середовища молоді перших років після першої світової війни одної з наших провінцій. Я хотів насвітлити їх такими, якими бачили їх мої очі, і, якими чула їх, моя душа. Без особливих окрас, без спеціальних „виховних тенденцій”, без „за” і без „проти”.

Єдиною моєю тенденцією було – бачити все, навіть моїх незначних героїв з далекого провінціального містечка, співтворцями їх епохи. Я хотів показати людей, які пізніше творили зміст того, що ми недавно пережили, в їх первопочатку. Не змушую читача і критика „бути вдоволеними”. Мені імпонувало б більше „бути правдивим” [1: 6].

У мальовничому куточку Волині, серед розкішної природи чарівних Крем'янецьких гір пройшли юнацькі роки майбутнього письменника та його героїв-гімназистів з твору „Юність Василя Шеремети”. Особливе місце в романі займають описи міста, його околиць. Ось один із таких пейзажів: „Гори Крем'янця не Альпи і не Гімалаї, але все-таки гори. Найвища з них Бона – чотириста метрів. І не такі вони вже негарні. Скоріше навпаки. Це глибока долина, куди якогось там року Божого влізло місто Крем'янець і залишилося там до цього дня. Бона скидається на забутий шолом. На ній сірі старечі замкові мури, які ніби колись мав руйнувати Максим Кривоніс. Зліва гора Хрестова, а там дві Дівочих... А між ними круті яруги і зарви, і все то втикане то косатими березами, то молодими сосонками, ясенами, кленами та різною, різною рослинністю, яка старанно зеленіє, цвіте, барвіє на всі тони...” [1: 22].

Улас Самчук знайомить нас з Василем Шереметою, іншими вихованцями навчального закладу, яких не тяжко пізнати, адже „це переважно селяки... Міцні, присадкуваті, смагляві, трохи незграбні паохи незграбні пано в чоботях, дешевих кортових штанях, коротких вилялятих френчиках і таких самих кепках” [1: 26]. Навіть їхня „проста, вузлувата” мова відповідає їхній зовнішності. „Її модуляція невибаглива, її зміст не складний. Вони недавно покинули село з усім тим, що має в собі земля, проста, чорна праця, старі немудрі звичаї предків багатьох поколінь” [1: 26].

Таким „селяком” прийшов колись на навчання до Крем'янецької гімназії й Улас Самчук. Дирекція винаймала для неї два будинки Хаїма Бакимера. На жаль, один з них через аварійний стан був розібраний. У романі „Юність Василя Шеремети” ми знаходимо опис другого, що зберігся по вул. Б. Харчука, 26: „Ну, ось і гімназія... Проста... Навіть дуже проста. Невеличкий, старий, жовтий будинок. Ганок з двома колонами і широкі, кам'яні, витоптані сходи. Цей будинок не був призначений на школу. Він не має претензії на таке високе призначення. Його розпланування не відповідає вимогам школи. Він не має коридорів, не має класів. Він заповнений невеликими клітками і старими немодними вікнами, і кожна з тих клітин – менша, чи більша – зветься сьогодні клясою і має число, описане римськими цифрами. Одна спільна, тісна роздягальня. Щодня вміщає вона одяг трьох сотень людей” [1: 27–28].

Кожного дня до української гімназії, „без прав, без будинку, без бібліотеки, без фізичного кабінету, без дотацій, без державної допомоги”, до молоді, „що все таки чіпляється за своє

людське право вчитися, знати, бути”, поспішають „невеличка, елегантна” жінка Варвара Сергіївна – французженка. Тонкий, худий і високий Семен Іванович Пилипенко – хімік і математик. Україніст і латиніст незграбний і закислий Річицький. Виструнчений з вусиками а ля Вільгем II історик та географ Іжакевич, інші. Очолює гімназію „округлий, масивний, з голеною головою, на якій спереду стирчать два вусики”, директор Петро Михайлович Струк.

Улас Самчук розповідає читачеві, як у гімназії проходять різні уроки, як ставляться Василь Шеремета, інші її вихованці до вчителів. Так, наприклад, коли до шостого класу заходить „енергійна, жвава та елегантна Варвара Сергіївна, з гарними вишневими очима, п’ятдесят хлопців та дівчат завмирають, мов статуї. На „лекціях з хемії” всі тільки чують слова і не мають можливості проробити реакції на досліді. Річицький „мордує” учнів латиною, мучить „ненависним Іваном Вишенським на уроках української літератури”. Непорозуміння з латиною завжди й у Василя Шеремети. Вчитель історії Висаріон Федорович не встаючи і не дивлячись щось показує „на старій, темній, подертій історичній мапі Європи.” Сміються учні над о. Ніколаєм, для якого не має значення, яка це гімназія: „Українська не українська, а ізвініте... Молитися ми вже будем настоящим руским язиком, таким молилися всі наші предки тисячу і більше годів” [I: 68].

Шкодує Василь Шеремета, що в гімназії не культивують спорт, а ще не хоче нікого кривдити, проте не задоволений, що учнів у ній не виховують.

У вільний від занять час гімназисти ідуть на Широку, „де все знаходить своє місце”, відвідують кіно, театр, сад „Тіволі”, самі ставлять вистави, милуються краєвидами Крем’янця з Бони, Хрестової, здійснюють прогулянки до Почаєва, Богданової каплиці, до Смиги.

Конфуцій, Ніцше, Муруа, Толстой, Гончаров, Мериме, Бодлер, Блок, Єсенін, Чупринка, Вороний, Олесь, Тичина – ось теми їхніх розмов.

З 1921 року в гімназії існує гурток „Юнацтво”, який 1922 року очолив Василь Шеремета. Гуртківці видають свої журнали „Юнацтво”, „Хвиля”: „Мати свій журнал, містити вірші... Чудово! Це епоха. Зібратися темнощими осінніми вечорами і читати Белінського, Винниченка, деклямувати вірші Олесь і завзято сперечатися. Скільки в цьому приваб, соків, мудрості!” [1: 32].

Гімназисти щирі і відверті у своїх почуттях, вміють товаришувати, кохати, цікавляться політикою. Коли наближаються вибори до Варшавського сейму, це стає для них головною справою, адже „там мають бути наші люди. Гурт юнаків цього хоче. Вони розлізлися на всі боки. Вони виповняють всі комірочки, де тільки треба. День, ніч – ніч, день на зборах, у дорозі, на вулиці, у школі. Вулиці обліплені плякатами шістнадцятки – це їх робота” [2: 92]. Василь Шеремета найбільше із учнів роздумує над тим, що „ця гімназія не дає жодного права, крім права бути вічним попихачем і вигнанцем у себе і на чужині, на цьому суходолі і за океаном” [1: 28].

І саме Василь стверджує перед учнями-гімназистами думку про те, що треба вирости, усамостійнитись, бути незалежним в поглядах.

Шеремета мріє стати мільйонером, щоб, в першу чергу, побудувати „велику, простору, модерну українську гімназію”, з добрим фізичним кабінетом, з великою бібліотекою, „щоб учні мали де брати книжки читати.”

А поки що, „хто прийде у ці нерівні стіни від української ріллі і українського плуга, та винесе звідсіль велику тугу, велику ненависть, велике прагнення будь-що-будь встояти, не впасти, не піддатися, а пройти світ з тавром вигнанця гордо за свобідним думанням у свобідній душі...” [1: 28]

Ці рядки можна безпосередньо віднести і до їхнього автора – Уласа Самчука, українського письменника світової слави, твори якого висували на здобуття Нобелівської премії. Його доля склалася гак, що 60 літ він вимушений був жити далеко від рідної України, а Самчукова багата спадщина на цілі десятиріччя була вилучена з літературного процесу на батьківщині, як і твори багатьох талановитих майстрів художнього слова в умовах тоталітарного режиму. На чужині письменник і помер. Нині Улас Самчук повертається на рідну землю як класик своїми невмирущими творами.

Список використаних джерел

1. Самчук У. Юність Василя Шеремети. Роман. Прометей. – Мюнхен: Друкарня С. Слюсарчука, 1946. – 156 с. 2. Самчук У. Юність Василя Шеремети. Роман. Прометей. – Мюнхен: Друкарня С. Слюсарчука, 1947. – 165 с. 3. Сам-

Olena PASICHNYK

KREMENETS UKRAINIAN GYMNASIUM IN THE CONTEXT OF THE AUTOBIOGRAPHICAL NOVEL "YOUTH OF VASIL SHEREMETA" BY ULAS SAMCHUK

This article tells us about the educational work and activity of Kremenets Ukrainian gymnasium in the context of the novel „Youth of Vasil Sheremeta” by Ulas Samchuk.

УДК 94(477)

Наталія ГРИГОРУК

МИКОЛА ЧУБАТИЙ ЯК ІСТОРИК ДЕРЖАВНИЦЬКОГО НАПРЯМУ

У статті розкрито основні ідеї державницької концепції Миколи Чубатого та його наукову схему історії походження українського народу.

Період відродження завжди передбачав появу багатогранних особистостей. Українське національне відродження покликала до життя когорту діячів таких як Т.Шевченко, Л.Українка, І.Франко, плеяду істориків на чолі з М.Грушевським. До представників державницького напрямку можна віднести О.Бочковського, С.Дністрянського, В.Старосольського, О.Лотоцького та учнів М.Грушевського – Е.Терлецького, М.Кордубу, С.Томашівського, С.Рудницького, З.Кузеля і М.Чубатого (1889-1975), аналізу творчості якого і присвячена дана наукова стаття.

Підкреслимо, що наукова новизна дослідження полягає в тому, що концепцію М.Чубатого про походження українського народу, мало хто досліджував. Позитивні відгуки на його праці писали історики діаспори Я.Падох [1; 2; 3], М.Ждан [4; 5], В.Ленцик [6], Л.Винар [7; 8], О.Домбровський [9], а також піддавали нападкам його наукову діяльність радянські історики В.Шушарін [10], К.Гуслистый [11], М.Котляр [12], Б.Рибаков, М.Тіхоміров та інші.

Таким чином, у даній науковій статті ми ставимо собі за мету проаналізувати державницьку концепцію М.Чубатого, окреслити її значення для сучасних державотворчих процесів. Завданням є також визначити основні історіографічні ідеї концепції історика, зокрема трактування вченим таких питань, як процес еволюції української державності, ідеї єдності національних земель та принципів територіальної цілісності і соборності України.

Микола Чубатий був свідком великих подій на українських землях та змінюваній долі нації, тому вважав своїм обов'язком стати частиною тих же подій шляхом збагачування свідомості та знань народу. Це передусім заставляло його досліджувати та описувати теми загальнонаціональної вартості і тим самим стати національним істориком, свідомим свого місця та покликання.

Його праці охоплюють дуже широкий історичний період: вони обіймають усю історію України від найдавніших до найновіших часів. Від „Княжа Русь–Україна та виникнення трьох східнослов'янських націй” [13] через „Державно–правне становище українських земель Литовської держави під кінець XIV в.” [14] до „Державний лад на Західній Області Української Народньої Республіки” [15] та „Історично–правні основи актів самостійності та соборності України 1918 і 1919 рр.” [16], „Історію Християнства на Русі-Україні” т. 1 (1965 р.), т.2 ч.1 (1976 р.) [17; 18].

Михайло Ждан, вшановуючи 80-річчя Миколи Чубатого, писав про нього: „На базі всесторонніх і глибинних історичних дослідів виробилась у Ювілята цінна і потрібна у нашій історіографії здібність до історичної синтези” [5: 10]. Саме та здібність охопити історичні процеси у формі продуманих синтез стала достатньою для Чубатого причиною визначити себе прихильником державницької концепції.

Інстинкт аналітичного історика, який слідкує за подіями в Україні, спрямованими на знищення національного стрижня минулого української нації та паралельного процесу русифікації української історіографії, заставив Чубатого присвятити багато уваги питанню формування і етногенезу нації. Її підвалини у 1904 р. заклав Михайло Грушевський у своїй праці „Звичайна схема „руської” історії й справи раціонального укладу історії східного слов'янства”, в якій він заперечив важливість генеологічної московської династії при розгляді питання формування та незалежного існування трьох національностей [19]. Ці підвалини треба було доповнити додатковими дослідженнями не тільки історичного, але й археологічного, антропологічного і лінгвістичного характеру. Коли в Грушевського етногенетичне формування трьох східно-слов'янських народів залишається ще в стадії гіпотези, в Чубатого цей процес завершується документально, а відтак синтетично. В процесі отримання матеріальних доказів він цікавився археологічними розкопками на території України, слідкував за знахідками та використовував їх в підкріпленні тез етнічного походження українців. Адже відстояти та довести помилковість російської схеми чи сучасної донедавна радянської, з її настоюванням над „спільною колицкою” всіх трьох народностей – росіян, українців і білорусів, через різні об'єктивні і суб'єктивні фактори не було легким завданням. Навколо цієї справи ще у 30–х роках ХХ ст. розвинулась жвава дискусія, започаткована Історично-філологічним Товариством у Празі, у якій, крім Степана Смалья-Стоцького, Мирона Кордуби, Василя Сімовича, взяв участь Микола Чубатий. Спочатку він не погоджувався з поглядами М. Грушевського на тему про появу української народності. Свій погляд на цю справу він висловив у двох статтях „До питання про початки української нації” (1931 р.) [20] і „Ще дещо про початки українського народу” (1931 р.) [21], але під впливом мовознавців, зокрема С. Смалья-Стоцького, він змінив свій погляд і повністю солідаризувався з тезами М. Грушевського. До праць М. Чубатого, що присвячені питанням етногенезу українського народу, належать „The Ukrainian and Russian Conceptions of the History of Eastern Europe” праця опублікована в „Proceedings of the Philosophico-Historical Section of the Shevchenko Scientific Society” Vo1. I. New York-Paris, 1951 [22] і „The conceptions of Ukrainian Nationality in Their Historical Development”, „Proceedings of the Philosophico-Historical Section of the Shevchenko Scientific Society” Vo1. II. New York-Toronto, 1952 [23] і праця „Київська Русь в нових советських та польських дослідках” Записки НТШ том 164, збірник на пошану Зенона Кузелі 1962 р. [24].

У листі до Степана Горака від 26 листопада 1970 р. він з'ясовує своє ставлення до цього питання: „Моєю головною тематикою історичної праці є українська нація, її поява на горизонті історії, її консолідація в одну націю Русі та створення Київсько-Руської імперії. Київсько-Руська імперія впала, та національна тугість старої величної Русі остала в пам'яті нації на наступні століття, до появи нової героїчної сили – Козаччини, що зродилася на окраїнах старої Русі, приймаючи нову назву України-Русі. Шукання джерел нації Русі-України стало провідною ідеєю Михайла Грушевського. Цю ідею розбудували учні Грушевського, його історичної школи, до якої я належу... Тому, що мене інтересувала передовсім справа народження, консолідації та імперського зросту нації в ділянці державного життя, церковного та правного, я в засаді є істориком української старини, середньовіччя” [25: 70].

Середньовічний період української державності М. Чубатий ділить на час існування Київської Русі і Київсько-Руської Імперії. Перший період починається VI століттям (Анти, які відтоді влилися в плем'я Полян) і закінчується в X столітті за князювання Олега, Ігоря, Ольги і Святослава аж до 1169 р. (знищення Києва Андрієм Боголюбським) з тим, що майже половина земель Київсько-Руської Імперії залишалася об'єднаними з Галицько-Володимирським Князівством до 1349 р.

„Київська Русь є щось інше, а щось інше Київсько-Руська Держава. Зовсім слушним є, що на терені Київсько-Руської Імперії взяли початок і розвивалися три східнослов'янські народи, але не на терені Київської Русі. Київсько-Руська Імперія не була одноплемінною державою, тільки многоплемінною імперією зложеної з домінуючої Київської Русі на полудні заселеною тою групою племен, що створили нарід русинів-українців, західною з містами Полоцьк-Смоленськ з племенами, що стали основою білоруського і двох груп племен на півночі, що після зміщення із автохтонами угрофінськими племенами, стали основою московського народу з містами Суздаль, Володимир над Клязмою та Москвою, та з групи що стала основою окремого четвертого народу Новгороду Вели-

кого (Ільшенських слов'ян). До 1478 р. Новгород був окремим народом–державою, яку завоювала Москва і включила насильно в свій державний, а згодом й національний організм шляхом примусового перенесення місцевого населення на московські землі. Тим чином Київська Русь продовж XI та XII століть притягнула та надала спільну назву Русь всім племенам тої слов'янської групи з якої зложився нинішній нарід русинів-українців. Русин це назва старша, середньовічна вживана до Шевченка, а Україна це новітна, яка зі слухних рацій, відокремлення від москалів, заступила ступнево аж до наших часів назвою Україна вмiсто Русь, русин. В тому історичному аспекті Київська Русь являється полудневою частиною Київсько-Руської Імперії, ідентичною в політичному та національно-етнічним процесі з нинішньою Україною”, – пише в листі М.Чубатий до С. Горака від 14 серпня 1970 р. [25: 70–71].

Цей погляд на процес формування східних слов'ян упродовж двох виразно визначених періодів, що охоплюють приблизно шість століть (VI–XII), М.Чубатий вперше піддав науковій дискусії на XI Міжнародному конгресі істориків у Стокгольмі в 1960 р. у доповіді „Київська Русь і початок трьох східнослов'янських націй”, яка з часом була розроблена і розширена в монографію „Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східнослов'янських націй” [13]. Навколо доповіді розгорнулася жвава дискусія в присутності біля 150 істориків східної Європи з участю відомих радянських вчених, дослідників Київської Руси, Б.Рибаківа та М.Тіхомірова з Академії Наук СРСР. Важливо відзначити, що обидва академіки під час дискусії захищали офіційну радянську тезу про існування „одного древнерусского народа”, проте в приватній розмові Б.Рибаків визнав погляди М.Чубатого, бо і він вважає антів першими предками українців [22: 71]. Обидва радянські академіки, зокрема Рибаків, мають поважні праці про розкопки в Придніпрянщині, які разом з працями Ярослава Пастернака, Петра Курінного і особливо Михайла Браїчевського [25] однозначно стверджують: розкопки свідчать, що Трипільська культура і так звана Черняхівська культура були майже повністю на етнографічній території українського поселення.

У передмові до праці „Княжа Русь-Україна” М.Чубатий згадує: „Доповідач мав можливість безпосередньо сконфронтувати їх погляди, себто теперішні погляди офіційної соціалістичної історичної науки в цій справі, з поглядами українських істориків, прихильників схеми Грушевського. Тоді автор цієї праці переконався у великій науковій актуальності цієї теми і рішив розробити її основніше та сконкретизувати принаймні схематично поодинокі фази у виниканні народів українського, російського та білоруського... Автор свідомий, що ця вдячна тема очікує ще на автора фундаментальнішої та ширшої студії” [13: 7].

Справді, професору Миколі Чубатому вдалося створити ґрунтовне монографічне дослідження, яке засвідчує його глибоку, багатогранну історичну і філологічну підготовку. У цій монографії автор аргументовано доводить безпідставність тверджень радянської історіографії про Київську Русь як „колиску трьох братніх народів” з єдиною давньоруською народністю, мовою та культурою. У ній М.Чубатий, спираючись на джерела та досягнення української історіографії, зокрема М.Грушевського, робить важливі висновки:

По-перше, три східнослов'янські народи, згодом нації українська, російська та білоруська, окремо формувалися з етнічного субстрату тієї людності, що жила на нинішніх територіях цих трьох націй принаймні від епохи неоліту [13: 132].

По-друге, найраніше з-поміж трьох східнослов'янських народів почав формуватися народ русинів–українців на просторі степової та лісостепової смуги на північ від Чорного моря, по обидва боки середнього та нижнього Дніпра. Прапредками етнічного субстрату, з якого сформувався український народ, було населення трипільської культури, що жило на середньому Подніпров'ї від часів неоліту і створило тут рільничо–скотарську цивілізацію вже на переломі III та II тисячоліть перед Христом [13: 133].

По-третє, як одноетнічний слов'янізований масив є предки українців уперше на історичній арені в VI столітті під назвою антів, розселених майже на тих самих просторах чорноморського степу та лісостепу, що їх нині займає український народ [13: 133].

По-четверте, князь полян Кий, збудувавши укріплення проти степовиків, заснував Київ (близько 560 р.) і дав початок першому державному організмові українського народу, а упродовж VII та VIII століть творяться інші державні організми на землях антів: Озівська або

Тьмутороканська Русь на південному Сході та Дулібський Союз на Західних антських землях [13: 133–134].

По-п'яте, не підлягає сумніву, що Київська Русь, як державний твір, створений антськими слов'янами – це був початок історичних часів українського народу [13:45].

По-шосте, з нинішніх трьох східнослов'янських народів хронологічно останнім став формуватися російський народ, названий в українській мові також московським. Етнічним субстратом нинішніх росіян стало фінське населення, що досить рано прибуло в доріччя верхньої Волги та сітки її допливів із Середньої Азії. Воно жило у східній частині смуги суцільного лісу вже від неолітичних часів, займаючись мисливством і ведучи примітивне життя довгі століття тоді, коли в степовій та лісостеповій смузі півдня процвітала відносно висока цивілізація [13: 135].

По-сьоме, в половині XI століття український народ був уже сформований [13: 136].

По-восьме, у другій половині XII століття у верхів'ях Волги Володимирсько-Суздальська держава політично, економічно та духовно так далеко відчужена від Київської Русі, що їй важко було вважати за частину Руської землі. На переломі XII та XIII століть утворився там новий суздальсько-володимирський народ, ядро московського або російського народу [13:139].

По-дев'яте, створена в Радянському Союзі теорія про існування „єдиного прарусского народа” впродовж IX–XI століть на цілій території Руської держави, як єдина доктрина щодо формації трьох східнослов'янських народів, позбавлена будь-якої наукової підстави [13: 140].

Ці висновки Миколи Чубатого найбільше хвилювали й продовжують хвилювати істориків прихильників радянської доби. Свого часу українська радянська історична наука постійно критикувала Михайла Грушевського і всіх інших „буржуазних націоналістичних істориків”, серед яких М.Чубатому було відведене особливе місце. В.Шушарін першим у 1964 р. піднявся до дискусії з М.Чубатим у праці „Современная буржуазная историография Древней Руси” [10], цитуючи його 13 разів. Захищаючи тезу про існування „центральної держави в добу Київської Русі”, В.Шушарін заперечує твердження М.Чубатого про федеративну структуру імперії. Федеративність імперії в кінцевій стадії підтверджує висновок М.Чубатого про багатонаціональність і тим самим заперечує існування „центральної структури держави та витворені в тому часі „праруські народности”. В.Шушарін пише: „У Чубатого також „форма федерації” під проводом київського князя. Автор, як і більшість українських буржуазних націоналістичних істориків, заявляє себе антинорманістом. Але це не перешкоджає йому говорити про встановлення варягами союзу „малих держав” в Київській Імперії Русі” [10: 207]. Проте питання федеративної структури Київської імперії було вперше висловлене Миколою Костомаровим у „Книзі биття українського народу” і відтак загально прийнято українськими істориками, які визнали багатонаціональність імперії за незаперечний факт, відмічений в усіх доступних знаних хроніках та джерелах.

Як бачимо, форма і стиль дискусії В.Шушаріна є витриманою на академічному рівні, тоді як виступи радянських авторів другої половини 60-х років переходять більше до політичної полеміки радянським жаргоном. У них дискусія замінюється лайкою, показуючи радянську безпорадність супроти джерельно-документальних доказів та стійкості синтези М.Чубатого. Емоційна нетерпимість радянської історіографії не обминула також видань АН СРСР. В.Іллеріцкій і І.Кудрявцев прямо вирішили, що „праці Грушевського є фальсифікацією історії. Антинаукова схема історії найкраще віддзеркалена в його багатотомовій „Історії України-Русі” і в „Очерках по історії українського народу” [27]. На жаль, автори не пояснюють членства академіка М. Грушевського в Академіях Наук СРСР і Української РСР, яке в минулому надано йому хіба не за „фальшування історії”. Логіка їхнього розуміння зводиться до бажання проголосити не тільки М.Грушевського неучом, але і його послідовників, зокрема М.Чубатого.

Відомому українському вченому, етнографу, історику К.Гуслистому також було доручено виступити проти цілого ряду українських вчених, в тому числі і М.Чубатого. Він написав статтю „Про буржуазно-націоналістичні перекинуття у дослідженнях етногенезу українського народу” [11: 41–51], половину в якій присвятив М.Чубатому. В характеристиці К.Гуслистого історик М.Чубатий, який прожив все своє життя в матеріальній нужді, став „буржуєм” і „націоналістом” незалежно від того, що він ніколи не був членом Організації Українських Націоналі-

стів, і, взагалі, був безпартійною, дуже побожною людиною. Кость Гуслистий стверджує, що розуміння історії М.Чубатим є „вигадкою націоналістичного фальсифікатора” про „різне етнічне походження українського і російського народів”, що в його оцінці є „безглуздою вигадкою”, бо „марксизм довів їхнє походження від єдиного східнослов'янського древньоруського етнічного кореня, спільність їх етнічного розвитку, спільність їх історичної долі, найтіснішу близькість і спорідненість антропологічного складу, їх характерів, мов і культури” [11: 41]. Свої безпомилкові твердження він підсилює цитатами Леніна і істориків сталінської епохи Б.Грекова, Н.Комаренка, М.Котляра, В.Петрова, а відомих українських вчених Я.Пастернака, С.Смаль-Стоцького, В.Щербаківського, М.Міллера називає „зрадниками батьківщини”, що не існують для науки. Далі К.Гуслистий очоршос М.Чубатого за його стокгольмську доповідь. Подавши короткий зміст доповіді, він не може пробачити М.Чубатому його прилюдної заяви, що він є послідовником М.Грушевського і вважає антив предками тільки українського народу.

К.Гуслистий продовжує нападати і пише: „М.Чубатий без належної наукової аргументації, всупереч історичним фактам, твердить, що кожний з трьох східно-слов'янських народів формувався цілком окремо, з етнічного субстрату того населення, що жило на нинішніх територіях цих трьох „націй” принайми від доби неоліту, причому найраніше сформувався український, прапредками етнічного субстрату якого були трипільці, а його першими історичними предками – анти, з часів появи яких Київ, мовляв був постійною столицею українського народу” [11: 47].

Цитуючи М.Чубатого, він супроводжує його висловлювання такими коментарями, як „старі антинаукові тези”, „антиісторична концепція”, „не маючи жодних підстав”, „ця вигадана українська безклясовість”.

Закінчує К.Гуслистий статтю пропагандистськими лозунгами того часу: „Завдання радянських вчених, зокрема істориків, етнографів, археологів посилити викриття реакційних концепцій націоналістичних запродавців, які відіграють роль найманих псів антикомунізму і антисоветизму. Готуючись до знаменитої події в житті нашої багатонаціональної Батьківщини ХХІV з'їзду КПРС, етнографи, докладуть усіх зусиль, щоб ще більше підпорядкувати свої дослідження розвитку культури комуністичного суспільства, яка розвивається все краще, що створене світовою культурою, прогресивною національною культурою народів земної кулі” [11: 51].

На цьому „розвінчування” М.Чубатого не закінчилося. У 1973 р. представник офіційної радянської політики в ділянці історії М.Котляр опублікував статтю „Проти буржуазно-націоналістичних перекручень спільного історичного минулого російського, українського та білоруського народів, IX–XV ст.” [12: 3–14]. Найбільше уваги автор присвячує праці М.Чубатого „Київська Русь–Україна та виникнення трьох східнослов'янських націй” [13] тому, що радянські вчені не могли заспокоїтися після її появи. Наведемо цитати, щоб показати нападки М.Котляра на М.Чубатого: „З погляду сучасної науки неприйнятною є вже сама назва книжки Чубатого – „Княжа Русь-Україна” – бо нею ставиться знак рівності між Київською Руссю і Україною як тотожними і одночасними явищами, тоді як насправді перша передувала другій, і головне – з Давньої Русі вийшов не тільки український, а й російський та білоруський народи. Навіть у назві книжки М.Чубатий не виявив оригінальності” [12: 4]. „Буржуазно-націоналістичні „українознавці” облудно пишуть начебто народність Київської Русі була українською в культурному відношенні. Наприклад, в „Історії української літератури” Дмитро Чижевський безпідставно твердить, що „Київська доба була приєднанням України до Європейського культурного світу”. В цих словах відчувається провокаційне намагання зобразити культурний процес українського народу у відірванні від аналогічних явищ російського та білоруського народів” [12: 5]. „Однак радянська історична наука довела, що жодного розпаду Давньоруської держави та її народності взагалі не було, натомість відбулося розчленування Київської Русі на дрібніші князівства і землі внаслідок поглиблення процесів феодалізації. Це і створило передумови для розділення єдиної раніше давньоруської народності на три східно-слов'янські... Недавно померлий Я. Пастернак серед людності трипільської культури навіть вбачав основоположників українського народного мистецтва. Так само безпідставно пише М.Чубатий, буцімто трипільці були предками самих лише українців” [12: 9]. „Чубатий розкриває свої справжні

переконав і безпідставно пише, начебто племена антських слов'ян „мали єдину спільну праукраїнську мову” і це в III–IV ст. н. е.” [12: 11]. Закінчує Котляр свою статтю пропагандистськими лозунгами: „... російська, українська й білоруська народності є гілками одного дерева—давньоруської народності... Радянська історична наука завжди давала й даватиме належну відсіч ідеологічним підступам буржуазно—націоналістичних псевдо-вчених” [12: 14]. Ось таку оцінку отримав за свою працю М.Чубатий від радянського українського історика. Називати М. Чубатого „псевдовченим” навіть росіянин В. Шушарін не посмів.

А далі проти справжніх незаідеологізованих вчених виступив Ю. Римаренко в монографії „Буржуазний націоналізм та його „теорія” нації” в 1974 р.: „Всупереч правді історії націоналістичні автори намагаються і в наші дні твердити, що Київська Русь була початком „епохи українського державного життя”, витвором „українського єства”, самої тільки української народності, яка існувала як „окремішне тіло” з найдавніших часів і у період давньоруської держави панувала над усіма східнослов'янськими землями” [28: 281].

М.Чубатий розумів, що змагання за спадщину Русі-України є однаково важливими і української національної історіографії, і для Москви, звичайно з різних причин.

Високо оцінив і підтримав значення праці М.Чубатого „Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східнослов'янських націй” відомий історик Олександр Домбровський в рецензії на неї в „Українському історичному” (1964р.). Він відзначає: „Мериторично-методологічний скелет праці правильний. З'ясувавши дефініцію таких термінів як „Русь” і „Руська земля”, автор присвятив слушно багато уваги антропогеографічним і геополітичним факторам, зовсім різним у процесі формування тих трьох народів – українського народу (кліматично лагідний південь, степ, лісостеп, знаменита почва землі під управу, середземноморські культурні впливи, головню грецькі) та зокрема московської півночі (суцільний ліс, багністі терени, холодне підсоння, жорстокі умови життя, фіно-алтайські впливи) при підкресленні значіння Дніпра й Дністра, що звертали розвиток нашого народу в напрямі бігу згаданих наших головних водних магістраль та Волги – в напрямі Каспійського моря та азійських просторів. Та величезна впадаюча в очі різномірність антропогеографічних і геополітичних факторів причинилася до повстання зовсім різних під антропологічним оглядом, тобто соматологічним і психологічним, та культурно-політичним типів згаданих народів, а вже діаметрально різних, коли йде про український і московський нарід. Суцільна полоса пралісів була довгими віками непрохідною перегородою між українськими півднем і фіно-московською північчю, де фінські племена творили первісну, головню етнічну субстанцію, до якої згодом долучилися і слов'янські первні, реалізуючи в той спосіб процес московської етногенези. У формації білоруського народу взяли участь балтійські етнічні елементи та слов'янські” [9: 49]. Рецензент рекомендував доповнити, розширити і перевидати працю і вона „буде якраз тим фундаментальним твором, яким автор забезпечить собі трівку пам'яті і вдячність серед майбутніх наших істориків” [9: 50].

В іншій невеликій за розмірами, але не менш цінній праці „Київська Русь в нових радянських та польських дослідках” Микола Чубатий нищівно критикує погляди радянських джерелознавців, тези ЦК ВКП до 300-ліття Возз'єднання України з Росією, які були видані „З нагоди 300-ліття Переяславської угоди, яку радянська влада постановила перетворити на велике торжество „об'єднання українського народу з російським в одній державі” [24: 465].

Він аналізує і розвінчує погляди радянських істориків Д.Лихачева, Н.Державіна, А.Арциховського, Р.Третьякова та польського історика Г.Пашкевіча і робить важливий висновок: „Нині зібраний археологічний, палеографічний та документальний матеріали до історії Київської Русі дають широкі можливості для українських істориків українського середньовіччя та незвичайно широке вдячне поле до створення синтези, що в стилі довести існування національно свідомого українського народу, як окремого етнічного та культурного колективу вже що щонайменше в XI сторіччі; його етнічний підклад існував вже кілька соток літ скорше, вже сьомім сторіччі, як доводить проф. Рибаків, для своєї цілком неугрунтованої концепції. Сам навіть Рибаків в своїм найновішій творі „Образование древнерусского государства” змушений ствердити, що найстарше організаційне ядро кївсько-руської нації створилося на території України, яка вже в XII сторіччі була відокремленим етнічним тілом від інших частин східної слов'янщини, отже, це була найстарша поява української нації. Тому на українську синтезу

Київської Русі жде український народ; її він потребує нині зокрема більше, ніж коли інде" [24: 478].

Отже, надзвичайно важливий внесок М.Чубатого у висвітленні питання етногенезу українського народу полягає в тому, що йому вдалося відстояти та довести помилковість російської схеми чи донедавна радянської з її настоюванням над „спільною коліскою” всіх трьох народностей – росіян, українців і білорусів, а в силу різних об'єктивних і суб'єктивних факторів це було для нього завдання не з легких. Тому, мабуть, М.Чубатий присвятив так багато часу і праці, щоб українцям другої половини ХХ століття ще раз пригадати, що Русь це нинішня Україна, бо творити Україну без її минулого, напевно, буде неможливо [25: 81].

Список використаних джерел

1. Падох Я. Микола Чубатий (1889–1957) // Український історик. – 1975. – №3–4. – С.100–111.
2. Падох Я. Історична заслуга професора Миколи Чубатого // Свобода. – 1975. – 24 вересня – Ч. 179. – С. 2–3.
3. Падох Я. Микола Чубатий. 1889–1975. Українське Історичне Товариство. Нью-Йорк – Торонто – Мюнхен, 1976. – 15 с.
4. Ждан М. Микола Чубатий // Український історик. – 1969. – № 4. – С. 47–62.
5. Ждан М. Микола Чубатий (3 нагоди 80-ліття). Українське історичне товариство. Серія: Українські вчені, Ч. 2. – Мюнхен – Нью-Йорк, 1970. – 21 с.
6. Ленчик В. Prof. Nicholas Chubaty – Ukrainian Historian and Scholar. // The Ukrainian Quarterly. – 1975. – Vol. XXXI. – No. 3. – P. 284–293.
7. Винар Л. Микола Чубатий. Українська історична наука. Її розвиток та досягнення. Філадельфія: В-во „Америка”, 1971 // Український історик. – 1971. – № 3–4. – С. 135–136.
8. Винар Л. Микола Чубатий. Історія християнства на Русі-Україні. Т. I. Рим: Український Католицький Університет, 1965 // Український історик. – 1968. – № 1–4. – С. 152–154.
9. Домбровський О. Микола Чубатий. Княжа Русь–Україна та виникнення трьох східнослов'янських націй. Записки НТШ.–Т.178. – Нью-Йорк – Париж, 1964 // Український історик. – 1964. – № 4. – С. 49–50.
10. Шушарин В. П. Современная буржуазная историография Древней Руси. – М.: Наука, 1964. – 304 с.
11. Гуслистий К. Про буржуазно-націоналістичні перекирчення у дослідженнях етногенезу українського народу // Народна творчість та етнографія.–1971.–Ч.1.–С.41–51.
12. Котляр М. Ф. Проти буржуазно-націоналістичних перекирчень спільного історичного минулого російського, українського та білоруського народів, IX–XV ст. // Український історичний журнал. – 1973. – № 8.–С.3–14.
13. Чубатий М. Княжа Русь–Україна та виникнення трьох східнослов'янських націй // Записки Наукового товариства ім.Т.Шевченка (НТШ). – Т. 178. – Нью-Йорк–Париж, 1964. – 159 с.
14. Чубатий М. Державно-правне становище українських земель Литовської Держави під кінець XIV в. // Записки НТШ. – Т. 134 – 35. – 1924. – С. 19–65; Т. 144–45. – 1926. – С. 1–108.
15. Чубатий М. Державний лад на Західній Области Української Народньої Республіки. – Календар Просвіти. – Львів, 1921. – 40 с.
16. Чубатий М. Історично-правні основи актів самостійности та соборности України 1918 і 1919 рр. // Правничий вісник (Нью-Йорк), кн. 2, 1962. – С. 3–12.
17. Чубатий М. Історія християнства на Русі–Україні.–Т.1 до 1353 р. – Рим – Нью-Йорк. Видання Українського Католицького Університету в Римі, 1965. – 815 с.
18. Чубатий М. Історія християнства на Русі–Україні.–Т.ІІ.–Ч.І. (1353–1458).–Рим – Нью-Йорк. Видання Українського Католицького Університету в Римі, 1976. – 263 с.
19. Грушевський М. Звичайна схема „руської” історії й справи раціонального укладу історії східного слов'янства // Статті по слов'янознавству, а. 11. – 1904. – С. 298–304.
20. Чубатий М. До питання про початки української нації // Діло. – 1931. – Ч. 14–19.
21. Чубатий М. Ще дещо про початки українського народу // Діло. – 1931. – Ч. 47–48.
22. Czubyty N. The Ukrainian and Russian Conceptions of the History of Eastern Europe. Proceedings of the Historical-Philosophical Section of the Shevchenko Scientific Society. – V. 1. – 1951. – P. 10–25.
23. Czubyty N. The Conceptions of Ukrainian Nationality in Their Historical Development. Proceedings of the Historical-Philosophical Section of the Shevchenko Scientific Society. – V. 2. – 1952. – P. 10–16.
24. Чубатий М. Київська Русь у нових советських та польських дослідях // Збірник на пошану Зенона Кузеля// Записки НТШ. –Т.169. – Париж – Нью-Йорк – Мюнхен – Торонто – Сідней, 1962. – С.465–478.
25. Горак С. М. Микола Чубатий – історик української етногенези // У пошуках історичної правди: Збірник на пошану Миколи Чубатого 1889 –1975/ Ред. Лужницький Г. і Падох Я. Записки НТШ. – Т. 205. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1987. – С. 65–81.
26. История исторической науки в СССР. Дооктябрьский период. – М: АН СССР, 1965. – 385 с.
27. Историография истории СССР с древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции.–Москва: АН СССР, 1961. – 457с.
28. Римаренко Ю. Буржуазный национализм та його „теорія” нації. – К.: Наукова думка, 1974. – 298 с.

Nataliya Hruhoruk

MUKOLA CHUBATY AS A HISTORIAN OF THE POLITICAL SCHOOL

The article analyzes the main ideas of the state conception of Mukola Chubaty and gives his scientific confirmation scheme of the origin of the Ukrainian people.

УДК 94(477)

**Юрій ТЕЛЯЧИЙ,
Григорій КУРИЛЕНКО**

П. І. ХОЛОДНИЙ: СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ПЕДАГОГА, ХУДОЖНИКА, НАУКОВЦЯ

У пропонованій статті проаналізовано становлення П. І. Холодного як особистості, громадсько-просвітницького діяча та науковця.

Петро Іванович Холодний (1876–1930 рр.) – український педагог, художник, активний діяч національного відродження України в 1917–1920 рр. Він – учень М.Мурашка, М.Бунге, П.Армашевського і Г.Де-Метца, сучасник М.Грушевського, В.Винниченка, П.Скоропадського та С.Петлюри, однодумець С.Русової й І.Огієнка, товариш І.Стешенка та С.Сірополка, колега С.Гординського, О.Новаківського, І.Труша, М.Голубця.

Сьогодні до нас повертається його ім'я, замовчуване протягом багатьох десятиліть в Радянській Україні за те, що прагнув добра рідному народові, піклувався освітою, розвитком культури та мистецтва. З'являються публікації про освітню, мистецьку діяльність П.Холодного. Однак мало відомо про його дитинство, юність, педагогічну практику, перші кроки в мистецькій творчості.

П.І.Холодний народився 18(31) грудня 1876р. в м.Переяславі на Полтавщині [1]. В автобіографії він зазначав: „Дід мій з батьківської сторони був ще за часів магдебурського права бургомістром, а батько – міським головою. Мали хазяйство й вели торговлю. До часу встановлення залізничних шляхів чумакували... Жили по старій, українській традиції, – життя в російських формах не приставало... Мій прадід, а там дальші предки, наскільки можу судити, належали до „шевців”, до цеху яких належала більшість переяславських міщан... З матірнього боку, по жіночій лінії, ішов мій рід від художників-іконописців по прізвищу Забіяки. Працювали вони переважно на Полтавщині, були добрими майстрами, малювали в західно-європейській манері, якої навчилися, копіюючи картини французьких та італійських малярів по різних великопанських галереях. Були вони, на свій час, освічені люде; один з них був священником в селі Помоклях, Переяславського повіту, де в нього була велика майстерня...”

В родині Холодних шанували українську мову, культуру, звичаї, „російська мова вважалася „панською” і тому респектом не користувалася, ..вживалася тільки під час науки”. За спогадами П.Холодного, „українська стихія панувала в місті безподільно, невеличкий гурток російських урядовців був нам зовсім чужий, а життя їх нецікаве”.

Першим учителем малого Петра, якому виповнилося 5 років, був відставний солдат, кучер Андрій. Усвідомлюючи незначну користь від такого навчання 1884р. батьки відали хлопця до четвертої гімназії м.Києва. Про той період він говорив так: „Це були сумні часи мого життя, темні і непривітні, за виїмком звичайно часу, коли можна було приїхати додому на вакації”.

Улюбленим зацікавленням у нього ще з дитячих років було малювання. Відчуваючи нестримну тягу до малярства, в останніх два роки навчання в гімназії, юнак став регулярно відвідувати вечірні заняття художньої школи під керівництвом відомого на той час художника Миколи Мурашка [2].

Захоплення поступово перетворилося на улюблену справу, з якою він не розлучався протягом усього життя. За словами І.Крип'якевича, „на вечірні курси рисункової школи ... ходив Холодний ось так собі, ніколи може не припускати, що саме в історії українського малярства судилося йому така поважна роль” [3]. Уроки малювання дали художнику-початківцю багато корисного. Пізніше він говорив, що „в школі цій була гарна мистецька атмосфера і всі учні ..., з якими мені потім доводилося стрічатись, згадують її з великою любов'ю” [4].

Після закінчення гімназії(1894р.) П.Холодний поступив на природничий відділ фізико-математичного факультету Київського університету св.Володимира.

В університеті Холодний „полюбив науку, зацікавившись, переважно математикою, хімією, фізикою та мінералогією” й тому з великим інтересом проводив досліди з хімії та фізики під керівництвом професорів М.А. Бунге і П.Я.Армашевського. У вузі виконав ґрунтовну дослідницьку роботу „Віцінальні площі кристалів”. Тому й не дивно, що 1898р. столичний університет Петро Холодний закінчив із дипломом першого ступеня. Після випуску влаштувався викладачем кількох київських приватних гімназій, але не покидав й наукових досліджень – працю-

вав у лабораторії „Імператорського технічного товариства”, фізичному кабінеті університету св.Володимира.

У 1899р. проф. Г.Г.Де-Метц запросив здібного перспективного науковця на кафедру фізики новоствореного Київського політехнічного інституту, де П.Холодний працював до 1917р.: спочатку (перших два роки) – асистентом, згодом – викладачем, професором. За час роботи в даному вузі він підготував ряд наукових праць. Найвизначніші з них – „Густота колоїдного срібла”, „Колоїдальний селен” – були надруковані в „Журналі Російського фізико-хімічного товариства”. Інші (напр. „Осмагичне тиснення колоїдів”) залишилися в рукописному варіанті [5].

Період послідовного паступу царської реакції на українську культуру й все, що прагнули до національно-культурного відродження України, корінної реформи системи освіти.

В колах української інтелігенції м.Києва Петро Холодний користувався репутацією кваліфікованого педагога та свідомого українця й тому зовсім не дивно, що він став на чолі ініціативної групи учителів, котрі виступили з ініціативою організації в місті приватної комерційної школи національного спрямування.

Освітні заклади, що перебували в підпорядкуванні різних відомств і міністерств в плані демократизації і самоврядування значно поступалися гімназіям і училищам, які знаходилися під юрисдикцією Міністерства торгу й промисловості. На підставі статуту 1896р. комерційні школи користувалися певною свободою у виборі навчальних планів, програм, організації внутрішнього устрою. Це й зумовило прагнення ряду прогресивних педагогів того часу – С.Русової, В.Тучапської, М.Лорченка, О.Астряба та ін. під керівництвом П.Холодного до організації 1906 р. приватної комерційної школи Першого товариства вчителів м.Києва.

За рахунок кредитів і пожертвувань зусиллями Товариства для навчального закладу збудували нове приміщення з просторими обладнаними класами, кабінетами, лабораторіями та господарськими спорудами. З початку створення заклад став коедуційним, навчання в ньому тривало 8 років. Завдяки якісному рівню навчально-виховного процесу швидко зростає авторитет школи і її педагогічного колективу. З кожним роком збільшувалася чисельність учнівського контингенту, який, наприклад, у 1913-1914р. складав 394 учні.

Час зберіг спогади Софії Русової про загальну атмосферу, що існувала в школі та її враження про організаційну, педагогічну діяльність П.І.Холодного, директора комерційної школи: „Жодної кари в школі не було, – вчителі мусіли прищепити учням розуміння дисципліни як необхідного чинника для їх успішного наукового розвитку. На вчительських щотижневих зборах обмірковувалася подрібно поведінка кожного учня і скільки-небудь поважний вчинок викликав дуже основну дискусію. Петро Іванович був глибокий знавець дитячої душі і добре розумів її. На психології він і в ті часи будував і навчання, і виховання учнів. Відносини учнів до директора були цілком щирі, і кожний винуватий хлопець чи дівчина завжди радо йому признавалися. Навіть дівчата старших клас у всіх своїх і сердечних, і шкільних непорозуміннях йшли на пораду до Петра Івановича, і він для кожного знаходив вільну хвилинку і глибоко зазирає у те ще напів-дитяче серце і знаходив для нього втіху. Як визначний маляр, Петро Іванович звертав велику увагу на науку малювання. Він безпосередньо впливав на учнів своєю високоморальною вдачею і глибокою справедливістю. Кляса в його школі була справжнім громадянським осередком, де плекався український патріотизм, так суворо заборонений московською шкільною адміністрацією. Але він проводився наскільки тактовно і педагогічно в школі з учнями різних національностей..., що не шкодило загальній гармонії в житті тієї зразкової школи, бо нею справді кермувала рука визначного педагога”. Роботою школи Петро Холодний керував до березня 1917 р. [6].

Цікавлячись наукою, працюючи в галузі педагогіки, він не забував й про інше захоплення – малювання, яким спочатку „займався для власного задоволення, не маючи наміру брати участь у виставках чи вернісажах” [7]. Вже до 1908 р. датуються написані ним картини „Княжий похід”, „Похід Ігоря”, „Похід Ігоря на Царгород”, „Чернець”, „Катерина” [8]. 1910 р. як стверджує Р.Грималюк, приятель П.І.Холодного Іван Генюк продемонстрував на одній з київських виставок два його художніх полотна – „Літо” і „Портрет шпіссельзбурзця С.А.Іванова”. Критики позитивно оцінили роботи молодого художника й, у результаті, „до

гуртку активних діячів українського мистецтва П.Мартиновича, С.Васильківського, В.Кричевського, О.Сластьона, І.Макушенка приєднався ще один талановитий сподвижник”.

Дослідник українського мистецтва Михайло Драган відзначав, що „мистецькі праці Петра Холодного постали відразу на високім рівні. З природи обдарована індивідуальність скоро заволоділа всіма засобами мистецького самовияву. І не лише заволоділа, а й пішла твердою ногою у парі з першими борцями за самостійну українську мистецьку культуру” [9].

Невдовзі митець створив нові полотна, ліричні пейзажі та композиції „Колядку про дівчину і паву”, „Вітер”, „Похмурий день” [10]. Оригінальністю характеризується твір „Івасик і Відьма”. На думку І.Крип'якевича, „Дівчина і пава” (1915 р.) „була перша темперова картина Холодного”, яка виникла „в результаті хімічного аналізу старих галицьких ікон, що найшлися в київському музею”. (Так званою „галицькою іконою” П.Холодний зацікавився з 1914 р.)

Як стверджує О.Настюк, у першому десятилітті ХХ століття переважна більшість митців продовжувала працювати в традиційній реалістичній манері. Разом з тим, визначилася група живописців, у творчості яких нові тенденції і пов'язані з ними елементи нового живописного стилю виявилися найвиразніше, з великою художньою силою. До них належать, передусім, Олександр Мурашко, Михайло Жук, Семен Прохоров, Петро Холодний, Михайло Бойчук, Микола Бурачек, Абрам Маневич, Олександр Богомазов [12]. Поступово, завдяки напруженійкопіткій праці П.Холодного набув слави знаного маляра-імпресіоніста [13].

Мурашко, Михайло Жук, Семен Прохоров, Петро Холодний, Михайло Бойчук, Микола Бурачек, Абрам Маневич, Олександр Богомазов [12]. Поступово, завдяки напруженійкопіткій праці П.Холодного набув слави знаного маляра-імпресіоніста [13].

Крім того, усвідомлюючи пропаганду знань серед широких верств громадянства, на початку ХХ століття він активно співпрацював у київській „Просвіті”, виступав із лекціями в різних місцях м.Києва. Текст одної з промов Холодного („Як машина говорить”) побачив світ у просвітньому видавництві. Незважаючи на зайнятість, він брав участь у роботі природничо-технічної секції Київського наукового товариства, був одним із редакторів його природничо-технічної секції [14].

Особистість П.І.Холодного – педагога, науковця, художника формувалася під впливом ідеї українського національного відродження початку ХХ століття. Поєднавши в собі прагнення до самовизначення українського народу, розвитку культури, високі ідеали добра й справедливості, Петро Холодний з початку революційних подій 1917 р. всебічно підтримував ідею державності на початку новітнього періоду історії України.

Список використаних джерел

1. Ротач П. Розвіяні по чужині: Полтавці на еміграції / Короткий бібліографічний довідник. – Полтава: Верстка, 1998. – С.141
2. Голубець М. Холодний. – Львів: Українське мистецтво, 1926. – С.22-23.
3. Історія української культури. Під загальною редакцією д-ра І.Крип'якевича. (Передрук видання І.Тиктора 1937 р.). – Нью-Йорк, 1990. – С.647.
4. Голубець М. Вказ. праця. – С.23.
5. Центральний державний архів вищих органів влади державного управління України. – Ф. 1868. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.9-10.
6. Сіропалко С. Петро Холодний як педагог і освітній діяч. – Львів, 1939. – С. 4-5.
7. Русова С. Мої спомини. –К.: Україна-віта, 1996. – С. 7.
8. Грималюк Р. Церковні вітражі Петра Холодного //Історичний календар 2000: Науков-популярний та літературний альманах. – К., 1999. – Вип.VI. – С.175.
9. Мистецтво України: Бібліографічний довідник. –К.: Українська енциклопедія, 1997. – С.617.
10. Грималюк Р. Вказ. праця. – С.175.
11. Стрельський Г. Діячі України доби національно-визвольних змагань (1917-1920). Бібліографічний довідник (Ф-Ч) // Історія в школі. –1999. – №7. – С.36.
12. Історія Української культури ... С.647.
13. Настюк О. Мистецьке життя Києва та Одеси початку ХХ сторіччя на сторінках тогочасних періодичних видань// Четвертий міжнародний конгрес українців: Доповіді та повідомлення: Історія. – Одеса, Київ, Львів, 1999. – Ч.2. –ХХ століття. С.190.
14. Ротач П. Вказ. праця. – С.141.
15. ЦДАВО України. – Там само. – Арк.10.

Yriy TELIACHYI, Grygorii KURYLENKO

P. I. KHOLODNY AS A PEDAGOGUE, PAINTER AND SCIENTIST

The paper analyses the formation of P. I. Kholodny as a public figure and scientist.

УДК 94(477)

**Валентин ШКВАРЕЦЬ,
Галина ШКВАРЕЦЬ**

МИКОЛА СЕВАСТЯНОВИЧ ДЕРЖАВІН – ВИЗНАЧНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК, СЛАВІСТ-БОЛГАРОЗНАВЕЦЬ, ФІЛОЛОГ

У статті подано основні віхи життя і діяльності М.С.Державіна.

Про М.С. Державіна, як видатного українського слов'янознавця, в недалекому минулому хоч і говорилося в науковій літературі, але надзвичайно, незаслужено скупо. Так, у томі 2 „Радянської енциклопедії історії України” подано про нього досить куций фрагмент, по суті, з 20 рядків, без його світлин [1]. Цю сумну традицію замовчування своїх видатних людей, або ж подачі ними надто скупо куцих повідомлень продовжують, на жаль, також деякі сучасні українські історичні, і навіть академічні видання [2]. І це тоді, коли ще в 50-х – 60-х роках ХХ століття московські наукові видання про нього усе ж таки друкували матеріали [3].

Не подано фрагменту про М.С.Державіна у такому виданні, як „УСЕ. Універсальний словник – енциклопедія”. Ред.рада: чл.-кор. НАН України Мирослав Попович. – К.: „Ірина”. – 1999. І це тоді, коли цей фоліант має 1551 сторінку, близько 25 тис. статей, 3200 ілюстрацій та ін. Тут вміщено фрагмент про визначного сучасного українського співака П.Двірського, мало відомого поета В.Державіна та ін. Але Микола Севастьянович знову забутий чи загублений, тепер уже в універсальній енциклопедії.

Водночас не маємо жодного сумніву, що у всій повноті про М.С.Державіна буде сказано, нарешті, у п'яти томній енциклопедії історії України, що тепер готують до друку Інститут історії НАН України та ряд інших наукових установ і закладів республіки. Адже в обговоренні перших зошитів на літери А-Д ми брали участь, тому маємо певну уяву і можемо судити про майбутній зміст видання.

Заради справедливості варто відзначити, що нас, авторів цього повідомлення, давно приваблює ця південноукраїнська, всеукраїнська історична постать, якій свого часу нами присвячувалися окремі публікації [4].

До того ж важко уявити собі тепер історика взагалі, слов'янознавця – зокрема, а тим більше – болгарознавця, який у своїй творчій діяльності так чи інакше не спирається на творчу спадщину М.С.Державіна, що дотепер залишається свіжою та актуальною. Немає сумніву, що й дослідження проблем національно-державного відродження слов'янських народів Центрально-Східної Європи мусить опиратися в значній мірі на праці цього історика-академіка зі слов'янознавства [5].

З усього викладеного і впливають висока актуальність та конкретні відповідальні видання даної розробки обраної нами для дослідження проблеми, опублікування отриманих результатів і висновків, що безумовно, будуть слугувати і перспективам подальших розвідок з окресленого напрямку.

Народився М.С.Державін 15 грудня 1877 р. в с. Преславі Приморського району Запорізької області в болгарській родині народного вчителя. Болгари, як відомо, ще 160 років тому переселилися в Українське Приазов'я з Північного Причорномор'я, а с. Преслав стало культурно-освітнім їх центром, де працювали болгарські гімназія, бібліотека та ін. До речі, дотепер в Приморському районі проживає, майже 15 тис. етнічних болгарів, є декілька болгарських сіл, поряд з райцентром – село Панівка, з такою ж назвою є село в Одеській області, звідки прибули переселенці в Приморський степ. У м. Приморському вже декілька років успішно працює українсько-болгарський ліцей, щороку проводяться культурно-мистецькі фестивалі „ми – українські” та ін.

Свого часу дід і баба, інші родичі вченого були кріпаками, яких ярославський поміщик продав елісаветградському. Після скасування кріпацтва в 1861 р. його батькові з величезними труднощами все ж таки вдалося скласти іспит на вчителя земської школи.

Протягом 1888 – 1896 рр. після місцевої школи М.С.Державін навчався в Сімферопольській гімназії. Після її закінчення учився на історично-філологічних факультетах спочатку Петербурзького університету, затим – Ніжинського історично-філологічного інституту. Останній і

закінчив у 1900 р. Спочатку вчителював на Чернігівщині. У Батуринській гімназії, звідки в 1907 році був переведений на таку ж учительську посаду в м. Тифліс.

У 1905 р. за його ініціативи була створена „Кавказка спілка педагогів”, що всіляко сприяла освіті простих людей, і насамперед робітництва. Водночас він домігся відкриття кількох шкіл грамоти для робітників місцевих залізничних майстерень, більше того, викладав у них. Був досить помітним у громадському житті. У 1906 р., наприклад, був делегатом і брав участь у Всеросійському з'їзді вчителів.

Восени 1907 р. М.С. Державін прикріпився до кафедри слов'янознавства Петербурзького університету для наукової роботи та підготовки до викладацької діяльності, а вже в 1907 р. захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня магістра слов'янської філології. Його наукове зростання було настільки напрочуд стрімким і успішним, що вже наступного, 1908 року він став професором.

Після жовтневого перевороту 1917 р. М.С. Державін поринув у роботу на ниві народної освіти. Так, у 1918 – 1920 рр. завідував однією з трудових шкіл у Петрограді, а, крім того, був завідувачем відділу шкіл для дорослих, заступником голови міської комісії з ліквідації неписьменності та ін.

У 1920 році його було призначено заступником декана і членом комісії з організації факультету суспільних наук Петроградського університету. Через рік, за дорученням Наркомату освіти РРФСР, він створив Науково-дослідний інститут мов і літератур народів Сходу і Заходу. А незабаром став і його директором.

У 1922 – 1925 рр. М.С.Державін працював ректором Ленінградського університету. Одноразом з 1925 р. очолював кафедру слов'янознавства Ленінградського історико-лінгвістичного інституту. Потім деякий час був заступником директора Публічної бібліотеки в Ленінграді.

Пізніше, у 1931 р., Миколу Севастьяновича було обрано дійсним членом (академіком) Академії Наук СРСР. У 1931 – 1934 рр. він очолював вже Інститут слов'янознавства АН СРСР.

У роки Другої світової війни, з 1942 р. – голова Антифашистського комітету радянських вчених, член Всеслов'янського комітету (1942 – 1947). Потім – член Слов'янського комітету СРСР.

Хоч основним об'єктом його наукових досліджень спочатку були мова і література, однак М.С.Державіну належить видатний вклад у розвиток історичної науки. Він виступив автором багатьох наукових праць, найвизначніші з яких присвячені історії Болгарії і болгарської літератури. Був обраний не тільки академіком СРСР з 1931 р., але й почесним дійсним членом АА Болгарії, згодом – Білоруської академії наук

Ще в молоді роки (1898) в часописі „Этнографическое обозрение” Державін опублікував працю „Нариси побуту південноросійських болгар” (зрозуміло, що українських – Автори). А в 1914 р. світ побачила книга „Болгарські колонії в Росії „ (читай – в Україні – Автори), а також праця „Болгарсько-Сербські взаємовідносини і македонське питання”. Остання книга була видана багатьма мовами народів світу. До речі, наголосимо при цьому, що історія слов'янських та інших балканських народів його особливо приваблювала все життя.

Водночас не залишався він осторонь і українських проблем. Зокрема, написав ряд статей про життя і творчість Т.Г. Шевченка, наприклад „Тарас Григорович Шевченко” (1921), „Творчість Т.Г.Шевченка в його історичному та ідеологічному оточенні” (1932), та ін.

Проте М.С.Державін передусім напружено і наполегливо займався дослідженнями історичного минулого слов'янських народів. У 1948 р. було завершено опублікування його фундаментального дослідження „Історія Болгарії” в чотирьох томах, згодом високо оцінено як фахівцями, так і широкою громадськістю, зокрема, болгарською та інших балканських народів.

Багатотомна монографія вченого вийшла далеко за межі дослідження минулого історичного процесу. У ній глибоко, детально проаналізовано походження усіх південних слов'ян, охарактеризовано і узагальнено цей процес. Особливо цінними у цій праці, з нашої точки зору, є матеріали про створення Болгарської держави, її подальший розвиток, широкі культурно-історичні взаємини і зв'язки між болгарським та іншими, в тому числі українським, народами. Як видно взагалі з його праць, опрацьовуючи багатющий фактичний, статистичний, ілюстративний матеріал учений повсякчас опирався на обширну і ґрунтовну базу: історичні документи,

історичну етнографію і топоніміку, український, російський і південнослов'янський фольклор, традиції і звичаї та багато ін.

До такого ж практичного вирішення проблеми належить і його книга „Слов'яни в давнину”, або, скажімо, напрочуд цікава і повчальна ґрунтовна стаття „Походження болгарського народу і створення першої Болгарської держави на Балканському півострові”, опубліковані в 1946 р.

Про виключно високий темп наукової діяльності М.С.Державіна свідчить і те, що в 1948 р. побачили світ чергова капітальна монографія „Христо Ботев – поет-революціонер”.

У післявоєнні роки вчений багаторазово бував у Болгарії, працював у архівах і бібліотеках, часто зустрічався зі студентською молоддю, науковцями, широким громадським загалом, читав лекції, виголошував доповіді, як правило, розмовляв болгарською мовою, що не могло не одержати гарячого схвалення вдячної аудиторії.

Всього вийшло з друку більше 500 наукових праць М.С.Державіна, вони відомі всьому світові, бо й перекладені на болгарську та багато інших мов народів нашої планети.

Одночасно чимало зробив Микола Севастянович для розвитку вітчизняної педагогічної науки. Про це, приміром, свідчать такі його праці, як „Університетська наука і політика” (1923), „Інтернаціоналізм науки” (1927) та ін.

В його творчому доробку міститься ряд статей про земляків з України – К.Д.Ушинського, А.В.Луначарського, їх педагогічну спадщину, а також численні праці з питань історіографії.

У 1944 – 1946 рр., крім уже названого, М.С.Державін також завідував сектором Інституту російської мови, був членом Президії Академії Наук СРСР. А з 1948 р. і до останніх днів, до своєї кончини 26 лютого 1953 р. Працював керівником групи Інституту слов'янознавства АА СРСР в Ленінграді.

Багаторічна і невтомна праця вченого на ниві історії, мови, літератури, філософії в 1948 р. була відзначена Державною премією СРСР. Його було нагороджено двома орденами Леніна та іншими відзнаками і нагородами.

Список використаних джерел

1. Див.: Радянська енциклопедія історії України. – К.: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії, 1970. – Т.2. – С. 5.2. Див.: наприклад: *Короткий довідник історії України*. – К.: Вища школа, 1994 (256 с.); *Малий словник історії України*. – К.: Либідь, 1997 (464 с.); *Котляр М.С., Кульчицький С.В. Шляхами віків: довідник з історії України*. – К.: Видавництво „Україна”, 1993 (380 с.) та ін. 3. Див.: наприклад: *Державин К.А. Список трудов академика Н.С. Державина в области славяноведения (1898 – 1952). Краткие сообщения Ин-та славяноведения АН СССР*. – М.: 1953. – Выпуск 11. 4. Див.: *Державин Микола Севастянович // Корифеї Української науки. Нариси про видатних діячів науки і техніки до 135-ї річниці створення Одеського державного університету ім. І.І. Мечникова*. Під редакцією проф. В.П.Шкварця. – Миколаїв, 2000. – С. 180 – 181. 5. Див.: зокрема: *Державин Н.С. Происхождение русского народа. Великорусского, украинского, белорусского*. – М.: 1994; *Його ж. Славяне в древности*. – М.: 1946; *Його ж. История Болгарии*. – М-Л.: 1945 – 1948. – Т.1 – 4 та ін.

Valentyn SHKVARETS, Galina SHKVARETS

MYKOLA SEVASTYANOVYCH DERZHAVIN AS A FAMOUS UKRAINIAN HISTORIAN, SPECIALIST OF SLAV AND BOLGARIAN LANGUAGES AND LITERATURE AND LINGUIST

The paper presents the main highlights of life and activity of M. S. Derzhavin.

УДК 94(438)(161.2)“19”

Олена ЛИТВИНЕНКО

Наукові записки. Серія: Історія. – 2003. – № 3.

УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА В ПОЛЬЩІ ЯК ЧИННИК УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО КУЛЬТУРНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА КІНЕЦЬ 80-Х – 90-ТІ РОКИ ХХ СТ.

Стаття присвячена розвитку української культури в Польщі та її ролі у налагодженні українсько-польських культурних та наукових зв'язків. Відображує відродження культурного життя української спільноти, діяльність громадських, наукових, освітніх, культурних центрів на користь міжнаціонального порозуміння.

Українські етнічні землі, що входять до складу Польщі, є надзвичайно своєрідним регіоном, де поєдналися специфічні історичні та етнічні особливості, де схрещувалися й конфліктували культурні та національно-політичні інтереси кількох націй та держав. За інформаційними даними, в Польщі сьогодні проживає від 160 до 300 тис. українців, які розселилися по всіх 49 воєводствах, найбільша кількість їх – на західних та південно-західних землях та на півночі (біля Ольштина), куди вони були переселені під час акції „Вісла”, в основному з Південного Підляшшя та Холмщини [1].

В нові часи українці в Польщі сподіваються на те, що можливим стане вирішення якщо не всіх, то більшості проблем, що турбують українську спільноту. Це справа засудження акції „Вісла”, компенсації за втрачене майно, широкомасштабна культурно-освітня діяльність та багато інших питань. Але виявилось, що вирішення багатьох з них дуже важке, а часом і неможливе. Нові часи принесли й нові проблеми. Головною бачиться проблема асиміляції української людності в польському суспільстві. Це і стало причиною виникнення програми „Повернення” – повернення до своїх коренів. Стосовно цієї програми виникло багато думок та дискусій. Основна мета програми – виховання молодих поколінь українців в свідомості рідних земель – свідомості своїх коренів. Завдяки фонду „Повернення” стало можливим здійснити такі програми, як: візити дітей на відпочинок на етнічних українських землях в Польщі і в Україні, поїздки на різні імпрези [2].

Проблема дослідження культурних, мовних та фольклорно-етнографічних зв'язків на пограничних територіях привертають сьогодні увагу все ширшого кола дослідників різних країн як Західної, так і Центрально-Східної Європи. В останні роки ця проблема стала предметом обговорення та дискусії на цілому ряді міжнародних наукових конференцій та симпозіумів. Польсько-українське пограниччя є надзвичайне своєрідним регіоном де поєдналися специфічні історичні та етнічні особливості. Проводяться соціологічні опитування для вивчення національної свідомості українців у Польщі, яка виявляється в способі їх національного самовизначення, у прагненні зберегти внутрішньо групові зв'язки, в участі в національній культурі й плеканні історико-культурних традицій, у способі ставлення до польського оточення.

Основні причини послаблення національної свідомості українського населення після переселень і депортації: велике розпорошення українців на території Польщі; обмежена частота внутрішньо групових контактів; невеликі можливості підтримувати зв'язки з рідною культурою; низький рівень успадкованих молодим поколінням культурних цінностей; широкий обсяг спілкування української меншини з польською більшістю та її культурою; політика польської держави, що сприяє процесу суспільної інтеграції.

Мала кількість україномовних шкіл і пунктів навчання української мови. Переобтяженість молоді та брак мотивації додатково вивчати українську мову, історію, літературу. Українська молодь у Польщі була позбавлена можливості спілкування з сучасними зразками й формами рідної культури, а відтак сприймала чужинні. Повсякденне вживання польської мови, засвоєння цінностей польської культури. Зростає кількість мішаних шлюбів. У яких перевагу в основному надається культурним цінностям представника польської більшості. [3]

Після перемоги демократичних сил у Польщі у 1989 р. та проголошення незалежності України починає пробуджуватися національна свідомість українців. Інтерес до україно-польського пограниччя відбився у низці розвідок, та статей сучасних польських дослідників, які переважно звертають увагу на побутування окремих жанрів балад чи колядок. [4]

За дослідженнями білостоцького соціолога А. Садовського у південно-східній частині підляського воєводства має місце формування народної свідомості на основі відмінної мови, народної культури. Наукові дослідження підляських говірок підтверджує існування говірок південноукраїнських і південно-східній частині Підляського воєводства. Самі мешканці частіше свою мову називають „білоруська”, „своя”, „тутуйша”, „проста”, „хохляцька”, „руська”. В історії польського Підляшшя частіше мешканців південно-східної частини відносять до української меншості, але було те приписування на підставі об'єктивних критеріїв, тобто мови чи народної культури, а також окремого історичного походження. З другої половини 80-х років не тільки у свідомості української еліти, а і у загальній свідомості з'явилася нова назва – мова українська. А також відношення себе до меншості української. З часткових досліджень випливає, що у південно-східній частині підляського воєводства йде процес творення української національної меншості. Її показниками є зростання почуття відокремленості в стосунках з поляками та білорусами. На основі ствердження менш чи більш відмінної культурної традиції. Першим етапом кристалізації української меншості на Підляшші стало наростання почуття відмінності від сусідніх народів. Від початку 90-х років настав дуже динамічний процес інституалізації української меншості. З'явилося широке коло українських інститутів: організацій, братств, виборчих комітетів з власною ідеологією і політичною програмою, локальна преса, радіо-телемовлення. Інтенсивно розвинута є українська культурна діяльність [5]. Перші організовані прояви українського національного пробудження припадають тут на 1982 р. Навесні 1990 р. відбувся український з'їзд, на якому замість Українського суспільно-культурного товариства (УСКТ) утворено Об'єднання українців в Польщі (ОУП). В грудні того ж року на основі чинних уже гуртків виник Підляський відділ ОУП. У 1991 р. вийшло перше число кварталника (тепер двомісячник) „Над Бугом і Нарвою” (головний редактор Микола Зоценко), а Білостоцьке радіо почало регулярно транслювати передачу „Українська думка”, яку веде Юрій Місіюк (тепер спільно з Євгеном Рижиком). У 1992 р. на основі гуртків Підляського відділу ОУП посталася окрема організація „союз українців Підляшшя” [6]. Коли у 1991 з'явилося підляський відділ Союзу українців в Польщі, а через рік вже самостійний Союз українців Підляшшя скінчився етап імпровізацій і почалося систематична праця над популяризацією української культури. З'явилося часопис „Над Бугом і Нарвою” в якому з'явилося місце для презентації української поезії та прози. На україномовному Підляшші біля 10 аматорських колективів. Візити колективів з України, головне з Луцька та Рівного, але також і з інших регіонів України. Апогеєм були 1990-1991 роки, коли гості з України приїжджали з концертами майже до кожного підляського села. Пізніше з одного боку з'явилося певне насичення, а з іншого виросла вартість взаємних візитів, культурний обмін стабілізувався в формі щорічні імпрези, з яких найважливішим є фестиваль „Підляська осінь”. Українська культура на Підліссі це не тільки фольклор, найбільш популярним серед молоді є фолк. Так же література як з Києва, так і з Львова. З'являється різного ґатунку українська естрадна музика, а також фільми, переважно на касетах. Супутникове телебачення (СТБ). Але бракує інституалізації, для широкої пропаганди розмаїття української культури [7].

У 1990 році створено в місті гурток Об'єднання українців у Польщі – першу легальну українську структуру на Холмщині після 40-х років. Певний повшток до пожвавлення українського життя на Холмщині дають приїзди з України холмщаків-виселенців, влаштуванні заснованим на початку 90-х років у Львові, Рівному, Луцьку Товариствами „Холмщина” 1992 З нагоди 110-річчя від народження й 20-рчча від смерті митрополита Іларіона видано перше від 40-х років українське видання в Холмі – „Акафіст перед Хомською чудотворною іконою Богородиці”. У вересні 1994 р. Найавторитетнішою структурою на Холмщині є церква, що зв'язує жменьку українців Холмщини з рідною спадщиною, хоч далеко. Довго проповіді виголошували російською мовою, починає входити в храми польська мова. [8].

Лемки, етнічна частина українського народу, що до 1947 р. від давна проживала від річки Ослави по ріку Попрад. Постраждали від акції „Вісла”. Коли в 1956 р. дозволено деяким національним меншинам у Польщі організувати суспільно-культурні товариства, лемки активно включилися до творення УСКТ, при якому було створено Лемківську секцію. Під кінець 80-х років цього століття у Польщі почали заходити політичні зміни. Лемки також творять окремі свої організації: у 1988 році створено „Громадянський круг лемків” та „Лемківський комітет”.

В 1991 році Лемківський комітет переказав свою діяльність Об'єднанню лемків. В Лігниці 7 квітня 1989 року зареєстровано „Стоваришнє лемків”, організацію, яка визнає лемків за окремий народ, котра поділила лемків на: лемків народників і лемків приналежних до українського народу. Більшість лемків не ідентифікувалася зі Стоваришиням лемків, але хотіла мати свою самостійну організацію. В грудні 1989 року вирішено створити Об'єднання лемків на рідній Лемківщині. Засноване правління ОЛ зорганізувало 26 гуртків з 420 членами. Перший з'їзд відбувся 9 листопада 1991 року в Сярах біля Горлиць. ОЛ спільно з польським Телебаченням зреалізувало біля 20 фільмів, присвячених суспільності: минулому й сучасному, численним старанням за повернення майна, а також культурним справам. Реалізовано показ етнографічно-документального фільму про давнє мазярство в Лосю та фільм „Молитва лемків”, у якому показується трагедію лемків по їх депортації після Другої світової війни. З нагоди 50-ліття акції „Вісла” організовано популярно-наукові конференції. У Горлицях проведено таку конференцію в травні 1997 р. Організатором було Об'єднання лемків у Польщі.

Об'єднання лемків у Польщі від 1992 року видає кварталник „Ватра”, свій пресовий орган. Крім „Ватри” вийшло з друку кілька різних видавництв. Крім того, „Ватра”, це ще й своєрідна пленарна, тридобова і, мабуть, одна з найчисельніших українська культурна імпреза у Польщі, що відбувається кожного року в другій половині липня, на яку з'їжджається кілька тисяч глядачів не тільки з Польщі, але також з різних держав та континентів. Найбільше художніх колективів і учасників приїжджає з України. В цій імпрезі беруть участь також представники найвищої влади Польщі, різних організацій, а передусім ОУП, Світової організації українських лемківських об'єднань, товариства Лемківщина в Україні, СРУ Словаччини, ООЛ в США, ОЛ Канади [9].

В останні роки нового розвитку в Польщі набуває самодіяльний рух українських фольклорних та фолькових ансамблів. Стали традиційними загально польські фестивалі української дитячої пісні, перший з яких відбувся 1981 р. в Кошаліні. Ще одна форма побутування народних традицій у Польщі – це „Молодіжні ярмарки”, що біля 15 років відбуваються у Гданську, де беруть участь аутентичні фольклорні ансамблі. В Сопоті, а пізніше – в Перемишлі, традиційно кожні два роки відбуваються Фестивалі української культури, які привернули увагу польського телебачення, радіо, преси. Ці заклади дають змогу українським самодіяльним колективам представити свою програму широкій публіці, а також сприяють польсько-українському культурному співробітництву. Крім Фестивалу української культури, проводяться Битківська ватра, Прикордонні зустрічі, Ніч на Івана Купала, Дні українського театру, З мальованої скрині, Музика без кордонів, Дні української культури у Щецині, Грицьку, Кракові, Дитячі фестивалі в Кошаліні, Ельблонгу та Венгожеві. Розвиток самодіяльного українського руху, крім впливу на самовизначення своєї національної приналежності, сприяє пробудженню та розвитку національної самосвідомості в цьому регіоні [10].

У Статуті ОУП, представника української громадськості, окреслені завдання, які організація ставить перед собою. Це підтримка національної та культурної тотожності українців, вирішення культурних та освітніх питань, що є важливим кроком до вирішення суспільних та політичних проблем. Є розуміння того, що необхідно досліджувати та поширювати справжню історію української людності в Польщі, а також належно висвітлювати історію україно-польських відносин та сучасного життя України, а для цього треба проводити науково-популярнізаторську роботу, готувати та розповсюджувати книжки, підтримувати контакти з науковцями та науковими установами, співпрацювати з польськими організаціями та установами.

Важливим питанням, що стає перед української громадою в Польщі, є питання встановлення центрального фінансування українського шкільництва, підготовка вчительських кадрів для навчання в україномовних школах, підготовка й видання нових підручників, збільшення уваги до проблеми навчання української мови в гімназіях, координація співпраці з науковими установами в Україні.

Для всебічного розвитку національної освіти й культури необхідне інституціональне забезпечення на науковому рівні. Останнім часом з'явилися нові клітини українознавства. ОУП сприяє контактам українських та польських наукових середовищ, допомагає літературою та підтримує як в Польщі, так і в Україні конкретні наукові проекти. Не менш важливою є видав-

нича діяльність та діяльність засобів масової інформації. Це один із способів здійснювання цілей ОУП та задоволення культурно-освітніх потреб української громадськості у Польщі. Об'єднання надає допомогу й підтримку в розповсюдженні видань, які з'являються в українських видавництвах у Польщі. ОУП співпрацює з видавництвом „Тирса” та редакцією тижневика „Наше Слово”, випускає тижневик-додаток для дітей „Світанок”, „Український альманах”. Сьогодні українські радіопередачі систематично ведуть регіональні радіостанції в Кошаліні, Ольштині, Ряшеві та Білостоку, а польською мовою – у Щеціні. Позитивним явищем є телепередачі українською мовою на загально польському каналі TVP та в регіональному осередку в Білостоку. Випуск „Теленовин” став можливим на основі договору між ОУП та WOT. ОУП дбас про збільшення часу передач про українську історію та культуру на Польському телебаченні. На локальному рівні українські громади співпрацюють з регіональними мас-медіа та сприяють появі україномовних передач на комерційних станціях та пресових додатках, спецвипусків, присвячених українській тематиці. Об'єднання має свою сторінку в Інтернеті та мережу електронного зв'язку більшості осередків [11]. Ведеться показ цифрових телевізійних та радіо-програм з України. Першим були програми СТБ. Тепер за допомогою супутникового телебачення транслюються шість телевізійних та одна радіoproграма [12].

Найважливішим напрямком є охорона пам'яток історії та національної спадщини. Слідом за виселенням українців з рідних земель трагічної долі зазнали пам'ятки української матеріальної культури на цих місцях. З охороною і збереженням історично-культурних пам'яток тісно пов'язана справа збирання і зберігання пам'яток духовної і матеріальної культури, що функціонують ще у побуті, звичаях та народній творчості українського населення в Польщі. В усіх цих питаннях свою працю веде Громадська комісія національної пам'яті [13]. Поштовхом до створення Комісії при Об'єднанні українців в Польщі був 1-й з'їзд українських політв'язнів, що відбувся 2-3 червня 1990 р. в Гурові-Іловецькому. Основана мета Комісії – „піднесення національної свідомості та утвердження тотожності українців у Польщі в основному через повернення, збереження історичної пам'яті українського народу” [14].

Ще однією провідною організацій що об'єднує українців в Польщі, є Фундація Св. Володимира. Заснована вона 1989 р. українським науковцем і громадсько-політичним діячем доктором В. Мокрим. Головною метою організації є підтримка і популяризація української християнської науки і культури в Польщі, а також діяльність на користь зближення українського і польського народів [15], створення центру української науки і культури для сприяння розвитку й популяризації науки та християнської культури в Польщі, а також діяльність в справі польсько-українського зближення. Центр провів низку наукових заходів: конференцію „Незалежницькі прагнення українців...”, сесію, присвячену науковій та культурній діяльності Б. Лепкого. У рамках „українських наукових четвергів” щотижня у центрі відбуваються зустрічі науковців-українознавців з Польщі, України та інших країн. Виголошені на них виступи вчених-україністів друкуються в періодичних „Краківських українознавчих зошитах” і альманаху „Між сусідами”. З 1995 р. Фундація започаткувала видання часопису „Краківські обрії” [16].

Ще однією впливовою українською організацією у Польщі є Союз українців Підляшшя. Союз дуже бережно ставиться до народних традицій і звичаїв, проводить чимало цікавих заходів, спрямованих на їх вивчення, видає українські газети, підтримує тісні зв'язки з Україною, цікавиться подіями, які відбуваються в нашій державі [17]. На запрошення Союзу українців Підляшшя до Польщі приїжджають фольклорні колективи з України, представники союзу вирушають до України [18]. З 20 до 23 листопада 2002 р. проходили Академічні дні української культури в Білостоку. Організатором днів був Білостоцький відділ Союзу українців Підляшшя та Об'єднання польських студентів. В рамках Академічних днів української культури в Білостоку пройшла також зустріч, присвячена 20-річчю літературної творчості Юрія Гаврилюка – підляського історика, поета, прозаїка та публіциста. Академічні дні української культури дають змогу українській культурі вийти на широку дорогу [19].

1994 р. Фундація Св. Володимира розпочала організацією в Кракові „Української куті”, яка стала ще однією нагодою взаємопізнання, порозуміння, зближення між поляками та українцями, Польщею та Україною. Вона почалася в Галереї українського мистецтва відкриттям виставки „Церква в малюнках дітей”, організованої Громадським комітетом опіки над пам'ятками церковного мистецтва та Інститутом мистецтва ПАН [20]. З 2000 р. у Бельську проходить „По-

етичне триголосся” – рецитаторський конкурс для дітей з початкових шкіл та гімназій Бельська Підляська та в Черемухи. [21]. Традиційними стали зустрічі з народними умільцями Підляшшя, які навчають дітей різним ремеслам. Організовано день фольклору, етнографічна експедиція „Do źródeł” – неповторний шанс для наймолодшого покоління встановити контакт з традиціями культури Підляшшя і познайомитися з місцевою українською говіркою, яку знає тільки невелика кількість дітей [22].

Набула розвитку україністика в таких вищих навчальних закладах Польщі, як Варшавський університет (кафедрою української філології тут керує проф. Степан Козак); два значних центри україністики є в Любліні – це Католицький університет, де у 1989 р. на гуманітарному факультеті була організована секція слов'янської філології, та університет ім. Марії Кюрі-Скłodовської (закладом української філології завідує проф. М. Лесів); Ягеллонський університет в Кракові; Вроцлавський, Вірмено-Мазурськимий університети. Чільне місце в розвитку української культури в Польщі посідають українські періодичні видання: „Варшавські українознавчі записки” „Краківські українознавчі записки”, Фондацією св. Володимира в Кракові видається альманах „Між сусідами”, українська та білоруська православна громада в Польщі видає щомісячник „Przegląd Prawosławny”. Крім того, треба відзначити „Благовіст” (гол. ред. Б. Тхір), „Перемиські дзвони” (А. Степан), „Вісник Закерзоння”, „Рідна мова”, „Український літературознавчий провулок”. Союзом українців в Польщі видається тижневик „Наше слово”, а Союзом українців Підляшшя двомісячник „Над Бугом і Нарвою”. Об'єднання лемків в Польщі видає часопис „Ватра” [23].

Отже, 80-90 роки принесли українським землям та українству Польщі громадське та культурне відродження. Починають активно діяти громадські, наукові, освітні, культурні центри, виходити періодика, радіо- та телепрограми. З'являється та поширюється інтерес до української культури не лише у представників української меншості, але і серед широкої польської громадськості, та в Україні.

Список використаних джерел

1. Вахніна Л.К. Українці Північного Підляшшя (спроба етнокультурної характеристики) //Укр. Альманах. – 1998. – С.250.
2. Дрозд Р. Повернення до джерел //Наше Слово. – 2003. – 19 січня, № 3.
3. Заброварний С. Національна свідомість українців у Польщі // Пам'ятки України. – 1995. – № 3. – С. 3-7.
4. Вахніна Л.К. Українці Північного Підляшшя (спроба етнокультурної характеристики) //Укр. Альманах. – 1998. – С.250.
5. Sadowski A. „Українцями stać się mogą rzeczywiście się stają...” // Над Бугом і Нарвою. – 2001. – № 4. – С.7-10.
6. Гаврилюк Ю. Підляшшя кризь віки //Пам'ятки України. – 1995. – № 3 – С. 57-61.
7. Nawytluki J. Kulturapnadgranicami//http://www.harazd.net/%7EEnadbuhom//kultura_pnad_granicami.html
8. Куприянович Г., Зоценко М. Холмщина: минушина і теперішність// Пам'ятки України: історія і сучасність. – 1995. – № 3. – С. 24.33.
9. Шафран П. Об'єднання лемків у Польщі//Український альманах. – Варшава, 1999. – С. 278.
10. Вахніна Л.К. Указ. соч. – С.250-255.
11. Програма Об'єднання українців у Польщі. Ст. 1, 5-8 //http://free.ngo.pl/nslowo/dil/wydawec/index_800.htm
12. Ukraińska telewizja z satelity (Українське супутникове телебачення) //Над Бугом і Нарвою. – 2001. – № 5/6. – С. 38.
13. Програма Об'єднання українців у Польщі Ст. 9 //http://free.ngo.pl/nslowo/dil/wydawec/index_800.htm
14. Комісія національної пам'яті //Пам'ятки України. – 1995. – № 3. – С. 166.
15. Статут Фондації Св. Володимира //Між сусідами. – 1992. – Вип. 2. – С. 7–9.
16. Фондація Св. Володимира – хрестителя Київської Русі //Пам'ятки України: історія і культура. – 1995. – №3. – С.163.
17. Ступчук Л. Пісні з Дядькович „завели” підляшан //Над Бугом і Нарвою. – 2002. – № 5/6. – С.25–26.
18. Kronika Podlaska //Над Бугом і Нарвою. – 1992. – № 3. – С. 31-32.
19. Бакунович І., Филимонюк Л. Академічні дні української культури в Білостоці: Науково, художньо, молодіжно і поетично! //Наше слово. – 2002. – № 52, 29 груд.
20. Алексійчук А. Церква в малюнках дітей // Між сусідами. – 1994. – Т. 4. – С. 20–22.
21. Филимонюк Л. „Поетичне триголосся” //Над Бугом і Нарвою. – 2002. – № 5/6. – С.43.
22. Filimoniuk F. Obóz etnograficzny „Do źródeł” // Над Бугом і Нарвою – 2001 – № 55. – С.18.
23. Литвиненко О.В. Проблеми української культури в Польщі в 90-і роки ХХ – на початку ХХІ // Духовність українства: збірник наукових праць – Вип. 5. – Житомир, 2003. – С. 41–44.

Olena LYTUVNENKO

UKRAINIAN CULTURE IN POLAND AS A FACTOR OF THE UKRAINIAN-POLISH CULTURAL CO-OPERATION (THE END OF 1980S – 1990S)

The article is devoted to development of the Ukrainian culture in Poland, its role in the establishment of communications of Ukrainian-Polish culture and science contacts. It reflects revival of the Ukrainian cultural life of the Ukrainian community, activity of the public, scientific, educational and cultural centres for interethnic understanding.

УДК 94 (477)

Адам МАКОВЕЦЬКИЙ

ВІДРОДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ КУЛЬТУР В УКРАЇНІ ЯК ПРОГРЕСИВНЕ ЯВИЩЕ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

У статті розкрито відродження національних культур як прогресивне явище державотворення.

Доля українського етносу склалася так, що він знаходиться на географічному і культурному перехресті Заходу і Сходу. А це відчутно позначилося на його культурному розвитку. Цю специфіку формування українського етносу відзначають практично всі серйозні дослідники української духовності (М.Грушевський, І.Франко, Д.Дорошенко, В.Липинський, І.Лисяк-Рудницький та ін.). Проте, хоч би яким помітним був цей вплив країн Сходу на формування української духовності, Україна у своїх етно-культурних засадах завжди була інтегральною частиною європейської культури, і саме Європа здійснила вирішальний вплив на формування української ментальності.

Особливо швидкими темпами розвивалася українська культура в кінці XVI – першій половині XVII ст., яку прийнято відносити до культури ренесансно-реформаційного типу [1: 182]. Основними рисами цієї культури були зародження світської культури та її секуляризація від культури церковної, усвідомлення і возвеличення цінності людської цивілізації, формування національної самосвідомості європейських народів.

Розвитку української культури в XVI – XVII ст. сприяло також посилення інтересу у людей до історії Київської Русі, до своєї рідної мови, національних звичаїв тощо. А це стимулювало розвиток освіти, яка була на цей час пріоритетною. Оскільки ні вищих, ні середніх навчальних закладів в Україні тоді не було, то багато юнаків після закінчення місцевих початкових шкіл продовжували освіту в зарубіжних університетах. За даними вітчизняних і зарубіжних дослідників, це явище було масовим. Так, протягом 1510-1560 рр. тільки у Краківському університеті навчалися 352 студенти з 50 міст України, а всього у XVI – XVII ст. тут отримали вищу освіту, за неповними даними, 800 українців [1: 185]. Крім Краківського університету, який був у цей період найбільшим осередком гуманізму і науково-культурним центром усього слов'янського світу, українці навчалися у багатьох містах Європи, зокрема у Болоньї, Римі, Празі, Лейдені, Лейпцигу та в інших містах. Юнаки з України одержували не тільки вищу освіту, а й переймалися передовими ідеями, які вони переносили на рідний ґрунт...

Проголошення України незалежною державою у серпні 1991 р., великі зміни, що відбуваються у свідомості людей розбудили в багатьох національні почуття, самосвідомість, інтерес до своїх національних мов і культур. Тобто йдеться про пробудження духовності в людях, яке відомий український філософ С.Б.Кримський образно назвав „зустріччю з самим собою” [2: 21]. І це не просто красива фраза, а одна з реалій нашого часу, коли феномен особистості висувається на авансцену історії. Дедалі настирливіше утверджується у суспільній свідомості думка, що особистість – не одиничне і навіть не особливе, а монадне утворення, бо вона може репрезентувати свій час, національну культуру. Більше того, така здатність набуває дедалі більшого соціологічного значення. На зміну принципу авторитарності колективу приходять принцип значущості кожної особистості, кожного індивіда. Принцип плеяди (колективу) доповнюється принципом монади. У ціннісній свідомості людей кінця XX – початку XXI ст. такі монадні особистості, як Махатма Ганді, Мартін Лютер Кінг, Януш Корчак, Мати Марія, Андрій Сахаров та ін. мають більшу соціальну значущість, ніж масові політичні партії.

У вирішенні практичних проблем національно-культурного розвитку і відродження національних культур в Україні необхідно враховувати деякі важливі моменти.

По-перше, уважно вивчати культурну спадщину нашої країни і використовувати все цінне, прогресивне. Відомо, що в минулому в Україні завжди посідала важливе місце ідея пріоритетного розвитку духовності. Вона зіграла важливу роль у духовному піднесенні української нації, формуванні національної самосвідомості, утвердженні почуття рідної землі, мови, батьківщини, нерозривності зв'язків поколінь. На необхідності відродження і утвердження у повсяк-

денному житті нинішнього українського суспільства названої ідеї наголошували (і наголошують сьогодні) респонденти в усіх областях України під час досліджень соціологічної лабораторії Чернівецького (тоді ще державного) університету ім. Юрія Федьковича при виконанні бюджетної теми „Відродження національних духовних цінностей в Україні” у 1993-1994 рр. та при наступних дослідженнях [3: 298–308].

По-друге, відродження культури минулих епох повинно здійснюватися через минуле світової культури, в лоні якої розвивається будь-яка національна культура. В даному випадку національна культура виступає як одиничне по відношенню до загального, тобто до світової культури. Скажімо, епоха Відродження в історії людської цивілізації була представлена італійською філософією, живописом, наукою, але ж вона увійшла в історію культури перш за все як епоха Відродження земної цивілізації, а не виключно італійського етносу.

По-третє, відродження культури передбачає також здатність, бажання і готовність нинішніх поколінь людей зберегти і зрозуміти культуру минулих поколінь. Тільки на такій духовній основі можливий безперервний культурно-історичний процес та інтеграція національних культур.

По-четверте, важливою передумовою відродження й розвитку будь-якої національної культури є зв'язок її не тільки з минулим, а й сучасним. Без такого зв'язку вона може перетворитися лише у музейну реліквію. Будь-яка культура минулих епох, що дожила до наших днів, повинна довести свою сучасність перед створеною в ХХ – на початку ХХІ століття новою реальністю. „Ми надто цивілізовані, але ще не достатньо культурні”, – так колись характеризував І.Кант стан сучасної йому Європи. „Ми надто цивілізовані, щоб бути культурними”, ніби заперечував йому О.Шпенглер, який вбачав у цивілізації завершення, кінець культури [Цит за: 4: 255–257].

По-п'яте, здобуття Україною політичної незалежності породжує іноді крайнощі у сфері культурного відродження – від орієнтації тільки на місцеву, регіональну культуру до механічного засвоєння інших культур. До того ж спостерігається інтенсивний процес перенесення на український ґрунт гірших зразків західної „масової” культури, яка утверджує бездуховність у масовій та індивідуальній свідомості. Якщо перше веде до самоізоляції, своєрідного хуторянства у сфері культури, то друге – до застою, а відтак до деградації як у духовній, так і в соціально-політичній сферах. Ось чому в справі духовного відродження повинна постійно зберігатися розумна міра національного і загальнолюдського.

Список використаних джерел

1. Идеология передбуржуазних рухів, формування гуманістичних і реформаційних ідей (XVI – поч. XVII ст. // Історія філософії на Україні: В 3-х т. – К., 1987. – Т.1.
2. Крымский С.Б. Контуры духовности: новые конспекты идентификации // Вопросы философии. – 1992. – № 12.
3. Маковецький А.М. Суперечності між очікуваним і наявним як одна з головних причин соціальної нестабільності в Україні // Громадянське суспільство як здійснення свободи. Збірник наук. праць. – Львів, 1999.
4. Межуев В.М. Национальная культура и современная цивилизация // Освобождение духа. – М., 1991.

Adam MAKOVETSKYI

REVIVAL OF NATIONAL CULTURES IN UKRAINE AS A PROGRESSIVE PHENOMENON

The paper deals with process of the national cultures rebirth as a progressive phenomenon of the state formation.

УДК 130.2

Поліна ГЕРЧАНІВСЬКА

НАЦІОНАЛЬНІ КУЛЬТУРИ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Розглядаються філософські аспекти глобалізації. Аналізується її вплив на процеси розвитку національних культур.

Сьогодні у пострадянських країнах Центральної і Східної Європи відбуваються складні суперечливі процеси. З одного боку, інтенсифікується інтеграція у загальний європейський простір, з іншого – іде могутній процес національного Ренесансу, зумовлений тим ідеологічним вакуумом, що виник через зруйнування класової моноідеології. Після багатьох років заборон і утисків посилюється інтерес до національних культур. Протиріччя цих процесів, безумовно, позначились на сучасному розвитку національних культур пострадянських країн. Розглянемо докладніше сутність глобалізаційних процесів і їх вплив на розвиток національних культур.

Термін „глобалізація” міцно увійшов у науковий обіг. Він відображає специфіку міжнародних відносин і процесів громадського життя на рубежі II і III тисячоліть, що за суттю являють собою „другу капіталістичну революцію” [11: 1]. Проте, як відмічає американський соціолог Р.Стайкер, незважаючи на те, що обговорення проблеми глобалізації ведеться дуже активно, „в даній області знань поки ще не вдалося сформулювати загальновизнаних постулатів” [12: 3]. Це, зокрема, стосується самого поняття „глобалізація”.

За останні два десятиріччя з'явилося безліч трактувань цього поняття. Наведемо лише деякі з них, найбільш ємні на наш погляд. „Глобалізація – це розширення економічної активності через кордони націй, вона відноситься до процесу поглиблення економічної інтеграції й взаємозалежності між країнами” [8: X], – вважають автори колективної праці „Виклик глобалізації”. С.Літовченко трактує термін „глобалізація” як „радикальні соціальні зміни, що охоплюють весь світ і проникають у самі глибини соціальних перетворень, будь те нація, етнос чи родина” [3: 25].

„Глобалізація – це транснаціоналізація всього суцього” [2: 14],– пише К.Ейк. П.Жак і Ф.Сашвальд розглядають глобалізацію як розвиток взаємозалежності народів, що на відміну від інтернаціоналізації являє собою більш інтенсивний і складний процес, в основі якого лежить мобільність капіталу [10: 604].

Проте процес глобалізації охоплює не тільки сферу економіки і політики, він простягається і на духовне життя людства. М.Паращевін підкреслює: „Глобалізація означає формування єдиного соціокультурного простору, який вимагає сприйняття спільного для всього світу стилю життя, споживання, відносин між людьми” [4: 65].

Отже, бачимо, що в сучасній науці існують різні підходи до розуміння змісту та сутності глобалізації. Міждисциплінарний напрямок глобалістики тільки формується. Без сумніву, в процесі накопичення нових наукових знань це поняття буде переглядатися й уточнюватись.

З'ясуємо філософський аспект цієї проблеми і розглянемо глобалізацію як закономірний історичний процес у межах інтернаціоналізації суспільного життя. Визначимо такі парадигми: 1) глобалізація – це об'єктивний процес, що розвивається протягом часу; 2) глобалізація є формою інтернаціоналізації суспільного життя; 3) на процес глобалізації впливають зміни суспільного життя.

Щоб пояснити і обґрунтувати нашу позицію, розглянемо докладніше сутність поняття „інтернаціоналізація”. По-перше, інтернаціоналізація суспільного життя – це закономірний історичний процес зламу національної замкнутості, посилення міжнародного обміну, встановлення все більш тісних зв'язків між народами, зростання взаємозалежності й взаємовпливу націй і народів один на одного.

По-друге, інтернаціоналізація містить у собі діалектичні протиріччя розвитку й зближення націй, тобто являє собою єдність протилежностей. Її суперечливий характер свідчить про мінливість, рух цього явища.

Отже, інтернаціоналізація суспільного життя є складним процесом, який виявляється як єдність і одночасно як „боротьба” протилежних сторін – розвитку і зближення націй. Ці протилежності не можуть розглядатися як несумісні, вони взаємопроникають і зумовлюють одна одну. Скла-

даючи єдність, протилежні сторони виступають як необхідні моменти розвитку інтернаціоналізації.

У своєму становленні і функціонуванні інтернаціоналізація пройшла декілька етапів, кожний із яких проявляється у певній формі. Критеріями для їх визначення є: 1) рівень міжнародного обміну; 2) широта і глибина взаємозалежності націй; 3) співвідношення національного й інтернаціонального в суспільному житті народів. В об'єктивному історичному русі кожен етап відбиває певний ступінь зрілості цивілізації, громадського життя у цілому. На різних етапах суспільного прогресу сутність інтернаціоналізації у своїх проявах збагачується й конкретизується.

На першому етапі, в період становлення інтернаціоналізації, основною її формою є всебічні зв'язки. „Головним і найбільш діючим засобом встановлення зв'язків між співтовариствами людей споконвічно були ринок, обмін, торгівля” [7: 82]. Розвиток зв'язків від простих (двосторонніх), до багатобічних свідчить про успішне формування інтернаціоналізації. Підсилення інтернаціонального у суспільному житті виявляється в розширенні міжнародних зв'язків, в їх впливі на розвиток національних господарств і обмін духовними цінностями.

На другому етапі розвитку людства зв'язки між націями і народами поглиблюються, розширюються й переростають в нову форму – співробітництво. Відмінними рисами цього етапу є: 1) поява міжнародних організацій; 2) міжнародний поділ праці; 3) спеціалізація й кооперування.

На третьому етапі, у часи науково-технічної революції виникає інша форма інтернаціоналізації – інтеграція. В її основі також лежить процес розвитку й зближення націй.

Наприкінці ХХ століття формується нова форма інтернаціоналізації – глобалізація. Перехід від інтеграції до глобалізації – це не просто перехід від однієї форми інтернаціоналізації до іншої, а, насамперед, рух у її глиб. Глобалізація – це об'єктивний процес розвитку й зближення націй, що являє собою сучасну форму інтернаціоналізації суспільного життя. Перехід до цієї форми зумовлений такими факторами:

- 1) припиненням „холодної війни”, порушенням сформованого раніше біполярного балансу сил;
- 2) розпадом Східного блоку і СРСР;
- 3) зміною де-факто правил застосування сили в міжнародних відносинах;
- 4) розвитком транснаціональних структур, багатонаціональних компаній, фінансового ринку;
- 5) необхідністю виживання людства в глобальних кризах;
- 6) розвитком інформаційних технологій, розширенням мережі телекомунікацій і прискоренням обробки інформації;
- 7) появою нових технологій, нових стандартів виробництва й споживання;
- 8) поширенням масової культури;
- 9) зміною у світогляді людей – усвідомлення єдності світу.

Глобалізація і інтернаціоналізація суспільного життя – це явища близькі, але не тотожні, вони співвідносяться між собою як форма й зміст, вони існують в єдності і нерозривності, обумовлюють один одного. Ведуча роль інтернаціоналізації, як змісту, виступає в тому, що вона визначає характер форми та її змінювання.

У діалектиці змісту й форми дуже істотним є питання про використання новим змістом старих форм (але не повернення до них). Глобалізація, що виникла на якісно новому етапі інтернаціоналізації, увібрала у себе краще із попередніх форм. В.Ю.Пресняков відзначає, що „глобалізація світового господарства – це не лінійний, а дуже суперечливий, нерівномірний процес, що постійно змінює свої конкретні форми, методи й механізми реалізації, прояву” [5: 135].

На сьогодні глобалізація поки не стала всеосяжним світовим явищем, чимало країн і досі ще слабо залучені до її процесів. Ця обставина не може не відбиватися на темпах, глибині і широті глобалізації як в окремій країні, так і у світовому співтоваристві загалом. Проблема розвитку і зближення націй в процесі глобалізації має свої складності, оскільки мова йде про відносини держав, що мають свої національні інтереси. Тому процес глобалізації не є безболісним і безконфліктним, і відношення до глобалізації неоднозначне.

Підкреслюючи негативний бік глобалізації, Дж. Сорос вважає: „По-перше, велика кількість людей, особливо в менш розвинутих країнах, постраждала від глобалізації, не діставши соціального захисту; багатьох глобальні ринки поставили в становище маргіналів. По-друге,

глобалізація спричинила нераціональний перерозподіл ресурсів між приватними та суспільними товарами. По-третє, глобальні фінансові ринки є схильними до криз. Поєднання цих трьох чинників створює дуже нерівний „ігровий майданчик” [6: 19–20].

Учених хвилює, що з глобалізацією виникає погроза стабільності міжнародному суспільству. „Це й екологічні ускладнення, розриви сімейних і групових зв'язків, порушення прав людини. Усе це створює небезпеку для людства. Вона збільшується колосальним ростом чисельності населення, надзвичайно високим рівнем заборгованості, торговими бар'єрами, наркотиками, розривом між багатими й бідними” [1: 81]. Практичне вирішення цих проблем, на думку А.Дірлика, повинно бути з урахуванням інтересів усіх учасників цього процесу [9: 21].

Інтенсифікація процесу глобалізації визначила також деякі аспекти міжкультурної комунікації. Глобалізація вносить значні зміни у культурно-духовну сферу життя. З одного боку, цей процес веде до збагачення національних культур, з іншого – загрожує національним культурам нівелюванням через поширення інформаційних потоків, розповсюдження масової культури, стандартів і стилів життя. Тому наслідком глобалізації може бути руйнування національної своєрідності на користь єдиної домінуючої моделі.

Щоб захистити національну культурну самобутність, необхідно зберігати оптимальне співвідношення національного й інтернаціонального компонентів культури. Порушення балансу між ними призводить до серйозних негативних наслідків. Прикладом тому є національна політика, що проводилась у радянський період. Ведуча роль приділялася зближенню націй, у той час як друга компонента інтернаціоналізації – розвиток націй припинювалась, що привело до перекосів у цьому процесі. Домінування соціалістичного реалізму у культурі сприяло згладжуванню різноманітності національних культур.

У процесі глобалізації повинне бути не звичайне копіювання елементів чужої культури, а їх творче осмислення і сприйняття крізь призму національних традицій. Інтенсивність процесу глобалізації залежить від рівня підготовки суспільства до сприйняття „чужої” культури, здатності митців засвоювати досягнення інших народів і перероблювати нові структурні моделі з урахуванням національних особливостей.

Підготовленість суспільства до глобалізації визначається мірою його відкритості, ставленням до традицій і новацій, релігійною орієнтацією, системою національних естетичних цінностей, соціально-політичними факторами тощо. Отже, підґрунтя для засвоєння інонаціонального готується внутрішнім розвитком суспільства, що вбирає в себе чи відштовхує зовнішні впливи залежно від того, збігаються вони з внутрішніми тенденціями його розвитку чи ні.

Незважаючи на складність і протиріччя глобалізації, вона прокладає собі шлях як історична необхідність.

Список використаних джерел

1. Белоус О.Г., Лукьяненко Д.Г. и др. Глобальные трансформации и стратегии развития. Монография.– К.: Ориане, 2000.– 424 с.
2. Ейк, Клод. Небезпечні зв'язки: взаємодія глобалізації і демократії// Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика/ Укладачі: Кононов І.Ф. (науковий редактор), Бородачов В.П., Топольськов Д.М.– Луганськ: Альма матер – Знання, 2002.– 664 с.
3. Литовченко С. Российские менеджеры в эпоху глобализации// Экономические стратегии.– 2002.– № 3.– С. 25–3.
4. Паращевін М. Глобалізація і її вплив на особистість// Соціологія: теорія, методи, маркетинг.– 2002.– № 2. – С. 65–67.
5. Пресняков В.Ю. Глобализация и современное государство: зарубежный и отечественный опыт// Экономика XXI века.– 2002.– № 6.– С. 121–135.
6. Сорос, Джордж. Джордж Сорос про глобалізацію/ Пер. з англ. А.Фролкин. – К.: Вид-во Соломії Павличко „Основи”, 2002.– 173 с.
7. Цивілізація, культура, людина/ Под ред. В.Ж.Келле.– М.: Эдиториал УРСС, 1999.– 222 с.
8. Challenge of Globalization/ Ed by Bibek Debroy. – New Dehli, 1998. – 492 p.
9. Dirlik A. Globalization as the end and the beginning of history: the contradictory implications of new paradigm// Rethinking marxism. – Amherst, 2000.– Vol.12, № 4.– P. 4–22.
10. Jacquet P., Sachwald F. Mondialisation: La vraie rupture du XXe siecle// Politique etrangere.– Paris, 2000. –№ 3/4.– P. 600–612.
11. Ramonet J. L'an 2000// Monde diplomatique.– Paris, 1999.– A.46, № 549.– P. 1–23.
12. Stryker R. Globalization and welfare state// Intern.j. of sociology and social policy.– Hull, 1998. – Vol.18, № 2–4. – P.1–49.

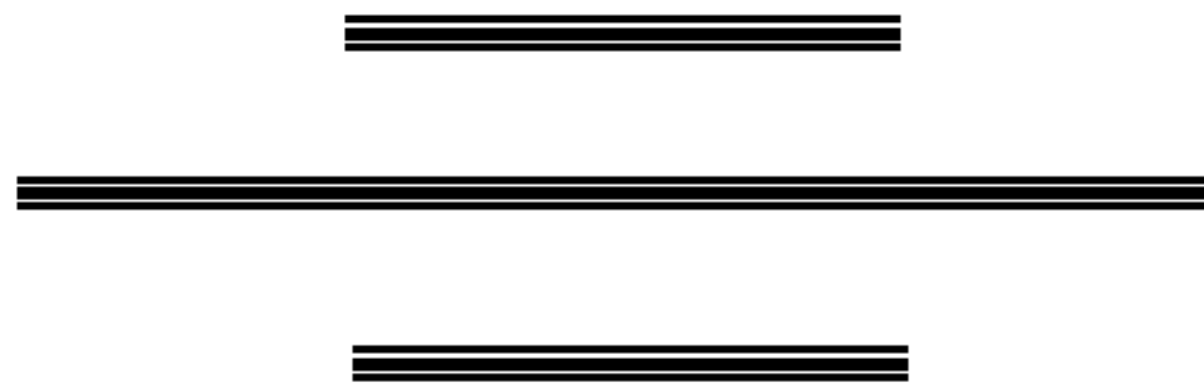
Polina HERCHANIVSKA

NATIONAL CULTURES IN THE CONDITIONS OF THE GLOBALIZATION

The philosophical aspects of the globalization are researched in the paper. Its influence on the process of the evolution of the national cultures is analyzed.

Розділ 3

ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИЙ ПРОСТІР У СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Chapter 3

tHE CENTRAL-EASTERN EUROPEAN SCOPE IN THE SYSTEM OF INTERNATIONAL RELATIONS

РОСІЙСЬКА ДИПЛОМАТІЯ ТА АНГЛО-БУРСЬКА ВІЙНА (1899–1902 РР.)

У статті автор аналізує позицію російської дипломатії щодо англо-бурської війни (1899–1902), піддає розгляду спроби царського уряду скористатися труднощами, які виникли у Великобританії у зв'язку з цією війною.

Англо-бурська війна (1899-1902 рр.) між Великобританією і двома незалежними державами на Півдні Африки – Південно-Африканською Республікою (Трансваалем) і Оранжевою Вільною Державою – стала першою війною XX століття. У той час надзвичайно загострилися протиріччя між капіталістичними державами, розпочалася боротьба за територіальний переділ світу, відбувалося формування ворожих військово-політичних блоків у Європі. Вивчення характеру зазначених протиріч завжди було важливою науковою проблемою, оскільки саме з'ясування їх суті і допомагає глибше зрозуміти походження Першої світової війни, яка змінила обличчя світу на початку XX століття. І складовою цих протиріч, стала англо – бурська війна, що помітно позначилася на позиції, співвідношенні сил, характері стосунків між великими державами.

Війна, в якій Великобританія зав'язла на два з половиною роки, поразки, яких вона зазнала від двох маленьких республік, завдали відчутного удару престижу Британської імперії і вплинули на розстановку сил в Європі.

Війна викликала бурхливу реакцію громадськості європейських та багатьох інших країн, в тому числі й Росії. Проте, постає питання: якою ж була офіційна позиція Росії стосовно подій на Півдні Африки?

Вивчення позиції царського уряду Росії щодо англо-бурської війни, з'ясування їх мотивів, конкретної діяльності російської дипломатії на даному напрямку являє значний науковий інтерес. Актуальність теми пояснюється відсутністю у вітчизняній історіографії будь - яких спеціальних наукових досліджень з цього питання. В Росії даній проблемі, що цілком зрозуміло, приділяли значно більше уваги [3; 4; 12; 13; 14]. Проте деякі аспекти даної теми і досі не отримали належного висвітлення, навіть у роботах російських вчених. Зважаючи на наукову актуальність проблеми, авторка поставила собі за мету: 1) розкрити причини інтересу Росії до англо – бурської війни; 2) висвітлити позицію російської дипломатії під час війни; 3) проаналізувати, яким чином російська дипломатія скористалась промахами і труднощами свого колоніального суперника – Великобританії.

Як відомо, коли розпочалася війна Британії з бурами, а це трапилося 11 жовтня 1899 р., Росія не мала офіційних відносин з Трансваалем, хоча спроби встановити їх робилися з 1897 р. неодноразово. Так, зокрема, в квітні 1897 р. Трансвааль, відчуваючи посилення загрози з боку Великобританії [9], прохав міністерство іноземних справ Франції про сприяння у встановленні офіційних і торгівельних відносин з Росією. До того ж, дипломатичні документи (депеші російського посла) з Лондона, в яких подавався аналіз подій в Південній Африці, почали надходити з квітня 1897 р. і аж до травня 1902 р. Проте, офіційних відносин з бурськими республіками Російська імперія так і не мала. Серйозною перепоною тут була Лондонська конвенція, нав'язана Трансваалю в 1884 році, котра обмежувала незалежність цієї бурської держави. Відповідно до її статті 4-ої Південно-Африканська Республіка не мала права укладати договори з іншими державами [7: 85].

Отже, спроби встановлення офіційних відносин, хоча б на рівні консульських, велись активно, але були перервані через початок війни. На початок війни на Південь Африки відправились близько 4-х тисяч вихідців з Російської імперії, головним чином, євреї, які втікали від погромів і дискримінації. Але хоча вони і тікали з Росії, проте їх контакти з нею далеко не завжди переривалися. І сталося так, що ця еміграція сприяла зародженню зв'язків Трансвааля з Росією.

Але у цілому правлячу верхівку Росії цікавили не стільки ці емігранти, скільки можливість використати ситуацію для зміцнення власних імперських позицій. Царський уряд намагався використати больові точки в глобальній британській політиці, однією з яких і стала війна з бурами. Проведенню такої лінії політики знаходило розуміння в російському суспільстві внаслідок цілої низки причин. Антибританські настрої в Росії були поширені ще з часів Кримської війни. Росіяни пам'ятали також про антиросійську позицію Англії під час російсько-турецької війни 1877–1878 років. Наприкінці XIX – на початку XX століття вони підігрівалися і англо-російським суперництвом у Середній Азії і тією антиросійською позицією, яку Англія зайняла в російсько-турецькій війні 1877–1878 років. Дві великі імперії вбачали одна в одній потенційних противників. Тому старанно стежили одна за одною, аналізували як успіхи, так і помилки у зовнішній політиці, колоніальних війнах, військовій справі тощо.

Отже, війна на Півдні Африки дала росіянам добру нагоду вивчити можливості противника, і перш за все – воєнні. Доречно тут нагадати, що в Європі з часів франко-пруської війни (1870–1871 рр.) впродовж майже 30 років не було війн. За ці роки накопичилось багато новинок у воєнній техніці, в стратегії і тактиці, але їх не вдавалося перевірити практикою. Звичайно, за ці 30 років мали місце колоніальні війни, але вони були локальними і нововведень не потребували. Тому Південну Африку можна вважати першим великим полігоном. І не дивно, що Військово-навчальний комітет Головного штабу Російської імперії поспішив послати на місце воєнних дій своїх спостерігачів – як офіційних, так і таємних, щоб не прогавити чогось важливого в новаціях воєнного мистецтва. Військове міністерство Росії спрямувало туди шість офіційних агентів (військових аташе) і декілька розвідників, які брали участь у військових діях як волонтери.

Інтерес російського воєнного відомства до англо-бурської війни просто вражає. Протягом 1900–1905 років по гарячих слідах Генеральний штаб випустив 21 збірник матеріалів, присвячених англо-бурській війні [10]. Тоді ж був випущений і 3-томник документів і матеріалів з картами воєнних операцій [1], опубліковані донесення військових аташе як з Південної Африки, так і з тих європейських країн, де можна було зібрати найбільш цінну інформацію про цю війну. Так, наприклад, безпосередньо на південь Африки відправився полковник Генерального штабу Ромейко-Гурко [2], з Брюсселя і Гааги повідомляв воєнний агент підполковник Міллер [6] і навіть з самого Лондона слав депеші воєнний аташе при російському посольстві С.Н.Єрмолов.

Отже, російська дипломатія уважно стежила за подіями на півдні Африки, аналізуючи можливість використати ситуацію на свою користь. В Петербурзі прекрасно розуміли, де знаходиться „ахілесова п'ята” Британської імперії. Характерно, що саме думки про Індію стали негайним рефлексом у царя, коли він дізнався про перші серйозні невдачі англійців в Південній Африці. Йшлося не про допомогу бурам, а про те, як можна скористатися їх впертою боротьбою.

Очевидно, саме цим визначався інтерес до бурів і царської сім'ї. Зокрема, цар Микола II писав своїй сестрі Ксенії 21 жовтня 1899 року: „Я повністю захоплений війною Англії з Трансваалем; щоденно перечитую всі деталі в англійських газетах від першої до останньої сторінки... Ти знаєш, люба моя, що я не гордий, але мені приємно усвідомлювати, що лише в моїх руках перебуває засіб вкрай змінити хід подій в Африці. Засіб цей надзвичайно простий – віддати наказ телеграфом всім туркестанським військам мобілізуватися і підійти до кордону. Ось і все! Ніякі найсильніші флоти в світі не зможуть стати на заваді нам розправитися з Англією саме там, у найбільш вразливому для неї місці.

Проте, час для цього ще не прийшов: ми недостатньо готові до серйозних дій, головним чином тому, що Туркестан не з'єднаний поки що спільною залізною дорогою з внутрішньою Росією” [8:126].

Лист царя сестрі датований 21 жовтня (3 листопада) 1899 року, тобто в період воєнних невдач англійців і впевненості у зтяжньому характері війни. Саме тоді й формувалася стратегічна лінія російської дипломатії, спрямована на використання промахів і труднощів колоніального суперника.

Отже, бурська війна, здавалося, створювала момент надзвичайно сприятливий для того, щоб отримати можливі політичні вигоди для Російської імперії в далеко- і близькосхідному напрямку. І у російській дипломатії, що називається, очі розбігалися: необхідно закріпитися на

берегах Босфору, і в Кореї є ласі шматки, недурно добратися до Персії, і до Індії можна підійти поближче через Афганістан. Всі ці питання міністр іноземних справ М.Н. Муравйов неодноразово ставив перед своїми колегами. Проте, колеги, на долю яких випадало практичне виконання його задумів, поставилися до них значно холодніше, ніж автор планів. При цьому кожне відомство підходило до цього питання зі свого боку. Адмірал Тиртов – міністр морських справ – був не проти захопленя на Близькому Сході, проте з явною іронією ставився до дипломатичних зазіхань щодо Босфору і взагалі вважав, що Росія нічого не виграє від теперішнього важкого становища Англії, яка, безперечно, ніколи не пропустила би і менш сприятливого збігу обставин для переслідування своїх інтересів; російський військовий міністр Куропаткін цікавився питанням Босфору і заявляв, що, поки не побудована Оренбургсько-Ташкентська дорога, про війну з Англією нема що і думати; і, нарешті, міністр фінансів Вітте заявляв, що всі поставлені питання можуть бути вирішені лише „ціною вирішальної європейської війни”, а грошей немає і чекати їх немає звідки [11: 3]. Таким чином, про військовий виступ не могла йти і мова з причин як економічного, так і військово-стратегічного і, врешті-решт, зовнішньополітичного характеру. Проте, відмова від негайного виконання поставлених завдань зовсім не означала відмови від активної наступальної політики взагалі, мова йшла саме про таку політику, але іншими, „мирними” засобами.

Проте зовнішньо – політичним планам, схваленим Миколою II, судилося залишитися в архівах. Але свої позиції в Центральній Азії Російська імперія все ж дещо зміцнила. В грудні 1899 р. вона добилася від Ірану ще на десятиліття продовження зобов'язань не надавати іноземним державам концесій на будівництво залізниць; в січні 1900 р. Росія надала Ірану позику, умовою якої було витіснення з іранського ринку англійських товарів російськими. На випадок порушення термінів платежів цієї позики Росія отримала право встановити контроль над митницями, прибутком з яких дана позика була гарантована. Російська позика повинна була сприяти посиленню економічного впливу Росії в Персії. Що стосується Османської імперії, то тут в середині березня 1900 року царському уряду вдалося добитися спеціального іраде султана, в якому заявлялось, що „турецький уряд вирішив задовольнити бажання Росії, чому і надав російським підданам переважне право на будівництво концесійним способом залізниць у малоазіатському басейні Чорного моря” [Цит. за: 3: 127]. А з Афганістаном Росія на початку 1900 р. встановила дипломатичні відносини, чому Великобританія завжди перешкоджала.

Ці зміни в Центральній Азії відбулися в результаті послаблення Англії внаслідок англо-бурської війни. Цікаву цитату в зв'язку з цим наводить відомий російський учений А.Б.Давідсон у своїй статті „Англо-бурська війна і Росія”: „Російсько-перська позика і російсько-перські концесії також до певного ступеня були пов'язані з цими подіями. В Тегерані не наважилися б на такий крок, надзвичайно неприємний для англійців, якби престиж Великобританії не був настільки підірваний південноафриканськими подіями” [Цит. за: 4: 46].

Підсумовуючи, слід відзначити, що незважаючи на те, що Росія не мала своїх колоній в Африці і не брала безпосередньої участі в поділі Африки в останній третині XIX століття, все ж російська дипломатія зацікавилася питаннями півдня Африки задовго до англо-бурської війни. Про це, зокрема, свідчить те, що депеші російського посла з Лондона щодо становища навколо бурських республік, як вже згадувалося вище, почали надходити з квітня 1897 р. Це стало виявом неабиякого інтересу російських політиків до цієї війни. Інші документи, які виходять особисто від царя Миколи II, а також від російського міністра закордонних справ, показують, що ілюзії російського самодержця (його „улюблені мрії”) нейтралізувалися реалістичними підходами дипломатів. Останні не дозволяли собі виходити за межі припустимого в питанні про те, як саме можна скористатися скрутною ситуацією, в яку потрапила Великобританія - суперник Росії в колоніальних питаннях. Як свідчать наведені вище матеріали, Росія, звичайно ж, намагалася використати серйозні труднощі Англії, з якими остання зіткнулася під час війни в Південній Африці у своїх зовнішньополітичних інтересах. Однак Росія проводила зважену політику, про що свідчить той незаперечний факт, що вже через п'ять років обидві держави стали союзниками у блоці Антанти.

Список використаних джерел

1. Англо-бурская война в Южной Африке.– Вып. 1–3.- Спб.; 1901 – 1903; 2. Война Англии с Южно-Африканской республикой 1899 – 1902 гг. Отчет командированного к войскам южноафриканских республик генерального штаба полковника Ромейко – Гурко. – Спб.; 1901. – 340 с.; 3.Витухновский А.Л. Из истории англо – русских отношений на

Среднем Востоке в начальный период англо-бурской войны // Ученые записки Петрозаводского университета. – Т. 7. – Вып. 1. – 1958. – С. 115 – 130. 4. Воропаева Н.Г., Вяткина Р.Р., Шубин Г.В. Англо-бурская война 1899 - 1902 гг. глазами русских военных агентов // www. ogh. ru.; 5. Давидсон А.Б., Филатова И.И. Англо-бурская война и Россия // Новая и новейшая история. – 2000. - № 1. – С. 31 – 51; 6. Донесения военного атташе в Брюсселе и Гааге генерального штаба подполковника Миллера. – Спб.; 1900; 7. Колониальная политика капиталистических держав (1870 - 1914) / Под ред. Е.Е. Юровской. – Вып. 1. – М.: Просвещение, 1967. – 376 с.; 8. Николай Романов об англо-бурской войне // Красный архив. – 1934. – Т. 2. – С. 124 – 126; 9. Поссе В.А. Европа в 1897 г. – Спб; 1898. – 52 с. 10. Сборник материалов по англо-бурской войне в Южной Африке, 1899 – 1902 гг. – В 21 вып. – СПб.: Военно-учебный комитет Главного штаба, 1900 – 1903; 11. Царская дипломатия о задачах России на Востоке в 1900 г. // Красный архив. – 1926. – Т. 5. – С. 3 – 29; 12. Шаповалова Т. Англо-бурская война 1899 – 1902 гг. и Россия. – М., 1995 (Диссертация); 13. Шубин Г.В. Африканцы глазами русских в англо-бурской войне // Азия и Африка сегодня. – 2002. - № 5. – С. 58-63; 14. Шубин Г.В. Российские добровольцы в англо-бурской войне в 1899 – 1902 гг. – М.: Изд. дом XXI в. – Согласие, 2000. – 220 с.

Olga PETRASH

RUSSIAN DIPLOMACY AND ANGLO-BOER WAR (1899–1902)

The article analyses the position of Russian diplomacy to Anglo-Boer war (1899-1902).

The author considers that Russia used difficulties of Great Britain in Anglo-Boer war.

УДК 327:329:94 (477) „1919”

Олексій КОВАЛЬЧУК

КАРЛСБАДСЬКА НАРАДА – ВИБІР ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ОРІЄНТАЦІЇ

У статті розглядаються пошуки українськими дипломатичними колами та політичним провідом УНР виходу із зовнішньої та внутрішньої кризи. Показано взаємозв'язок між Карлсбадською нарадою та вибором урядовими партіями УНР європейської орієнтації у внутрішній та зовнішній політиці.

Звертаючись до сторінок історії України, ми стаємо свідками тих чи інших історичних та геополітичних обставин, через які українські землі тривалий час перебували у складі різних держав, що було, мабуть, однією з важливих перепон до визнання незалежності та соборності України в буремні 1917–1920 рр.

Головним завданням української дипломатії, від часу проголошення IV Універсалу, було добиватися визнання незалежності Української Народної Республіки міжнародним співтовариством, в першу чергу країнами Антанти та США. Для реалізації цієї мети в Парижі на Мирній конференції у 1919 р. працювала надзвичайна місія та посольства і місії УНР в інших європейських столицях.

Не зважаючи на всі зусилля української дипломатії, в травні 1919 р. в Парижі формулою вирішення „російського питання” Найвищою радою стало визнання уряду Колчака, як уряду всієї Росії. Головним наслідком для України, інших народів колишньої Російської імперії, крім Польщі і Фінляндії, визначення форми політичного існування, ставало внутрішнім питанням Росії. До того ж до всіх державних утворень, що виникли на території колишньої Російської імперії, висувалась вимога проведення саме демократичних перетворень. Українські дипломати на Заході були поставлені перед фактом не сприйняття суверенності УНР міжнародним співтовариством, що підштовхувало Україну до федерації з Росією. Так, О.Т.Жуковський у своїй записній книжці наводить розмову Лансінга (заступник В.Вільсона) з А.Д.Марголіним, в якій перший відмічав, що якщо українці будуть продовжувати стояти на самостійності, то вони можуть не сподіватись на допомогу. На думку Лансінга, перш ніж вести розмову про технічну допомогу для боротьби з більшовиками, українському керівництву потрібно порозумітися з Колчаком і Денікіним [1].

З метою глибокого аналізу міжнародної ситуації та визначення основних засад зовнішньої політики України, 18–22 червня 1919 р. у Відні відбулася нарада послів і представників деяких дипломатичних місій УНР на чолі з міністром В.Темницьким (Василенко, Шелерін,

Липинський, Дідушко, Левицький, Матюшенко). Наслідком обговорення стало визнання, що провідною ідеєю української політики залишається робота української делегації на Паризькій конференції, яка мала вирішальне значення для подальшої політичної долі України. Пропонувалось постійно підкреслювати інтегральність українських етнографічних територій і вимагати повного відокремлення українських частин Галичини, входження в склад УНР Закарпатської України, Буковини, Бессарабії і навіть Криму [2]. Також був визнаний пріоритетним національно-державницький принцип у відношеннях УНР з різними політичними силами Росії, що не виключало можливості подальшої співпраці ні з більшовиками, ні з „білим рухом” у випадку визнання будь-якою з сторін суверенітету України [3].

Але не зважаючи на такі рекомендації наради у Відні, керівництво УНР, через складність військово-політичної ситуації в травні-червні 1919 р. було змушене приступити до вирішення спірних питань у взаємовідносинах зі своїми найближчими сусідами – Румунією та Польщею. Нейтральна Румунія була єдиною можливим джерелом отримання зброї, амуніції, медикаментів [4]. Щодо Польщі, то збройні сили УНР знаходились у важкому стані тому не могли воювати на декількох фронтах, основні сили було вирішено сконцентрувати проти більшовиків [5].

На початку серпня 1919 р. стало ясно, що фактично всі акції дипломатів УНР на міжнародній арені зазнали краху. Для обговорення міжнародної ситуації та пошуку можливих шляхів виходу з складного становища 6–14 серпня 1919 р. у м. Карлсбаді було проведено конференцію послів та голів закордонних місій УНР на чолі з міністром закордонних справ В.Темницьким.

Перше засідання розпочалося з доповіді міністра В.Темницького, в якій він головну увагу приділив питанню міжнародної ситуації. Доповідач дав оцінку відношення провідних західноєвропейських держав до України. Австрія та Німеччина визнали Україну як окрему державу та демонстрували приязне ставлення до неї [6]. З країн Антанти розуміння українських проблем виявила Італія, в якій соціал-демократичні та інтелігентські кола критично відносилися до ідеї відновлення Російської імперії. Керівництво Франції ставилося до України негативно та вороже, вважаючи, що самостійна Україна могла б стати форпостом Німеччини на Сході. Дипломатичні кола Франції, з одного боку, орієнтувалися на відновлення великої Польщі, але одночасно стояли за єдину Росію. Позиція Англії була невизначеною, США ніякого політичного інтересу до України взагалі не проявили, крім комерційного [7]. Нейтральні держави хоча і прихильно ставляться до України, але, на думку доповідача, вони не грали провідної ролі в розв’язанні політичних проблем після Першої світової війни. Але не зважаючи на складність міжнародної ситуації, В.Темницький вважав, що уряд в міжнародній політиці повинен продовжувати орієнтуватися на Антанту. Він рішуче виступив проти якогось порозуміння з російським „білим рухом”, який вороже ставився до української держави і не визнавав української національності [8]. З доповіддю про внутрішньополітичну ситуацію на Україні виступив Р.С.Смаль-Стоцький. Він зазначив, що кабінет Б.Мартоса складається з представників УСДРП та УПСР (ц.т.), до яких знаходяться в опозиції праві партії, які об’єдналися в Український національний державний союз. Доповідач підкреслив, що головний конфлікт між урядовими партіями стосується визначення форми влади і устрою держави. УСДРП виступає за посаду президента, парламент і установчі збори; УПСР (ц.т.) виступає проти конститuantів (парламенту); за трудові ради [9]. Р.С.Смаль-Стоцький так охарактеризував головні лінії політики уряду Б.Мартоса: державна самостійність; орієнтація на власні сили; федерація з Кубанню, Доном і іншими колишніми недержавними народами, але не з Великою Росією [10].

На шостому засіданні 10 серпня 1919 р. із доповіддю про стан справ в Парижі виступив В.К.Панейко, який відзначив, що політичне становище України як самостійної держави з кожним днем погіршується. Головною причиною негативного ставлення Англії до України є переконання, що Україна виявила органічну нездатність до самостійного державного життя, що більшовицька Росія проявила більше державної творчості, ніж Україна під Директорією. В існування України як держави перестали вірити [11].

Далі В.К.Панейко перейшов до стислого аналізу різних варіантів подальшої зовнішньої політики, які виникли в середині українських дипломатичних кіл. Частина українських дипломатів, зокрема М.Василько, пропонувала шляхом значних територіальних уступок Польщі і Румунії добитися від них визнання й військової допомоги, до того ж це відкрило б шлях до Європи.

Частина паризької делегації наполягала дотримуватись курсу на самостійність України і у випадку неуспіху дипломатичної акції битися до кінця. Головним репрезентантом цієї позиції став Г.М.Сидоренко [12]. Третя частина представників українських дипломатичних кіл – О.Я.Шульгін та А.Д.Марголін – пропонували тактично використати ідею федеративного єднання з Росією на переговорах з Антантою та США, щоб отримати від них військову допомогу, а потім зміцнившись, знову виступити проти Колчака і Денікіна за самостійність. Тобто запропонували формулу – говорити про федерацію, а практично робити самостійність [13].

На 7 засіданні 10 серпня 1919 р. В.Темницький поставив на порядок денний дискусію про внутрішнє і міжнародне становище та магістральні лінії української політики. Відкрив дискусію своїм виступом М.В.Порш, в якому він відзначив, що утворення трудових рад не вирішить внутрішніх проблем. На його думку, слід підтримати позицію В.К.Липинського, що у внутрішній політиці необхідно зійти з національного ґрунту на ґрунт територіально-державний, будувати уряд за принципом коаліції. Щодо зовнішньої політики, М.В.Порш був одним із тих, хто відкидав ілюзію, відносно порозуміння із російськими та українськими більшовиками [14]. Він відмічав, що потрібно орієнтуватися не на Антанту, учасники якої після закінчення Першої світової війни не мали єдиних поглядів з багатьох питань, а на окремі держави. Він з симпатією ставився до таких центральноєвропейських держав, як Чехія, Польща та Румунія. Відносно проекту федерації з Росією, який висували країни Антанти, особливо Англія, М.В.Порш висловився за його прийняття як тактичну позицію, але не програмову.

На думку М.А.Славінського, закінчення війни стало початком кінця гегемонії Антанти, в середині якої вирости дві провідні держави, що в подальшому будуть відігравати провідну роль у світовій міжнародній політиці – Англія та США. Тому зовнішня політика УНР повинна виходити з того, що історичні та економічні умови в Східній Європі призведуть до утворення тут великої держави. Тому Україна, з міркування М.А.Славінського, повинна пристосувати свою зовнішню політику до умов міжнародного життя та прийняти план федерації від Балтики до Кавказу і далі на Схід, чим вона розв'яже питання допомоги та врятує якщо не суверенність, то хоч якусь форму державності [15]. М.К.Залізник, аналізуючи роль революції на Україні, зазначив, що вона носила не національний, а соціальний характер, тому трудові ради, трудовий конгрес – є природна форма організації влади в Україні. Він повністю відкинув ідею федерації як шлях відновлення Росії через відсутність об'єктів федерування. Єдиний варіант, який був можливий, це федерація в формі військового союзу з народами від Балтики до Чорного моря. Доповідач був негативно налаштований щодо продовження орієнтації на Антанту [16].

Левицький повністю відкинув ідею федерації з білогвардійською Росією, бо це могло скомпрометувати Україну перед демократичною Європою. Він висунув проект федерації з більшовиками, яких на його думку, могли в подальшому визнати США та Англія [17]. 11 серпня 1919 р. ця дискусія була продовжена з виступу А.І.Яковліва, одного з небагатьох промовців, який провів паралелі між поразками на внутрішньому фронті як віддзеркалення поразок на зовнішньому і навпаки. А.І.Яковлів виступив із підтримкою продовження політики орієнтації не тільки на Антанту, але й на інші країни, які можуть допомогти Україні. Я.Олесницький підтримав позицію М.В.Порша, але із доповненням, що федерація є теж певною формою державності. Україна повинна знайти серед країн Антанти посередників в справі федерації та цією справою дискредитувати росіян [18]. На думку Жука, враховуючи факти внутрішнього банкрутства необхідно прийняти федерацію з Московщиною для врятування західних земель [19]. М.А.Славінський висунув ще тезу, про те, що для отримання визнання за кордоном потрібно прийняти реальну внутрішню програму [20].

Отже, на Карлсбадській нараді відбулося констатування не лише краху зусиль української дипломатії у боротьбі за визнання незалежності УНР на мирній конференції у Парижі, але були розроблені практичні поради до уряду та Директорії УНР для негайного втілення їх у життя.

По-перше, було визнано, що ідея перманентної світової революції та диктатури пролетаріату зазнала поразки. Яскравим доказом стало падіння радянської влади в Баварії та Угорщині. По-друге, на перший план в Європі виступила ідея демократизації і соціалізації життя, поширення впливу соціальної демократії [21]. Виходячи з цього, уряду УНР було запропоновано: рішуче стати на шлях демократичних принципів та відмовитись від принципу будівництва державної влади на основі трудових рад; встановити реально діючий парламентсько-

демократичний лад. Який би передбачав: відновлення органів місцевого самоврядування, обрання президента республіки, складання тимчасового основного закону; введення загальної виборчої системи; визнання приватної власності як основи народного господарства [22]. Саме такі заходи з боку уряду УНР здатні були збільшити довіру до УНР з боку країн Західної Європи. Були визначені такі напрями оновленої зовнішньої політики: 1) полишення надій на Антанту та ніяких розрахунків на більшовиків; 2) активізація роботи з усіма сусідніми державами, найголовніше з Румунією та Польщею. Через Румунію та Польщу знайти підтримку у Англії та США; 3) поглибити стосунки з державними утвореннями, що виникли на території колишньої Російської імперії – Естонією, Литвою, Латвією, Грузією, які знаходяться в добрих стосунках з державами Антанти, особливо Англією та США, користуються їх політичною підтримкою, фінансовою та мілітарною допомогою; 4) виходячи з позиції, яку зайняла Антанта та США з „російського питання” – відбудова Росії на федеративній основі, необхідно погодитись на федерацію з тактичних міркувань для здобуття підтримки з боку Англії та США. Отже формула подальшої дипломатичної роботи визначалась так: „Говорити про федерацію, а робити самостійність” [23].

На наш погляд є всі підстави говорити про значний вплив Карлсбадської наради та її рекомендацій до уряду УНР на зміни, які відбулися в серпні 1919 р. у внутрішньополітичному житті УНР. Військові успіхи українського війська та надходження з закордонну інформації від українських дипломатичних представників, що великі західні держави визнають УНР, якщо її уряд оголосить себе прихильником демократії – все це переконало С.Петлюру та УСДРП в необхідності відійти від підтримки „трудового принципу” і перейти до ідей загальнодемократичних виборів. Вже 6 серпня 1919 р. ЦК УСДРП в ультимативній формі висунув ЦК УПСР умови подальшого співробітництва двох урядових партій: 1) визнання принципу ширшої демократії; 2) перехід до загального виборчого права [24]. Це викликало негативну реакцію з боку ЦК УПСР, яке заявило, про неприпустимість зміни „трудового принципу”. Отже, назривала урядова криза. Але УСДРП, яка була краще поінформована про нараду у Карлсбаді, звернулася 11 серпня 1919 р. до ЦК УПСР з відозвою, в якій зазначала, що внутрішнє і зовнішнє положення України вимагає від уряду стати на шлях демократичної політики. 12 серпня 1919 р. було підписано „Погодження” між представниками ЦК УСДРП та ЦК УПСР. ЦК УПСР дало згоду на проголошення принципу парламентаризму – демократичні вибори до парламенту та органів самоврядування і на коаліційний уряд; введення до уряду одного чи двох представників від „правої опозиції” [25]. 12 серпня 1919 р. кабінетом міністром було оголошено декларацію уряду УНР в якому зазначалось, що в основу державного будівництва УНР покладались принципи – широкого демократизму та парламентаризму. 14 серпня 1919 р. голова Директорії С.Петлюра затвердив новий курс політики уряду Б.Мартоса.

Таким чином, під впливом зовнішньополітичних та внутрішніх обставин, проводом УНР, насамперед урядовими партіями УСДРП та УПСР (ц.т.) було відкинуто класовий „трудовий принцип” державотворення і заявлено про перехід до загальнолюдських, демократичних засад побудови України. Цим кроком було заперечено принцип домінування жодного класу в українському суспільстві в ім’я об’єднання всіх національних сил для спільної боротьби за незалежність. Проголошення загального виборчого права і парламентаризму урядовими партіями робилося задля того, щоб добитися визнання суверенітету УНР міжнародним співтовариством, а отже, український політичний провід у зовнішньополітичному плані встав на чітку європейську орієнтацію.

Список використаних джерел

1. Антонович М. Записна книжечка О.Жуковського з 1919 року // Український історик, Рік XX (1983). – № 2-4 (78-80). – С. 155.
2. Лозовий В.С. Кам’янецька доба Директорії УНР (червень – листопад 1919 р.). – К., 1998. – С. 11.9
3. Там само. – С. 119.
4. ЦДАВОУ. – Ф. 3933. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 22.
5. Полонська-Василенко Н. Історія України від середини XVII ст.. – до 1923 р. Т. II. – К., 1992. – С. 328.
6. ЦДАВОУ. – Ф. 3696. – Оп. 1. – Спр. 69.
7. Протоколи конференції голів дипломатичних місій УНР в різних державах і міністерствах в серпні 1919 р. в м. Карлсбаді в дні 6 по 14 серпня 1919 р. – Арк. 8.
8. Там само. – Арк. 9.
9. Там само. – Арк. 11.
10. Там само. – Арк. 26.
11. Там само. – Арк. 28.
12. Там само. – Арк. 48-49.
13. Там само. – Арк. 49.
14. Там само. – Арк. 50.
15. Там само. – Арк. 66-68.
16. Там само. – Арк. 68-69.
17. Там само. – Арк. 71.
18. Там само. – Арк. 72.
19. Там само. – Арк. 73.
20. Там само. – Арк. 77.
21. Там само. – Арк. 100-102.
22. Там само. – Арк. 103.
23. Там само. – Арк.106-109.
24. Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. 1917 – 1920 рр. – Т. 4. – Прага, 1921. – С. 154.
25. Там само. – С. 155-156.

Oleksii KOVALCHUK

KARLSBAD'S MEETING AS A CHOICE OF EUROPEAN ORIENTATION

The analysis of the attempts which were made by the diplomatic groups and the political leadership of UPR on purpose to find a solution of external and internal crisis is given in the article. The bond between Karlsbad's counsel and the European orientation of government parties of UPR in the internal and external politics was showed.

УДК 94(477) „1918 – 1923”

Сергій ШАМАРА

ОСОБЛИВОСТІ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ГЕОПОЛІТИЧНОГО ПРОСТОРУ В 1918-1923 РОКАХ: УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР

Стаття присвячена питанням української геополітики 1918–1923 років у контексті їхнього місця в Центрально-Східноєвропейському регіоні. Вона містить певну частину геополітичної концепції Д.Донцова – українського суспільно-політичного діяча періоду національно-державного відродження слов'янських народів.

Рік 1918 майже уся Європа зустрічала в стані військової та революційної кризи. Але, якщо для країн Західної Європи питання стояло більше про термінове і вигідне завершення Першої світової війни, то в центрально-східноєвропейських країнах на той момент можна простежити, принаймні, дві, – децю інші – революційні за своїм характером, тенденції. Перша являла собою боротьбу центрально-східноєвропейських націй за власне державне самовизначення, друга – пошук нової моделі суспільно-політичного ладу. Обидві тенденції були спричинені кризою в Російській, Австро-Угорській, Османській та Німецькій імперіях, виснажливою війною та поширенням соціалістичної (і більшовицької) ідеології серед населення цих країн. Тоді ж, в результаті попереднього, історичного за своєю сутністю, становлення модерних націй Центральної і Східної Європи, цей простір означився появою нових і відновленням старих національних держав. На міжнародній арені офіційно постали Фінляндія, Естонія, Латвія та Литва, Австрія, Польща, Чехословаччина, Угорщина та Королівство Сербів, Хорватів і Словенців (далі – КСХС). Децю в новій якості (територіальній чи політичній) спробували себе впродовж першого повоєнного періоду Румунія, Болгарія, Україна, Білорусь. В Європі поступово встановилася нова геополітична ситуація, досить суперечлива і неординарна. Центрально-Східноєвропейський регіон став ключовим центром тяжіння векторів зовнішньої політики західних держав і, водночас, зоною з надзвичайно потужним етноконфліктогенним потенціалом. Україна не становила у цьому відношенні виключення. Процеси, які відбувалися на її теренах, характеризувалися тими ж ознаками, що вони характеризувалися й у решті країн Центральної та Східної Європи. Досить проблемними і неоднозначними питаннями на 1918 рік були питання державного та міжнародного статусів України. У зв'язку з цим, на наш погляд, існує потреба в дослідженні особливостей зовнішньополітичної ситуації навколо „українського питання”, принаймні, в період європейської повоєнної нестабільності, тобто в 1918–1923 роках. Принциповим у цьому відношенні, на нашу думку, є паралельний огляд основних українських геополітичних концепцій, які не можуть бути проігноровані, оскільки реально мали місце на той час. Саме з таких двох позицій складається у нашому розумінні український вимір дослідження Центрально-Східноєвропейського простору в зазначений період.

Проблемою місця „українського питання” в міжнародних відносинах 1918-1923 років, а також – наявності на той час українських геополітичних концепцій займалося чимало дослідників. Переважну більшість аспектів з приводу участі українських урядів у системі міжнародних відносин зазначеного періоду висвітлено в монографіях М.Держалюка [1], І.Завади [2], І.Філатова [3]. Солідними доповненнями у цьому відношенні є публікації В.Чалого [4], В.Боєчка, О.Ганжи, Б.Захарчука [5], А.Трубайчука [6]. Надзвичайно цінним з точки зору наукової концептуальності є публікації дослідників, присвячені окремим питанням відносин України

з іншими учасниками європейського міжнародного процесу. Серед таких дослідників слід відзначити І.Каменецького [7], О.Кураєва [8], В.Перепадо [9] в розвідках з українсько-німецьких відносин, С.Віднянського [10], О.Павлюка [11] – з українсько-чехословацьких відносин, В.Соловйову [12] – з українсько-італійських, А.Бежуашвілі [13] – українсько-грузинських та багатьох інших авторів.

Цінними джерелами для публікації, запропонованої тут, стали документи і матеріали, зібрані і видані О.Лупандіним, І.Ралле, Л.Яковлевою [14] та В.Сергійчуком [15], а також спогади С.Шрамченка [16], щоденник Д.Донцова [17], епістолярія Д.Дорошенка [18].

Дещо біднішим виглядає сьогодні дослідження українських геополітичних концепцій зазначеного періоду (та й не тільки цього періоду) взагалі, і підходу Д.Донцова зокрема. І хоча твори цього видатного представника української політичної думки стали класифікувати тепер як геополітичні та ідеологічні праці [19], на нашу думку, існує певна прогалина в історіографії його геополітичної спадщини. Окрім публікації О.Багана [20] та політологічних студій [21], які часто лише обмовлюються про цю частину доробку українського суспільно-політичного діяча, доволі важко натрапити на більш-менш ґрунтовну розвідку у цьому відношенні.

Теоретичними працями, що можуть бути класифіковані як джерела геополітичної концепції Д.Донцова (зазначеного періоду), на наш погляд, є наступні роботи вченого: „Сучасне політичне положення нації і наші завдання” 1913р. [22], „Історія розвитку Української державної ідеї” 1917р. [23], „Українська державна думка і Європа” 1918р., „Підстави нашої політики” 1921р. [24].

Виходячи із запропонованої постановки проблеми, вважаємо за потрібне розглянути її у практичній та теоретичній площинах, залучаючись, отже, в основному, до українського виміру геополітичного простору в центрально-східноєвропейському регіоні.

1918 р. українська держава зустрічала у стані війни з більшовиками, а на міжнародній арені перебувала „у силовому полі „політичного трикутника” – Центральні держави, Росія, Антанта” [1: 13]. Не дивлячись на те, що порозумітися уряд УНР найперше хотів з Росією і Антантою, перше вагоме визнання він отримав від табору країн, з якими практично змушений був вести ворожу війну. Більшовики, як відомо, почали в листопаді 1917 – січні 1918 років агресивну експансіоністську політику стосовно України. Антанта теж бачила українсько-російський простір в межах однієї держави, хоча і не проти була використати українські ресурси у своїх інтересах. Так, у схваленій 9 (22) грудня 1917 р. Англією і Францією Конвенції про політику союзників у Росії Україна потрапила до групи регіонів – Дон, Кубань, Фінляндія, Бессарабія, Сибір, Кавказ, які відмежувалися від радянської Росії [1: 165]. Але це не означало, що відбудеться і офіційне визнання перелічених країн. Скажімо, ні французький генерал Табуї, ні англійець Піктон Бадже не мали при собі належних для послів акредитаційних грамот від урядів своїх держав, хоча і були прийняті урядом УНР в січні 1918р. Отже, як слушно зазначає В.Чалий, „не можна робити висновок про визнання цими країнами Української Народної Республіки, тим більше, що не було їхньої згоди на прийняття дипломатичних представників від України” [4: 37]. А про визнання, слід зазначити, і не йшлося – союзники лише хотіли використати Україну, як і інші країни регіону „особливої сфери впливу”, для військових операцій проти Центрального блоку на Східному фронті з перспективою продовжити цей „визвольний” рух проти більшовицького режиму Росії.

Цілком закономірною на цьому фоні виявилася переорієнтація українського уряду на держави Центрального блоку (хоча на ній Д.Донцов наголошував ще в 1913 і 1917 роках), з наступними за нею перемир'ям і підписанням сепаратного (за однією з класифікацій) Брест-Литовського мирного договору. Звісно ж провідну роль в цьому блоці держав відігравала німецька його складова. Саме німці мали особливий погляд стосовно України, і, слід зазначити, не одну геополітичну амбіцію. Ще О.Бісмарк виділяв окрему „малоросійську частину” за умов розчленування Росії [7: 7], Е.Гартман у 1888 році – Київське королівство, з північно-східними кордонами по лінії Вітебськ – Дніпро – Курськ – Саратов – Волга – Астрахань [7: 8]. Відмітимо, що саме з тих часів німецька політика вдало послуговувалася національно-визвольними рухами різних країн, а особливо – в Україні, на свою користь. Адже – повідомляє в свій час І.Каменецький – ще О.Бісмарк вважав націоналізм „зряддям, яке можна в пригожий момент використати для інтересів Німецької держави” [7: 9]. Зазначимо, що німецька геополітична

позиція ще з часів Бісмарка наголошувала виключно на монархічній організації маріонеткових держав, утворених з розчленованої Росії. Зрештою, маємо фактичне підтвердження – Гетьманат П.Скоропадського найбільше підтримували саме німці.

З наближенням Першої світової війни та під час неї виникло ще декілька німецьких геополітичних концепцій щодо, в першу чергу, Росії, а також – України. Перше десятиліття ХХ ст. пройшло під знаком загасання німецької уваги до українського питання. Зумовлено це було передусім тим акцентом зовнішньої політики Вільгельма II, який виник внаслідок німецько-англійського протистояння – всю увагу було прикуто до розподілу сфер впливу в колоніях. Тоді в німецькій політичній думці йшлося лише про створення „політично та економічно гомогенного конгломерату центрально-східноєвропейських держав, який був би здатний протистояти великим європейським колоніальним імперіям – Англії та Франції” [9: 98]. Утворення це отримало назву „Mitteleuropa” і було актуальним аж доки німецькі вектори зовнішньої політики не повернулися в Європу і не змінили свого відношення до цього регіону.

Умовно на початок Першої світової війни можна виокремити, принаймні, три німецькі табори по відношенню до Росії, в тому числі і України: 1) Пангерманську Лігу, яка наголошувала на агресивній політиці щодо Росії, не рахувалася з ідеєю незалежної України, хоча допускала появу такої за умов кризи і розпаду першої; 2) консервативну групу вчених на чолі з О.Гецшом, яка наполягала на збереженні монархічно-імперського статусу Росії; 3) П.Рорбах з його (українофільськи налаштованою) експансіоністською теорією щодо Росії. Журналіст і політик П.Рорбах вважав, що Україна є в перспективі державою, але всередині російської держави її розвиток є неможливим, інша справа – „майбутній розквіт України з її переходом під вплив Німеччини” [8: 92]. Слід зазначити, що П.Рорбах мав на увазі економічний вплив, критикуючи і аргументуючи, таким чином, бездарність і невміння вести господарство російською адміністрацією, наполягаючи на усамотійненні української держави.

Запропонований екскурс у німецьку геополітику кінця ХІХ – початку ХХ століть дає підстави зрозуміти популярність німецької дипломатії (і Німеччини взагалі) на 1918 рік в українському середовищі. Щоб це твердження не виглядало однобоко і не виходило лише з причини визнання Німеччиною Української Народної Республіки внаслідок підписання Брест-Литовського мирного договору, слід навести й інші аргументи про українсько-німецьке зближення. Свідченням того, що Україна посідала особливе місце в зовнішній політиці Німеччини, можуть бути слова німецького представника в Києві графа фон Берхема, сказані ним на аудієнції зі Скоропадським 17 листопада 1918 року, коли, як ми розуміємо, похитнулися режими і зовнішньополітичний авторитет обох держав. Фон Берхем повідомив гетьмана про наступне: „1. Я очікую, що новітнє проголошення великоросійських лозунгів та визнання федеративного принципу не означатиме повну відмову від дотеперішньої політики; 2. Прихід військ Антанти в Україну та можливий їх прихід до Києва аж ніяк не зможе поставити під питання дотеперішні українсько-німецькі стосунки” [9: 100]. А новий держсекретар закордонних справ Німеччини граф Брокдорфф-Рантцау в телеграмі до фон Берхема від 5 січня 1919 року, після детального опису останніх подій в Україні, зазначив, що „ми з зацікавленням ставимося до створення української держави й надамо їй підтримку, яка буде в наших силах” [9: 103]. Жалкувало з приводу підписання Версальського договору українське представництво в Німеччині. В свою чергу, унтерстатссекретар зовнішніх справ Ганіель дав 12 липня 1919 р. відповідь на запит німецького посла у Відні відносно українських справ: „Прошу повідомити українського посланника про наступне: Відновлення договору (мається на увазі підписаний 9 лютого 1918 р. у Бересті мирний договір між Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією, Туреччиною та Україною) з українським урядом виглядає, на жаль нездійсненним, оскільки німецький уряд у відповідності до статті 117 мирного договору (Версальського) зобов’язалася у випадку з Україною визнати домовленості союзних та асоційованих країн, а останні дотепер ще не визнали України” [9: 104].

Варто зазначити – не дивлячись на те, що практично весь 1918 рік пройшов для України під німецьким впливом, уряд виявляв досить самостійне відношення до переважної більшості зовнішньополітичних проблем та завдань.

На період 1918–1923 років геополітика українських урядів потрапила в низку неоднозначних ситуацій і випробувань. Як відомо, поряд з Німеччиною, Брестський мир підписувала також Австро-Угорщина. Зовнішньополітичні уподобання цієї імперії, здавалося б, досить лоя-

льно були налаштовані стосовно України. Так, ще в листопаді 1914 року міністр закордонних справ Австро-Угорщини Бертольд інформував у ноті до турецького уряду: „Нашою головною ціллю в цій війні є тривале ослаблення Росії і тому на випадок нашої перемоги створення незалежної української держави було б нам дуже по душі” [7: 12]. Деяко подібні міркування висловлював і Д.Донцов, коли писав у 1917 році, що українське питання „міцно зв’язано з долею Австро-Угорщини й Німеччини, до перемоги яких ми, російські українці, й наші брати в Австро-Угорщині, прив’язуємо нашу будучність” [23: 40]. На 1918 рік на Наддніпрянській Україні фіксуємо цілком реальні форми державної організації – спочатку Українську Народну Республіку, згодом – Українську Державу на чолі з гетьманом П.Скоропадським. Цілком логічними, в такому разі, виявилися погляди Австро-Угорщини щодо підвладних їй українців. У Бресті, окрім основного, було укладено також і таємний договір між Австро-Угорщиною й УНР у справі Галичини і Буковини. За ним Австрія зобов’язувалася до 31 липня 1918 року з’єднати в один суспільний коронний край ті частини Східної Галичини та Буковини, де переважало українське населення, з перспективою надання їм автономії. Це стосується також і таємної угоди від 4 березня 1918р. між Австро-Угорщиною і Українською Державою про входження Холмської землі до України [1: 47]. Однак, вже влітку політика Австро-Угорщини різко змінилася. 4 липня 1918 р. зусиллями свого посла в Українській Державі Й.Форгача в односторонньому порядку вона анулювала ці домовленості. Протести гетьмана П.Скоропадського, міністра закордонних справ Української Держави Д.Дорошенка та українського посла у Відні В.Липинського були відхилені австрійським урядом. Більш того, єдиний український примірник таємного договору, вивезений, до речі, під тиском, до міністерства закордонних справ Німеччини, був спалений. Тож віденський демарш, як виявилось, підтримав і офіційний Берлін.

Зрештою, уряд Австро-Угорщини вважав, що поспішив з мирним договором з Україною і зовсім не підтримав Польщу (до речі, Австро-Угорщина була єдиною країною, яка так і не ратифікувала офіційний Брестський договір). Слід зазначити, у 1918 році стало особливо актуальним загравати до „польського питання” буквально для всіх, хто мав до нього відношення (Росія, Австро-Угорщина, Німеччина) і хто такого відношення не мав (скажімо, США). З відродженням Польщі Австро-Угорщина пов’язувала збереження решти своїх територій від претензій України, Румунії, КСХС, Чехословаччини. Зрештою, в новій польській державі Відень вбачав буфер для Росії, а в перспективі – потенційного союзника для противаги Німеччині в Європі.

Польське питання, однак, не вписувалося в геополітичні інтереси українців, зокрема українців західних. З проголошенням Західноукраїнської Народної Республіки виникло українсько-польське протиріччя, яке вирішено було остаточно країнами Антанти в 1923 році не на користь ЗУНР. Проблема східного кордону набула особливого значення для Польщі восени 1918 року. Крім того, у польських урядів доволі довго існували проблеми західного кордону з Німеччиною [25], а також – тешинське територіальне питання з Чехословаччиною. Тож нагальною потребою стало закріплення польською адміністрацією свого контролю практично по всіх „кресах” поновленої Польщі. Для ліквідації українсько-польського протиріччя було вирішено забезпечити три основні передумови: політичну підтримку з боку країн Антанти, реальну військову силу і, нарешті, домовитися з Росією (Наддніпрянською Україною) про спільний кордон. Першу передумову на початок 1919 року поляки мали так само, як власне свою державність. В січні 1919 року у Франції з польських емігрантів країн заходу була утворена 80-тисячна армія Й.Галлера. Вона й була задіяна для боротьби проти галицького стрілецтва ЗУНР після того, як та відмовилася від виконання лютневого ультиматуму француза Бертелемі припинити опір. Зрештою, для досягнення третьої передумови польським політичним колам довелося заключати дві угоди: Варшавський договір в квітні 1920 року з С.Петлюрою і Ризький мир в березні 1921 року з Радянською Росією, – і якщо українсько-польський геополітичний проект С.Петлюри виявився химерним, то з більшовиками поляки домовилися про свою омріяну лінію Керзона. Було, однак, невелике застереження від Ради послів Антанти – забезпечити на українських територіях Польщі належні права національних меншин до наступного розгляду Радою галицького питання. Становлення східного кордону Польщі сприяло певній стабілізації в середині цієї держави, недарма ж польська офіційна номенклатура називала Ризький мир ще й „Трактатом Покою” [2: 11]. Національні інтереси українців, слід зазначити, як і багатьох інших

народів Європи після Першої світової війни, державами-переможцями не враховувалися. Так, на території Польщі опинилося близько 2-х мільйонів, а на території Чехословаччини – ще більше німців. Понад 2-а мільйони угорців увійшли до складу ворожої їм з давніх часів Румунської держави, а також КСХС [6: 104].

Слід зазначити, нові держави, що стали на початок 20-х років західними сусідами більшовицької Росії, а згодом – і СРСР, не йшли в ні яке порівняння із західними імперіями-сусідами на початку Першої світової війни, якщо брати до уваги чинник потенційної протидії Росії. Місце Польщі у Центрально-Східноєвропейському геополітичному просторі І.Завада окреслив „ролею пасивного приречення” [2: 130]. На нашу думку, правий був Д.Донцов, коли вважав, що реальну протидію імперії російській могла здетермінувати тоді лише Українська Держава, що „на непроглядно довгий час буде – за його словами – до розпорядження кожної політичної комбінації, вістря якої буде звернене проти Росії” [23: 41].

Відносини України з Росією в 1918–1923 роках носили величезне геополітичне значення для обох держав: в багатьох планах – моральне, але здебільшого – прагматичне, територіальне. Особливу і принципову позицію на переговорах з радянською Росією зайняла Українська Держава. Це було обумовлено, перш за все, величезним блоком проблем, що постав на порядок денний між цими двома контрагентами постімперського простору, кожний з яких претендував на міжнародне визнання. Геополітика Української Держави була направлена на ліквідацію стану воєнного протистояння між обома країнами, досягнення умов миру, врегулювання українсько-російських дипломатичних, політичних, економічних відносин, поділу боргів і державного майна колишньої імперії, формування національних збройних сил, розв’язання територіальних та інших проблем.

Одним із факторів, що великою мірою сприяв врегулюванню відносин між Українською Державою і РСФРР, безумовно була німецька присутність у цьому процесі. Серія брестських угод Центрального блоку держав з українським і російським урядами, підписаних у лютому-березні 1918 року, передбачала і вирішення проблеми примирення радянської і української сторін. Зокрема в договорі від 3 березня 1918 року, укладеного державами Четверного союзу з РСФРР, ст. 6-ю цього договору радянська сторона зобов’язувалася визнати: 1) українську державність; 2) право останньої на таке самовизначення; 3) чинність мирного договору українського уряду з Четверним союзом від 9 лютого 1918 року. Росія мала також укласти відповідний мирний договір з українською стороною і припинити будь-яке протистояння, – чи то військове, чи то агітаційне, – на території України. 30 березня 1918 року Рада Народних Міністрів УНР запропонувала Раднаркому РСФРР розпочати мирні переговори. Але вирішувати обопільні протиріччя довелося вже уряду Скоропадського. Після довготривалих зволікань місцем мирним переговорів було обрано місто Київ.

12 червня 1918 року було підписано перемир’я (переговори почалися 23 травня), але далі цього справа не пішла. Російська делегація на чолі з Х.Раковським постійно наголошувала на нелегітимності міжнародної правосуб’єктності Української Держави, відтягуючи, таким чином, вирішення територіальної суперечки. Остання зосереджувалася навколо 4-х повітів Чернігівської губернії, приукраїнських повітів Курської, Воронежської губерній, також навколо Донбасу, Криму, Дону, Кубані і Бессарабії.

Чільне місце в розробці методів ведення переговорів з росіянами посідав експерт української політичної комісії Д.Донцов. На його думку, Українська Держава мала вести мирні переговори з РСФРР, виходячи з факту розпаду Росії на окремі самостійні території [14: 17]. До таких територій він відносив Білорусь, Дон і Кубань. Дещо по-іншому (на відміну позиції Центральної Ради) бачив Д.Донцов місце Криму в Україні. Виходячи зі стратегічного значення півострова, він взагалі вважав його приєднання однією з головних умов існування незалежної Української Держави. Це тим більше було актуальним після того, як 21 березня 1918 року було проголошено про утворення Радянської Соціалістичної Республіки Тавриди [3: 75].

Окремо стояло питання Чорноморського флоту, адже Севастополь був однією з найпотужніших військово-морських баз Чорного моря. Обережна, лояльна політика Центральної Ради в кримському питанні дозволила їй прийняти 14 січня 1918 року лише тимчасовий закон про перехід кораблів колишньої Російської імперії Азовського і Чорного морів (як військових, так і торговельних) до складу флоту УНР. Проте піднімати українські прапори Морське Відомство наважилося тільки в березні 1918 року, очевидно, після підписання росіянами Брест-

Литовського миру з Центральним блоком держав. В березні також вийшов наказ, що передбачав „скупчити всі боездатні військові кораблі до Севастополя, як до свого порту, а кораблі, які потребували більшого ремонту, – до Миколаєва” [16: 254]. Нерішучість і млявість уряду УНР у питанні флоту стало причиною більш агресивних дій більшовиків. Їхня пропаганда на флоті призвела до того, що 27 квітня 1918 року понад 20 кораблів Чорноморського флоту було виведено (російською буквально „угнано”) зі Севастополя в Новоросійський порт. Тільки тоді, 29 квітня, форсованими темпами були підняті українські прапори на всіх кораблях флоту, що залишилися. Однак, німецьке командування не збиралося миритися і з більшовицькою провокацією: генерал-фельдмаршал Ейхгорн в ультимативній формі поставив вимогу Росії повернути кораблі в Севастополь [3: 80]. Щоб зберегти брестські домовленості, Раднарком видав наказ про повернення флоту. Але це було б занадто просто. Тому разом з наказом (радіограма №48) командуючі викрадених кораблів отримали таємну інструкцію – потопити флот на шляху до Севастополя. 8 флотських одиниць (лінкор, крейсер і 6-ть есмінців), командування яких проявило патріотичну позицію, 19 червня зайшли в Севастополь, але більше 10-ти флотських одиниць було затоплено. Решту кораблів зустрічали в Севастополі вже німці і прибрали їх до свого розпорядження.

Навесні 1918 року виникло українсько-румунське протиріччя в Бессарабії. Румунія, що заключила не вигідний для себе мир з країнами Центрального блоку, втративши території на користь Угорщини, вирішила компенсувати їх за рахунок окупації Бессарабії – колишньої території Російської імперії, на яку тоді ж претендував поширити свою юрисдикцію і український уряд. Гетьманат П.Скоропадського не став церемонитися з експансіоністами і оголосив економічну блокаду Румунії і Бессарабії. Питання вже практично вирішувалося на користь української сторони, але поразка Німеччини у Першій світовій війні і пошук гетьманом підтримки у Антанті (а це можна було зробити зокрема через Румунію) змусили відмовитися від нього.

Особливу сторінку геополітичної історії 1918–1923 років в Україні становлять українсько-чехословацькі відносини. Слід зазначити, що Чехословацька Республіка (ЧСР), яка виникла на руїнах Австро-Угорщини 28 жовтня 1918 року, стала відразу ж претендувати на провідну роль у Центральній та Східній Європі. Наприклад, міністр закордонних справ молодій ЧСР Е.Бенеш відразу ж наголошував на особливому геополітичному положенні нової держави в Центральній Європі, з території якої можна „здійснювати безпосередній вплив на Австрію, Угорщину, Італію і Польщу, а тим самим на Росію і Україну” [10: 44]. Не дивлячись на те, що на Паризькій мирній конференції Чехословаччині було надано право території в українському Закарпатті, українсько-чехословацькі відносини носили доволі умиротворений характер. Це і не дивно. Ще під час Першої світової війни Україна була головним центром консолідації чехословацького національно-визвольного руху. Після війни складне сусідство ЧСР (проблеми з Німеччиною, Польщею, Угорщиною) підштовхувало, принаймні, до приязних відносин з Україною. В свою чергу, українці сподівалися на чехословацьку підтримку у своєму протистоянні з Польщею. Вище керівництво ЧСР жваво залучилося підтримувати ЗУНР, адже так воно могло тиснути на Польщу у тешинському питанні. Однак вже на кінець травня 1919 року ця підтримка не витримала перевірки силою польськими формуваннями Й.Галлера збройних угруповань ЗОУНР. Держсекретаріат ЗОУНР звернувся із запитом на Паризьку мирну конференцію і до чехословацького уряду. У ньому йшлося про окупацію Чехословацькою Республікою Східної Галичини і Буковини, і фактично про утворення спільної українсько-чехословацької конфедерації. Такий проект підтримала навіть Наддніпрянська Україна (скажімо, В.Липинський). Але і президент Т.Масарик і міністр закордонних справ Е.Бенеш здвигали плечима усім дипломатичним місіям ЗОУНР, наголошуючи на своїй залежності від Антанті. Насправді ж, на той момент намітилося вирішення питання Тешина, а тому поява чергового протиріччя з Польщею не було бажаним. До того ж уряд ЧСР вів війну з угорською Червоною армією в Словаччині.

Слід зазначити, що питанням усамостійнення України вище керівництво ЧСР перестало цікавитися ще після укладення УНР Брестського миру, і дотримувалося такої позиції в період всього правління П.Скоропадського. Таке відношення до незалежності України було обумовлене передусім особистими переконаннями Т.Масарика, який вважав, що майбутнє України – в складі федеративної і могутньої Росії. У своєму геополітичному трактаті „Нова Європа” (1917) він дає зрозуміти, що чехи і словаки більше зацікавлені в спільному кордоні з сильною Росією

ніж з Україною, окремий статус якої може підпасти під німецький вплив. Схоже на те, що подібність геополітичних концепцій Т.Масарика та Д.Донцова заключається лише в одному постулаті: „В наші часи найбільшим утопістом є той, хто в основу своїх політичних комбінацій кладе припущення, ніби сучасне становище в Європі мусить лишатися незмінним” [23: 7]. Далі Д.Донцов суттєво розходиться в поглядах з чехословацьким державним діячем.

Український громадський і державний діяч часів Гетьманату бачив особливе призначення України в центрально-східноєвропейському регіоні. Погляди Д.Донцова максимально репрезентують нам національно-визвольні прагнення українського суспільно-політичного руху в період, принаймні, з 1913 по 1923 роки. І це за умови, що український суспільний рух ХІХ ст. був одним із найінертніших і найменш ефективних національних рухів у Середньо-Східній Європі [20: 23].

Геополітичні погляди Д.Донцова міцно стояли на принципах сепарації від Росії. Він, до того ж, перший вивів формулу, що „Росія без України вже не наддержавна”, не повноцінна імперія [20: 34]. Більш того, Росія тільки тоді й сильна, коли занепадають інші державні організми, „бо російський орел живиться лише трупом” [22: 83]. За напутню книгу, напевно, служила Д.Донцову праця шведського географа Свена Гедіна „Застереження проти Росії”. Вся історія України свідчила ідеологу про ганебні наслідки співжиття з російською цивілізацією. Вихід для України (в тому числі вихід на міжнародну арену в новій якості) Д.Донцов бачив у зіткненні Росії з іншою цивілізацією, зокрема з німецькою. Помилковим є припущення про те, що для автора геополітичної концепції превалюючою була лише німецька орієнтація. Так, ще в 1916 році він говорить про „створення одного колосального охоронного валу проти Росії від Північного до Середземного моря” [20: 39], а в 1921 році каже про „потребу творення геополітичного комплексу Середньої Європи, у якому вирішальну роль мали б відіграти незалежні і стабільні Україна і Польща” [20: 46]. На думку Д.Донцова, Україна могла б стати найпотужнішим чинником рівноваги в центрально-східноєвропейському просторі на той час.

Окциденталізм Д.Донцова привертає увагу під час його державної служби в Гетьманаті П.Скоропадського на посаді директора Української телеграфної агенції (по суті – ідеологічного апарату Української Держави). Підтримуючи гетьмана, український політик підтримував ідею українського бонапартизму, через яку мали б реалізовуватися культ сильної політичної влади, мобілізація сил еліти, консолідація всієї нації. Слід зазначити, авторитет Д.Донцова був у 1918 році настільки великим, що німецьке командування реально почало замислюватися про надання йому крісла міністра закордонних справ Української держави.

Доволі актуальним (з огляду на сучасні події навколо Тузли) є звернення до „кримської частини” геополітичної концепції Д.Донцова. Як вже зазначалося попередньо, ідеолог надавав великої ваги кримському питанню. „Справа Криму знов актуалізується, – пише він у своєму щоденнику 19 червня 1918 року, – в Міністерстві Закордонних Справ пропонують мені зорганізувати товариство охорони Криму, як інтегральної частини української держави. Надумалися! Коли я, вперше прибувши до Києва, порушив цю справу в нашій пресі, трактуючи Крим як невіддільну частину України, многи кивали головами на це, як на недемократичну ересь” [17: 53]. На думку Д.Донцова, питання про приналежність Криму не потребує дискусій – його входження до України є цілком раціональним, а найбільше – для самого Криму. Пропонував таку позицію ідеолог також, спираючись на одвічні постулати своєї концепції. Перший з них полягав у тому, що приєднання Криму поклато б „кінець усім мріям царів про Константинополь” [23: 6], позбавляючи, таким чином, Росію стратегічного простору Чорного моря. Наступне, що бачив Д.Донцов у включенні Криму до складу України, це повернення їй історичної ролі Понтиди в геополітичному чотирикутнику Понтида (Україна) – Анатолія (Туреччина) – Балкани – Кавказ [20: 46]. Можна сказати, що погляди видатного ідеолога не позбавлені сенсу і сьогодні.

Місце України в центрально-східноєвропейському регіоні впродовж 1918–1923 років історично таке ж важливе, наскільки й трагічною є її доля в цей період. В грудні 1922 року Наддніпрянська Україна увійшла до складу СРСР, а в березні 1923 року Антанта остаточно передала право юрисдикції на західноукраїнських землях Польщі, перевівши цим уряд ЗУНР на нелегальне становище, що і призвело, зрештою, до його розпуску. Але українське питання не зникло – навпаки – воно набуло нового сенсожиттєвого забарвлення, геополітичних, а також ідеологічних доктрин. І в цьому відношенні не останню роль відіграв все той же Д.Донцов. Насам-

кінець, хотілося б зазначити, що міжнародні відносини напередодні та під час Другої світової війни в Європі знову закономірно означилися українським виміром.

Список використаних джерел

1. Держалюк М. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1922 роках. – К.: „Оріяни”, 1998. – 240 с.
2. Завада І. Ризький договір і Україна. – К.: Просвіта, 2000. – 204 с.
3. Филатов О. Украинско-российская мирная конференция 1918г. – Полтава, 1995. – 126 с.
4. Чалий В. Українська держава 1917-1920 років як суб’єкт міжнародного права // Нова політика. – 1996. – №1. – С. 35-41.
5. Боечко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історія та проблеми формування // Укр. іст. журн. – 1992. – №1. – С. 56-77.
6. Трубайчук А. Українське питання в Європейських міжнародних відносинах (1918 – 1945 рр.) // Київська старовина. – 1996. – №2-3. – С. 104-118.
7. Каменецький І. Німецька політика супроти України в 1918 році та її історична генеза // Український історик. – 1968. – №1-4. – С. 5-18.
8. Кураєв О. Формування ідеології „української політики” Німеччини (1904 – 1916 рр.) // Пам’ять століть. – 2000. – №4. – С. 87-93.
9. Перепадя В. Україна та Німеччина від Комп’єнського перемир’я до імплементації Версальського договору: геополітичний аспект // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Випуск XIV. – Запоріжжя: Просвіта, 2002. – С. 98-104.
10. Віднянський С. Українське питання в зовнішньополітичних концепціях Чехословаччини (1918-1989 рр.) // Укр. іст. журн. – 1997. – №1. – С. 43-61.
11. Павлюк О. Українсько-чехословацька конфедерація? (з історії взаємин України і ЧСР у 1917-1921 рр.) // Київська старовина. – 1999. – №1. – С.65-77.
12. Соловйова В. Дипломатична діяльність Української Народної Республіки в Італії та Ватикані (1918 - 1920 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Випуск XIV. – Запоріжжя: Просвіта, 2002. – С. 105-113.
13. Бежуашвілі А. Україна і Грузія: дипломатичні відносини 1918-1920 років // Хроніка – 2000. – 2002. – №47-48. – С. 20-24.
14. Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918р. Протоколи і стенограми пленарних засідань: Збірник документів і матеріалів / Упоряд.: О.І.Лупандін, І.В. Ралле, Л.В. Яковлева. – К. – Нью-Йорк – Філадельфія: Вид-во М.П.Коць, 1999. – 368 с.
15. Сергійчук В. Невідомі документи військового аташату посольства України в Туреччині в 1918-1921 роках // Пам’ять століть. – 2000. – №6. – С. 3-27.
16. Шрамченко С. Українська воєнно-морська політика в Криму в 1917 – 1918 рр. // Хроніка 2000. – 2000. – №34. – С. 252-258.
17. Донцов Д. Рік 1918, Київ: Документально-художнє видання / Упоряд.: К.Ю.Галушко. – К.: Темпора, 2002. – 208 с.: іл.
18. Ісаїв П. Листи Д.Дорошенка до В.Липинського (6.VII. – 7.IX.1918) // Український історик. – 1968. – №1-4. – С. 146-150.
19. Донцов Д. Твори. Том1. Геополітичні та ідеологічні праці. – Львів: Кальварія, 2001. – 488 с.
20. Баган О. Поміж містикою і політикою (Дмитро Донцов на тлі української політичної історії 1-ї половини ХХ ст.) // Донцов Д. Твори. Том1. Геополітичні та ідеологічні праці. – Львів: Кальварія, 2001. – С. 23-63.
21. Левандовський В. Україна в геополітичних концепціях першої третини ХХ ст. // Політична думка. – 1994. – №2. – С. 67-75.
22. Донцов Д. Сучасне політичне положення нації і наші завдання // ДонцовД. Твори. Том1. Геополітичні та ідеологічні праці. – Львів: Кальварія, 2001. – С. 67-90.
23. Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. – К.: Товариство „Знання” України, 1991. – 48 с.
24. Донцов Д. Підстави нашої політики // Донцов Д. Твори. Том1. Геополітичні та ідеологічні праці. – Львів: Кальварія, 2001. – С. 91-242.
25. Овчаренко О., Сухушина О. Проблеми західних територій Польщі та Великопольське повстання 1918-1919 років // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – Вип. 33. – Черкаси, 2002. – С. 134-137.

Serhiy SHAMARA

PECULIARITIES OF CENTRAL AND EASTERN EUROPEAN GEOPOLITICAL SCOPE IN 1918–1923: UKRAINIAN DIMENSION

The article is devoted to the questions of ukrainian geopolitics in 1918–1923 in the context of their place in Central and Eastern regions of Europe. It presents a part of geopolitical conception of D.Dontsov, Ukrainian public figure of the age of the state and national revival of the Slavonic peoples.

УДК: 943.7

**Петро ФЕДОРЧАК,
Тетяна ФЕДОРЧАК**

**ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ЧЕХОСЛОВАЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ
МІЖ ПЕРШОЮ ТА ДРУГОЮ СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ**

Розкриваються нові підходи до висвітлення міжнародного становища та зовнішньої політики Чехословацької республіки (ЧСР) між Першою та Другою світовими війнами.

Проголошення 28 жовтня 1918 р. незалежності Чехословацької Республіки та визначення Версальським, Сен-Жерменським та Тріанонським мирними договорами її території обумовило спрямування чехословацької зовнішньої політики та зміцнення Версальської системи. У відносинах з зарубіжними країнами дипломати ЧСР докла-

Наукові записки. Серія: Історія. – 2003. – № 3.

дали зусилля щодо реалізації ідеї президента Томаша Гаррика Масарика про об'єднання нових держав регіону в широку федерацію [1].

На міжнародній арені ЧСР спочатку виступила як молодший партнер держав Антанти, зокрема, Франції, на яку насамперед орієнтувалася у зовнішньополітичній діяльності. ЧСР разом з Румунією та Королівством сербів, хорватів і словенів (Югославія) створили у 1920 р. Малу Антанту, яка ставила за мету закріпити співвідношення сил, що склалися в Центральній і Південно-Східній Європі [2]. Мала Антанта домагалася забезпечення колективної безпеки в Європі, в чому ж Чехословаччина відіграла провідну роль.

ЧСР у міжвоєнні роки намагалася встановити і підтримувати добрі відносини з багатьма європейськими державами. Вона брала активну участь у діяльності Ліги Націй.

У листопаді 1921 р. за сприянням Франції між ЧСР і Польщею було підписано договір про нейтралітет і відмову від післявоєнних претензій [3]. Це посприяло поліпшенню взаємин між цими країнами, поживленню їх економічних зв'язків, а також спільним діям Малої Антанти з Польщею на міжнародній арені. У грудні 1921 р. ЧСР підписала договір з Австрією, який гарантував встановлені Сен-Жерменським і Тріанонським договорами кордони [4].

5 червня 1922 р. був підписаний тимчасовий договір Чехословаччини з РРФСР, а 6 червня – такий же договір з УРСР. Радянська сторона дозволила чехословакам взяти участь у відновленні економіки РРФСР. У свою чергу РРФСР закупила в ЧСР сільськогосподарські машини, фабричне обладнання, інструменти, хімічні продукти, насіння тощо [5].

Однак ЧСР визнала РРФСР лише де-факто. Вона у 20-ті роки не йшла на вкладення дипломатичних відносин з цією країною. Чехословацькі власті спиралися на сформульовану міністром закордонних справ ЧСР Едуардом Бенешом програму, якою передбачалося допомогти радам у господарській реконструкції і зблизити їх з країнами Заходу. Вони надіялися, що це посприяє відмові рад від обраної ними політичної системи і дасть змогу нормалізувати з ними відносини [6].

У лютому 1922 р. Чехословаччина разом з Румунією та Королівством СХС підтримали умови Каннської конференції. В них зазначалося, що уряди повинні забезпечити недоторканність іноземного капіталу й майна іноземців, визнати державні борги та зобов'язання попередніх урядів, відновити всю приватну власність, що належала іноземцям, утримуватися від ворожих дій проти сусідніх держав [7].

У 1924 р. Чехословаччина уклала договір про союз і дружбу з Францією. Обидві країни зобов'язалися погоджувати свої дії щодо європейської політики, зберігати встановлене післявоєнними мирними договорами становище. Франко-чехословацький договір посилював залежність Чехословаччини від Франції.

У жовтні 1925 р. Чехословаччина і Польща були запрошені на Локарнську конференцію, яка відбулася за участю Англії, Франції, Німеччини, Італії й Бельгії. Конференція, зокрема, уклала Рейнський гарантійний пакт, який передбачав гарантування німецько-французького і німецько-бельгійського кордонів. З ЧСР, як і з Францією, Бельгією, Польщею, Німеччина підписала конвенцію про арбітраж на випадок прикордонних суперечок. За підтримки Англії Німеччина відмовилася від укладення гарантійного пакту про німецькі східні кордони [8]. Це викликало тривогу в Польщі і ЧСР та їх зблизило. У 1925 р. було вкладено торговий, транзитний та арбітражний польсько-чехословацькі договори.

У зв'язку з обвинуваченням в 1926 р. міністром закордонних справ Німеччини Стрессманном чехословацьких властей в обмеженні прав німецької меншини в ЧСР, погіршувалися взаємини між двома країнами. У 1927–1928 рр. чехословацький уряд докладав зусилля щодо врегулювання чесько-німецьких відносин, однак поліпшити їх не вдалося [9].

У 1930 р. ЧСР домоглася прийняття рішення Малою Антантою про розробку програми економічного співробітництва, спрямованої на зміцнення цього блоку і посилення його впливу на сусідні країни [10]. У 1930 р. відбулися конференції за участю представників Румунії, Югославії, Угорщини, прибалтійських держав, ЧСР і Польщі. Вони обговорили питання про збут сільськогосподарської продукції в умовах економічної кризи [11].

Інтересам ЧСР не відповідав, затверджений у січні 1930 р. на Гаагській конференції, план Юнга. Ним передбачалося зменшити репарації Німеччини, ліквідувати всі види контролю над цією країною, що сприяло милітаризації її економіки [12]. Втратою для ЧСР європейських ринків погрожувала підписана у березні 1931 р. угода про тамошний союз між Німеччиною і Авст-

рією. Німеччина намагалася послабити вплив ЧСР на її союзників по Малій Антанті. Скориставшись протиріччями у цьому блоці у зв'язку з підвищенням таможних мит на сільськогосподарську продукцію, що ввозилася в ЧСР з Румунії і Югославії, Німеччина спробувала вкласти з цими країнами торговий договір на пільгових умовах [13]. Однак чехословацьким властям вдалося ліквідувати конфлікт зі своїми союзниками.

Отже, посилення німецького милітаризму наприкінці 20-х – початку 30-х рр. становило небезпеку для ЧСР. Воно ж нагнітало античехословацькі настрої частини німецької меншини в середині ЧСР та ускладнювало її зовнішнє становище.

В умовах загрози гітлерівської агресії ЧСР у зовнішній політиці продовжувала орієнтуватися на західні держави. Вона шукала підтримки з боку Франції і країн Малої Антанти. 16 березня 1933 р. міністри закордонних справ ЧСР, Румунії і Югославії вклали так званий Організаційний пакт. Він спрямовувався на зміцнення зв'язків між державами Малої Антанти.

Разом з тим Чехословацька держава вносила зміни у зовнішню політику. Вона докладала зусилля щодо зближення з СРСР. У липні 1933 р. ЧСР підписала з СРСР та іншими країнами конвенцію про визначення нападаючої сторони, якою засуджувалася будь-яка агресія [14]. 9 червня 1934 р. ЧСР встановила з СРСР дипломатичні відносини. 16 травня 1935 р. було вкладено договір про взаємодопомогу між СРСР і ЧСР. Обидві держави зобов'язалися надати одна одній допомогу і підтримку на випадок нападу на одну з них. Це могло здійснитися лише при одночасній допомозі жертві агресії Францією [15].

Приховуючи свої агресивні цілі, гітлерівці запропонували президенту Е.Бенешу укласти між Німеччиною і ЧСР двосторонню угоду, але не брали на себе зобов'язання зберігати її цілісність [16]. 13 листопада 1936 р. розпочалися переговори між представниками обох країн. На переговорах гітлерівці домагалися відриву ЧСР від держав-противників фашистської агресії. Вони також вимагали від ЧСР надати судетським німцям повну територіальну і культурну автономію, виділити їм в уряді міністерські пости, а також висунули ряд інших невігідних для неї вимог. ЧСР не могла відмовитися від своїх міжнародних зобов'язань і погодитися на умови гітлерівців. З ініціативи останніх переговори на початку 1937 р. були припинені [17].

Переговорами гітлерівці прикривали свою підготовку до нападу на ЧСР. Підкорення ЧСР давало змогу гітлерівцям уникнути одночасної війни на два фронти, поповнити матеріальні ресурси та кваліфіковану робочу силу. Це ж відкривало фашистам шлях у Дунайський басейн та на Балкани.

Але, побоюючись воєнного зіткнення з Гітлером, англійське керівництво потурало йому в захопленні Австрії, Польщі та ЧСР. В цьому його ж підтримувала влада Франції та США.

Непоследовним у зовнішній політиці був і уряд ЧСР. Він по суті визнав окупацію гітлерівською Німеччиною Австрії і лише висловив надію на те, що ЧСР не зазнає нападу з її сторони.

Після захоплення Австрії Гітлер розпочав безпосередньо підготовку до нападу на ЧСР. В цьому він спирався на Судетсько-німецьку партію, яку очолював Конрад Генлейн. Ця партія вимагала від уряду ЧСР надати Судетській області автономію [18].

У підготовці до загарбання Судет гітлерівцям сприяли уряди Англії і Франції. Щоб відвернути від себе небезпеку, вони домагалися від ЧСР поступок на користь генлейнівцям. У цій ситуації СРСР виявив готовність допомогти ЧСР, навіть без участі Франції, але за умови, що вона попросить цієї допомоги і сама буде захищатися [19]. Ця пропозиція зустріла протидію Англії та Франції. 18 вересня 1938 р. ЧСР була надіслана англо-французька нота, у якій зазначалося, що збереження в кордонах чехословацьких районів, заселених головним чином судетськими німцями, не може далі продовжуватися без того, щоб не поставити під загрозу інтереси ЧСР і європейського миру. Обидва уряди вимагали негайно передати ці кордони німецькій імперії [20]. У ноті містилися рекомендації чехословацькому уряду щодо передачі Німеччині частини території ЧСР. Порушуючи принцип невтручання у внутрішні справи ЧСР, Англія для „посередництва” між чехословацьким урядом і судето-німецькими нацистами направила на її територію місію [21].

Побоюючись залишитися наодинці перед небезпекою гітлерівської загрози, 21 вересня 1938 р. уряд ЧСР у нотах повідомив уряди Англії і Франції про прийняття їх пропозицій.

У цій складній ситуації союзниці ЧСР з Малої Антанти Румунія та Югославія, розраховуючи на підтримку гітлерівців проти територіальних вимог Угорщини, не стали на її захист [22].

22 вересня під час зустрічі з прем'єр-міністром Англії Н.Чемберленом А. Гітлер повідомив, що з передачею Судетів Німеччині, ЧСР повинна задовольнити територіальні претензії Угорщини і Польщі.

29 вересня 1938 р. у Мюнхені розпочалася конференція керівників чотирьох держав – Англії, Франції, Італії та Німеччини. За прийнятою конференцією угодою окупація Німеччиною Судетської області повинна була здійснитися з 1 до 10 жовтня. Уряду ЧСР було зобов'язано не руйнувати на звільненій території будівлі, звільнити судетських німців від військової і поліцейської служби, а також ув'язнених судетських німців за політичні злочини. Остаточно визначити кордони доручалося міжнародній комісії, яка мала складатися з представників Німеччини, Англії, Франції, Італії та ЧСР [23].

Представники ЧСР до участі в конференції не були допущені. Їх лише викликали для того, щоб повідомити про прийняті рішення.

30 вересня 1938 р. уряд ЧСР прийняв мюнхенський диктат, аргументуючи своє рішення необхідністю зберегти мир в Європі, а разом з тим і чехословацький народ від повного знищення. На початку жовтня фашистська Німеччина окупувала прикордонні райони ЧСР. За її сприянням у розчленуванні ЧСР взяла участь Польща. Порушивши польсько-чехословацький договір 1926 р., її війська зайняли Тешинську Сілезію [24].

5 жовтня Е.Бенеш пішов у відставку з посади президента республіки. 6 жовтня Словаччина, а 11 жовтня Підкарпатська Русь проголосили автономію. Однак за рішенням Першого Віденського арбітражу частина Словаччини та Підкарпатської Русі була передана Угорщині. ЧСР втратила територію з населенням 5 млн. чоловік і 40 % промислового потенціалу. Країна опинилася у стані глибокої державної, політичної, ідеологічної та моральної кризи. Уряд Рудольфа Берана та президент Другої республіки, що проіснувала впродовж півроку на залишках території колишньої ЧСР, Еміль Гаха, дотримувались союзницьких відносин з Німеччиною. 14 березня 1939 р. було проголошено незалежність Словаччини, президентом якої згодом обрано Й.Тісо. Він уклав з Німеччиною політичний та військовий договори. Нова Словацька держава стала сателітом Німеччини. Президент Е.Гаха підписав у Берліні Акт про ліквідацію республіки і встановлення протекторату Німеччини над Богемією та Моравією [25]. 16 березня гітлерівські війська ввійшли у Прагу.

Таким чином, між Першою та Другою світовими війнами міжнародне становище ЧСР ускладнилося у зв'язку з встановленням у Німеччині фашистського режиму. Потурання західних країн здійсненню загарбницьких планів гітлерівців та непослідовна зовнішня політика чехословацького керівництва посприяли національній катастрофі ЧСР.

Список використаних джерел

1. История южных и западных славян. – Т.2. Новейшее время. / Под. ред. Г.Ф.Матвеева и З.С. Ненашевой. – Москва, 1998. – С.138.
2. Коротка історія Чехії і Словаччини. / За ред. проф. П.С.Федорчака. – Івано-Франківськ, 1999. – С. 83. (Далі: Коротка історія Чехії і Словаччини).
3. История Чехословакии: В 3-х т. – Т.3 / Под. ред. И.Н. Мельниковой, А.И.Недорезова, С.И. Прасолова, Н.А. Шлёновой. – Москва, 1960. – С. 107. (Далі: История Чехословакии. – Т. 3).
4. Там само. – С. 107–108.
5. Документы и материалы по истории советско-чехословацких отношений. – Т.1. – Ноябрь 1917 г. – август 1922 г. – Москва, 1973. – С. 507–511; Хрестоматия по истории южных и западных славян: В 3-х т. – Т.3. Новейшая история. / Отв. ред. проф. Д.Б. Мельцер, Г.И.Чернявский. – Минск, 1991. – С.132–133 (Далі: Хрестоматия по истории южных и западных славян. – Т.3).
6. Просолов С.И. Чехословакия в европейской политике. 1935 – 1938 гг. – Москва, 1989. – С. 24–26.
7. Цветков Г.М. Міжнародні відносини й зовнішня політика в 1917–1945 рр. Навчальний посібник. – Київ, 1997. – С. 78.
8. Там само. – С. 97–98.
9. Серапионова Е.П. Чешские земли, чехи и немецкий вопрос (1918–1945 годы) // Славяноведение. – 2000. – № 5. – С. 48.
10. История Чехословакии. – Т. 3. – С. 209.
11. Там само. – С. 210.
12. Цветков Г.М. Назв. праця. – С. 105–106.
13. История Чехословакии. – Т. 3. – С. 211–212.
14. Хрестоматия по истории южных и западных славян. – Т. 3. – С. 138–139.
15. Там само. – С. 143–145.
16. Коротка історія Чехії і Словаччини. – С. 89.
17. Просолов С.И. Назв. праця. – С.132–193.
18. Коротка історія Чехії і Словаччини. – С. 87–89; Історія Центрально-Східної Європи / За ред. Л. Зашкільняка. – Львів, 2001. – С. 425.
19. Ванечек В. История государства и права Чехословакии / Пер. с чешск. Грозевой Г.Н. – Москва, 1981. – С. 458; Яровий В.І. Історія західних та південних слов'ян у ХХ ст. Курс лекцій. – Київ, 1996. – С. 118–119.
20. Хрестоматия по истории южных и западных славян. – Т.3. – С. 155.
21. Там само. – С. 156.
22. История Румынии. 1918–1970. – М., 1971. – 247 с.
23. Хрестоматия по истории южных и западных славян. – Т. 3. – С. 156–157.
24. Алексієвєць Л. Новітня історія Польщі (1918–1939). – Київ-Тернопіль, 2002. – 222 с.
25. Історія Центрально-Східної Європи. – 426 с.

Petro FEDORCHAK, Tetyana FEDORCHAK

FOREIGN POLICY OF CZECHO-SLOVAK REPUBLIC BETWEEN WWI AND WWII

The article highlights the international position and foreign affairs of the Czecho-Slovak Republic in the period between the two World Wars.

УДК 323.15 (477)

Микола ЧАПЛИК

РОСІЙСЬКА МЕНШИНА УКРАЇНИ
ЯК ГЕОПОЛІТИЧНИЙ ФАКТОР В РЕГІОНІ

Стаття розглядає етнічних росіян України в контексті внутрішньої стабільності держави та всього Центрально-Східноєвропейського регіону в цілому. Проводиться історико-порівняльний аналіз на предмет вирішення етнічних проблем в слов'янських країнах міжвоєнної Центрально-Східної Європи та в Україні. Автором була здійснена спроба з різних сторін освітити становище росіян в Україні. Також стаття торкається відносин між Росією та російською діаспорою в світі. В роботі викладено основні причини зменшення кількості етнічних росіян у країні. Доводиться слабкість емігрантських тенденцій серед росіян України. Також розкриваються причини зміни етнічної самоідентифікації громадян держави з російської на українську.

XX століття мало два приклади національно-державного ренесансу слов'янських народів Центрально-Східної Європи. Перший було викликано поразкою країн Четверного союзу під час Першої світової війни та революцією в Росії, внаслідок чого на центрально-східноєвропейському просторі зникло три імперії: Австро-Угорська, Німецька та Російська, і в регіоні утворилися дві нові слов'янські держави: Польща і Чехословаччина. Другий сплеск національно-державного творення на цих теренах пов'язаний з крахом комуністичних ідей в країнах соцтабору, насамперед з розвалом СРСР та СФРЮ, а також мирне розлучення Чехії та Словаччини. Внаслідок таких геополітичних змін у Центрально-Східній Європі на початку 90-х років утворилися такі нові слов'янські держави, як Чехія, Словаччина, Білорусь, Україна. Сюди ж географічно можна віднести також Словенію та частково Хорватію і Сербію.

Якщо проаналізувати етнічний склад населення у новоутворених слов'янських державах Центрально-Східної Європи, то можна знайти спільну рису з сучасним етнічним складом населення України. Так, в міжвоєнній Польщі та Чехословаччині мала місце поліетнічність населення з домінуванням титульної нації. При цьому доля етнічних меншин в Польщі – німців, білорусів та українців, а в Чехословаччині – словаків, німців та закарпатських українців була досить значною.

В Україні також має місце поліетнічність населення при домінуванні титульного етносу, який складає 77,8 % від усього населення [1].

За даними останнього радянського перепису 1989 року російський, єврейський, білоруський та молдавський етноси становили відповідно друге, третє, четверте та п'яте місця після українців. За даними першого українського перепису 2001 року в першу п'ятірку найбільш чисельних етносів крім українців входять росіяни, білоруси, молдавани та кримські татари відповідно.

Найбільш значною національною меншиною в країні є росіяни. На момент проголошення незалежності в Україні вони становили 11 млн. 356 тис. або 22,1% від усього населення країни [2]. За даними перепису 2001 року чисельність росіян в Україні становила 8 млн. 334 тис. осіб або 17,3% [3].

Незважаючи на зменшення чисельності російська меншина в Україні являє собою найбільшу етнічну меншину в Європі. Більш того, російська діаспора в Україні є найбільшою російською діаспорою в світі. І це не може не впливати на україно-російські стосунки. Цілком зрозуміло, що Російська Федерація використовує і намагається надалі використовувати російську меншину в Україні як один з важелів тиску на Україну.

Якщо порівняти Україну з слов'янськими центральноєвропейськими країнами міжвоєнної доби, то очевидно, що по відношенню до національних меншин наша країна більш близька до Чехословаччини. Хоча, напевне, демократичніша за неї в ставленні до етнічних меншин, особливо по відношенню до російської діаспори. Одна тільки фактична українсько-російська двомовність після дванадцяти років незалежності чого варта.

На вулицях Києва, не кажучи вже про Донецьк, Харків або Сімферополь повсюди можна почути російську мову. Проте, в міжвоєнній Празі домінувала державна чеська мова замість імперської німецької. Що стосується міжвоєнної Польщі, традиційно шовіністичної в національному питанні, то там ставлення до етнічних меншин було більш схоже на сучасне російське ставлення до „инородцев” ніж на українське ставлення до національних меншин.

Однак, це не заважає деяким російським ЗМІ та політикам заявляти, що в Україні російська меншина та російська мова зазнають утисків. Ці заяви можна розглядати як один з засобів втручання у внутрішні справи країни шляхом викривлення реальної дійсності.

Для того, щоб оцінити справжнє становище російської меншини в Україні звернемося до фактів.

Так, за даними на 2002 рік в Україні було близько 2,5 тис державних шкіл – з російською мовою викладання, 35% українських студентів здобували освіту російською мовою, 55% бібліотечного фонду України були російськомовні книжки, не кажучи вже про те, що 80% газет і журналів видавалося тією ж російською [4]. Лише 18% телепрограм, вийшовших в ефір в 1999 році були україномовними і лише 10% наявних на ринку книжок були українськими [5].

На сьогодні, для задоволення мовно-культурних потреб російськомовних громадян в Україні діють майже 3000 дитячих дошкільних закладів і близько 3000 державних загальноосвітніх шкіл. Фахівців з російської мови та літератури готують 11 університетів та 20 педінститутів. Російською мовою в Україні навчаються 57% студентів від загалу. До їхніх послуг 62% російськомовної літератури в бібліотеках та 90% на книжковому ринку. У 14 державних театрах можна подивитися вистави російською мовою, а ще ж є добряча сотня російських студій (Лесь Танюк, з виступу у Верховній Раді, 12.04.2003.) [6].

Крім вже зазначеного треба сказати, що в Україні росіяни мають можливість виражати свої інтереси також і через національно-культурні товариства. Всього, згідно з інформацією Держкомнаціміграції в Україні функціонувало, за даними на 1999 рік 37 російських національно-культурних товариств [7]. Найбільш відомими з них є Українське товариство російської культури „Русь”, Пушкінське товариство України, Національно-культурне товариство України [8].

Також в Україні інтереси росіян представлені рядом політичних партій та громадських організацій [9], більшість з яких займають відверто антиукраїнські позиції .

Таким чином, російське мовно-культурне середовище зберігає своє привілейоване положення майже на всій території країни, за винятком хіба що Західної України. При цьому воно має особливо сильні позиції на півдні і сході України.

Підтвердженням сприятливого положення етнічних росіян в Україні можуть слугувати слабкі емігрантські настрої серед них. За даними, наведеними в збірнику статей під редакцією Д. Фурмана, серед опитаних росіян 2/3 зовсім не думають про від'їзд з України, понад чверті (29%) іноді замислюються про це, а 5% думають про від'їзд дуже часто. Вирішили виїхати з України 6% росіян, стільки ж твердо відповіли що не збираються від'їжджати, у п'ятої з надлишком частини (22%) немає з цього приводу певної думки. Інші (2/3) взагалі не дали відповіді на це питання [10].

Проте перший український перепис населення, який проводився 5–14 грудня 2001 року зафіксував зменшення чисельності росіян в Україні. Він виявив в країні 8 млн. 334 тис росіян, що складає 17,3% від усього населення країни . Отже, кількість росіян порівняно з переписом 1989 року зменшилась на 26,6% або на 3 млн. 22 тис осіб . При цьому, питома вага росіян у загальній кількості населення зменшилась на 4,8 відсоткового пункту. Зазначимо, що чисель-

ність українців за роки, що минули від перепису 1989 року зросла на 0,3% або на 120 тис. осіб, а їхня питома вага серед жителів України збільшилась на 5,1 відсоткового пункту [11].

Цифра у 8 млн. 334 тис осіб, які записалися росіянами стала великою несподіванкою багатьом, в тому числі і українським політикам. Проте, найбільшою несподіванкою дані перепису стали для самих росіян. В Інтернет виданнях, контрольованих росіянами, було поставлено питання: куди ж поділися з України більше як чверть російського населення? У такій його постановці вбачається натяк, що дані перепису могли бути сфальсифікованими не на користь росіянам.

Проте факти свідчать про протилежне. Так, за даними голови „Просвіти” П. Мовчана виборче об'єднання „Руський блок” поширювало на території України листівки з закликами: „Скажи на переписи, что ты русский человек!” [12]. Під час самого перепису надходило багато сигналів, що переписувачі проводили агітацію за те, щоб люди декларували себе росіянами, щоб рідною мовою називали російську. До „Просвіти” надходили листи, у яких повідомлялось, що переписувачі, начебто, вписували інші дані, ніж це декларували люди і т.і. Найбільш масові порушення під час проведення перепису мали місце в Автономній Республіці Крим.

Стосовно причин скорочення чисельності росіян в Україні їх можна виділити декілька. Однією з головних, на думку автора, є природний процес повернення людей до власного етнічного коріння. Люди, які раніше з кон'юктурних міркувань назвали себе росіянами, тепер знову „згадали що вони козацького роду”. У перші роки незалежності чимало колишніх псевдоросіян змогло скинути важкий тягар з власної душі. Свій вибір у нових умовах вони вже зробили усвідомлено і хочеться вірити що лишатимуться йому вірними до кінця. Проте, не варто відкидати і можливості українізації деякої частини етнічних росіян, особливо у Західній Україні. Цьому сприяють змішані шлюби, спорідненість народів та їх культур і т.і. Однак людина, яка вважає себе росіянином з діда-прадіда навряд чи масово буде зраджувати власній етнічності. Тим більше, що насильницької асиміляції будь-якого етносу в Україні не відбувається.

Також треба зазначити, що кількість росіян в Україні могла зменшитись також і за рахунок еміграції євреїв, а також греків та німців. Адже відомо, що значна кількість представників цих етносів, і в першу чергу єврейського, часто записувалися як росіяни, а з кінця 80-х років ХХ століття еміграція цих етносів, і перш за все євреїв, з України набула масового характеру.

Крім того, як вже зазначалося вище, серед росіян, хоча і не в такій мірі як у євреїв має місце еміграція (переважно трудова еміграція).

Зазначимо, що російські урядові кола та політичні сили розглядають етнічних росіян в Україні або в будь-якій іншій країні як „співвітчизників”. Треба віддати належне російській владі за те, що проблема діаспори була введена в ранг пріоритетів російської політики ще в 1994 році Указом Президента Росії „Про основні напрями державної політики стосовно співвітчизників, що проживають за кордоном”. У ньому визначено основні засади, якими керується Росія у питаннях вихідців із Росії та відносин з країнами близького зарубіжжя [13].

Відповідно до цього указу 31 серпня 1994 року Головою Уряду Російської Федерації підписано постанову „Про заходи щодо підтримки співвітчизників за кордоном, якою затверджено „Основні напрями державної політики Російської Федерації стосовно співвітчизників, які проживають за кордоном та перелік першочергових заходів щодо їх підтримки”.

Наступним кроком було створення „Програми заходів з підтримки співвітчизників за кордоном”. Програма містить у собі механізм втілення передбачених заходів підтримки співвітчизників за кордоном [14].

На кінець ХХ століття в Росії розроблено два документи: проект концепції Державної політики Російської Федерації стосовно російської діаспори та закон про „Державну політику Російської Федерації стосовно співвітчизників за кордоном” [15]. З питань формування державницьких концептуальних підходів щодо росіян, проживаючих за кордоном РФ.

Політичні лідери Російської Федерації всіляко підкреслюють свою підтримку щодо росіян діаспори. Так, виступаючи на конгресі російських співвітчизників за кордоном, який проходив у Москві в жовтні 2001 року Президент Російської Федерації В. Путін зазначив, що зовнішня політика Росії буде будуватися з врахуванням того, як будуть ставитися в тій чи іншій країні до „російських співвітчизників” [16].

Зазначимо, що 31 травня 1997 року в Києві було підписано Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією, в якому вказувалось, що обидві країни забезпечують, гарантують права та сприяють розвитку етнічних меншин в обох країнах (стаття 12) [17].

На референдумі 1 грудня 1991 року більшість росіян України підтримала проголошення незалежної держави [18].

Але з часом погляди російської меншини щодо незалежної української держави дещо змінилися. Економічні негаразди, падіння життєвого рівня привели до певного розчарування.

Скоріш за все тут більш важливим є психологічний фактор. Людям, які відносили себе до привілейованої більшості великої держави, важко змиритися з положенням національної меншини.

Дуже важливим фактором також є зміна мовно-культурної ситуації. Росіяни боляче сприймають введення обов'язкового вивчення української мови в навчальних закладах, відродження української культури.

Як зазначив голова УРП „Собор” А. Матвієнко „нашою великою перемогою буде те, коли кожний росіянин, поляк, гагауз чи єврей відчує себе насамперед українцем російського, польського, гагаузького чи єврейського походження. Хай він знає та використовує свою рідну мову – але хай водночас шанує й використовує там, де цього викликає закон, мову державну” [19].

Отже, російська діаспора в Україні являється невід'ємною складовою етнічної мозаїки в державі. Враховуючи її чисельність, вагу в суспільстві, а також споріднену близькість російського та українського етносу, вона може і повинна відіграти важливу роль у творенні єдиної української нації.

Список використаних джерел

1. www.nbuv.gov.ua
2. www.demoscope.ru
3. www.nbuv.gov.ua
4. Вівчарик М. Бути українській мові – бути отже, українській державі // Віче. – 2002. – № 6. – С. 67.
5. Фактори русифікації України: зміни та вплив після 1991–го // Політика і час. – 2001. – № 2. – С. 55.
6. http://nova.mova.com.ua/cgi_bin/article.php?article_type=6.
7. Майборода О. Російський націоналізм в Україні (1991–1998). – К., 1999. – С. 16.
8. Національні меншини України: Інформ. Довідник / Упоряд. Т. І.Пилипенко, А. І. Осауленко. – К.: 1995. – С.11.
9. Майборода О. Російський націоналізм в Україні. – С.18.
10. Украина и Россия: общества и государства: Сб. ст. Ред.-сост. Д. Е. Фурман. – М.:”Права человека” 1997. – С. 315.
11. <http://www.vyboru.org/005/003.html>.
12. http://www.rdu.org.ua/arc_04_01.htm
13. Антолюк О. Діаспора в Росії та Україні. Формування правової бази співробітництва // Віче. – 2000. – № 8. – С. 115.
14. Российская газета. – 1996. – 30 мая; Етнополітика в Україні. Документи і матеріали. – К.,1998. – С. 267–280.
15. Агаев С. Л., Оганисян Ю. С. О Концепции государственной политики РФ в отношении российской диаспоры :по материалам обсуждения в ИСПРАН // Полис. – 1998. – № 1. – С. 179–190.
16. Лузан А. Теперь газовые долги Украины будут списываться пропорционально количеству открытых русских школ // Славянские новости. – 2001. – 18–25.
17. Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією // Політика і час. – 1997. – № 7. – С. 82.
18. Этнические и региональные конфликты в Евразии: В 3-х кн. Кн. 2.: Россия, Украина, Белоруссия. / А.Зверев, Б.Копингерс и др. – М.:”Весь мир”, 1997. – С.89.
19. www.sobor.org.ua, www.matvienko.kiev.ua

Mykola SHAPLYK

THE RUSSIAN MINORITY OF UKRAINE AS GEOPOLITICAL FACTOR IN A REGION

An article scrutinizes ethnic Russians of Ukraine in the context of the inside stability of the state and all Central-Eastern region in general. Pursues out the historical-comparative analysis on the subject of solution ethnic problems in Slavic countries of the Central-Eastern Europe and Ukraine between two wars. There was made an attempt by author to reflect condition of Russians in Ukraine. The main reasons of reduction of the number of ethnic Russians were took out in the work. Proves infirmity of the emigrant tendentious among Russians of Ukraine. There also reveals reasons of the changes of ethnic selfindefication of the citizens of the countries from Russian into Ukrainian.

УДК 327(477)

Надія КОВАЛЬЧУК

ВНУТРІШНІЙ ВИМІР ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО НАПРЯМУ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

У статті подано точку зору про те, що визначає зовнішню політику держави. Зроблено аналіз внутрішніх чинників, що мають величезний вплив на реалізацію західноєвропейського напрямку зовнішньої політики України.

Зовнішню політику держави слід розглядати як процес в основі якого поєднується міжнародна політика та внутрішня політика держави. За певних обставин внутрішні політичні події набувають виразного міжнародного характеру і відповідного впливу. Від внутрішньої структури держави залежить, як сприймаються дії інших держав, оскільки кожна держава існує в оточенні, яке не завжди узгоджується з її внутрішньою структурою та інтересами.

Місце держави на зовнішньополітичній арені формується за кількома ознаками, умовно поділеними на притаманні та набуті. До притаманних ознак належать географічне та політичне розташування держави, природні ресурси держави, кількість та склад населення. Набутими ознаками є політика держави внутрішнього та зовнішнього характеру у сфері економіки, оборони та культури. За притаманними ознаками Україна посідає одне з найважливіших місць у світовому геополітичному просторі: по-перше, вона є „цивілізацією межі”, маючи європейське коріння, Україна історично постала на межі зіткнення з культурами кочівницьких народів, ін-акше кажучи, Україна є „перехрестям доріг”; по-друге, природні ресурси держави дозволяють їй вести самозабезпечуюче господарство та здійснювати активну зовнішньоторговельну політику; по-третє, населення України, що формувалося під впливом контакту різноманітних народів, увібрало в себе характеристики як телурократичної, так і таласократичної цивілізаційної сили.

На початку 1960-х років у науковій думці з’явилася точка зору, що історичні обставини піддають сумніву доцільність збереження традиційного поділу державної політики на зовнішню і внутрішню та запропонували їх комплексне розуміння [4: 7]. З часом склалася цілісна система підходів до цього питання, серед яких визначальними на думку М.Копиленка і В.Чумака [13: 18–24] є позиції Г.Кисінджера, Д.Розенау, В.Ханрідера та ін. [1: 971-982; 3: 503–529; 4]. Вони ґрунтуються на ідеї про те, що за стабільності внутрішніх структур практично відсутні імпульси і для різких змін у зовнішній політиці. І навпаки, якщо внутрішні структури базуються на принципово різних концепціях справедливості, то здійснення зовнішньої політики стикається з серйозними перешкодами [3: 527–529]. Дж. Розенау пропонує такі визначальні чинники зовнішньої політики :

1) зовнішнє або глобальне середовище, відправними точками якого є міжнародна політична система та її члени – політичні, економічні, соціально-гуманітарні, культурні союзи та альянси, які поділяються міжурядові та неурядові; міжнародна економічна система та світова торгівля;

2) соціальне середовище нації, соціальні джерела зовнішньої політики : політична культура нації; елітаризм : вплив зацікавлених груп економічних, громадських, ідеологічних, військових, етнічних (наприклад, єврейське лоббі в американському Конгресі); плуралізм, громадська думка, вибори, мас-медіа;

3) роль президента, виконавчої влади та міністерства закордонних справ, парламенту у веденні та виробленні зовнішньої політики;

4) місце та роль чиновників, що відповідають за вироблення зовнішньої політики;

5) особисті якості, політичних діячів, які ведуть та втілюють зовнішню політику [2: 34–39].

Спробуємо провести аналіз тих чинників, що стосуються внутрішнього стану держави, зокрема України в ракурсі західноєвропейського напрямку зовнішньої політики. Втілення в життя євроінтеграційного курсу України ставить перед зовнішньополітичним відомством та іншими державними органами влади ряд труднощів і проблем. Від того, яким чином вони вирішуватимуться, залежить ефективність та результативність процесу інтеграції України до Європи. Для того, щоб якісно підвищити рівень роботи на цьому напрямку, слід здійснити ґрунтовний аналіз чинників зовнішньо- та внутрішньополітичного характеру, які мають вплив на даний аспект державної політики України, саме з науково-теоретичної точки зору. І тоді, використовуючи теоретичні засади та вже набутий практичний досвід у вирішенні проблем, внести зміни у тактику і стратегію інтеграції України до євроінтеграційних структур для посилення позитивних аспектів цієї сфери діяльності державного апарату і відповідно послаблення негативних.

Основні проблеми України на цьому шляху пов'язані з суперечливістю та повільністю соціально-економічних і політико-адміністративних перетворень. На думку ряду українських дослідників сучасні слабкі євроінтеграційні позиції України є наслідком: а) непослідовності і зволікання в здійсненні внутрішніх реформ; б) слабкості адміністративно-інституційного забезпечення курсу європейської інтеграції; в) браку досвідчених фахівців з проблем євроінтеграції в державних структурах України [8:11]. Це красномовно підтверджують експертні оцінки, отримані в ході опитування Українського центру економічних та політичних досліджень (УЦЕПД). Більшість експертів чітко визначають три основні чинники, що гальмують інтеграцію України до ЄС: низький рівень економічного розвитку та недостатні темпи реформ (92%); високий рівень корупції (90%); недосконалість податкової політики і нестабільність господарського законодавства (90%). На жаль, саме такий перелік негативних факторів поступово стає стійким стереотипом міжнародних оцінок ситуації в Україні (дипломати, бізнесмени, представники міжнародних організацій) [17: 136].

Примітно, що серед української еліти помітно менше опитаних виділяють такі „больові” для Заходу проблеми, як невідповідність рівня демократії в Україні європейським стандартам, проблеми захисту прав інтелектуальної власності, а також проблеми боргових зобов'язань України.

На нашу думку, реалізація задекларованого пріоритетного завдання – інтеграція України до європейських структур – навряд чи можлива в осяжній перспективі, якщо не вдасться мінімізувати негативний вплив вищезгаданих чинників. Більше того, розширення Європейського Союзу змінить ситуацію в регіоні, зміниться формат стосунків з сусідами, серед яких і Україна. І якого формату та змісту будуть ці відносини у великій мірі залежить і від самої України.

Позитивні зрушення в національній економіці поки що не набули сталого характеру. Низькою залишається якість українських товарів, що знижує конкурентоспроможність експорту (в основному, це сировина та напівфабрикати), надзвичайно високою є енергоємність вітчизняної продукції [15]. На \$1 ВВП Україна витрачає 5,5 разів більше енергоресурсів, ніж країни ЦСЄ і в 12 разів більше, порівняно з країнами Організації економічного співробітництва та розвитку. Серед інших причин економічного характеру відзначимо, зокрема, недосконалість нормативно-правового забезпечення підприємницької діяльності в Україні, нерозвиненість базових інститутів економіки, бюрократичне втручання в економічні процеси, високий рівень ризику для інвестицій. Ці негативні фактори обмежують потенціал економічного співробітництва, залишають Україну в групі непривабливих і малозначущих партнерів на європейських ринках.

Таким чином, основним пріоритетом органів державної влади в Україні є копітка робота з проведення ефективних структурних та інституційних реформ в економіці, підвищення життєвого рівня населення, зміцнення демократичних інститутів суспільства. Важливо, що вирішення внутрішніх проблем знаходиться в одному руслі з євроінтеграційним курсом України.

Загалом внутрішні економічні проблеми суттєво обмежують потенціал співробітництва України з ЄС. Слід реально оцінити той факт, що продукції експортоорієнтованих галузей України - металургійної та легкої промисловості, АПК – сьогодні дуже важко посісти конкурентні позиції на європейських ринках. Для того щоб отримати конкурентні переваги на ринках ЄС, необхідна глибока структурна перебудова економіки країни, що є довготривалим процесом.

Утвердження України як європейської держави – органічного компонента проекту Об'єднаної Європи – потребує також вирішення наступних завдань: а) остаточне розв'язання

проблеми державного кордону; б) диверсифікація джерел енергозабезпечення національної економіки; в) реформування системи державного управління та викорінення корупції; г) модернізації воєнної організації держави; д) досягнення відповідних показників соціально-економічного розвитку; е) приведення у відповідність з європейським українського права, слідчої та судової практики; є) демонополізація ринків (виробничого, товарного, праці); ж) впровадження європейської культури економічних відносин тощо [10].

Інтеграція України до ЄС, яка проголошена ключовим зовнішньополітичним пріоритетом в інавгураційній промові Президента Л.Кучми (листопад 1999 р.) [11] і визначена в урядовій програмі стратегічною метою держави, підтримується національною елітою, але поки що не стала домінуючим пріоритетом у зовнішньополітичних симпатіях населення, не стала загальнооб'єднуючою ідеєю. Які ж причини обумовлюють такі позиції населення України? По-перше, традиційна інерція просхідних симпатій наших громадян. По-друге, люди в повсякденному житті поки-що не відчують віддачі від співробітництва у руслі євроінтеграційного курсу. По-третє, ринки ЄС відкриваються для України з великим „скрипом”. Вигідні проекти (типу AN-7X) країни Європейського Союзу відхиляють з політичних мотивів. Нарешті, в Україні явно бракує цілеспрямованої інформаційно-пропагандистської кампанії щодо інтеграції нашої держави в європейське співтовариство. Існує загроза того, що ідея європейського вибору України так і залишиться гарним гаслом в промовах і виступах чиновників, якщо влада не здійснюватиме зрозумілих населенню практичних кроків у цьому напрямі. Подолання консервативно-ностальгічних настроїв у масовій свідомості українців потребує цілеспрямованих дій влади, які б підтвердили, насамперед, економічну вигідність інтеграції України в Європу.

Серед членів ЄС нині переважає тенденція дистанціювання від України як від „проблемної” держави. Позиція країн ЄС стосовно України обумовлена цілою низкою негативних чинників політичного характеру. Нинішній рівень розвитку демократичних інституцій в Україні, стан громадянського суспільства в цілому ще далеко від відповідності європейським критеріям. Перебіг внутрішньополітичних подій в Україні неодноразово спричиняв конфлікти з європейським співтовариством (Україну звинувачували в утисках свободи ЗМІ, порушеннях в ході виборчих кампаній, невиконанні зобов'язань перед Радою Європи, справа Гонгадзе, касетний та кольчужний скандали тощо).

Одним із важливих обмежуючих факторів є невідповідність законодавства України стандартам Європейського Співтовариства. Згідно із п. 1. ст. 51 Угоди про партнерство та співробітництво між Україною та Європейським Союзом (далі УПС) сторони визнали, що „важливою умовою для зміцнення економічних зв'язків між Україною та Європейським Співтовариством є зближення чинного та майбутнього законодавств України з законодавством ЄС” [19]. У п. 2 ст. 51 виділяються 17 галузей правового регулювання, де визначається за необхідне досягнення приблизної адекватності законодавств України та Євросоюзу [19]. Відповідно до цих зобов'язань, зафіксованих в УПС, 11 червня 1998 року був виданий Указ Президента України „Про затвердження стратегії інтеграції України до ЄС”, а 12 червня 1998 року – Постанова Кабінету Міністрів „Про запровадження механізму адаптації законодавства України до законодавства ЄС”. Згідно з відповідною Постановою була створена Міжвідомча координаційна Рада з питань адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу на рівні заступників міністрів на чолі з міністром юстиції. А Указом Президента України від 9 лютого 1999 року „Про заходи щодо вдосконалення нормотворчої діяльності” передбачено запровадження в державі такого порядку створення правових норм, за яким всі без винятку правові норми, що створюються, мають відповідати законодавству ЄС [14, 27]. Втім, ефективність цих правових актів на сьогодні практично нульова. Варто нагадати, що „безумовні” зобов'язання України згідно з УПС містяться у ст. ст. 10-16, 23 (стосовно торгівлі), ст. ст. 24, 25, 30 (стосовно підприємницької діяльності та інвестицій), ст. 48 (стосовно поточних платежів та капіталу), ст. ст. 49, 50 (стосовно інтелектуальної, промислової та комерційної власності), ст. 93. (стосовно доступу фізичних та адміністративних осіб до компетентних органів для захисту їхніх особистих і майнових прав)[17].

Каменем спотикання в цій сфері є відсутність у нашому суспільстві однастайності в сприйнятті підключення України до процесів євроінтеграції, недостатнє усвідомлення необхідності та незворотності цього. Окремі політичні кола нашої країни відкидають саму ідею інтег-

рації України з ЄС лише на тій підставі, що доцільніше розвивати співробітництво в однорідному соціально-економічному середовищі, тобто в рамках СНД.

З огляду на це варто звернутися до світового досвіду, який переконує, що вибір інтеграційних пріоритетів не носить альтернативного характеру, оскільки участь в одному інтеграційному об'єднанні не виключає можливість участі в іншому. Правомірність останнього положення засвідчує широка практика функціонування існуючих регіональних інтеграційних угруповань, таких, наприклад, як Центральноєвропейська зона вільної торгівлі (СЕФТА), країни-учасники якої своєю стратегічною метою вважають членство в ЄС, або ж Європейська асоціація вільної торгівлі (ЕФТА), більшість країн-членів якої є водночас членами ЄС, та ін. Тому протиставлення векторів СНД і ЄС як альтернатив передінтеграційного вибору суперечить змісту та завданням процесів регіональної інтеграції.

Ставлення до пріоритетів інтеграційного вибору як до альтернативи призводить до того, що значна кількість депутатів Верховної Ради України не розуміє доконечної важливості адаптації законодавства України до законодавства ЄС. Отже, нині прийняття Верховною Радою законопроектів, підготовлених урядом та адаптованих до законодавства ЄС, проблематичне, оскільки на перший план висуваються не об'єктивні вимоги переходу на детермінанти цивілізаційного розвитку, а фактори суб'єктивного плану, насамперед амбіції політичних угруповань.

Робота з приведення національного законодавства у відповідність із європейськими стандартами має носити загальнодержавний характер. Над цим питанням необхідно працювати всім разом. Необхідно здійснювати скоординовану роботу як законодавчої, так і виконавчої влади із залученням усіх провідних українських науковців. Разом і тим складається враження, що позитивні результати роботи з приведення національного законодавства України у відповідність із європейськими стандартами не завжди стають відомі в Європейському Союзі та інших європейських структурах.

Незважаючи на те, що в Україні вже починаючи з 1998 року запроваджений механізм адаптації законодавства, головною проблемою у сфері нормопроектної роботи на даний момент є те, що центральні органи виконавчої влади в багатьох випадках порушують зазначені вище вимоги тимчасового регламенту Кабінету Міністрів України, тобто:

- проекти нормативно-правових актів України розробляються без урахування основних положень законодавства ЄС,
- не здійснюється перевірка проектів нормативно-правових актів України на їх відповідність основним положенням законодавства ЄС;
- разом із проектами нормативно-правових актів України не подаються довідки щодо їх відповідності основним положенням законодавства ЄС і тексти актів законодавства ЄС, які були враховані при їх розробленні.

Іноді, зважаючи на стислі терміни, встановлені для підготовки проекту, розробник змушений недбало ставитися до свого завдання з розробки законодавства, тож довідка щодо відповідності проекту нормативно-правового акта України основним положенням законодавства ЄС готується не на підставі ґрунтовного аналізу, а залежно від меж його фантазії. Однак хоча часу для того, щоб зробити щось як треба, завжди бракує, потім знаходиться час для того, щоб виправляти помилки.

З огляду на це найбільшій уваги заслуговують випадки прийняття нормативно-правових актів України, положення яких, спрямовані на захист національного товаровиробника, не відповідають повною мірою вимогам УПС. На даний момент це стає одним з основних негативних чинників, що заважають успішному вирішенню завдань з адаптації законодавства. Іноді це є засобом крайньої необхідності, а іноді застосовується з метою захисту корпоративних інтересів підприємств або окремих центральних органів виконавчої влади. Хоча УПС дає Україні достатні можливості для вирішення складних питань захисту внутрішнього ринку та національного товаровиробника в порядку, передбаченому цією угодою, в деяких випадках приймалися рішення, які не лише призводили до виникнення торгових спорів між Україною і Європейським Союзом, але й не давали жодного позитивного економічного ефекту [18].

Аналізуючи цю ситуацію, можна зробити висновок, що причинами її виникнення є передовсім нескоординованість дій центральних органів виконавчої влади та Верховної Ради України в процесі нормотворення і недосконалість системи контролю за здійсненням цієї діяльності. Серед інших причин слід, безперечно, відмітити вражаюче низький рівень поінформованості

представників центральних органів виконавчої влади України, які відповідають за підготовку нормативно-правових актів, як на рівні працівників юридичних служб, що здійснюють перевірку відповідності підготовленого проекту чинному законодавству України (складовою якого є й УПС), так і на рівні керівників цих органів та їх заступників, котрі візують та погоджують ці проекти.

Отже, найбільшими перешкодами на шляху до інтеграції в Європу або принаймні тіснішої співпраці з можуть бути визначені:

- неуспішність та низькі темпи проведення економічних ринкових реформ;
- слабкість проєвропейських орієнтацій та цінностей у свідомості громадян України;
- нестабільність політичного розвитку, стан демократичних інституцій та громадянського суспільства;
- невідповідність законодавства України стандартам Європейського Співтовариства.

Стратегія інтеграції України в структури Європейського Союзу відповідає життєво важливим інтересам українського народу. Вона залишатиметься пріоритетним напрямом зовнішньополітичного курсу України, визначальним чинником її міжнародної діяльності на тривалу перспективу. Успіх курсу України на європейську інтеграцію залежить насамперед від того, наскільки реалістичними, послідовними і ефективними будуть кроки по його реалізації. На нинішньому етапі досягнення якісних змін у відносинах між Україною і ЄС залежить від рішучості і спроможності здійснити глибокі економічні, політичні і правові реформи, співвіднесені із завданнями досягнення відповідності копенгагенським критеріям членства в ЄС.

Завдання західноєвропейського напрямку зовнішньої політики об'єктивно потребує від органів державної влади енергійних кроків у впровадженні ефективно діючих демократичних процедур, інститутів громадянського суспільства, гарантій свободи особистості і свободи слова, суспільно-політичних та економічних реформ. Лише становлення України як держави зі стабільною розвинутою економікою та високим рівнем життя населення, або, хоча б видимістю перспектив такого становлення, яких нині день немає, змусить розглядати її як суб'єкт, а не об'єкт геополітичних стратегій.

Інтегрування України з Європою опинилося в складній системі зовнішньополітичних і внутрішньополітичних чинників, що або сприяють цьому процесові, або ускладнюють його. Основою інтегрування України із загальноєвропейськими міжнародними організаціями є внутрішні економічні та політичні перетворення. Однак міжнародне становище України є невід'ємною частиною просування України до Європи. Взаємовідносини України з Росією, із США, з країнами Центральної та Східної Європи, розширення НАТО і ЄС, внутрішні проблеми розвитку самого ЄС ще тривалий час вирішально впливатимуть на практичну реалізацію стратегічного напрямку зовнішньої політики України – інтегрування до єдиної Європи.

Країни, що мають серйозні проблеми безпеки переважно внутрішнього походження, не можуть бути повноправними учасниками системи колективної безпеки, вони самі можуть становити загрозу для інших.

Міжнародна політика України впливає з її прагнення розвивати і зміцнювати демократичну, соціальну, правову державу. Зрозуміло, що реалізація цього прагнення вимагає часу, поглибленого реформування усіх сфер життя суспільства, наближення до міжнародних стандартів демократизму, поєднаних з кращими традиціями нашого народу.

За роки української незалежності наша держава стала загальноновизнаним суб'єктом міжнародних відносин, поважним членом світового співтовариства. Однак всі ми маємо визнати, що для подальшого здійснення європейсько орієнтованої зовнішньої політики необхідна рішуча динамізація ринкових реформ, потрібні реальні перемоги та здобутки у внутрішньополітичній сфері. Не можна не погодитись з тим, що розв'язування цих завдань, які за своєю вагою більшою мірою перевищують традиційні геополітичні параметри при визначенні місця країни у системі міжнародних відносин, і є своєрідною перепусткою до цивілізованої міжнародної спільноти.

Список використаних джерел

1. Havnrueder W.F. Compabiliinternal Dimensions of Foreign Policy // American Political. Science Review 61. – 1967. – December. – P. 971-982.
 2. Kegley, W. C., Wittkopf R.E. American Foreign Policy : Pattern and Process. – 4-th ed. – N.Y. : St. Martin's Press, 1991. -643 p.
 3. Kissinger H.A. Domestic Structure and Foreign Policy // Daedalus. – 1996. – 95. – P.503–529.
 4. Kracauer S. History, the Last Things before the Last. – 230 p.
 5. Linkage Politics / Ed. James Rosenay. – N.Y.: The
- Наукові записки. Серія: Історія. – 2003. – № 3.

Free Press. – 1968. 6. Russia and Europe : Putin's Foreign Policy / ed. Y. Fedorov, B. Nygren/ - Stockholm : Swedish National Defence College, 7. Singer D. The Level-of-Analysis Problem in International Relations // World Politics 14. – 1961. – October. 8. Адміністративна реформа в Україні: чи вдасться розірвати замкнене коло? Аналітична доповідь українського центру економічних і політичних досліджень // Національна оборона і безпека. – 2000. – № 5. 9. Дацик С. Тезиси по зовнішній політиці України // http://xyz.org.ua/russian/win/strategy/foreign_policy.html 10. Європейська інтеграція: крок за кроком // www.europexxi.kiev.ua/ukrainian/program/zmi/book3/contents.html 11. Інавгураційна промова Президента України Л.Д.Кучми в Національному палаці „Україна” 30 листопада 1999 р. // Урядовий кур'єр. – 1999. – 1 грудня. – № 225. 12. Кабмін об'язав ініціаторів постановлений перевіряти їх на відповідність вимогам ЄС // part.org.ua/index.php?news=34541742. 13. Копиленко М. Л., Чумак В. М. Внутрішні фактори зовнішньої політики України. – К.: НІСД, 1997. – 45 с. 14. Ніццький договір та розширення ЄС / Міністерство юстиції України. Центр порівняльного права; За наук. Ред. С. Шевчука. – К. Логос, 2001. – 196 с. 15. Основні зовнішньополітичні події в 2000 році // www.tomenko.kiev.ua. 16. Пашков М., Чалий В. Україна на шляху європейської інтеграції: соціологічне опитування УЦЕПД // Центр Разумкова. – К., 2000. 17. Поляков Л., Пашков М. Україні – Європа: пошук спільної відповіді на нові загрози // Дзеркало тижня. – 2001. – 29 вересня. – С.4. 18. Стратегії розвитку України: теорія і практика / За ред. О. С. Власюка. – К. : НІСД, 2002. – 864 с. 19. Угода про партнерство і співробітництво // www.gada.kiev.ua. 20. Ялтинський саміт у контексті взаємовідносин Україна – ЄС. Аналітичний матеріал, підготовлений групою „Молоді аналітики” Інституту трансформації суспільства // Економічний часопис. – 2001. – № 7–8.

Nadia KOVALCHUK

INNER DIMENSION OF THE WESTERN-EUROPEAN DIRECTION OF THE FOREIGN POLICY OF UKRAINE

The paper determines the nature of foreign policy of the country. It analyses the inner factors which influence on the realization of the Western-European Direction of the Ukrainian foreign policy.

УДК 94(477)

Федір МЕДВІДЬ

УКРАЇНА НА ГЕОПОЛІТИЧНІЙ ШАХІВНИЦІ: ІСТОРИЧНІ РЕАЛІЇ І ВИКЛИКИ СЬОГОДЕННЯ

У статті розглянуто підходи до розуміння геополітичного становища України. Висвітлено зовнішньополітичну стратегію Української держави. Розкрито авторське розуміння національно-державних інтересів України та їхні загрози в умовах глобалізації та євроінтеграції.

В умовах глобалізації всіх сфер людської діяльності, особливо культури і науки, витворюється лібералізований та інтегрований світовий ринок товарів і капіталу, формується новий міжнародний інституційний лад, що служить розвитку виробництва, торгівлі і фінансових потоків у всесвітньому масштабі.

Вона також являє собою широкомасштабну гру інтересів, гру ризиковану і конфліктогенну. Деякі народи і країни можуть мати більше вигоди з цієї гри, деякі – менше, а деякі народи можуть і зовсім програти у великих перетвореннях на зламі тисячоліть [1: 17,30].

Україна, як і ряд інших постсоціалістичних країн, намагається посісти гідне місце під сонцем.

Кожна національна держава прагне реалізувати на міжнародній арені свій національний, а точніше національно-державний інтерес, що виступає, як правило, інструментом аналізу змісту, джерел та адекватності зовнішньої політики держави у конкретній історичній та політичній ситуації. Відправною точкою зарубіжної політики будь-якої країни, підкреслював батько політичного реалізму Г.Моргентау, має бути концепція національних інтересів, визначених у термінах сили. Сила (вплив) як суспільне явище має багато вимірів і проявів: від фізичної (військової) сили до економічних, соціальних, психологічних впливів. Серед них, на думку фахівців, найважливішими є:

- геополітичне становище;
- населення;
- природні ресурси;

- індустріальний розвиток держави;
- військова могутність;
- воля;
- політичне керівництво і внутрішня організація влади;
- дипломатія;
- міжнародний імідж [2: 113-120].

Україна є п'ятою на континенті за кількістю населення і другою за розмірами території країна. За економічними можливостями, інтелектуальним і науково-технічним потенціалом вона належить до розвинутих найбільших європейських держав. Тому для України характерна активна форма зовнішньої політики, що базується на пошуках рівноваги між внутрішньою і зовнішньою діяльністю держави, скерована на утвердження її авторитету, значущості і престижу у світовому співтоваристві.

З огляду на своє геополітичне становище, історичний досвід, культурні традиції, багаті природні ресурси, потужний економічний, науково-технічний та інтелектуальний потенціал Україна спирається на свої фундаментальні національні та національно-державні інтереси, відповідно до яких визначаються засади, напрями, пріоритети і функції зовнішньої політики.

На формування української політичної думки про її геополітичне становище вплинуло розташування етнічних територій України на Великому кордоні, що протягом багатьох сторіч визначав історичну долю Русі-України та її геополітичну ситуацію [3:109].

Суть проблеми зовнішньополітичних орієнтирів ще на початку ХХ ст. визначив видатний український етнополітолог Володимир Старосольський: „У старі часи це набуло конкретної форми виразу: „Москва чи Варшава”, як це існувало в ХVI столітті. Зараз це вибір – „Схід чи Захід”, з Москвою, як синонімом Сходу, чи з Європою, як синонімом Заходу. Яка орієнтація переможе?” В'ячеслав Липинський констатував: „Відділитися від Польщі, але так, щоб не утопитися в російському морі – ось проблема, остаточне вирішення якої Україні не вдалося знайти протягом тисячоліть”.

Вже у ХІХ ст. в українській суспільно-політичній думці, на думку дослідників, були визначені основні життєво важливі пріоритети в галузі геополітики: слов'янський, чорноморсько-балканський, центрально- і західноєвропейський, чорноморсько-балтійський, а також „геоцентричний”, тобто рівноваги між Сходом і Заходом.

Історично сформувалися три головні вектори зовнішньополітичних взаємодій для України: євразійський, європейський, який включає в себе також орієнтацію на США, та південно-східний [4]. Сьогодні орієнтація української політичної еліти розподілена між двома найважливішими напрямками – євразійським та європейським, а офіційна зовнішньополітична стратегія України визначена як „багатовекторність”. Хоч на думку ряду політологів „багатовекторність” є неефективною, слабкою політичною стратегією і не задовольняє національні-державні інтереси України, однак Президент України в черговий раз декларує „європейський вибір України” [5]. „Європейський вибір України, – наголошує він, – це природний наслідок здобуття державної незалежності. Він відображає життєво важливі інтереси України, викристалізувався з усієї попередньої історії українського народу, його ментальності та глибоких демократичних традицій, ґрунтується на законному прагненні громадян України бачити свою державу невід'ємною частиною єдиної Європи”.

Разом з тим Президент України підкреслює, що „водночас має набувати більшого динамізму розвиток дружніх, рівноправних взаємовідносин з Російською Федерацією”, бо „на Росію припадає майже 40 відсотків нашого зовнішнього товарообороту” [6].

Разом з тим „Стратегічна концепція північноатлантичного союзу” ст. 36 стверджує, що: „Росія грає виключну роль у забезпеченні євроатлантичної безпеки”. Тоді як ст. 37 цього документа засвідчує, що: „Україна займає важливе місце в обстановці безпеки в Євроатлантичному регіоні та є важливим і цінним партнером у справі захисту стабільності та загальнодемократичних цінностей”. Отже, Росія „грає виключну роль”, а Україна „займає особливе місце” [7].

В цьому контексті показовою є відома праця З.Бжезінського „Велика шахівниця” з його концепцією геополітичного простору як „великої шахівниці” зі своїми правилами, гравцями та фігурами. Тут теж Україна не виступає „гравцем”, а новим та важливим простором на „євразій-

ській шахівниці”, є геополітичним центром, тому що саме її існування, як незалежної держави, допомагає трансформувати Росію [8: 44–46].

З метою забезпечення національних і національно-державних інтересів України її зовнішня політика постійно спрямована на виконання таких найголовніших завдань :

- 1). Утвердження і розвиток України як незалежної демократичної держави.
- 2). Забезпечення стабільності міжнародного становища України.
- 3). Збереження територіальної цілісності держави та недоторканості її кордонів.
- 4). Включення національного господарства у світову економічну систему для його повноцінного економічного розвитку.

5). Захист прав та інтересів громадян України, її юридичних осіб за кордоном, створення умов для підтримання контактів з зарубіжними українцями і вихідцями з України, подання їм допомоги згідно з міжнародним правом.

- 6). Поширення у світі образу України як надійного і передбачуваного партнера [9].

Принципово важливе значення має затверджена Указом Президента України „Стратегія інтеграції України до Європейського Союзу” від 11 червня 1998 р. та Європейський вибір: концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002– 2011 роки: Послання Президента України до Верховної Ради України 2002 р., що зафіксували основні напрямки інтеграційного процесу:

- адаптація національного законодавства до норм ЄС, забезпечення прав людини;
- економічна інтеграція та розвиток торгових відносин;
- взаємодія з ЄС у контексті загальноєвропейської безпеки;
- політична консолідація та зміцнення демократії;
- узгодження соціальної політики України із стандартами ЄС;
- культурно-освітня і науково-технічна інтеграція;
- встановлення та поглиблення прямих контактів між регіонами України та державами – членами і кандидатами у члени ЄС;
- галузева співпраця;
- співробітництво у галузі охорони довкілля.

Національним інститутом стратегічних досліджень визначені пріоритетні національні та національно-державні інтереси України :

1. Забезпечення суверенітету та територіальної цілісності.
2. Подолання економічної кризи.
3. Досягнення національної злагоди, політичної та соціальної стабільності.
4. Збереження генофонду народу, зміцнення здоров’я громадян.
5. Створення демократичного суспільства.
6. Інтеграція України в європейську та світову спільноту.
7. Забезпечення екологічно безпечних умов життєдіяльності.
8. Створення цілісної системи забезпечення національної безпеки [10: 12–14].

Пріоритетному національно-державному інтересу України „забезпечення суверенітету та територіальної цілісності” заважають і є найбільш небезпечними такі внутрішні загрози : активізація сепаратистських рухів у деяких регіонах (0,67-0,63-0,69) ; зниження рівня боєздатності Воєнної організації України (0,48-0,49-0,51) ; відсутність гнучкої регіональної політики (0,43-0,56-0,53) ; міжконфесійні та міжетнічні конфлікти (0,72-0,77-0,63) [10: 12,18].

До найбільш небезпечних зовнішніх загроз цьому пріоритетному національно-державному інтересу України аналітики відносять: висунення територіальних претензій до України (0,8-0,92-0,95 ; втручання у внутрішні справи України (0,76-0,88-0,84); використання ресурсної та технологічної залежності України для політичного тиску на неї (0,65-0,58-0,51) [10: 12,17].

Пріоритетному національно-державному інтересу України „інтеграція України у європейську та світову спільноту”, що проливає світло на систему індикаторів геополітичного становища нашої держави та їх порогові значення, заважають і найбільш небезпечними такі внутрішні загрози : порушення прав та свобод людини (0,32-0,34-0,27); зволікання з проведенням економічних реформ (0,38-0,43-0,45); повільність входження до світового інформаційного простору (0,52-0,65-0,55) [10: 14,20].

Найбільш небезпечною зовнішньою загрозою цьому пріоритетному національно-державному інтересу України виступає „підрив міжнародних позицій України” (0,31-0,27-0,32) [10: 14,17].

Основним базовим національно-державним інтересом, геополітичним пріоритетом і стратегічним завданням зовнішньополітичного курсу України в умовах глобалізації та євроінтеграції є її виживання, підвищення життєспроможності та зміцнення як вільної, суверенної, незалежної держави сучасного світу за умов збереження національних цінностей, захисту економічного та політичного суверенітету, власної соціально-культурної ідентичності, перетворення з об'єкта геополітичних ігор великих потуг на повноцінний суб'єкт геополітики, тобто на самостійного гравця, який визначає свої цілі і дії на міжнародній арені [11: 131].

На думку аналітиків Національного інституту стратегічних досліджень основними життєво важливими геополітичними і зовнішньополітичними пріоритетами геополітичної стратегії України є:

- виживання України як суверенної незалежної держави, зростання ролі фундаментальних цінностей і зміцнення інституцій, що забезпечують добробут, безпеку і соціокультурний прогрес;
- повернення України в європейський цивілізаційний простір, всебічна інтеграція до європейських і євроатлантичних політичних і соціальних структур, а також структур безпеки;
- посилення економічного і політичного потенціалу і „дієспроможності” України в широкому розумінні цього терміну за рахунок прискорення внутрішнього розвитку, участі в європейських структурах безпеки, укладання двосторонніх і багатосторонніх договорів, отримання відповідних гарантій безпеки тощо;
- пріоритетна орієнтація на інтеграцію до ЄС і ЗЄС. Поглиблення спеціального партнерства з НАТО, курс на приєднання (як перший крок) до політичних структур цієї організації, яка є наріжним каменем усієї структури європейської безпеки;
- зміцнення стратегічного партнерства зі США і зв'язків з країнами Західної Європи відповідно до національних інтересів і пріоритетів України;
- підтримка і розвиток рівноправних, взаємовигідних економічних, політичних і соціокультурних відносин з РФ;
- зміцнення та консолідація особливих відносин із стратегічно важливими сусідами, насамперед Польщею, країнами Балтії, Туреччиною, Грузією, Азербайджаном та країнами Вишеградської групи;
- сприяння формуванню „поясу стабільності” та регіональних структур безпеки від Балтійського і Чорного морів до Закавказзя і Центральної Азії;
- активна участь у створенні європейських і євразійських транспортних коридорів як по „Балто-Чорноморсько-Близькосхідній” вісі, так і по вісі „Західна Європа – Україна – Закавказзя – Центральна Азія – КНР”, використання цих коридорів для створення надійної багатоальтернативної системи постачання енергоносіїв і стратегічно важливої сировини;
- курс на альтернативне лідерство на терені колишнього СРСР насамперед у Чорноморсько-Каспійському регіоні; активна кооперація з тими країнами, які вбачають в Україні надійного рівноправного партнера, вільного від великодержавних і гегемоністських амбіцій;
- протидія неконтрольованому іноземному економічному проникненню і всебічний захист економічного суверенітету, недопущення встановлення будь-яких форм економічної і політичної залежності;
- блокування поточних спроб односторонньої іноземної соціально-культурної та інформаційної експансії й домінування;
- цілеспрямоване формування в масовій свідомості універсальних європейських і євроатлантичних цінностей і соціокультурних орієнтацій [12: 27-28].

В умовах глобалізації та євроінтеграції відповідно до основоположних концепцій геополітики, можна впевнено стверджувати, що сучасна Україна посідає важливе за значенням, розташуванням, природними та людськими ресурсами місце у геополітичному просторі, однак, на жаль, ще не посідає з усіма цими ознаками, національно-державними інтересами та геополітичними пріоритетами відповідного місця у геополітичній стратегії розвинених західних держав.

Список використаних джерел

1. Колодко Гжегож В. Глобалізація і перспективи розвитку постсоціалістичних країн. – К.: Основні цінності, 2002. – 248 с.
2. Медвідь Ф.М., Телячий М.Г. Україна в системі міжнародних відносин // Основи політології. Конспект лекцій для студентів усіх спеціальностей. – Львів: Львівська політехніка, 1994. – С.111-129.
3. Дашкевич Я. Лабіринти історії України// Україна. Наука і культура: Щорічник.- Вип.31. – К., 2002. – С. 102 – 120.
4. Геополітичні пріоритети основних світових потуг і Україна // www.niss.gov.ua
5. Незалежність України і виклики сьогодення. Виступ Президента України Л.Д.Кучми на урочистому зібранні, присвяченому дванадцятій річниці Незалежності України, 23 серпня 2003 року // Урядовий кур'єр. – 2003. – 27 серпня.
6. Українська держава – це наша велика єдина сила. Виступ Президента України Л.Д.Кучми на III Всесвітньому форумі українців, 18 серпня 2001 року // Урядовий кур'єр. – 2001. – 21 серпня.
7. Дацюк С. Тезиси по зовнішній політиці України // http://xuz.org.ua/russian/win/strategy/foreign_policy.html
8. Бжезінський З. Велика шахівниця. – Львів – Івано-Франківськ: Лілея – НВ, 2000. – 236с.
9. Про основні напрямки зовнішньої політики України. Постанова Верховної Ради України від 2 липня 1993 року // Голос України. – 1993. – 24 липня.
10. Національна безпека України, 1994 – 1996 рр.: Наук. доп. НІСД / Ред. кол. О.Ф.Белов (голова) та ін. – К.: НІСД, 1997. – 197 с.
11. Медвідь Ф. Економічна безпека: небезпеки і загрози національним та національно-державним інтересам України // Вісник УАДУ. – 2003. - №3. – С.129-135.
12. Україна 2000 і далі : геополітичні пріоритети та сценарії розвитку / Монографія Національного інституту стратегічних досліджень і Національного інституту українсько-російських відносин. – К.: НІСД, 1999. – 384 с.

Fedir MEDVID

UKRAINE ON THE GEOPOLITICAL CHESS-BOARD: HISTORICAL REALITIES AND CONTEMPORARY CALLS

The approaches to Ukrainian geopolitical position understanding are examined at this article.

It envestigates the foreign policy of the Ukrainian State. The author gives his own understanding of Ukrainian national interests and its threats in the conditions of globalization and European integration.

УДК 94(477)

Ігор ТОДОРОВ

ТРАНСАТЛАНТИЧНЕ ПОКЛИКАННЯ СЛОВ'ЯНСТВА

У статті робиться спроба визначити історичні та геополітичні передумови євроатлантичного покликання слов'янських народів Центрально-Східної Європи. Обґрунтовується розуміння поняття „Європа” в контексті слов'янського геополітичного вибору. Показані проблеми, пов'язані з другою хвилею розширення НАТО на схід. Акцентується увага на необхідності прискорення євроатлантичної інтеграції України.

Слов'янські країни Центрально-Східної Європи у своїй більшості досягли мети, яка вважалась недосяжною ще 15–20 років тому: через вступ до Європейського Союзу і НАТО возз'єднатись із Заходом. Нажаль, серед них нема України. Історія не зловмисна, але безжалісна до тих, хто не удосконалює свого змісту, своєї культурної програми відповідно до умов, що змінюються.

Геополітичний вибір слов'янських країн залишаються вельми актуальним і знаходять певне відображення в чисельних публікаціях дослідників [1].

Визначення історичних та геополітичних умов євроатлантичної інтеграції слов'янських народів Центрально-Східної Європи обумовлює вирішення наукових завдань:

- обґрунтувати розуміння поняття „Європа” в контексті слов'янського геополітичного вибору;
- з'ясувати складнощі, пов'язані з другою хвилею розширення НАТО на схід;
- довести необхідність прискорення євроатлантичної інтеграції України як необхідного чинника завершення західного вибору слов'янства.

Колишній Президент Чеської Республіки В.Гавел у виступі „Європа як завдання” вклав власне оптимістичне бачення європейських категорій. Європа являє собою спільність долі, історії, соціальних цінностей і культурного життя. Більше того, це є територія, охарактеризована певним сенсом волі – поведінкою у відповідь на виклик часу. Як наслідок – кордони такої

Європи часом можуть бути досить пульсуючими або варіативними. Європа завжди була і досі є єдиною і неподільною політичною реальністю, багатолікою складно структурованою. Це не лише результат її географічних обрисів чи взаємодії народів у їх безпосередній близькості. Більш важливим є те, що впродовж ряду віків спільної історії мешканці Європи, хоч і жили в різноманітних багатонаціональних імперіях, але формували Європу в єдиний духовний ареал, сферу цивілізації, пов'язану таким розмаїттям політичних уз, що розрив будь-якої з них може, за нових обставин, призвести до тотальної дезінтеграції. Як феномен євроатлантична цивілізація нині має безпрецедентний шанс: вона може будувати свій порядок на основі угод між усіма зацікавленими суб'єктами на засадах рівності, миролюбності і демократичного співробітництва. На підставі зазначеного слід вказати на невіддільність і взаємодоповнюваність таких фундаментальних принципів: ринкова економіка, сформована на базі приватної власності; самоуправління як вияв духу спільноти (громади); парламентська демократія; оптимальна раціоналізація суспільного життя [2].

Сама перспектива вступу в НАТО посприяла появі позитивних, мирних тенденцій в країнах Центральної і Східної Європи. Зокрема, намагання вступити до НАТО змусило ряд центральноєвропейських держав активізувати свої внутрішні реформи і піти на поліпшення взаємовідносин.

Для більшості слов'янських народів Центрально-Східної Європи, які у ХХ столітті жили у дуже неспокійному геополітичному сусідстві, стимули до вступу до НАТО були очевидними. Членство в Альянсі забезпечило б захист від залишкової російської загрози і парасольку безпеки, під якою ці країни могли б інтегруватись і реабілітуватись після сорока років комуністичного правління. Воно несло з собою гарантії безпеки з боку США, країни, якій довіряли, тому що вона не мала ніяких альтернативних планів щодо цього регіону. Розширення НАТО на цей регіон багатьма розглядалось як передумова розв'язання широкого кола проблем, від двосторонніх відносин з Німеччиною, регіонального суперництва, і, що, вірогідно, більш важливо, сприяння нормалізації відносин з Росією. Для країн Центральної та Східної Європи очевидно, що Альянс, до якого вони приєднуються, виявився не настільки добре налагодженою машиною, як вони сподівались. Навпаки, вони вступають до Альянсу в розпалі його дебатів щодо майбутньої мети і стратегічного напрямку – дебатів, які дедалі сильніше розділяють Альянс, і участь в яких вимагатиметься від них негайно по вступі. З американської точки зору, питання війни і миру на цьому континенті в основному розв'язане і головні стратегічні виклики походять з-поза меж Європи. Для того щоб залишатись у центрі американської зовнішньої політики, НАТО має шукати відповіді на запитання, які є центральними для американської й більш широкої західної безпеки. Для Центральної та Східної Європи це означає, що якщо вони хочуть, щоб США продовжували повною мірою цікавитись європейськими справами, їм необхідно приєднатись до зусиль Вашингтона з широкого трансформування Альянсу, навіть попри те, що Альянс рухається таким шляхом, який для деяких країн Центральної та Східної Європи може виявитись не таким вже й легким політично або військово. Багато хто з американців відверто сподівається, що усі країни Центральної та Східної Європи стануть групою дуже міцних союзників, як сьогоднішня Польща – таких, що стоять на міцних атлантичних позиціях, прагнуть виконати свої зобов'язання як члени НАТО і краще готові це зробити в міру зміцнення їхніх економік. З іншого боку, багато західноєвропейців, схоже, вважають проатлантичну схильність цих країн тимчасовим і скороминущим явищем. Яким шляхом згодом піде Центральна і Східна Європа – це ключове запитання, на яке керівники країн цього регіону мають відповісти самі [3].

Підготовка до членства в НАТО є питанням співпраці між урядовими структурами. Саме тому надзвичайно важливим є встановлення горизонтальних зв'язків між урядовцями і різноманітними відомствами, які займаються питаннями безпеки. Проте досить часто департаменти одного й того ж міністерства не обізнані зі своїми обов'язками і діяльністю; міністерства, яким доручені справи безпеки і оборони надають різну інформацію зі спільних питань; адміністрація президента і уряд посилають суперечливі сигнали з ключових національних питань політики.

Членство в НАТО стосується усього суспільства, тому громадянське суспільство відіграє важливу роль у підтримці прагнень до євроатлантичної інтеграції. Як незалежні дійові особи неурядові організації найнижчого рівня повинні здійснювати тиск на владу щодо прискорення темпів оборонної реформи, сигналізувати про проблеми, які виникають на її шляху, здійснюва-

ти нагляд за впровадженням різних, пов'язаних з НАТО, програм і допомагати розбудовувати і забезпечувати обґрунтовану підтримку членства в НАТО.

Влада, зі свого боку, повинна співпрацювати з неурядовими організаціями орієнтованими на питання безпеки, інформувати їх про ініціативи уряду, консультуватись з ними і замовляти їм виконання досліджень, а також активно залучати їх до сприяння євроатлантичній інтеграції. Вироблення нової культури безпеки на основі справжнього партнерства між урядом і громадянським суспільством допоможе роз'яснити населенню необхідність активної участі у боротьбі з новими загрозами безпеці. Необхідно у правильний спосіб обговорити питання перебудови збройних сил і наслідків їх скорочення, модернізації та професіоналізації. Сучасним загрозам безпеці – тероризм, поширення зброї масового знищення, неконтрольоване поширення стрілецької і легкої зброї, нелегальна торгівля наркотиками і ядерними матеріалами, нелегальна міграція, корупція, відмивання брудних грошей, природні катаклізми, дефіцит води, нафти і газу – неможливо протистояти без ефективної співпраці між цивільними і військовими інституціями. Більше того, тільки конструктивне партнерство між державним і приватним секторами може ефективно розв'язати такі питання, як контролювання кордонів, безпека транспорту, забезпечення громадського порядку і запобігання громадянським заворушенням, цивільна оборона і готовність до подолання наслідків надзвичайних ситуацій [4].

Ефективність будь-якої організації визначається не тим, як вона функціонує у сприятливих умовах, а тим, як вона реагує на труднощі. У період після Празького самміту Альянсу довелося вирішувати питання, стосовно яких члени НАТО не мали спільного бачення, і проводити складні переговори, спрямовані на узгодження різних національних позицій.

Незважаючи на розбіжність позицій, члени Альянсу ще раз підтвердили своє відповідальне ставлення до зобов'язань, визначених договором, і готовність до їх виконання. Звичайно, бажано було б вирішити проблему швидше і без суперечок, але найважливішим є кінцевий результат. Саме демократична різноманітність поглядів давала і дає НАТО можливість ефективно працювати в добрі й важкі часи, і саме завдяки такому підходу в період, що минув з 11 вересня, члени Альянсу змогли досягти консенсусу щодо багатьох важливих питань. Деякі експерти з питань безпеки висловлювали сумніви щодо спроможності НАТО функціонувати ефективно за наявності великої кількості членів Альянсу. Безперечно, відтепер за більшим столом члени Північноатлантичної ради будуть висловлювати більше поглядів. Але, як свідчить досвід попередніх раундів розширення НАТО, більше поглядів не обов'язково означає більше суперечок. Жодна із запрошених країн не може похвалитися вражаючим військовим потенціалом, проте, кожна з них володіє певними ресурсами, які мають цінність для НАТО. Ще важливіше те, що вони принесуть з собою ентузіазм, готовність при потребі взяти на себе ризик, і розуміння важливості постійного трансатлантичного Альянсу. НАТО, що базується на таких сильних політичних засадах, залишатиметься ефективною організацією незалежно від кількості членів. Наступні роки будуть складними для нових членів НАТО. Однак головний результат – активне членство в Альянсі – вартий того, аби докласти необхідних зусиль. Членство в НАТО є вагомим досягненням для всіх слов'янських країн [5].

Виклик, що постає перед слов'янськими країнами Центральної та Східної Європи стосується їхньої здатності продовжувати процес політичних і економічних реформ та відбудови суспільств. Власне, зроблено надзвичайно багато. Одним з ключів до успіху країн Центральної та Східної Європи у 90-ті роки була їхня здатність реформуватись глибше і швидше, ніж багато хто на Заході вважав за можливе. Але сьогодні треба більш тверезо підходити до оцінки шкоди, завданої цим країнами десятиліттями комуністичного правління і того, наскільки далеко вони відстали від Заходу і будуть ще довго відставати. Більше того, в суспільствах, які активно підштовхувались до змін протягом останнього десятиліття, спостерігаються ознаки втомленості від реформ. Результати реформ нерівномірні, а плоди прогресу нерівно поділяються. Широкомасштабна корупція підриває привабливість капіталізму, а нерівні переваги від ринкової економіки продовжують підгодовувати ностальгію за захищеністю з боку соціалістичної держави, принаймні серед деяких кіл. Здатність урядів цих країн дати відповідь на такий виклик звичайно має відношення і до двох інших викликів, які ми обговорили раніше. Чим міцніші внутрішні економіка і політика цих країн, тим краще вони будуть підготовані до конструктивної ролі при розв'язанні питань зовнішньої політики в Європі і через Атлантику. Так само міцна і дієва європейсько-трансатлантична мережа допомагає підсилити і консолідувати прогрес внутрішній.

У 1990 роках можна знайти багато добрих прикладів, коли в цих країнах прогрес в одній сфері підживлював і посилював прогрес в інших сферах. Однак існує й протилежне. Сьогодні існує небезпека того, що почнеться зворотний процес, а саме, що погіршення внутрішніх результатів поєднається зі зростаючою кризою європейських і трансатлантичних структур і спричинить абсолютно шкідливу динаміку в найгірші часи. В багатьох аспектах завдання, що лежать попереду, здаються дуже важкими, але ті, з якими вони успішно впоралися протягом 90-х років були не легшими. І нині країни Центральної та Східної Європи мають міцніші позиції за низки причин [6].

Поняття „європейська та євроатлантична інтеграція”, „європейський вибір” і т. п. стали в Україні дуже популярними. Для більшості українців поняття „Європа” стає відповідником високого рівня життя. Загалом, європейська інтеграція зайняла у нашій уяві місце, яке колись займало будівництво світлого комуністичного майбутнього. Впровадження західноєвропейських принципів життя – процес не з легких. Але альтернативи йому немає, якщо ми хочемо, нарешті, гідно жити. Одна з головних ознак європейськості – підконтрольність влади громадянам. Це передбачає прозорість дій керівництва, незалежність медій, діяльність партій і депутатів в інтересах виборців. Для інтеграції до євроатлантичної спільноти необхідна наявність громадянського суспільства – мережі активних громадських організацій, дієвого місцевого самоврядування, етнічної, мовної та релігійної толерантності. Але для досягнення бажаних результатів треба змінити, передусім, нашу ментальність. Влада повинна нарешті почати поважати своїх громадян. На захист останніх від сваволі урядовців мають бути спрямовані закони. Від решти європейців українці зараз відрізняються, найперше, слабкою національною та власною гідністю, а отже залишаються європейцями лише географічно. Для наших західних слов'янських сусідів – чехів, поляків, словаків, болгар, а також македонців і хорватів – питання щодо трансатлантичної інтеграції вирішене. Усі політичні сили в їх державах схвалюють цей шлях. В Україні, попри зовнішню риторику, помітних зрушень нема, хоча наші завдання значно важчі. Більш того, влада ініціює проекти (як ЄЕП), які прямо суперечать євроатлантичному покликанню. Докорінний злам у суспільній свідомості, структурні зміни в політиці та економіці – необхідна умова того, щоб українці стали гідними євроатлантичної спільноти націй. В контексті цього заслуговує на вивчення та плідне використання позитивний досвід просування до НАТО наших західних слов'янських сусідів. Тому, доречною виглядає ініціатива Голови Верховної Ради України В.Литвина про зустріч керівників парламентів слов'янських країн. Така зустріч, на його думку, необхідна для узгодження позицій слов'янських держав в умовах глобалізації і розширення міжнародної конкуренції [7].

Таким чином, остаточно визначеність, попри всі складнощі, західних слов'янських сусідів України щодо трансатлантичного вибору має надихати Україну на прискорення власної євроатлантичної інтеграції.

Список використаних джерел

1. Калінін М.А. Україна в новому геополітичному просторі: проблеми регіональної та субрегіональної безпеки. Національний інститут стратегічних досліджень. К., 1994. – 30 с.; Лотоцький С. Україна в світовому геополітичному просторі. – Львів, ЛНУ, 2002. – 192 с. Шпак В.Т. Україна: від російського комунізму – до європейської цивілізації. – Черкаси: Брама, 2002. – 199 с.; Горенко О.М. Соціально-політичний вимір європейської інтеграції та Україна. – К., 2002. – 170 с. Булгаков В.А. Концептуальні засади визначення геополітичних пріоритетів України. Автореф.канд.політ.наук. -К., 2002. – 18 с. 2. Havel V. EuropeasaTask//Dialogueand Universalism. – 1996. – № 5/6. – Р. 9–18. 3. Есмус Р. Великі сподівання//НАТО ревью. – 2003. – Літо. 4. Поп А. Нові завдання Румунії // НАТО ревью. – 2003 – весна 5. Кованда К. Підготовка до членства//НАТО ревью. – 2003. – Весна. 6. Slovak Foreign Policy Affairs. – 2003, V. IV, № I. <http://www.gmfus.org/> 7. У Литвина появилась идея-фикс // <http://www.glavred.org.ua/> 09-10-03 9:13.

Igor TODOROV

TRANSATLANTIC MISSION OF SLAVDOM

The paper makes an attempt to define historical and geopolitical prerequisites for Euro-Atlantic calling of the Slavs of the Central-Eastern Europe. There are given the ground for understanding the concept of 'Europe' in the context of Slavic geopolitical choice. There are shown the problems connected with the second wave of NATO's expansion to the East. There is emphasized the necessity to accelerate the Euro Atlantic integration of Ukraine.

УДК 3277

Вікторія ГЕВКО

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО СПІВРОБІТНИЦТВА В 1993–1996 РОКАХ

У статті розкрито особливості розвитку українсько-польських політичних відносин протягом 1993–1996 років.

Наприкінці 80-х – початку 90-х років ХХ століття відбуваються докорінні зміни в Європі: демократичні революції в країнах Центральної та Східної Європи, розпад СРСР, об'єднання Німеччини, поява нових незалежних держав. Причиною цих змін став крах комуністичної моделі суспільного ладу в країнах Центральної та Східної Європи. В результаті цього змінився й характер українсько-польських взаємовідносин, які за роки незалежності України переросли в тісне політичне, економічне, наукове і культурне співробітництво, що є прикладом добросусідства і партнерства у світовому співтоваристві. У цьому зв'язку важливу наукову цінність, пізнавальне і практичне значення має висвітлення та аналіз особливостей формування та розвитку відносин між Україною та Польщею у нових геополітичних умовах. Актуальність і необхідність вивчення даної проблеми зумовлюється ще й суперечливим характером стосунків між обома державами у різні історичні періоди, їх неоднозначністю в трактуванні. Наукове, об'єктивне і всебічне вивчення даної проблеми є засобом подолання тих розбіжностей і суперечностей у вигляді упередженості, негативних стереотипів, породжених українсько-польськими конфліктами і драматичними подіями в минулому, які виникають по обидва боки кордону і перешкоджають налагодженню добросусідських відносин. Сьогодні з обох сторін необхідно докласти чимало зусиль, щоб і українці, і поляки зуміли об'єктивно, без емоцій, оцінити спільну історію, яка їх розділяє. В цьому контексті є доречними слова Марека Зюльковські – посла Республіки Польща в Україні: „Співпраця з Україною є перевіркою обох країн на спроможність сприйняття тези про те, що історія не може бути єдиним критерієм взаємин з іншою державою” [1: 73].

За дванадцять років незалежності відносини між Україною та Польщею пройшли певну еволюцію. Це пов'язано з внутрішнім розвитком українського і польського суспільств, а також із зовнішніми факторами. Аналізуючи процес формування та розвитку співробітництва між нашими державами, історики виділяють декілька періодів. Зокрема, Д. Горун пропонує вирізняти такі періоди в українсько – польських взаємовідносинах: 1) з 1989 року до 1 грудня 1991 року – окремий підготовчий період, який потрібний для виявлення еволюції ідеї співпраці з Польщею в Україні, і з Україною в Польщі; 2) з 1 грудня 1991 року до січня 1993 року – закладання правових підвалин двостороннього співробітництва; 3) від січня 1993 року до 1997 року – протягом якого сторони наповнювали реальним змістом досягнуті домовленості [2: 4].

Таміла Герасимчук у статті „Україна – Польща: стратегічне партнерство” виділяє наступні етапи: 1) від проголошення незалежності України і встановлення дипломатичних відносин з Польщею – кінець 1991 року до середини 1993 року – пошуки оптимальних форм розвитку взаємовигідного двостороннього співробітництва; 2) від 1993 року до 1996 року – цей етап відзначився певною стагнацією в розвитку двосторонніх відносин; 3) з 1996 року спостерігається поживлення українсько-польських відносин і вихід їх на рівень стратегічного партнерства у 1997 році [3: 169].

За іншими джерелами, періодизація характеру стосунків між Україною та Польщею, на сучасному етапі, має такий вигляд: 1) від проголошення незалежності України і встановлення дипломатичних відносин з Польщею – кінець 1991 року до середини 1993 року; 2) від 1993 року до 1995 року; 3) з 1996 року дотепер [4: 37].

Дана проблема знайшла відображення в працях багатьох українських та зарубіжних дослідників. Було чимало досліджень та публікацій, в яких піднімалися питання формування українсько-польських відносин за сучасних геополітичних умов. Зокрема, Петро Чернега [5] у своїй статті аналізує досвід налагодження українсько-польської співпраці в період з вересня 1989 р. по травень 1997 р., характеризує договори, укладені в даний період, називає передумови

та причини налагодження, тимчасового застою та поживлення українсько - польського співробітництва. Слід відзначити вихід у 2002 році монографії львівських авторів Кирила Кіндрата та Степана Трохимчика [6]. В даній праці автори показують становлення та розвиток відносин між Україною та Польщею протягом 1989 – 2001 років. Аналізують соціально-економічне, регіональне співробітництво між державами, спільні дії України та Польщі в напрямку інтеграції з Європейськими та Євроатлантичними структурами, становище національних меншин. Цікавим є й дослідження Таїсії Зарецької [7], в якому вона розкриває і аналізує здобутки польсько-української співпраці за десять років незалежності України.

У зарубіжній історіографії даного періоду особливу увагу привертає монографія польських авторів В. Гілла та Н. Гілла [8], що цілком присвячена відносинам Польщі і України в 1989-1993 роках. У даній праці систематизована велика кількість фактичного матеріалу з польсько-українських відносин. Чітко виділені чотири аспекти: політичний, економічний, культурний і питання національних меншин. Проте автори не висвітлюють тих труднощів, які були у відносинах між нашими державами. Цікавими є праці З. Бжезінського, [9] Стівена Р. Буранта [10], А. Камінського, Є. Козакевича [11] та інших, що мають загальний характер.

Проте історіографічний огляд української та польської літератури вказує на недостатню кількість, особливо в українській історіографії, досліджень, які б цілісно і ґрунтовно розкривали українсько-польські відносини даного періоду. Дана тема вивчена недостатньо з ряду причин: незначної віддаленості у часі, незавершеності процесу, варіативності двосторонніх стосунків. Тому на основі вивчення та аналізу вітчизняної та зарубіжної історіографії нами поставлені такі завдання: розкрити особливості українсько-польських відносин протягом 1993–1996-х років; показати вплив зовнішніх факторів на розвиток двосторонніх відносин; проаналізувати договірно-правову базу на даному етапі.

Польща визнала Україну незалежною державою 2 грудня 1991 року. Повноцінні дипломатичні стосунки між обома державами були встановлені 4 січня 1992 року. Період з грудня 1991 року до середини 1993 року характеризувався пошуками оптимальних форм співробітництва, створенням та розширенням механізмів політичної співпраці, закладанням правових підвалин двостороннього співробітництва. На даному етапі було підписано основоположний міждержавний Договір про добросусідство, дружні відносини і співробітництво між Україною та Республікою Польща, угоду між Міністерством оборони України та Міністерством національної оборони Польщі про військове співробітництво та ряд інших документів. Було створено Консультаційний Комітет Президентів України і Польщі, що дало можливість проводити поточні двосторонні консультації з найбільш актуальних для обох сторін проблем взаємної співпраці [12:247].

У другій половині 1993 року розвиток українсько-польських відносин дещо загальмувався. Варшава проголошує політику „рівновіддаленості” щодо українсько-російських відносин. Міністр закордонних справ Польщі К. Скубішевський сказав у інтерв'ю газеті „Політика”, що „у конфліктах між Росією і Україною Польща не стане ні на один бік” [13:14]. Проте, незважаючи на таку заяву, політику „рівної дистанції”, рівноваги сил з боку Польщі по відношенню до України та Росії було порушено. В серпні 1993 року під час візиту Президента Росії Бориса Єльцина в Польщу було парафровано польсько-російський договір про торгівлю і економічне співробітництво. За цим документом передбачалося спільне польсько-російське будівництво газопроводу з Росії до Німеччини через територію Білорусії, що призвело б до значних втрат України в справі транспортування російського газу в Західну Європу. В цей час Росія і Україна вели складні переговори про підвищення плати за транзит російської нафти й газу у Європу українською трубопровідною системою. Тодішній прем'єр-міністр Л. Кучма назвав в своєму виступі на сесії парламенту проект будівництва газопроводу „антиукраїнським”. Щодо проблеми охолодження українсько-польських відносин та позиції польського уряду на даному етапі існує ряд думок. Так, деякі польські дослідники та політологи зокрема, О. Смоляр [14], А. Камінський [15], К. Орлос [16] вважають, що на стагнацію польсько-українських відносин даного періоду вплинули прихід до влади в Польщі восени 1993 року коаліції традиційно проросійських посткомуністичних сил – Демократичного лівого союзу (SLD) і Польської народної партії (PSL).

Стівен Р. Бурант вважає, що застій в українсько-польських відносинах був зумовлений методами до яких вдалися поляки задля своїх зовнішньополітичних цілей, внутрішньополітичною боротьбою у Польщі та позицією Росії стосовно змін геополітичної ситуації в Центральній та Східній Європі [9:102]. В 1993 році активізувалося питання розширення Північноатлантичного союзу, Росія різко висловила протидію розширення НАТО на Схід, а українська політична еліта не сформулювала остаточної позиції щодо даної проблеми. Така позиція східних сусідів Польщі не відповідала зовнішньополітичному курсу Польської держави – інтеграції до Організації Північноатлантичного договору та Європейського союзу, тому співробітництво з Україною не належало до основних пріоритетів зовнішньополітичного відомства Польщі на даному етапі. Україна не була ідентифікована як головний пріоритет Польщі. Політичні кола Польщі ставили на перше місце співпрацю з західними країнами, оскільки з їх допомогою було б легше домогтися прийняття до НАТО та ЄС, а також з країнами Центральної та Східної Європи, що поділяли її стратегічні цілі (Чехією, Угорщиною, Словаччиною).

На думку В. Моцока, стагнацію в українсько-польських взаємовідносинах у першій половині 1990-х роках потрібно пов'язувати з фактором зовнішньополітичної участі впливових західних країн у міжнародних відносинах України та Польщі. Прагнення Польщі якнайшвидше інтегруватися у Євроатлантичні інституції змушувало представників офіційної Варшави узгоджувати свою зовнішню політику, в тому числі і на східному напрямку, з позицією впливових країн Заходу. В умовах, коли офіційний Київ не наважився проводити цілеспрямовану політику на вступ своєї країни до НАТО, центральноєвропейські столиці не були зацікавлені у розвитку відносин з Україною. У середовищі польської політичної еліти та аналітиків міжнародних відносин було побоювання, що домовленості і договори з Україною можуть негативно вплинути на інтеграцію Польщі до Північноатлантичного альянсу та Європейського Союзу [17:29]. Таку ж думку обґрунтував й Ш. Гарнетт, відомий американський експерт з Центру вивчення проблем міжнародної безпеки ім. Карнегі, вказуючи, що стратегічне партнерство з Україною могло загальмувати шанси Польщі отримати місце у вищезгаданих інституціях [18:89].

Певний вплив на інертність українсько-польських взаємин мала також проблема ліквідації ядерної зброї колишнього СРСР, яка частково знаходилася й на українській території. З огляду на те, що українська керівна еліта зволікала з вирішенням долі ядерних арсеналів, це зумовило ситуацію майже повної зовнішньополітичної ізоляції офіційного Києва. Це в свою чергу заблокувало і зовнішньополітичні ініціативи між Україною та Польщею, оскільки польське керівництво підтримало позицію Заходу щодо ядерного роззброєння України.

Проте прогрес у розвитку українсько-польських відносин все ж відбувався. Підписання 14 січня 1994 року у Москві тристоронньої угоди між президентами Росії, США, України щодо ліквідації ядерної зброї на території України, було визнано досягненням головної тактичної мети американської політики та підняло авторитет української дипломатії. Крім того Україна позитивно сприйняла проблему розширення НАТО на Схід, а пошук Польщею союзників в питанні входження в Північноатлантичний альянс сприяв новому поживленню українсько-польського діалогу.

Однією з перших спроб відновити більш приязні відносини з нашою державою був візит до Києва 9–11 лютого 1994 р. польської парламентської делегації на чолі з Броніславом Геремком, головою парламентської комісії з закордонних справ. Делегація зустрілась з головою Верховної Ради І. Плющем. В ході зустрічі було висловлено думку, що „Польща зацікавлена в Україні, якій не загрожує гегемонія Росії” [8: 31–32].

21–22 березня 1994 відбувся офіційний візит в Польщу Міністра закордонних справ України А. Зленко, який зустрівся з новим Міністром закордонних справ Польщі А. Олеховським. За результатами зустрічі була прийнята Декларація міністрів закордонних справ України та Польщі про засади формування українсько-польського партнерства [19].

Перші чотири статті декларації проголошують стратегічне значення тісного українсько-польського співробітництва для обох країн та всієї загальноєвропейської системи безпеки. Так в першій статті наголошується, що: „існування самостійної України має стратегічний вимір для Польщі і є істотним чинником, який сприяє незалежності Польщі, так само як існування самостійної Польщі має стратегічний вимір для України” [19: 2]. В даній декларації Україна та Польща „висловлюють переконання, що тісне польсько-українське партнерство буде внеском у

створення ефективної загальноєвропейської системи безпеки (стаття 2) [19: 2], а саме, активні дії України та Польщі в цьому напрямку „повинні запобігати виникненню нових поділів, відродженню тенденції гегемоністичного характеру та виділення зон впливу” (стаття 3) [19: 2]. Особливе значення надається співробітництву обох країн у рамках загального документу програми „Партнерство заради миру”, а також на форумах ООН, ОБСЄ, РПАС [19: 3]. Також в декларації обидві сторони підтвердили важливість економічного фактору взаємних стосунків та виявили бажання посилювати економічне співробітництво (стаття 5) [19: 3]. В шостій статті декларації сторони зобов’язались забезпечувати основні права та свободи людини, в тому числі і права національних меншин. В сьомій статті обидві держави визнали цивілізаційний фактор українсько-польських відносин – належність до Європи і підтвердили своє бажання співпрацювати з іншими країнами Європейського континенту. Також сторони визнали плідність міжрегіонального співробітництва та погодились про залучення воєводств та областей обох країн до всебічного співробітництва (стаття 8) [19: 4].

Даною декларацією міністри закордонних справ обох держав вперше на такому високому рівні оголосили про європейський контекст українсько-польських відносин.

10 липня 1994 року на виборах президента України перемогу отримав Л. Кучма. Лех Валенса 14 липня надіслав телеграму на адресу нового Президента України, де висловив сподівання на подальшу співпрацю та підкреслив, „що незалежність України має для Польщі стратегічне значення” [8: 33–34].

Починаючи з 1995 року Варшава виступила з низкою нових ініціатив стосовно Києва. Реалізуючи свій курс на входження в європейські структури і приєднання до загальноєвропейського співробітництва, Україна почала розвивати зв’язки з Центральноєвропейською ініціативою (ЦЄІ). Дане об’єднання було створене Італією, Австрією, Угорщиною і Югославією у 1989 році з метою забезпечення необхідної підготовки країн до членства в Європейському союзі [20: 48]. Україна прагнула увійти до Центральноєвропейської ініціативи як повноправний член, асоційованим членом даного об’єднання вона була з 1994 року. Польща, яка головує в ЦЄІ у 1995 році, підтримала на зустрічі міністрів закордонних справ ЦЄІ у Кракові, у квітні цього ж року, курс України на здобуття членства в Ініціативі. Ідея повного членства в ЦЄІ була також підтримана і під час двосторонніх консультацій у Варшаві в липні 1995 року представників міністерств закордонних справ України і Польщі.

Польща захищала інтереси України і у питанні входження її до Ради Європи у вересні 1995 року. Після успішного завершення процесу набуття Україною членства в Раді Європи восени 1995 року значно підвищились шанси України на повноцінне членство в Ініціативі. Дана проблема обговорювалася під час офіційного візиту в Україну у серпні 1995 року віце-маршалка Сейму Олександра Малаховського та делегації польського парламенту на чолі з маршалком Сейму Юзефом Зихом 5–10 жовтня 1995 року. Під час цієї зустрічі Голова Верховної Ради України Олександр Мороз звернувся до Юзефа Зиха з проханням підтримати вступ України до Центральноєвропейської ініціативи. Маршал Сейму завірив, що з його боку буде повна підтримка [21:2]. Одночасно з візитом польської делегації в Україну проходив візит української делегації на чолі з прем’єр-міністром України Є.Марчуком у Варшаві, де відбулося засідання глав урядів країн ЦЄІ. Прем’єр-міністр України проінформував глав урядів країн ЦЄІ про позитивні зрушення в процесі інтеграції України до європейських регіональних структур, зокрема до Ради Європи. В результаті цілеспрямованих зусиль делегації України у Варшаві глави урядів держав-членів ЦЄІ прийняли рішення про необхідність рекомендувати міністрам закордонних справ Ініціативи вступ України до ЦЄІ у 1996 році.

4–5 грудня 1995 року під час участі О.Мороза в роботі Варшавської зустрічі парламентських делегацій держав Центральної та Східної Європи, що претендують на вступ до ЄС і є членами Центральноєвропейської Ініціативи обговорювалася проблема співробітництва України з Європейським Союзом.

Голова Верховної Ради України, перебуваючи у столиці Польщі як спеціально запрошений гість, у своєму виступі на засіданні наголосив, що одним з пріоритетних напрямків зовнішньої політики України була і залишається інтеграція до міжнародних структур. Україна, зважаючи на власні економічні проблеми, не порушує питання про членство в ЄС сьогодні, але прагне брати участь у процесах політичної інтеграції, в тому числі і в межах ЄС [22: 93–94].

Важливим етапом співробітництва між Україною та Польщею було поглиблення співпраці у військовій галузі в межах підписаної і Україною, і Польщею програми „Партнерство заради миру”, що регулює стосунки цих країн з НАТО. 12–16 вересня 1994 року відбулися спільні навчання („Cooperative Bridge 94”) в рамках даної програми. Важливою складовою українсько-польського військово-політичного співробітництва є також утворення спільного миротворчого батальйону. 5 жовтня 1995 року під час зустрічі в Соліні Міністрів оборони України і Республіки Польща, було прийнято рішення про створення спільного батальйону. 26 листопада 1997 року було укладено угоду між Україною та Республікою Польща у справі створення спільної військової частини для участі в міжнародних миротворчих і гуманітарних операціях під егідою міжнародних організацій [23].

7–8 червня 1996 року у Ланьцуті відбулася неофіційна зустріч керівників держав європейського регіону. Президент А.Кваснівський, користуючись правом країни – господаря запросити нового учасника, запросив Президента України Л. Кучму. Дане запрошення, зі сторони Польщі, було вираженням своєї підтримки Україні її курсу щодо інтеграції в загальноєвропейські економічні та політичні структури і можливості подальшого співробітництва у міжнародних організаціях. На зустрічі були присутні, окрім українського і польського президентів, президенти Італії, Німеччини, Австрії, Чехії, Угорщини, Словенії. В ході зустрічі відбулося обговорення двох найважливіших для країн Центральної та Східної Європи питань – розширення НАТО і входження до Європейського Союзу. Україна підтвердила своє прихильне ставлення до процесу розширення Північноатлантичного альянсу, за тієї тільки умови, що на території нових держав-членів НАТО не буде розміщено ядерної зброї [24:15].

Офіційний візит до Варшави Президента України Л.Кучми відбувся 25-26 червня 1996 року. Центральним документом, підписаним в ході візиту, стала Спільна Декларація Президента України і Президента Республіки Польща від 25 червня 1996 року [25].

Аналіз даної декларації показує, що як і раніше політичні відносини між державами знаходяться в пріоритетному становищі. Так, з 13 пунктів декларації 8 торкаються розвитку політичних взаємин. З них чотири (п.п. 1, 2, 4, 8) підтверджують перспективність двосторонніх відносин. Інші присвячені різним аспектам співробітництва з такими організаціями як ОБСЄ, Рада Європи та Центральноєвропейська ініціатива (п. 3) [25: 3], Північноатлантичний альянс (п.п. 6.9)(25: 3–3], ООН (п.10)[25: 3].

У декларації Сторони домовились також поглиблювати українсько-польські економічні стосунки (п.5)[25:2], а також розвивати співробітництво з державами євроатлантичного регіону (п.6) [25:2]. Також даною угодою Україна та Польща зобов'язалися надавати взаємну підтримку у прагненні інтегруватись в європейські політичні та економічні структури, а також структури безпеки (п.7) [25: 2]. Республіка Польща погодилася сприяти приєднанню України до угоди про Центральноєвропейську зону вільної торгівлі (СЕФТА) (п.5). Підкреслювалася важливість транскордонної, в тому числі і економічної співпраці в межах євро регіонів „Карпати” і „Буг” (п.13) [25: 4]. В дев'ятому пункті декларації Україна і Республіка Польща проголошують, що жодна держава не має права вето на суверенні рішення іншої країни у справі приєднання до обраного нею оборонного союзу [25: 3].

Під час перебування 26 червня 1996 у Республіці Польща Президент України Л. Кучма підтвердив, що Україна не має заперечень щодо вступу Польщі до НАТО, але наголосив на тому, що процес розширення цієї організації повинен бути еволюційним. Президентом України була висунута низка нових ініціатив, що могли б сприяти поширенню українсько-польського стратегічного співробітництва: приєднання України до структур ЗЕС і ЄС, залучення України до консультацій держав „Веймарського трикутника”, створення у Центрально-Східній Європі зони вільної від ядерної зброї [26: 82].

Отже, протягом 1993–1996 років українсько-польські відносини розвивались досить динамічно, хоча в другій половині 1993 року спостерігається певна їх стагнація та інертність. Вона була викликана, на думку дослідників, внутрішньополітичною боротьбою у Польщі, позицією Росії стосовно змін геополітичної ситуації в Центральній та Східній Європі, передвиборчою кампанією в Україні та методами, до яких вдалися поляки для реалізації своїх зовнішньополітичних цілей. Програма реформ оголошена Л. Кучмою і намагання зміцнити відносини з Заходом, сприяли новому поживленню українсько-польського діалогу. Для розвитку українсько-польських стосунків було зроблено чимало: була прийнята Декларація міністрів закордон-

них справ України та Польщі про засади формування українсько-польського партнерства від 21 березня 1994 року та Спільна Декларація Президента України і Президента Республіки Польща від 25 червня 1996 року. Даними документами обидві держави вперше на такому високому рівні оголосили про європейський контекст українсько-польських відносин. Починаючи з 1995 року Варшава виступила з низкою нових ініціатив стосовно Києва. Польща захищала інтереси України у входженні до Ради Європи у вересні 1995 року, підтримала ідею повного членства України в ЦЄІ та ін.

Список використаних джерел

1. Зюльковські М. Польсько-українські взаємини як складова архітектури сучасної Європи // Віче. – 2003. – № 6. – С. 72 – 74.
2. Горун Д. Українсько-польські відносини (1991–1997 рр.): Дис. канд. іст. наук. – О., 1997. – С. 175.
3. Герасимчук Т. Україна – Польща: стратегічне партнерство // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – 2002. – № 5. – С. 168–174.
4. Присяжнюк Ю. Особливості розвитку польсько-українського співробітництва за сучасних геополітичних умов // Історія в школі. – 2002. – № 5–6. – С. 35.
5. Чернега П. Українсько-польський діалог в контексті стратегічного партнерства // Історія в школі. – 2002. – № 5–6. – С. 1–4.
6. Кіндрат К., Трохимчук С. Українсько – польські стосунки на зламі тисячоліть. – Львів. – 2002. – С. 112.
7. Зарецька Т. Українсько-польські політичні відносини (1991 – 2001 рр.) Україна і Польща – стратегічне партнерство. Історія. Сьогодення. Майбутнє // Збірник наукових праць. – Ч. II – К., 2002. – С. 7–12.
8. Gill W., Gill N. Stosunki Polski z Ukrainą w latach 1989–1993. – Poznań-Toruń, 1994. – S. 123.
9. Стивен Р. Бурант. Україна і Польща: до стратегічного партнерства // Політична думка. – 1997. – № 3. – С. 99–111.
10. Brzeziński Z. Polska i Ukraina. Europa // Przegląd polityczny. – 1994. – № 23. – S. 72-76.
11. Kaminski A., Kozakiewicz J. Polish - Ukrainian Relations 1992-1996. Report. Warszawa, 1997. 156.
12. Гевко В. Політично-правові основи розвитку зв'язків між Україною та Польщею в 1991 – 1993 роках // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – 2003. – № 2. – С. 243 – 248.
13. Dodawanie ułamków. Z profesorem Skubiszewskim M., mistrem spraw zagranicznych, rozmawiają Mroziewicz K. I Władyka W. // Polityka. – 17 October. – 1992. – S. 13 – 17.
14. Partnerstwo dla postępu. Smolarem A, politologiem, członkiem Rady Krajowej Unii Wolności, rozmawiają Krzemiń E. I Zakrewski R // Gazeta Wyborcza. – 28 January. – 1995. – S. 7 – 10.
15. Antoni Z. Kaminski. Dlaczego Polska nie ma polityki wschodniej // Rzeczpospolita. – 8 March 1995. – S. 3 – 7.
16. Orlos K. Dlaczego boje się Rosji? // Tygodnik Powszechny. – 2 July. – 1995. – S. 5 – 8.
17. В. Моцок. Вплив політики західних країн на розвиток українсько-польських взаємовідносин у 90-х роках ХХ ст. // Людина і політика. – 2001. – № 5. – С. 26 – 34.
18. Garnett S. Keystone in the Arch: Ukraine in the Emerging Security Environment of Central and Eastern Europe. – Washington, 1997. – P. 89.
19. Декларація Міністрів закордонних справ України та Республіки Польща про принципи формування Українсько-польського партнерства. – Історико-архівне управління МЗС України. – Ф. міжнародні договори. – Договір № 434. – 4 арк.
20. Карбачинський О. На відстані одного кроку. Україна приєднується до Центральноєвропейської Ініціативи // Політика і час. – 1995. – № 11. – С. 40 – 50.
21. Мороз О. Законодавства України та Польщі потрібно уніфікувати // Голос України. – 1995. – 7 жовтня. – С. 1 – 2.
22. Міжпарламентарні зв'язки // Політика і час. – 1996. – № 1. – С. 93 – 94.
23. Угода між Україною та Республікою Польща у справі створення спільної військової частини для участі в міжнародних миротворчих і гуманітарних операціях під егідою міжнародних організацій. – Історико-архівне управління МЗС України. – Ф. міжнародні договори. – Договір № 1412. – 5 арк.
24. Leonid Kuczma, prezydent Ukrainy – dla Polityki // Polityka. – 1996. – N 24. – S. 15.
25. Спільна декларація президента України і Президента Республіки Польща. – Історико-архівне управління МЗС України. – Ф. міжнародні договори. – Договір № 1320. – 4 арк.
26. Виступ Президента України Л.Кучми у Сеймі республіки Польща (Варшава, 26 червня 1996 р.) // Політика і час. – 1996. – № 7. – С. 81 – 85.

Victoria HEVKO

THE MAIN TENDENCIES OF THE POLITICAL UKRAINIAN-POLISH COOPERATION IN 1993 – 1996

The peculiarities of the development of the Ukrainian-Polish political relations during 1991-1993 are discovered in this article.

УДК 94(477)

Тарас КОРОЛЮК

УКРАЇНСЬКО-СЛОВАЦЬКИЙ ДОГОВІР 1993 РОКУ ТА ЙОГО ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ РОЗВИТКУ ВЗАЄМИН МІЖ УКРАЇНОЮ ТА СЛОВАЧЧИНОЮ

У статті досліджено початок українсько-словацьких взаємин на новому сучасному етапі на основі договору між Україною та Словацькою Республікою.

Останнє десятиріччя ХХ ст. ввійде в історію вельми суттєвими геополітичними змінами. Серед нових політичних реалій — творення Української незалежної держави з-поміж інших країн пострадянського простору.

Передумовами глобальних зрушень на континенті були: подолання військово-політичного протиборства Схід — Захід, падіння комунізму і переорієнтація низки держав на засади цінностей західної демократії. Внаслідок цих подій світ із двополюсного, чітко розмежованого поступово набирає обрисів багатополосного, взаємозалежного, зростають взаємовпливи держав і народів. Тісно пов'язані між собою процеси подолання розколу Європи й Німеччини, ослаблення полюса сили, що його уособлювала Москва, та самовизначення народів східноєвропейських держав і національно-державного волевиявлення народів колишнього Радянського Союзу. На Сході припинили існування воєнно-політичний блок країн Варшавського Договору, Рада Економічної Взаємодопомоги та СРСР як світова наддержава [1].

Суттєвими в цей час поряд з іншими стають власні геополітичні чинники новоутворених держав і країн Центральної та Східної Європи, що самовизначилися в соціально-політичному розвитку. Складові нового геополітичного становища та оточення стають для цього кола країн інструментом пошуку й забезпечення національних інтересів. Однією із новоутворених держав стає 1 січня 1993 року Словаччина.

Словаччина об'єктивно зацікавлена в стабільному розвитку незалежної демократичної України, так само як і в економічному співробітництві з нею. Для країн Центральної Європи Україна залишається стратегічним транзитним шляхом до ринків країн СНД. Визначальними чинниками розвитку співробітництва України і Словаччини є такі: динамічний розвиток двосторонніх міждержавних стосунків, пошук можливостей регіонального інтеграційного зближення, інтенсифікація співробітництва в загальноєвропейських структурах.

Словаччина має багато спільних інтересів з Україною, зокрема в Карпатському регіоні. Українсько-словацькі відносини після розпаду ЧСФР розвивались динамічніше порівняно з українсько-чеськими. Під час візиту в Київ 29–30 червня 1993 р. президента Словаччини Міхала Ковача було підписано Договір про дружбу і співробітництво.

Міжнародно-правові основи українсько-словацьким відносинам надав повномасштабний договір, укладений 29 червня 1993 року. Уже в перші дні після проголошення Словаччиною незалежності керівники її зовнішньополітичної служби вказували на необхідність налагоджувати тісне співробітництво, із сусідніми країнами, серед яких є і Україна. Підготовка до укладання договору між Україною і Словаччиною йшла майже півроку. По лінії дипломатичної служби МЗС України протягом квітня-червня 1993р. Був підготований цілий пакет документів і велася серйозна робота до прийому словацької делегації. Відповідно домовленості 29 червня 1993 року в Київ прибула делегація Словацької Республіки на чолі з тодішнім президентом М.Ковачем. Протягом двох днів у Києві проходили переговори між урядовими делегаціями двох країн. Українську делегацію очолював тодішній президент України Л.Кравчук. У складі делегації був і голова Верховної Ради України І.Плющ. Сторони докладно обговорили стан і перспективи розвитку взаємовигідних відносин та інші питання, які становлять обопільний інтерес. Переговори проходили в Маріїнському палаці і в другій половині дня 29 червня 1993 року було підписано Договір про добросусідство, дружні відносини і співробітництво між Україною і Словацькою республікою. У преамбулі до щойно підписаного документу зазначалося, що договір базувався на тому, що дві сусідні країни, враховуючи „історично дружні відносини між народами обох держав, прагнуть зберегти і примножити їх, жити як добрі сусіди – в

мирі та злагоді” [2]. Далі в преамбулі мовиться: „ дві сторони впевнені в тому, що добросусідство, взаємна повага та співробітництво між обома державами відповідають інтересам народів України та Словацької Республіки і сприяють створенню якісно нових відносин між ними, які базуються на рівноправності, зміцненні системи безпеки в Європі. Договірні сторони вітають нинішні історичні зміни в Європі та у своїх державах, які роблять можливим подолання розколу та конфронтації в Європі. Вони керуються цілями та принципами Статуту ООН та іншими загальноєвропейськими принципами і нормами міжнародного права і дотримуються зобов'язань в рамках Наради з безпеки та співробітництва в Європі” [2].

У преамбулі говориться також, що договірні сторони усвідомлюють необхідність будувати свої відносини на новій основі, виходячи з досвіду політичного, економічного, науково-технічного, економічного, гуманітарного і культурного співробітництва. Договір має сприяти не лише зміцненню дружніх відносин між Україною та Словацькою Республікою, але також миру в Європі та в усьому світі. У преамбулі, таким чином, викладено державно-правові засади українсько-словацьких відносин.

Укладений у Києві договір відповідає інтересам Словаччини і України, інтересам миру і безпеки в Центральній Європі. Це проходить як основна думка через усі його статті.

Договір складається із 26 статей, в кожній з яких визначено як загальні положення, так і конкретні напрями співробітництва двох держав.

Так, стаття перша має загальний характер і, ще раз формує принципи взаємин.

Друга стаття важлива тим, що встановлює спосіб розв'язання спірних питань, які можуть виникнути в ході розвитку співробітництва.

При аналізі статей договору з точки зору європейської безпеки слід виділити четверту статтю. В якій зафіксоване таке важливе положення: „Україна і Словацька Республіка, турбуючись про свою безпеку, не допустять використання своїх територій з метою збройної агресії чи ворожої діяльності проти іншої сторони” [2].

Стаття п'ята порівняно невелика за обсягом, але важлива в практичному відношенні. Вона визначає, що у „випадку виникнення ситуації, яка, на думку однієї з Договірних Сторін, становить загрозу миру, його порушення чи створює міжнародну напруженість в Європі, Договірні Сторони проводитимуть консультації з можливих шляхів її врегулювання” [2].

У шостій статті йдеться про співробітництво України і Словацької Республіки в галузі оборони.

Сьома стаття Договору констатує, що дві країни розширюватимуть своє співробітництво в міжнародних організаціях, у тому числі і в рамках процесу Наради з безпеки та співробітництва в Європі та інших європейських структурах.

Наступні статті договору визначають порядок, форми і методи здійснення програми двохстороннього українсько-словацького співробітництва.

Стаття дев'ята визначає шляхи розвитку співробітництва України і Словаччини, форми взаємин, роль державних і громадських організацій. У документі зазначається, що договірні сторони сприятимуть розширенню контактів між громадянами своїх країн, як на індивідуальній основі, так, і по лінії державних і громадських організацій.

Важливість десятої статті полягає в тому, що вона докладно визначає форми, методи і цілі економічного співробітництва. У завершальній частині статті передбачається створення українсько-словацької міждержавної комісії з економічного і науково-технічного співробітництва.

Питання співробітництва в галузі науки викладено в одинадцятій статті.

Окремо Договір ставить проблему охорони навколишнього середовища у відносинах між двома державами, яка однаково хвилює як Україну, так і Словацьку Республіку.

Наступні тринадцята і чотирнадцята статті Договору передбачають розвиток співробітництва в галузі транспорту і зв'язку. Сторони зобов'язувалися розширювати і поглиблювати співпрацю в цій сфері.

Короткою, але важливою для зміцнення взаємовідносин обох країн є п'ятнадцята стаття — співробітництво в галузі енергетики. Проблема енергетики — це слабка сторінка як в українській, так і в словацькій економіці.

На відміну від п'ятнадцятої, наступна шістнадцята стаття займає цілу сторінку тексту Договору. У ній мова йде про розвиток культурних взаємин. Дуже важливо те, – що вже на початку статті визначено місце українсько-словацьких культурних зв'язків в історії двох народів, в історії Європи.

Лаконічно, але достатньо переконливо поставлене питання про розвиток співробітництва в галузі охорони здоров'я, соціального захисту, туризму, спорту та молодіжних обмінів. Дві сторони всіляко сприятимуть створенню умов для співпраці в цих сферах життя.

Для забезпечення миру і безпеки в країнах Центральної Європи важливе значення має правильне розв'язання національного питання, створення таких умов для національних меншин, щоб виключити можливість міжнаціональних конфліктів. Тому треба вітати той факт, що в Договорі є стаття, яка стосується визнання двома країнами демократичних засад у вирішенні проблем національних меншин. Такими демократичними засадами є дотримання положень Народи з безпеки та співробітництва в Європі та інші важливі міжнародні акти з цих питань. Мир у Європі, справедливість, демократія і стабільність потребують, щоб етнічна культурна, мовна і релігійна самобутність національних меншин користувалася взаємним захистом і щоб для її забезпечення були створені необхідні умови. Дві сторони „визначають право членів словацької меншини в Україні і української – в Словацькій Республіці на індивідуальне або спільне з іншими членами своєї меншини збереження, вираження і розвиток етнічної, культурної, мовної і релігійної самобутності без будь-якої дискримінації і в умовах повної рівності перед законом. Договірні Сторони вживатимуть відповідних заходів з метою реалізації цього права” [2].

Договір було підписано терміном на 10 років. Далі його дія автоматично продовжуватиметься на наступні п'ятирічні періоди, якщо жодна з Договірних Сторін не повідомить іншу Договірну Сторону про свої бажання денонсувати його шляхом письмового повідомлення не менше, ніж за один рік до закінчення відповідного терміну.

Такі основні положення Договору між Україною і Словацькою Республікою, підписаного у Києві 29 червня 1993 р. Договір було ратифіковано в лютому 1994 р. У Братиславі проведено обмін ратифікаційними грамотами.

Договір, укладений 29 червня 1993 р., вступив у дію, став основою відносин між Україною і Словацькою Республікою. Він визначив напрями і сучасний рівень українсько-словацьких відносин.

Оцінюючи значення укладеного 29 червня 1993 р. Договору, Президент Словацької Республіки М. Ковач сказав: „Це перший наш договір з великим сусідом – Україною. Він укладений між двома новими європейськими державами, які раніше були сусідами, але не могли бути визнаними як дві суверенні країни і підписувати такі документи. Нарешті це історично відбулося. Це угода двох вільних демократичних держав, котрі без усякого тиску, на добровільних засадах прийняли на себе обов'язки, що житимуть як добрі сусіди і друзі” [3]. Президент України Л.Кравчук на зустрічі в Маріїнському палаці заявив: „Договір, який ми підписали, відкриває правову базу для наших подальших контактів і сприятиме зміцненню наших дружніх добросусідських відносин. А також допоможе розв'язанню наших внутрішніх проблем і пошукові свого місця в європейських справах” [3].

Аналіз підписаного в Києві двома делегаціями документу дає підстави для висновку про те, що усім своїм змістом він підтверджує усвідомлення Договірними Сторонами необхідності будувати відносини між собою на нових засадах, враховуючи нові реалії у Європі. Сторони високо оцінили традиції історичних взаємин українського і словацького народів і накреслили широкомасштабні завдання дальшого розвитку словацько-українських взаємин, щоб відповідав як інтересам двох сусідніх країн, так і миру і безпеці в Європі.

Список використаних джерел

1. Гончаренко О. Поширення НАТО і Україна // Економічний часопис. – 1997. – № 4. 2. Договір про добросусідство, дружні відносини і співробітництво між Україною та Словаччиною. Офіційний веб-сайт Верховної ради України – www.rada.gov.ua. 3. Урядовий кур'єр. – 1993. – 1 липня.

Taras KOROLYUK

UKRAINIAN-SLOVAK PACT OF 1993 AND ITS ROLE IN THE DEVELOPMENT
OF RELATIONSHIP BETWEEN UKRAINE AND SLOVAKIA

This article is dedicated to the beginning of Ukrainian-Slovak relations based on the pact between Ukraine and Slovakia on the modern stage.

УДК 327.7

Андрій ДМИТРУК

РОЗПАД СРСР ТА ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ ВЗАЄМИН
НОВОГО ТИПУ

У статті розкрито процес формування двосторонніх відносин, прослідковано їх еволюцію, теоретично обґрунтовано основні закономірності зовнішньополітичної діяльності двох держав. Зроблено спробу дати цілісну оцінку українсько-російським взаєминам у політичній сфері, висвітлено особливості становлення зв'язків.

Напередодні третього тисячоліття багато держав світу активно виробляють взаємоприйнятні схеми розвитку глобального процесу інтеграції, що включають як формування нових центрів геополітичного і гео економічного впливів, так і моделі регіональної співпраці. Геополітичні чинники визначають своєрідне довілля кожної країни, створене нею і державами-партнерами, що впливає на її зовнішньополітичний курс.

Як молода незалежна держава, Україна прагне створити стабільну систему зовнішньополітичної співпраці, що політичне та економічно забезпечить її. Водночас Україні все ще доводиться розв'язувати проблеми, пов'язані з незавершеністю процесу політичної та економічної стабільності.

Пошук Україною органічного місця в системі міжнародних відносин відбувається за умов зростаючого впливу європейських реалій. Залежність від Росії, уповільненість реформ обмежували партнерський потенціал країни. Тому для України є важливим якнайшвидше змінити свій імідж як одного з регіонів колишнього СРСР і завоювати авторитет самостійної європейської держави. Досягти цього можливо лише в процесі відродження і зміцнення власної державності, відтворення національної економіки, утвердження громадянської ідентичності [2:12].

Основними завданнями зовнішньої політики України є забезпечення максимально сприятливих умов для досягнення внутрішньополітичних цілей держави. Проте внутрішні і зовнішні умови для розв'язання цього завдання, основні напрямки і пріоритети зовнішньої політики обох країн зовсім не спільні. Почнемо з того, що Росія (при всіх нових відтінках її зовнішньої політики) успадкувала в основному головні напрямки і пріоритети СРСР і проголосила себе єдиним наступником. У Росії збереглися основні дипломатичні кадри, структура зовнішньополітичних і зовнішньоекономічних органів, система підготовки дипломатичних кадрів. В Україні ситуація склалася інша: зразу відчувалась нестача кадрів у всіх вказаних напрямках, на основі яких проводився зовнішньополітичний курс. Встановлення України як незалежної держави, породило і інші проблеми. Зокрема:

- як поділити спільне багатство, надбане працею обох народів;
- як замкнути на базі власної суверенної економіки розірвані господарські зв'язки;
- якою мірою і в яких формах суверенна політика повинна взаємодіяти з політикою Російської Федерації у зовнішній сфері [3:21].

Також після розпаду СРСР Україна від суто формального і підпорядкованого учасника у зовнішніх справах Радянського Союзу перейшла до безпосередньої міжнародної правосуб'єктності з усіма наслідками, що витікають із цього процесу. Мається на увазі створення незалежної зовнішньої політики як в теорії, так і на практиці.

Таким чином, ми бачимо, що після розпаду СРСР Україна як молода держава по-новому заявляла про себе. Вона стала повноправним суб'єктом зовнішньої політики в Європі та світі. Першочерговим завданням України було налагодження дружніх та рівноправних стосунків із колишніми країнами Радянського Союзу, а особливо з Російською Федерацією. Адже історичне минуле, етнічна, мовна, культурна подібність, економічна спорідненість підводять дві країни до того, що їм потрібно розробляти між собою дружні рівноправні відносини, котрі б не шкодили обом країнам, а були взаємовигідними для них [2:31].

Сучасні українсько-російські відносини спираються на міцну правову базу. Упродовж 10 років між Україною та Російською Федерацією було підписано 310 двосторонніх угод, у тому числі на міждержавному та міжурядовому рівнях – 213 документів, інші – на міжвідомчому рівні [1:483].

Разом із тим варто врахувати, що умовою набуття чинності більшості укладених угод є виконання сторонами внутрішньодержавних процедур. Саме з цих причин юридичної сили не набрали 23 угоди.

Структурно і тематично договірно-правова база має певний вигляд. У політичній сфері підписано близько 20 двосторонніх документів, і всі набули чинності. Найважливішими є Протокол про встановлення дипломатичних відносин від 23.06.1992 р., Угода про створення змішаної українсько-російської комісії з питань співробітництва від 16.01.1996 р. та Договір про дружбу, співробітництво та партнерство від 31.05.1997 р., котрими було закладено надійний фундамент подальшого розвитку двосторонніх відносин і створено необхідні політичні та правові умови для подальшого удосконалення договірно-правової бази між двома державами [4:121].

В економічній сфері підписано 80 угод. На сьогодні ж не набули чинності через невиконання сторонами необхідних внутрішньодержавних процедур 8 документів. У торговельно-економічній сфері укладено близько 20 договорів, з яких усі набули чинності. Значна кількість угод припадає на військово-технічне співробітництво, де діє понад 40 двосторонніх документів [4:136].

У гуманітарній сфері на сьогоднішній день підписано 16 угод, серед них лише одна (угода про заснування та умови діяльності інформаційно-культурних центрів) не набула чинності через невиконання російською стороною певних домовленостей. Основним договірно-правовим документом, що в найповнішому обсязі регулює головні напрями українсько-російських відносин гуманітарного циклу, залишається підписана 26.07.1995 р. Угода між урядом України та урядом Російської Федерації (далі РФ) про співробітництво в галузі культури, науки й освіти [4:129].

Українсько-російські відносини спочатку регулювались Договором про основи відносин між двома країнами 19 листопада 1990 р [1:18]. Існує твердження, що спікери парламентів Леонід Кравчук і Борис Єльцин зустрілись в Києві і підписали названий договір, який заклав основи двосторонніх відносин і визнав суверенітет кожної з держав, то був лише тактичний хід проти Михайла Горбачова і його концепції ненависного для них Центру [5:69]. Коли проаналізувати сам договір, то в ньому можна виділити таке:

- сторони будують свої відносини на принципах суверенного рівноправ'я, невтручання у внутрішні справи, відмови від застосування сили чи економічного методів тиску, врегулювання суперечливих питань шляхом переговорів, а також інших загальновстановлених принципів і норм міжнародного права.

Отже, на наш погляд, у ньому вказувалося на самостійність двох держав у межах ще діючого Союзу. У статтях договору закладено основні положення про побудову відносин між обома країнами, підтримку, подавалися гарантії визнання територіальної цілісності кордонів. В них окреслювалися також шляхи спільної діяльності в прикордонній сфері, управлінні транспортом, співпраця в зовнішній політиці і т.д. Слід зазначити, що в договорі також були відображені заходи, котрі встановлювали порядок надання вибору громадянства населенню обох держав [5:70].

Таким чином, підписанням договору від 19 листопада 1990 р. була здійснена перша спроба налагодження відносин між Україною і Росією на початковому етапі.

Після підписання вищезазначеного договору українсько-російські відносини пішли на спад. За період 1990–1991 рр. між державами не було підписано жодного договору. На наш погляд, це було зумовлено тими політичними подіями, котрі відбувалися в той час [5:71].

Тільки з початку 1992 р. Росія і Україна вступали у відносини як істинно незалежні держави. На офіційному рівні відносини України з Російською Федерацією встановлені 14 лютого 1992 р. (див. Додаток Б). Перший посол РФ в Україні Л. Смоляков 21 травня 1992 р. вручив вірчі грамоти Україні, а посол України в Російській Федерації В. Крижанівський 23 липня 1992 р. – Росії [1:83].

У 1992 р. українсько-російські відносини зазнали ряд змін. Коли протягом кінця 1990–1991 рр. вони носили офіційний характер, то в 1992 році постали питання між двома країнами, котрі потребували розв'язання. Слід зазначити, що існування у мисленні правлячих кіл радянських стереотипів про єдиний Союз вносило свої корективи у розв'язання проблем. Наріжним каменем спотикання у відносинах між Україною і Росією були питання розподілу активів колишнього СРСР, проблема розподілу Чорноморського флоту (далі ЧФ) [4: 218–222].

Незважаючи на ряд підписаних угод та домовленостей, вони не зняли напруження між ними. Кульмінацією стали переговори в Дагомисі 23 червня 1992 року і в Ялті 3 серпні 1992 р. В ході переговорів було окреслено спробу подолати напруження у переговорних питаннях, але кінцевого результату сторонами досягнуто не було. Цьому завадили спроби російської сторони взяти під контроль більшу частину інфраструктури ЧФ, а також неясність у проблемі поділу активів СРСР [5:76].

Отож, 1992 рік не зняв і не міг зняти за такий відносно короткий період проблемні ситуації, що виникли у відносинах між Україною і Росією. Зате цей в цьому році були юридичне оформлені двосторонні стосунки між державами. Відносини між Україною та Російською Федерацією протягом короткого, за мірками історії, періоду були наповнені реальним змістом. Мається на увазі, на нашу думку, те, що з боку керівних структур обох держав були зроблені перші спроби з налагодження дружніх та рівноправних взаємин [7: 76].

Дедалі більшого значення набуває політико-правове оформлення торговельно-економічних відносин між Києвом і Москвою. Важливим документом, що регулював ці відносини, був „Договір про вільну торгівлю” від 24 червня 1993 р., спираючись на який обидві сторони зобов'язувалися „не застосовувати мита, податків і зборів, які мають еквівалентну дію на експорт та імпорт товарів, переправлялися через митну територію однієї з договірних сторін і призначені для митної торгівлі з іншою” [1: 218, 225]. За домовленістю, вилучення з режиму вільної торгівлі товарів оформлювалося окремим документом, причому домовленість передбачала їх поетапне скорочення.

Важливою галуззю співробітництва у цей рік між Україною і Росією були відносини в авіакосмічній галузі. Це зокрема проект „Морський старт”, який дав можливість зробити успішний запуск ракети з плавучої платформи, що була розташована в зоні екватора, та вдала робота над проектом транспортного літака АН-70 [1: 233].

Дедалі більшого загострення отримує конфлікт, що стосувався розподілу ЧФ. У 1993 році було проведено дві конференції: 17 червня в Москві та 3 вересня в Масандрі, за допомогою яких урядові комісії та голови держав намагались розв'язати суперечливі моменти. Це, як вже було вказано, розподіл інфраструктури Чорноморського Флоту та фінансування до розподілу [8: 22].

На відміну від 1992 р., в 1993 р. було вирішено ряд питань, які цього потребували. Зокрема підписано „Договір про захист прав громадян, які проживають за межами своєї держави”. Вирішено питання жертв нацистських репресій, фінансування яких Німеччиною проходило через російські банки [9: 26].

У плані двостороннього співробітництва 1994-й рік характеризувався підписанням великої кількості постанов, протоколів, які тією чи іншою мірою доповнювали, уточнювали, корегували співпрацю обох країн. Зокрема в цьому році між Україною і Росією було вперше за чотирирічну історію співпраці зроблено спробу підписати угоду, котра стосувалася співпраці в прикордонних територіях [10: 97–98].

Новий етап відносин із Москвою був розпочатий президентом України Л. Кучмою 24 січня 1995 р., коли відбувся перший робочий візит Президента України до Москви. Впродовж

зустрічі з президентом Російської Федерації Б.Єльцина обговорювалися конкретні питання, що з 1991 р. мали певні ускладнення. Результатом цього стало розв'язання цілого кола проблем, вироблення взаємоприйнятних рішень досягнення компромісів [10: 108–109].

Це дало змогу в 1995 році парафувати текст широкомасштабного політичного Договору про дружбу, співробітництво і партнерство. У ньому, зокрема, фіксувалося положення про визнання територіальної цілісності та підтвердження непорушності державних кордонів. Показово, що питання про подвійне громадянство, з якого не досягнуто відповідного рішення, було винесене за межі цього документу [11: 121].

Позитивні тенденції намітилися у сфері економічних зв'язків. Було врегульовано питання реструктуризації заборгованості України за державні кредити РФ і погашення заборгованості за газонафтопостачання до нашої країни. У 1995 р. зупинено скорочення взаємного товарообігу, стабілізовано рівень торговельно-економічних зв'язків. Їх нарощуванню сприяла міжурядова угода про основні принципи створення українсько-російських фінансове промислових груп [12: 15].

Зростанню обсягу й рівня відносин України з РФ сприяла регіональна взаємодія: 27 січня 1995 р. була укладена Угода про співробітництво прикордонних областей двох держав. Нею передбачалася активізація прямих відносин в економічній, науково-технічній та гуманітарній сферах.

Одночасно стала відчутною в 1995 р. надмірна політизація двосторонніх відносин. Це впливало на рівень українсько-російських взаємин. Їхній клімат і обсяг не повною мірою відповідав інтересам народів наших держав. Протягом кількох років російською стороною, окремими фракціями Державної думи, пропагувалося так зване кримське питання, нав'язувалося російське бачення проблеми подвійного громадянства. Невирішеною тривалий час залишалася проблема поділу Чорноморського флоту, його базування. Термінового договірно-правового оформлення потребував спільний державний кордон і вирішення питання щодо компенсацій за вивезену з України до РФ тактичної ядерної зброї [14: 15].

Спробу подолання конфліктності було зроблено на зустрічі двох держав 9 червня 1995 р. Згідно з Угодою ЧФ Росії та військово-морські сили України мають базуватися окремо, при цьому Росії передавались – 81,7 % суден, а Україні 18,3 %.

Співпраця між Україною і Росією спостерігалася й на офіційно-представницькому рівні. Зокрема 8 липня відбулося офіційне відкриття Генерального консульства України в Тюмені. Результатом співпраці між двома країнами в цьому році було також підписання „Договору про співробітництво в галузі культури, науки і освіти”. Цей договір окреслив коло співпраці, визнавав пріоритетні напрямки роботи та юридичне підводив підсумки від п'ятирічної співпраці в цих галузях [15: 141].

Та, незважаючи на ряд підписаних угод, остання чверть 1995 р. призвела до загострення напруження між країнами [15: 145].

Наслідком такої політики стало підписання Б. Єльциним 14 вересня 1995 року Указу Про затвердження стратегічного курсу Російської федерації з державам часниками Співдружності Незалежних Держав. Згідно з цим Указом зусилля Російської Федерації максимально були спрямовані на утвердження СНД як самостійного суб'єкта міжнародних відносин та визнання за Росією її особливих прав. Були здійснені також спроби виступити на міжнародних форумах від імені СНД, забезпечити для співдружності місце колективного члена ООН, трактувати свої погляди на окремі питання міжнародної політики як колективну оцінку країн СНД [16: 82–83].

Наслідком такої політики Росії щодо СНД є створення в структурі Співдружності 66 статутних і галузевих органів співробітництва, а також 58 комітетів комісій та інших організацій, підписання в межах СНД 856 багатосторонніх документів, більша частина яких не працює, або працює не повною мірою [17: 122–125].

Українсько-російські відносини за 1990–1995 роки можна охарактеризувати як складні та компромісні. Цьому „сприяли” об'єктивні обставини, зокрема виборча президентська кампанія РФ, що проходила під лозунгом відтворення великої Росії та навмисне роздування певними політичними колами Чорноморської проблеми [18:7].

Двосторонні відносини між Україною і Росією у 1996 р. характеризувались новим витком подій. Так, 16 січня 1996 р. у Москві Б.Єльциним та Л.Кучмою було підписано угоду про утворення Змішаної комісії з питань співробітництва. Результати першого засідання утвореної на

початку року комісії засвідчили наявність реальних можливостей для розширення договірно-правової бази, поліпшення результативності досягнутих домовленостей. Наявна правова база на той час складалася з – понад 140 міжурядових і галузевих угод [19: 4].

Однак період активної та конструктивної співпраці виявився нетривалим. Із осені 1996 р. стали відчуватися суттєві ускладнення в українсько-російських відносинах.

Так, 23 жовтня 1996 року Державна Дума Росії прийняла відповідну постанову „Про припинення розподілу Чорноморського флоту”. Знову було реанімовано питання статусу міста Севастополя, незважаючи на засудження Радою безпеки ООН у 1993 році відповідного рішення Верховної Ради Російської Федерації [20: 10–12].

Погіршилися стосунки в економічній сфері. Росія встановила для України особливий режим торгівлі, двічі оподатковувала експорт та імпорту товарів з України; не діяла Угода про вільну торгівлю; Росією були також введені квоти на цукор та спирт.

Взагалі в 1996 році переговорний процес між Україною та Росією полягав у зустрічах та регулярних контактах на найвищому рівні, постійних діалогах між главами урядів, керівництвом парламентів, міністрами закордонних справ, керівниками інших державних структур [21: 87–89].

Українсько-російські взаємини 1997 року призвели до розв'язання багатьох суперечливих питань. Робота Змішаної україно-російської комісії з питань співробітництва, велика за обсягом юридична база, що накопичилася протягом семи років співробітництва потребувала підписання такого документу, який розв'язав би усі двосторонні проблеми [22: 8–10].

Так, 16 січня 1997 р. між Україною і Росією було підписано у рамках міжурядової Угоди документ „Про безвізові поїздки громадян України та Російської Федерації”. Наслідком підписання міжурядової угоди було обговорення проблеми укладання угоди про „Прийняття та передачу осіб, що перебувають на території обох держав нелегально”. Сторони обговорювали також питання підготовки до підписання угоди про спрощений порядок припинення та набуття громадянства жителями України, що постійно проживали на території Росії, та громадян Росії, які постійно проживають в Україні [20: 25].

Головним фактором розбудови двосторонніх відносин є політичний діалог на найвищому рівні. Історичною подією 1997 року був приїзд Президента Російської Федерації Б.Єльцина до України 31 травня 1997 р. У ході другого засідання Змішаної українсько-російської комісії відбулося укладання трьох базових угод із питань Чорноморського Флоту. Підписані угоди визначали статус та умови перебування ЧФ Російської Федерації на території України, параметри розподілу флоту а також оплату Україні з боку Росії перебування флоту останньої на українській території [15: 145].

Розв'язання проблеми ЧФ зумовило підписання 31 травня 1997 року важливого політичного „Договору про дружбу, співробітництво і партнерство”, історія створення якого сягала ще 1995 р [57: 145].

Базовий „Договір” між Україною та Росією підписаний 31 травня 1997 року у Києві під час першого державного візиту Президента РФ Б.Єльцина до України. Після обміну ратифікаційними грамотами в Москві 1 квітня 1999 р. Договір був уведений в дію. Він юридичне закріпив територіальну цілісність обох держав і непорушність наявних кордонів, що мало принципове значення для України з огляду на спроби певних політичних сил Росії поставити під сумнів приналежність Україні Криму та Севастополя. Водночас була прийнята українсько-російська декларація та спільна заява з питань Севастополя та Чорноморського Флоту. Великий Договір закріплював статус України і Росії як дружніх, рівноправних і суверенних держав, які будують свої відносини на взаємній повазі й довірі, стратегічному партнерстві та співробітництві [7: 3–4].

Таким чином, підписанням політичного договору завершився процес неясності у двосторонніх відносинах між обома державами. Він юридичне оформив подальшу співпрацю між Україною та Росією, закріпив основні положення стосовно побудови подальших взаємин [12: 331].

Підписання широкомасштабного договору 31 травня 1997 р. зумовило наступний крок – під час державного візиту Л.Кучми до Москви 27 лютого було підписано Програму довгострокового економічного співробітництва на період 1998–2007 р. [21: 94].

Важливим питанням українсько-російських відносин на зовнішньополітичному рівні було договірно-правове оформлення спільного державного кордону. Таким чином, з 1998 р. було здійснено делімітацію сухопутної частини українсько-російського кордонів і до кінця 2001 р. планувалося укласти договір між обома державами [11: 349].

Нагальними проблемами у сфері взаємин прикордонних областей і регіонів України та Росії була необхідність поглиблення виробничої кооперації, суттєве розширення прикордонної торгівлі. Визрівало також питання спрощення умов переходу кордону обох країн. Так, у кінці травня 1998 р., під час робочої зустрічі в Москві, президенти двох держав доручили своїм урядам сформуванню спільну „антикризову групу”, для оперативного розв'язання цієї проблеми. Її обговорення проходило через намагання російської сторони провести розрахунки за використаний газ Україною [17: 124].

Для періоду 1998-1999 рр. у цих взаєминах характерним було також обговорення „Договору про дружбу, співробітництво та партнерство” в законодавчих органах влади двох країн та його ратифікація. Договір вступив у дію 1 квітня 1999 року шляхом обміну ратифікаційними грамотами у Москві [15: 161].

Останній рік двадцятого століття у відносинах між країнами сприяв урегулюванню низки проблем. Зокрема було вирішено питання про взаємне визнання еквівалентності документів про освіту і вчені звання. Було також підписано меморандум про співробітництво між Конституційними судами України та Росії, досягнуто домовленості щодо підписання угоди про співпрацю України і Росії у сфері телебачення і радіо. У березні 2000 року відбулося підписання додаткових угод із питань подальшої діяльності ЧФ РФ на території України. Згідно з угодами флоту Росії продовжувалося орендування на 20 років зі щорічними виплатами 97,75 млн. дол. США. Сюди входила оренда 18,5 тис. гектарів земель, більшість яких розташовані в Севастополі, а також інші частини інфраструктури Чорноморського Флоту в Ялті, Феодосії, Сімферополі [7: 10; 14].

У грудні 2000 року відбувалися планові засідання українсько-російських комісій на рівні консульських служб, під час яких була приділена увага реалізації двосторонніх домовленостей у Консульській у рамках міждержавної Угоди від 16.01.1997р.

Таким чином, десятирічна історія двосторонніх відносин закінчилася разом із другим тисячоліттям. Підводячи підсумки налагодження цієї співпраці, на нашу думку, слід виділити таке:

- українсько-російські відносини розпочиналися договором від 19 листопада 1990 р;
- до 31 травня 1997 року будь-які угоди, що започатковували відносини у політичній, економічній, соціальній та інших сферах, підписувалися, базуючись на договорі від 19 листопада 1990 р;
- період 1992-1996 рр. характеризувався виникненням напруження між обома державами та спробами їх подолання;
- у результаті цього напруження відбулося підписання широкомасштабного політичного „Договору про дружбу, співробітництво та партнерство” 31 травня 1997 року;
- для періоду 1998-2000 рр. характерним був процес обговорення договору в законодавчих органах обох країн, а також, підписанням певних угод, постанов, що тією чи іншою мірою доповнювали механізм співпраці обох держав, а також вироблення міжнародних відносин нового типу в умовах здобуття Україною і Росією статусу незалежних країн.

Список використаних джерел

1. Берденников Г.В., Чальїй А.А. Россия – Украина 1990-2000 // Документы и материалы. – М.: Международные отношения. Т. 1. – 2001. – 483 с.
2. Україна і Росія. Історія і сьогодення: за матеріалами науково-практичних конференцій // Чернігівське обласне об'єднання товариства „Просвіта”, ред. П.Антоненко. – Чернігів: Просвіта, 1994. – 64 с.
3. Росія, яку ми...: позиція політичних сил Росії стосовно майбутнього України і СНД та позиції сил України стосовно Росії. – К.: УНЦПД, 1989. – 198 с.
4. Гринів О. Україна і Росія: партнерство чи протистояння. – Львів.: Інститут народознавства НАН України, 1997. – 379 с.
5. Выдрин Д. Найдём ли общий язык? Обязаны // Віче. – 1994. – № 8. – С. 68–79.
6. Договір про дружбу і співробітництво // Урядовий кур'єр. – 1997. – 3 червня. – С. 3–4.
7. Федоров В. Долаючи всі перепони (Україно-російські відносини) // Політика і час. – 1998. – №1. С. 10–14.
8. Єфіфанова А.О. Росія-Україна: проблеми і можливості наукового та економічного співробітництва: 36. наук. пр. / Російська академія природничих наук, Інститут економіки НАН України. – Суми: ВВП „Мрія-1” ЛТД; Ініціатива, 2000. – 252 с.
9. Российско-украинские отношения преемственность и развитие: Материалы международной конференции „Круглый стол российских и украинских ученых” (23–24 мая, 1996 г.) / Одесский гос. ун-т., Центр международных исследований. – О.: А-ТЕКС, 1996. – 83 с.
10. Лузай А., Лузай С. Українсько-російські фактори відчуження і зближення // Віче. – 1998. – № 6. – С. 96–110.
11. Білоблочкин М.П., Бодрук О.С. Україна та Росія у системі міжнародних відносин // Наукові записки. Серія: Історія. – 2003. – № 3.

син: стратегічна перспектива: Рада національної безпеки, Національний інститут проблем міжнародної безпеки. – К.: НІП МБ, 2001. – 623 с. 12. Діж І.В. Україна – Росія. – К.: Абрис, 2001. – 400 с. 13. Піховчек, В.Ткачук. Росія, яку ми...: Позиція політичних сил Росії стосовно майбутнього України й СНД та позиція політичних сил України та Росії // Український центр політичних досліджень. – К.: Б.р., 1998. – 201 с. 14. Медведчук В. Україна и Россия: делимитация отношений // Зеркало недели. – 1999. – 20 февраля. – С. 15. 15. Кириченко В. Українсько-російські відносини і їх реалії // Віче. – 1999. – № 3. – С. 130–165. 16. Матійчик Л. За ширмою російського „прагматизму” еволюція зовнішньополітичних орієнтацій Російської Федерації та україно-російські відносини // Політика і час. – 2001. – № 5. – С. 82–89. 17. Симон Г. Россия и Украина через десять лет после краха коммунистического режима: сходство и различия // Политическое исследование. – 2000. – № 6. – С. 122-126. 18. Донік О., Ресент О. Погляд на історію двох народів і українсько-російські відносини // Урядовий кур'єр. – 2002. – 18 червня. – С. 7. 19. Скачко В. Постають нові часи? Українсько-російські відносини // Голос України. – 2001. – 4 грудня. – С. 6. 20. Храмов В. Українсько-російські відносини: моделі національної безпеки // Віче. – 2000. – № 3. – С. 10–30. 21. Пирожков С. Українсько-російські відносини у Євроатлантичному інтер'єрі // Політична думка. – 1999. – № 3. – С. 87–95. 22. Гринкевич О. Стасюк Д. Після шести років протистояння // Політика і час. – 1997. – № 7. – С. 8–15. 23. Берденников Г.В., Чальїй А.А. Россия – Украина 1990–2000. Документы и материалы. – М.: Международные отношения. – 2001. – Книга 2. – С. 437.

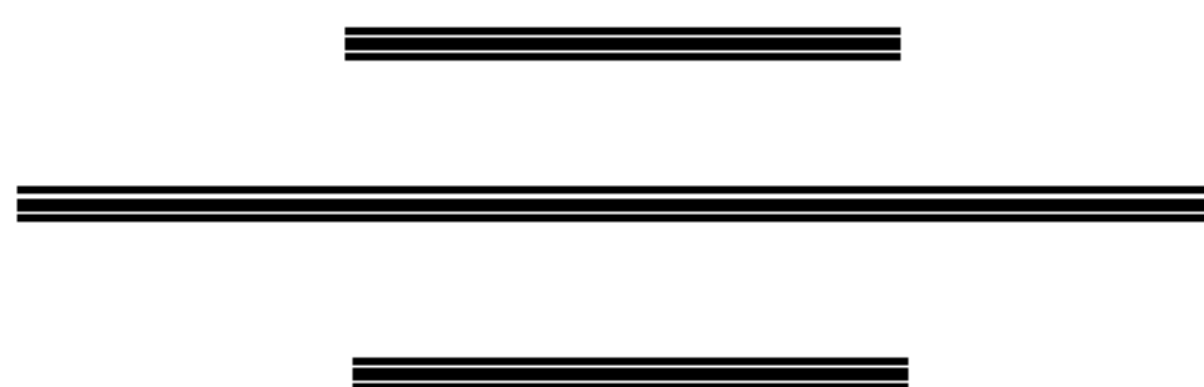
Andriy DMYTRUK

**COLLAPSE OF THE USSR AND FORMATION OF THE UKRAINIAN – RUSSIAN
RELATIONS OF A NEW TYPE**

The article reveals the process of establishing of mutual relations and their evolution, the main regulations and their evolution. The main regulaties of foreign activities of two countries are theoretically substantiated. There is as attempt to provide the evaluation of Ukrainian and Russian relations in political sphere. The peculiarities of the formation of cooperation are elucidated.

Розділ 4

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

Chapter 4

REVIEWS

УДК 94 (477)

Юрій МАКАР,
Микола АЛЕКСІЄВЕЦЬ,
Леся АЛЕКСІЄВЕЦЬ,
Іван ЗУЛЯК

ІСТОРИОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНІ

/ Голова редколегії В. А. Смолій; Відп. ред. Ю. А. Пінчук. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2003. – Вип. 13. У 2 ч.: Україна-Польща: історія і сучасність: Збірник наукових праць і спогадів пам'яті П. М. Калениченка (1923–1983). – Ч. 1. – 498 с.; Ч. 2. – 330 с.

Збірник наукових праць і спогадів присвячено пам'яті відомого історика-полоніста Павла Михайловича Калениченка. У ньому висвітлено творчий шлях ученого, його науковий доробок, актуальні проблеми історії і сучасності Польщі, українсько-польських взаємин, історіографії, джерелознавства. Підбір матеріалів тематично пов'язаний з 80-річчям від дня народження і 20-річчям від дня смерті професора П. М. Калениченка. Авторами публікацій є не лише провідні українські історики, дослідники, учні та послідовники вченого-полоніста, а й наукова молодь. Усі вони працюють як в Україні, так і за її межами – у Варшаві, Нью-Йорку.

Збірник складається з двох частин – наукових статей, спогадів про вченого та бібліографії його опублікованих праць. Оскільки П. М. Калениченко був полоністом, то й зміст поданих статей у цілому полоністичного спрямування.

Загалом видання вміщує такі рубрики, як „Історія”, „Сучасність”, „Хроніка, події”, „Спогади”, „Бібліографія” (опублікованих праць П. М. Калениченка). Це пов'язано не лише з науковими інтересами вченого, оскільки більшість його наукових праць присвячено історії Польщі, українсько-польських взаємин, сучасній автору міжнародній політиці, але й спогадам про науковця і його опублікованим працям. Рубрика „Спогади” присвячена безпосередньо П. М. Калениченку, одному з провідних полоністів не лише в Україні, але й за її межами, його активній редакторській позиції і ролі у становленні й розвитку „Українського історичного журналу”.

Перша частина збірника подає рубрику „Історія”, яка представлена працями 30 авторів з новітньої історії, які тематично пов'язані як із подіями Першої, так і Другої світових воєн, пореволюційними і 20-ми роками. Домінуюче місце серед публікацій посідають загальноісторичні праці, подані, окрім заголовної статті, за хронологічним принципом.

У другій частині включено рубрики „Сучасність”, „Хроніка, події”, „Спогади”, „Бібліографія”. Зокрема у рубриці „Сучасність” подано 7 публікацій, які тематично й змістовно охоплюють проблематику прикордонних контактів Волині, Замостя, Любліна і Холма упродовж другої половини ХХ ст. і наукових зв'язків України і Польщі у 1990-х рр.

„Хроніка, події” вміщує 3 статті, які стосуються накопиченого досвіду й підсумків роботи українсько-польської „підручкової” комісії, українсько-польських наукових взаємин (1994 – 2003), матеріали науково-популярної конференції „Піلسудський і Україна”, проведеної федерацією польських організацій в Україні. У „Спогади” включено 18 публікацій близьких друзів вченого, побратимів, колег, співпрацівників, колишніх учнів, пошукувачів, аспірантів тощо.

Рубрика „Історія” розпочинається статтею академіка НАН України, доктора історичних наук, професора В. Литвина „ХХ століття в українсько-польських відносинах”. У якій зазначено, що досвід минулих поколінь не може бути предметом спекуляцій, оскільки намагання його переінакшити, підправити, знівельовати на догоду політичному моменту неминуче перетворює історичну правду на міф. Вихід з непростой ситуації, що склалася, автор бачить у підписанні главами обох держав спільної заяви „До порозуміння і єднання” (1997), яка диктується національними інтересами держав з метою зміцнення співпраці між усіма народами Європи.

Національний архівний фонд України
Інститут історії України
Інститут української архітектури та реставрації
Київ, 01001

Україна-Польща: історія і сучасність

Збірник наукових статей і спогадів пам'яті
Павла Михайловича Калениченка
(1923–1983)

Частина I

Київ - 2003

Широта авторського задуму, наведені фактичні дані дали змогу В. Литвину осмислити розвиток українсько-польських відносин упродовж XX ст. й висловити зважену й обґрунтовану точку зору з найбільш дискусійних аспектів досліджуваної проблематики.

Проблему розвитку історії взаємин Київської і Гнізненської держав на прикладі Червенських градів розкриває Я. Ісаєвич, академік, доктор історичних наук, професор. На думку вченого, незважаючи на незначну територію Червенських градів, визначення їх меж та політичної приналежності є актуальним завданням української історіографії, оскільки дає змогу відтворити західні межі кордонів Київської держави, уточнити етнічні території предків українців та їхніх сусідів – поляків.

Українсько-польські відносини у XIX – на початку XX ст. знайшли своє відображення у публікації члена-кореспондента НАН України, доктора історичних наук, професора О. Реєнта. Стаття охоплює важливі аспекти українсько-польських відносин у XIX – на початку XX ст. Простежуючи їх генезу, автор зазначає, що природа й діалектика цих взаємин детермінована процесами, які обумовлені націогенезом. Політичні паралелі розвитку двох народів стосуються саме того часу, коли вони були не лише бездержавними, але й штучно поділеними між різними країнами, тому в їхній історії можна простежити логічний асоціативний ряд споріднених явищ етнонаціонального, соціокультурного і політичного життя.

Феодосій Стеблій, кандидат історичних наук, подає пошуки шляхів політичного партнерства між українцями і поляками у 30 – 40-х рр. XIX ст. – важливого етапу в історії визвольних змагань Галичини, яким започатковано українсько-польське політичне партнерство. На підставі поданого матеріалу автор формулює висновок про те, що як Центральна Рада Народова, так і Головна Руська Рада в силу відмінностей у стратегії досягнення політичних цілей і тактичних засобів, очолюваних ними національних рухів, не змогли досягнути бажаних компромісів.

Українсько-польські взаємини на Буковині у часи Австро-Угорщини досліджено у статті доктора історичних наук, професора Ю. Макара. На думку автора, однією з найгостріших суспільних проблем Буковини були вибори до представницьких органів влади – парламенту Австро-Угорщини та Крайового сейму. Власне ґрунтовний історичний аналіз подій свідчить про те, що український національний рух суттєво відставав від національного руху в Галичині, однак українці Буковини також спрямовували свої зусилля на задоволення власних національних інтересів. Розвиток взаємин між українцями і поляками сприяв активному розвитку, зміцненню і консолідації суспільно-політичних рухів.

Стаття кандидата історичних наук І. Чорновола „Тягар прагматизму, або Олександр Барвінський у світлі сучасності” розкриває формування О. Барвінського як політика, народовця, з яким пов’язана поява „нової ери”. Авторська позиція базується на тому, що на даний час є усі підстави для взаємовигідної співпраці поляків і українців, оскільки саме об’єднані „новоєрівські” зусилля українців і поляків дали змогу подолати галицьке москвофільство.

Польсько-український спір за Галичину на початку XX ст.: між історичною свідомістю і реаліями проаналізовано у публікації доктора історичних наук, професора Л. Запшкільняка. На думку автора основну увагу варто приділити тому, що польський національний рух уже у кінці XVIII ст. ґрунтувався на ідеї державності, яка була наріжним каменем усіх соціальних верств. Усвідомлення ролі державності у розвитку нації прийшло до українців Галичини лише у кінці XIX – на початку XX ст. Названі відмінності мають важливе значення для розуміння питань формування української і польської національної свідомості.

Микола Литвин, доктор історичних наук, професор, розкриває роль українського та польського істеблшменту у період „великої війни” і національно-демократичних революцій (1914 – 1918). Незважаючи на перебіг Першої світової війни, як українські, так і польські соціалістичні та національно-демократичні партії та політичні угруповання не виробили єдиного політичного курсу у ставленні до „своїх” урядів і вибору союзників. На думку автора, неузгодженість позицій щодо стратегії і тактики і стала причиною невиправданих численних людських жертв.

Питання становища польського населення УНР у добу Української Центральної Ради (1917 – 1918) подано кандидатом історичних наук Т. Зарецькою. Незважаючи на недовгий час діяльності Української Центральної Ради, питання національних меншин було поставлено на рівень державної політики, що у свою чергу забезпечило владі радикальні настрої і визнання серед польського населення.

Вплив революційних подій в Україні на діяльність римо-католицької церкви прослідковано у статті кандидата історичних наук Н. Рубльової. Власне революційні події призвели до репресивних і адміністративних дій, внаслідок чого звужувалася сфера впливу РКЦ, відсутність єдиного католицького центру позначилася на втраті церковного майна, земельних володінь, підготовці кадрів.

Розвитку церковно-релігійного життя в ЗУНР присвячена стаття кандидата історичних наук, доцента В. Марчука. Автор наголошує на тому, що А. Шептицький залишався послідовним захисником морально-етичних засад співжиття українців і поляків, засуджуючи екстремізм праворадикальних сил західноукраїнського суспільства.

Український вектор східної політики Ю. Пілсудського (кінець 1918 – квітень 1920) розкрито у статті аспірантки О. Михайлової. Оскільки Ю. Пілсудський східну політику базував насамперед на стратегічних національних інтересах Польщі, відповідно прагнув забезпечити такий східний кордон, який би дав змогу існувати Польщі поміж Німеччиною і Росією.

Микола Павленко, доктор історичних наук, професор, аналізуючи питання міжнародної допомоги біженцям у Польщі (1921 – 1923), вказує, що матеріальна підтримка й правова допомога, надана українським біженцям польською владою та міжнародною громадськістю допомогла їм вижити у складний період емігрантського життя й сприяла їхній поступовій адаптації у Польщі.

Своєрідним продовженням емігрантської тематики є стаття кандидата історичних наук, доцента В. Піскун. Автор вважає, що з одного боку українська політична еміграція відіграла роль політичного опонента більшовицькій окупації України, з іншого – стримувального чинника національно-культурної експансії поляків у Галичині і Волині.

Політика більшовицької влади щодо польського етносу УРСР у 20–30-х рр. ХХ ст. знайшла своє відображення у публікації кандидата історичних наук О. Рубльова. Авторська позиція простежується в тому, що більшовицька пропаганда, сприяючи розвитку національної культури й самоврядування, намагалася витворити „польську пролетарську культуру” у штучних умовах окремих національних районів, сільрад тощо.

Юрій Крамар, кандидат історичних наук, доцент, зазначає, що радикалізація українського суспільно-політичного життя на Волині в другій половині 30-х рр. ХХ ст. була реакцією українців на відверто дискримінаційну політику влади на початку 20-х рр. і стала свідченням того, що польська політика національної асиміляції зазнала поразки.

Окреслюючи проблему переслідування польського населення України більшовицькою владою у кінці 30 – на початку 40-х рр. ХХ ст., В. Адамовський зазначає, що політичні репресії торкнулися практично усіх верств населення без винятку, в першу тих, хто не захотів коритися заходам влади.

Професор Т. Гунчак аргументовано доводить, що події 1930-х рр. підготували ґрунт для трагічних українсько-польських подій Другої світової війни. Саме радикалізація цих громад призвела до відкритої конфронтації, оскільки українці ставили питання здобуття повного суверенітету над усіма українськими етнографічними землями, поляки ж наполягали на принципі *status quo ante bellum*, який існував до початку війни.

Аналізуючи джерела дослідження збройного протистояння УПА і АК у Західній Україні (1939–1945), доцент І. Ільюшин зазначає, що при опрацюванні вищевказаних документів, варто дотримуватися їх критичної оцінки та усвідомлення того, коли, за яких обставин і де вони були підготовлені. Позаяк існують розбіжності між показниками, які подавалися місцевими керівниками польського підпілля у Західній Україні щодо кількісного складу АК і даними її головного командування, які надсилалися у Лондон.

Трагічність і драматизм депортаційних акцій СРСР і ПНР щодо українського і польського народів у 1944–1947 рр. розкриває доцент Б. Заброварний, зосереджуючи основну увагу на аналізі документів та дій керівних осіб великих держав – переможниць у Другій світовій війні, яких абсолютно не цікавили ні масштаби депортацій, ні становище населення.

Достатньо об'єктивно аналізує становище післявоєнної Польщі за матеріалами виступу В. Гомулки у ЦК ВКП(б) у травні 1945 р. доцент А. Бортнікова, вказуючи, що одразу після визволення Польщі почала проявлятися обмеженість і залежність польського уряду від Москви, що є свідченням формування механізму підпорядкування Польщі СРСР.

Практика і теорія національного порозуміння і взаємовідносин України та Польщі розглядається доцентом Л. Чекаленко. На думку автора, діалог стратегічних партнерів повинен базуватися на толерантних і добросусідських відносинах і звільнитися від стереотипів минулого й національних образ.

Юрій Данилюк, аналізуючи основні етапи реабілітації громадян польської національності, репресованих у другій половині 40 – на початку 50-х рр. XX ст., виділяє три основних етапи, починаючи з першої половини 50-х рр. й завершуючи початком 90-х рр.

Свідченням того, що періодична преса є цінним джерелом для вивчення суспільно-політичного життя є публікація доцента М. Миць, яка стосується часописів „Громада”, „Українська громада”, їхньої ролі у діяльності УНДО на Волині у 20-і рр. XX ст.

Роль польської школи у контексті реалізації програми розвитку національної освіти в Україні упродовж 20 – 30-х рр. XX ст. розкрито у статті доцента О. Войналович. Автор наголошує на тому, що у 20-х рр. існувала розгалужена мережа діючих шкіл для національних меншин, однак у другій половині 30-х рр. відбувається процес їхнього згорання і остаточної ліквідації.

Помітним явищем у розвитку сільськогосподарської кооперації Волині у 1921–1939 рр. був кооперативний союз „Гурт”. Доцент Я. Шабала пояснює це цілим рядом об’єктивних причин і вважає, що досвід його праці у сфері кооперативного будівництва мав би практичне використання у сучасних умовах реорганізації сільського господарства.

Доцент Г. Панишко, досліджуючи умови функціонування та організації виробництва поміщицького маєтку, зазначає, що економічна криза кінця 20 – початку 30-х рр. XX ст. була важким випробуванням для великих земельних маєтків Волині, зокрема поміщицького маєтку С. Ліпінського, оскільки погіршення кон’юнктури і виплата відсотків за кредити призвела до кризи виробництва. Продовжуючи тему аграрно-господарських відносин, Г. Панишко і П. Олешко простежують розвиток маєтка Сумовських на Волині, наголошують на тому, що аграрні перетворення даного періоду є прикладом розвитку капіталізму у сільському господарстві американським шляхом.

Розглядаючи українознавчий аспект топонімії Галичини, Буковини, Волині, Закарпаття, дослідник І. Пасемко на основі узагальнень вивчення гідронімів, ойконімів, оронімів доводить, що їхні назви є свідченням автохтонності українського етносу.

Аналізуючи художню спадщину Кароля Шимановського – основоположника польської композиторської школи минулого століття, кандидат мистецтвознавства А. Калениченко вважає, що його зв’язки з Україною логічно було б розглядати на рівні біографічному й творчому, оскільки це дає змогу виділити різні аспекти творчості, а саме ідейно-естетичний, подійно-фактологічний, фольклористичний. Автор виділяє найперспективніші напрямки подальших досліджень зв’язків К. Шимановського з Україною і нового стильового аналізу творів польського композитора.

Частина друга збірника представлена такими рубриками, як „Сучасність”, „Хроніка, події”, „Спогади”, „Бібліографія”. Стаття професора В. Колесника розкриває проблему прикордонних контактів Волині, Замостя, Любліна, Холма у другій половині XX ст. Автором зроблено два важливі висновки, суть яких полягає у тому, що початком у сучасних умовах розвитку як України, так і Польщі варто вважати створення єврорегіону „Буг” і реалізації його багатогалузевих програм, з іншого боку накопичений позитивний досвід розвитку двох держав варто використовувати, оскільки він є основою багатопланової співпраці.

Аналізуючи генезу польської антикомуністичної опозиції і руху опору в Україні, Ю. Зайцев підкреслює, що встановлення тісного співробітництва двох держав є умовою становлення цивілізованого демократичного суспільства у загальноєвропейській інтеграції.

Простежуючи ідейно-політичні передумови становлення двосторонніх відносин у сучасну добу, роль незалежної України в історії польської політичної думки XX ст. С. Стоєцький наголошує на тому, що важливим чинником у цьому непростому процесі є визнання польською політичною й інтелектуальною елітою незалежної Української держави.

Нові тенденції взаємин Україна – Польща подано у статті доцента Л. Чекаленко, яка вважає, що об’єктивна реальність вимагає від двох держав тісної взаємодії, що гарантуватиме їм безпеку, поглиблення політичного діалогу, розширення торгівлі з підтримкою регіонального інтеграційного процесу.

Олени Клименко відзначає, що демократизація міжнародного співробітництва із залученням польських неурядових організацій сприятиме легітимізації місцевого самоврядування, налагодженню прикордонних економічних, культурних стосунків з метою поступу як Польщі, так і України.

Розкриваючи тему репресій проти поляків в УРСР у 1930-х рр. в сучасній українській історіографії, О. Антипова зазначає, що аналіз новітніх праць з історії національних меншин України дає підстави для висновку, що з проголошенням незалежності поглибилася тематика досліджень політико-правового становища етнічних груп. Дана проблематика вимагає критичного осмислення і подальшого опрацювання.

Характер наукової співпраці між Україною і Польщею на сучасному етапі досліджує В. Лишко. На думку автора, постійний діалог українських і польських вчених у сфері наукових конференцій сприяє послідовному встановленню об'єктивності, в результаті чого створюються сприятливі умови для взаємного зближення, налагодження дружніх стосунків і контактів.

У рубриці „Хроніка, події” варто виділити статтю професора С. Кульчицького, яка стосується досвіду і підсумків роботи Українсько-Польської комісії з питань удосконалення змісту шкільних підручників з історії та географії. Предметом дослідження якої є аналіз підручників з історії та географії. Її висновки носять рекомендаційний характер, однак, як зазначає автор, відпрацьованість формулювань, толерантність в оцінках, вміння виявити справжні причини конфліктів, не вдаючись до „образу ворога”, національної й релігійної нетерпимості – важливі засади діяльності вищезазначеної комісії.

Віктор. Колесник і Микола Кучерепа вважають, що новий етап українсько-польських наукових взаємин дає змогу встановити причини, перебіг та наслідки українсько-польського конфлікту, є єдиним шляхом до з'ясування існуючих розбіжностей в оцінці подій та опрацювання об'єктивної історії у роки Другої світової війни.

Питання науково-популярної конференції „Піلسудський і Україна”, проведеної федерацією польських організацій в Україні, знайшли своє відображення в останній публікації рубрики. Дана тематика була приурочена до 135-річного ювілею маршала Ю. Пілсудського. Конференція прийняла резолюції, які включали пропозиції щодо встановлення меморіальної дошки на навчальному корпусі Харківського університету, де вчився Ю. Пілсудський, можливість перейменування вулиці Комінтерну у Києві на вулицю Ю. Пілсудського тощо.

Рубрика „Спогади” подає матеріали близьких друзів вченого, його соратників, побратимів, журналістів, учнів тощо. Зустріч з П. М. Калениченком називають незабутнім уроком людяності. В цілому усі автори називають його людиною з великої літери, великого серця, наголошують на наполегливій праці вченого-полоніста, чуйності, справедливості, журналістській об'єктивності, неупередженості, безвідмовності. Важливим аспектом діяльності П. М. Калениченка була підготовка наукової молоді. Він виховав цілу плеяду молодих вчених, створивши наукову школу істориків-полоністів, які й сьогодні продовжують справу усього його життя.

Рубрика „Бібліографія” (опублікованих праць П. М. Калениченка) складається з двох розділів – публікацій (601 позиція) і додатків (63). Публікації рубриковано за жанрами – монографії (5), брошури (13), розділи колективних монографій і статті у наукових збірниках (48), тези доповідей на наукових конференціях (7), гасла в енциклопедіях (42), статті в журналах (188) і газетах (298). Статті в журналах класифіковано за тематикою – полоністика (49), українсько-польські взаємини (43), загальна та інша славістика (без полоністики) й українсько-слов'янські стосунки (15), міжнародна політика (28), літературознавство й культурологія (17) та різне (26). Газетні статті подано за хронологічним принципом (у середині кожного року – за алфавітним).

У додатках подано інтерв'ю з професором П. М. Калениченком (2), відредаговані ним або з його участю періодичні видання (7) і окремі наукові праці (29), а також спогади про вченого, некрологи, найбільш істотні статті на окремі зарубіжні рецензії інших авторів, де висвітлювалася його наукова й громадська діяльність (25). Праці вченого публікувалися під його прізвищем або без прізвища (деякі гасла до енциклопедій, журнальні та газетні передовиці), за ініціалами П. К. (1958–1973), під псевдонімами П. Костенко (1949–1960), рідше П. М. Костенко (1961), К. Вахненко (1949), П. Вахненко (1949 – 1953), П. Вахній (1951), П. Кононенко (1951), П. Михайленко (1954, 1969), П. Остенко (1958), К. Павленко (1952). Походження більшості

псевдонімів пов'язане з двочим прізвищем дружини (Вахній), ім'ям старшого сина (Костянтин) та батька (Михайло).

Систематизований та об'єктивно викладений матеріал рецензованого збірника має не лише світоглядне значення, а стане важливим і, головне, дієвим засобом національної історіографії з полоністики. Закономірно, що чимало явищ історії Польщі не змогли отримати належного й вичерпного аналізу дослідників, тому все це робить актуальним появу зазначеного наукового збірника, є суттєвим й оригінальним внеском в історичну науку і послужить міцним підґрунтям для подальших досліджень українських науковців.

**Микола АЛЕКСІЄВЕЦЬ,
Леся АЛЕКСІЄВЕЦЬ,
Віктор САВЕНКО**

КАЧАРАБА С. П. ЕМІГРАЦІЯ З ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ 1919–1939.

– Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2003. – 416 с.

Після проголошення незалежності України значно зростає увага дослідників до вивчення історії української еміграції, в тому числі і міжвоєнного періоду. Певним поштовхом до активізації науково-пошукової роботи стала конференція, присвячена 100-річчю еміграції українців до Канади, яка відбулася у Львівському національному університеті ім. І. Франка у вересні 1991 р. Після неї було видано чимало праць вітчизняних дослідників з окремих проблем еміграційного руху, в яких більшість авторів розглядають еміграцію в контексті висвітлення економічного становища населення західноукраїнських земель, суспільно-політичного життя, соціальних та етнодемографічних процесів, національної політики польського уряду.

Та незважаючи на досить значний інтерес істориків до проблеми еміграції з Західної України, багато її аспектів досі залишаються не дослідженими. Поза увагою науковців залишилися проблеми формування та розвитку еміграційного апарату в Західній Україні та діяльність громадських об'єднань опіки над емігрантами. Недостатньо висвітлено вплив законодавства США, Канади, Бразилії, Аргентини та інших країн на зростання еміграційного потоку з західноукраїнських земель. У вже існуючих дослідженнях автори переважно лише принагідно згадують питання єврейської еміграції з Західної України до Палестини. Аналогічний стан вивчення еміграції до європейських країн – Франції, Бельгії, Німеччини, Данії, Австрії, Румунії та ін. Особливо мало уваги приділяється питанням еміграційної політики польського уряду на даних територіях, вплив на еміграцію мореплавних компаній та їхньої агентури.

Тому постійно з'являються все нові праці, присвячені даній проблематиці. Саме до числа таких досліджень належить і нова монографія С. Качараби „Еміграція з Західної України 1919–1939” (Львів, 2003. – 415 с.)

Дослідник поставив перед собою досить складне завдання – виявити спонукальні фактори соціально-економічних і політичних причин еміграції різних національностей, а з другого – зворотній вплив еміграції на громадсько-політичне життя і побут населення краю, міжнаціональні стосунки, особливу увагу приділяючи виявленню тих аспектів еміграційного руху, методів його заохочення і стримування, складу учасників, напрямків, що не були предметом вивчення попередніх досліджень. На цілком слушну думку автора, у низці соціально-економічних проблем в міжвоєнний період чільне місце посідала еміграція.

Українці на землях Західної України, які входили до складу Другої Речі Посполитої, становили корінну національну більшість. Водночас тут мешкало чимало поляків та євреїв, а на Поліссі – ще й білорусів. Така національна структура населення західноукраїнських земель відверто не влаштовувала урядові кола Варшави, які прагнули механічно збільшити кількість поляків у регіоні, щоб таким чином зміцнити його польський характер. Значна роль у досягненні цієї мети відводилась еміграції, яка могла суттєво змінити кількісні показники українського та єврейського населення. У зв'язку з цим у Західній Україні було створено розгалужений еміграційний апарат, що мав всебічно сприяти переселенню українців та євреїв за океан. Уряд також санкціонував відкриття численних представництв мореплавних компаній, агенти яких безконтрольно і базкарно грабували західноукраїнське населення. Такі заходи дуже швидко дали результати. Сотні тисяч українців та євреїв емігрували до США, Канади, Аргентини, Бразилії, Парагваю, Уругваю, Куби. Щоправда, місцеві адміністративні органи всіляко обмежували еміграцію поляків за океан: максимально сприяли відходу їх на сезонні роботи в Німеччину, Францію, Данію, Латвію та інші європейські країни.

Наукове дослідження спирається на широке коло різноманітних джерел та матеріалів як архівного збереження, так і опублікованих. Більшість з них автор виявив в архівах України, Польщі та Білорусії, а також періодичних виданнях, часописах, монографічних працях українських та зарубіжних дослідників.

Дане дослідження відзначається ґрунтовністю джерельної бази, що дало можливість автору висловити свою власну думку з приводу найбільш дискусійних аспектів досліджуваної проблеми. С. П. Качараба ввів до наукового обігу не лише нові документи, а й узагальнив історичні факти, реконструювавши події досліджуваного періоду у світлі новітньої методології.

Монографія складається зі вступу, шести розділів, які в свою чергу діляться на параграфи, висновки, список використаних джерел та літератури, іменний та географічний покажчики. Структура праці є логічною, як і виклад матеріалу у розділах. На нашу думку, вони є досить вдалимими, оскільки розкривають складні і суперечливі процеси української еміграції з Західної України міжвоєнного періоду. Також слід відзначити, що у вступі автор обґрунтовує актуальність досліджуваної проблеми, підкреслює важливість висвітлення теми з сучасної точки зору для української історіографії, а також дає широкий аналіз історіографічної й джерельної бази дослідження.

Перший розділ – „Передумови еміграції” – складається з трьох параграфів. У першому параграфі – „Національності та соціальні верстви населення Західної України” – проаналізовано населення досліджуваного регіону за національними і соціальними ознаками. Автор прийшов до висновків, що в міжвоєнний період кількість польського населення у Західній Україні суттєво збільшилася. Загалом ці зміни в національному складі Західної України були зумовлені цілеспрямованою політикою Польщі, яка прагнула „зміцненню польського характеру” східних воєводств держави. Соціальна структура населення краю впродовж міжвоєнного двадцятиліття розвивалася повільно. Найбільшою вона була в українців, більшість яких зосереджувалася у сільському господарстві, що робило аграрне перенаселення чимраз гострішою соціальною проблемою. За підрахунками дослідників, надлишок робочих рук у західноукраїнському селі на середину 20-х років ХХ ст. пересічно становив 1,5 млн. осіб. Поглинути таку кількість „зайвого населення” відстала промисловість регіону не могла. Єдиним можливим виходом за таких умов була еміграція.

У другому параграфі того ж розділу – „Національний момент в еміграційній політиці польського уряду на Західноукраїнських землях” – дослідник простежує еміграційну політику Польщі в Західній Україні, яка була покликана сприяти зміцненню становища поляків у регіоні. Через еміграцію звідси уряд прагнув прискорити процес вивільнення земель для військового та цивільного осадництва, домогтися значного відпливу фізично здорового і політично активного українського та єврейського населення. Для досягнення цієї мети тут було створено надзвичайно розгалужений еміграційний апарат, підконтрольний на відповідних етапах Міністерству праці й соціальної опіки та Міністерству закордонних справ. Останнє у 30-х роках ХХ ст. санкціонувало появу низки проектів заохочення заокеанської еміграції українців, євреїв, німців та інших народів. Водночас польська влада чинила перешкоди сезонній еміграції населення західноукраїнських воєводств до Франції, Німеччини та інших європейських країн. Відверто анти-

українського і антиєврейського характеру еміграційна політика Варшави в Західній Україні набула в період світової економічної кризи, коли емігранти завідома були приречені на поневір'яння і визиск.

Завершує перший розділ третій параграф – „Вплив мореплавних компаній та їхньої аген-тури на еміграційний рух”, в якому С. Качараба приходять до висновку, що в гонитві за прибу-тками мореплавні компанії часто були і організаторами еміграції, використовуючи всі можливі засоби для її заохочення, впливали на масштаби еміграції. Водночас, переселення супроводжу-валося нещасним визиском емігруючих численною агентурою, яка вносила в цей процес еле-мент стихійності та хаосу. Загалом мореплавні компанії відіграли значну роль в організації емігрантського руху в Західній Україні.

Другий розділ – „Еміграційна політика Польщі” – як і попередній і всі наступні, склада-ється з трьох параграфів. У першому параграфі – „Еміграційне законодавство” – автор не без-підставно доводить, що здійснена на початку 30-х років ХХ ст. реорганізація емігрантського апарату дала польським урядовим колам змогу повністю контролювати еміграційний рух. Загалом ж польське еміграційне законодавство міжвоєнного часу вирізнялося доволі значною не-стабільністю. Його еволюція засвідчила намагання правлячих кіл Варшави піддавати емігра-ційний рух суворій регламентації, інспірувати його у бажаному для себе руслі.

Загалом польські еміграційні органи виконали значну роль в еміграційному русі в Захід-ній Україні. Завдяки їм емігранти отримували необхідну інформацію про умови переселення в різні країни, їхнє економічне становище та еміграційну кон'юнктуру. Вони також доклали зна-чних зусиль для знешкодження злочинної діяльності агентів мореплавних компаній і налагоди-ли співпрацю між громадськими товариствами опіки над емігрантами, про що йде мова у пара-графі „Формування та розвиток польського еміграційного апарату в Західній Україні”.

Там же автор цілком слушно зазначає, що у діяльності еміграційного апарату відбулися значні зміни у 30-х роках ХХ ст., коли єдиною інституцією, що віддала еміграцією, був Емігра-ційний синдикат. Його чиновники, втілюючи у життя настанови „санаційних політиків”, заохо-чували переселення українців та євреїв у Південну Америку і прагнули максимально обмежити їхній виїзд на заробітки у країни Європи. При цьому агенти ЕС допускалися значних зловжи-вань стосовно емігруючих.

Завершує цей досить насичений розділ параграф – „Громадські об'єднання опіки над емі-грантами” – в якому С. Качараба вказує, що еміграційні товариства загалом зробили значний внесок в організацію опіки над емігрантами. Вони налагодили інформаційно-роз'яснювальну роботу серед населення, встановили тісні контакти з осередками української, польської та єв-рейської спільнот у країнах імміграції. Все це значною мірою сприяло планомірному організо-ваному перебігу еміграційного руху на західноукраїнських землях.

Темою третього розділу – „Північноамериканський напрям еміграції” – є причини, хід і наслідки еміграції населення Західної України до США і Канади. Як справедливо вказує автор, в еміграційному русі в Західній Україні впродовж міжвоєнного двадцятиліття найбільшу попу-лярність мали США. Однак, зауважимо, що еміграція сюди досягла значних масштабів лише у 1919–1924 рр. Згодом її значно обмежили, чому сприяв імміграційний „закон Джонсона”. Сві-това економічна криза звела переселення у цьому напрямку до мінімуму. Така ситуація тривала до початку Другої світової війни.

Значний еміграційний потік із західноукраїнських воєводств спрямовувався також до Ка-нади, яка була традиційною країною переселення для українців Східної Галичини. Не випадко-во вони впродовж усього міжвоєнного періоду чисельно переважали польських та єврейських емігрантів в цьому напрямку. До Канади найбільше емігрувало населення Тернопільського воєводства, зокрема з Борщівського, Гусятинського, Заліщицького, Чортківського повітів. Зна-чної інтенсивності еміграція набрала також на Станіславщині, зокрема, у Рогатинському, До-линському, Коломийському, Стрийському повітах. Цілком слушним є зауваження дослідника, що до цієї країни зазвичай переселялися заможні селяни, оскільки канадські імміграційні при-писи вимагали після приїзду на територію домініону пред'явлення значних коштів.

Цікавим є четвертий розділ – „Південноамериканський напрям еміграції”, – в якому С.Качараба досліджує, яке місце в еміграційному русі регіону посідали еміграція до Аргентини, Бразилії, Уругваю та Парагваю. Великі масштаби переселення до країн Південної Америки стали результатом імміграційних обмежень, прийнятих урядами США і Канади. Цей еміграцій-

ний напрямок – найтрагічніша сторінка в заокеанській еміграції з західноукраїнських земель. З огляду на поміркований характер імміграційного законодавства і незначних квот „показових грошей”, сюди масово емігрувало найбільше українське населення Волинського та Поліського воєводств. Серед тих, хто емігрував у зазначеному напрямку, значний відсоток становили євреї, однак, на противагу українцям, вони оселилися переважно у містах і не зазнавали поневірянь та тяжкої праці в латиноамериканських пралісах.

П'ятий розділ дослідження – „Еміграція євреїв до Палестини”, присвячений єврейській еміграції з Західної України, в якій провідне місце належало Палестині. У переселенні сюди, окрім соціально-економічних факторів, значна роль належала сіонізму. Його прихильники зуміли організувати на західноукраїнських землях низку еміграційних інституцій, які розгорнули серед єврейського населення масову агітаційну роботу. Вони зібрали значні кошти для емігрантів, заснували численні трудові табори для їхньої перекваліфікації. Окрім цього, переселення підлягало регламентації сіоністськими структурами, що прагнули створити у Палестині життєздатне єврейське суспільство. Відповідно, заохочувалося переселення тих чи інших соціальних прошарків єврейства. Загалом євреї – емігранти з Західної України, на думку автора, зробили значний внесок у становлення держави Ізраїль. Попри все, еміграція до Палестини відбувалася нерівномірно, що пояснюється впливом імміграційної політики Британської мандатної адміністрації та арабо-єврейське протистояння в регіоні.

У центрі останнього шостого розділу – „Континентальна еміграція” – лежить еміграційна політика уряду Другої Речі Посполитої до країн Західної і Центральної Європи. На думку дослідника, концентрованим проявом еміграційної політики Польщі у Західній Україні стала континентальна еміграція. На противагу переселенню за океан, вона відбувалася здебільшого за міжнародними угодами, укладеними польським урядом з Францією, Німеччиною, Данією, Латвією та ін. При цьому польська влада узаконила за собою право визначати місцевості, де мала організовуватися рекрутація заробітчан. Для західноукраїнських воєводств виділялися незначні еміграційні континенти, причому переважно для місцевостей з великим відсотком польського населення.

З-поміж згаданих еміграційних напрямків особливе місце належало Франції. Еміграція туди відбувалася у двох формах: постійної і сезонної. Емігранти поляки зазвичай скеровувалися на високооплачувані роботи у французьку промисловість, українці – на сезонні роботи в сільське господарство, де отримували незначну винагороду. Сезонний характер мав відхід на заробітки до Німеччини. Польська влада всіляко намагалася не допускати сюди українців. За таких обставин чисельність українських заробітчан до цієї країни була мізерною. Населення Волинського та Поліського воєводств взагалі позбавлялося права відходу на сезонні роботи до Німеччини.

Автор у своєму дослідженні прийшов до висновків, що загалом еміграція з Західної України впродовж 20–30-х років ХХ ст. посідає чільне місце в історії краю. Вона зумовила чисельне зростання українських, польських та єврейських осередків у багатьох країнах і опосередковано сприяла зміцненню їхнього становища. Водночас, це одна з трагічних сторінок у долях сучасних і майбутніх поколінь.

Також не можна не відзначити, що в якості додатків до кожного з шести розділів С. Качараба дає детальні таблиці кількості емігрантів з регіону: за національностями, віросповіданням, воєводствами, країнами і т. п., а також фотографії, які є своєрідним документальним підтвердженням правильності висновків, до яких прийшов автор. Також до праці додаються досить об'ємні іменний та географічний покажчики.

Проаналізована праця є ґрунтовним багатоплановим дослідженням, в якому автор подає власні узагальнення, написані з фаховою майстерністю. Вона вийшла в світ у такий період розвитку української історіографії, коли потреба в дослідженнях етносоціального та етнополітичного характеру є все ще досить відчутною. Тому, на нашу думку, рецензована праця Степана Качараби приверне до себе пильну увагу істориків, політиків, студентів, учнів і всіх тих, кому не байдужа історія власного народу.

**Микола АЛЕКСІЄВЕЦЬ,
Роман МАТЕЙКО,
Леся АЛЕКСІЄВЕЦЬ**

ЮРІЙ МАКАР, ЛЕОНОРА МАКАР. З УКРАЇНОЮ В СЕРЦІ.

– Чернівці: Букрек, 2003. – 132 с.

Волею долі, під тиском складних політичних та економічних обставин впродовж останніх 110 років мільйони українців опинилися далеко за межами історичної Батьківщини. Подолавши величезні труднощі, вони завдяки своїй наполегливості швидко інтегрувалися в економічне, політичне та інтелектуальне життя країн Заходу, стали кваліфікованими фахівцями з різних галузей господарства, освіти, науки, літератури і мистецтва, релігійними, культурно-просвітніми та громадськими діячами, кооператорами, меценатами. Це черговий раз засвідчило про велику працелюбність і талановитість українців й не може не викликати у нас законної гордості за наших славних земляків, а також бажання краще пізнати непросту історію української еміграції. Адже за комуністичного режиму, якщо і писалося про закордонних українців на сторінках радянської преси і книжкових видань, то здебільшого з негативного боку, а їх щирий український патріотизм вслякко спотворювався та висміювався.

Тому пересічний читач в радянській Україні майже нічого (тим більше позитивного) про них не знав. Через існуючу тоді „залізну завісу” до нього не доходила об’єктивна інформація із країн вільного світу. Навіть листування материкових українців із своїми заокеанськими родичами було під пильним та жорстоким контролем радянських репресивних органів. Агенти всюдисущого КДБ невідступно стежили за тими українцями, які проживаючи в країнах Заходу, відвідували землю своїх предків. Їм категорично заборонялися найменші відхилення від заздалегідь складених маршрутів. Радянські українці фактично були позбавлені можливості відвідувати не тільки своїх заокеанських родичів, а й тих, що проживали в західноєвропейських країнах.

Тільки з проголошенням незалежності України впала сумнозвісна „залізна завіса”, яка багато десятиріч роз’єднувала материкових та закордонних українців.

Владною вимогою нинішнього державотворчого часу стала ліквідація багатьох прикрих прогалин в знаннях громадян новітньої України про різнобічне життя наших закордонних земляків, їх знамениті трудові та інтелектуальні здобутки. Виконанню цього важливого й складного завдання підпорядкована ціла низка наукових та науково-популярних праць, спогадів, які за роки незалежності України появились у Києві, Тернополі та деяких інших українських містах. Чимало зроблено у дослідженні історії та сьогодення закордонного українства і в Чернівцях. З-поміж останніх праць чернівецьких дослідників особливо виділяється науково-популярне видання Юрія та Леонори Макара „З Україною в серці” (Чернівці: Букрек, 2003. – 132 с.). Ця осядана, видана на доброму поліграфічному рівні книжка присвячена славному українському подружжю Івана та Люби Григоріїв-Грегорів із далекого канадського міста Едмонтон, які є типовими представниками цілого покоління піонерів-українців Країни кленового листка. Крізь призму їхнього подвижницького життя можна простежити основні етапи історії українських громад Канади ХХ ст. Виходячи із викладеного не можна не відзначити, що рецензована праця чернівецьких науковців відзначається неабиякою важливістю та актуальністю. Автори досить переконливо обґрунтовують, чому предметом їхнього дослідження стала добре знайома їм канадсько-українська родина. Вони, зокрема відзначають: „З одного боку, то така сама працьовита родина, як інші. Те, чого пан Іван і пані Люба досягли у житті, є наслідком їх важкої повсякденної праці.

Але є щось таке у Івана і Люби, що їх трохи підносить вище над іншими. Як на нашу думку, то це не просто доброзичливе і співчутливе ставлення до оточуючих, їх вирізняє повсякденна готовність прийти з негайною допомогою кожному, хто її потребує” [83].

Враховуючи це, а також великі заслуги подружжя Грегори перед українським народом Ю. та Л.Макар вирішили познайомити із їх повчальним життєписом широкий читацький загал як в Україні, так і за її межами. Автори зібрали, систематизували, осмислили й зігріли теплом своїх сердець багатий фактичний матеріал, почерпнутий з приватних архівів панства Грегори та їх дітей, у Центрі української культури та етнографії ім. Гуцуляків Альбертського університету. Істотно збагатила джерельну базу видання використана мемуарна література, а також публікації канадської преси. Кращому сприйняттю тексту сприяють понад 40 цікавих кольорових і чорно-білих фотографій, багато копій різних документів, що поміщені в „Додатках”.

Добре продумана структура книжки чернівецьких науковців, яка цілком зрозуміло починається з „Передмови”, написаної Олександром Макаром, доктором філософії з Канади. У ній він мовить теплі хвилюючі слова на адресу щедрої на добро родини Грегори, а також своїх дорогих батьків-авторів цього видання.

Будучи досвідченими дослідниками, Ю. та Л.Макар розглядають головних персонажів своєї нової праці не поза простором і часом, а в історичному контексті. У цьому зв'язку добре сприймається хай і коротка історична довідка про чотири хвилі масової української еміграції, початок якої припадає на кінець ХІХ ст. Саме батьки Івана та Люби Грегори були представниками піонерського покоління українських емігрантів з Галичини, які в пошуках кращої долі на початку ХХ ст. прибули до Канади і США, а потім назавжди осіли у Країні кленового листка. Тут наприкінці Першої світової війни прийшли у життя Іван та Люба Грегори. Зростаючи у складних матеріальних умовах, вони, як відзначають Ю. та Л.Макар, змалечку навчилися діловитості, сміливості, наполегливості у досягненні поставленої мети, з перших років життя сповна пізнали ціну хліба [10].

Логічним компонентом рецензованої книги є розділ під короткою, але промовистою назвою „Родовід”, в якому розглядаються родинні корені подружжя Грегори, висвітлюється не позбавлений тривоги та різних складнощів переїзд їхніх батьків із рідного Прикарпаття за синій океан й досить успішна адаптація до умов „Нового краю”. З чималим інтересом сприймається сюжет про батька пані Люби Володимира Плав'юка, який ще 1904 р. закінчив учительську семінарію у Станіславові (нині Івано-Франківськ). Прибувши 1907 р. до США, він швидко знайшов роботу в українській газеті „Американський голос”. Наступним місцем його праці стала канадська провінція Манітоба, де він кілька років служив священником Української пресвітеріанської церкви, а потім отримав посаду освітньо-організаційного інструктора в Едмонтському відділенні Канадського Червоного Хреста. Важливим етапом трудового шляху Володимира Плав'юка стала робота у відділі громадського здоров'я, в Лямонтському муніципалітеті... У 1947 р. він відкрив власну фірму „Скона Едженсі”, яка займалася продажем будинків та іншого майна.

Висвітлюючи багатий життєпис цього українського патріота, автори акцентують увагу читачів (і це цілком справедливо) на проведену ним велику роботу щодо збору приповідок українських поселенців Західної Канади. Він підготував і 1946 р. опублікував у місті Едмонтон перший том своєї праці „Приповідки або українсько-народня філософія” на пошану перших українських поселенців у Країні кленового листка. Це чудове видання викликало схвальні відгуки не тільки серед українських канадських піонерів та їх нащадків, але й серед канадських вчених неукраїнського походження, а також видатних українських науковців з країн вільного світу. До речі, другий том приповідок, зібраних батьком Люби Грегори Володимиром Плав'юком, був виданий аж через півстоліття. У цьому велика заслуга сучасного канадського українця професора Богдана Медвідського та уже згадуваного молодого доктора філософії Олександра Макара. На основі конкретних прикладів і фактів, наведених у рецензованій книзі можна заключити, що батьки Люби та Івана Грегори, належачи до покоління українських піонерів Канади, збудували добробут не тільки для себе, а й для своїх нащадків, активно причинилися до розвитку канадського суспільства.

Найбільше місце у виданні чернівецьких науковців відведено дослідженню життєвих шляхів, різнобічної патріотичної діяльності його головних персонажів. Ось назви лише кількох

розділів цієї книги „Перші життєві кроки”, „Вибір самостійного життєвого шляху”, „Впевнена хода”, які добре відображають зміст викладеного у них матеріалу. Автори наводять чимало цікавого матеріалу з життя подружжя Грегори, починаючи з раннього дитинства. Пан Іван у шестирічному віці розпочав навчання у школі поселення Коломия, 1934 р., закінчивши середню школу, кмітливий юнак успішно розпочав свою трудову діяльність. Заробивши своєю працею трохи грошей, Іван Грегори 1941 р. вступив до Альбертського університету, а через 4 роки закінчив його, отримавши диплом бакалавра в галузі хімічної інженерії. Важливим етапом на шляху професійного становлення молодого українця став захист магістерської дисертації в Альбертському університеті 1948 р. Завдяки високому фаховому рівню він швидко влаштувався на роботу в Альбертську дослідну раду, в якій працював понад 35 років, досягнувши вагомих трудових успіхів й високого їх визнання. Про це досить переконливо розповідають Ю. та Л. Макар на сторінках своєї книги.

Поза їх увагою, зрозуміло, не залишилася доля Люби Грегори, вірної подруги, незмінної помічниці пана Івана, з якою він одружився 13 липня 1946 р. й відтоді живе у злагоді та сімейному щасті. Спочатку молоде подружжя мешкало разом з гостинними батьками Люби, а у 1950 р. воно переселилося у власний, споруджений завдяки їх зусиллям, будинок. Цим першим родинним гніздом Люба та Іван Грегори пишаються ще й сьогодні. У рецензованій книзі аргументовано доводиться, що вони не зрадили своїх родинних традицій, виховали синів Мирослава та Богдана, внуків Андрія і Тараса як високопатріотичних громадян Канади, які водночас щиро люблять свою історичну Батьківщину — Україну. З великою душевною теплотою, з неабиякою гордістю й до того ж досить детально Ю. та Л.Макар висвітлюють різнобічну громадську та добродійну діяльність своїх канадських друзів, які вже багато десятиріч добровільно працюють на благо людей, не отримуючи за це ніякої матеріальної винагороди. „Важко уявити собі, — слушно наголошують автори, — життєву сферу в канадському суспільстві, а також в зарубіжних країнах, до чого вони не хотіли б внести частку своєї праці чи своїх заощаджень. Вони є членами багатьох добродійних організацій або разом, або кожен зокрема” [55]. Ця теза в першу чергу ілюструється на прикладів пана Івана, який належав чи належить зараз до таких організацій: Український клуб професіоналів і підприємців Едмонтону, Українська асоціація взаємодопомоги, Едмонтонське відділення Організації св. Андрія, Норвудське відділення Канадського королівського легіону, Інженерне та хімічне товариства Канади, Товариство Альцгеймера, Українська ветеранська організація при Соборі св. Івана, Українська піонерська асоціація Альберти. Великою суспільною активністю, як і пан Іван, відзначається його дружина Люба, золотим правилом якої є девіз: „Ставитись до інших так, як би ви хотіли, щоб інші люди ставилися до вас” [66]. Простежимо це, перегортаючи сторінки рецензованого видання. Величезною заслугою пані Люби перед канадським суспільством, відзначеною подякою виконавчого директора Канадської асоціації психічного здоров'я Ерл Бек, стала її праця з розумово хворими людьми, яка триває вже кілька десятиріч поспіль. Наступним заслуженим виданням її добродійної діяльності була нагорода від міського голови Едмонтону 1975 р. за значний внесок у галузь „Жінки в охороні здоров'я, розвитку суспільної інфраструктури та благодійницьку діяльність”. 1977 р. президент Національної ради жінок Канади Рут Гінклі вручила Любі Грегори медаль королеви Великобританії „Як символ визнання гідної та відданої служби”. Через рік пані Люба удостоїлася почесної грамоти Міністра національної охорони здоров'я та добробуту Моніки Бетін. А на початку 80-х років ХХ ст. славна канадська українка отримала чи не найважливішу в своєму житті нагороду — Національна рада жінок Канади присвоїла їй титул „Прижиттєвого почесного члена”. Люба Грегори, як і її люблячий чоловік, удостоєна й багатьох інших нагород. Однак їх, як визнають чернівецькі науковці, навіть важко перелічити.

Ще однією прикметою рецензованого видання є те, що у ньому багато розповідається про ставлення подружжя до своєї історичної Батьківщини. Будучи добропорядними громадянами Канади, вони зберегли почуття глибокої любові до України, з великою радістю сприйняли здобуття нею незалежності. Особливою турботою канадсько-українських добродійців користуються малозабезпечені люди похилого віку в Україні та діти-сироти. Їм вони регулярно пересилають чи передають одяг, взуття, продукти харчування, окуляри. У рецензованій книзі наводиться такий вельми показовий факт із добродійної діяльності Івана та Люби Грегори: подаровані їм під час святкування 50-річчя подружнього життя 1 тис. доларів вони передали для оздо-

ровлення і навчання українських дітей, які постраждали від Чорнобильської катастрофи. Чимало інших благородних вчинків цього подружжя зафіксовано на сторінках даного видання.

Окремий та цікавий сюжет книги Ю. та Л.Макар присвячений відчутній допомозі, яку надають їхні канадські друзі культурним та освітнім установам України. Подружжя Ґрегорі через українські громадські організації Канади або самотужки переслало до бібліотек та університетів України десятки посилок з підшивками цінних періодичних видань, а також книг, які за комуністичного режиму були недоступні для українських читачів на Батьківщині. Особливу турботу проявили канадські добродії про історичний факультет Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича, подарувавши йому чотирнадцять сучасних комп'ютерів з повною комплектацією на суму 10 тис. доларів США. Незабаром у цьому навчальному закладі відбулося відкриття комп'ютерного класу ім. Ґрегорі. Чернівецькі студенти і професори постійно пам'ятають про те, що зробили для них щедрі українські добродії із Канади.

У рецензованій книзі наводяться й інші промовисті приклади, які яскраво свідчать про безкорисливу добродійну діяльність подружжя Ґрегорі в духовній сфері України. Йдеться, зокрема про їхню фінансову підтримку Міжнародного наукового конгресу „Українська історична наука на порозі ХХІ століття”, який відбувся у Чернівцях 2000 р., з'їзду роду Плав'юків 24-25 серпня 2002 р. в селищі Кути на Івано-Франківщині. Люба Ґрегорі та очолюваний нею комітет Української жіночої асоціації канадської провінції Альберта отримали численні подяки від керівників медичних навчальних закладів і медсестер з України за проведену ними велику роботу щодо підвищення їх професійного рівня.

Книга чернівецьких дослідників, створена їх проникливим розумом та неспокуйними серцями, викликає незабутні враження. Адже вона мовою переконливих фактів яскраво відтворює колоритні образи ширих українців із далекої Канади, великих людинолюбців і подвижників, які впевнено крокували і крокують по життю з Україною в серцях. Сподіваємося, що завдяки рецензованій книзі життєписи Івана та Люби Ґрегорі дійдуть до широкого читацького загалу, стануть прекрасним взірцем для наслідування багатьма українцями як на рідній землі, так і за її межами суцями. То ж нехай здійсниться сподівання авторів, висловлене наприкінці книжки: „Нам хотілося б, щоб наша невеличка розповідь допомогла багатьом нинішнім молодим поколінням чи то у Канаді, чи в Україні зрозуміти істину: доброта і повага до людей завжди окуплюється сторицею” [83]. А славному українському подружжю Івана та Люби Ґрегорі із Канади бажаємо й надалі бути могутнім джерелом добра і людської краси во ім'я Бога та України.

Віталій СІНЧУК

WISZKA E. PRASA EMIGRACIJ UKRAIŃSKIEJ W POLSCE 1920–1939.

– *Toruń, 2001. – 324 s.*

Доктор історії Омелян Вішка – польський історик українського походження, науковий співробітник Інституту історії та архівістики Університету ім. М.Коперніка (м. Торунь) – не один рік провів у варшавських, львівських і київських бібліотеках і архівах, збираючи матеріали про культурно-освітню діяльність 30 тисяч вояків інтернованої Армії УНР у міжвоєнній Польщі. А до цього було зацікавлення постаттю повстанця Нестора Махна (у 20-і роки мешкав у Торуні) та участь у відбудові українського військового цвинтаря в Олександрові Куявському, перше знайомство із багатими фондами Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаніка НАН України.

Як відомо, більшість наддніпрянських військовиків у 1920–1921 рр. потрапила до таборів у Пикуличах (під Перемишлем), Ланцуті, Вадовицях, Каліші та Олександрові Куявському, невеликі групи скитальців запроторено в Ченстохову, Пйотрків Трибунальський та інші табори. Після численних передислокацій у листопаді 1921 р. інтернованих розміщено у трьох таборах – Стшалкові, Каліші і Щипйорно, а з осені 1922 р. – у двох останніх. Виконуючи умови Ризького договору, їх теж закрили у серпні 1924 р., організувавши у Каліші для інвалідів, ветеранів та їхніх сімей Українську станицю. Відтак видавничими осередками петлюрівців стали Каліш,

Варшава і Львів. Еміграційна періодика доходила й до Тернополя, де замешкало немало старшин і козаків Армії УНР.

Нова монографія торунського дослідника Омеляна Вішки підсумовує його багатолітні наукові пошуки. У ній читач знайде тематичний історичний нарис, добре анотовані покажчики еміграційної преси („Табор”, „Син України”, „Запорожська думка”, „До зброї”, „На руїнах” та ін.), бібліографію пресознавства. Загалом діаспорний автор виявив 164 українські еміграційні періодичні видання, які друкувалися у 1920–1939 рр. у Польщі. Наскільки відомо, за останній час дослідник виявив нові пресові раритети, які чекають джерелознавчо-бібліографічного опису (немало видань, на жаль, віднайти не вдалося).

Лише у Каліші та Щипйорно виходило понад двадцять заснованих тут та перенесених з інших таборів часописів („За державність”, „За дротом”, „Козацька думка”, „Сич”, „Табор” та ін.). Чималий видавничий рух розвинувся у Тарнові – осідку української еміграційної влади (Ради Республіки), де замешкало кількасот емігрантів з Наддніпрянщини. У найбільш „багатому” на видання 1921 р. тут друкувалося аж 9 часописів. Найпопулярнішою була газета „До зброї” (видавалася у друкарні львівського „Діла”).

На думку Омеляна Вішки найпотужнішим українським видавничим осередком на неетнічних землях була Варшава. Видання петлюрівської преси почалося тут ще в січні 1920 р. і з того часу щороку виходило від 3 до 14 часописів; загалом видруковано їх понад півсотні. Найвідоміші з них: „На чужині” (1920), „Син України” (1920–1921), „Табор” (1920), „Трибуна України” (1923), „Українська трибуна” (1921–1922), „Шляхом незалежності” (1929–1931). Невеликими накладками виходили також українські часописи у Гданську (три назви), Кракові (сім), Лодзі (два), Познані (один), Тухолі (сім), Вадовіцах (десять).

Серед політемігрантів, які замешкали у Львові, були переважно науковці, актори, громадсько-політичні і державні діячі УНР, що заснували Товариство допомоги біженцям. Із Тарнова сюди перенесли Партизансько-повстанський штаб (фільмокопії його архіву нещодавно передано з Бібліотеки народової у Варшаві до Центрального державного історичного архіву у Львові). Тут у 1921 р. друкувався часопис „До зброї”, а також історично-мемуарні книги та статті генералітету Армії УНР, зокрема М. Омеляновича-Павленка. Більшість цих публікацій, як слушно зауважує О. Вішка, – це приклад „наддніпрянсько-галицької” співпраці. Втім, ця проблема потребує, на наш погляд, спеціальних археографічних студій.

Дослідник називає й середній тираж видань: 30-50 шапірографічних примірників на початку 1921 р., до кількасот у наступні роки – від часу придбання друкарських машин. Окремі рукописні часописи випущено лише в кількох примірниках. У 30-х рр. наклад деяких видань сягнув 1000-2000 примірників.

Науково виваженим і неординарним є авторський висновок: преса еміграції УНР – ці видання виразно антирадянські, неприхильні щодо гетьманців-монархістів, а на початку 20-х рр. (часи українізації в УСРР) – навіть просоціалістичні. У 30-і роки вони були загалом лояльними супроти польської влади, що вирізняло їх від галицької преси. Не забуваймо також, що сотні наддніпрянських старшин були у 30-і роки на контрактній службі у польському війську.

І, насамкінець, сподіваємося, що Омелян Вішка продовжить пошук видань військово-політичної еміграції УНР в архівосховищах Франції, Румунії, США, Канади, де згодом замешкало тисячі недавніх учасників Визвольних змагань 1917–1921 рр.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- Алексієвець Микола** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії, декан історичного факультету Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, заслужений працівник освіти України
- Алексієвець Леся** – кандидат історичних наук, доцент кафедри стародавньої і середньовічної історії Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- Білик Надія** – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та історії Тернопільської академії народного господарства
- Боровська Інна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- Бурліцька Оксана** – асистент кафедри маркетингу на виробництві Тернопільського державного університету імені Івана Пулюя
- Валіон Оксана** – асистент кафедри філософії та економічної теорії Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- Василик Ірина** – аспірантка історичного факультету Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- Вінцовський Тарас** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Одеського національного університету імені Іллі Мечникова
- Вітенко Микола** – аспірант історичного факультету Прикарпатського університету імені Василя Стефаника
- Вовк Степан** – доктор філософських наук, професор кафедри філософії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
- Гевко Вікторія** – аспірантка історичного факультету Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- Герасимчук Таміла** – викладач кафедри політології та соціології Рівненського державного гуманітарного університету
- Герчанівська Поліна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних дисциплін Відкритого міжнародного університету розвитку людини “Україна”, м. Київ
- Годований Євген** – старший викладач кафедри всесвітньої історії Рівненського інституту слов’янознавства Київського славистичного університету
- Гомотюк Оксана** – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Тернопільської академії народного господарства
- Гонтар Тетяна** – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри стародавньої і середньовічної історії Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- Григорук Наталія** – аспірантка історичного факультету Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- Гумен Юрій** – аспірант історичного факультету Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- Деменко Тетяна** – аспірантка історичного факультету Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- Дзісяк Ярослав** – аспірант історичного факультету Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- Дмитрук Андрій** – аспірант історичного факультету Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- Жерноклеєв Олег** – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри всесвітньої історії Прикарпатського університету імені Василя Стефаника
- Задунайський Вадим** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Донецького національного університету, докторант Київського національного університету імені Тараса Шевченка

- Зуляк Іван** – кандидат історичних наук, доцент кафедри стародавньої і середньовічної історії Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, докторант Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
- Іваневич Віталій** – здобувач історичного факультету Кам'янець-Подільського державного університету
- Іваневич Лілія** – здобувач історичного факультету Кам'янець-Подільського державного університету
- Ковальчук Надія** – аспірантка історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Ковальчук Олексій** – аспірант історичного факультету Одеського державного економічного університету
- Козачок Ярослав** – кандидат філологічних наук, доцент, проректор з наукової роботи Національного авіаційного університету, м. Київ
- Кокоско Федір** – кандидат історичних наук, доцент Миколаївського державного університету
- Коляструк Ольга** – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського
- Коріненко Павло** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- Королюк Тарас** – аспірант історичного факультету Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- Костилова Наталія** – здобувач Інституту української археографії і джерелознавства імені Михайла Грушевського НАН України
- Кравчук Олександр** – аспірант історичного факультету Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського
- Крупа Любомир** – старший викладач кафедри гуманітарних дисциплін Тернопільського комерційного інституту
- Куриленко Григорій** – здобувач Хмельницького гуманітарно-педагогічного інституту, викладач Білоцерківського медичного училища
- Лановик Богдан** – кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри українознавства Тернопільської академії народного господарства, заслужений працівник освіти України
- Лепесевич Петро** – здобувач кафедри історії України Українського державного лісотехнічного університету, м. Львів
- Литвиненко Олена** – аспірантка історичного факультету Одеського національного університету імені Іллі Мечникова
- Лук'яненко Світлана** – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- Мазило Ігор** – аспірант історичного факультету Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського
- Макар Юрій** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, заслужений працівник науки і техніки України
- Маковецький Адам** – доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри філософії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
- Малярчук Олег** – викладач кафедри філософії та історії Тернопільської академії народного господарства
- Матейко Роман** – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Тернопільської академії народного господарства, заслужений працівник освіти України
- Медвідь Федір** – кандидат філософських наук, доцент кафедри цивільно-правових наук Національної академії ДПС України, докторант
- Місюра Ірина** – аспірантка історичного факультету Прикарпатського університету імені Василя Стефаника
- Молінський Юрій** – аспірант історичного факультету Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

- Мрига Віталій** – керівник науково-пошукової експедиції “Свята спадщина” ЗОШ № 23 I–III ступенів м. Тернополя
- Мушинка Микола** – доктор історичних наук, професор, голова НТШ у Словацькій Республіці, академік НАН України
- Негован Драго** – керівник відділу новітньої історії музею Воєводини, м. Новий Сад, Сербія і Чорногорія
- Оксентюк Богдана** – кандидат економічних наук, доцент кафедри маркетингу на виробництві Тернопільського державного технічного університету імені Івана Пулюя
- Онїпко Тетяна** – викладач кафедри історії та кооперативного руху Полтавського університету споживчої кооперації України
- Онїщенко Ольга** – викладач кафедри історії та кооперативного руху Полтавського університету споживчої кооперації України
- Пасічник Олена** – викладач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Кременецького обласного гуманітарного педагогічного інституту імені Тараса Шевченка
- Петраш Ольга** – аспірантка історичного факультету Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
- Петришина Людмила** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Одеського державного економічного університету
- Петровський Олександр** – кандидат історичних наук, доцент кафедри стародавньої і середньовічної історії Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- Полянський Олег** – кандидат історичних наук, професор кафедри історії України Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- Поп Юрій** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського
- Рабенчук Олег** – аспірант Інституту історії України НАН України
- Ратушняк Ігор** – Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
- Родіонова Лариса** – кандидат економічних наук, доцент кафедри українознавства Тернопільської академії народного господарства
- Савенко Віктор** – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії
- Саранча Галина** – аспірантка історичного факультету Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- Сахновський Олександр** – аспірант історичного факультету Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
- Седляр Олександр** – аспірант історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка
- Секо Ярослав** – аспірант історичного факультету Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- Семеняк Наталія** – аспірантка історичного факультету Донецького національного університету
- Сич Олександр** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії нового та новітнього часу Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
- Сінчук Віталій** – здобувач відділу наукових та інформаційних видань Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України
- Скакальська Ірина** – викладач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Кременецького обласного гуманітарного педагогічного інституту імені Тараса Шевченка, здобувач історичного факультету Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- Соболь Петро** – кандидат історичних наук, доцент кафедри новітньої історії України Миколаївського державного університету
- Совінська Наталія** – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри філософії та історії Тернопільської академії народного господарства

- Сорочан Ніла** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Харківського державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди
- Стародубець Галина** – кандидат історичних наук, проректор з наукової роботи Тернопільського інституту економіки і підприємництва
- Сухий Олексій** – кандидат історичних наук, доцент кафедри новітньої історії України Львівського національного університету імені Івана Франка
- Телячий Юрій** – кандидат історичних наук, доцент Хмельницького гуманітарно-педагогічного інституту
- Ткачов Сергій** – доктор політичних наук, головний редактор видавництва “Підручники і посібники”, м. Тернопіль
- Тодоров Ігор** – кандидат історичних наук, докторант кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Трембіцький Анатолій** – здобувач історичного факультету Кам’янець-Подільського державного університету
- Федорчак Петро** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії слов’ян Прикарпатського університету імені Василя Стефаника
- Федорчак Тетяна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології і історії України Івано-Франківського державного технічного університету нафти і газу
- Футулуйчук Дмитро** – аспірант кафедри історії України, науки і техніки Національного університету “Львівська політехніка”
- Христюк Тетяна** – викладач кафедри політології та соціології Рівненського державного гуманітарного університету
- Цецик Ярослав** – асистент кафедри політології, соціології та права УДУВГП, здобувач історичного факультету Рівненського державного гуманітарного університету
- Чаплик Микола** – аспірант історичного факультету Донецького національного університету
- Чорнописький Ігор** – здобувач кафедри етнології та археології історичного факультету Одеського національного університету імені Іллі Мечникова, редактор канадсько-українського журналу “Родина”, м. Торонто
- Шамара Сергій** – асистент кафедри історії України історико-юридично-філософського факультету Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького
- Шевченко Сергій** – кандидат історичних наук, доцент кафедри народознавства та історії культури Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка
- Шепетюк Василь** – кандидат філософських наук, доцент кафедри історії України Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- Шкварець Валентин** – доктор історичних наук, професор Одеського національного університету імені Іллі Мечникова, Миколаївського навчально-наукового центру, заслужений працівник освіти України
- Шкварець Галина** – старший викладач Одеського національного університету імені Іллі Мечникова, Миколаївського навчально-наукового центру
- Шумський Іван** – кандидат історичних наук, доцент кафедри стародавньої і середньовічної історії Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

З М І С Т

РОЗДІЛ 1 АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ У СЛОВ'ЯНСЬКИХ КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ	3
Олексій Сухий РОСІЙСЬКІ СЛОВ'ЯНОФІЛИ: ПИТАННЯ ВПЛИВУ НА ГАЛИЦЬКИХ УКРАЇНЦІВ У СЕРЕДИНІ ХІХ СТ.	4
Олег Жерноклеєв ІДЕЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВНОСТІ В ІДЕОЛОГІЇ ПОЛЬСЬКОЇ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІЇ ГАЛИЧИНИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ	10
Микола Алексієвець ВІДНОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ СЛОВ'ЯНСЬКИХ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ: ПОГЛЯД ЧЕРЕЗ ДЕСЯТИЛІТТЯ	14
Олександр Седляр ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ АНДРІЯ ЧАЙКОВСЬКОГО НА ІДЕЮ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПРОГОЛОШЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (70-ТІ РР. ХІХ СТ. – 1914 Р.)	20
Петро Лепесевич НАДНІПР'ЯНСЬКИЙ ПОЛІТИКУМ В ГАЛИЧИНІ НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	24
Ірина Місюра ВПЛИВ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ В ГАЛИЧИНІ НА ОСЛАБЛЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАПЕРЕДОДНІ І В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	29
Інна Боровська АМЕРИКАНСЬКИЙ ФАКТОР У СЕРЕДНІЙ ЄВРОПІ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	33
Драго Његован РАСПАД АУСТРО-УГАРСЬКОГО І СРПСЬКО НАЦІОНАЛЬНО ПИТАННЯ	35
Олександр Сахновський РЕАКЦІЯ ІРЛАНДСЬКОЇ ПАРЛАМЕНТСЬКОЇ ПАРТІЇ НА НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ АВСТРО-УГОРСЬКОЇ І ЇЇ РОЗПАД	41
Олександр Сич РЕВОЛЮЦІЇ В ІСТОРІЇ (СПРОБА СУЧАСНОЇ ОЦІНКИ)	45
Леся Алексієвець ПРОГОЛОШЕННЯ ПОЛЬЩІ РЕСПУБЛІКОЮ ЯК ЗАКОНОМІРНА ПОДІЯ В ІСТОРІЇ ДЕРЖАВНИЦЬКИХ ДОМАГАНЬ ПОЛЬСЬКОЇ НАЦІЇ	50
Олександр Кравчук ЧЕХОСЛОВАЦЬКА НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНА ПРОГРАМА Т. Г. МАСАРИКА	55
Людмила Петришина ПЕРШИЙ ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ ЖІНОЧИЙ З'ЇЗД 1917 Р. У КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ	59
Любомир Крупа ВІДНОСИНИ МИТРОПОЛИТА АНДРЕЯ ШЕПТИЦЬКОГО З УКРАЇНСЬКОЮ ЦЕНТРАЛЬНОЮ РАДОЮ ТА ГЕТЬМАНОМ П.СКОРОПАДСЬКИМ 1917–1918 РР.	62

Юрій Молінський МИРОН ТАРНАВСЬКИЙ – КОМАНДИР II КОРПУСУ ГАЛИЦЬКОЇ АРМІЇ ЗУНР.....	65
Ірина Василюк ДІЯЛЬНІСТЬ КОСТЯ ЛЕВИЦЬКОГО В ГОЛОВНІЙ ТА ЗАГАЛЬНІЙ УКРАЇНСЬКИХ РАДАХ .	69
Дмитро Футулуйчук СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ НА ТЕРИТОРІЇ ЗУНР ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІВ САМООБОРОНИ	77
Олег Полянський ЗАХІДНО-УКРАЇНСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РР.....	80
Василь Шепетюк УРОКИ ЗУНР І ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ.....	83
Микола Мушинка ДОНЬКА ПРО СІМ'Ю ОСТАПЧУКІВ – ВИХІДЦІВ З ТЕРНОПІЛЬЩИНИ	85
Ярослав Цецик УТВОРЕННЯ ТА ОСНОВНІ НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ УВО – ОУН У ДУБНІВСЬКОМУ ПОВІТІ В 1929-1939 РОКАХ	88
Іван Шумський ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ХРИСТІЯНСЬКІ МОЛОДІЖНІ ОРГАНІЗАЦІЇ І ТОВАРИСТВА У 30-І РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ: ОКРЕМІ АСПЕКТИ ОРГАНІЗАЦІЙНОГО БУДІВНИЦТВА	93
Галина Стародубець ОУН(Б) ЯК СУБ'ЄКТ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО КОНФЛІКТУ НА ВОЛИНІ В 1943 Р.	96
Ігор Чернописський УКРАЇНЦІ НА ПІВНОЧІ СЕРБІЇ У ВОЄВОДИНІ	99
Оксана Валіон РОЛЬ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО У НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОМУ ВІДРОДЖЕННІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.).....	103
Вадим Задунайський ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ СПАДЩИНИ ВІЛЬНИМ КОЗАЦТВОМ: АНАЛІЗ-СПІВСТАВЛЕННЯ З ІСТОРИЧНИМИ ТА ТОГОЧАСНИМИ КОЗАЦЬКИМИ ФОРМУВАННЯМИ	107
Наталія Семеняк МІСТА ДОНЕЧЧИНИ ЯК ЕЛЕМЕНТ СТАНОВЛЕННЯ МОЛОДОЇ ДЕРЖАВИ.....	111
Степан Вовк УКРАЇНА: НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ ЧИ „ДЕМОКРАТИЧНЕ” ЗНИЩЕННЯ.....	113
Ярослав Секо УКРАЇНСЬКІ НАЦІОНАЛЬНІ РЕВОЛЮЦІЇ ХХ СТОЛІТТЯ: ПАРАЛЕЛІ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ	120
Таміла Герасимчук ПЕРЕДУМОВИ, РУШІЙНІ СИЛИ ТА ХАРАКТЕР РЕВОЛЮЦІЙНИХ ЗМІН В КРАЇНАХ ЦСЄ НА РУБЕЖІ 80-Х – 90-Х РОКІВ ХХ СТ.	125
Тетяна Деменко ОРГАНІЗАЦІЙНО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ В УМОВАХ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ.....	129

РОЗДІЛ 2	
ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНИХ РЕЖИМІВ НОВОВІДРОДЖЕНИХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ ДЕРЖАВ ТА ЇХ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ І КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК	134
Євген Годований	
СТАВЛЕННЯ ПОЛЬСЬКОЇ ПРЕСИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ ДО ІСТОРИЧНОГО МИНУЛОГО ТА СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОБЛЕМ УКРАЇНИ.....	135
Юрій Поп, Ігор Мазило	
СЛОВАЦЬКЕ ПИТАННЯ В ЧЕСЬКІЙ ПОЛІТИЧНІЙ ПРОГРАМІ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.....	138
Ніла Сорочан	
ІНСТИТУТ КОМІСАРІВ НАРОДНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ ЗА ЧАСІВ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ І ГЕТЬМАНАТУ П. СКОРОПАДСЬКОГО	142
Тарас Вінцковський	
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ В ГАЛИЧИНІ У 1917–1918 РР. НА СТОРІНКАХ ОДЕСЬКОЇ УКРАЇНОМОВНОЇ ПРЕСИ.....	146
Павло Коріненко	
ПРОПАГАНДА ІДЕЙ СОЦІАЛІЗМУ СЕРЕД ТРУДЯЩИХ МАС УКРАЇНСЬКОЇ СРР 1918-1920 РР.	149
Ігор Ратушняк	
ЮЗЕФ ПІЛСУДСЬКИЙ: ЛЮДИНА І ПОЛІТИК.....	155
Світлана Лук'яненко	
УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В НАЦІОНАЛЬНІЙ ПОЛІТИЦІ ПОЛЬЩІ 1921–1939 РР.....	158
Богдан Лановик, Роман Матейко, Наталія Совінська	
ПАЦИФІКАЦІЯ 1930 Р. НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ ЯК ПРОЯВ АНТИУКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ ПОЛЬСЬКОЇ ВЛАДИ.....	162
Сергій Ткачов	
СТАВЛЕННЯ ДЕРЖАВИ ДО РОСІЙСЬКОЇ ГРОМАДИ У МІЖВОЄННІЙ ПОЛЬЩІ	167
Федір Кокошко	
ІДЕОЛОГІЧНА ОБРОБКА СЛОВ'ЯНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЙ ПІД ЧАС ВІЙНИ.....	176
Тетяна Гонтар	
УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В ПЛАНАХ ПОЛЬСЬКОГО ЕМІГРАЦІЙНОГО УРЯДУ В ЛОНДОНІ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	180
Галина Саранча	
ЗЛУЧЕНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ АМЕРИКАНСЬКИЙ ДОПОМОГОВИЙ КОМІТЕТ ТА ЙОГО РОЛЬ В ОРГАНІЗАЦІЇ МАСОВОЇ ЕМІГРАЦІЇ УКРАЇНЦІВ ДО США ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	186
Оксана Бурліцька	
„ПЛАН МАРШАЛЛА” – ПРОГРАМА АМЕРИКАНСЬКОЇ ДОПОМОГИ У ВІДНОВЛЕННІ ЕКОНОМІКИ ПІСЛЯВОЄННОЇ ІТАЛІЇ.....	194
Тетяна Христюк	
РОЛЬ ПОЛІТИЧНОЇ ОПОЗИЦІЇ В ПРОЦЕСІ РОЗПАДУ СРСР	198
Анатолій Тимошенко	
ДІЯЛЬНІСТЬ Г. ГАЛАГАНА З ВПРОВАДЖЕННЯ СЕЛЯНСЬКОЇ РЕФОРМИ 1861 РОКУ У ПІВДЕННО-ЗАХІДНОМУ КРАЇ.....	202
Наукові записки. Серія: Історія. – 2003. – № 3.	401

Микола Вітенко ВПЛИВ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПРОТИРІЧ НА ЗАГОСТРЕННЯ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО КОНФЛІКТУ В ГАЛИЧИНІ НАПЕРЕДОДНІ РОЗПАДУ АВСТРО-УГОРСЬКОЇ 207	207
Тетяна Онішко СПОЖИВЧА КООПЕРАЦІЯ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНОГО КООПЕРАТИВНОГО РУХУ 20-Х РОКІВ ХХ СТ. 210	210
Лариса Родіонова ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ РИНКОВИХ ВІДНОСИН У ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ В 20–30-Х РР. ХХ СТ. 214	214
Богдана Оксентюк ПОДАТКОВА СИСТЕМА ТА ЇЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ НАСЛІДКИ В ПЕРІОД НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ 218	218
Ольга Оніщенко ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛТАВСЬКОЇ СПІЛКИ СПОЖИВЧИХ ТОВАРИСТВ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД 221	221
Олег Рабенчук КОНТРОЛЬ НАРКОМАТОМ РОБСЕЛЫНСПЕКЦІЇ УРСР ПРОЦЕСУ БОРОТЬБИ З ДИТЯЧОЮ БЕЗПРИТУЛЬНІСТЮ В УКРАЇНІ У 1920 – НА ПОЧ. 1930-Х РР. 225	225
Олег Малярчук ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОГО СЕЛА ДО СУЦІЛЬНОЇ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ (1944–1947 РР.) 228	228
Юрій Гумен АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ НЕЕФЕКТИВНОГО ВИКОРИСТАННЯ ВОДНИХ РЕСУРСІВ В ІВАНО-ФРАНКІВСЬКІЙ ОБЛАСТІ В 1960 – 1990-Х РОКАХ ХХ СТ. 232	232
Ярослав Дзісяк ТРАНСФОРМАЦІЇ ФОРМ ВЛАСНОСТІ В КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ В УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1980-Х РОКІВ 236	236
Ярослав Козачок ПУБЛІЦИСТИКА М. І. КОСТОМАРОВА І ПИТАННЯ ПАНРУСИЗМУ 240	240
Оксана Гомотюк РОЛЬ М. П. ДРАГОМАНОВА У ПОШИРЕННІ ЗНАНЬ ПРО УКРАЇНСЬКИЙ НАРОД 246	246
Надія Білик РУКОПИСИ БОГДАНА ЛЕПКОГО У ФОНДАХ КИЇВСЬКИХ АРХІВІВ 251	251
Олександр Петровський, Віталій Мрига КУЛЬТУРНІ НАДБАННЯ УКРАЇНИ: ЗАГАЄЦЬКИЙ СВЯТОГО ІОАННА МИЛОСТИВОГО ЧОЛОВІЧИЙ МОНАСТІР (ТЕРНОПІЛЬСЬКА ОБЛАСТЬ) 256	256
Ольга Колястрок ОСОБЛИВОСТІ КУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ У МІЖВОЄННИЙ ЧАС 262	262
Анатолій Трембіцький ГРОМАДСЬКО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ЄВФІМІЯ СІЦІНСЬКОГО В ПЕРІОД ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ 1917–1920 РР. 265	265
Лілія Іваневич ДЕРЖАВНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО МИСТЕЦТВОЗНАВЦЯ КОСТЯ ШИРОЦЬКОГО В 1917–1919 РР. 269	269

Віталій Іваневич ДО ІСТОРІЇ НАУКОВО-ЕТНОГРАФІЧНОЇ ШКОЛИ ВОЛОДИМИРА ГАГЕНМЕЙСТЕРА (1916-1933 РР.)	273
Сергій Шевченко ЦЕНТРАЛЬНОУКРАЇНЦІ В ЛІТЕРАТУРНИХ ЗВ'ЯЗКАХ ІЗ ПОЛЬЩЕЮ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД	276
Ірина Скакальська РОЛЬ УКРАЇНСЬКОЇ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ В НАЦІОНАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІЙ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ (НА ПРИКЛАДІ ДІЯЛЬНОСТІ С. ЖУКА).....	279
Петро Соболь УКРАЇНОФОБІЯ У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ ПІВДНЯ УКРАЇНИ: 20–30-І РОКИ ХХ СТ.....	283
Іван Зуляк ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ І ХАРАКТЕР ДІЯЛЬНОСТІ ФАХОВИХ ШКІЛ „ПРОСВІТИ” У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД.....	288
Олександр Петровський ПАМ'ЯТКООХОРОННА СПРАВА У МІЖВОЄННІЙ ПОЛЬЩІ ЯК ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНИЙ ЧИННИК.....	295
Наталія Костилева ОСТАННЯ СТАДІЯ СОЦІАЛІЗМУ І „НОВА” УКРАЇНА В СТУДІЯХ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКА ТЕОДОРА МАЦЬКІВА	299
Олена Пасічник КРЕМ'ЯНЕЦЬКА УКРАЇНСЬКА ГІМНАЗІЯ В КОНТЕКСТІ АВТОБІОГРАФІЧНОГО РОМАНУ УЛАСА САМЧУКА „ЮНІСТЬ ВАСИЛЯ ШЕРЕМЕТИ”	302
Наталія Григорук МИКОЛА ЧУБАТИЙ ЯК ІСТОРИК ДЕРЖАВНИЦЬКОГО НАПРЯМУ	305
Юрій Телячий, Григорій Куриленко П. І. ХОЛОДНИЙ: СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ПЕДАГОГА, ХУДОЖНИКА, НАУКОВЦЯ.....	312
Валентин Шкварець, Галина Шкварець МИКОЛА СЕВАСТЯНОВИЧ ДЕРЖАВІН – ВИЗНАЧНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК, СЛАВІСТ-БОЛГАРОЗНАВЕЦЬ, ФІЛОЛОГ.....	315
Олена Литвиненко УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА В ПОЛЬЩІ ЯК ЧИННИК УКРАЇНО-ПОЛЬСЬКОГО КУЛЬТУРНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА КІНЕЦЬ 80-Х – 90-ТІ РОКИ ХХ СТ.	318
Адам Маковецький ВІДРОДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ КУЛЬТУР В УКРАЇНІ ЯК ПРОГРЕСИВНЕ ЯВИЩЕ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ.....	323
Поліна Герчанівська НАЦІОНАЛЬНІ КУЛЬТУРИ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ.....	325
РОЗДІЛ 3 ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИЙ ПРОСТІР У СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН.....	328
Ольга Петраш РОСІЙСЬКА ДИПЛОМАТІЯ ТА АНГЛО-БУРСЬКА ВІЙНА (1899–1902 РР.)	329
Наукові записки. Серія: Історія. – 2003. – № 3.	403

Олексій Ковальчук КАРЛСБАДСЬКА НАРАДА – ВИБІР ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ОРІЄНТАЦІЇ.....	332
Сергій Шамара ОСОБЛИВОСТІ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ГЕОПОЛІТИЧНОГО ПРОСТОРУ В 1918-1923 РОКАХ: УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР.....	336
Петро Федорчак, Тетяна Федорчак ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ЧЕХОСЛОВАЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ МІЖ ПЕРШОЮ ТА ДРУГОЮ СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ.....	343
Микола Чаплик РОСІЙСЬКА МЕНШИНА УКРАЇНИ ЯК ГЕОПОЛІТИЧНИЙ ФАКТОР В РЕГІОНІ.....	347
Надія Ковальчук ВНУТРІШНІЙ ВИМІР ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО НАПРЯМУ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ.....	351
Федір Медвідь УКРАЇНА НА ГЕОПОЛІТИЧНІЙ ШАХІВНИЦІ: ІСТОРИЧНІ РЕАЛІЇ І ВИКЛИКИ СЬОГОДЕННЯ.....	356
Ігор Тодоров ТРАНСАТЛАНТИЧНЕ ПОКЛИКАННЯ СЛОВ'ЯНСТВА.....	360
Вікторія Гевко ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО СПІВРОБІТНИЦТВА В 1993 – 1996 РОКАХ.....	364
Тарас Королюк УКРАЇНСЬКО-СЛОВАЦЬКИЙ ДОГОВІР 1993 РОКУ ТА ЙОГО ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ РОЗВИТКУ ВЗАЄМИН МІЖ УКРАЇНОЮ ТА СЛОВАЧЧИНОЮ.....	370
Андрій Дмитрук РОЗПАД СРСР ТА ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ ВЗАЄМИН НОВОГО ТИПУ.....	373
РОЗДІЛ 4 РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ.....	380
Юрій Макар, Микола Алексієвець, Леся Алексієвець, Іван Зуляк ІСТОРІОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНІ / Голова редколегії В. А. Смолій; Відп. ред. Ю. А. Пінчук. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2003. – Вип. 13. У 2 ч.: Україна-Польща: історія і сучасність: Збірник наукових праць і спогадів пам'яті П. М. Калениченка (1923–1983). – Ч. 1. – 498 с.; Ч. 2. – 330 с.	381
Микола Алексієвець, Леся Алексієвець, Віктор Савенко КАЧАРАБА С. П. ЕМІГРАЦІЯ З ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ 1919–1933. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2003. – 416 с.....	386
Микола Алексієвець, Роман Матейко, Леся Алексієвець ЮРІЙ МАКАР, ЛЕОНОРА МАКАР. З УКРАЇНОЮ В СЕРЦІ. – Чернівці: Букрек, 2003. – 132 с.....	390
Віталій Сінчук WISZKA E. PRASA EMIGRACIJ UKRAIŃSKIEJ W POLSCE 1920–1939. – Toruń, 2001. – 324 с.	393
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ.....	395

CONTENTS

CHAPTER 1	
URGENT PROBLEMS OF THE STATEHOOD CREATION IN THE SLAVIC COUNTRIES OF THE CENTRAL-EASTERN EUROPE	3
Oleksiy Sukhyj	
RUSSIAN SLOV'YANOFIL: THE QUESTION OF INFLUENCE ON UKRAINIANS IN GALICIA IN THE MIDDLE OF THE 19TH C.	4
Oleh Zhemokleyev	
THE IDEA OF THE NATIONAL STATEHOOD IN THE IDEOLOGY OF THE POLISH SOCIAL-DEMOCRACY IN HALYCHYNA AT THE END OF THE 19TH – THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY	10
Mykola Alexiyevets	
RENEWAL OF THE NATIONAL INDEPENDENCE OF SLAVONIC COUNTRIES OF CENTRAL AND SOUTH-EAST EUROPE: VIEW THROUGH DECADE	14
Oleksandr Sedlyar	
THE EVOLUTION OF ANDRIY CHAIKOVSKYI'S VIEWS TO THE IDEA AND PERSPECTIVE PROCLAMATION OF UKRAINIAN STATE (1870S–1914)	20
Petro Lepesevych	
NADDNIPRYANSKA UKRAINE POLITICAL SYSTEM IN HALYCHYNA BEFORE THE WORLD WAR I ... 24	
Iryna Misyura	
THE INFLUENCE OF THE UKRAINIAN NATIONAL-LIBERATION MOVEMENT IN HALYCHYNA ON THE RUSSIAN EMPIRE'S COLLAPSE BEFORE AND DURING THE WORLD WAR I	29
Inna Borovska	
AMERICAN FACTOR IN THE CENTRAL EUROPE DURING THE FIRST WORLD WAR	33
Drago Njegovan	
THE DISINTEGRATION OF AUSTRO-HUNGARY AND SERBIAN NATIONAL QUESTION	35
Oleksandr Sakhnovski	
THE REACTION OF THE IRISH PARLIAMENTARY PARTY ON THE NATIONAL REVIVAL OF SLAVIC PEOPLES OF AUSTRIA-HUNGARY AND ITS DISINTEGRATION	41
Alexander Sych	
REVOLUTIONS IN HISTORY (AN ATTEMPT OF THE UP-TO-DATE APPRAISAL)	45
Lesya Alexiyevets	
ANNOUNCING OF POLAND AS A REPUBLIC LIKE A NATURAL EVENT IN THE HISTORY OF THE STATE PRETENSION OF THE POLISH NATION	50
Oleksandr Kravchuk	
THE CZECHOSLOVAKIAN NATIONAL STATE PROGRAMME OF T.G.MASARYK	55
Ludmyla Petryshyna	
THE FIRST FEMALE CONGRESS (1917) IN THE CONTEXT OF THE NATIONAL REVIVAL	59
Lubomyr Krupa	
THE COLLABORATION OF METROPOLITAN ANDREY SHEPTYTSKYI WITH UKRAINIAN CENTRALNA RADA AND GETMANAT SKOROPADSKOGO IN 1917–1918	62

Yuriy Molinski MYRON TARNAVSKI AS A COMMANDER OF THE SECOND CORPS OF GALICIAN ARMY ZUNR (WUPR – WEST-UKRAINIAN PEOPLE’S REPUBLIC)	65
Iryna Wasylyk THE ACTIVITY OF KOST LEVYTSKYJ IN THE MAIN AND GENERAL UKRAINIAN COUNCILS.....	69
Dmytro Futulrychuk FORMATION AND ACTIVITY OF THE PUBLIC AGENCIES OF SELF-DEFENCE ON THE TERRITORY OF ZUNR (WUPR – WEST-UKRAINIAN PEOPLE’S REPUBLIC).....	77
Oleh Polyanskyi WEST-UKRAINIAN PEOPLE’S REPUBLIC IN THE CONTEXT OF THE UKRAINIAN NATIONAL REVOLUTION (1917–1921)	80
Vasyl Shepetuk EXPERIENCE OF ZUNR AND PROBLEMS OF MODERN UKRAINIAN STATE FOUNDATION.....	83
Mykola Mushynka DAUGHTER ABOUT THE OSTAPCHUKS WHO ARE OF TERNOPIL REGION EXTRACTION	85
Yaroslav Tsetsyk FORMATION AND MAIN SPHERES OF UVO–OUN ACTIVITY IN DUBNO DISTRICT IN 1929–1939	88
Ivan Shumskyj WEST UKRAINIAN CHRISTIAN YOUTH ORGANIZATIONS AND SOCIETIES IN 1930’S: INDIVIDUAL ASPECTS OF ORGANIZATION BUILDING.....	93
Halyna Starodubets OUN(B) AS A SUBJECT OF THE UKRAINIAN-POLISH CONFLICT IN VOLYN REGION (1943).....	96
Ihor Chomopysky UKRAINIANS IN THE NORTH OF SERBIA IN VOJVODYNA.....	99
Oksana Valion M. HRUSHEVSKY’S ROLE IN THE NATIONAL AND CULTURAL REBIRTH OF THE UKRAINIAN PEOPLE (SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY – BEGINNING OF THE 20TH CENTURY)	103
Vadym Zadunaysky THE REVIVAL OF THE COSSACKS’ HERITAGE BY THE FREE COSSACKS: THE ANALYSIS AND COMPARISON WITH HISTORICAL AND COSSACKS’ FORMATIONS OF THAT TIME	107
Natalja Semenjak TOWNS OF DONETSK REGION AS THE ELEMENT OF THE NEW STATE FORMATION.....	111
Stepan Vovk UKRAINE: NATIONAL RENAISSANCE OR „DEMOCRATIC” DESTRUCTION	113
Yaroslav Seko UKRAINIAN NATIONAL REVOLUTIONS OF THE 19TH CENTURY: PARALLELS OF LIBERATION FIGHTS	120
Tamila Gerasymchuk PRECONDITIONS, MOTIVE POWER AND CHARACTER OF THE REVOLUTIONARY TRANSFORMA- TIONS IN THE CENTRAL-EASTERN EUROPEAN COUNTRIES IN THE DATE 1980S AND EARLY 1990S.....	125
Tetyana Demenko THE ORGANIZING-AND-METHODICAL PRINCIPLES OF THE DEVELOPMENT OF GENERAL EDUCATION IN THE CONDITIONS OF NATIONAL REVIVAL.....	129

CHAPTER 2	
PECULIARITIES OF POLITICAL REGIMES OF THE NEWLY REVIVED SLAVIC COUNTRIES AND THEIR SOCIAL-AND-ECONOMICAL AND CULTURAL DEVELOPMENT.....	134
Eugen Godovaryj	
THE ATTITUDE OF THE POLISH SEAL TO THE HISTORICAL PAST AND SOCIAL – POLITICAL PROBLEMS OF UKRAINE.....	135
Yuryi Pop, Igor Mazylo	
SLOVAK QUESTION IN THE CZECH POLITICAL PROGRAM DURING THE YEARS OF THE WORLD WAR I.....	138
Nila Sorochan	
THE INSTITUTE OF COMMISSARS OF PEOPLE’S EDUCATION IN UKRAINE DURING THE PERIOD CENTRAL RADA AND HETMANAT OF P. SKOROPADSKY.....	142
Taras Vintskovsky	
SOCIAL-AND-POLITICAL LIFE IN GALICIA IN 1917–1918 ON THE PAGES OF ODESSA PRESS IN THE UKRAINIAN LANGUAGE.....	146
Pavlo Korinenko	
THE PROBLEMS OF WIDESPREADING OF SOCIALISTIC IDEAS IN UKRAINIAN RSR IN 1818–1820.....	149
Igor Ratushnyak	
YUZEF PILSUDSKI AS A MAN AND POLITICIAN.....	155
Svitlana Lukyanenko	
UKRAINIAN QUESTION IN NATION POLICY OF POLAND DURING INTERWAR PERIOD.....	158
Bogdan Lanovyk, Roman Mateiko, Natalia Sovinska	
PASIFICISM OF 1930 IN TERNOPIL REGION AS A MANIFESTATION OF ANTI-UKRAINIAN POLICY OF THE POLISH AUTHORITIES.....	162
Sergii Tkachov	
STATE’S ATTITUDE TO THE RUSSIAN COMMUNITY IN POLAND BETWEEN WWI AND WWII.....	167
Fedir Kokoshko	
IDEOLOGICAL TREATMENT OF SLAVIC POPULATION ON THE OCCUPIED TERRITORIES DURING WORLD WAR II.....	176
Tetiana Hontar	
THE UKRAINIAN QUESTION IN THE PLANS OF THE POLISH IMMIGRATIONAL GOVERNMENT IN THE YEARS OF WORLD WAR THE II.....	180
Halyna Sarancha	
UNITED UKRAINIAN AMERICAN RELIEF COMMITTEE AND ITS ROLE IN ORGANIZATION UKRAINIAN REFUGEES EMIGRATION AFTER WORLD WAR II.....	186
Oksana Burlitska	
MARSHALL’S PLAN AS A PROGRAM OF THE AMERICAN ASSISTANCE OF THE RESTORATION OF THE ITALIAN ECONOMY OF THE POST WAR PERIOD.....	194
Tetiana Hrystuk	
THE ROLE OF POLITICAL OPPOSITION IN THE USSR COLLAPSE PROCESS.....	198
Anatolii Tymoshenko	
G.GALAGAN’S ACTIVITY ON INTRODUCTION OF THE PEASANTRY REFORM OF 1861 ON THE SOUTH–WESTERN TERRITORY.....	202

Mykola Vitenko THE INFLUENCE OF SOCIAL-AND-ECONOMICAL CONTRADICTIONS ON THE AGGRAVATION OF THE POLISH-UKRAINIAN CONFLICT IN GALICIA BEFORE THE AUSTRIA-HUNGARY'S COLLAPSE.....	207
Tetiana Onipko UKRAINIAN CONSUMERS' CO-OPERATIVE SOCIETY IN THE CONTEXT OF THE INTERNATIONAL CO-OPERATIVE MOVEMENT	210
Larysa Rodionova THE PECULIARITIES OF THE DEVELOPMENT OF THE MARKET RELATIONS IN THE WEST-UKRAINIAN VILLAGE IN THE 20S-30S OF THE 20 TH CENTURY	214
Bohdana Oksentuk TAX SYSTEM AND ITS SOCIAL-AND-ECONOMICAL CONSEQUENCES IN THE PERIOD OF THE NEW ECONOMIC POLICY	218
Olga Onishchenko POLTAVA UNION OF CO-OPERATIVE SOCIETIES ACTIVITY BETWEEN WWI AND WWII.....	221
Oleg Rabenchuk CONTROL OF THE PROCESS OF STRUGGLE WITH CHILDREN'S HOMELESSNESS IN UKRAINE (1920 – BEGINNING OF 1930S) BY PEOPLE'S COMMISSARIAT OF LABOUR-PEASANT INSPECTION OF THE UKRAINIAN SSR.....	225
Oleg Malarchur PECULIARITIES OF THE SOCIAL-AND-ECONOMICAL PREPARATION OF THE WESTERN UKRAIN- IAN VILLA TO THE COMPLETE COLLECTIVIZATION (1944-1947).....	228
Yriy Gumen THE URGENT PROBLEMS OF INEFFECTIVE USAGE OF WATER RESOURCES IN IVANO-FRANKIVSK REGION IN 1960-1990.....	232
Yaroslav Dissyak TRANSFORMATIONS OF FORMS OF OWNERSHIP IN CONTEXT OF SOCIAL-ECONOMIC CHANGES IN UKRAINE AT THE SECOND HALF OF 1980S	236
Yaroslav Kozachok PUBLICISM OF MYKOLA I. KOSTOMAROV AND QUESTIONS OF PAN-RUSSISM.....	240
Oksana Gomotuk M. P. DRAGOMANOV'S ROLE IN THE EMISSION OF KNOWLEDGE ABOUT UKRAINIAN PEOPLE	246
Nadia Bilyk B.LEPKYI'S MANUSCRIPTS IN THE ARCHIVES OF KIEV	251
Olexander Petrovskyj, Vitalyj Mryga THE CULTURAL LANDMARKS OF UKRAINE : SAINT JOHN GRACIOUS MONK CLOISTER (TERNOPIL REGION).....	256
Olga Kolastruk PECULIARITIES OF CULTURAL DEVELOPMENT OF THE COUNTRIES OF CENTRAL-EASTERN EUROPE BETWEEN WWI AND WWII.....	262
Anatolij Trembickei THE PUBLIC-AND-ENLIGHTENED WORK OF EUFIMY SITSINSKY DURING THE PERIOD OF LIBERATION COMPETITIONS (1917-1920).....	265
Lilija Ivanevich NATIONAL-AND-ELUCIDATIVE ACTIVITY OF THE UKRAINIAN ART CRITIC K.V. SHIROTSKY IN 1917-1919.....	269

Vitaliy Ivanevich ON THE HISTORY OF THE SCIENTIFIC-AND-ETHNOGRAPHICAL SCHOOL OF VOLODYMYR HAHENMEISTER (1916–1933).....	273
Sergii Shevchenko UKRAINIANS OF CENTRAL UKRAINE EXTRACTION IN THE LITERARY RELATIONS WITH POLAND BETWEEN WWI AND WWII.....	276
Iryna Skakalska THE ROLE OF UKRAINIAN SOCIAL-AND-POLITICAL ELITE IN THE UKRAINIAN HISTORY DURING THE PERIOD BETWEEN TWO WARS (ON THE EXAMPLE OF ZHUK'S ACTIVITY).....	279
Petro Sobol UKRAINE-PHOBIA IN THE HIGHER EDUCATIONAL ESTABLISHMENTS OF THE SOUTHERN UKRAINE (20S – 30S OF THE 20 TH CENTURY).....	283
Ivan Zuliak PECULIARITIES OF DEVELOPMENT AND ACTIVITY OF THE PROFESSIONAL SCHOOLS OF "PROSVITA" BETWEEN WWI AND WWII.....	288
Olexander Petrovskyj THE ACTIVITY OF PRESERVING MONUMENTS TO THE PAST IN THE MID WAR POLAND AS AN INTRAPOLITICAL FACTOR.....	295
Natalia Kostyljova THE LAST STAGE OF SOCIALISM AND THE "NEW" UKRAINE IN WORKS OF THE UKRAINIAN HISTORIAN TEODOR MATSKIV.....	299
Olena Pasichnyk KREMENETS UKRAINIAN GYMNASIUM IN THE CONTEXT OF THE AUTOBIOGRAPHICAL NOVEL „YOUTH OF VASIL SHEREMETA" BY ULAS SAMCHUK.....	302
Nataliya Hruhoryk MUKOLA CHUBATY AS A HISTORIAN OF THE POLITICAL SCHOOL.....	305
Urii Teliachyi, Grygorii Kurylenko P. I. KHOLODNY AS A PEDAGOGUE, PAINTER AND SCIENTIST.....	312
Valentyn Shkvarets, Galina Shkvarets MYKOLA SEVASTYANOVYCH DERZHAVIN AS A FAMOUS UKRAINIAN HISTORIAN, SPECIALIST OF SLAV AND BOLGARIAN LANGUAGES AND LITERATURE AND LINGUIST.....	315
Olena Lytvynenko UKRAINIAN CULTURE IN POLAND AS A FACTOR OF THE UKRAINIAN-POLISH CULTURAL CO-OPERATION (THE END OF 1980S – 1990S).....	318
Adam Makovetsky REVIVAL OF NATIONAL CULTURES IN UKRAINE AS A PROGRESSIVE PHENOMENON.....	323
Polina Herchanivska NATIONAL CULTURES IN THE CONDITIONS OF THE GLOBALIZATION.....	325
CHAPTER 3 THE CENTRAL-EASTERN EUROPEAN SCOPE IN THE SYSTEM OF INTERNATIONAL RELATIONS.....	328
Olga Petrash RUSSIAN DIPLOMACY AND ANGLO-BOER WAR (1899–1902).....	329

Oleksii Kovalchuk KARLSBAD'S MEETING AS A CHOICE OF EUROPEAN ORIENTATION	332
Serhiy Shamara PECULIARITIES OF CENTRAL AND EASTERN EUROPEAN GEOPOLITICAL SCOPE IN 1918–1923: UKRAINIAN DIMENSION	336
Petro Fedorchak, Tetyana Fedorchak FOREIGN POLICY OF CZECHO-SLOVAK REPUBLIC BETWEEN WWI AND WWII.....	343
Mykola Chaplyk THE RUSSIAN MINORITY OF UKRAINE AS GEOPOLITICAL FACTOR IN A REGION	347
Nadia Kovalchuk INNER DIMENSION OF THE WESTERN-EUROPEAN DIRECTION OF THE FOREIGN POLICY OF UKRAINE	351
Fedir Medvid UKRAINE ON THE GEOPOLITICAL CHESS-BOARD: HISTORICAL REALITIES AND CONTEMPORARY CALLS.....	356
Igor Todorov TRANSATLANTIC MISSION OF SLAVDOM	360
Victoria Hevko THE MAIN TENDENCIES OF THE POLITICAL UKRAINIAN-POLISH COOPERATION IN 1993–1996.....	364
Taras Korolyuk UKRAINIAN-SLOVAK PACT OF 1993 AND ITS ROLE IN THE DEVELOPMENT OF RELATIONSHIP BETWEEN UKRAINE AND SLOVAKIA.....	370
Andriy Dmytruk COLLAPSE OF THE USSR AND FORMATION OF THE UKRAINIAN – RUSSIAN RELATIONS OF A NEW TYPE.....	373
CHAPTER 4 REVIEWS.....	380
Yuriy Makar, Mykola Alexiyevets, Lesya Alexiyevets, Ivan Zuliak HISTORIOGRAPHICAL INVESTIGATIONS IN UKRAINE /Head of Editorial Staff V.A.Smoliy. Editor-in-chief Yu.A.Pinchuk. – Kyiv: NAS of Ukraine. Institute of History of Ukraine, 2003. – Ed. 13. In 2 parts: Ukraine – Poland: History and the Present Time: Collection of scientific articles and memoirs in memory of P.M.Kalenychenko (1923–1983). – Part 1. – 498 p.; P. 2. – 330 p.....	381
Mykola Alexiyevets, Lesya Alexiyevets, Victor Savenko KACHARABA S. P. EMIGRATION FROM THE WESTERN UKRAINE 1919–1933. – Lviv: Lviv Ivan Franko National University, 2003. – 416 p.....	386
Mykola Alexiyevets, Roman Matejko, Lesya Alexiyevets YURIY MAKAR, LEONORA MAKAR. WITH UKRAINE IN HEART. – Chernivtsi: Bukrek, 2003. – 132 p.....	390
Vitaliy Sinchuk O.VISHKA. THE PRESS OF UKRAINIAN EMIGRATION IN POLAND (1920–1939). – Torun, 2001. – 324 p.....	393
INFORMATION ABOUT AUTHORS	395

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Вип. 3: Національно-державне відродження слов'янських народів Центрально-Східної Європи крізь призму 85-річчя. – Тернопіль: ТДПУ, 2003. – 412 с.

Видрук оригінал-макету
редакційно-видавничого відділу
Тернопільського державного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка
вул. М. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, 46027
тел. (0352) 53-59-01

Здано до складання 17.11.2003. Підписано до друку 30.12.2003.
Формат 60x84/18. Папір друк. Умовн. друк. арк. 48. Обліково-видавн. арк. 48,2
Замовлення № 123. Наклад 300 прим.
Свідоцтво про реєстрацію ТР № 24 від 18.11.1997 р.

Увага

- I. Для публікації матеріалів у журналі необхідно подати до редакції:
- статтю в редакторі Word (версія не нижче 6.0/95 шрифт Times New Roman) на дискеті (файл називається за прізвищем автора латинськими літерами з вказівкою на версію Word. Наприклад, Strishynec95, Strishynec97. Де 95 і 97 – версії Word. Файл оов'язково у двох копіях 95 та 97 версії) та якісно надруковану на білому папері формату А4;
 - рецензію провідного фахівця з даної галузі наук, як правило, доктора наук, відповідно завірену;
 - виписку із протоколу засідання кафедри про рекомендацію статті до друку;
 - експертний висновок про можливість відкритого опублікування матеріалів;
 - відомості про автора (прізвище, ім'я, по батькові (повністю), місце роботи, посада, наукові ступінь та звання, адресча, телефон).
- II. Вимоги до оформлення друкованих праць:
1. Формат сторінки А4.
 2. Поля 2х2х3х1.
 3. Шрифт Times New Roman, Arial.
 4. Розмір шрифту – 14.
 5. Інтервал: 1,5 (Ctrl+5).
 6. Абзац: 1,25см.
 7. Рядків на сторінці: 29–30.
 8. Символів на рядок: 65–70.
 9. Між роками ставиться тире (1917–1920).
 10. У тексті використовуються заокруглені дужки, для посилань – квадратні.
 11. Ініціали (Алексієвець М. М.; М. М. Алексієвець), роки (1917–1920 рр.), а також перед квадратною дужкою посилання („[14: 23]”) ставляться непереносимі пробіли.
 12. Посилання на список використаних джерел: [12: 56–57; 14: 23], [14: 23], [14: арк. 23], де „12” та „14” порядковий номер у списку використаних джерел; „56–57, 23” – номери сторінок; арк. 23 – вказівка на номер аркуша в архіві; „:” ставиться після порядкового номера у списку використаних джерел; „,” – між номерами сторінок; „;” – між порядковими номерами різних джерел.
 13. Зразок оформлення списку використаних джерел:
Июль-ноябрь 1758 г. Ученая переписка префекта Киевской академии Самуила Мисловского с профессором Христианом Баймейстером // Акты и документы. –Т. V. – К.: Тип. И. И. Соколова, 1908. – С. 222–224.
Завгородній Ю. Києво-Могилянська академія в контексті вітчизняного сходознавства: північно-буддистський регіон Далекого Сходу // Києво-Могилянська академія в історії України. Тези доповідей міжнар. наук. конф. – К.: НаУКМА. – 1995. – С. 36–37.
Попок А. А. Громадсько-політичне та релігійне життя українців на Далекому Сході в ХХ ст. // Український історичний журнал. – 1998. – № 6. – С. 54–68.
Українська культура: історія і сучасність / За ред. Черепанової С. О. – Львів: Світ, 1994. – 456 с.
Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІА України). – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 7248. – 25 арк.
Мишанич О. В. Література Закарпаття XVII–XVIII століть. – К.: Наукова думка, 1964. – 116 с.